

VI.
ARAŞTIRMA SONUÇLARI
TOPLANTISI

İ Ç İ N D E K İ L E R

Cemal PULAK 1987 Yılı Sualtı Araştırmaları	1
Sencer ŞAHİN Nemrud Dağ'a Yapılan Bir Keşif Seyahati ve Sonuçları	11
Harry RUSSELL Research On Assyrian Rock Monuments	17
Necmi ÜLKER İzmir - Ali Ağa Camii Haziresi Mezar Kitabeleri (XVIII. ve XX. Yüzyıl)	19
Ayda AREL Bodrum Yarımadasının Ortakent (Eski Müsgebi) Köyünde Bulunan «Mustafa Paşa»Kulesi Hakkında	35
Rüçhan ARIK 1987 Yılı Malazgirt Yüzey Araştırması	89
Yusuf OĞUZOĞLU Konya Mevlâna Müzesi'ndeki Şer'iyye Sicillerine Göre 17. Yüzyılda Konya Şehir Dokusunun Özellikleri	99
Adnan DİLER Olympos ve Hephaistion'da Kült Kalıntıları Üzerine Bir Ön Araştırma	107
Mükerrem (Usman) ANABOLU Batı Anadolu'da Bulunan Demeter ve Khitonien Tanrılar Tapınakları	121
Numan TUNA Datça Yarımadası Arkeolojik Yüzey Araştırmaları, 1987	141
Jean Yves EMPEREUR Producteurs D'amphores Dans Les Ateliers De Reşadiye (Peninsule De Datça)	159
Revza OZİL Göreme, Karanlık Kilise Duvar Resimlerinde 1986 - 1987 Yılları Koruma ve Onarım Çalışmaları	165

Walter VOIGTLÄNDER	
Teichiussa 1987	183
Martin HARRISON	
Doğu Phrygia'da Amorium (Hisarköy) Yüzey Araştırması	191
Marc WAELEKENS	
Stephen MITCHELL	
Sagalassus 1987	201
Stephen MITCHELL	
Cremna 1987	219
John James COULTON	
Balboursa Survey 1987	225
Nuşin ASGARİ	
Prokonnesos - 1987 Çalışmaları	233
Hasan MALAY	
Lydia, Karia ve Phrygia'da Araştırmalar	247
Sencer ŞAHİN	
Pamphylia'da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları	253
Johannes NOLLE	
Forschungen In Selge und Ostpamhylien	257
Wolfgang BLÜMEL	
Epigraphische Forschungen In Der Region Von Mylasa	261
Ender VARİNLİOĞLU	
Bölünmüş Yazıtlar	265
Eckart OLSHAUSEN	
Zwei Unedierte Inschriften Aus Dem Museum Von Samsun	271
David H. FRENCH	
1987 Yılı Roma Yolları ve Miltasları Çalışması	273
Elmar SCHWERTHEIM	
Ein Dekretfragment Aus Dem 5. Jh. V. Chr. Aus Hamaxitus ...	283
Mehmet ÖZSAİT	
1987 Yılı Amasya - Suluova Tarihöncesi Araştırmaları	287
Mehmet ÖZSAİT	
1987 Yılı Şarkıkaraağaç - Yalvaç Çevresi Tarihöncesi Araştırmaları	301

Oktay BELLİ	
Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması	313
Oktay BELLİ	
Yukarı Fırat Bölgesinin Eski Metalurjik Faaliyetlerinin Araştırılması	333
Ramazan ÖZGAN	
İ.S.I. Yüzyıl Stratonikeia Yontuculuğu	345
Ahmet A. TIRPAN	
Keramos	363
Recep MERİÇ	
1987 İzmir-Manisa-Aydın İlleri Yüzey Araştırması	385
K. Levent ZOROĞLU	
Doğu Dağlık Kilikya 1987 Yılı Araştırması	393
Alain DAVESNE	
Le Tresor De Monnaies D'or Ptolemaïques D'Aydıncık	407
Ömer ÖZYİĞİT	
Avrupa Koleksiyonlarındaki Batı Anadolu Üretimi Sahte Terracottalar	411
Veli SEVİN	
Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması, 1987	451
Hasan BAHAR	
Elazığ - Bingöl ve Tunceli İllerinde Prehistorik Araştırmalar, 1987	501
Muhammet Beşir AŞAN	
Elazığ, Bingöl, Tunceli İlleri Ortaçağ Yüzey Araştırması, 1987 ...	529
Sachihiro OMURA	
1987 Kırşehir İli Sınırları İçinde Yapılan Yüzey Araştırmaları ...	555
Mehmet ÖZDOĞAN	
1987 Yılı Edirne ve Balıkesir İlleri Yüzey Araştırması	571
Angela Minzoni DEROCHE	
Gaziantep'te Prehistorik Araştırma 1987 Misyonunun Hazırlık Sonuçları	591

1987 YILI SUALTI ARAŞTIRMALARI

Cemal PULAK *

Sualtı Arkeolojisi Enstitüsü'nün (INA) 1987 sezonu sualtı araştırmaları 14-30 Eylül tarihleri arasında Muğla ili kıyılarında yapılmıştır. Donald F. Frey, Tufan Turanlı, Robin Piercy, Murat Tilev ve David Perlman'dan oluşan araştırma ekibine Kültür ve Turizm Bakanlığı Temsilciliğini Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'nden Bahadır Berkaya yapmıştır.

Gökova, Datça Yarımadası çevresi, Sömbeki Körfezi ve Serçe Limanı çevresinde gerçekleştirilen çalışmalar sırasında bölgedeki eski ve yeni ihbarların değerlendirilmesinin yanı sıra, antik gemiler için tehlike oluşturacak sığlık, burun ve liman ağzı vs. gibi yerler de inceleme kapsamına alınmıştır. Araştırma sonucunda M.S. 7. yüzyıla ait bir batık, 1973 sualtı araştırmaları sırasında tespit edilen M.S. 3. yüzyıla ait bir batığın daha derinde bulunan diğer bir bölümü ve M.Ö. 3. - 1. yüzyılları arasına tarihlenilen ancak sığlıkta batması nedeniyle tamamen parçalanarak dağılmış bir batık tespit edilmiştir (Resim : 1). Dalışlar sırasında bulunan kurşundan üç adet çapa aksamı da çıkarılarak Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'ne teslim edilmiştir.

Alakışla Bükü M.Ö. 3. - 1. Yüzyıl Rodos Batığı (Gökova)

Bölgedeki sığlık üzerinde evvelce tespit edilen kırık keramik parçalarını incelemek amacıyla yapılan dalışlar sonucunda 10 metre derinlikten başlayarak 15 metre derinliğe kadar uzanan ve takriben 7 x 25 metrelik bir alana yayılmış çok miktarda karışık keramik malzemeye rastlanmıştır. Çeşitli devirlere ait olan bu malzemenin arasında sağlam eser görülmemiş, ancak incelemeler parçaların çoğunlukla Rodos amphoralarına ait olduğunu göstermiştir (Resim : 2). İncelenen amphora kulpları arasında okunabilir bir mührü rastlanmaması ve amphoraların tamamen parçalanmış olmasından buluntuların detaylı bir tipolojik değerlendirmesi yapılamamıştır. Kulpların ve tutamağın yapısından bu amphoraları ve dolayısı ile batığı, M.Ö. 3. yüzyılın ikinci yarısı ile M.Ö. 1. yüzyılın ilk çeyreği arasına koyabilmekteyiz. Bu süre içinde yapılan Rodos amphorala-

* Cemal PULAK, Sualtı Arkeoloji Enstitüsü P.K. 41, BODRUM

rı şekil olarak pek az bir değişme gösterdiğinden Alakişla Bükü batığına daha kesin bir tarih veremekteyiz¹.

Alakişla Bükü sığılındaki diğer kalıntıların başka batıklara ait olup olmadıklarını anlayabilmek için daha geniş kapsamlı bir çalışma yapmak gerekmektedir.

Karaca Limanı (Gökova)

Karaca Adası'nın çevresinde 25-28 metre derinlikte olduğu rapor edilen ve önceki çalışmalarımızda da aranan kiremit yüklü bir batığın tespiti için tekrar girişimde bulunulmuştur. Adanın güney kesiminde ve 40 metre derinlikte bir miktar kırık keramik parçasına rastlanmışsa da, parçaların çeşitli devirlere ait değişik eserlerden oluşması, alanın «döküntü» bölgesi olduğunu belirtmektedir.

Karaca Söğüt Koyu'nda yapılan dalışlarda 3 metreden başlayarak 10 metre derinliğe kadar dağılmış çeşitli devirlere ait bol miktarda kırık keramiğe rastlanmıştır. Yine bu bölgede birbirine kaynamış keramik parçalarından oluşan iki ayrı yığın tespit edilmiştir. Bu yığınların antik devirde yoğun faaliyete sahne olan koydaki «döküntü» malzemedan oluştuğu tahmin edilmekteyse de, niteliklerinin kesinlik kazanabilmesi için kalıntıların daha etraflıca incelenmesi gerekmektedir.

İnce Burun M. S. 7. Yüzyıl Bizans Batığı (Datça Yarımadası)

Önceki sualtı araştırmalarının kapsamına alınan ancak yeri tespit edilemeyen bir batığın aranması 1987 çalışmalarında tekrar ele alınmıştır. İnce Burun'un su altındaki uzantısı olan sırtın çevresinde yapılan dalışlarda çeşitli amphora parçaları görülmüş, bu parçaların yoğun olduğu kısımlardan başlayarak genişletilen dip taraması, batığın ana bölümünün 49 metre derinlikte kum-mil karışımı bir zeminde bulunmasıyla sonuçlanmıştır.

(1) Rodos amphoralarının özellikleri için bakınız: G. Davidson, et al., *The Antikythera Shipwreck Reconsidered Transactions of the American Philosophical Society* 55, pt. 3 (1965) 6-7; V.R. Grace ve M. Savvatiannou-Petropoulakou, «Les timbres amphoriques grecs.» *Exploration archéologique de Délos XXVII, L'ilot de la Maison de Comédiens* (Paris 1970) 298; V.R. Grace, «Notes on the Amphoras from the Koroni Peninsula.» *Hesperia* 32 (1963) 323-25; P.M.W. Matheson ve M.B. Wallace, «Some Rhodian Amphora Capacities.» *Hesperia* 51 (1982) 294. 1980 araştırmasında Alakişla Bükü'nden değişik tipteki Rodos amphoralarına ait biri mühürlü kulp olmak üzere toplam dört parça toplanmıştır. Genellikle M.Ö. 3. ve 2. yüzyıl amphoralarında görülen düğme biçimindeki bu mühür, fazla aşındığından okunamamıştır. Araştırmada toplanan etüdlük malzeme için bakınız: M.M. Cowin, *Artifacts Recovered off the Southwestern Turkish Coast by Institute of Nautical Archaeology Shipwreck Surveys in 1973 and 1980* (Texas A&M Üniversitesi Master Tezi 1986) 80-86.

Batıkta 20 kadar sağlam amphora bulunmaktadır, ancak yaptığımız çalışmalarla kum altında başka amphoraların da bulunduğu saptanmıştır. Sıhık üzerindeki kırık amphoralardan bir kısmının batıktaki amphoralar ile aynı tipte olması, geminin sıhığa çarparak yara aldıktan sonra derin suya gömüldüğünü belirtmektedir.

Batıktaki amphoraların büyük çoğunluğunu küresel gövdeli amphoralar oluşturmaktadır (Resim : 3, sol ve sağ). Yassıada Bizans batığındaki küresel amphoralara benzerlik gösteren bu tipin armut biçimine benzer bir profili olması², İnce Burun amphoralarının biraz daha geç bir döneme ait olabileceğini belirtmektedir.

Batığın 10 metre kadar açığındaki ikinci ufak bir kümede görülen farklı bir amphora tipi (Resim : 3, orta), yine Yassıada batığındaki silindirik gövdeli amphoralara benzemektedir³. Ege, Güneybatı Anadolu, Kuzey Suriye ve Kıbrıs'ı içine alan bir bölgeden kaynaklandığı sanılan bu amphora tipinin M.S. 5. yüzyılın ilk yarısından 7. yüzyılın ortalarına kadar yapıldığı sanılmaktadır⁴. Batıktan üç amphora ve iki de keramik kap olmak üzere toplam beş eser çıkarılmıştır (Resim : 4). İnce Burun batığını küresel amphoralar nedeniyle Yassıada batığından daha sonraki bir döneme tarihlemek gerekmektedir, ancak silindirik amphoramız geminin batış tarihinin 7. yüzyılın ortalarından daha geç olmaması gerektiğini belirtmektedir.

Bu dalışlarda sırt çevresinde bulunan 1.80 uzunluğundaki kurşun bir çipo ile çiponun çevresinde biri sağlam biri de kırık olmak üzere iki adet kurşun çapa kelepçesi bulunmuştur (Resim : 5). Çapanın kol-gövde bağlantısını takviyede kullanılan bu iki kelepçe farklı boydadır. Çevrede ikinci bir kurşun çipo bulunmadığından kelepçelerden hangisinin çipoya ait olduğu anlaşılamamıştır. Çiponun kolları birer aşık kemiği dizisiyle (astragalus) bezenmiştir. Her bir dizide aşık kemiğinin dört değişik yüzünün işlenmesi, elde edilebilecek en yüksek kemik atışı olan uğurlu «Venüs» atışını simgelemektedir. Dizinin çapa denize salındığında «Venüs» atışı gibi uğurlu bir biçimde düşerek dişi kavramasını sembolize

(2) Küresel Yassıada amphoraları (tip 2) : G.F. Bass ve F.H. van Doorninck, Jr., *Yassi Ada I* (Texas A&M University Press, College Station 1982) 157-60.

(3) Silindirik Yassıada amphoraları (tip I) : Bass ve van Doorninck (supra n. 2) 155-57.

(4) Bu tip ile ilgili genel değerlendirme için bakınız : S.J. Keay, *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean* (BAR International Series 196, Oxford 1984) 271-72, 278

ettiği düşünülebilir⁵. Bu tipteki kurşun çipolar genel olarak M.Ö. 2. yüzyılın başından M.S. 1. yüzyılın ortasına kadar görülmektedir⁶.

İskandil Burnu M.S. 3. Yüzyıl Roma Devri Batığı (Datça Yarımadası)

1973 sualtı araştırmaları sırasında Datça Yarımadası'nın batısında ki İskandil Burnu çevresinde 3 metreden 15 metre derinliğe kadar ulaşan genişçe bir alana yayılmış bir batık tespit edilmişti. Batık sığ ve kayalık bir zemin üzerinde bulunduğundan tamamen tahrip olmuş, ancak yapılan çalışmalar sonucunda yığın halindeki parçaların çoğunlukla M.S. 3. yüzyılda yaygın olan iki değişik tip amphoraya ait olduğu anlaşılmıştı⁷.

1987 araştırmaları sırasında, sözü geçen batığın hemen kuzeyinde ve 37 metre derinlikte kum üzerinde 5-6 amphoradan oluşan ufak bir kümeye rastlanmıştır. Bu kümede bulunan üç değişik tipteki amphoradan birer örnek (Resim : 6), iki kap ve kiremit biçiminde bir parça (Resim : 7) etüdlük malzeme olarak Bodrum Sualtı Arkeolojisi Müzesi'ne götürülmüştür.

Batıktaki en ufak hacimli amphora (Resim : 6, sol) İngiltere'den Irak, Güney Rusya'dan Nubya'ya kadar çok geniş bir sahaya yayılmıştır⁸. Amphoranın biçiminden ve dağılım alanının Doğu Akdeniz ağırlıklı olmasından tipin Ege adalarından birinde yapılarak şarap taşımacılığında kullanıldığı ileri sürülmüştür⁹. Hamurunun özelliği bakımından bu tipin Kos kökenli olabileceği ileri sürülmüşse de¹⁰, petrolojik incelemeler kilin belirli bir bölgeye mal edilebilecek nitelikte olmadığını göstermektedir¹¹. İlk örneklerine M.S. 2. yüzyılın sonlarına doğru rastlanan bu

(5) D. D. Haldane, *The Wooden Anchor* (Texas A&M Üniversitesi, Master Tezi, 1984) 28

(6) Haldane (supra n. 5) 7-8; tip IIIB.

(7) G. F. Bass, «Underwater Survey - 1973» *Türk Arkeoloji Dergisi* XXII. 2 (1975) 34 batık J. Bu batıktan 1973 araştırmasında çıkarılan etüdlük malzeme için bakınız : Cowin (supra i. I) 15-19.

(8) C. Panella, «Oriente ed occidente : considerazioni su alcune anfore «Egee» di età imperiale a Ostia,» J.-Y. Empereur ve Y. Garlan eds., *Recherches sur les amphores Grecques (Bulletin de correspondance Hellenique Supplm. XIII, 1986)* 616-17, 626-28; J. A. Riley, «The Coarse Pottery from Benghazi,» J. A. Lloyd ed., *Sidi Khrebish Excavations, Benghazi (Berenice) II, (Tripoli 1979)* 191 fig. 35.

(9) C. Panella, «Anfore,» A. Carandini ve C. Panella eds., *Ostia III, Studi Miscellanei* 21 (Roma 1973) 599.

(10) Keay (supra n. 4) 137.

(11) D.P.S. Peacock, D.F. Williams, *Amphorae and the Roman Economy* (London and New York 1986) 195.

amphoranın en yaygın olduğu dönem 3. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreği olup, üretiminin 4. yüzyıl başlarına kadar devam ettiği sanılmaktadır¹². Bazı geç dönem örneklerinin uzun süre kullanım görmüş eski amphoralar olduğu da düşünülebilir. Amphoramız yayınlanan birçok örnekten özellikle kulp kıvrımlarının daha yuvarlanmış olması, boyuna hemen dudak altında dikçe bir açıyla birleşmesi ve boyun kısmının gövdeye oranla daha kısa olması bakımından ayrılmaktadır.

İskandil Burnu batığından çıkarılan ikinci amphora (Resim : 6, sol), omuzunun daha yuvarlak ve kaidesinin ince ve uzun olması dışında Atina Agorası'nda M.S. 3. yüzyılın ilk yarısına ait bir amphoraya yakın benzerlik göstermektedir¹³. Kuzey İtalya kökenli olduğu bildirilen benzer amphoralara Girit'te de rastlanmaktaysa da sözü geçen malzemenin Atina Agorası'ndaki örneklerden farklı bir kille yapıldığı belirtilmiştir¹⁴.

İskandil Burnu batığından çıkarılan üçüncü amphora ile karşılaştırılacak bir örnek bulmakta güçlük çekmekteyiz (Resim : 8). Atina Agorası'nda M.S. 3. yüzyılın ortasına ait ufak ve düz tabanlı bir amphora, batıktaki yuvarlak dipli ve silindirik tutamaklı iri amphoradan farklı bir görünümdeyse de huni biçimindeki ağzı, yay şeklindeki kulpları ve gövde üzerindeki belirgin yiv ve set izleriyle batığımızdaki amphoraya benzetilmektedir.

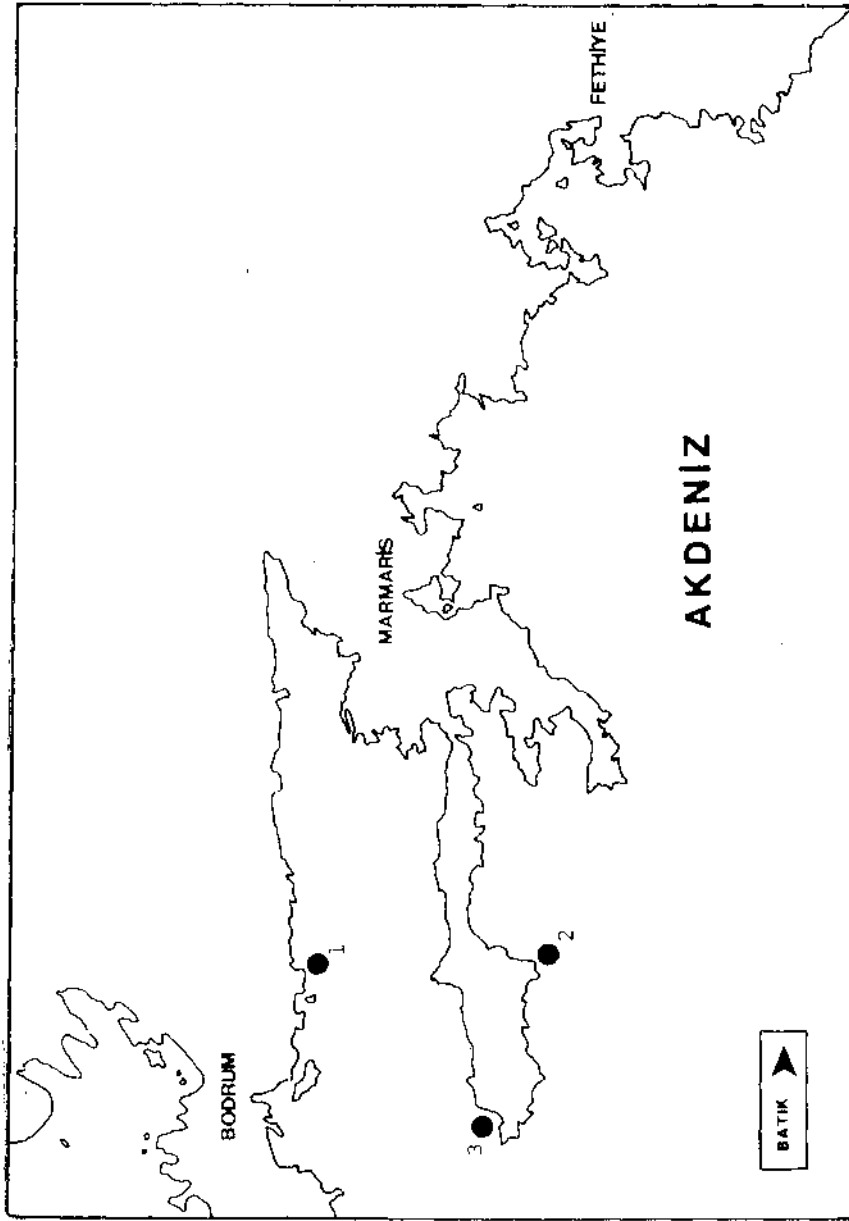
Batıktan çıkarılan diğer iki kap M.S. 2. ve 3. yüzyıllarda yaygın biçimde kullanılmış olduklarından batığı tarihlemeye fazla yardımcı olmamaktadırlar. Bu nedenle İskandil Burnu batığını amphoralara dayanarak M.S. 3. yüzyıla ve tercihen bu yüzyılın ilk yarısına koymaktayız.

1973 yılında bulunan batık ile yeni tespit edilen ufak kümede aynı tipten amphoraların bulunması, her iki kalıntının da aynı batığa ait olduğunu göstermektedir. Geminin meltem rüzgarının etkisiyle kıyıdaki kayalara çarpıp parçalandıktan sonra büyük bir bölümünün battığı, ikinci ve daha ufak bir bölümünün ise hemen batmayarak daha derin suya sürüklendiği sanılmaktadır.

(12) Peacock ve Williams (supra n. 11) 194-95, Keay (supra n. 4) 137, 140. M.S. 2. yüzyıl örneği için bakınız : J. W. Hayes, *The Villa Dionysos Excavations, Knossos*, *The Annual of the British School at Athens* 79 (1983) 154-55, 163, tip 37, no. A 87.

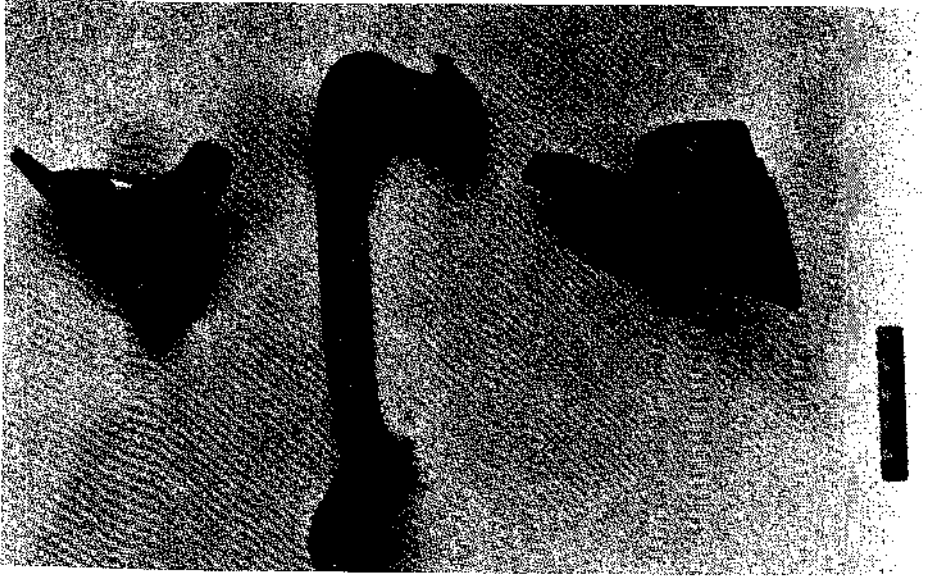
(13) H.S. Robinson, *The Athenian Agora V. Pottery of the Roman Period : Chronology* (Princeton 1959) 69 no. K114, pl. 13 K114.

(14) Hayes (supra n. 12) 145.

Resim : 1 — 1987 yılı sualtı araştırmalarında tespit edilen batıklar

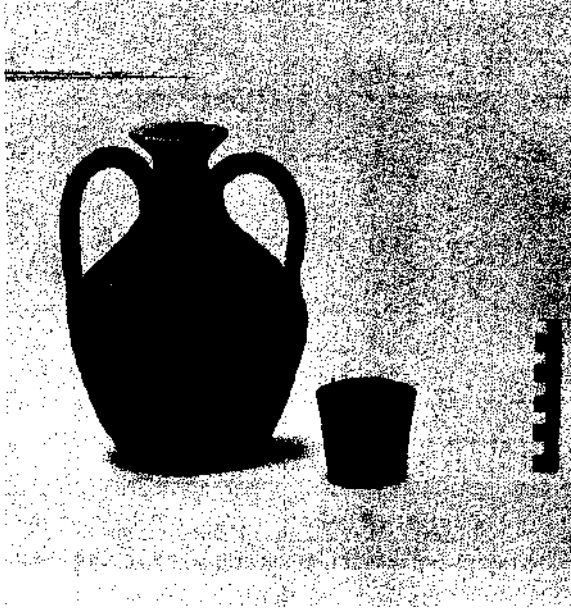
- 1) Alakışla Bükü Rodos Batığı (M. Ö. 3. - 1. yüzyıl)
- 2) İnce Burun Bizans Devri Batığı (M. S. 7. yüzyıl)
- 3) İskandil Burnu Roma Devri Batığı (M. S. 3. yüzyıl)

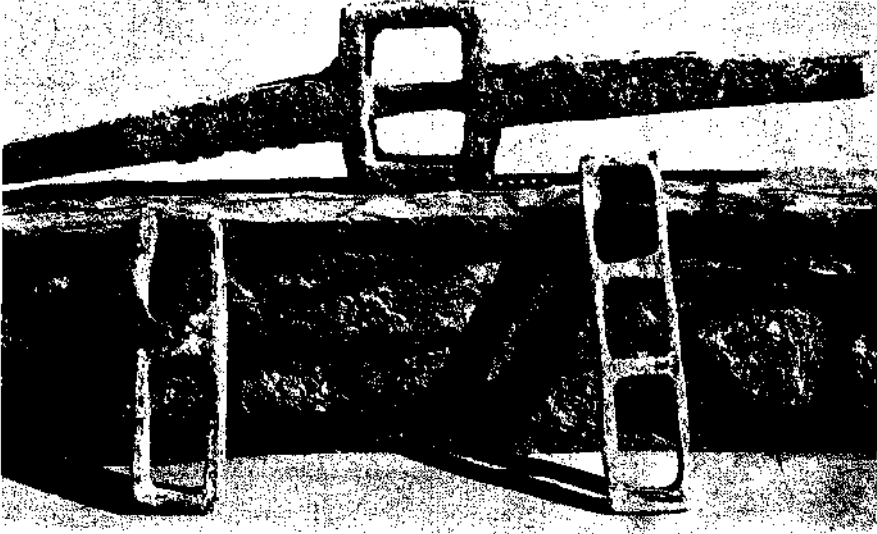
Resim : 2 — Alakışla Bükü'ndeki M. Ö. 3.-1. yüzyıl Rodos batığından toplanan etüdlük amphora parçaları

Resim : 3 — Ince Burun 7. yüzyıl Bizans batığındaki amphora tipleri

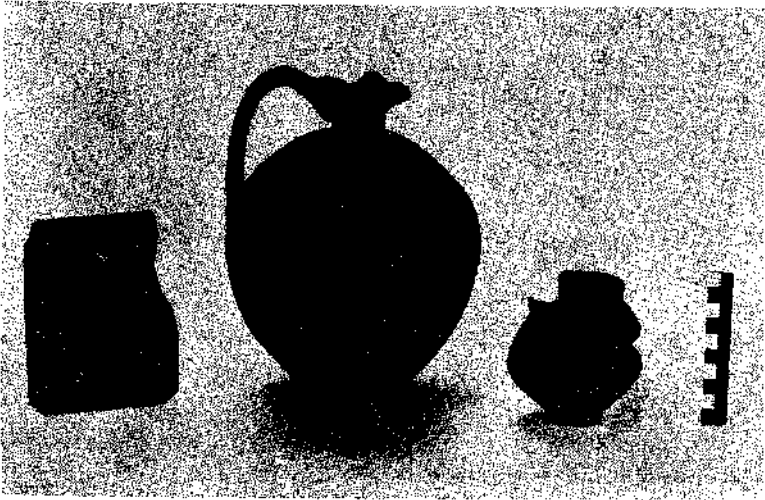
Resim : 4 — İnce Burun 7. yüzyıl Bizans batığından
diğer buluntular

Resim : 5 — İnce Burun çevresinde bulunan kurşun çipo ve çapa kelepçeleri

Resim : 6 — İskandil Burnu M. S. 3. yüzyıl Roma batığından çıkarılan amphora örnekleri

Resim : 7 — İskandil Burnu M. S. 3. yüzyıl Roma batığından diğer buluntular

Resim : 8 — İskandil Burnu M. S. 3. yüzyıl Roma batığındaki küresel amphora

NEMRUD-DAĞ'A YAPILAN BİR KEŞİF SEYAHATI VE SONUÇLARI

Sencer ŞAHİN *

Nemrud - Dağ, gerek olağanüstü büyüklükteki anıtları, gerekse dev tümülüsünün altında sakladığı binlerce yıllık sır ile, bugün tüm dünyanın ilgi ve merakının üzerinde toplandığı, insanlık tarihinin ender rastlanır kültür ürünlerinden biridir. Anadolu'nun küçük bir Hellenistik Çağ devletinin kraliyet kültüne vakfedilmiş bu tapınaksal mezar, düşünülüş biçimi bakımından günümüz Türkiye'si için de sembolik bir değer taşımaktadır. Şöyle ki; bilindiği üzere, Kommagene İ.Ö. 2. -1. yüzyıllarda, Batıda Roma İmparatorluğu'yla, Doğuda Part Kırallığı arasında her iki tarafla da iyi geçinmek zorunda olan küçük bir devlet. Ülkesinin gerek coğrafi ve politik konumu, gerekse etnik yapısı nedeniyle, Doğu ile Batı arasındaki rolünün bilincinde olan Kommagene Kralı Antiochos I (İ.Ö. yak. 69-39), devrin Doğu ve Batı kültürlerinin temsilcileri Pers-Part ve Yunan-Roma düşüncelerinin kaynaştığı yeni bir kültür ve din anlayışı ortaya koymuştur. Yani Antiochos, ülkesinde daha o devirde, Doğu ve Batı zihniyetinin bir sentezini yapmış, böylece ülkesini iki zihniyetin çatıştığı değil, kaynaştığı bir ortam haline getirmeye çalışmıştır. Nemrud-Dağ'daki Hierothesion'da tanrı heykellerinin tahtlarına kazıttığı yazıtlarda Kral Antiochos bu arzu ve amacını bütün ciddiyet ve kesinliğiyle dile getirmiştir.

Şu halde, kökü Büyük İskender'e dayanan ve Doğu ile Batı kültürlerinin sentezinden oluşması düşünülen bir toplum düzenine yönelik ideal, Kommagene'de, küçük çapta da olsa, gerçekleştirilmiştir.

Aynı toprak ve aynı kültür mirasını paylaşan günümüz Türkiye'sinde de durum fazla değişik değildir: Gerek politik gerekse kültürel açıdan Doğu ile Batı arasında bir orta yol arayışı içinde bulunmaktadır. Ortam, ikibin yıl öncesine kıyasla çok daha elverişlidir. Tarih bilinci içinde tutarlı bir kültür politikası izlendiği takdirde bu amaca ulaşılabileceği kuşku yoktur.

İşte bu nedenle, Nemrud-Dağ'a ve onunla ilgili yapılması tasarlanan bilimsel ya da turistik projelere bu açıdan yaklaşılması gerektiği inancındayım.

(*) Prof. Dr. Sencer ŞAHİN, Hermannstr. 35 D - 4400 Munster, BATI ALMANYA.

Nitekim, 1987 yılı Ekim ayında 12 kişiden oluşan bir bilim heyetinin başında Nemrud-Dağ'a gelip devasa tanrı heykellerinin Doğuya ve Batıya yönelmiş bakışları önünde durduğumda bu inancı taşımağaydım.

Keşif seyahatimizi her bakımdan destekleyen ve himayesine alan Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ilgililerine, seyahatimizi finanse eden Alman Dış İlişkiler Dairesi'ne teşekkürü bir borç biliyorum. Ankara Alman Büyük Elçiliği Kültür Müsteşarı Sayın Dr. Armin Kössler ve yardımcısı Bayan Sonsuz; Adana Rotary Kulübü ve Başkanı Sayın Dr. Necat Yayıoğlu keşif seyahatimizin başarıya ulaşmasında canla başla uğraştılar. Kendilerine burada birkez daha teşekkür ederim.

Ayrıca Adıyaman Valisi Sayın Selahattin Onur'a, Kültür ve Turizm Müdürü Sayın Mustafa Sucu'ya ve Müze Müdürü Sayın Emin Yener'e keşif seyahatimiz sırasında göstermiş oldukları yakın ilgiden ötürü teşekkür borçluyuz.

Bir haftalık yoğun bir çalışmadan oluşan keşif seyahatimizin, ileride uygulamaya konacak Nemrud-Dağ Projesi çerçevesinde üç amacı bulunmaktaydı :

1. 50 Metre yükseklikteki tümülüsün altında olması gereken Kırall Antiochos'a ait mezar odasının lokalizesinde uygulanacak en iyi jeofizik metodun saptanması

2. Tüm hiorothesion ve anıtların rekonstruksiyonuna zemin hazırlayacak jeolojik ve arkeolojik gözlemlerin yapılması

3. Turistik amaca yönelik çevre araştırmalarının yapılması.

1. Tümülüs araştırması :

Tümülüs araştırması çerçevesinde ele alınan çalışmalar iki bölümden oluşmuştur :

A) Kırall mezar odasının lokalizesinde uygulanacak metod için jeofizik test ölçümlerinin yapılması

B) Tümülüsün iç yapısına yönelik jeofizik gözlemler.

A) Jeofizik test ölçümleri sırasında üç metodun denenmesi ön görülmüştür:

Sismik metod, magnetik metod, geoelektrik metod.

Bir hafta süreyle yapılan jeofizik deneme ölçümleri sırasında 4 adet tümülüs tabanından 4 adet de tümülüs yamacından olmak üzere toplam 8 ayrı noktadan balyoz darbesiyle verilen sismik titreşimlerin tümülüs içinde ve yerli kayada uğradıkları hız değişimleri sismograf aracılığıyla grafik olarak saptanmıştır. Bu deneme ölçümleri sonucunda, sismik metod ile gelecekte sistematik ve yoğun bir ölçüm yapıldığı takdirde, tümülüsün iç yapısındaki jeolojik anomalilerin sağlıklı bir biçimde saptana-

bileceği ve magnetik metod ile bunu tamamlayıcı bilgiler elde edilebileceği anlaşılmıştır.

Buradan da anlaşılacağı üzere, Nemrud-Dağ Projesi çerçevesinde yapılacak tümülüs araştırmasında birçok çalışma safhası söz konusudur :

a) Birinci safhada sismik ve magnetik araştırmayla tümülüsün iç yapısındaki jeofizik değişiklikler saptanacak;

b) İkinci safhada, sondaj yoluyla bu değişikliklerin karakteri, yani doğal mı yoksa yapay mı oldukları saptanacak;

c) Eğer yapay bir jeofizik yapı söz konusu ise, yine sondaj ve resimleme yoluyla bu yapay değişiklikte bir mezar odasının söz konusu olup olmadığı araştırılacak;

d) Bu da pozitif sonuç verdiği takdirde, mezar odasının arkeolojik bir çalışmayı gerektirip gerektirmediği araştırılacak ve ancak ondan sonra, mezar odasının açılıp açılmaması sorunu tartışılacaktır.

Görüldüğü gibi, her safha kendi içinde bir bütün oluşturmakta, ayrı bir çalışma programını ve teknik yöntemi gerektirmektedir. Bu uzun vadeli, kademeli çalışma metodunu seçmemizdeki neden, tümülüse mümkün olduğu kadar zarar vermeden mezar odasına ulaşmak. Çünkü, tümülüsün bizzat kendisinin de tarihi bir anıt vasfı taşıdığı unutulmamalıdır.

B) Tümülüste Jeofizik gözlemler :

Doğu ve batı teraslarındaki anıtlarda olduğu gibi, tümülüsün bizzat kendisinde de insan eliyle gerek definecilik gerekse bilim uğruna yapılmış bazı tahribatlar mevcuttur. Bilindiği üzere, 50 metre yüksekliğindeki bu tümülüs, mıcır yığınının meydana getirilmiş olup, bu yığın, yukarıda da belirtildiği üzere, oldukça iri bir yerli kaya çekirdeği üzerine konmuştur.

Doğu terasındaki Zeus heykelinin arkasında tabana yakın bir noktada tümülüse oldukça büyük bir oyuk açılmıştır. Bu oyuk ile birlikte, tümülüsün iç yapısını oluşturan bir tabaka tahrip olmuştur. En dıştaki mıcır yığının 50-60 cm. kadar altında başlayan bu tabaka dört köşe ancak işlenmemiş taşlardan yanlara ve yukarıya doğru uzayan merdiven basamakları şeklinde örülmüştür. Bunun altında toprak ile karışık oldukça kalın bir mıcır tabakası görülmektedir. Bu durum, tümülüsün ilk yapıldığında kalınca bir toprak tabakasıyla örtülmüş olabileceğine işaret etmektedir. Söz konusu bu toprak örtüsü zamanla, yağmur ve kar sularıyla içe sızmış olsa gerektir. Tümülüste bu tarz, değişik özellikler gösteren tabakaların kullanılmış olmasını, mıcır yığının erozyona karşı dayanıklı kılmak ve mümkün bir kazıyı olanaksızlaştırmak amacına bağlayabiliriz. Gerçekten de tümülüs, iki bin yıllık bir doğa tahribine göğüs germiş ve her türlü kazı denemesini sahip olduğu bu yapı tarzı sayesinde başarısızlığa uğratmıştır.

2. Hierothesion'daki anıtlar üzerinde minerolojik ve arkeolojik gözlemler

Keşif seyahati sırasındaki çalışmalarımızın ikinci büyük bölümünü, tümölüsü çevreleyen teraslardaki anıtlar üzerinde yaptığımız minerolojik ve arkeolojik gözlemler oluşturmıştır. Tümölüste olduğu gibi, tanrı heykelleri ve kabartma stelleri üzerinde, doğa tahribinin yanı sıra, antik devirden başlayarak günümüze kadar süregelen insan elinin yol açtığı bir tahribat izlenmektedir. Kappadokya'nın Nazianz kentinden ünlü hristiyan şair ve yazar Gregor (İ.S. 4. yy.) *Anthologia Palatina* (VIII 176-179) aracılığıyla günümüze ulaşmış olan bir dizi şiirinde, «sekizinci dünya harikası» diye tanımladığı bu anıtın, insan eliyle nasıl gaddarca tahrip edildiğini terennüm etmektedir. Anıtlar üzerinde son büyük tahribat 1950'li yıllarda yapılmıştır. O yıllara kadar sapasağlam gelmiş olan tanrıça Kommagene'nin heykeli, her ne kadar kabahat yıldırım düşmesine bulunmuş ise de, büyük bir olasılıkla insan eliyle parçalanmıştır.

Anıtlar üzerinde, aşırı iklim şartlarından kaynaklanan bir doğa tahribi izlenmektedir. Özellikle yeşilimsi kum taşından yapılmış olan kabartma resimli levhalar doğa şartlarından büyük ölçüde etkilenmişlerdir. Bu levhaların büyük çoğunluğu hiçbir koruma tedbiri alınmamış olarak hâlâ çevreye dağılmış vaziyette durmaktadırlar. Evvelki yıllarda yapılmış olan çalışmalar sırasında toplanan söz konusu kabartma levhalarına ait küçük parçalar ise, Adıyaman, Ankara ve İstanbul müzelerine dağılmış vaziyettedir. Nemrud-Dağ'da hüküm süren aşırı iklim şartlarına karşı dayanıklılık gücü zayıf olan bu kabartma resimlerin daha fazla zaman kaybetmeden kapalı bir yerde korunma altına alınmasında zorunluluk görmekteyim. Bu kabartmalara ait parçalar da keza biraraya getirilmeli ve rekonstruksiyon çalışmalarına başlanılmalıdır.

Beyaz kireç taşından yapılmış tanrı heykelleri de sert iklim şartlarından büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu eserler üzerinde meydana gelen derin çatlakların tamiri ve dış yüzeylerinin konserve edilmesi günümüzde her ne kadar çeşitli kimyevi maddelerle mümkün ise de, halihazırdaki bu kimyevi maddelerin uzun sürede taş eserler üzerinde ne gibi bir etki yapacağı henüz açıklığa kavuşturulmamıştır. Bu nedenle, söz konusu eserler üzerinde bir minerolojik araştırma yapılmasını zorunlu bulmaktayım. Ancak böyle bir araştırma sonucunda,

a) İklim şartlarının yol açtığı yıpranmanın, kimyevi madde kullanılmasını gerektirecek kadar ağır ve tehdit edici olup olmadığı,

b) Eserlerin yerlerinde koruma altına alınıp alınmayacağı gibi sorular açıklığa kavuşturulabilmektedir.

Her halükârda, koruma önlemleri alınırken, eserlerin gerek tarihi, gerekse sanatsal özellik ve kalitelerinin bundan etkilenmemesine özen gösterilmelidir.

3. Çevre araştırması

Nemrud-Dağ'daki çalışmalarımızın son bölümünü, Milli Park uzmanlarıyla birlikte yürüttüğümüz, turistik amaca ve bununla bağıntılı olarak hierothesion sahasının tümünün korunmasına ilişkin çevre sorunlarının saptanması ve bunlar için önlem düşünülmesine yönelik gözlemler oluşturmıştır. Çünkü, son yıllarda giderek artma eğilimi gösteren kitle turizminin anıtlar üzerinde menfi etkileri olmuştur. Şöyle ki: Her yıl onbinlerce kişi ören yerine girmekte, rastgele dolaşmakta, tümülüse çıkıp inmektedir. Bu durum gerek tümülüs gerekse eserler üzerinde daha hızlı bir erozyona sebebiyet vermektedir. Ayrıca zirveye yakın bir yerde sıhhi ve medeni gereksinimlere cevap verecek tesislerin bulunmayışı, anıt çevresinin giderek çöplük ve foseptik manzarasına dönüşmesine yol açmaktadır. Bu kötü durum, derhal alınacak tedbirlerle giderilmediği takdirde, Nemrud-Dağ'ın kısa bir zamanda kitle turizmine kurban gidebileceği göz önünde tutulmalıdır.

Derhal alınacak tedbirler arasında örneğin şunları sayabiliriz :

a) Malatya ve Adıyaman yönlerinden gelen dağ yollarının, zirvenin 1 km. kadar güneyindeki tatlı eğimli sırt üzerinde birleştirilerek, aynı yolların bugün neredeyse tapınak sahasına kadar ulaşan kısımlarının genel trafiğe kapatılması,

b) Bu noktada yapılacak turistik tesislerden başhyarak, turist gruplarının özel otobüs ve mihmandar eşliğinde zirveye götürülerek gezdirilmesi,

c) Ziyaretçilerin rastgele ören yerine girip çıkmalarını ve tümülüse tırmanmalarını önleyecek şekilde bir düzenleme getirilmesi v.b. önerilebilir.

Sonuç olarak : Nemrud-Dağ Projesinin ana amacı, tümülüsün arkeolojik sırrının anıtın tarihsel yapısını bozmadan çözülmesi ve tüm kült sahasının buna uygun biçimde rekonstruksiyonu ve koruma altına alınması olmalıdır. Ancak bu şekilde, insanlığın ender rastlanır kültür miraslarından birini, gelecek kuşaklara gurur içinde devredebileceğimize inanıyorum.

RESEARCH ON ASSYRIAN ROCK MONUMENTS

Harry RUSSELL *

A team from the British Institute of Archaeology at Ankara has been working on the Assyrian rock monuments of Turkey since 1984. It has been our intention to study the monuments afresh using modern scientific techniques in order to prepare a detailed and enduring record of the monuments which would meet the needs of today's scholarship. We have regarded this as a matter of urgency and importance as we are dealing with monuments which are in the open air and are unprotected from destruction by the elements and by vandals. Few of these monuments have ever been fully published.

There are six known groups of rock reliefs in Turkey. We have now worked our way through five of these: the Tigris Tunnel and Eğil near Diyarbakır, the Kenk Gorge near Gaziantep, Karabor near Antakya, Uzunoghlantepe near Kadirli. The Cudi Dağı reliefs of Sennacherib only remain.

Three years ago a paper was presented to this symposium which described the work which we had done at the Tigris Tunnel and at Eğil. I would now like to give a progress report on the work of our last two seasons.

There is a group of four reliefs in a remote valley to the south of Antakya at Karabor. The reliefs are found on outcrops of rock near the village of Çatbası. The most important relief of the four is clearly Karabor 2. On the left-hand side of the panel stands a male deity, clearly recognizable by his horned helmet. Facing him on the right-hand side stands the smaller figure of a bare-headed worshipper. Above this pair are arranged symbols of the gods :

- i) the horned helmet of Aššur
- ii) the crescent moon of Sin
- iii) the winged disc of Šamaš
- iv) the star of Ištar
- v) the spade of Marduk
- vi) the stylus of Nabu
- vii) and the seven points of the Sibitti.

The monument is uninscribed and so there is no obvious indication of its date or authorship. Who may the author be? Our attention rests on the figure of the human worshipper. He is beardless and this must, in the conventions of Neo-Assyrian art imply that he was a eunuch and an imperial official. He is certainly not a king. It has been suggested that this figure is the important Assyrian general and governor of

(*) Dr. Harry RUSSEL, 3, Elfort Road Highbury London N 5/ AX, INGİLTERE.

Til-Barsip, Šamši-ilu. This is however unlikely as this area was at that time an independent Hittite state (Unqi, also known as Pattin) and so beyond the influence of Šamši-ilu. The area was conquered some years after the demise of Šamši-ilu, in 738 B.C. by Tiglath-pileser III. Tiglath-pileser deported the native population and settled people from other parts of the empire there; he rebuilt cities and appointed a governor to the province which he had created and called Kinalua. Could this figure be then, one of the governors of the Assyrian province? This is a fascinating possibility since we know of no other large-scale sculptural works attempted by the provincial governors of the late empire, that is, after the accession of Tiglath-pileser III.

Here, tantalisingly, I must halt these speculations until we have had further opportunity to study the relief and weigh up the evidence of contemporary sculpture.

I will pass briefly over reliefs 1, 3 and 4 at Karabor which evidently show the same male divine figure as relief 2.

At Uzunöğlantepe, to the north-east of Kozan, there is a single, badly eroded relief of an Assyrian king.

The setting of the relief is spectacular. The relief is on an outcrop of rock on a hill which overlooks the Cilician plain to the south and to the north appears to offer a view over the whole of the Taurus. This Assyrian king - whoever he is - could hardly say more clearly that he has conquered all the land that can be seen in choosing this position for his portrait.

The area in which the relief lies, Que, fell to the Assyrians in the reign of Tiglath-pileser III or his successor Shalmaneser V. The relief could be the work of one of those kings, a later king, or even one of the earlier kings who campaigned through the area. As the relief is so worn, I doubt that we shall ever be able to date this work very closely.

Finally, I would like to turn to the relief in the Kenk Gorge which overlooks the Euphrates near Yavuzeli. The relief is the work of Shalmaneser III. The figure of the king is exceptionally well-preserved in the upper parts. From the careful working of the details of the face and beard, it can be seen that this is a work of the very highest quality. As we have so little sculpture from the reign of Shalmaneser III and as most of what we have comes from the end of his reign, this early monument is clearly of exceptional importance.

The inscription summarises the events of the years 857-855 B.C., namely the siege and capture of Ahuni, the Aramean ruler of Til-Barsip, an important town some 50 km. down stream from here. The inscription is perhaps the earliest yet known of Shalmaneser III. The original published copy was made from photographs and we have now been able to correct some details in this copy and verify the text.

İZMİR-ALİ AĞA CAMİİ HAZİRESİ MEZAR KİTABELERİ (XVIII. VE XX. YÜZYIL)

Necmi ÜLKER*

Uzerinde yaşadığımız ve birçok medeniyetin kaynaştığı, dünyanın müstesna bir bölgesi olarak kabul edilen, Asya ve Avrupa'yı kavuşturan bir köprü durumundaki Anadolu, sinesinde barındırdığı eski ve yeni çağlara ait çeşitli kültür mirası ve eserleriyle yerli-yabancı bilim adamlarının daima dikkatini çeken bir bölge olmuştur. Toprak ananın sinesinde barındırdığı ilkçağlara ait Anadolu kültür mirasları, XVIII. yüzyıldan itibaren zamanımıza kadar artan bir biçimde ilgi görmüş, arkeolog ve antropologlara yoğun çalışma malzemesi olmuştur. Diğer yandan, XI. yüzyıldan XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan yaklaşık dokuz yüzyıl gibi uzun bir sürede Anadolu'ya derin kültür damgasını vuran Selçuklu ve Osmanlı medeniyet eserleri ancak XX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren türkolog, tarihçi, sanat tarihçi ve ilgili bilim adamlarının az da olsa ilgisini çekmeğe başlamıştır.

Anadolu'daki zengin Türk-İslam geleneğinin ve kültürünün ancak bir kısmını oluşturan Osmanlı devri mezar kitabeleri üzerinde çalışmalar yapılmış olmakla birlikte bu konuya bilimsel bir yaklaşımla eğilenlerin sayısı yok denecek kadar az olduğu bir gerçektir.

Türklerin 1071'den sonraki dönemde, Anadolu'yu yurt edinin yerleşik hayata geçmeye başladıktan sonra yerleşim merkezlerinde öncelikle, dini ve sosyal bir ihtiyacın sonucu olarak camiler inşa edip onun etrafında mahalleler teşkil etmişlerdir. Başka bir deyişle, camiler İslam hayat tarzının odak noktasını oluşturmuştur. Küçük veya büyük yerleşim merkezlerinde camilerin yanındaki arsa genellikle oranın ileri gelenlerinin vefatlarında defn edildikleri yer olmuştur. Böylece hazine¹ denilen küçük ölçüde cami kabristanları meydana gelmiştir. Hazirelere gömülenlerin o beldenin ileri gelen eşrafı veya sosyal ve ekonomik durumları iyi kimseler olmaları dolayısıyla mezarlarına Türk taş oyma ve yazı sanatının küçük fakat müstesna örnekleri olan şahideler konulmuştur.

(*) Doç. Dr. Necmi ÜLKER, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı Başkanı, Bornova/İZMİR.

(1) Hazire, cami, tekke ve türbe bahçeleri yanında cenaze defnedilen küçük mezarlık olup etrafı duvarla çevrilerek korunmuştur. M.Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, İstanbul, 1946, s. 794.

Osmanlı döneminde Batı Anadolu'nun XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir liman ve ticaret merkezi olarak önem kazanan İzmir'de² diğer büyük Anadolu şehirlerinde olduğu gibi bir kaç hazire bulunmaktadır. Geçen yılki sempozyumda sunduğum «İzmir-Hacı Mah-mud Camii Haziresi Mezar Kitabeleri» başlıklı tebliğimizden sonra yaptığımız bu çalışmamızla İzmir-Ali Ağa Camii haziresinde bulunan kitabele-rin tümünü okuyup, hazirenin gerçek ölçülerine uygun konum krokisi ha-zırladık. Bu çalışmamızla XVIII. ve XIX. yüzyılda İzmir'de yaşamış şeh-rin bazı saygın aile ve şahsiyetlerine ait şahide kitabelerini ortaya koya-rak, ilgili konularda araştırma yapanlara birinci elden belgeler sunmak esas amacımızdır.

Hazire ve Caminin Genel Durumu

Bütün kitabelerini eksiksiz okuduğumuz cami haziresi, Konak'taki Memleket Hastanesi'nin güney tarafında bulunan Ali Ağa Camisi'nin batı yönünde bitişiğindedir. Eski İzmir'in bu kısmına camiye yaptıranın adına izafeten Ali Ağa Mahallesi denilmektedir. Camiye giriş kapısının sağ tarafından duvara konulmuş kitabeden anlaşıldığına göre bina 1083 H/1672-3 yılında inşa edilmiş, 1314 H/1896-7 ve 1958 yıllarında tamir görmüştür³. Ayrıca hazirede yoğun çalıştığımız 1987 yılı yaz aylarında da bu caminin mihrap tarafı duvarının vermiş olduğu belin düzeltilmesine ve caminin tümünün elden geçirilip boyandığına şahit olduk. Bu tamiratın tüm masraflarının da civar hayırsever vatandaşlar tarafından karşılandığını, İzmir Vakıflar Müdürlüğü'nün bu konuda ancak tamirata izin vermekle yetindiğini kaydetmek gereklidir. Cami haziresinin de yine hayır-sever cami cemaatının yardımlarıyla bugünkü iyi haline getirildiği, çok miktarda curuf çıktığı tarafıma ifade edilmiştir (Resim : 1).

Cami avlusunda nereden geldiği bilinmeyen suyun bol olması, cami ile hazire arasında küçük bir mermer şadırvanın bulunması, hazirenin ulu servi ağaçlarıyla bezenmiş olması camiye ayrı bir özellik kazandırmıştır. İzmir'in şirin, bakımlı ve en güzeli olarak nitelendirdiğimiz bu haziresinde kırık olanlarla birlikte bazıları oyma-süslemeli, bazıları da eski çağ sütunlarından bozarak yapıldığı açık olan 67 adet kitabe vardır. Bunlardan 43'ü erkek, 23'ü kadın ve birisi de cami kitabesidir. Bu mezar kitabelerinin bazıları İzmir'in tanınmış ailelerinden Cebbanzadeler'e, bazıları Gedusizadeler'e, bazıları Alaybeyiler'e aittir. Ayrıca hazirede harap

(2) The Rise of İzmir, 1688-1740, The University of Michigan, 1974, basılmamış doktora tezi.

(3) M. Münir Aktepe, «Osmanlı Devri İzmir Cami ve Mescidleri Hakkında Ön Bilgi, II» *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 4-5 (1973-74), İstanbul, Ed. Fak. Mat-baası, 1974, s. 94-5

olmuş durumda üstü açık lahit biçiminde bir mezarın ve bazı işlemeli ayak-ucu taşlarının da olduğunu kaydetmeliyiz. Hazirede bulduğumuz en eski tarihli şahide Sabiha'ya ait olup 1110 H/1698-9 tarihini taşımakta, en yeni tarihli ise Manisalı Hafız Hüseyin kızı Cemile Hanım'a ait olup tarih 1295 H/1878.

Hazire kitabelerinin tümünü okumakla birlikte burada bazı örnekler vermekle yetineceğiz. Hazirenin kitabelerini geniş kapsamlı olarak ileride bir dergide yayınlamayı düşünüyoruz.

1 — Sabiha Hanım'ın (?) mezartaşı (Resim : 2)

Antik devre ait mermer bir sütun parçasının bir yüzünün yontularak düzlenmiş yüzü üzerinde kitabesi vardır. Üç satırdan oluşan kitabenin yazısı aşınmıştır.

Merhum ve mağfurunlehu Sabiha(?)	مرحوم و مغفور له صبيحه
Ruhiyçün elfatiha	روحیچون الفاتحه
Sene 1110/1698-9	سنة ۱۱۱۰

2 — Alaybeyi Ahmed Ağa'nın mezartaşı (Resim : 3)

Dikdörtgen biçiminde mermerden yapılmış olan şahidenin ölçüleri 180x33x13 cm. dir. Kalınca olup yukarıya gittikçe daralan boyun kısmının üzerinde katibi kavuk vardır. Tek ayna üzerine kırık bir sülüsle yazılmış on mail satırdan oluşan kitabenin alt ve üst kısmında kabartma süsler vardır. Boyun kısmının altında kısa bir palmet-lotüs frizi şahideye ayrı bir estetik güzellik verir⁴. Bu duruma erkek şahidelerinde az rastlanır.

Etfatihâ

Alaybeyi Ahmed Ağa ecel-i cam nûş idüp	آلای بکی احمد اغا اجل جام نوش ایدوب
Kıldı bu dâr-ı fenadan azm-i firdevs yerin	قیلدی بو دار فنادن عدم فردوس یرتین
Gûşuna tâ ki güzâr idüp seda-yı ircîî	کوشنده تاکه گذار ایدوب صدای ارجعی
Murg-ı ruhu lâne-i arş üzre oldu hak nişîn	مړغ روحی لانه عرش اوزره اوله حق نشین
Yerde yattıkça huzur ile ol zât-ı pür-kerem	بیورده یاتد قچه حضور یله اول زات پر کرم
Ola damadı saadetle makamatta mekin	اولا دامادی سعادتله مقامنده مکی
Fevtine Ahmed Ağanın Hafızâ tarihini	فوتنه احمد آغان حافزا تاریخینی
Cennet-i âlada ola sefâ ile hûr u în	جنت اعداره اوله صفا ایله حور و عین
Sene 1169/1755-6	سنة ۱۱۶۹

(4) Semra Ögel, *Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı*, 2. Baskı, Ankara, T.T.K. Basımevi, 1987, s. 82.

3 — Alaybeyi'nin eşi Ayşe Hatun'un mezartaşı (Resim : 4)

Üzeri ters V biçiminde aşağıya doğru hafifçe daralan mermer şahide 164x53x8 cm. ölçüsündedir. İzmir ve civarında rastlanan klasik bir biçim ve süslemesi olan bir hanım mezar kitabesidir. Araları silmelerle ayrılmış sekiz mail satırdan oluşan kitabe iyi bir sülüs celisi ile yazılmıştır. Taç kısmı, stilize edilmiş akantus yaprak motifleriyle uyumlu bir biçimde süslenmiştir. Taç kısmının altında düz bir kuşağa işlenmiş kabartma süs motifleri vardır. Taşın köşeliklerine birer çiçek ve yaprak motifleri işlenmiştir. Kitabe kelime-i şahadet ile başlar.

La ilahe illallah Muhammed resulullah	لا اله الا الله محمد رسول الله
Okuya bir fâtiha rahmeten li'lâlemin	او قويه بر فاتحه رحمة للعالمين
Durağı cennet ola fi makamı emin	طوراقي جنت اوله في مقامي امين
Merhume ve mağfure Alaybeyin	مرحومه و مغفوره الايبك
Zevcesi Ayşe Hatun	زوجہ سی عائشہ حاتون
Rûhiyçün el fâtiha	روحیچون الفاتحه
Sene 1188 Cemaziyelevvel fi 27 /	سنه ۱۱۸۸
27 Ağustos 1774	

4 — Miralay Ahmed Ağa'nın kızı Hatice Kadın'ın mezartaşı (Resim : 5)

Bir kadın mezar taşı olarak klasik ölçülerin üstünde bir büyüklüğe sahip olan bu mermer şahidenin ölçüleri 210x44x12 cm. dir. Mermere oyulmuş bir pano içinde aralarında silme olmayan ve beş satırdan oluşan kitabenin yazısı taşın güzelliğine uygun düşmemektedir. Kitabenin üzerindeki taç kısmında, barok stilinde oyma olarak işlenmiş geometrik bir süsleme bulunmaktadır. Taşın göğüs kısmından taç kısmına mukarnasla geçilir hissi verilmek istenmiştir. Şahidenin göğüs kısmındaki **gülbezek**'te dokuz su damlası vardır. Kitabe **pano**'su üzerinde ise stilize edilmiş üç karanfil motifi yer almaktadır.

Miralay Ahmed Ağanın	میرالای احمد اغانک
Kerimesi merhume ve mağfurunlehu	کریمہ سی مرحوم و مغفورلہ
Hatice Kadın	حدیجہ قادین
Ruhiyçün el fâtiha	روحیچون الفاتحه
Sene 1157/1744-5	سنه ۱۱۵۷

5 — Gedûsîzade Süleyman Ağa'nın mezartaşı (Resim : 6)

Ege bölgesinde sıkça rastlanan bir biçimde olan bu mermer şahide İzmir'in eşrafından ve sözü geçen bir zat olan Süleyman Ağa'ya ait olup taşın ölçüleri 180x34x16 cm. dir. Araları silmelerle ayrılmış yedi **pano**

ve sekiz mail satırdan oluşan kitabenin yazısı sülüstür. Köşelikle beş çanak yapraklı birer çiçek işlenmiştir. Kitabenin üst kısmında taş a estetik bir görünüş veren stilize edilmiş akantüs yaprakları işlenmiştir. Kallın olan boyun kısmının üzerinde katibî'ye benzer bir kavuk vardır.

Hüve'l hallâkü'l bâkî

Bu merkade her kim eylerse duâ

İde mahşerde şafaât mücteba

Merhum ve mağfur Gedûsî

Zâde elhâc Süleyman

Ağa rizaenillâh ruhuna

El fâtiha sene 1175

Fi Zilhicce 27/19 Temmuz 1762

هو الخلاق الباقي

بو مرقدہ ہر کم ایلرسہ دعا

ایده محشرده شفاعت مجتوب

مرحوم و مغفور کدوسی

زادہ الحاج سلیمان

آغا رزاعلہ روحنہ

الفاتحہ سنہ ۱۱۷۵

فی ذوالحجہ ۲۷

6 — Gedûsîzâde Süleyman Ağa'nın eşi Sabiha Hanım'ın taşı (Resim : 7)

Tepesi ters V biçiminde, aşağıya doğru hafifçe daralan beyaz mermerden yapılmış bu kadın şahidesi orta büyüklüktedir. Taşın taç kısmındaki cami motifi ve akantüs yapraklarından oluşan kompozisyon eşine az rastlanan ve dikkat çekici güzelliğindedir. Burada bir minareli cami ve yan taraflarında türbeye benzer yapı yer almaktadır. Ayrıca bir dal üzerinde iki çiçek, bir lale ve karanfil vardır. Cami motifi, barok stilinde işlenmiş estetik görünümü fevkalade olan akantüs yapraklarıyla çevrelenmiştir. Bu tür süsleme taş a zenginlik getirmektedir. Araları silmelerle ayrılmış on satırdan oluşan kitabe sülüsle yazılmış, taşta ki süslemelerle uyumlu bir güzellik oluşturmuştur. Şahidenin ölçüleri 186x52x6 cm. dir.

Hüve'l hallâkü'l bâkî

Sabiha Hanım fenâdan azm-i

bekâ eyledi

Mâsivâdan elçeküb menzil-i

ukba eyledi

Bu cihânda bulmadı derdine

asla bir devâ

Emr-i Hakka taaten ol nezl-i

dünyâ eyledi

Sâki-i dest-i ecelden nûş idüb

peymaneyi

Arzû-yı firdevs-i â'la eyledi

Gedûsîzâde Süleyman Ağanın

Zevcesi merhume Sabiha

Hanım

Ruhuna fâtiha

Sene 1223 Fi 20 Zilhicce /

7 Şubat 1809

هو الخلاق الباقي

صابحه خانم فنادان عزم بقا ایلدی

ماسواردن العکوب منزلی عقبا ایلدی

بو جهانده بولمادی دردینه اصلا بر روا

امرحقه طاعه اول نزل دنیا ایلدی

ساقی دست اجلدن نوش اهدوب پیمانهی

ارزوی فردوس اعلا ایلدی

کدوسی زادہ سلیمان افغانک

زوجه سی مرحومه صابحه خانم

روحنه فاتحه

سنہ ۱۲۲۳ فی ۲۰ ذالحجہ

7 — Cebbânzade Muhammed Sadık Efendi'nin mezar taşı (Resim : 8)

XIX. yüzyıl başlarına tarihlenmiş, dikdörtgen biçimindeki mermerden yapılmış olan bu mezar taşı 200x42x11 cm. ölçülerindedir. Şahidenin kitabesi on satır olup on ayrı ayna içine tam kabartma olarak işlenmiştir. Taşın göğüs bölümündeki kitabenin üzerinde yay biçimindeki silmenin üst kısmında bir sıra stilize edilmiş nebati yapraklar vardır. Kitabenin yazısı süslü olup uyumlu bir biçimde istiflenmiştir.

Hüve'l hallakü'l baki

هو الخلا ق الباقي

Ol hândân-ı sa'd ahter-i pâkize

güher

اول خاندان سعد اختر پاکیزه کهر

Lâyık-i mağfiret-i Gaffâr olsun

لا ینق مغفرت خضرت غفار اولسون

Ak gül goncası gibi taze nihâl

اق کول غنجه سی کییی نهال

Rahmet-i nâmütenâhiye sezâvâr

olsun

رحمت نامتناهی یه سزاوار اولسون

Hil'at-ı fahiresi dâmen-i afv-i

Settâr

خلعت فاخره سی دامن عفو ستار

Ruh-ı pâkine gıda lezzet-i didâr

olsun

روح پاکنه غذا لذت دیدار اولسون

Merhum Cebbânzâde

Muhammed Sadık

مرحوم جبان زاده محمد صادق

Efendi ruhuna fâtiha

افندی روحنه فاتحه

Sene 1230 Gurre-i Zilhicce /

Kasım 1815

سنه ۱۲۳۰ غره ز

8 — Cebbânzâde Muhammed Efendi kızı Fatma Hanım'ın mezar taşı (Resim : 9)

Belki de hazirenin en güzeli olan bu kadın şahidesi başlı başına taş oyma ve süslemecilik sanatının bir şaheseridir. Oyma-kabartma açısından barok üslubunun etkisi bu şahidede açıkça bellidir. 200x60x10 cm ölçülerindeki beyaz mermerden yapılmış, sanatkârı meçhul bu taş iki bölümden oluşur. Birinci kısım üzeri ters V biçimindeki bu şahidenin taç veya alınlık kısmının etrafında barok stilinde oyulmuş hayali, stilize edilmiş nebati yapraklar vardır. XIX. yüzyılın başına tarihlenen ve barok süsleme sanatının tüm özelliklerini kapsayan bu süslemede bir vazö içine konulmuş bir çiçek demeti ve ortasında bir karanfil dikkati çeker. Yekpare olan taşın ikinci kısmına düz kuşak biçiminde bir mukarnas ile geçilir hissi verilmiştir. Şahidenin köşeliklerinde bir çiçek,

stilize edilmiş akantüs yaprakları taş kısmındaki süsleme ile uyum içindedir. Kitabenin yan kenarlarına oyulan iki sütunceye köşeliklerdeki süslemeleri taşıyor hissi verilmiştir. On iki satırdan oluşan kitabenin satırları silmelerle birbirinden ayrılmıştır. İyi bir sülüs ile yazılmış kitabenin ifadesi de güzeldir. Süsleme unsurları ve yazısıyla hazirenin hanım şahideleri içinde en güzeli olduğunu ifade edebiliriz.

Hüve'l Hallâkü'l bâkî	هو الخلاق الباقي
Ahla zar kılarım gençliğime doymadım	آهله زار قبله رم كجلكمه دويمادم
Derdime derman aradım bir ilacın bulmadım	دردنيمه درمان آرادم بر علاجن بولمدم
Hasretâ fâni cihanda tûl-ı ömr sürmedim	حسرتا فانی جهانده طول عمر سورمدم
Fırkatâ takdir bu imiş tâ ezelden bilmedim	فرقتا تقدیر بو ایمنر تا ازلدن بلمدم
Valideyn hem karındaşlarıma ah elvedâ	والدين هم قرتداشلريمه اه الوداع
Emr-i takdir böyle imiş bir murada ermedim	امر تقدیر بويله ایمنر بر مراده ایرمدم
Mevâli-i 'izamdan Cebbânzâde	موالی عظامدن جبان زاده
Muhammed Efendinin kerimesi	محمد افنديك کریمه سی
Merhum ve mağfurunleha Fatma	مرحوم و مغفورلها فاطمه
Hamm ruhuna fâtiha	هانم روحنه الفاتحه
Sene 1216 Şa'ban fi 21/27 Aralık 1801	سنه ۱۲۱۶ شعبان فی ۲۱

9 — Manisalı Hafız Hüseyin kızı Cemile Hanım'ın mezartaşı (Resim : 10)

Hazirenin en yeni tarihini taşıyan bu taş Ege Bölgesi'nde XIX. yüzyıla ait yaygın bir hanım şahidesi türüdür. Bu mezar taşı çan biçiminde olup üzeri bir vazo ve iki tarafa dökülen yapraklarla işlenmiş, güzel bir kompozisyon oluşturulmuştur. Mermerden yapılmış şahidenin ölçüleri 115x43x6 cm. dir. Mail olan kitabesi on satırdan oluşmuş olup aralarında silmeler vardır. Dönemin kadınlarının durumunu yarı alayla ifade eden ev geçiminin zorluklarını, yiyecek maddelerinin fiyatını, kocasından çile çeken dört çocuklu bir kadının durumunu, baş parmağında çıkan bir çıban sebebiyle öldüğünü anlatan eşine ender rastlanan bir mezar taşıdır.

Hüve'l baki Sene 1290 / 1878

On para domat altmış para lahm bir etmek yirmi kömür
Ve bamye idi aşım onüç sabun bu hal-i yevmiye tamam şükür
İdüb dört evlat ile müdam Uralı Mustafa Efendi-i birahm
Tahammül idüb sabr ile büküldü belim ayağım baş parmağımda
Mercimek danesi şişim ömr vefa itmedi otuz yaşıım
Şarâb-ı mevt-i nûş ile dâr-ı ukbâ işim ibret-i çeşmle
Nazar eyle taşım oku bir fâtiha karındaşım Şamlı
Sokağında sâkin Magnisalı merhum Hafız Hüseyin kerîmesi
Cemile Hanım ruhuna fâtiha

هوالباقى سنه ١٢٩٥

اون پاره طومت التمش پاره لحم بر اتمک یکرمی کمر
و بامیه ایدی عشم اون اوج سابون بو حال یومیه تمام شکر
ایدوب دورت اولار ایله مدام اورللی مصطفی افندی بی رهم
تحمل ایدوب صبر ایله بوکلدی بلم آیغم باش پرمغمده
مرجمک دانه سی شیشم عمر وفا ایتندی اوتوز یاشم
شراب موت نوش ایله دار عقبا ایشم عبرت چشمه
نظر ایله طاشم اوقو بر فاتحه قنداشم شاملی
سوقاغنده ساکن مغنیسالی مرحوم حافظ حسین کریمه سی
جمیله خانم روحنه فاتحه

Sonuç :

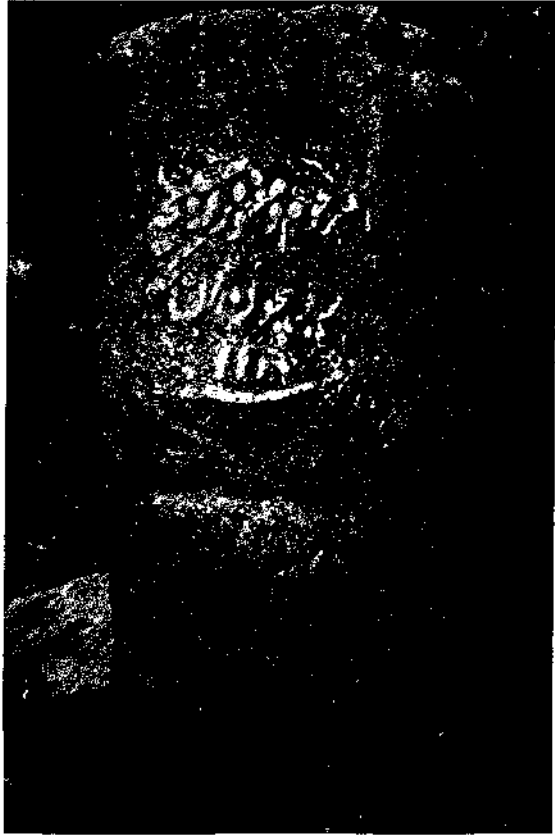
Ortaçağlardan beridir kozmopolit bir yapıya sahip ve çeşitli kültürlerin kaynaştığı bir şehir durumunda olan İzmir, özellikle XVII. yüzyıldan itibaren yoğun bir şekilde inşa edilen dini ve ticari binalarla bir İslam şehri hüviyetine kavuşmaya başlamıştır. Camilerle birlikte hazirelerin de varlığı bilinmektedir. İzmir'deki cami hazirelerinde bulunan mezar kitabelerini incelemekle, bu şehrin ileri gelen aile ve şahsiyetleriyle ilgili biyoğrafik bilgileri ortaya koymayı ümit ediyoruz. İzmir şehir do-

kusunun değişmesine rağmen zamanımıza kadar gelebilmiş bu kültür varlıklarımızdan bir kısmını tesbit etmiş olacağız.

Biyöğrafik bilgileri sunmanın yanısıra, İzmir'in kültür hazinelerinden birini daha ana hatlarıyla tesbit edip sunmuş bulunuyoruz. Daha önceki çalışmalarımızda olduğu gibi Ali Ağa Camii haziresinde bulunan yazılı ve süslemeli taş belgelerin gün ışığına çıkarılmasının, Ege bölgesinde veya yurdumuzun diğer bölgelerinde bu tür çalışma yapacak olanlara bir örnek teşkil edeceğini de ummaktayız. Ayrıca, İzmir şehri ve yakın çevresi mezar kitabeleriyle ilgili bu çalışmalarımız yurdumuzun diğer şehir ve bölgelerinde de yapılması ve üniversitelerimizin Tarih, Sanat Tarihi ve Türkoloji bilim dallarıyla uğraşan bölümlerin de bu konuya eğilmesi gerektiğine inanıyoruz. Böylece çoğu tarihin karanlıklarına karışmış ancak bir kısmı her nasılsa zamanımıza kadar gelebilmiş mezar kitabeleri üzerinde çalışarak onların ebediyete yazılı olarak bırakılması Türk kültür eserlerinin küçük bir bölümünün aydınlığa kavuşmasını sağlayacaktır.

Resim : 1 — Ali Ağa Camii haziresinin genel görünümü

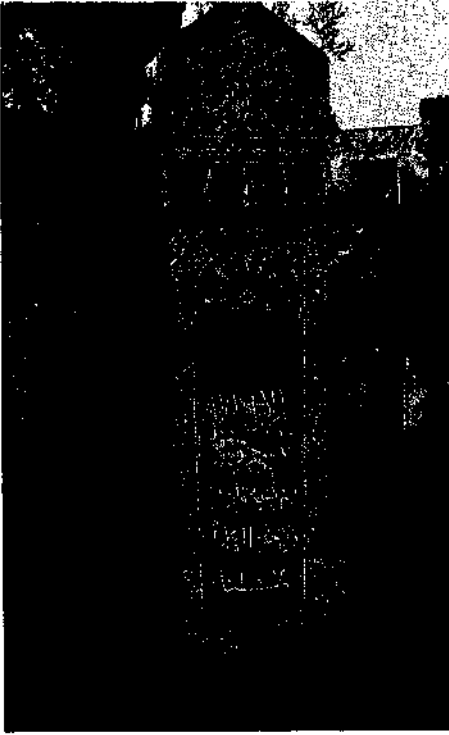
Resim : 2

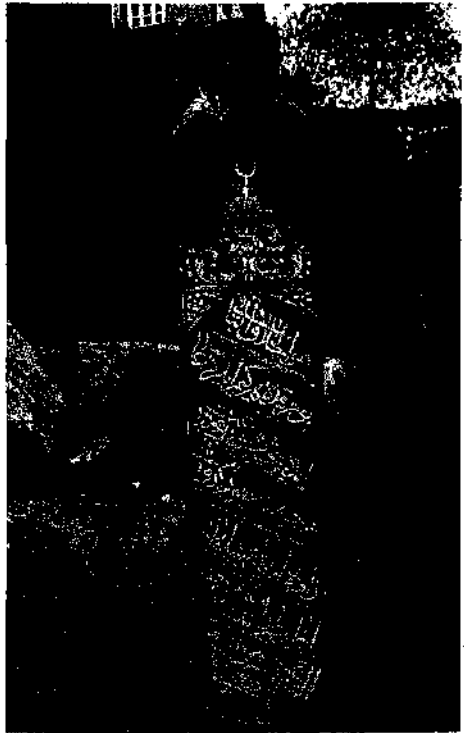
Resim : 3

Resim : 4

Resim : 5

Resim : 6

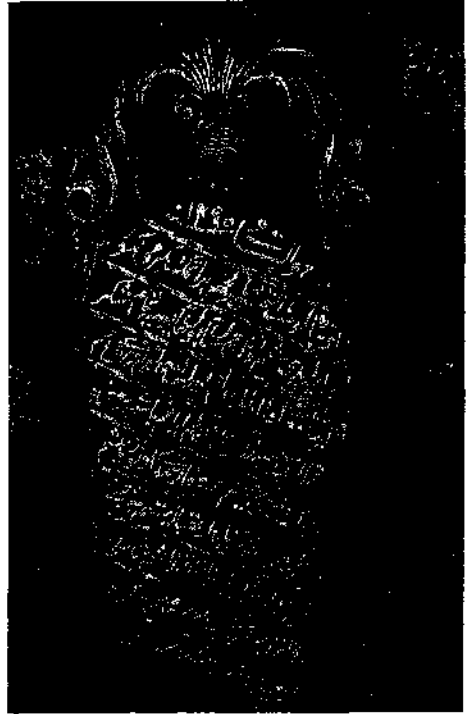
Resim : 7

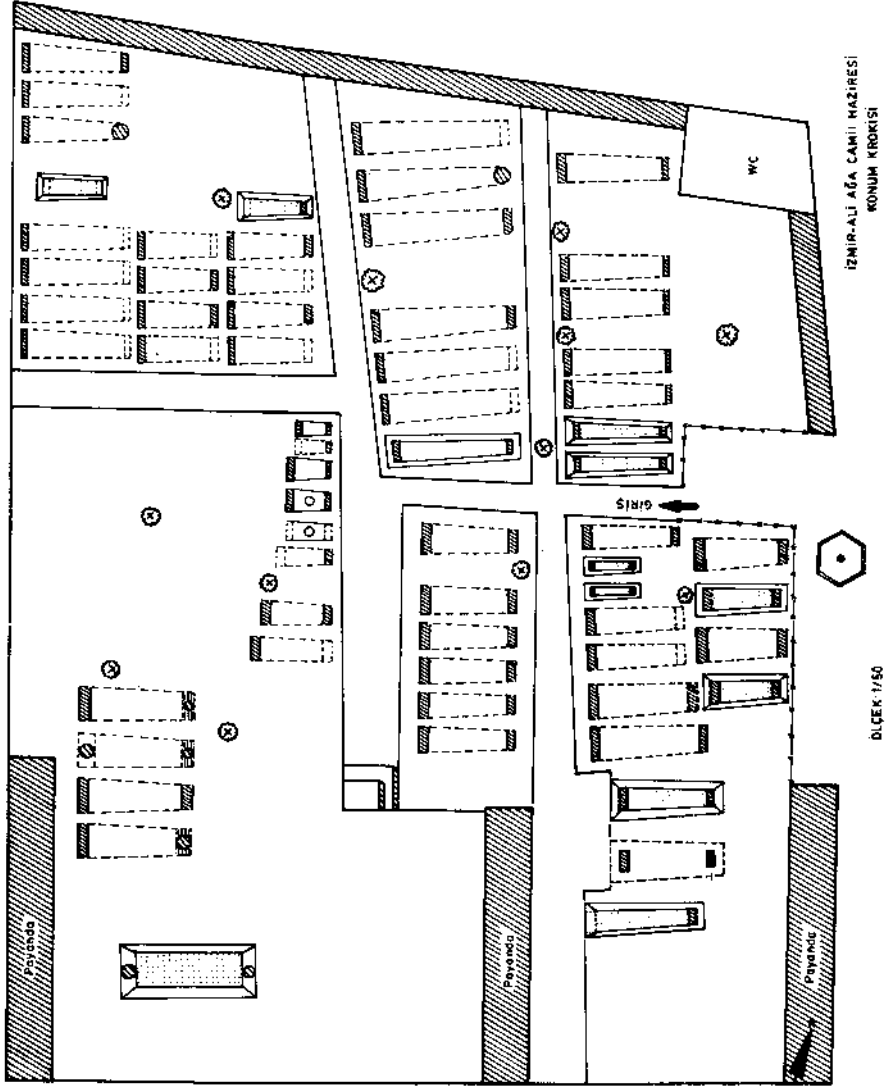
Resim : 8

Resim : 9

Resim : 10

8. ULKER, 1987

İzmir Ali Ağa Camii Hazinesi konum krokisi

BODRUM YARIMADASININ ORTAKENT (Eski MÜSĞEBİ) KÖYÜNDE BULUNAN «MUSTAFA PAŞA» KULESİ HAKKINDA¹

Ayda AREL (*)

Bodrum yarımadasında, doğudan Mandıra batıdan Baldıran tepelerinin kuşattığı ve Pazar dağının güneyinde kalan Ortakent bucağı, halen merkez ilçeyi Turgut Reis iskelesine bağlayan şose üzerinde yer almaktadır (Resim : 1-2). Philippson haritasında adı **Episkopi** olarak geçen², yakın zamanlara kadar ise Müsgebi olarak anılan bu bucak, kazılardan çıkan Miken dönemi bulgularından anlaşıldığı gibi³, oldukça eski bir yerleşme olmalıdır. Bununla birlikte, hakkında bilinenler yok denecek kadar azdır : söz gelimi, Piri Reis, 1521 tarihli **Kitab-ı Bahriye**'sinde Müsgebi'den söz etmez⁴. Aynı şekilde, 1671 yılında Bodrum'a gelen Evliya Çelebi de köyü görmemiştir⁵. Buna karşılık, 16. yüzyıla ait Tapu Tahrir defterlerinde⁶, **Sıralavos**⁷ kazasına bağlı iki Müsgebi köyünün kaydı geçer. Bunlardan **Müsgebi-i Sağır** olarak anılanı, bugünkü Müsgebi Yalısı olarak bilinen yer olmalıdır. Bu iki köy, kazanın en kalabalık yerleşmeleridir⁸. Köyün girişinde bulunan ve en eskisi 1049 H/1639 M. tarihini taşıyan, yüz otuzun üstünde kitabeli mezartaşının saptanabildiği köy mezarlığı, Müsgebi'nin Osmanlı dönemindeki önemini vurgular⁹.

Özgün karakterini hızla yitiren köyün içinde (Resim : 3-5), aralarında hısımlık olan ailelerin ikametgâhı olarak kullanılmış bulunan üç kule-ev bulunmaktadır (Resim : 6-9)¹⁰. Bunların arasında, ilk yapıma ait görünümünü en çok korumuş olanı Mimar Sn. Behruz Çinici'nin mülkiyetine geçmeden önce Hacı İshak Ağalar ailesinin konutu olarak «Mustafa Paşa» kulesi adıyla tescil edilen yapıdır (Resim : 11)¹¹.

Batı Anadolu'da dağınık olarak bazı örneklerine rastladığımız (Resim : 60) ikamet kuleleri tipolojisine giren bu yapı¹², yaklaşık 10 m. yüksekliğindedir ve bir kayalığa oturmaktadır. Teras şeklindeki çatı katı sayılmayacak olursa, bir bodrum, bir giriş ve bir oturma katından oluşur. Her kat, 6, 40 x 4, 40 m. boyutlarında bir ana hacim ile ona açılan daha küçük iki odadan ibarettir. Planimetrik düzen, bir ana kitle ile ona güneyden ve batıdan bitişen daha küçük iki kitleden oluşan dış yapının biçimine yansır (Resim : 14-27).

(*) Prof. Dr. Ayda AREL, Ethem Efendi Caddesi Çim Ap. No 9/1 D. 2, Erenköy İSTANBUL

Bugün samanlık olarak kullanılan **bodrum katı**'na batı cephesindeki bir açıklıktan giriliyorsa da (Resim : 11, 22), ilk yapımda bu katın bu tip yapılarda olağan olan biçimde, kapısız ve penceresiz tutulmuş olması gerekir. 1979 tarihli Eyüpoğlu - Çakırhan raporunda birinci kat döşemesinde bodruma inmeye yarayan bir merdiven deliğinden söz edilmekte ise de, halen bu döşemenin tahtaları yokolduğu için bodrum katının inişi tarafımızdan saptanamamıştır. Bodrum katında, taş dolgu ile düzeltilen ana hacmin kuzey ve doğu duvarları boyunca, belki de çuval taşımaya yarayan alçak bir seki dolaşır. Bu kısmın öteki odalarla bağlantısı 1979 yılında belirlenememiştir; bugün ise, yapının daha da aşınmış durumu, 1979'a göre daha ileri saptamalara elvermemektedir.

Zeminden yaklaşık 2 m. yükseklikte başlayan birinci kat, yapının asıl **giriş katıdır**. Duvarlara açılan mazgallardan hava ve ışık alan bu kata, onarım girişimi sırasında iki de pencere açılmıştır. Doğu cephesindeki bu pencereler bir ocağın iki yanında bulunmaktadır (Resim : 18, 19, 22, 23, 24,). 1979 tarihli raporda, kuzey cephesinde bulunan ve asıl giriş olan asma kapının 1,5 m. kadar ilerisinde duran ve girişi kapatan çekme köprüünün dayandırılmasına yarayan bir kârgir platformun varlığından söz ediliyorsa da, bunu 1987 yazında yerinde bulamadık. Aynı şekilde 1979 tarihinde girişin önünde duran ve devşirme taş bloklarından yapılmış bir merdiven de bugün ortadan kalkmıştır (Resim : 15-17). Buna karşılık, girişi kapatan köprüünün mil yatakları ve çekme iplerinin geçtiği delikler kapı çerçevesinde seçilebilmektedir. Girişin üzerinde ve çatı hizasında bulunan ve 1979 öncesine ait fotoğraflarda görülebilen çıkma mazgal, kızgın sıvı akıtmak suretiyle girişi korumaya yarayan bir oluğa aittir. Bu mazgal, bugün, onarım nedeniyle taşları sökülen kuzey cephenin çatı katındaki kalkan duvarla birlikte ortadan kalkmıştır (Resim : 17).

Giriş katı ile, daha üstteki oturma katının döşemeleri ahşaptan yapılmıştı. Bu döşemeler onarım girişimi sırasında sökülmüş ve giriş katına bugün hâlâ yerinde duran yeni kirişler atılmıştır (Resim : 25). Bu kat-taki güney odasının bir helâ, batı odasının ise bir gusulhane oldukları, 1979 rölöveleri sırasında anlaşılmıştır. Giriş katından oturma katına çıkan kuzeydoğudaki merdiven ise, bütün öteki ahşap aksam gibi ortadan kalkmıştır (Resim : 24).

Zeminden 5,56 m. yükseklikte başlayan ikinci kat, asıl **oturma katıydı** (Resim : 26 - 28). Bu katta, doğu duvarı boyunca ahşap dolaplar yer alıyordu. Dolapların üstü musandıra şeklinde düzenlenmişti (Resim : 27, 28-32, 39). Kuzeydoğu köşesindeki merdiven boşluğunun yanındaki son dolabın içinden bir taşınır merdivenle kuzey duvarında ve biraz daha

yüksekte bulunan bir başka musandıraya çıkılabildiği 1979 raporunda kayıtlıdır. Burada, ikisi musandırâ hizasında biri de çıkış merdiveni yüksekliğinde sonradan kapatılmış olan üç niş bulunuyordu. 1979 raporundaki görüşe göre, alt niş lambalık, üsttekiler ise kapaklı dolap olarak kullanılmış olmalıdırlar. Gene 1979 raporunda, musandırâ penceresinden daha batı kitlesinin çatısına çıkıldığı, oradan da küçük bir taşınır merdivenle orta çatıya geçilebildiği yazılıdır.

Orta mekâna güneyden ve batıdan açılan odalar birer seki olarak düzenlenmişti (Resim : 29-32). Deniz tarafına bakan pencereleri olan, daha itinalı ve daha süslü tutulduğu 1979 raporundan anlaşılan güney sekisi, Sayın Çakırhan'ın tahminine göre bir **selâmlık sekisi**, bir başoda olmalıdır. Bu odanın pencerelerinin üzerinde, daha 1979 yıllarında bile yerinde olmayan ancak daha önce, 1960'larda Bodrum İlköğretim Müdürü Sayın Osman Nuri Bilgin tarafından aynen kopye edilen üç beyit halinde bir kitabe dolaşıyordu (Resim : 41). Tamamlattırılan ve temiz çizimi yapılan bu kitabenin rölövesi 1979 raporuna eklidir. Kitabenin metni aşağıdaki gibidir¹³.

- . Bu şeh-nişin-i nev ahvâlleri
- Mübârek itdi medh gûy-i Ta'âl
- . Mah şahnişin ki yokdur cihanda ana nâzir
- Ne kasr-ı dilkeş ve zibâ ki olmaz ana misâl
- . Gelüp bu câ-yı ferahbaşda ıyş eder ihvân
- Cihanda ola emîn görmeye ziyân zeval

Sene 1010

1601-2 M. olarak beliren bu kitabe tarihi, tescil fişine kulenin yapım tarihi olarak işlenmiştir. Bununla birlikte bu tarih selâmlık sekisinin (ve muhtemelen oturma katının) tefriş tarihi olması gerekir. Yapının gerçek yapım tarihine ait başka verimiz olmadığına göre, 1010 H. tarihini biz, **terminus ante quem** bir tarih olarak kabul etmek zorundayız.

1979 öncesinin fotoğraflarında görülen ve Eyüboğlu-Çakırhan raporunda ayrıntılı biçimde betimlenen oturma katının tezyinatı da, tıpkı bu katın donatımı olan ahşap aksam gibi restorasyon sırasında sökülmüş, artan parçaları ise köylü tarafından alınıp götürülmüştür (Resim : 33-40) Rapora göre, süslemeler ahşap kapak ve pervazlar üzerindeki çiçek motifli boyama nakışlar, pencere pervazları çevresinde ve ocağın iki yanındaki alçı sıvaya baskı suretiyle nakşedilen çiçek motifleri ve geometrik bezemelerdir. Ayrıca, selâmlık sekisinde halâ durmakta olan ahşap parmaklıktan daha eski halkalı bireşimli değişik türden bir parmaklığa ait izler rapor müelliflerince saptanmıştır. Ahşap donatımın bir kısmı, bazı pervazlar ve seki kemerlerinin başlangıcındaki oymalı ağaç işleri 1979'dan

önce alınıp götürülmüş olduğu raporda yazılıdır. Nitekim, daha yukarıda da belirtildiği gibi, 23.3.1965 tarihinde Osman Nuri Bilgin tarafından tutanağa geçirilen kitabe, rölöve çalışmaları sırasında yerinde bulunamamıştır. Bununla birlikte, 1979 raporuna ekli olan ve bazılarını bu makalede sunduğumuz eski fotoğraflarla 1987 yılında tarafımızdan çekilen fotoğraflar karşılaştırıldığında, onarım projesi tasdik edilen ancak gerçekleştirilmeyen bu yapının, on yıldan kısa bir süre içinde ne derece bozulduğu ve hızla yokolmaya yüz tuttuğu açıkça görülebilmektedir.

Yaşama katını alt katlardan ayıran bir başka özelliği bol pencereolu oluşudur : Sekilerin her üç yüzünde birer, kuzey duvarında iki, ocağın güney yanında ise bir adet olmak üzere toplam dokuz pencereden başka, kuzey ve doğu duvarlarında musandıra düzeyinde birer pencere daha dır. Terası çevreleyen kalkan duvarlar, Bodrum'da sık rastlanan türde üçtaş konsol, duvar içindeki taşıyıcı kirişleri hâlâ görülebilen bir dış galeri ya da ahşap bir balkona ait olmalıdır (Resim : 12).

Çatı, erişte ve toprak karışımıyla kaplı, düz bir teras durumundadır. Terası çevreleyen kalkan duvarlar, Bodrum'da sık rastlanan türde üçgen mazgallarla bitiyordu. Ancak, onarım sırasında sökülen kuzey cephesinin kalkan duvarının taşları ile çıkma mazgal, onarım yarım kaldığından yeniden örülmemiş ve yapının bu kısmı özgün görünümünü yitirmiştir (Resim : 16 - 17).

Kulenin duvarları, kesme taştan olan yapı köşeleri ve kapı - pencere çerçeveleri dışında, kiremit dolgulu moloz taş örgüdür. Taşları bağlamak için kum, kireç ve kıtık tuğla karışımı bir sıva kullanılmıştır. Çakırhân'ın yaptığı gözlemlere göre, çabuk dağılan tortul kökenli bir taşın bolca kullanıldığı doğu cephesinde 1979 öncesinde görülen çatlaklar, kule sahiplerince ördürülen yığma taştan basit bir ihata duvarıyla desteklenmiş, ancak 1979 sonrası onarım çalışmalarında duvarın bu kısmı yeniden örülmüş ve çimento sıva ile pekiştirilmiştir. (Resim : 20).

Görüldüğü gibi, 1979 yılına kadar, yıpranmış olmakla birlikte kullanıldığı dönemin özelliklerini koruyagelmış olan bu yapı, aradan geçen birkaç yıl içinde mülkiyet değiştirdiği ve onarım projesi Anıtlar Yüksek Kurulunca tasdik edildiği halde, onarım projesinin gerçekleştirilmemesi ve yapının korumasız bırakılması yüzünden, sonradan atılan birkaç döşeme kirişi dışında, dış duvarlarından ibaret boş bir kutuya dönmüştür. Duvarların bugüne gelebilmesi ise, onarım girişiminde yapılan birkaç işlem sayesinde. Bu bakımdan, 1960'lı yıllardan bu yana, kuleye gereken önemin verilmesi ve korunabilmesi için yapılan çeşitli başvuruların kısa tarihçesini vermenin aydınlatıcı olacağı kanısındayız :

— 8.7.1961 tarihinde, 732-51/42769 sayılı yazıyla Milli Eğitim Bakanlığı, Muğla Valiliğinden yapının fotoğraflarını ister.

— Bodrum Kaymakamlığı, istenen fotoğrafları 4.4.1962 tarihinde 470.991 sayılı yazısının eki olarak gönderir ve yapının «doğrama, teşkilât, yazı sanatı ve boya bakımından...muhafaza altına alınmasının ve çürümeye yüz tutan yerlerinin tamir ettirilmesinin elzem» olduğunu Valiliğe bildirir.

— Bakanlık, 6.5.1962 tarih 732.51/600 sayılı yazı ile, kulenin İzmir Müzesi mimarına incelettirilmesini, ayrıca Bodrum Müze Memurluğundan rapor alınmasını ister. Bodrum İlköğretim Müdürü Osman Nuri Bilgin ayrı bir yazıyla İzmir Müzesi mimarı Cevat Sezer'den bir rapor düzenlemesini ister.

— Mimar, iki paragrafı geçmeyen raporunda, kulenin onarımı için 20 000 TL tutarında bir tahsisata gereksinim olduğunu bildirir.

— Bodrum Kaymakamlığı, 20.3.63 tarihinde Muğla Valiliğine başvurur ve özel mülkiyette bulunan kulenin istimlâkini, onarımını ve bir Etnoğrafya Müzesine dönüştürülmesini önerir.

— Milli Eğitim Bakanlığı, 25.5.63 tarih ve 732-51/01514 sayılı cevaplarıyla, 1963 yılında işlem yapılmasına olanak bulunmadığını buna karşılık 1964 bütçesinde kulenin onarımı için ödenek ayrılmaya çalışılacağını bildirir.

— Bodrum Kaymakamlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürü Mehmet Önder'e yolladıkları 3.12.1964 tarih ve 470-1761 sayılı yazılarında «Teşriflerinizde...Mustafa Paşa Kulesi (Osmanlı Kulesi)'nin feci durumunu aksettirmiş ve eğer bu yıl da kule tedbir alınmazsa çok fena duruma geleceğini belirtmiştik. Şu anda aldığımız bilgiye göre, verese adıgeçen ata andacı kuleyi yıktırmayı tasarlıyorlarmış. Bu durum (270) senelik tek eserimizin yok olmasına veya eski halinden birçok şeyler kaybetmesine, dejenere olmasına sebep olacaktır» bildiriminde bulunur.

— Genel Müdür, 11.12.64 tarihli cevap yazısında, kulenin tescil fişinin doldurulmasını ve fotoğraflarıyla birlikte gönderilmesini ister.

— Bu arada, işi başından beri sahiplenmiş bulunan O.N.Bilgin, 1962 tarihinde, İ.T.Ü. Profesörü Leman Tomsu'dan kulenin plan ve resimlerini ister. Bir yandan da, Ortakent Okulu Müdürlüğüne 16.3.65 tarihli bir yazı gönderir ve Genel Müdürlük yazısına atıfla «Etnoğrafya Müzesinin kurulması için köylünün bu işe hazırlanmasında gerekli gayretin harcanmasını, kule sahibine duyurulmasını, Teknik Üniversiteden Prof. Leman Tomsu'dan kulenin plan ve resimlerinin beklendiğini» bildirir ve «köyünüzün bu eseri kazanmasında himmetlerinizi beklerim» uyarısında bulunur. Ayrıca, Bodrum Kaymakamlığı aracılığıyla, plan,

kesit, resim ve yazı kopyaları ekinde hazırladığı tescil fişini Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğüne göndertir (23.3.65 gün ve 470-401 sayılı yazı).

— Bu arada kule sahiplerinin de Bakanlık nezdinde girişimleri olmalıdır ki, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 24.8.65 tarih ve 732.51/04761 sayılı cevap yazılarıyla, kulenin o günkü sahibi Yılmaz Deniz'e kulenin korunması yoluna gidilmesi gerektiği bildirilir ve «Kulenin bir kısmının yıkılarak küçültülmesinin söz konusu olmadığı», ayrıca «istimlâkinin düşünülmediği» eklenir.

Bütün bu gelişmelerin sonucunda, kuleyi koruyamayan ve onu gereksinimleri doğrultusunda değiştiremeyen sahipleri, onu Mimar Behruz Çinici'ye satarlar. Kulenin yeni sahibi, onarım konusunda Nail V. Çakırhan ile anlaşır. Çakırhan, Yüksek İnşaat Mühendisi Üner Eyüboğlu ile kulenin rölövesini gerçekleştirir ve restorasyon projesini hazırlar. Proje, raporuyla birlikte, 31.5.1979 tarihli başvuru yazısı ekinde Anıtlar Yüksek Kurulunda incelenir 8.6.79 tarihli 306 sayılı toplantıda alınan bir kararla benimsenir.

Daha önce, Bodrum ve çevresiyle ilgili genel bir kararla 1973 yılında tescil edilen kulenin, onaylanan yeni onarım projesi ise, Bakanlığın 20.7.1979 gün ve 6624 sayılı kapak yazılarıyla Bodrum Kaymakamlığına, Belediyesine ve Müzesine gönderilir. Ne var ki, başlatılan onarım, daha önce de belirtildiği gibi, mal ve proje sahipleri arasındaki bir ihtilaf yüzünden durur ve kule o tarihten beri kaderine terk edilir.

Yukarıdaki yazışmalarda ve Osman Nuri Bilgin tarafından doldurulan tescil fişinde yapı «Mustafa Paşa Kulesi» olarak anılır. Osman Nuri Bilgin'in derlediği bilgilere dayalı olarak Bodrum Kaymakamlığına Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğüne gönderilen 23.3.65 tarihli yazıda ise, konuya açıklık getirilir ve «Adı geçen Mustafa Paşa'nın Osmanlı donanmasının yelkenden buhara işleyen gemilere geçiş sırasında kumandanlık yaptığı, Ortakent (Müsgebi) köyünü şimdiki ilk yerinde kuranlardan olduğunun torunlarından Esat Ağa'nın karısı Nefise Hanımdan naklen duyanlardan öğrenildiği» bildirilmektedir. Ne var ki, adı geçen Mustafa Paşa, H. 1136/M. 1729 tarihinde İskele Camii'ni yaptırmış olan (Resim : 42-43) Kızılhisarlı Mustafa Paşa'dır. Bu kişi, bıraktığı H. 1139/M. 1726 tarihli vakfiyede «Ümera-i derya'dan Kızılhisarî Mustafa b. Ahmed» olarak zikredilir¹⁴. Sonradan Paşa ünvanını alan bu kişinin kâhyası Hasan Ağa Tepecik Camii'ni yaptırmış, caminin karşısındaki medrese ve diğer müstemilat ise, Mustafa Paşa'nın oğlu Kaptan-ı Derya Cafer Paşa, tarafından yaptırılmış¹⁵. Baba ve oğulun mezarları ise, Bodrum'un Tersane Tepesi'nde bulunan açık tonozlu türbededir¹⁶. Bu bilgilerden anlaşılacağı gibi, 1602 tarihli bir kitabe olan Müsgebi Kulesi 18. yüzyılda

yaşamış Mustafa Paşa tarafından yaptırılmış olamaz. Kulenin Mustafa Paşanın ikametgâhı olarak kullanıldığı ve adını bu yoldan aldığı öne sürülebilse de, Paşanın vakfiyesinde Müsgebi ile ilgili herhangi bir mal-varlığından söz edilmemesi, buakta Mustafa Paşa adına bir vakıf eser bulunmaması ve bu kişinin Bodrum'da defnolunması bu varsayımı sakatlayan hususlardır. Nahiye eşrafından olan Hacı İshak Ağalar ailesiyle¹⁷ Mustafa Paşa arasında kurulmak istenen bağlantı ve ailelerarası bir hısımlık söylentisinden türemektedir ya da eşraf ailesinin soy ayrıcalığını pekiştirmeye yarayan bir yakıştırma söz konusudur¹⁸.

Bununla birlikte, kitabesindeki tarihi bir **terminus ante quem** olarak benimsediğimiz Müsgebi Kulesi'nin Hacı İshak ailesinin eseri olduğu savı aynı derecede dayanıksızdır. Tescil fişinde ikinci olarak verilen (Osmanlı Kalesi) adı, yapının yörede anıldığı ad olmalıdır. Philippon haritasında, köy adının Episkopi olarak işlendiğini görmüştük. Tarassut-gözetleme anlamına gelen bu ad rastlantısal olmamalıdır¹⁹. 1517 tarihli Menteşe Livasına ait 61 nolu Mufassal Tapu Tahrir Defterinde köyün adı «Büşkebi» imlâsıyla yazılmıştır. Abraham Galante'nin de vurguladığı gibi **episkopi** sözcüğünün türkçeleştirilmiş ya da bozulmuş şekli olan Büskebi adı bu köyde 16. yüzyıl öncesine ait bir gözetleme kulesinin varlığını mı gösteriyor²⁰. Bodrum yarımadası, tıpkı Ege adalarının birçoğu gibi, korsan saldırılarının zorunlu kıldığı bir kule-ev geleneğinin örneklerini hâlâ sergiler. 1987 çalışmalarımız sırasında incelediğimiz ve rölövelerini yaptığımız Bodrum'da Şerif Mehmet Çıkmazı 12 numaradaki Beyza Yıldızhan Evi bu gelenekten artakalan ilginç bir örnektir (Resim : 44-59). Ancak, ev karakteri ağır basan bu kule-evlerle aynı zamanda konut olarak da kullanılan ikamet-kuleleri kanımızca bir tutmamalıdır.

Batı Anadolu'nun bazı kırsal yerleşmelerinde ve Balkanlarda tımar ya da toprak sahipliğiyle ilişkili olarak karşımıza çıkan²¹ ikamet kulelerinin Bodrum yarımadasındaki ikinci örneği olarak Gündoğan (eski Farilya) dadır ve halen yazlık ev olarak özel mülkiyette bulunan bir başka kuleyi anabiliriz²². Akdeniz bölgesinde antikiteden beri bilinen²³ daha sonra Ege kıyı ve adalarında üslenen Venedikli ve Cenevizlilerin kullandığı²⁴, hattâ Haçlı Seferleri ertesinde bölgeye yerleşen Franklar tarafından inşa edilen örnekleri de bulunan²⁵ «**donjon**» tipi kulenin Ortaçağda **Romaniye** olarak anılan bölgede oldukça yaygın bir kullanıma kavuştuğu anlaşılmaktadır. Bölgenin korsan saldırılarına açık ve sürekli savunmayı gerektiren özelliği bu tipolojinin yerel konut mimarisini de etkilediği ve Beyza Yıldızhan ya da Foça civarındaki bağ evleri örneklerinde olduğu gibi kuleyi andıran bir köy evi tipinin gelişmesine yol açmış olabilir²⁶.

Bununla birlikte, her tekil kuleyi ikamet kuleleri sınıfına sokmaktan kaçınmak gerekir. 1421'de Cristoforo Buondelmonti tarafından kaleme alınan, sonraları defalarca kopye edilen ve içindeki harita ve tasvirler değişik eller tarafından yeniden çizilen **Liber Insularum Archipelagi** adlı yazma eserde, Ege kıyıları ve adaları anlatılır²⁷. Bu yazmanın Bodrum yarımadasını tasvir eden resminde Bodrum Kalesi'nin kuzeydoğusunda tek başına duran ve **turris turchorum** (Türklerin kulesi) olarak tanımlanan bir yapı gösterilir (Resim : 61). 1489 tarihli yazmada bu tasvire ek bir açıklama getirilmiş ve «**turris turchorum distat ab Castello Sancti Petri per tres leucas**» şeklindeki bir ibâre düşülmüştür²⁸. Anthony Luttrell'in yorumuna göre, kaleden 3000 adım uzaklıktaki bu kule, ya Türklerin şövalyeleri gözetlemek için inşa ettikleri ve 1472 tarihli Venedik saldırısında yıkılıp yokolan bir kuledir ya da Bodrum'a Milâs'tan ulaşan karayolunu denetim altında tutan Hellenistik kule idi ve Türkler tarafından kullanılmıştır²⁹. 1847 tarihinde İngiliz Amirallik Dairesi tarafından Albay Spratt'a çizdirilen Bodrum ve çevresini gösterir topoğrafik haritaya (Resim : 62) işlenen bu 15.00 x 12,30 m. boyutlarındaki kale kalıntısı bugün T.É.K. tesisleri içinde kalmıştır ve gerek limana egemen bir bakış sağlaması gerekse Buondelmonti haritasındaki konuma uyması açısından Buondelmonti tasvirindeki kule olma olasılığını korumaktadır³⁰.

Bu açıklamadan anlaşılacağı gibi, Müsgebi kulesi, yapıldığı çağ için bir istisna olmayan, ancak içinde bulunduğu yerleşmeye adını verecek kadar çevre yapılardan farklı bir nitelik taşımış olan bir yapıdır. Bu ayırıcı nitelik ise, birkaç yıldır ikamet kuleleri konusunda sürdürdüğümüz çalışmaların özündeki sorunsaldır.

NOTLAR:

- (1) Ortakent çalışmaları, Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izin ve katkıları, Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'nün maddi desteği ile gerçekleşmiştir. Programın gerçekleşmesinde katkısı olan bütün kurum ve kişilere, bu arada Y. Mim. Sedat Emir'e, öğrencilerim Zeynep Taşçı, Benal Kabaklı ve Adnan Turan'a, çalışmalara doğrudan katılarak bize yardımcı olan Bakanlık temsilcisi Sayın Füsün Ersoy'a, Bodrum Sualtı Müzesi Müdürü Sayın Oğuz Alpözen'e teşekkürü borç bilirim. Fakat bu çalışmayı olanaklı kılan, Müsgebi kulesinin 1979 öncesine ait rapor, rolöve ve fotoğraflarını tarafıma kullanma ve yararlanma izniyle birlikte teslim eden Sayın Nail V. Çakırhan ile Sayın Prof. Dr. Halet Çambel'in katkılarıdır. Kendilerine minnettarım.
- (2) Bkz.: Alfred Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien*, Gotha 1913-1915, (Petermanns Mitteilungen V. Heft), Levha 183 (5). Bodrum yarımadasının karşısındaki adalardan biri olan Teloş adasının da Episkopi olarak anılması ilginçtir. Ancak Paton ve Myres, Episkopi adının bu yerleşmenin bir piskoposluk merkezi olmasından kaynaklandığı görüşünü savunmuşlardır. Bkz. W.R. Paton ve Z.L. Myres, *Researches in Karia: The Geographical Journal*, 18972, 21, s. 38-54.
- (3) Bkz.: Yusuf Boysal, «Müsgebi kazısı», *Belleten XXXI*, T.T.K. Ankara 1967, s. 67 ve ay. yaz., «Karya bölgesinde yeni araştırmalar», *Anadolu (Anatolia)*, c. XI, T.T.K. Ankara 1969, s. 1-30.
- (4) Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, (yay. F. Kurdoğlu - H. Alpogut), İstanbul 1935, s. 213-228. Bkz. ayrıca: *Piri Re'is, Bahriye: das Türkische Segelhandbuch für das Mittellaendische Meer vom Jahre 1521*, (yay. P. Kahle), Berlin 1926, c. II, s. 69-71.
- (5) Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 213-214. Bkz. ayrıca, ay. ca., (Yay. Zuhuri Danışman), İstanbul 1971, Kitap 13, s. 140-142.
- (6) Başvekâlet Arşivinde bulunan H. 923/M. 1517 tarihli ve 61 nolu ve H. 970/M. 1562.63 tarihli 337 nolu Menteşe Livası Tahrir Defterlerindeki **döküm** için bkz.: Ekrem Kuyucu, *Muğla Tarihi*, İstanbul 1983, s. 7, 8.96. Ayrıca, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivinde bulunan H. 991/M. 1583 tarihli ve 110 nolu Mufasssal Menteşe Defteri önemlidir. Bu defteri taramamıza yardımcı olan Arşiv Dairesi Müdürü Sayın Yavuz Şenyılmaz ile uzmanlar Adnan Torun ile Yusuf Kara'ya, bu vesileyle teşekkür etmek isterim.
- (7) Piri Reis'te «*Savaralos*» olarak anılan bu idari bölge, Evliya Çelebi'de «*Sırala*», «*Saravalas*» imlâlarıyla karşımıza çıkar. Ekrem Kuyucu ise «*Eseravalos*», «*Seravalos*» okunuşlarını benimsemiştir (ay. es., s. 96). Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivindeki 2306 nolu Muğla fihristinde ise, **kaza Serulus** olarak kaydedilmiştir. Ankara Tapu ve Kadastro Müdürlüğündeki çalışmalarımız sırasında ise, «*Isravlos*» okunuşu yeğlenmiştir. Evliya Çelebi'nin Peçin ile Varvil Tuzlası arasında gösterdiği «*Saravalas*» 1517 tarihinde onuç köyü olan bir nahiye iken, 1562 yılına ait 337 nolu defterde, çoğu padişah hasısı olan sekiz müslüman ve dört hristiyan köyünden oluşan bir kaza olarak kaydolmuştur. 1517'de Müsgebi, Karabağ, Karaoba, Bozan, Erimiye, Erim ve Limoncu köylerini kapsayan nahiye, 1583 tarihli 110 nolu defterde,

Beksimet, Karabağ nam-ı diğer Yumnuburun, Müsgebi-i sağır, Müsgebi, Karaova, Karabağı-diğer, Erimya, Etrim, Maymuncuk, Hendeme nam-ı diğer Varilya, Hendeme-i diğer köylerini kapsar. Bu döküm, kazanın bugünkü Bodrum ilçesiyle büyük bir kısmını içine aldığını göstermektedir. 2306 nolu Muğla Vakıfları Fihrist Defterinde ise, Serulus kazasına bağlı Gürece, Müsgebi, Karatoprak, Geriş, Kadıkalesi, Dere, Karakaya, Dirmil (şimdiki Gökçebel) ve Bodrum'a bağlı Müsgebi-i sağır köyleri sıralanmıştır.

Paul Wittek, kaza adının antik bir toponimiye içerdiği görüşündedir : (Das Fürstentum Menteshe, *Studie zur Geschichte Westkleinasiens im 13-15. Jhdts*, Istanbul Mitteilungen 2, Istanbul 1934, s. 185). Tomaschek'in gönderme yaptığı kaynaklarda ise *Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter 1*, Sitzungsberichte d. Kais. Akad. d. Wiss. in Wien, phil.-hist. Classe, CXXIV, Wien 1891, s. 38-39) Kibiria yöresinde, Myndos'un (Gümüşlük) ötesinde yer alan ve ortaçağ'da önem taşıyan Strobilos limanından söz edilir. Sekizinci yüzyılda kurulmuş olduğu düşünülen (Bkz. H. Ahrweiler, *L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations Turques (1081-1317), particulièrement au XIII siècle*, (Travaux et mémoires «Centre de recherche d'histoire et de civilisations byzantines») Paris 1965, s. 53), 11. ve 12. yüzyıllarda önemli bir Venedik limanı olarak anılan, 14. yüzyıl başına ait ve Paris'te bulunan ünlü «Pisa haritası»nda Bodrum yarımadasının batısında gösterilen Strobilos limanının «Strovilos», «Strovolo», «Strogoli», «Estragol» şeklinde yazılışları vardır. Pachymeres (1, 220.310) Strobilos'u Türklerin bir bastiyonu olarak zikreder, Idrisi ise (II, 135) tahkimatlı küçük *Istrobilö* kasabasından söz eder (Bu kaynaklar için bkz : Tomaschek, s. 38-39). Bu özellikler, Strobilos'u Bodrum yarımadasının güneybatısındaki Çift Kalesinin eteğindeki Aspat iskelesiyle bir tutma eğiliminde olan Anthony Luttrell'in savına uygun düşmektedir (Bkz. A. Luttrell, «The later history of the Maussoleion and its utilization in the Hospitaller Castle at Bodrum», in *The Maussoleion at Halikarnassos*, c. 2 - *The Written Sources*, II. kısım, Jutland Arch. Soc. Publ. XV : 2, Aarhus 1986, s. 133, 139 n. 68, 158 n. 6, 190).

Ancak, bu sav da, Strobilos adının, Sıralalos, Isravlos, Serulus ve başka yazılışlarıyla Müsgebi köyünün bağlı olduğu kaza adına yansırken, Aspat'a nasıl dönüştüğünü açıklamaya yeterli değil. Galante ise (Abraham Galante, *Bodrum Tarihi*'ne Ek, 1946, s. 17) Aspat adının «ekilmemiş arazi» anlamına gelen *Aspartos* adından geldiğini öne sürer, ancak görüşünü haklı gösterecek kaynak zikretmez.

- (8) Tp. Kd. Gn. Md.'deki 110 nolu Tahrir Defterinde 245 hanelik bir Müsgebi köyü (v. 236 a) ile 260 hanelik bir Müsgebi-i Sağır köyü (v. 235 a) kayda geçmiştir. Bu ikinci köy halen Müsgebi yalısı olarak bilinen yer olmalıdır. Bugün bir bucak olan ve Ortakent olarak adı değişen Müsgebi'ye bağlı köyler Dağbelen (Direlbelen), Geriş, Gökçebel (eski Dirmil), Gök köy, Gündoğan (eski Farilya), Gürece, Türkbükü, Yahşıköy ve Ortakent merkez köyüdür.
- (9) Bodrum-Turgut Reis şose yolunun yapımı sırasında doğu kısmı ortadan kalan bu mezarlık, tonozlu bir türbe (?) nin etrafında oluşmuştur. Mezarlık taki en eski taşlar, tarlalara yönelen bir patikanın ikiye ayrıldığı bir alana dağılmıştır. Biraz daha batıda, en eskisi 1217 H en yenisi ise, 1927 M. tarihini taşıyan ve bir aile mezarlığı görünümündeki bir grup mezar taşını içermektedir.

- (10) Köydeki öteki kuleler, içinde hâlâ oturan, ancak bazı kısımları ortadan kalkmış olan ve değişikliğe uğrayan Şamıklar Kulesi (Resim 6) ile kule karakteri vurgulanmamış büyükçe bir yapı olan Ahmet Çavuş evidir (Resim 8). Köyde aktarılan bilgilere bakılırsa bu üç kuleden en eskisi Çamıklar kulesidir (Resim 7).
- (11) Ortakent (Müşgebi)'de bulunan ve «Mustafa Paşa Kulesi» olarak tescil edilen yapıyla ilgili betimlemelerimizde, Sayın Nail V. Çakırhan ile Sayın Üner Eyüboğlu'nun hazırlayıp Anıtlar Yüksek Kuruluna sundukları rapor ile ekindeki rölöveleri ve fotoğrafları esas aldık. Rapor 1.6.1979 tarihinde 572 no. ile kaydolmuştur. Gerçekten de, 1979 yılından bu yana, yapının iç kısımlarıyla ahşap donanımının büyük kısmı ortadan kalkmış, giriş merdiveni, eski çekme köprü platformunun taşları sökülüştür. Ayrıca, yapılan onarım girişimi sırasında, kuzey ve doğu cephesinin çatı kısmındaki taşlar ve mazgallar sökülüş sonra yeniden örülmemiştir. Aynı şekilde, onarım için kaldırılan dolap, korkuluk ve benzeri aksam, bugün yerinde durmamaktadır. Bizim 1987 çalışmalarımız sırasında mevcut rapora ve ekindeki rölövelere yaptığımız eklemeler, kulenin vaziyet planını çıkartmak, görüntüye kuzeydoğudaki hamam kalıntısının rölövesini eklemek ve eski durumla yeni durum arasındaki farkları saptamaktan öte değildir. Döşeme tahtalarının olmaması yüzünden de, üst katlarda gereği gibi ayrıntılı incelemeler yapma olanakımız kısıtlı kalmıştır.
- (12) A. Arel, «Osmanlı Mimarisinde İkamet Kuleleri», X. Türk Tarih Kongresine sunulan bildiri (yayınlanacak); ay. ya., «Ege bölgesi Ayânlık Dönemi Mimarisi hakkında Bir Ön Araştırma», IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı (Ank., 28-30 Mayıs 1986), Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1987, s. 39-77.
- (13) Osman Nuri Bilgin'in rölövesine göre Nail V. Çakırhan tarafından yeniden çizdirilen kitabe metninin çevrim yazısı, Sn. İskender Pala'ya aittir. Ancak, bazı mısraların okunuşu Sayın Hamid Pilehvarian tarafından düzeltilmiştir. Burada sunduğumuz metin çevrim yazısının düzeltilmiş şeklidir.
- (14) Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivindeki Muğla Defterine (V. 277, H. 1) kayıt numarası ile işlenen vakfiye 587 nolu Mücedded Anadolu 3 Defterinin 278 sahifesine 345 sıra numarasıyla kayıtlıdır. H. 1139 tarihli olan bu vakfiye, Miri Fırkateyn Kaptanlarından Kızılhisari Mustafa bey b. Ahmed adını vermektedir. Vakfiye Abraham Galante tarafından yayınlanmıştır (*Bodrum Tarihi*, 1945, s. 53-56) Ancak eksik olan okunuşu, 1987 yılında Sayın Hayri Üçok tarafından aşağıdaki şekilde tamamlanmıştır :
- i. Hüdâ bir kulunu tergib edince böyle hayrâta
 - ii. Anın meyli düşer dâim nice dürlü ibâdâta
 - iii. Mücahid fi sebil-ül-lâh o gaazi Mustafa bilkim
 - iv. İdüb ihya bu beytullah talib oldu marazata
 - v. Müyesser oldu itmâkı duhûl iden desin Âmin
 - vi. Duâdır çün ânın tarih dahil ola cennâta (cennâna?)
- fi sene 1136 (1723.24)
- Kitabeden anlaşılacağı gibi, cami daha eski bir yapının yerine yapılmıştır. Bu yapı, büyük bir olasılıkla Kızılhisarlı Mustafa Paşa'nın adaşı ve Bodrum'u ele geçiren komutan Polak Mustafa Paşa'nın Bodrum kalesi kapısında yaptırdığı bilinen cami olmalıdır. Galante, bir yandan Mustafa Paşa'nın kardeşi soyundan inen A.Ş. Tengir ile yaptığı konuşmalara bir yandan da bibliyog-

rafik kaynaklara atıf yaparak, Mustafa Paşa'nın Mora'nın Egriboz kazası-
nın Kızılhisar köyünden olduğunu, önce başardalar kumandanı sonra kır-
langıçlar başbuğu ve nihayet kaptan-ı derya olarak görev yaptığını. İli
Mustafa zamanında bir yıl kadar vezirliği olduğunu, Rodos muhafızlığında
bulundğunu ve 1170 H. yılında Bodrum'da öldüğünü bildiriyor. Oğlu Ca-
fer Paşa ise. H. 1184/M. 1753 yılında ölmüş olmalıdır. (*Bodrum Tarihi*, s.
53-54)

- (15) Ümera-i Derya'dan olan Mustafa Paşa'nın oğlu Cafer Paşa'nın H. 1179/M.
1753 tarihli vakfiyesi, Vakıflar Genel Md. Arşivinde Esas 8/1, Sıra 2314, Def-
ter 626/2, s. 551-612'de kayıtlıdır. Galante tarafından yayınlanan bu vakfiye
(bkz : *Bodrum Tarihine Ek*, 1946, s. 56-58), 1735 tarihinde Bod-
rum'un Tepecik mahallesine Kızılhisarlı Mustafa Paşa'nın kâhyası tarafın-
dan yaptırılan camiin karşısına inşa edilen bir medrese ve hamama aittir.
Medrese, 1962 yılında yol yapımı sırasında yıktırılmıştır. Hamam durmakta-
dır (*Muğla Tarihi*, s. 185). Ayrıca, Tepecik Camii için bkz : A. Galante.
Bodrum Tarihi, 52).
- (16) Mustafa Paşa ile oğlu Cafer Paşa'nın türbeleri hakkında bkz. : yuk. es.
s. 52 ve *Muğla Tarihi*, s. 186.
- (17) Ortakent mezarlığındaki taşlardan H. 1155/M. 1742 tarihli bir şahide, Hacı
İshak oğlu İbrahim Çelebi'nin adını taşır. Ahmed oğlu İshak Ağa'nın me-
zarı ise 1174 H. tarihlidir. Çelebi ünvanı, ailenin eşraftan olduğunu ortaya
koyuyor. Ayrıca, Vakıflar Genel Müdürlüğünde Muğla Defterinde Esas 8/2,
sıra 915'e kayıtlı bulunan bir Hacı İshak Camiinin adı geçmektedir.
- (18) Müsgebi ile ilgisini kurabildiğimiz tek Mustafa Bey, Ortakent mezarlığında
taşı bulunan ve H. 1165 tarihinde ölen Alaybeyzade Mustafa Bey'dir. Burada
da, kişinin yaşamış olduğu tarihler, kulenin takribi yapılış tarihlerine uygun
düşmemekte.
- (19) *Episkopi* sözcüğünün karşılığı olarak, A. Bailly, *Dictionnaire grec-français*,
Hachette 1950, (1) Bir yere doğru bakmak, (2) Teftiş etmek, (3) İncelemek,
gözetlemek, araştırmak anlamlarını vermektedir. Aynı sözcük, H.G. Liddel-
R. Scott, *A. Greek*, - *English Lexicon*, Oxford 1968'de ise (1) Teftiş, (2) Gö-
zetim olarak karşılık bulmaktadır.
- (20) BATD 61 (1517) de Müsgebi adının Büsgebi olarak yazılışı Galante'ye göre,
bu adın Episkopi'den türediği şeklinde yorumlanabilir. Bu yoruma katılmak
eğilimindeyiz. *Bodrum Tarihine Ek*, 1946, s. 17). Aynı defterde, Müsgebi Ali
adında birinin 13853 akçe değerindeki timarı olarak gözüktür (*Muğla Tarihi*,
s. 96).
- (21) Bkz. Bosna, Hersek ve Sırbistan'daki kuleler hk. E.H. Ayverdi, *Avrupa'da
Osmanlı Mimari Eserleri*, c. II, kitab II ve c. III, kitab III, İstanbul 1981.
- (22) Galante, Müsgebi'deki kuleden başka, Dirmil ve Farilya'daki kuleler ile, Ka-
raova'nın Yeniköyünün doğusunda Gökpınar mevkiinde bulunan, üç katlı,
birçok odalı yapının varlığından söz etmiştir (*Bodrum Tarihine Ek*, s. 27-28).
Yerinde yaptığımız inceleme sırasında, Farilya'da Müsgebi kule-
sini andıran, ancak ondan daha küçük olan bir kule saptadık. Mül-
kiyet değiştirmiş ve İstanbullu bir mimarın yazlık konutu olarak restore
edilen bu yapı, incelediğimiz tipoloji içinde değerlendirilebilir. Ancak, res-
torasyon ve ek yapılar nedeniyle iç düzeni tamamen değişmiş, teras katına
bir oda eklenmiştir. (Bugünkü adı Gündoğan olan Dirmil eski Termilyon)

köyün karşısındaki çamlık tepede, denizi ve yalıyı denetler konumunda, köşeli kule şeklinde iki burcu olan küçük bir kale, ya da müstahkem yapının kalıntılarını bulduk. Kuleler yarı yarıya yıkık olmakla birlikte, alt katlarının paralel iki tonozdan oluştuğu anlaşılabilir. Bunlar Müşgebi kulesinden farklı bir yapı tipine aittir. Şimdiki durumda, bu yapının tarihi ve kimler tarafından yaptırıldığı konusunda bir görüş ileri sürülemez. Aynı şekilde Yeniköyün Gökpınar mevkiinde bulunan yapı, üç katlı, ve oldukça karmaşık planlı büyük bir tesis olup, kule kategorisine sokulması mümkün değildir. Bu yapının ayrı bir inceleme konusu yapılması gerekir.

- (23) Lothar Baselberger, «Befestigte Tvrngehöfte im Hellenismus», *Wohnungsbau im Altertum*, Diskussionen zur Archæologischen Bauforschung 3, Berlin 1987, s. 147-151 ve başka.
- (24) Bodrum yarımadasının Venediklilerle ilişkisi için bkz : Elisabeth A. Zachariadou, *Trade and Crusade-Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydın (1300-1415)*, Venedik 1983 s. 3 vd. Venedikli Martino Sanudo'nun Naksos adasında kurduğu dükalık hakkında bkz : ay. es., s. 92. Zachariadou, Rodos Şövalyelerinin *Gran Mastori*'lerinden Foulques de Villeret'den naklettiği bazı bilgiler ilginçtir. Bu kişi, ada ve karada, Rum ve Türklerin tuttuğu yerlerdeki bereketli topraklarda sahip oldukları kasır, villa ve tahkimatlardan söz etmektedir : «*castra, villas et fortellicia, ac terras fertiles et in cunctis fructibus copiosas*» (yuk. es., s. 12) Cenevizlilerle ilişkiler için bkz : yuk. es., s. 7-9, 126, 127 ve Sakız'da Ceneviz iskanından kalma kuleler konusunda Arnold C. Smith, *The Architecture of Chios, subsidiary buildings implements and crafts*, (yay. Philip P. Argenti), A. Tiranti, Londra 1962, s. 17-32.
- (25) Haçlı seferlerinden sonra kurulan Atina ve Teb dukağı, Salona kontluğu ve Orta Yunanistan'daki «*donjon*» tipi kuleler için bkz : Peter Lock, «The Frankish Towers of Central Greece», *Annual of the British School of Archaeology at Athens*, c. 81, 1986, s. 101-125. Bu makaleyi bana gönderen Bradford Üniversitesinden Dr. John Bintliff'e teşekkürü borç bilirim.
- (26) Bodrum'daki kule-evler için bkz : Selmin Başak - Cengiz Bektaş, *Halk yapı sanatından bir örnek, Bodrum*, T.T.O.K İstanbul (tarihsiz), s. 94-102. Foça yöresindeki kule evler hakkında Ziyaeddin Bilgin, «Az tanınan yöresel bir mimarlık örneği Foça ve yöresi mimarlığı», TAÇ, c. 1, sayı 2, Mayıs 1986, s. 35-50 ve Martin E. Weaver, «A tower house at Yeni Foça, İzmir», *Balkan Studies*, vol. 12/2, 1971, s. 254-266, lev. 1-15 İstanköy (Cos) evleri için : O. Rayet, *Mémoire sur l'île de Cos*, 1876, s. 47. Yunanistan'daki kule-ev tipolojisi için bkz : *Selected Specimens of Greek Domestic Architecture during the Ottoman Period*, (National Technical University Publications), Atina 1986, s. 219-234. Bu son yayının fotokopilerini bana ulaştıran Selânik Aristoteles Üniversitesi öğretim görevlilerinden Sayın A. Yerolympos'a teşekkürlerimi ifade ederim.
- (27) Cristofore Buondelmonti ve *Liber Insularum Archipelogi* hakkında daha geniş bilgi için bkz : A. Luttrell, ay. es., s. 189-214
- (28) 1489 tarihli yazma, Londra British Library Add. 15760 olarak kayıtlıdır. Anılan tasvir (folio 28 v)de bulunur.
- (29) Luttrell, ay. es., s. 193 n. 18.
- (30) Col. Thomas Spratt İngiliz Amirallik Dairesi için hazırlanan 1847 tarihli Bodrum haritası. Bu haritaya 1928 yılında bazı düzeltmeler getirilmiştir.

LA TOUR, DITE DE MUSTAFA PAŞA, DANS LE VILLAGE DE MÜSGEBİ, SUR LA PRESQU'ÎLE DE BODRUM

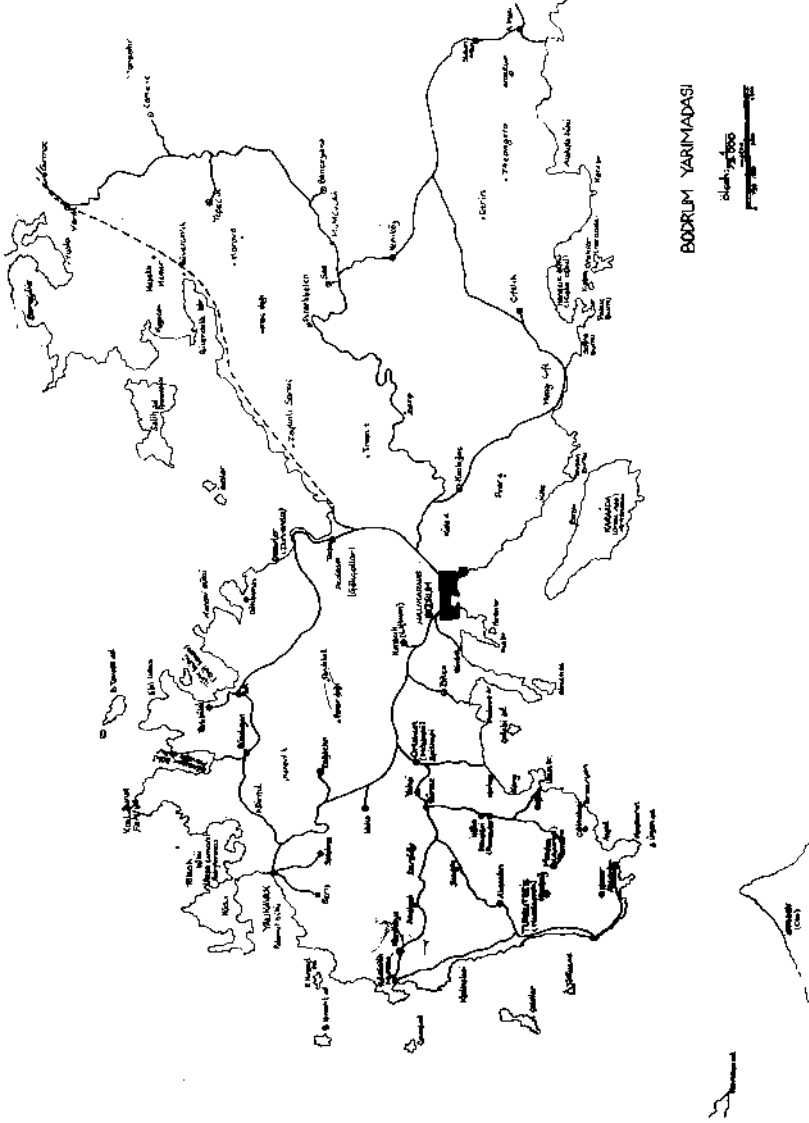
Le village de Müsgebi, situé sur la presqu'île de Bodrum, dépendait, à l'époque ottomane du «**kaza**» de Saravalos, dont l'orthographe, variant d'un texte à l'autre, donne lieu à des lectures différentes allant de **Savaralos** à **Serulus**... Cette dénomination semble dériver du nom de **Strobilos**, échelle fortifiée bien connue au Moyen-Âge, et fréquentée par les Venitiens aux 11. et 12. siècles avant de devenir un lieu-fort de l'occupation turque. Anthony Luttrell l'identifie avec le port naturel d'**Aspat**, situé au sud de l'antique Myndos, au pied de la forteresse byzantine d'**Eureokastron**, connue actuellement sous le nom de Çifit Kalesi.

La tour dite de Mustafa Paşa se trouvant dans le village de Müsgebi, appartient à la typologie des tours habitables en forme de donjon dont on connaît plusieurs exemples sur tout le territoire de la Roumanie. Cette tour, habitée jusqu'à une date assez proche, se faisait remarquer par l'agencement et la décoration de son étage habité, comme en témoignent des relevés et des photos antérieurs à 1979. La restauration de la tour, entreprise après 1979, ayant été interrompue à cause d'un différend entre propriétaire et restaurateurs, le bâtiment fut abandonné à son sort et depuis, se dégrada rapidement.

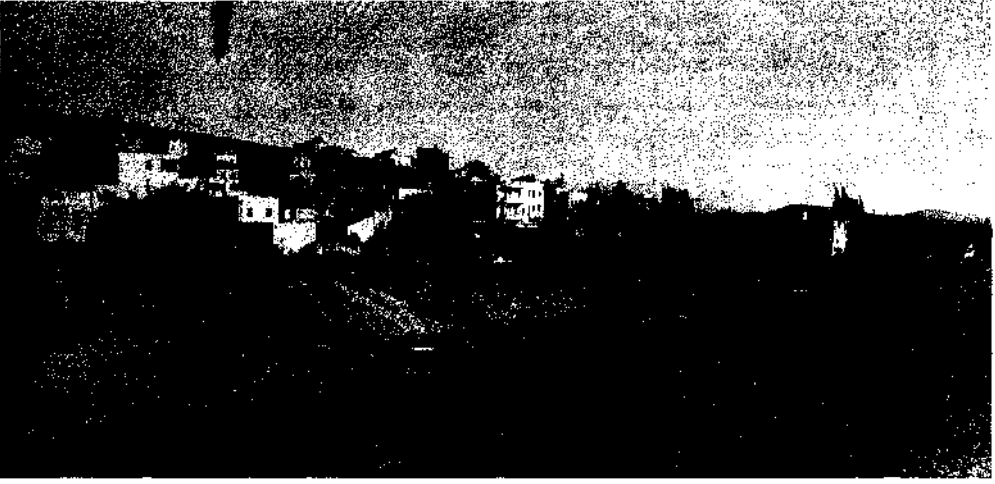
Une inscription peinte, courant au dessus des fenêtres de la pièce de réception, a été relevée en 1965. Elle donne la date de 1010 H/1602-3. Cette date ne saurait être qu'un **terminus ad quem** pour l'édification du bâtiment et ne permet pas de corroborer la tradition locale qui attribue la tour à l'amiral Mustafa Paşa, originaire de Kızılhisar en Morée et décédé en 1170 de l'hégire. Cependant, il est malaisé de dater le bâtiment dont le caractère archaïque est flagrant. Il ne faudrait pas écarter l'hypothèse d'influences occidentales, transmises au Moyen-Âge par la présence franque et notamment vénitienne dans cette partie de l'Égée. De plus, il semble assez évident que le nom de Müsgebi (**Büskebi** dans les registres de 1517) soit une déformation d'**Episkopi**, la dénomination grecque du village, attestée sur la carte de Philippon. Ce terme qui signifie «Inspection, observation», pourrait être une indication de la présence dans ce village d'une tour d'observation, antérieure à 1517, date à laquelle remonte la plus ancienne référence ottomane au village de Müsgebi, qui nous soit connue.

Quant à tour isolée, indiquée au nord-est du château de Saint-Pierre à Bodrum, sur les cartes du **Liber Isolarium Archipelagi de Cristoforo Buondelmonti** datant du 15. siècle, et libellée «turris turchorum», elle devrait être identifiée, conformément à l'hypothèse de Luttrell, avec la tour de guet hellénistique indiquée sur la carte de Spratt en 1847. Vraisemblablement, cette tour a du être réutilisée par les Turcs dans le but de surveiller le Château des Hospitaliers.

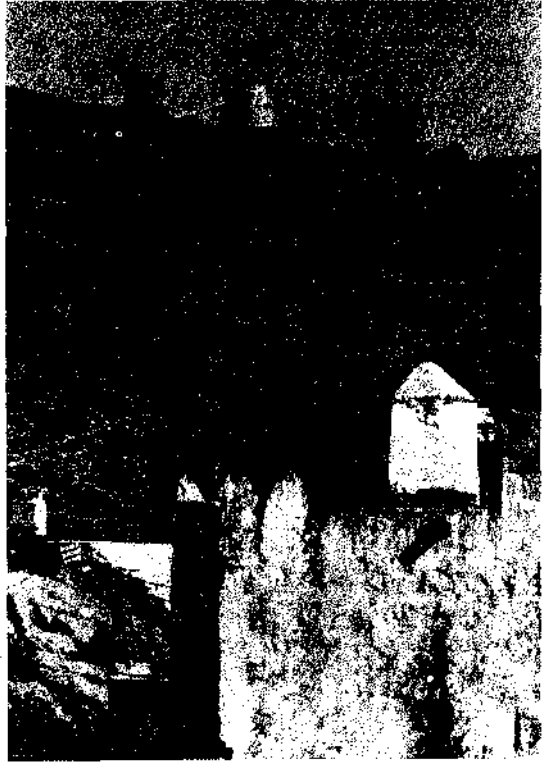
La tour de Müsgebi n'est pas unique dans la région, puisque nous avons pu en trouver une, assez semblable, dans le village de Gündoğan (l'ancien Farilya), au nord de la presqu'île. De plus, toute une série d'habitations locales, ayant de fortes connotations avec les «donjons», caractérise les environs de Bodrum. Ces maisons, qui ne sont pas sans rappeler les maisons-tours de La région de Focée, appartiennent directement à la tradition égéenne.

Resim : 1 — Bodrum yarımadasında belli başlı yerleşim yerleri

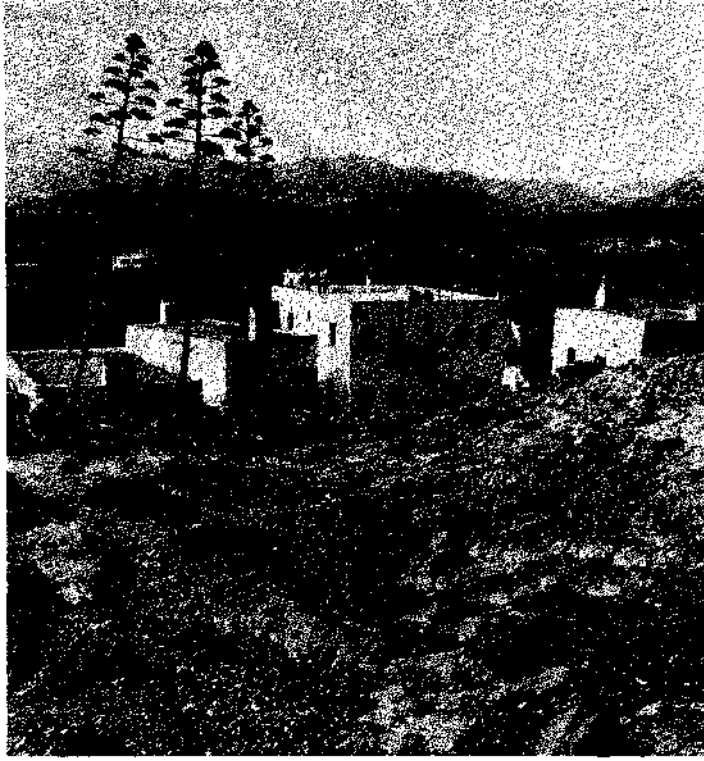

Resim : 2 — Ortakent (Müşgebi) bucağı: Batıdan görünüm

Resim : 3 —

Ortakent (Müşgebi) bucağı :
Güneyindeki tepelerde eski yol
değirmenleri

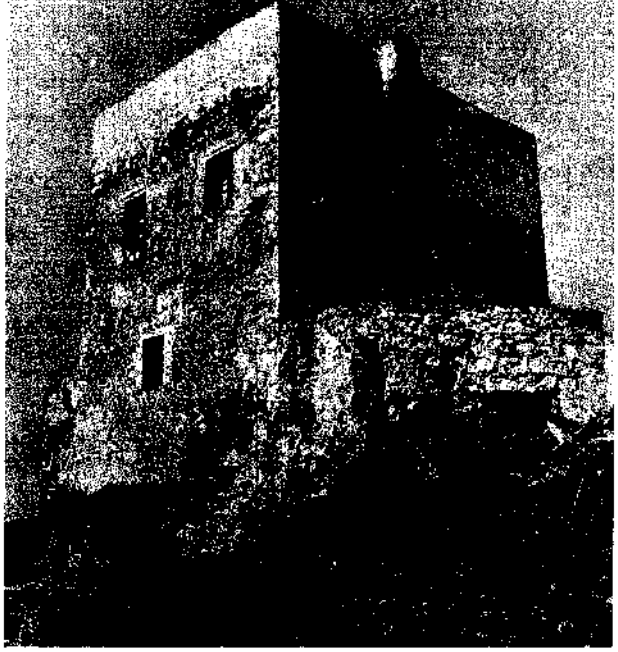
Resim : 4 — Ortakent (Müsgebi) bucağı: Kuleden
batıdaki ovaya bakış

Resim : 5 — Ortakent (Müsgebi) bucağı: Eski sarnıç

Resim : 6 —

**Ortakent (Müşgebi) bucağı :
Samuklar Kulesi, giriş cephesi**

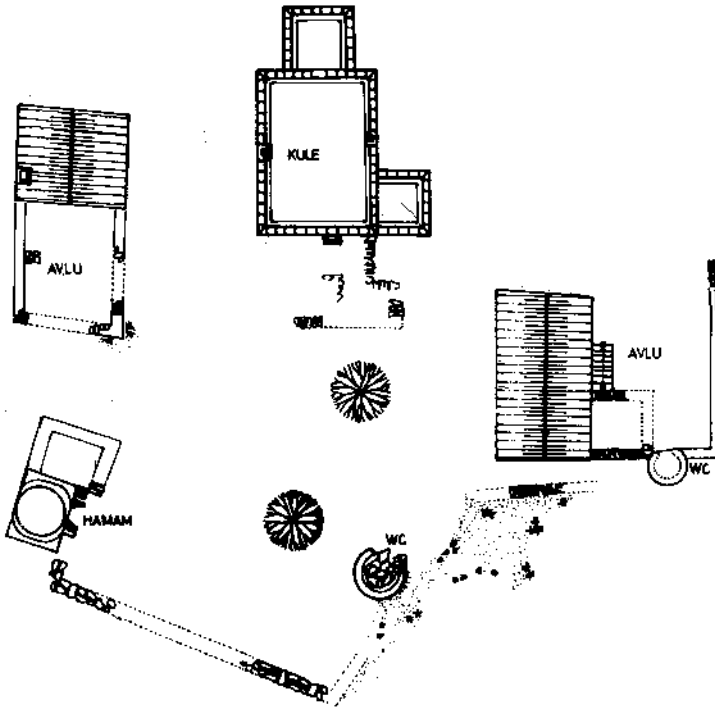
Resim : 7 —

Samuklar Kulesi : Arka cephe

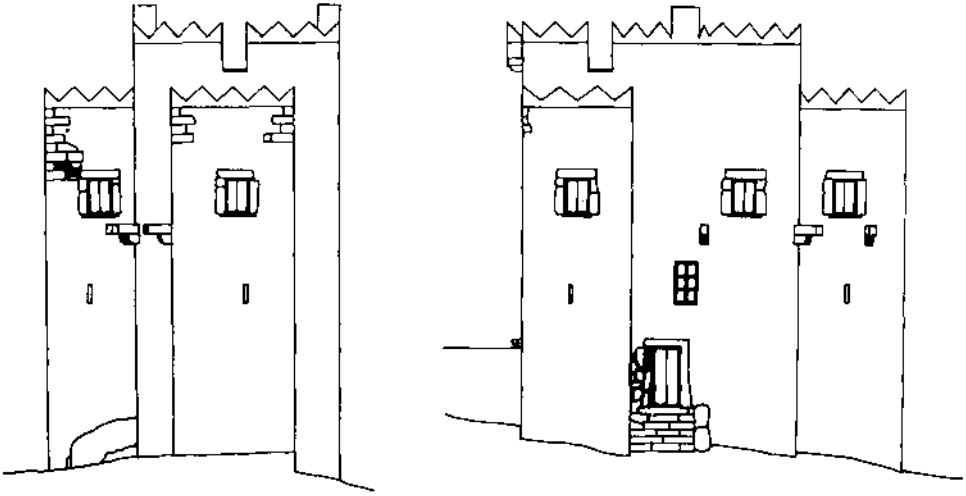
Resim : 8 — Ortakent (Müşgebi) bucağı : Ahmet Çavuş evi

**MUSTAFA PAŞA KULESİ ORTAKENT (MÜŞGEBİ)
VAZİYET PLANI (ÖLÇEK: 1/100)**

İRİDİYET: ADNAN TULAN İRİNÂL KARAKILI ZEYNEB TAŞCI

Resim : 9 — Ortakent'te «Mustafa Paşa» kulesi vaziyet planı (1 : 100 ölçekten küçültülmüştür.)

GÜNEY GÖRÜŞÜ ÖLÇEK 1/50

MUĞLA İLİ BODRUM İLÇESİ ORTAKENT (MUSOĞEH) BUCAĞI MUSTAFA PAŞA KULESİ RÖLEVE PROJESİ
U. EYÜBOĞLU N. ÇAKIRHAN

BATI GÖRÜŞÜ ÖLÇEK 1/50

Resim : 10 — «Mustafa Paşa» kulesi : Güney ve batı cephelerinin çizimi (Eyüboğlu - Çakırhan rölevesi, 1973) (1/50'lik ölçekten küçültülmüştür.)

Resim : 11 — «Mustafa Paşa» kulesi : Güneybatıdan görünüm (1987)

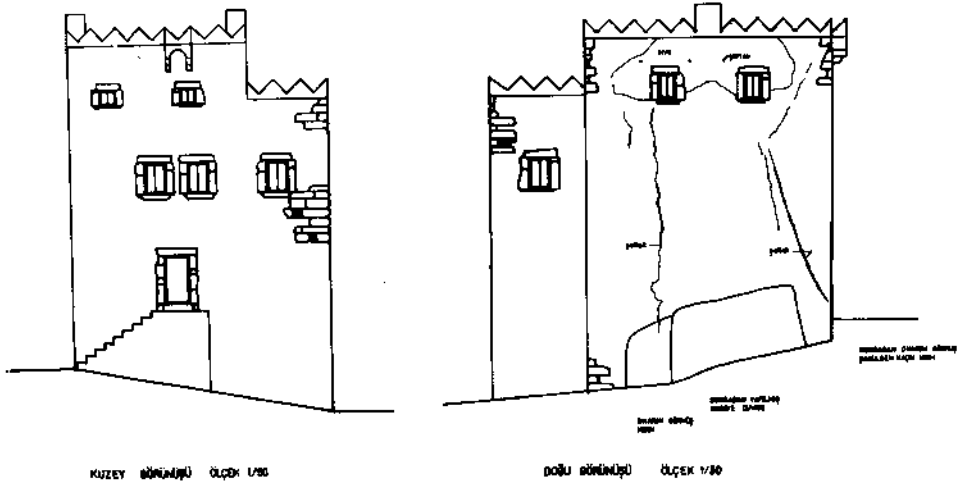
Resim : 12 —

«Mustafa Paşa» kulesi : Ortadan kalkmış ahşap balkonu taşımaya yarayan taş konsollar ve kiriş kalıntısı

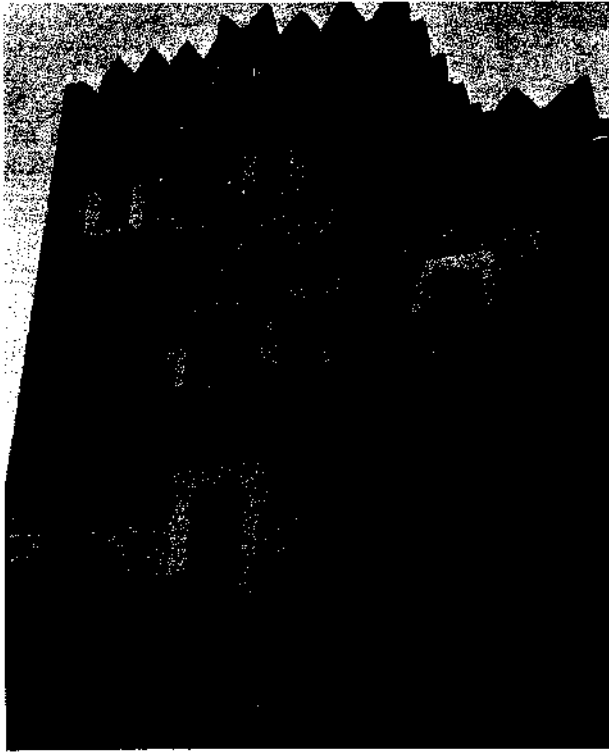

Resim : 13 —

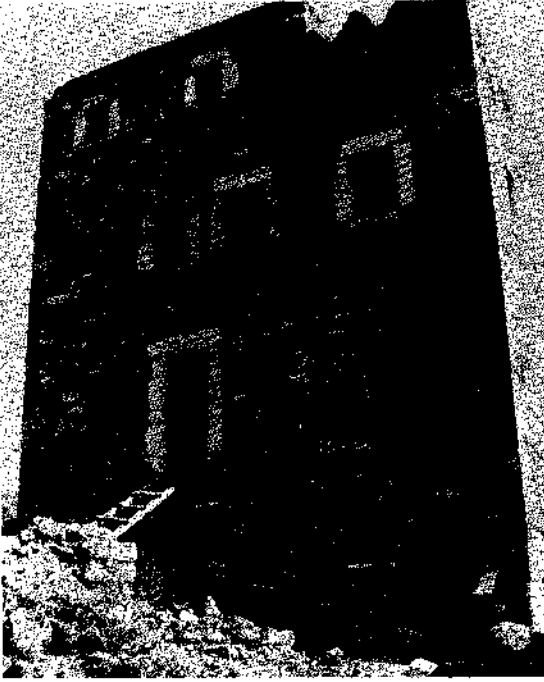
«Mustafa Paşa» kulesi : Güneyden görünüm ve «selamlık» penceresi (1987)

Resim : 14 — «Mustafa Paşa» kulesi : Kuzey ve doğu cephelerinin çizimi (1/50 ölçekten küçültülmüştür) (Eyüboğlu - Çakırhan rölovesi, 1979)

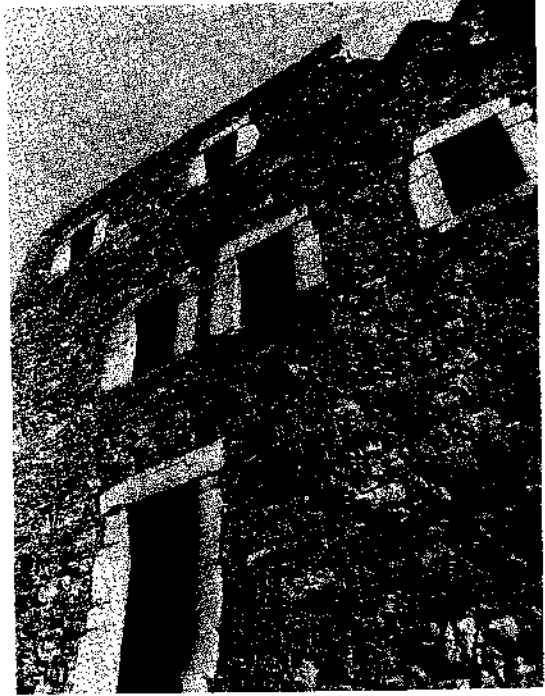

Resim : 15 — «Mustafa Paşa» kulesi : Kuzey (giriş) cephesi (1979 durumu)

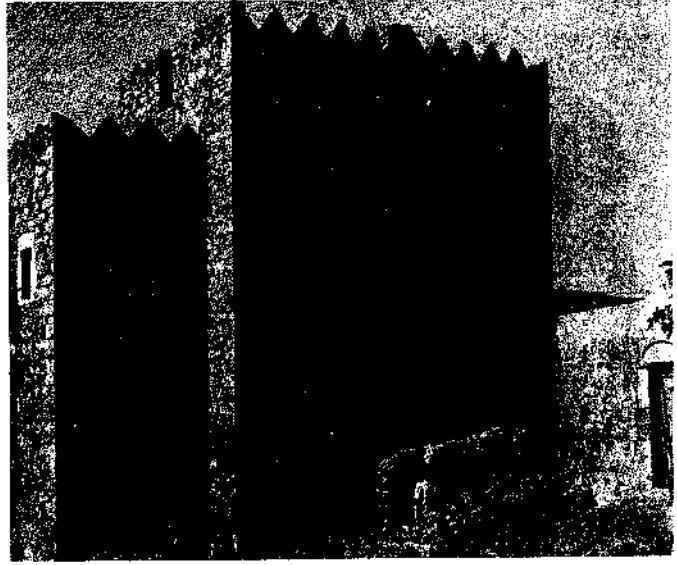

Resim : 16 —

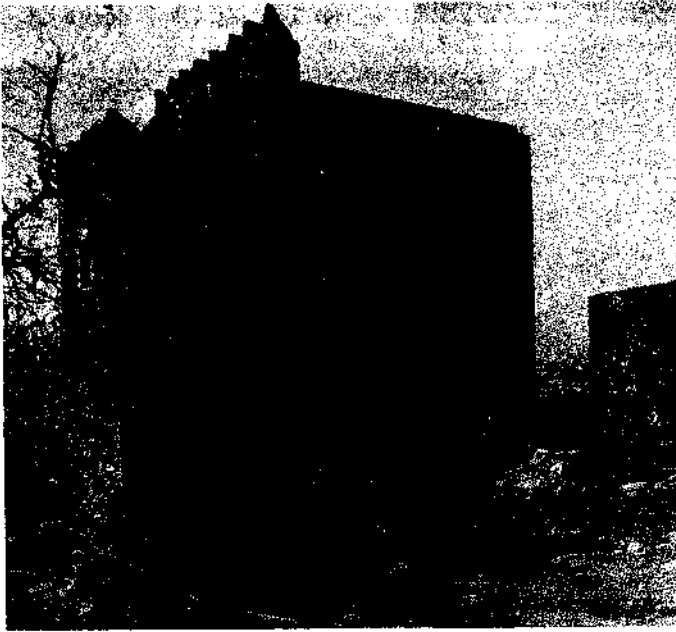
«Mustafa Paşa» kulesi: Kuzey (giriş) cephesi (1987 durumu)

Resim : 17 — «Mustafa Paşa» kulesi : Giriş cephesinden ayrıntı. Mazgal çıkması ve çatı mazgalları ortadan kalkmıştır. Kapının söve taşlarında, çekme köprüye ait milin yuvaları görülebilir.

Resim : 18 — «Mustafa Paşa» kulesi : Doğu cephesi (1879 durumu)

Resim : 19 — «Mustafa Paşa» kulesi : Doğu cephesi. Terası çevreleyen üçgen mazgallı kalkan duvarı yıkılmıştır. Onarım girişimi sırasında, giriş katına, içteki ocağın iki yanında duran pencereler açılmıştır (1987 durumu)

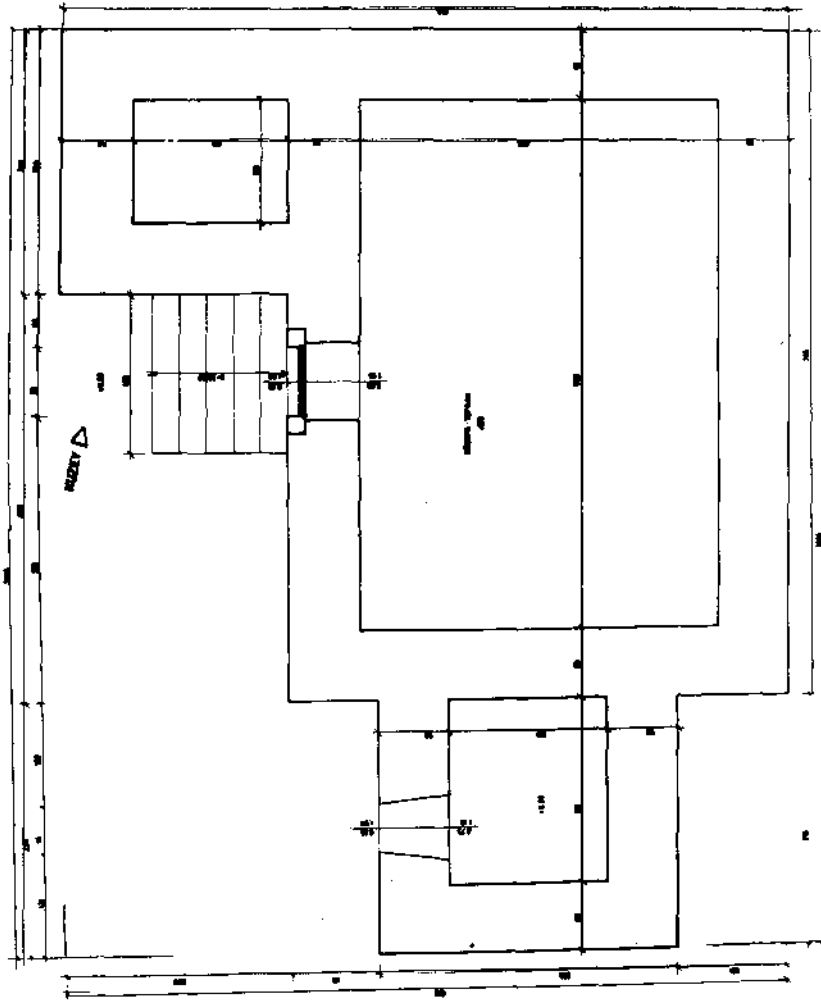

Resim : 20 —

«Mustafa Paşa» kulesi :
Doğu duvarındaki çatlaklar
yüzünden inşa edilen pe-
kitme duvarı. Resmin sağ
yanında, bugün ortadan
kalkmış bulunan ve çek-
me köprüünün yerine inşa
edilen giriş merdiveni gö-
rülebilir (1987 durumu)

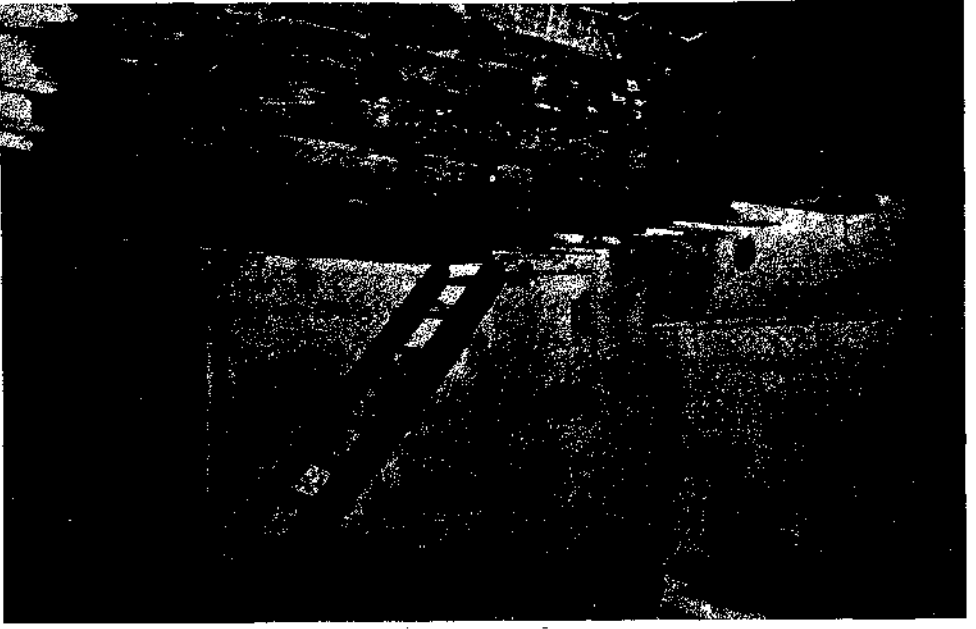
Resim : 21 — «Mustafa Paşa» kulesi : Kuzeydoğudaki hamam
kalıntısı (1987)

Yapılan 1/20 ölçekli
5.100

MÜLLA İU BODRUM İLÇESİ ORTAKENTİNDEKİ MUSTAFA PAŞA KULESİ RÖLİVE PROJESİ

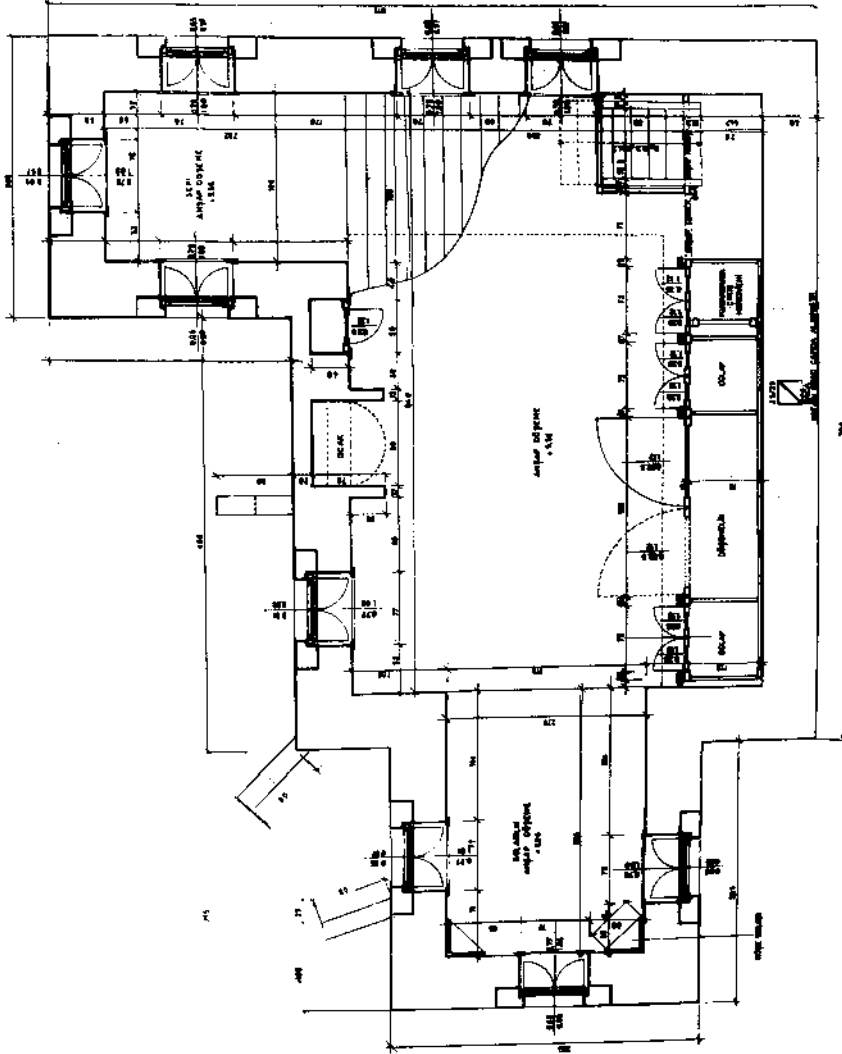
Resim : 22 — «Mustafa Paşa» kulesi : Bodrum katu planı (1/20 ölçekten küçültülmüştür) (Eyüboğlu - Çakırhan rölevesi)

Resim : 24 — «Mustafa Paşa» kulesi : Giriş katı. Kuzeydoğu köşesi ve ocak (1979 durumu)

Resim : 25 — «Mustafa Paşa» kulesi : Giriş katı. Orta hacmin güneydoğu köşesi, ocak ve onarım için atılan kirişler (1987 durumu)

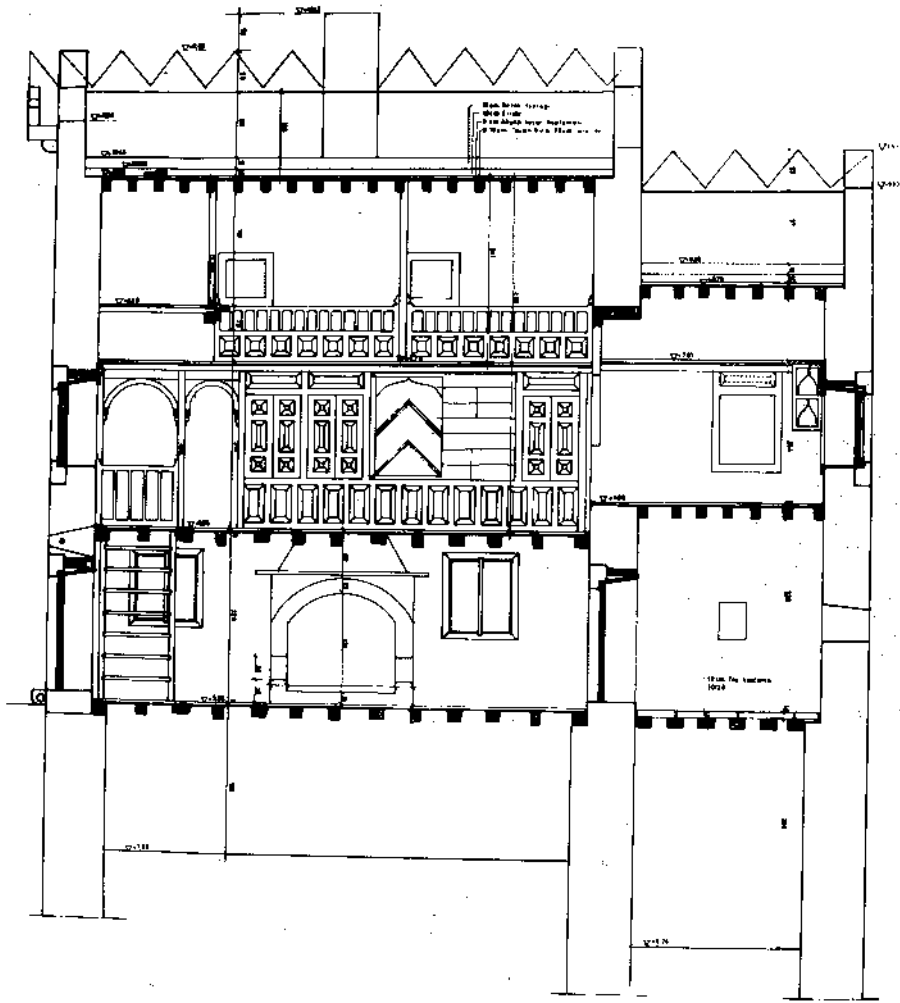

MÜD. A. 1/20 BODRUM İLÇESİ ORTAKYEMİRLERİ BULGARI MUSTAFA PAŞA KULESİ 1/20 F. PLANI ÜYELERİNİN KÜLTÜRHAN

Resim : 26 — «Mustafa Paşa» kulesi; Oturma katı, 5.56 kotu, (1/20 ölçekten küçültülmüştür.)
(Eyyüboğlu - Çakırhan rölövesi, 1979)

Resim : 27 — «Mustafa Paşa» kulesi : Oturma katı musandıra planı. (1/20 ölçekten küçültülmüş tür.) (Eyüboğlu - Çakırhan rölövesi, 1979)

MUĞLA İLİ BOĞURUM İLÇESİ
OPTAKENT (MUSOĞRE) BUCAGI
MUSTAFA PAŞA KULESİ RÖLÖVE PROJESİ
BOY KESİTİ 0.1/20
U. EYÜBOĞLU - N. ÇAKIRHAN

Resim : 28 — «Mustafa Paşa» kulesi : Kuzey - güney kesidi (1/20 ölçekten küçültülmüştür.) (Eyüboğlu - Çakırhan rölövesi, 1979)

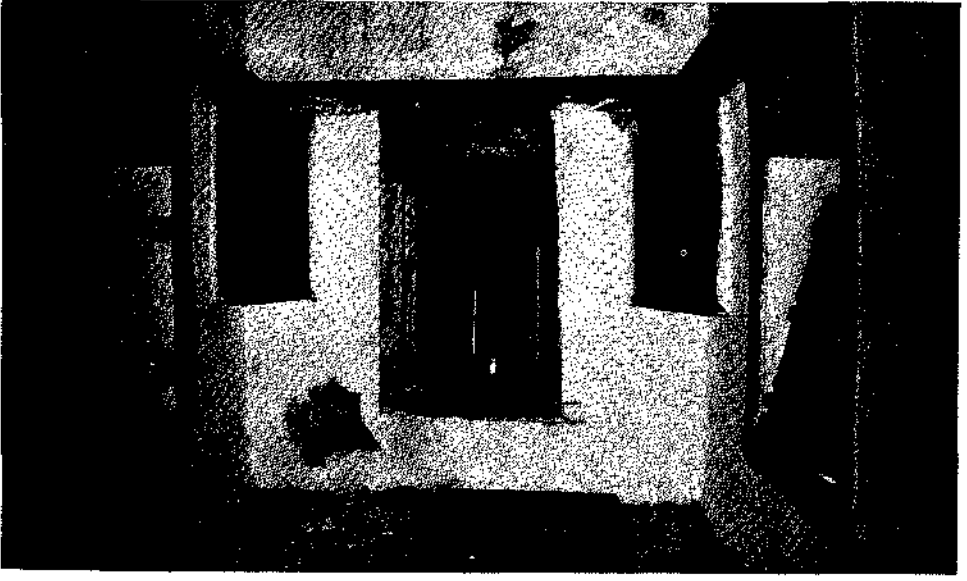
Resim : 29 — «Mustafa Paşa» kulesi : Oturma katı.
Kuzeydeki merdiven boşluğundan gü-
neydeki «selamlık» sekisine bakış
(1979 durumu)

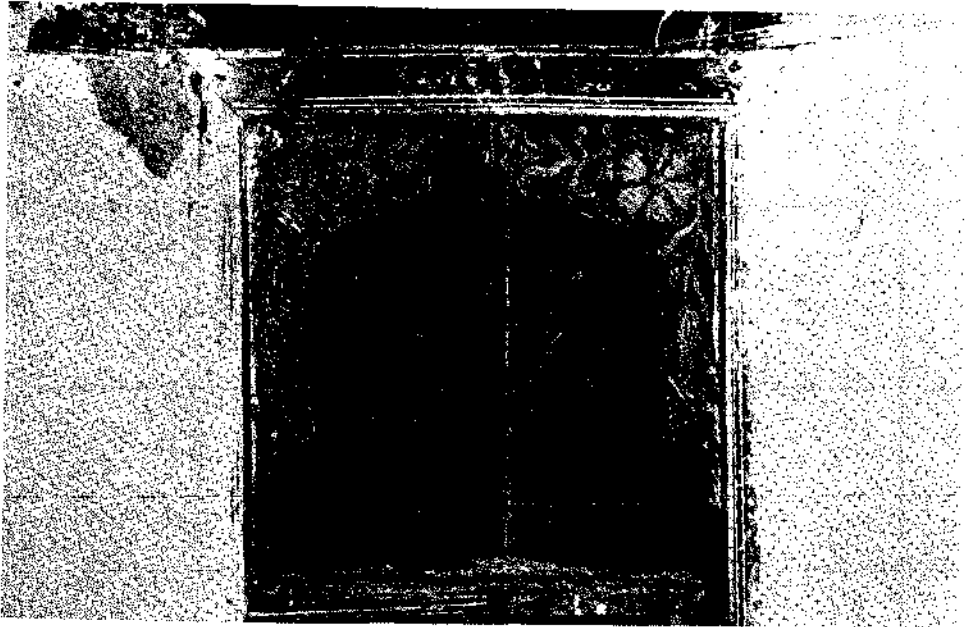
Resim : 30 — «Mustafa Paşa» kulesi : Oturma katı.
Mерdiven boşluğundan batı cephesine
ve batı sekisine bakış (1979 durumu)

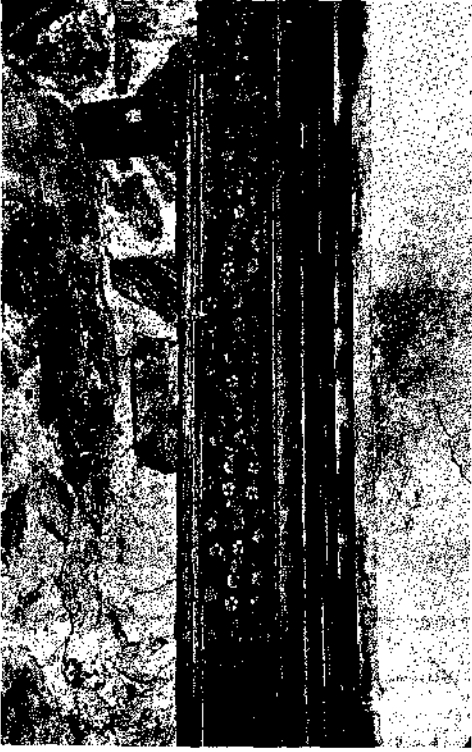
Resim : 31 — «Mustafa Paşa» kulesi : Oturma katı.
«Selamlık» sekisinden kuzeybatıya
bakış (1979 durumu)

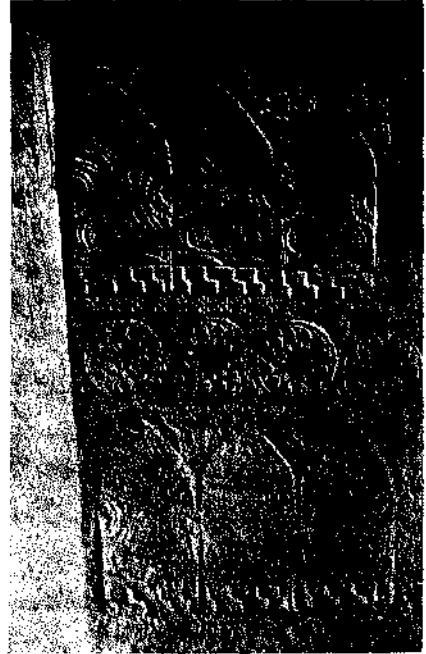
Resim : 32 — «Mustafa Paşa» kulesi: «Selâmlık» sekisi (1979 durumu)

Resim : 33 — «Mustafa Paşa» kulesi: «Selâmlık» sekisinde köşe dolaplarına ait süslemeler (1979 durumu)

Resim : 34 — «Mustafa Paşa» kulesi :
Oturma katındaki pervaz
nakışları (1979 durumu)

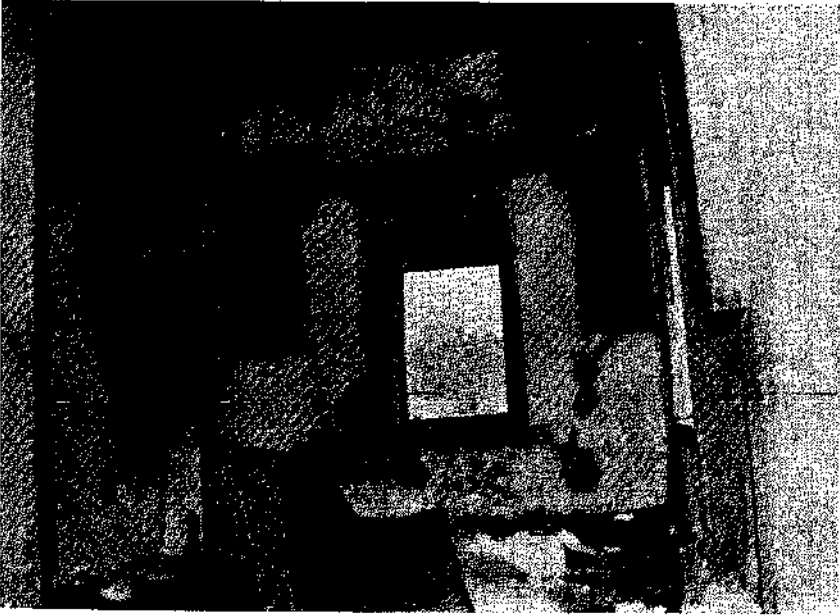

Resim : 35 — «Mustafa Paşa» kulesi :
Oturma katında alçı baskı
duvar nakışları (1979 du-
rumu)

Resim : 36 —

«Mustafa Paşa» kulesi :
Oturma katında başkıyla
alçı üzerine yapılmış na-
kışlar (1979 durumu)

Resim : 37 — «Mustafa Paşa» kulesi : «Selâmlık» sekisi (1987 durumu)

Resim : 38 — «Mustafa Paşa» kulesi : Güney sekisine bakış (1987 durumu)

Resim : 39 — «Mustafa Paşa» kulesi : Oturma katı (1987 durumu)

کلمہ جلیج عیشہ دیندہ اور
حملہ اولہ امیں کمر رسیدہ روال

006U PFCNESI UZERI OLCEK 117

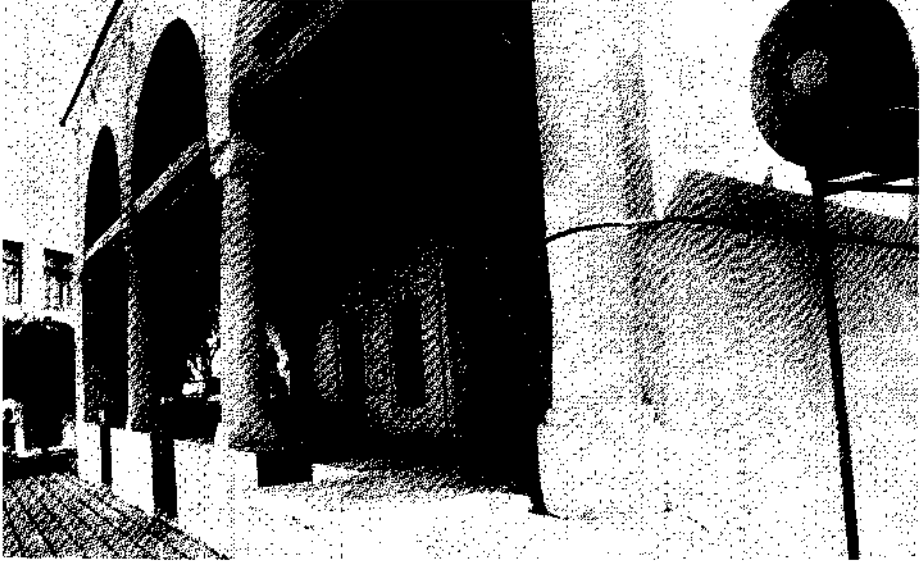
مفتی محمد رفیع

BAĞI PENCERESİ ÜZENİ ÖLÇEK 1/1

مَنْ عَصَى بِرِيكَ وَدَحَا نَفَاكَ لَا يَرْجِعُ كَرِيماً وَلَا يَرْجِعُ رَاغِباً

GÜNEY PENCERESİ ÜZERİ OLÇEK 1/1

Resim : 41 — «Mustafa Paşa» kulesi : «Selâmlık» sekisi pencerelerinin üzerinde bulunan ve 1965 yılında Osman Nuri Bilgin tarafından 1/1 ölçeğinde kopya edilen kitabeler

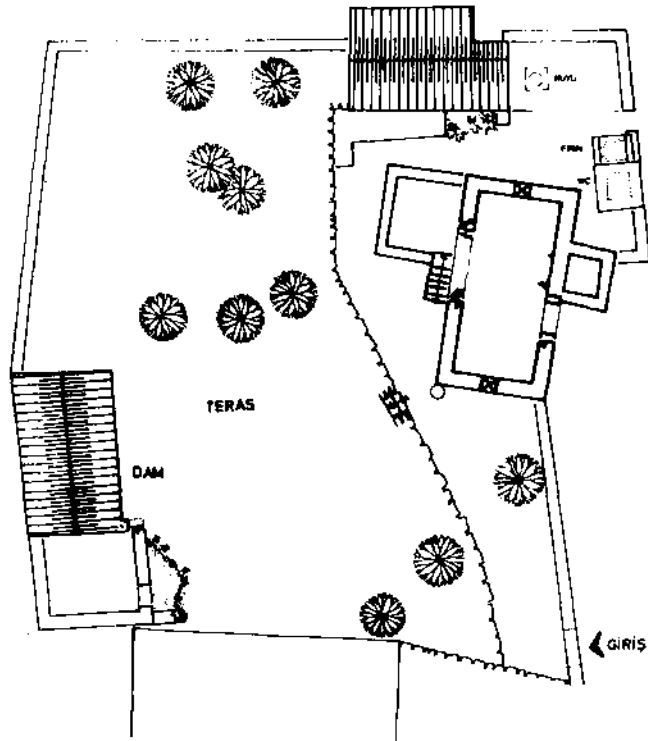

Resim : 42 — Bodrum, İskele (Kızılhisarlı Mustafa Paşa) Camii son cemaat yeri

Resim : 43

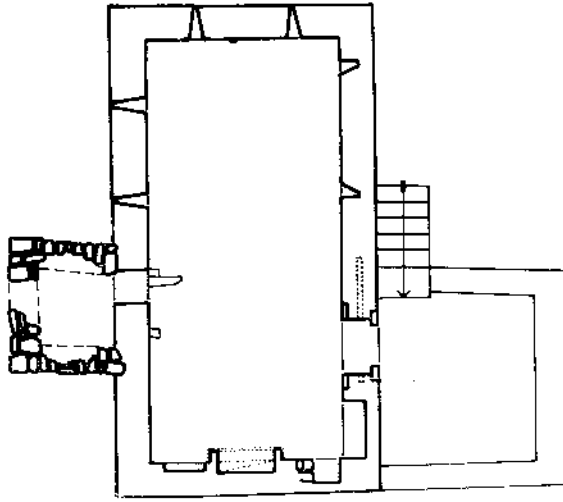
BODRUM EVİ BODRUM
VAZİYET PLANI Ölçek: 1/1000

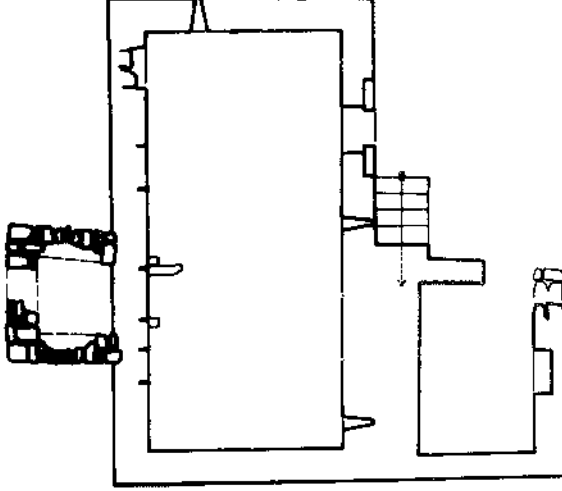
ÖLÇÜ VE. BENAL KABAKLI ZEYNEB TAŞCI 1987

Resim : 44 — Bodrum, Şerif Mehmet Çıkmaşı No : 12'deki Beyza Yıldızhan
evi : Vaziyet planı. Ölçek 1/100, Rölöve Benal Kabaklı, Zeyneb
Taşçı 1987

**BODRUM EVİ. BODRUM
KAT PLANI Ölç: 1/50**

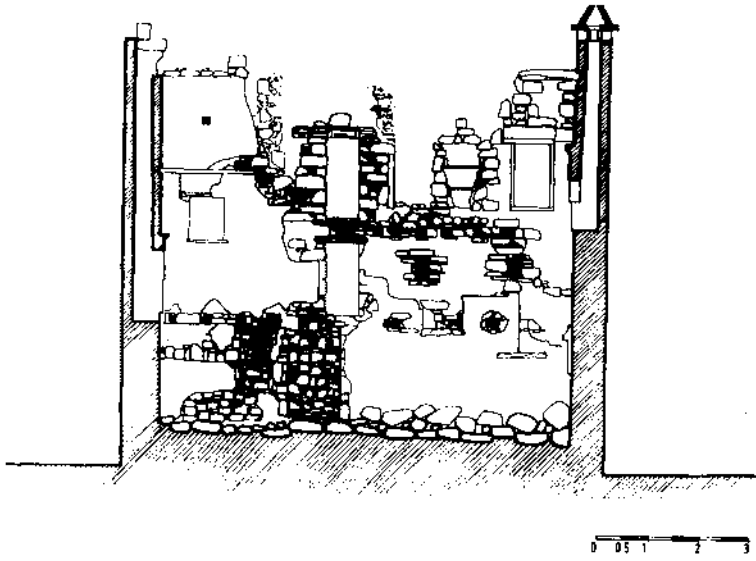
GİRİŞ KATI PLANI

ZEMİN KATI PLANI

Resim : 45 — Bodrum, B. Yıldızhan evi : Bodrum ve giriş katlarının planları. Ölçek 1/50, Rölöve Benal Kabaklı, Zeynep Taşçı

BODRUM EVİ - BODRUM
AA KESİTİ ÖLÇEK:1/50

Resim : 46 — Bodrum, B. Yıldızhan evi : Boyuna kesit. Ölçek 1/50,
Röhlöve : Adnan Turan

Resim : 47 — Bodrum B. Yıldızhan evi. Avlu girişi

Resim : 48 — Bodrum, B. Yıldızhan evi : Batı cephesi ve girişi

Resim : 49 — Bodrum, B. Yıldızhan evi ; Doğu cephesi

Resim : 50 — Bodrum, B. Yıldızhan evi ; Doğu cephesinde yunmalık kısmı

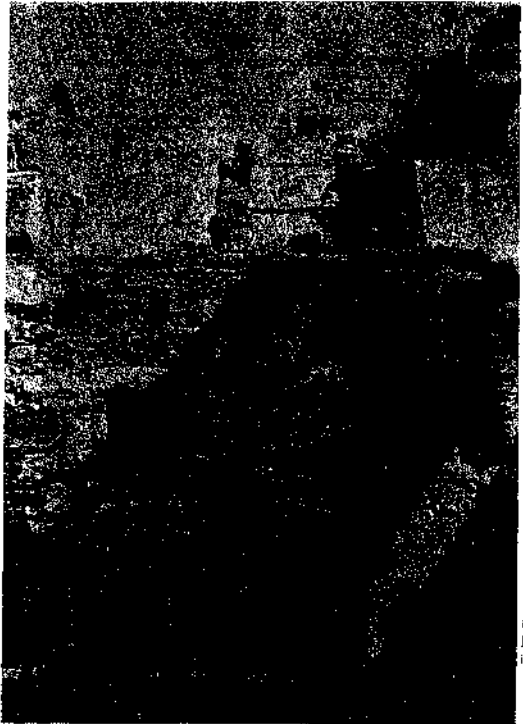
Resim : 51 — Bodrum, B. Yıldızhan
evi : Kuzeybatıya doğru
iç görünüm

Resim : 52 — Bodrum, B. Yıldızhan
evi : Kuzeydoğuya doğru
iç görünüm

Resim : 53 — Bodrum, B. Yıldızhan
evi : Güneydoğuya doğru
iç görünüm

Resim : 54 — Bodrum, B. Yıldızhan
evi : Doğu duvarı ve
değişik yapım aşamala-
rının izleri

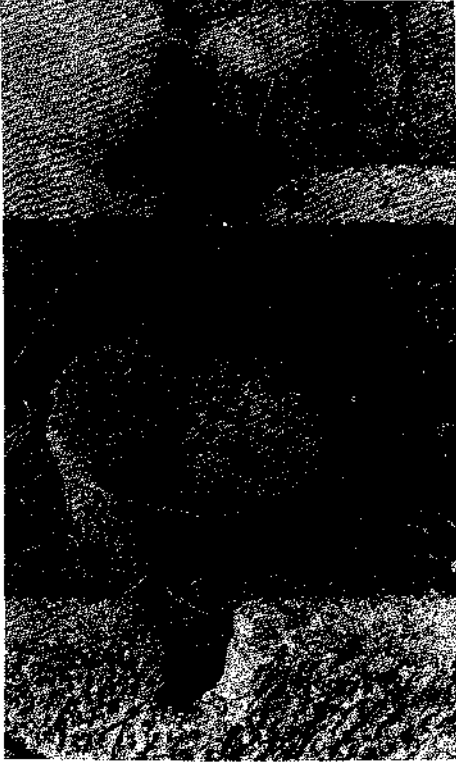
Resim : 55 — Bodrum, B. Yıldızhan evi : İç görünüm, güney duvarındaki profilli taş

Resim : 56 — Bodrum, B. Yıldızhan evi : Giriş kapısının sövesinde halka ve çekme köprünün dayandığı yuva (?)

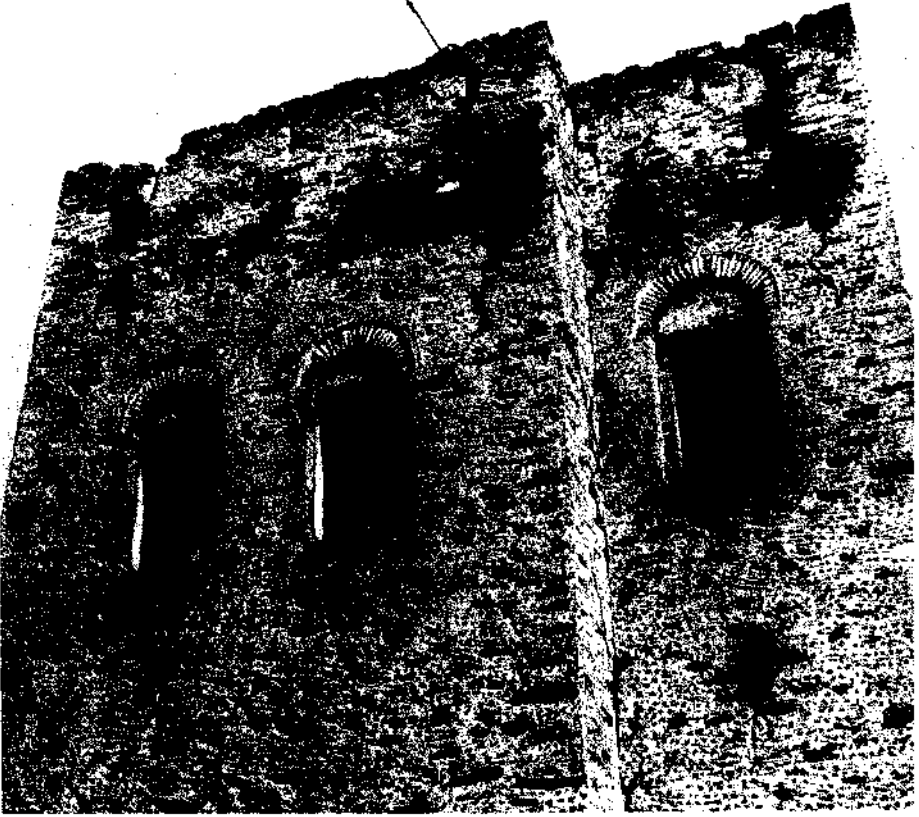
Resim : 57 — Bodrum, B. Yıldızhan evi : Kuzey cephesinin duvar örgüsü ve sıvanın özellikleri

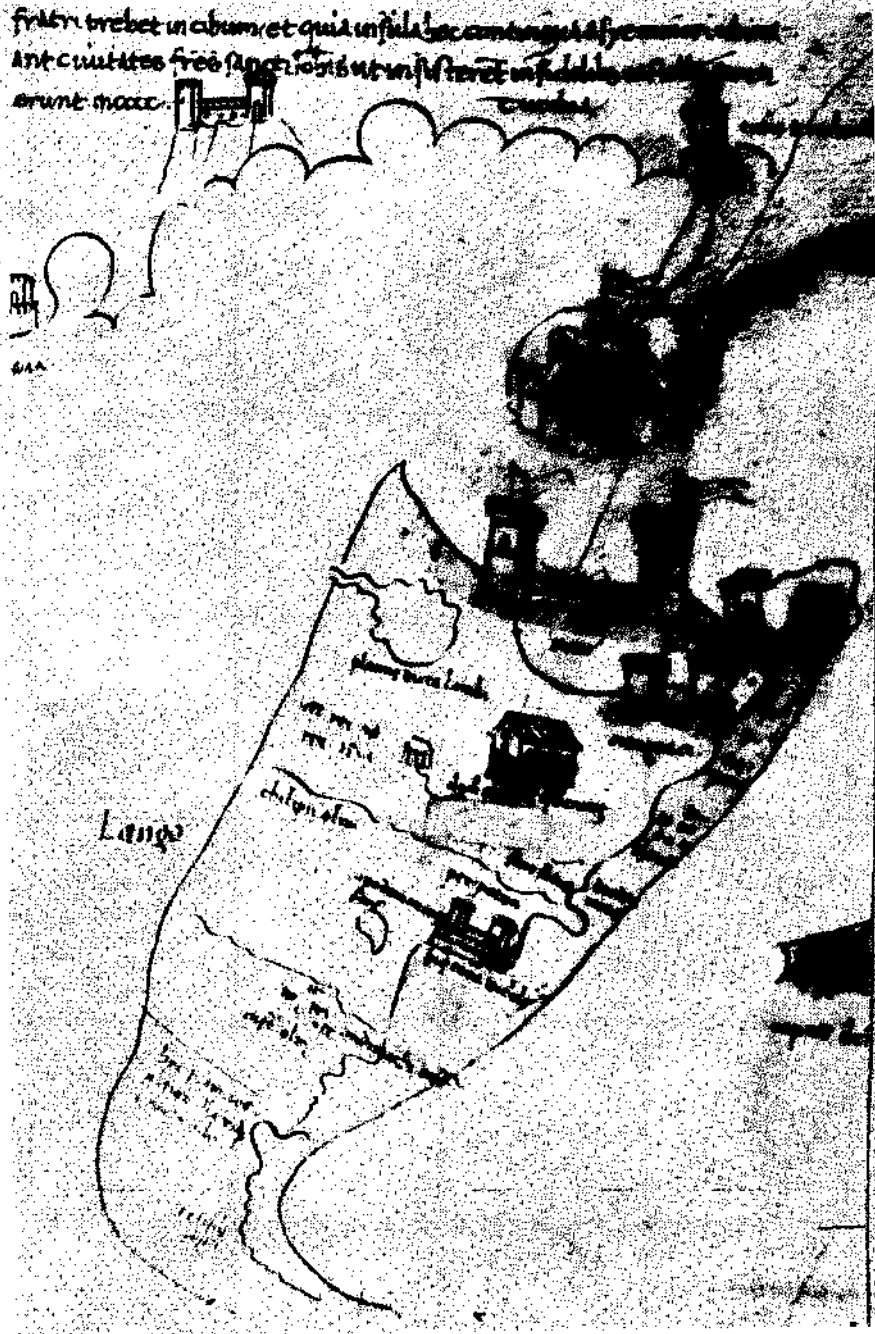
Resim : 58 — Bodrum, B. Yıldızhan evi: Kuzey cephesinin karşısında duran antik mimari öge

Resim : 59 — Bodrum, B. Yıldızhan evi: Kuzey cephesinin karşısında bahçe içinde duran antik mimari öge

Resim : 60 — Donduran köyü (Aydın) : Donduran kulesinin duvar örgüsü

Resim : 61 — Cristoforo Boundelmonti, Liber Insularum Archipelagi, Düsseldorf Üniversite kütaphında bulunan 1437 tarihli Ms G 13 kayıt numaralı yazmanın 46. varagındaki Bodrum tasvirinden ayrını

Resim : 62 — Thomas Spratt, 1847 tarihli Bodrum haritasından

1987 YILI MALAZGİRT YÜZEY ARAŞTIRMASI

Rüçhan ARIK *

Doğu Anadolu Bölgesi'nde Muş İli'ne bağlı bir ilçe olan Malazgirt, aynı adla anılan ova üstünde, Murad suyunun güneyinde yer almaktadır.

Tarihi geçmişi Urartulara kadar indirilen ilçe, Ermeni kaynaklarında «Manavazakert», «Manavazkert» ve «Manazkert»; Arap kaynaklarında «Manazcird» olarak geçmektedir¹. Evliya Çelebi ise ilk kurucusunun Yazdığird Şah olduğunu, Acem lisanında «Han Gazanfer Şah Kalesi» denildiğini, Kılıçaslan'ın tamiri nedeni ile de Arapların bu yerleşimi «Sur-ı Seba» olarak adlandırdığını söylemektedir².

969-970 yıllarından 1071 yılına kadar çeşitli aralıklarla Bizans elinde bulunan Malazgirt³, 1071 yılında Alparslan zamanında Selçukluların hakimiyetine geçmiştir⁴. Daha sonra İlhanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular eline geçen; Safaviler hakimiyetinde iken 1514 de Yavuz Sultan Selim tarafından Çaldıran Seferi sırasında Osmanlı topraklarına katılan⁵ Malazgirt, Osmanlılar döneminde eyalete bağlı bir sancak olmuştur⁶.

(*) Prof. Dr. Rüçhan ARIK, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dekanı, ANKARA.

(1) Malazgirt isminin etimolojisi için bkz. V.F. Buchner, «Malazgirt», *İslam Ansiklopedisi*, c. VII, Maarif Basımevi, İstanbul, 1957, s. 240.

(2) *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, cilt. 5, sadeleştirilenler : Tevfik Temelkuran, Necati Aktaş. Üçdal Neşriyatı, İstanbul 1978, s. 1446-47.

(3) ay. yer.

(4) Malazgirt Savaşı ile ilgili olarak bkz. Ali Sevim, «Malazgirt Savaşı ve Sonuçları», *Malazgirt Armağanı*, T.T.K., Ankara, 1972, s. 219-230 ve *Malazgirt Meydan Savaşı*, T.T.K., Ankara, 1971; Feridun Dirimtekin, «Selçukluların Anadolu'da Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer» *Malazgirt Armağanı*, T.T.K., Ankara, 1972, s. 231-258; Nejat Kaymaz, «Malazgirt Savaşı ile Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesine Dair», *Malazgirt Armağanı*, T.T.K., Ankara, 1972, s. 259-268; Semavi Eyice, *Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes (1068-1071)*, T.T.K., Ankara 1971, s. 33.62.

(5) Bkz. Tahsin Yücel, «Malazgirt», *Türk Ansiklopedisi*, cilt. XXIII, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1976, s. 215.

(6) Ay. yer.; Ayrıca Evliya Çelebi de yazdığı seyahatnamede Malazgirt'in Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir sancak olduğunu belirtmektedir (Bkz. Evliya Çelebi *Seyahatname* (Giriş), Haz. İsmet Parmaksızoglu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları : 506 Ankara. 1983 s. 152.

Bugün oldukça harap bir durum arzeden Malazgirt Kalesi hakkında Evliya Çelebi: «Kalesi yuvarlak bir tepe üzerinde ve kesme taştandır. Hisarın iç kısmı mamurdur... Kalenin üç tarafı yüksek olup, doğuya bakan bir kapısı var... Kalesi de yer yer Timur'un tahribine uğramıştır. Şehri o kadar mamur değildir. Tahminen ikibin ev, bir cami, iki medrese, bir küçük hamam, bir han, elli kadar dükkân ve yedi adet çocuk mektebi var⁷» demektedir.

Malazgirt'in 1066/1655-56 yıllarındaki durumunu yansıtan Evliya Çelebi'den yaklaşık 250 sene sonra burayı ziyaret eden H.F.B. Lynch'in yazdığı kitap, yerleşim hakkında detaylı bilgiler yanında, bir de harita içermesi bakımından günümüze kadar Malazgirt üzerine yapılan çalışmalar içinde en önemli kaynağı oluşturmaktadır⁸.

Bu çalışmaya göre 20. yüzyıl başında Malazgirt, volkanik taşlarla inşa edilmiş iki sıra surla çevrili bir yerleşim idi. Doğu surlarına bitişik olarak yer alan iç kalenin güneydoğu köşesinde sekiz kenarlı burçtan⁹ tam karşısına tekabül eden surlardaki burca kadar yerleşim alanının uzunluğu 750 yard¹⁰, eni ise 500 yard¹¹ gelmekteydi. Lynch'e göre 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başında surlar içinde yer alan mimari eserler şunlardır:

1 — Han¹²: Kullanılmamaktadır. Güney cephesinde yer alan iki nişin kemer kavsaraları baldaken süslemelidir. Yüksek ve tonozlu örtüsü olan eski bir yapıdır. Tonozun ortasında içeri ışık ve havanın girmesini sağlayan kare bir açıklık bulunmaktadır.

2 — Erek Khoran Astvatsatsin Kilisesi: Hanın batısında yer almaktadır. İki sıra halinde üçer sütunla üç nefe ayrılmış bir kilisedir. Sütunlar arasında bulunan sivri kemerler tonozlu çatıyı taşımaktadır. Çatı çökmüş durumdadır¹³.

3 — Surb Sargis Kilisesi: Güney surlara fazla uzak olmayan bir yerde içten 66 ft. (Yaklaşık 20.11 m.) x 39ft. (Yaklaşık 11.88 m.) ebadında bir yapıdır¹⁴.

4 — Arap Kilisesi: Surb Sargis Kilisesi'nin kuzey duvarına bitişik küçük bir şapeldir¹⁵.

(7) Bkz. not 2.

(8) H.F.B. Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, vol. II, London, 1901, s. 264-275.

(9) Lynch burcun büyük bir ihtimalle 11. yüzyıldan sonra yapılmış olabileceğini söylemektedir. Bkz. *a.g.e.*, s. 275 dipnot 2.

(10) 1 yard = 0.9144 m. olduğu düşünülürse surlarla çevrili yerleşim alanının 685.8 m. uzunluğunda, 457.2 m. eninde olduğu ortaya çıkmaktadır.

(11) H.F.B. Lynch, *a.g.e.*, s. 272.

(12) *Ay. es.*, s. 271.

(13) Bu kilisenin mimarisi ve özellikle süslemesine ait daha geniş bilgi için bkz. *ay. es.*, s. 271-272.

(14) Daha ayrıntılı bilgi için bkz., *ay. es.*, s. 272.

(15) *Ay. yer.*

5 — Cami : İç kalenin hemen altında yer almakta ve Bitlis yapılarını hatırlatmaktadır. Karşılıklı ikişer ayakla bölünen üç sahınlı, iyi durumda bir yapıdır. Basık bir kubbe ile tonozlar ve sivri kemerler yer almaktadır. İç duvarlar ile girişin üstündeki kemer pembe ve siyah taşlarla inşa edilmiştir. Mihrabın iç yüzeyi mermerle kaplıdır. Yapının bitişiğinde bir medrese veya okul bulunmaktadır¹⁶.

Lynch'in anlattığı bu eserler dışında verdiği planda surlar içinde bir iç kale olduğu görülmektedir. Bu plana göre iç kale dikdörtgene yakın bir alanı kaplamakta ve güneybatı beden duvarının batı ucunda bir kapı bulunmaktadır. İçinde ise vakıf olarak adlandırdığı çeşitli yapılar ile nereye ait olduğu anlaşılamayan basamaklar yer almaktadır¹⁷.

Yine aynı plana göre, şehrin birbirinden aralıklı olarak yerleştirilmiş muhtelif plana sahip burçların yer aldığı çift sur ile kuşatıldığı anlaşılmaktadır. Surların dışında ise biri kuzeyde, diğeri güneybatıda olmak üzere iki adet mezarlık bulunduğu; bu mezarlıklardan güneybatıda kalanı içinde minareli bir cami olduğu görülmektedir.

Lynch, hemen hemen bütün kitabelerin kaybolduğunu belirtmekte; surların kuzey duvarına yerleştirilmiş, kalker taşından, oldukça fazla yıpranmış Arapça bir kitabenin bulunduğunu; ayrıca aynı şekilde yıpranmış bir başka kitabe taşının da kaymakam evinin inşasında kullanıldığını söylemektedir¹⁸.

Bilindiği üzere 1986 yılında Malazgirt Belediyesi'nin Hükümet Konağı ile karakol arasında kalan sokakta yaptığı kanalizasyon hafriyatı sırasında çok sayıda altın, gümüş ve bakırdan çeşitli devirlere ait, sanat değerleri yüksek eserler ortaya çıkmış ve bu eserler yetkililer tarafından Erzurum Müzesi'nde koruma altına alınmıştı.

Aynı yılın sonlarına doğru Malazgirt'e gitmiş; buradan Erzurum'a geçerek müzedeki söz konusu eserler üzerinde incelemeler yapmıştık. Bu incelemeler sonucunda Malazgirt'in gerek Türklerin Anadolu'ya girişlerini temsil eden sembolleşmiş bir şehir olması, gerekse burada 1986 yılında bulunan ve çok önemli addettiğimiz eserlerin ortaya çıkması; daha da önemlisi ilçede Bizans ve bunu takiben Erken Selçuklu dönemine ait hatıraların ne ölçüde günümüze ulaşabildiğini tespit gayesiyle bir yüzey araştırması gerçekleştirmeyi düşündük.

Bu düşünce doğrultusunda Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne başvurarak gerekli izin alınmış;

(16) Ay. yer.

(17) Plan için bkz. ay. es., s. 270-71 arası.

(18) Ay. es., s. 275, dipnot 2.

17 Temmuz-4 Ağustos 1987 tarihlerinde ise başkanlığım altındaki bir ekip tarafından yüzey araştırması gerçekleştirilmiştir.

Araştırmamıza İller Bankası'ndan temin edilen 1/5000 ölçekli Malazgirt'in hali-hazır planları üzerinde bugünkü sur kalıntılarının tespiti ile başlanmış; duvar kalıntılarının tek tek fotoğrafları çekilerek yerleri paftalar üzerine işlenmiştir. Surların harap durumda olduğu; cephelerindeki volkanik kaplama taşlarının yer yer söküldüğü ve bu taşların mesken inşaatlarında kullanıldığı gözlenmiştir. Ancak günümüze gelen kalıntılardan da Lynch'in planında gösterdiği şekilde şehrin çift sur ile tahkim edildiği anlaşılmıştır. Bu arada yine Lynch'in de bahsettiği iki satırlık Arapça kitabe de görülmüş; kitabenin bir hayli tahrip edildiği tespit olunmuştur. Çevredeki vatandaşlar, vaktiyle görevli olarak geldiklerini söyleyen bir grup tarafından kitabenin önceden mevcut olan kısımlarının sökülerek alındığını; bugün duvar üstünde kalmış olan parçayı da yerinden çıkarmaya çalıştıklarını, ancak başaramadıklarını ve kitabe parçalarını Erzurum'a götüreceklerini söylediklerini anlatmışlardır. Bu bilgi üzerine Erzurum Müzesi'nde yaptığımız araştırmalarda buraya getirildiği söylenen parçalara tesadüf edilememiştir.

Tarihi eserlerimizden birine karşı bilinçli olarak yapıldığı anlaşılan bu tahribatın oluşu sırasında ve sonrasında devletin ilgili makamlarının vurdumduymazlığı maddi kültür mirasımıza ne kadar sahip çıkabildiğimizin acı bir göstergesidir. Buna paralel olarak olaya şahit olan vatandaşların herhangi bir engelleme yapmamaları da eski eserlerin korunması ve yaşatılması konusunda geniş kitlelere yönelik eğitim eksikliğinin çarpıcı ve somut bir örneği olması açısından dikkate değerdir.

Surların orijinal durumuyla günümüze gelen bölümlerinden biri de iç kalenin doğu beden duvarları ile burada yer alan sekizgen burçtur. İç kalede bulunan evler kamulaştırma sonucu belediye tarafından yıktırılarak bu alan temizlenmiştir. Ancak yine de kalan toprak dolgu nedeniyle orijinal mimari görülememektedir. Bu alanda toprak altındaki eserlerin ortaya çıkarılabilmesi için bir kazı çalışmasının yapılması gerektiği açıktır.

Yine Belediye tarafından Hükümet Konağı önündeki meydana tuvalet yapımı için temel çukuru hafriyatı sırasında taş söveleri bulunan ve büyük ihtimalle kapı olması gereken bir açıklık ortaya çıkmıştır. Bu alanın tahminen Lynch'in planında gösterdiği cami ve hanın bulunduğu yerlere tekabül etmesi, açıklığın bu eserlerden birine ait olabileceğini düşündürmektedir. Çukurun en az 4 m. lik bir yüksekliğe sahip olması, bu alanın da kalın bir dolgu toprakla örtülü olduğunu göstermektedir. Ne yazık ki, mevcut kalıntılardan da anlaşılabileceği üzere vaktiyle burada yer alan mimari eserlerin zamanla toprak altında kaldıkları, epey tahrip ol-

dukları ve halen devam eden yapılaşma neticesinde kurtarılamayacak bir duruma geldikleri ekibimiz tarafından tespit edilmiştir.

Surların tespit edilmesi sırasında Saltuk Gazi Mahallesi No. 64'deki Ali Candemir adlı şahsa ait evin bahçesinde toprak yüzeyinde gördüğümüz türkuaz sırlı bir parçayı almak istediğimizde, bunun görünen kısmından daha büyük bir parça olduğu ve toprak altına doğru devam ettiği anlaşılmış; bahçe içinde olması ve dolayısıyla sürekli olarak üstünde dolaşılacağı, bunun sonucunda da ya tahrip olup yok olacağı veya vatandaşların eline geçtiği takdirde kaybolacağı endişesiyle spatula ve fırça yardımıyla çıkarılmıştır. Ancak, toprak üstünde bir kısmı görünen ve çıkarıldıktan sonra bir seramik kâse parçası olduğu anlaşılan buluntunun hemen altında yine seramik parçalarının çıkması sonucu bu parçaların hepsi toplanmıştır. Toplanan parçaların üç ayrı seramik kâseye ait olduğu görülerek yapıştırma işlemine geçilmiş; sonuçta formları hemen hemen birbirinin aynı, ancak motifleri açısından ayrı özellikler gösteren seramik kâseler ortaya çıkmıştır.

Envanterlenerek Erzurum Müzesi'ne teslim edilen bu seramiklerden birincisi (Resim : 1), 9 cm. çapında ve 2 cm. yüksekliğinde halka ayaklı; 30 cm. çapında, 9.5 cm. yüksekliğinde bir kâsedir. Kâsenin dış yüzü firuze sırlıdır. İç yüzünde, kahverengi konturlu desen sgraffito tekniği ile işlenmiştir. 4 cm. genişliğindeki kâse kenarı «zig-zag» dizisi halindeki «iğ» biçimli şekillerle süslüdür. «zig-zag» dizisi dışındaki üçgen boşluklar yeşil, sarı ve patlıcan moru ile renklendirilmiştir. Kâsenin içine bütün yüzeyi kaplayan altı köşeli bir yıldız çizilmiş, yıldızın göbeği ve sivri köşeleri yeşil, sarı ve mor renkli bitkisel motiflerle bezenmiştir. Kâsenin yarısına yakın bir bölümünün parçaları bulunamamıştır.

İkinci seramik kâse (Resim : 2), 9.5 cm. çapında ve 2 cm. yüksekliğinde halka ayaklı; 30 cm. çapında, 11.7 cm. yüksekliğindedir. Kâsenin dış yüzü sırsızdır. İçinde, birbirini merkezde kesen üç şeridin böldüğü üçgen daire parçaları rumi desenlerle doldurulmuştur. Yarısına yakın bir kısmı kırılmış olan ve parçaları bulunamayan sgraffito tekniği ile işlenmiş kâsenin 2.5 cm. genişliğindeki ağız kenarında da paralel çift çizgi ve buna diagonal olarak kesen mor renkli bandlar işlenmiştir.

Büyük bir kısmı kırılarak kaybolmuş olan üçüncü kâsenin (Resim : 3) 10 cm. çapında ve 3 cm. yüksekliğinde halka ayağı vardır. 30 cm. çapında ve 12 cm. yüksekliğindeki kâsenin dış yüzünde sırlar dökülmüş; sadece sgraffito tekniği ile çizilmiş basit, sivri uçlu, uzun yapraklar kalmıştır. Kâsenin iç yüzeyi sarı, kahverengi ve yeşilin hakim olduğu geometrik ve bitkisel desenli kompozisyonla süslenmiştir. Kâsenin göbeğindeki içbükey kenarlı altıgenin içine de kıvrık saplı bir rumi yaprak çizilmiştir.

13. yüzyıl Selçuklu eseri olarak tahmin ettiğimiz bu seramik kâseler dışında Malazgirt ilçesi yetkilileri tarafından daha önceki kanalizasyon hafriyatlarında ve yol açma çalışmaları sırasında ortaya çıkan bazı buluntular da tarafımıza teslim edilmiştir. Buluntular içinde önemli gördüğümüz iki adet bronz havan (Resim : 4), bir havaneli ile iki adet su künkü de envanterlenerek Erzurum Müzesi'ne teslim edilmiştir. Bu eserlerden bronz havanlar yaklaşık 12 cm. genişliğinde ve 9 cm. yüksekliğindedir. Sekiz kenarlı olan havanların birer yüzünde halka; diğer yüzlerinin ortalarında birer kabartma damla motifi yer almaktadır. Havaneli ise yine bronzdan olup, taban çapı 4.5 cm., yüksekliği 21 cm. dir. Tokmak kısmı ile sapı arasında tabandan 9.7 cm. yükseklikte bir bilezik bulunmaktadır. Selçuklu dönemine ait olduğu düşünülen su künklerinin boyaları 42.5 cm., küçük ağız çapı 10 cm. ve büyük ağız çapı 16 cm. dir. Yüksekliği 11.5 cm., ağız çapı 9 cm., dip çapı 5.5 cm. olan basık küresel gövdeli, düz silindirik boyunlu ve tek kulplu bir maşrapa da (Resim : 5) buluntular arasındadır. Maşrapa kiremit kırmızısı hamurludur.

Araştırmalarımız sırasında toprak yüzeyinden türü ve formu tespit edilemeyen bol miktarda seramik ve çini parçalar toplanmıştır. Bu parçalarda sgraffito, lüster, kabartma, sıraltı ve akıtma teknikleri kullanıldığı saptanmıştır. Buluntuların biri haricinde tamamında bitkisel ve geometrik motifler yer almaktadır. Figürlü olan elimizdeki tek parça ise üstünde tavus kuşu bulunan sıraltı tekniği ile yapılmış, kırık bir çinidir (Resim : 6). Türü ve formu bilinemeyen, deve tüyü renginde, ince gözenekli hamurdan yapılmış olan bu parça üstüne şeffaf türkuaz sıraltında, koyu yeşil çizgilerle bir tavus kuşu işlenmiştir.

Malazgirt yüzey araştırması buluntuları arasında iki adet sikke de yer almaktadır. Ön yüzünde kabaca insan figürü seçilebilen birinci sikkenin arka yüzü tamamen aşınmıştır. Bakır olan ikinci sikke ise 2.35 cm. çapında ve 0.3 cm. kalınlığındadır. Ön yüzünde at figürü bulunan sikkenin arka yüzünde yer alan yazıların bir kısmının tahrip olması nedeniyle darp yeri ile hangi döneme ait olduğu anlaşılamamaktadır. Okunabilen bölümü ise şu şekildedir:

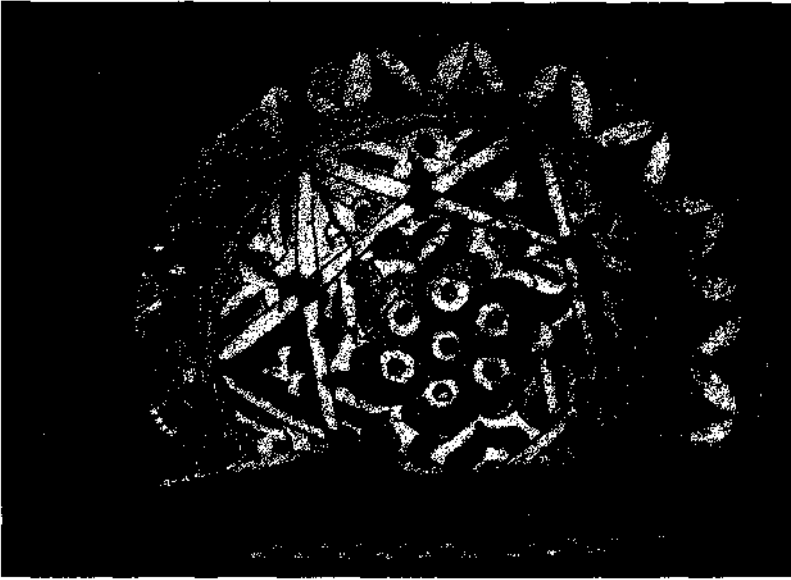
El-nasr'üd-din

Emir-ül mü'minin

Bir kanalizasyon çalışması esnasında tesadüfen ele geçirilen buluntulardan ve yapmış olduğumuz yüzey araştırması sırasında elde edilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere Malazgirt; Orta Çağ Türk İslam Arkeolojisi açısından gözönüne alınması gereken bir merkezdir. Gerçi, şu anda surlar büyük ölçüde tahrip olmuş durumdadır; fakat, bu surların sınırla-

dığı alan içerisinde bir zamanlar ayakta olduklarını anladığımız mimari eserlerle birlikte henüz bilinmeyen birçok mimari kalıntı ile küçük el sanatı örnekleri zamanla biriken toprak kütlesi ve yapıların altında kalmıştır.

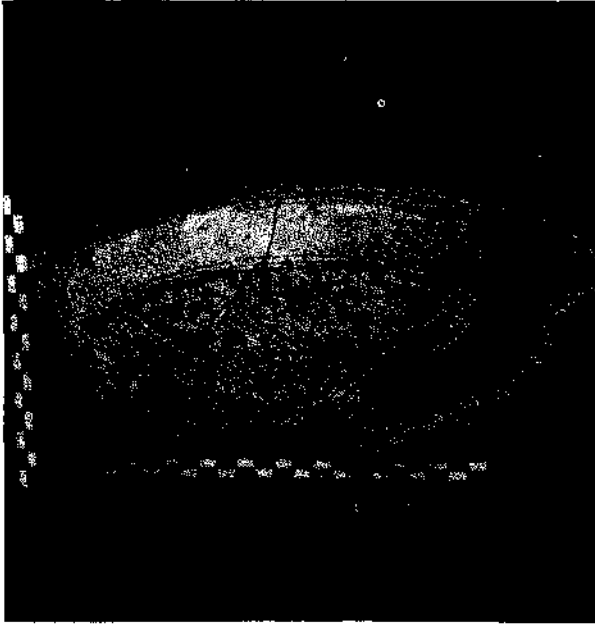
Anadolu'nun vatanlaşmasında sembolik bir önemi olan ve manevi bir kapı gibi kabul edilen Malazgirt'in diğer arkeolojik sahalardan daha istisnai bir önemle ele alınması gerekmektedir.

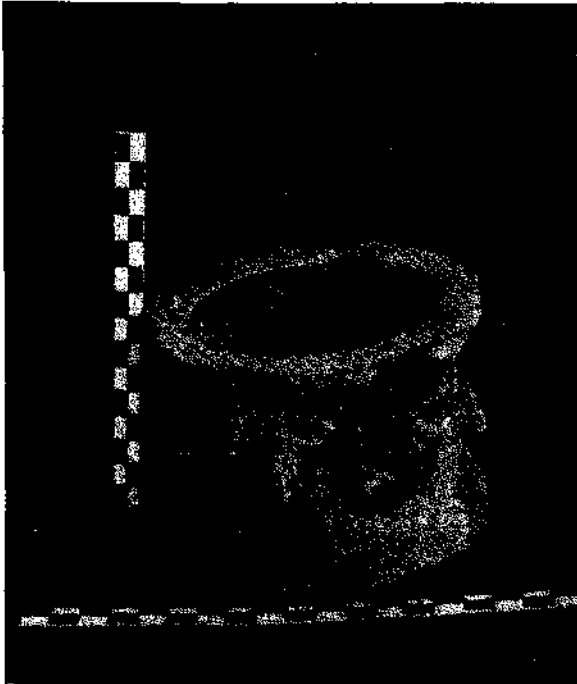
Resim : 1

Resim : 2

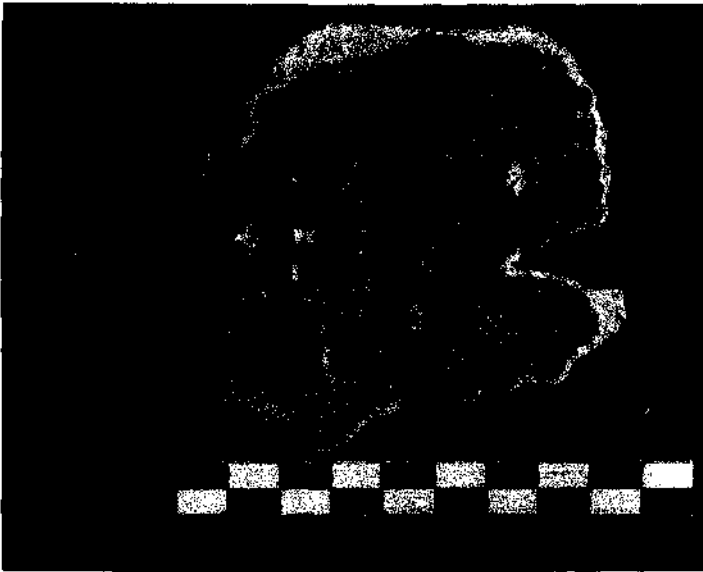
Resim : 3

Resim : 4

Resim : 5

Resim : 6

KONYA MEVLÂNA MÜZESİ'NDEKİ ŞER'İYYE SİCİLLERİNE GÖRE 17. YÜZYILDA KONYA ŞEHİR DOKUSUNUN ÖZELLİKLERİ

Yusuf OĞUZOĞLU *

Özellikle Konya Şer'iyye Sicillerine dayalı araştırmalarımızın ürünü olan çeşitli yayınlarınızda, Konya Şehrinin Osmanlı Dönemindeki fiziksel durumu incelenmeye çalışılmıştır¹. Şehirdeki vakıflara ait yapıların onarımı gerektiğinde vakıf mütevellileri mahkemeden onay almak zorundaydılar. Bu amaçla yapılan mimari keşiflerin sicillerdeki örnekleri, canlı ve değerli bilgiler içermektedir. Ayrıca, şehirdeki konutların alım-satımı için de mahkemeye başvurularak hüccet istenirdi. Bu kayıtlarda, ilgili konutların kaç kat olduğu, konutun iç bölümleri, bahçesindeki ek yapılar, hatta ağaçları, su kuyuları (hususlarında çoğu kez ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Yine sicillerde, yeni veya eski vakıflar için düzenlenmiş olan vakfiyelerin suretleri de yer almakta ve böylece vakıf tesislerle ilgili bilgi bulma şansımız doğmaktadır. Esnaf örgütü ile ilgili kayıtlar ise, esnaf çarşılarına ilişkin bilgiler içermektedir.

Konya Şer'iyye Sicillerinin genel olarak değerlendirilmesi sonunda 17. yüzyılda Konya şehir dokusunun ana öğelerini ortaya koymak mümkündür. Bu öğeler arasında, şehrin çevresinin tamamen bir surla kaplı olduğu, kalenin bir parçası olan bu surun şehre giren yolların bulunduğu kesimlerinde kapılar bulunduğu, şehrin bugünkü yerleşim düzeni içinde, eski öğretmen okulu - Şems-i Tebrizi - Valilik - Kapı Câmî'i - İplikci Câmî'i, Alaeddin Tepesi arasında kalan kesimde ana ünitelerin serpilmediğini açıkça görmekteyiz. Bu üniteler arasında, özellikle Karaman - oğlu dönemine ait, kale altında yer alan dükkanlar, Medrese, Kapan Hanı, Câmî, İmaret ve Hamam, Selçuklu döneminden kalma Medreseler, Osmanlı dönemine ait Bedesten, Hanlar, Beylerbeyi Sarayı, Mütesellim Sa-

(*) Yrd. Doç. Dr. Yusuf OĞUZOĞLU, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, ANKARA

(1) Bk. Oğuzoğlu, Yusuf, «17. Yüzyılda Konya Şehrindeki İdari ve Sosyal Yapılar». Konya, Haz. Feyzi Halıcı, Ankara 1984 ss. 97-108; Oğuzoğlu, Yusuf, Anadolu Şehirlerinde Osmanlı Döneminde Görülen Yapısal Değişiklikler, V. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1987.

rayı, Esnaf Çarşıları yer almaktadır. Şehrin mahalleleri ise, bu ana bölümle sur duvarları arasında yer alan kesimlere dağılmış bulunmaktadır.

Bizim burada asıl üzerinde durmak istediğimiz konu, Konya şehir dokusunun 17. yüzyıl içinde geçirdiği hareketliliğe ilişkindir.

Bu konudaki ilk belirlememiz, adı geçen dönemde şehrin tesadüfi bir yapılaşma içinde seyretmediği, tersine alt-yapı kavramının mevcut olduğudur. Bir sicil kaydına göre, 1683 yılında Elhac İshak Efendi tarafından şehrin en işlek iki kapısı olan, Ertaş ve At-bazarı kapıları arasına baştan başa kaldırım döşetilmişti. Yine aynı sırada, Konya'nın kuzeyindeki Musalla yöresinden Ertaş Kapısı'na ve At-bazarı Kapısı yakınındaki Buğday Bazarı'ndan Semerciler Çarşısı'na kadar da kaldırım inşa edildiğini belirlemiş bulunmaktayız. İlgili sicil kaydında, bu kaldırımın geçtiği « On dört mevâzi'de taş köprü bina olunduğu » da belirtilmektedir. Böylece, muhtemel su birikintilerine ve akıntılara karşı da önlem alınmış olduğu ortaya çıkmaktadır². Yine aynı anlayışla, çevresindeki «iki bin neferden ziyade İbadullahın» ihtiyacını karşılamakta olan, Karamanoğlu İbrahim Bey evkafından Yeni Hamam (Mahkeme Hamamı)'ın pis sularının akıtılması için, şehir suruna kadar künk döşetilmişti³. Şehrin temizliği konusunda halkın bilinçli olduğunu bir başka kayıta da görmekteyiz. 1670 yılında, At -bazarı Kapısı (Bu günkü Kapı Câmî'i'nin hemen yanında idi) çevresinde oturanlar, mahkemeye gelerek, buradaki kasapların yol üzerine artıklarını döktüklerini şikayet etmişler ve bu durumu yasaklatıcı karar çıkartmışlardı⁴. Şehrin Debbâğhanesi de şehir dışında, kuzey-doğu yönüne düşen «Kafur Nehri»nin iki tarafına inşa edilmişti⁵. «Kaldırım» konusunun şehrin başka kesimlerinde de alt-yapı ögesi olarak yer aldığını görmekteyiz. 1672 yılında, Mevlana Zaviyesi yakınındaki Kiremidli Han'dan «Şehir Irmağı»na kadar kaldırım döşetilmişti⁶. Aynı biçimde, 65 odası ve «beş kenefi» bulunan Valide Hanı'nın (At-bazarı Kapısı dışındaydı) avlusu da kaldırımlıydı⁷. «Kenef» (WC), gerek evlerin içinde, gerekse han, hamam ve medrese gibi sosyal yapılar da mutlaka ayrı bir bölüm olarak mevcuttu. Buna ilişkin birçok kayıt bulunmaktadır.

(2) Bk. Konya Şer'iyye Sicilleri, 19/146. Bk. Ek 1.

(3) Bk. Konya Şer'iyye Sicilleri, 35/50.

(4) Bk. Konya Şer'iyye Sicilleri, 14/159.

(5) Bk. Konya Şer'iyye Sicilleri, 18/51.

(6) Bk. Konya Şer'iyye Sicilleri. Bu dönemde kimi zaman şehri sel bastığı için bu gibi kaldırım ve köprüler önem kazanmaktadır. Türbe-i Celaliye yakınında merhum Şeyh Hüseyin Efendi'nin bina ve vakıf eylediği hanın odalarını «seyl suyu tuğyan idüb, yıkub harâb olub..» Bk. 16/91.

(7) Bk. Konya Şer'iyye Sicilleri, 29/79.

Konya şehir dokusundaki hareketliliği bir bakıma, hem şehrin artan nüfusuna paralel olarak, şehir surları dışında sağlıklı bir büyüme, hem de şehrin geleneksel ana kütlesi içinde sağlıklı bir kendini korumaya ve geliştirmeye çalışma biçiminde tanımlamak mümkündür. Gerçekten, elimizdeki arşiv kayıtlarına göre, incelediğimiz dönemde 20.000'e ulaşan Konya nüfusunun % 25'i bulan bölümü surlar dışındaydı⁸. Mevlânâ'nın «Nefs-i Konyada vâki' Türbe-i Şerîfleri mahallâtı ve vakfı olan karyeleri kadîmü'l-eyyâmdan bu ana gelince sûret-i defter-i hâkânî ve evâmîr-i şerîf» ile her türlü vergiden bağışlanmış bulunmaktaydı⁹. Bu durum, zaten şehir surları içinde yerleşim alanı kalmamış şehrin doğal gelişimini bu tarafa doğru çekmekteydi. Özellikle, kırsal kesimden gelen ve sosyo-ekonomik sorunları bulunan kesim için elverişli bir yerleşim alanı doğmuştu. Bu durumu canlı biçimde sergileyen birçok sicil kaydı bulunmaktadır. Örneğin, böyle bir kayda göre, «Mahmiye-i Konyada Türbe-i Celâliye vakfından olub Dolab Ucu mahallesi kurbunda müceddeden binâ olunan menzillere varub vakf-ı mezbûr mütevellisi Bayram Çelebi iltimasıyla Bi'r-rıza cümle beyinde senede vakf tarafına her bir menzülün virilen icâre-i zmini» belirlenmişti. Buna göre yeni inşa edilen 34 hanenin yıllık zemin kirası 4-10 akçe arasında değişmekteydi¹⁰. Bir ekmeğin 1 akçe olduğu bu dönemde bir ev için takdir edilen yıllık arsa kirası çok düşük gözükmektedir. Üstelik, başka vergilerin de muafiyeti dikkate alındığında şehrin bu kesiminin neden çabuk büyümüş olduğu kolayca anlaşılmaktadır Ek 2.

17. Yüzyıl, Osmanlı Tarihi içinde genellikle sorunlu bir dönem olarak bilinir. Celali karışıklıkları bu yüzyıl başında çıkmıştır. Taşrada ve merkezde çoğu kez geniş çaplı ayaklanmalar eksik olmamıştır. Merkezi hazinenin çeşitli nedenlerle iyice zayıfladığı bir dönemde, taşrada şehirlerde çoğu vakıf bir çok büyük tesisin yapıldığı dikkati çekmektedir. Örneğin, Şeyh Ahmet efendi evkafına dahil olmak üzere, Konya'da 1 cami, 1 mescid, 1 han, 1 çarşı, 1 medrese, çeşmeler ve sıbyan mektepleri inşa edilmişti¹¹.

Bu olgu içinde, şehirdeki eski ana tesislerin de onarımları gerçekleştirilmekteydi. Hem bu dönemde şehrin ana kimliğinin korunması açısından, hem de tarihi eserlerin günümüze kadar gelebilmelerinin sağlanmış olması yönünden bu onarım faaliyeti son derecede önemlidir. Bu faaliyeti gösteren, içlerinde Türk mimari anlayışını canlı bir biçimde sergileyen kayıtların da bulunduğu ayrıntılı keşif örnekleri tarafımızdan değeri-

(8) Bk. Başbakanlık Arşivi MAD. nr. 3075 ve Konya Şer'iyye Sicilleri 13/3.

(9) Bk. Konya Şer'iyye Sicilleri, 27/293.

(10) Bk. Konya Şer'iyye Sicilleri, 48/2.

(11) Şeyh Ahmed Efendi Evkafı üzerinde ayrı bir araştırmamız sürmektedir.

dirilmektedir. Burada, hemen şunu belirtmeliyiz ki, bu onarımlar, ilgili vakfın mali kaynaklarının yetersiz olduğu hallerde vakıf kiracıları ve ilgili tesisten yararlananlar tarafından da gerçekleştirilerek tesislerin harap olmasının önüne geçilmiş olmaktadır. Örneğin, 1682 yılında, Ertaş Kapısı dışındaki hamamın onarımı müsteciri olan Anı baba Elhac Süleyman tarafından finanse edilmişti¹². 1678 yılında ise, şehir içindeki çeşmelerin önemli bir bölümünün yer aldığı, Ağa Çeşmesi, Fenârî Çeşmesi ve Tobcu çeşmeleri evkafına dahil çeşmeler «marifet-i ahâlî ile tecdid ve ta'mir» edilmişti¹³. Bu tür onarımlar veya yeni inşaatlar sırasında, çevreye zarar verici sonuçlar getiren yapılaşma görülürse zarar gören tarafların mahkemeye başvurması sonucu, keşif yapılarak zararlı yapılaşmanın önüne geçilirdi. Örneğin, 1672 tarihli bir sicil kaydına göre, Mevlâna Zâviyesi yakınındaki, Kiremidli Han'ın bitişiğine yapılan bir dükkanın hanın damından akan yağmur sularının akmasını önleyerek yapıya zarar verdiğinin saptanması üzerine, burada mimar-başının da katıldığı teknik bir keşif yapılmış ve eski bir yapı olan bu hanın korunmasını sağlamak için «zıkr olunan mescid vakfının üç dükkânının hedmine (yıkılmasına) ve Çelebi Efendi'nin kahvehanesinin saçağı altında vâki bir buçuk zira' arzı olan (yaklaşık 1.10 m.) sekinin hedmine ve şimal tarafında vâki' mülkü olan dükkânın hedmine» karar verilmişti¹⁴. Ek 3. İkinci bir örneğe göre ise, Karaman Oğlu İbrahim Bey vakfı olan İmaret Medresesi binasının bitişiğinde bulunan bir eve zarar vermesi ve bu arada bu evin «kenefinin duvarı» yıkılması üzerine, yerinde keşif yaptırılmış ve vakıf tarafından «taş ve kireçle doksan ayak duvar» yapılması için karar çıkmıştı¹⁵.

Sonuç : Çeşitli müzelerimizde korunmakta ve araştırmacıların hizmetine sunulmakta olan Şer'iyye Sicilleri, Türkiye şehirlerinin kentsel dokusunu ve bu yapı üzerindeki değişimi canlı bir biçimde sergileyebilecek örnekler içermektedir. Bu konunun ele alınması bir tarihi gelişimi ortaya koyması yanında, bu gün korunabilmesi için çareler aranan birçok değerli ata yadigarı eserimizin geleceği konusunda sağlıklı ve bilimsel ipuçları da getirecektir. Bunun için sadece ilgili belgelere inmek yeterli olmayıp, özellikle sanat tarihçi ve teknik elemanların ortaklaşa mesai-lerine ihtiyaç bulunmaktadır.

(12) Bk. Konya Şer'iyye Sicilleri 26/69.

(13) Bk. Konya Şer'iyye Sicilleri 13/173.

(14) Bk. Konya Şer'iyye Sicilleri 16/17.

(15) Bk. Konya Şer'iyye Sicilleri 34/176.

Konya'da Mevlânâ Zaviyesi yakınında eski ve büyük bir yapı olan Kiremidli Han çevresindeki sağlıklı yapılaşmanın Han'a zarar verici boyutlara ulaşması üzerine, keşif yapılarak 4 dükkân ve bir kahvehane sekisinin yıkılmasına karar verildiğini gösteren sicil örneği.

(Bk. Konya Şer. Sic. 16/17)

[illegible]

OLYMPOS VE HEPHAİSTİON'DA KÜLT KALINTILARI ÜZERİNE BİR ÖN ARAŞTIRMA

Adnan DİLER *

«Ölümsüz ateş»den kaynaklanan Hephaistos tapınımı ve tapınak olarak kabul edilen anıtsal bir kalıntı, Olympos'un antik çağdan günümüze erişebilen kültle ilişkin en önemli verilerini oluştururlar. Antik kaynaklarda varlığından söz edilen ünlü Hephaistos Tapınağı'yla ilgili bilgiler, bugüne dek yeterli çalışmaların yapılmaması nedeniyle salt bu kaynaklarda söylenenlerle sınırlı kalmıştır. «Tapınak» olarak nitelenen kalıntı da tasar ve amacı yönünden, bugün için bazı tartışmalara yol açabilecek özellikler içerir.

Lykia'nın bu önemli antik merkezinde¹ kült alanı ve kalıntılarını saptamak için gerçekleştirdiğim bu ön araştırmada, ayrıntılı bir çalışma öncesi salt bunlarla ilgili sorunların ortaya konulması amaçlanmıştır.

Bu amaca yönelik olarak, kültle ilgili betimler içeren bazı Olympos sikkelerinin sorunları aydınlatıcı yönlerine değinmek isterim: Geç Hellenistik evreye tarihlenen bir sikke üzerinde ön yüzde bir Apollon başı,

(*) Adnan DİLER, Atatürk Üniversitesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Arkeoloji Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi, ERZURUM.

(1) İlgili kaynakça için bak. RE XVIII 1,315.21 (Ruge); Cicero Verr. II, 1,20. 56; Sallust I, 68; Steph. Byz. 515,71; Ptolemaeus V 3,3; Strabo XIV 665 666, 671; Pulutarch, Pomp. XXIV, 5; Eutropius VI 3; F. Beaufort, Karamania (1818) 2. baskı 44; W.M. Leake, Journal of a Tour in Asia Minor (1824) 186-189; J.A. Cramer, A. Geographical and Historical Description of Asia Minor II (1832) 257-261; C. Fellows, A. Journal Written During an Excursion in Asia Minor (1838) 212-213; C. Fellows, An Account of Discoveries in Lycia (1840) 214-215; T.A.B. Spratt-E. Forbes, Travels in Lycia, Milyas and Cibyratis II (1847) 181; C. Texier, Asie Mineure (1862) 697; C.T. Newton, Travels and Discoveries in the Levant I (1865) 344-345; R. Heberdey-E. Kalinka, Bericht über Zwei Reisen im südwestlichen Klein Asien (1896) 33-35; L. Malten, JdI 27, 1912, 237 vd.; Tituli Asiae Minoris II (1901-1941) 3,362; D. Magie, Roman Rule in Asia Minor (1950) 287, 289, 516, 520, 527, 1168, 1375, 1391; L. Robert Hellenica X (1955) 172; A.B. Cook, Zeus II (1965) 972; M.U. Anabolu, Küçük Asya'da Bulunan Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları (1970) 43-44; Resim 279-281; H. von Aulock, Ist. Mitt. Beiheft. 11, 1974, 46; C. Bayburtluoğlu, Lykia, 17 vd.; E. Akurgal, Ancient Civilizations and Ruins of Turkey (1978) 265; V. İdil, Lykia Lahitleri (1985) 48-50; Lev. 38-41; J. Wagner, Türkei, Die Südküste von Kaunos bis İssos (1986) 133-135.

arka yüzde bir kithara resmi görülür². Aynı dönemden bir başka sikkenin ön yüzü Korinth miğferli Athena başı, arka yüzü bir yıldırımla bezelidir³. Daha geç tarihlerden III. Gordianus zamanından bir sikkede ise önde Gordianus, arka yüzde sağ elinde çekiç, sol elinde kalkan ve önünde bir örslle birlikte betimlenen Tanrı Hephaistos izlenir⁴. Anılan bu sikkeler üzerindeki yazıtlardan, bunların Olympos sikkeleri oldukları kesindir ve bu olgular kentte Apollon, Athena, Zeus ve Hephaistos kültlerinin varlığı biçiminde yorumlanabilir. Ancak; erken tarihli sikkeler üzerindeki Apollon betimiyle belgelenen Apollon tapınımasının Lykia'da ilgi gören kültürlerin başında geldiği bilinmektedir. Çünkü salt Olympos'ta değil bazı kent sikkeleri üzerinde de bu tanrı portresi yaygındır⁵. Sonuçta Olympos sikkeleri üzerine Apollon portrelerinin işlenmesi, kentin Lykia Birliği'ne üye olmasından sonra, birlik sikkeleri tipinde para bastırmak gibi zorlayıcı politik bir nedenden kaynaklanmış olabilir de. Buna karşın Athena betimli sikkelerin bir yüzündeki yıldırımla simgelenen Zeus kültürünün, Olympos'ta özgün bir yeri olmalıdır; bir lahit üzerindeki yazıt da bu tanrı kültürünün kentteki önemini artırır⁶. Zeus'un saygın bir yeri olması, kentin Olympos gibi kutsallığı çağrıştıran bir dağ eteğinde konumlanmasıyla da açıklanabilir. Strabon'da Olympos ya da Phonikus olarak tanımlanan⁷, günümüzde ise Musa Dağı olarak bilinen, böylesine yüksek dağ doruklarının ve aynı adı taşıyan pek çok örneğin mitolojik yönden Zeus kültürüyle önemi, özde göksel tanrının tüm havayla ilişkin güçleri, bulutlara yakın yüksek dağ doruklarından yönettiği inancından kaynaklanır⁸. Arkeolojik verilerle, buralarda Gök tanrısı'nın bir tapınaktan çok sunak ve

-
- (2) H. von Aulock, *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland*, Lykien 10 Lev. 143 Nr. 4374.
- (3) dn. 2 Lev. 143 Nr. 4578.
- (4) H. von Aulock, *IstMitt Beih.* 11, 1974 Lev. 11 Nr. 136.
- (5) Patara, Kyaneai, Akalissos, Rhodiapolis, Trebenna ve Podalia sikkeleri üzerinde de Apollon portreleri görülür, H. von Aulock dn. 4, 24.
- (6) Heberdey ve Kalinka araştırmalarında, bir Olympos lahdi üzerinde «Olympos'un tanrıları Zeus ve Hephaistos'a şükranlarını sunar» içerikli bir yazıt saptamışlardır. Bu veri ışığında Zeus kültürünün öneminden kuşku duyulmaz. Yazıt için bak. R. Heberdey - E. Kalinka, *Bericht über Zwei Reisen im Südwestlichen Klein Asien* (1896) 34 Nr. 42.
- (7) Strabo, yapıtında hem kent hem de dağ adını Olympos olarak tanıtır (Strabo XIV 666). Strabo gibi pek çok araştırmacı da kentin güneyindeki, yaklaşık 1000 m. yüksekliğindeki dağın antik Olympos dağı olduğunu belirtmektedirler. Bu konuda ayrıca, bak. J. A. Cramer, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor II* (1832) 257.
- (8) Hellen öncesi ve olasılıkla Anadolu kökenli olduğu da savlanan Olympos kelimesinin, dağ anlamında kullanıldığı bilinir. I.A.B. Cook, *Zeus I* (1964) 1001.

adak çukurlarıyla onurlandırılması ilginçtir⁹. Bu olgu gelecekte kentin güneyindeki Olympos Dağı'nda, tanrıya adanmış sunak türünden kült kalıntılarının aranması gerekliliğinde yön vericidir.

Gordianus dönemi sikkelerinde, sanatçı kişiliğine yaraşır bir pozda işlenen Hephaistos betimli örnekler, bu tanrı kültünün ayrıcalıklı oluşunun da belgesidirler. Zeus kültünün de etkinliğine karşın Olympos'ta baş tanrı Hephaistos'dur. Bu, gömütleri koruyuculuk görevi üstlenmesinde¹⁰, mezar soyguncularından alınan ceza paralarının bu tanrı tapınağına aktarılmasında¹¹ ve adına şenlikler düzenlenmesiyle de¹² bellidir.

Arkeolojik veriler ışığında, Anadolu'da geniş bir alana yayıldığı gözlemlenen bu tapınının¹³ kentteki önemi Khimaira diye tanınan - ancak Senece ve Pilinius'un anlatımlarında öze yaraşır bir deyişle H e p h a i s t i o n olarak adlandırılan¹⁴ - yerdeki ölümsüz ateşten kaynaklanır. Hephaistos kültünün böylesine güçlü olmasına karşın, kaynaklarda anılan¹⁵ bu tanrı tapınağının varlığını ortaya koyacak, somut arkeolojik veriler henüz günyüzüne çıkarılamamıştır. Kentin kuzeyinde tabanı yer yer korunmuş iri taşlarla döşeli antik bir yolla ulaşılan Hephaistion'da, alanın ön. kesimine kondurulan bazilikal tasarlı bir kilise ve alevlerin yanbaşımda izlenen eksedra kalıntıları, işlevi kesin olarak saptanabilenlerdir. Yoğun bir yıkıntı dolgusu içeren ve alevlere yakın kilise alanının, olası bir tapınak için en elverişli yer olduğu düşünülebilir. Ancak burada tapınağa ilişkin günümüz bulgularının yetersizliğine değinmek isterim.

Lykia Hephaistion'u gibi, tanrının alevlerle simgelendiği bir kült alanı da Lipar adalarındaki Etna'dadır¹⁶. Yerli Adranos kültüyle bir tu-

(9) W. Judeich, Troas bölgesindeki Gargara tepesinde, altar ve diğer kült kalmalarını içeren İda Zeus'u kutsal alanını saptadığını savlamaktadır (W. Judeich Öjh 4,1901, 111 vd. fig. 161). Bu örnek dışında Anadolu'da Zeus'un dağ kültüyle ilişkili olarak bilinenler genelde sikke ve yazıt gibi verilerle sınırlıdır. (A.B. Cook Zeus II (1965) 973). Buna karşın Hellenistan'da ayrıntılıca çalışılmış bazı dağ doruklarında alanın bazen bir temenosla da çevrelenmiş açık hava altarlara ve adak çukurlarıyla donatıldığı saptanmıştır. Bu konuda bak. M.K. Langdom, Hesperia 16 1976, 1 vd. fig. 1-4); H. Scheffél AM 47, 1922, 129 vd.

(10) L. Malten JdI 27, 1912, 237.

(11) G.E. Bean, Klein Asien (1968) 157.

(12) Rhodiapolis'deki Opramoas yapısı yazıtlarında, Opramoas'un Olympos'da Hephaistos ve İmparator şenlikleri için 12000 dinar bağışladığı bilinir. E. Petersen - F. von Luschan, Reisen in Lykien II (1889) 117.

(13) L. Malten dn. 10, 234 vd.

(14) Hephaistos kültüyle ünlü ve genellikle Khimaira olarak bilinen yer, antik kaynaklardan Seneca (Epist. 79,3 ve Pilinius (Nat. Hist. 5,100) da Hephaistion, Solinus (39,1) da ise Hephaistia olarak tanıtılmıştır.

(15) Sklax, Per. 100.

(16) L.R. Farnell, Cults of the Greek States V 387 vd.; Schubart-Wilamowitz - Gr. Pichter, Berliner Klassikertexte V 57 Nr. 273.

bulduğunu Aelian'ın destansal anlatımlarından öğrendiğimiz Tanrı'nın Etna'daki tapınağı içindeki sönmeyen ateş, burada da kültün odağını oluşturur.

Bakü yakınlarındaki Sarukhani'de alevlerin çıktığı yerin, kült alanına dönüştürülmesi de yine bu tanrı kültüyle açıklanır¹⁷. Aynı yerde Apşaron Yarımadası'nda bir kaya yarığından kaynaklanan doğal gazın, künklerle tapınak içindeki sunağa taşınması ve burada aleve dönüştürülmesi de yine kültün özünü oluşturmaktadır.

Hephaistos kültünün Lemnos'da saygın bir yeri olması da yine buradaki ateşle ilişkilidir. Kokino Yarımadası'nda, bugün sönmüş olan ateşin biraz ilerisinde tanrının bir tapınağından söz edilmektedir¹⁸.

Özlüce tanımlamaya çalıştığım bu örneklerin tümünde de Hephaistos Tapınağı'na ilişkin bilgiler, büyük ölçüde antik kaynaklarda söylenenlerle sınırlıdır ve bunu tapınağa ait arkeolojik bulgularla belgeleyebilmek olanaksız gibidir. Lemnos'da tanrı tapınağı için verilen bilgilerin yetersizliği yanında Etna ve Bakü örneklerinde alevlerin tapınak içinde tanımlanması da bir tapınak için yadırgatıcıdır. Bu yadırgayı belki de alevin tanrının kendisi tapınağının ise derinlerde ateşin kaynağında olduğu inancından geliyor olabilir. Böylece alevlere yakın bir yerde, tapınaktan çok henüz tüm özelliklerini saptayamadığım bir sunağın varlığını düşünmek bana daha akılcı gözükmektedir. Bu yaklaşım, bir tapınağa ait somut verileri saptayamadığım Lykia Hephaestion'u için de geçerlidir ve sonuçta kanım odur ki, kutsal alanda bilimsel kazılar yapılmadıkça bir tapınaktan söz edebilmek varsayımlardan öteye geçemez.

Olympos'ta sürdürdüğüm yüzey araştırmasının bir bölümü de, kent kuzeyindeki sorunlu bir kalıntı üzerinde yoğunlaştırılmıştır. Araştırmacıların bu yapıyla ilişkin görüşleri, bir tapınak olduğu kanısında birleşmektedir¹⁹. Yapının Mark Aurel dönemi tarihinde varılan görüş birliği, Pedestal üzerindeki yazıt²⁰ ve İon başlığı²¹ yanında, mimari bezemelerinin²² stiliyle de desteklenmektedir.

(17) Petroleum I 1906, 591 vd.

(18) C. Fredrich, AM 31.3, 1906, 254-255.

(19) Bunda özellikle kalıntının, anıtsallığı ve yapı önünde yer alan, sütun, baştan gibi cepheye ait mimari parçalar önemli bir etken olmuştur.

(20) İlk kez C. Fellows tarafından tanıtılan yazıt, Mark Aurel'e övgü dışında yapının içeriği konusunda hiç bir bilgi vermemektedir. Yazıt için bak. C. Fellows, A. Journal Written During an Excursion in Asia Minor (1838) 213.

(21) O. Bingöl, IstMitt, Beih. 20, 1980, 36, 53, 115 Lev. 16 Nr. 213.

(22) C. Başaran, Anadolu Mimari Bezemeleri II, Roma Çağı Lotus - Palmet Örgesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi) (1987) 123 n. 259. Yazar tarafından üst lentodaki bezemelere Geç Antoninler dönemi tarihi önerilmiştir. Ancak, kapının yan silmeleri üzerindeki yarım bırakılmış bezemelerin, üst kapı lentosu bezemelerinden daha geç bir evrede - olasılıkla 3. yüzyıl başlarında yapılmış oldukları sonucuna ulaşılmıştır.

Bu yapıdan günümüze, ortada bir kapı açıklığıyla bölünen bir duvar ile (Resim : 1) önündeki yıkıntı dolgusu içinde gözlenebilen anlace ait bazı mimari parçalar kalmıştır. Kapı lentoları bitirilememiş mimari bezemeler içerirler (Resim : 3). Konsollarla sınırlanan üst lentoların tümüyle bezenmesine karşın yan lentoların yarım bırakıldığı, yapı duvarı bloklarından bazılarının da yüzeylerinin tıraşlanmadığı görülür (Resim 1,9). Duvar korunan biçimiyle, en üstte silmeli bloklarla sonlanır. Kalıntı ön yüzünün her iki kenarında öne çıkıntılı bloklar izlenir (Resim 4,5). Bunlardan doğu kenarın en üstünde görülen ve tek parçadan oluşan iki faszieli örnek, öne doğru dik açılı bir uzantı içerir (Resim : 5). Bunun altında ve iki sıra aşağısında, yine yüzeyleri tıraşlanmamış iki blok daha vardır. Cephenin diğer kenarında da benzer bir uygulama görülür : Burada da en üstte öne doğru uzantılı silmeli blok ve onun altında birer atlayarak, üç çıkıntılı örnek daha vardır (Resim : 4).

Yapı anlacındaki öne doğru uzantılı blokların alt kesimlerinde, plaster başlıklarının varlığı ilginçtir (Resim : 8,9). Bunlardan doğu kanattaki dikdörtgen kesimli öge, abakus, sık silmeli ekinus ve astragal profilli bir boyundan oluşur (Resim : 10). Benzer bir başlık da bu kez diğer kanatta görülmektedir. Yıkıntı dolgusu altında kalması nedeniyle az bir bölümünü izleyebildiğimiz bu kalıntı da (Resim : 8) ilkiyle aynı özellik ve işçiliktir. Genellikle baştaban altında görmeye alışık olduğumuz bu tür plaster başlıklarının, yapının böylesine alt kesimlerinde kullanılması ilginçtir. Ancak, ayrıntısını izleyebildiğimiz doğu taraftaki başlığın, çevresindeki bloklarla organik ilişkisi (Resim : 10,11) onun bir geç devir değişikliğiyle ilgili olmadığını belgelemektedir. Bu başlığın altındaki taşın altında, çıkıntılı bir blok daha gözlenir (Resim : 11). Bu iki öge arasındaki taş yüzeyinin yarıya yakın kısmının oyulduğu keski izlerinden bellidir. Araya girecek blok için de, yüzeyde konturların belirlendiği izlerden anlaşılmaktadır. Böylece, özgün yapının bir parçası olduğu anlaşılan bu plasterlerin önünde herhangi bir duvar uzantısı düşünülmemeyeceğinden, yapının prostylos tasarlı olduğundan kuşku duyulamaz. Bu tasardaki yapılarda önden gelen baştaban bloklarının yapı cephesindeki plaster başlıkları üzerine oturtulduğu bilinir. Böyle bir başlığın burada, doğu kanattaki silmeli blokun altında beklenmesine karşın, bunu göremiyoruz. Ayrıca bu kesimdeki çıkıntı yapan blokların uygulamasında da belirgin bir düzensizlik vardır. Bunun yanında batı kanatta, plasteri oluşturan uzantılı blokların aralarında boşluklar olduğu gibi, bir örnek dışında taş yüzeyleri de kabaca bırakılmıştır (Resim : 4). Sorun yaratıcı olan bu durum iki nedene dayandırılabilir : Bunlardan ilk akla geleni, yapının geç dönemdeki değişikliklerle bu biçimi aldığı, ikincisi ise özellikle batı kanattaki uygulamanın özgün olduğu, ancak yapının bitirilememesi

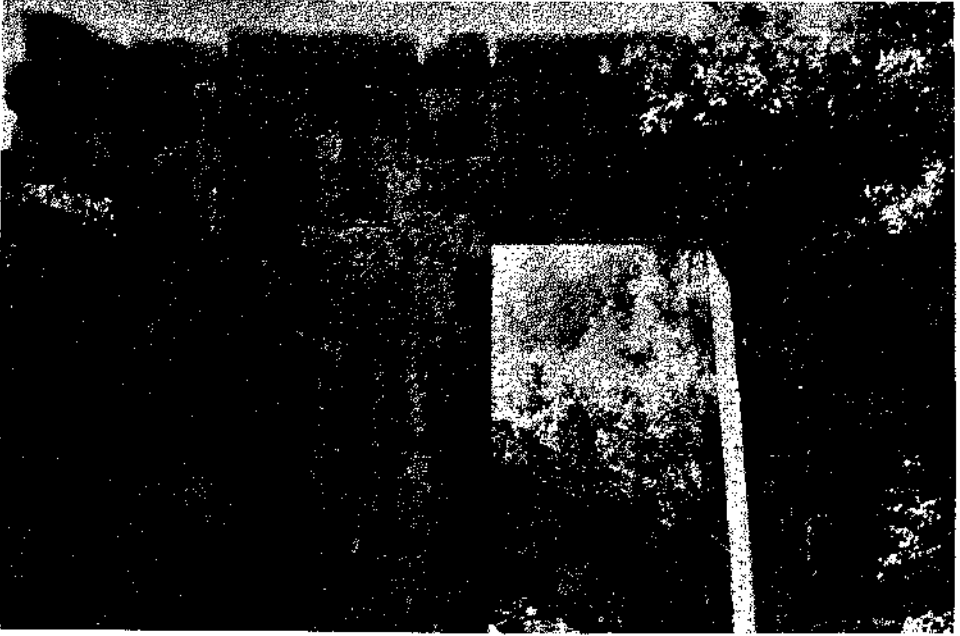
nedeniyle taş yüzeylerinin kabaca bırakıldığıdır. İkinci olasılığın daha güçlüce savunulabilirliği, doğu kanattaki plaster başlığı altında izlediğimiz ayrıntı (Resim : 11) yanında, yapının mimari bezemeleri ve genelde saptanabilen diğer yarım kalmış unsurların çokluğuyla da desteklenmektedir. Kalıntının gözardı edilemeyecek bir özelliği de, iki yanında uzayan kalın harçlı duvarlarla olan ilişkisidir. Yapı, yanlarda plasterlerin alt düzeylerinde bile düzenli bir şekilde sonlanmaz ve bloklar yer yer sağlam bağlantılarla harçlı duvar içine sokulmuşlardır (Resim : 7, 9). Bunun yanı sıra yapıya arka taraftan bakıldığında, ön duvarın arkaya olduğu kadar, harçlı duvarlara doğru da «L» biçimli bloklarla bağlantılı olduğu görülür (Resim : 6). Harçlı duvarların ana yapıyla olan ilişkisinde ilginç bir başka özellik de duvar içinde görülen kapı ve pencere donanımlarıdır (Resim : 12-16). Yapının her iki tarafında da gözlenen bu uygulamada, özellikle doğu taraftaki kapı işçiliği ve profilleri yönünden silmeli bloklar ve plaster başlıklarına benzerlik gösterir. Bunu, harçlı duvarların ana yapıyla ilişkisi de destekler.

Tüm bu veriler ışığında, yapının salt bir tapınak olarak değerlendirilmesini sağlayacak bulguların yetersizliğine ilgi çekerim. Kanımca burada bir tapınaktan çok, içerik ve tasar yönünden yandaki harçlı duvarlarla ilişki içerisine sokulmuş -henüz türünü saptayamadığım- bir yapının varlığından söz edilebilir.

Bir ön çalışmayla ortaya koyduğum, Hephaistion'daki «Hephaistos Tapınağı» ve Olympos'un bu anıtsal kalıntısıyla ilişkin sorunlara, ancak gelecekteki ayrıntılı çalışmalarla açıklık getirilebileceği inancımda olduğumu belirtmek isterim.

Resim : 1 — Yapı cephesi; güneyden

Resim : 2 — Yapı cephesi arka yüzü

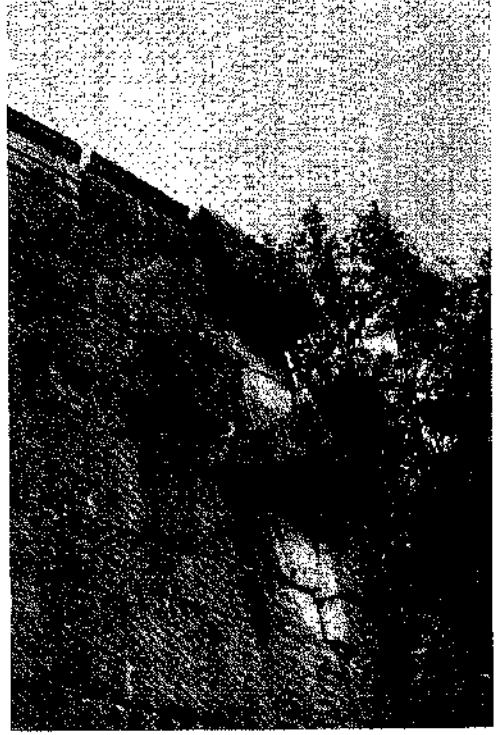

Resim : 3 — Bezemeli üst lento ve yarım bırakılmış yan stilmeler

Resim : 4 — Ön duvar, batı kanadı
uzantılı blokları

Resim : 5 — Ön duvar, doğu kanadı uzantılı blokları

Resim : 6 — Yapı doğu kanadının yanda harçlı duvarla bağlantısı

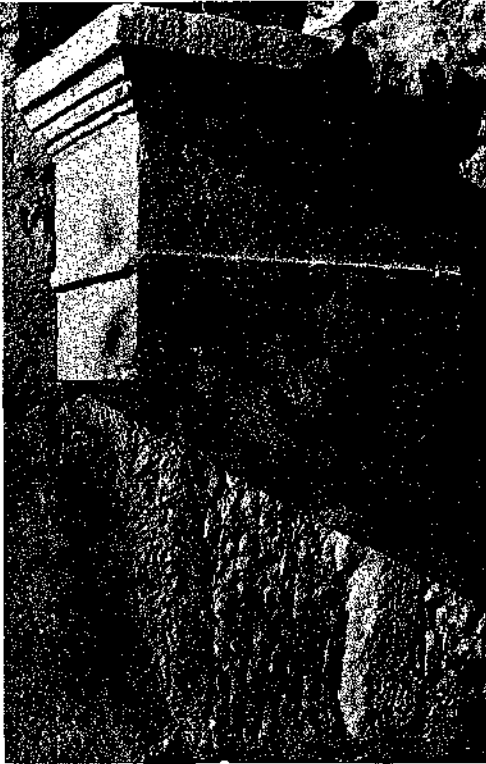
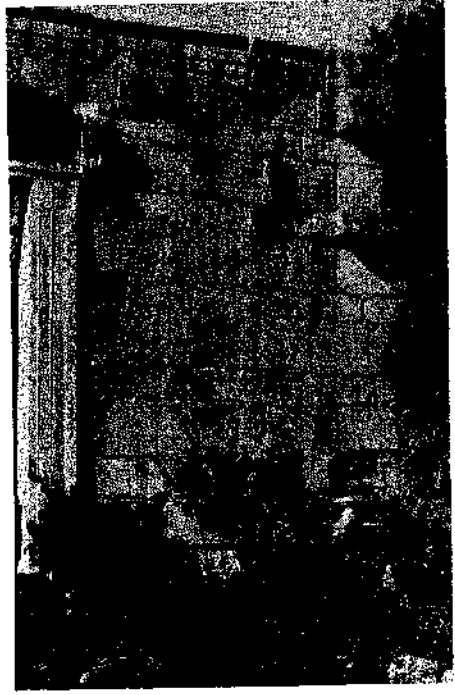

Resim : 7 — Yapı batı kanadı ayrıntısı

Resim : 8 — Yapı batı kanadının plaster başlığı

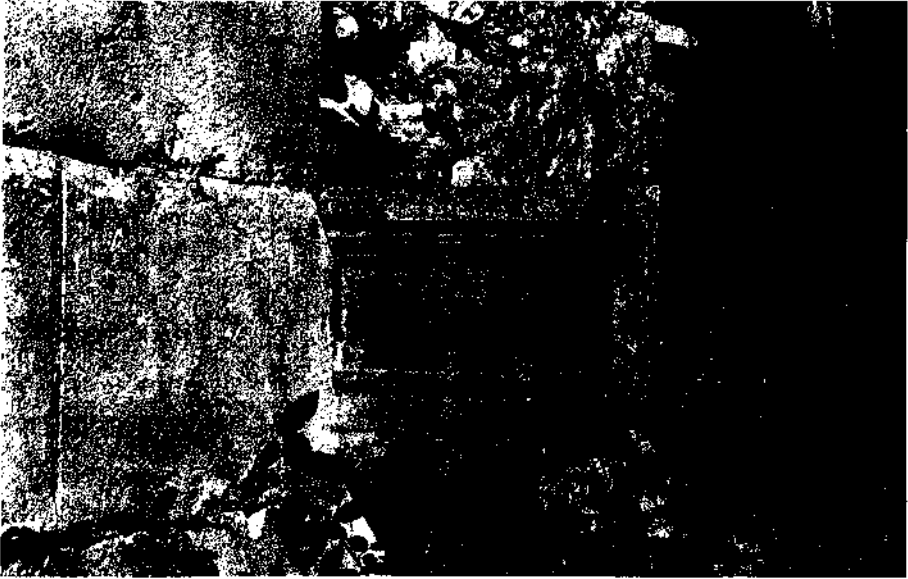
Resmi : 9 — Yapı doğu kanadı,
genel

Resim : 10 — Batı kanadın plaster
başlığı

Resim : 11 — Batı kanadın plaster başlığı
altındaki ayrıntı ve uzan-
tılı blok

Resim : 12 — Doğu kanat, plaster başlığı ve harçlı duvar içindeki kapı

Resim : 13 — Harçlı duvar içindeki kapı,
doğu taraf

Resim : 14 — Harçlı duvar ve kapı lentosu, doğu taraf

Resim : 15 — Harçlı duvar içindeki pencere, doğu taraf

Resim : 16 — Harçlı duvar içindeki kapı, batı taraf

BATI ANADOLU'DA BULUNAN DEMETER VE KHİTONİEN TANRILAR TAPINAKLARI

Mükerrem (Usman) ANABOLU *

«Khtonios», «Yeraltı Dünyası ile İlişkili Olan» demektir. Aynı sözcük, o nitelikteki bir tanrı için isim olarak da kullanılabilir. Sözcüğün bir tanrıça için kullanılan şekli «Khtonía» dır. Khtonien varlıkların tümü Gaia Khtonía'nın soyundan gelmedirler.

Batı Anadolu'da Demeter kültü ile diğer khtonien tanrılarının kültü yaygındır.

Alışlagelen tapınak planlarından farklı bir plana malik olan Priene'deki Demeter Tapınağı, M. Ö. IV. yüzyıla ait olmalıdır. Dor düzenindedir. Temenos'unun içerisinde, temenos duvarı ile arasında dar bir koridor oluşturacak şekilde arkaya doğru çekilmiştir. Ön tarafında dinsel törenleri izleyecek olanların oturmaları için yapılmış bir oturma kademeleri ile sunağı vardır. Ek olarak iki tarafa eğimli bir çatı ile üzeri örtülmüş olan bir kurban çukuru vardır¹ (Resim : 1 ve 2).

Pergamon Krallığı'nın kurucusu olan Philetairos (M.Ö. 181-263) ile erkek kardeşi Eumenes I (M. Ö. 263-241)in inşa ettirip anneleri Boa'nın adına Demeter ile Persephone'ye ithaf etmiş oldukları templum in antis planlı Demeter ve Persephone Tapınağı, M.Ö. III. yüzyılın ilk yarısına aittir. M. Ö. III. yüzyılın 2. yarısında, Kral Attalos I (M. Ö. 241-197) in karısı Apollonis binaya bir propylon eklettirmiştir. Tapınağın önünde, anıtsal bir sunak vardır. Lâkin bundan daha küçük başka sunaklar da bulunur. Tapınak ile sunakların önündeki alanın kuzey tarafında, dinsel törenleri izleyecek olanların oturmaları için yapılmış oturma kademeleri saptanmıştır² (Resim : 3 ve 4). Demeter tapınaklarında bu oturma kademeleri ögesi, önemli bir öğedir (Resim : 5).

(*) Prof. Dr. Mükerrem (Usman) ANABOLU, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi, Bornova/İZMİR.

(1) Th. Wiegand ve H. Schrader, *Priene, Ergebnisse der Ausgrabungen in den Jahren 1895 - 1898* (Berlin, 1904), s. 157 v. d.; M. Schede, *Priene* (Berlin - Leipzig, 1934), s. 91 v.d.; G. E. Bean, *Aegean Turkey* (London, 1966), s. 206 v.d.

(2) W. Dörpfeld, *Die Bauwerke des Bezirks des Demeter*, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Archäologische Anzeiger*, c. 35 (1910), s. 1587-1590; C. H. Bohtz, *Das Demeter Heiligtum, Altertümer von Pergamon*, c. 13 (Berlin, 1981); W. Radt, *Pergamon. Geschichte und Bauten, Funde und Erforschungen einer antiken Metropole* (Köln, 1988), s. 206 - 214.

Bu tapınak, M. S. II yüzyılda Korinthos düzenindeki bir prostylos olarak yeniden inşa edilmiştir (Resim : 6). Bu son zamanlarında bina, ölümden sonra yeni bir yaşam vadeden diğer tanrıların da ocağı olmuştur³.

Ek olarak Nikomedia'da⁴, Sardis'de⁵, Iasos'da⁶ Halikarnassos'da⁷ ve Knidos'da⁸ Demeter Tapınağı olmalıdır.

Nysa yakınındaki Akharaka, İlkçağda kharoneion'u ve sağlık kuruluşu⁹ ile ünlüdür. Hellenistik Dönem krallarından Seleukos I (M. Ö. 312 - 280), Akharaka'yı krallığına vergi ödemekten muaf tutarak ona asylum (sığınak oluşturma) hakkı vermiştir. Roma proconsul'leri de, bu haklara saygı göstermişlerdir¹⁰.

(3) W. Radt, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 213.

(4) Cl. Bosch, *Die Kleinasiatische Münzen der Römischen Kaiserzeit*, c. 2/1 (Stuttgart, 1935), s. 245'de Nikomedia'nın baştanrısının Demeter olduğu kanısında olduğunu belirtmektedir. Antik yazarlardan Simeon Metaphrastes (Migne'nin çevirisi, 116, 1073), Nikomedia tiyatrosunun yanında büyük bir Demeter tapınağı olduğundan söz eder. Nitekim P.D. Pogodin ve D. Wulff, denize bakan yamaçlardan birinde böyle bir kalıntı ile bir ithaf yazıtına rastlamışlardır (*Izvestia Russkago arkhoeolojiçeskago Institut v Konstantinoplie*, c. 2 (Odessa ve Sofia, 1897), s. 148; M. Usman'ın İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Kürsüsü'nce 1949'da kabul edilmiş lakin yayınlanmaksızın kalmış olan doktora tezi olan *Antik Devir Küçük Asya Sikkeleri Üzerindeki Mimarlık Tasvirleri*, s. 147/148'de bu konu, yeniden ele alınmıştır.

(5) Sardis'in quasi - autonomus (yarı bağımsız) şehir sikkeleri ile Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri, üzerlerinde Demeter, Persephone ve Triptolemos figürleri gösterirler (B.V. Head, *Historia Numorum* (Oxford, 1911), s. 657). Ek olarak Sardis'in Amerikan kazılarında, Demeter Karpophoros'a ithaf edilmiş olan bir sunak (M. (Usman) Anabolu), Two Altars Dedicated to Demeter, the Goddess of Fertility, *Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean*, The University of Malta, 2 - 5 September 1985 (Malta, 1986), s. 268) bulunmuştur. Zaten bugün Manisa Müzesi'nin bahçesinde bulunan 244 Env. No. lu Sardis kökenli sunak (M. (Usman) Anabolu), Batı Anadolu'da Bulunan Hellenistik Çağ ve Roma İmparatorluk Çağı Girland (Askı) 11 Sunakları, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji - Sanat Tarihi Dergisi*, c. 3 (1984), s. 12, kat. no 25, res. 2 a ve 2 b) da, bir Demeter rahibi tarafından Tanrıça'ya ithaf edilmiştir.

(6) Iasos. Studi di Iasos di Caria, *Bolletino d'Arte*, Ekcild 31 - 32 (1987), s. ; E. Akurgal, *Griechische und Römische Kunst in der Türkei* (Berlin, 1987), s. 428, resim 167.

(7) C.T. Newton ve R.P. Pullan, *A History of Discoveries at Halicarnassus, Cnidus and Branchidae*, c. 2 (London, 1862), s. 325.

(8) C.T. Newton ve R.P. Pullan, *Adı Verilmiş Olan Eser*, c. 2, s. 375 v.d.

(9) Strabon, *Coğrafya*, 14, 649.

(10) D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, c. 1 (Princeton, 1950), s. 128

Strabon, Akharaka'daki kharoneion'a ek olarak Maiandros üzerindeki Magnesia ile Myus arasındaki kharoneion¹¹ ile Karia Thymbria'ındaki kharoneion¹² dan söz eder.

Akharaka kalıntıları, Roma İmparatorluk Dönemi'ne aittirler. Pringsheim, burada kısa taraflarında 6'şar sütun içeren bir peripteros saptamıştır¹³. Hristiyanlık Dönemi'nde kiliseye de çevrilen bu yapının Hellenistik Dönem'deki durumu bilinmemektedir (Resim : 7).

M. S. III. yüzyılda inşa edilmiş olan Hierapolis'deki Apollon Arkhagetes Tapınağı'nın zemin katı, yan taraftaki girişinden içerisine girilen bir kharoneion'dur. Bunun da Hellenistik Dönem'deki durumu, bilinmemektedir¹⁴ (Resim : 8).

Kyzikos'un M. Ö. 450-350 yıllarında darbettirmiş olduğu sikkelerde, Demeter, Persephone, Triptolemos ve Kerberos canlandırılmışlardır. Aynı şehrin M. Ö. 200-100 yıllarında darbettirmiş olduğu sikkelerde, Kore (Persephone) başının yanında «Soteira (Kurtarıcı)» ünvanı yer alır. Sikkelerin birinde Demeter, santorlar tarafından çekilen bir arabaya binmiştir. Yanında bir menad ve Pan ile Eros vardır¹⁵. Lampsakos'un M. Ö. IV. yüzyıl sikkelerinde Demeter ve Persephone'nin yanında, Hekate ve Hermes figürleri de vardır¹⁶. Kalkhedon'un, daha önceki adı Myrleia olan Bithynia Apameia'sının ve Perperene'nin M. Ö. III. yüzyılda, Parion'un M. Ö. II. yüzyılda, Erythrai'nin ise M. Ö. I. yüzyılda darbettirmiş olduğu sikkelerde Demeter figürü izlenir¹⁷. Erythrai ile Smyrna sikkelerindeki Demeter, Demeter Horia'dır. Sypilos Dağı eteklerindeki Magnesia'nın Roma İmparatorluk Dönemi öncesi sikkelerinde de, Demeter figürü vardır¹⁸. Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerindeki Demeter figürü sayısı, birdenbire artar. Kretia Flaviopolis, Maiandros üzerindeki Magnesia ve Phrygia'daki Bruzus sikkelerindeki Demeter, yılanlar tarafından çekilen

(11) Strabon, *Adı Verilmiş Olan Eser*, 14, 1, 39-40.

(12) Strabon, *Adı Verilmiş Olan Eser*, 14, 1, 11.

(13) H. Pringsheim, *Nysa ad Maeandrum. Nach Forschungen und Aufnahmen in den Jahren 1907 und 1909* (Berlin, 1913), s. 58-61, resim 29; G.E. Bean, *Turkey Beyond the Maeander* (London, 1971), s. 217-220, resim 38; M. (Usman) Anabolu, *Küçük Asya'da Bulunan Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları* (İstanbul, 1970), s. 12, 16, 24, resim 30 ve 31.

(14) G. Carattoni, Scavo del Tempio di Apollon a Hierapolis, *Annuario della Scuola Archeologica di Atene*, c. 41-42 (1963-1964), s. 411-433; G.E. Bean, *Turkey Beyond the Maeander*, s. 236-238 lev. 75; M. (Usman) Anabolu, *Küçük Asya'da Bulunan Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları*, s. 14, 16, 44, 62, 76, 79, 98-99, 105, resim 23-26.

(15) B.V. Head, *Historia Numorum* (Oxford, 1911), s. 523.

(16) B.V. Head, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 530.

(17) B.V. Head, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 511, 510, 537, 531 ve 579.

(18) B.V. Head, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 652.

bir arabanın üzerindedir¹⁹. Kyzikos ve Sardis sikkelerindeki Triptolemos da, yılanlar tarafından çekilen bir arabanın üzerinde gösterilmiştir²⁰.

Amasia sikkeleri, Hades'i konu olarak almışlardır²¹.

Kyzikos'un Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri, Persephone'nin Hades tarafından kaçırılması sahnesini canlandırırlar²². Aynı sahne, Elaia, Maiandros üzerindeki Magnesia, Aninetos, Iulia Gordus, Maionia, Tomaris, Tralles ve Hierapolis'in Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde yinelenir²³. Bu dönem sikkelerindeki Persephone tasvirleri de, pek çoktur. Hadrianus zamanı kistophoros'ları, Sardis Persephone'sini konu olarak almışlardır²⁴.

Bazen Artemis veya Persephone ile bir tutulan Hekate'nin Adonis'i Persephone'nin elinden kurtarmak için Hades (Yeraltı Dünyası)'e inen Aphrodite'nin ölümlerin ruhlarını Hades'e götürmekle görevli olan Hermes Psykhopompos'un ve Ölümler Dünyası'na egemen olan Dionyzos Kategemon'un khtonien tanrılardan sayıldığı bilinir.

Hekate'nin Karia kökenli olduğu, kesin gibidir. Stratonike toprakları içerisinde bulunan ve kutsal bir yol ile Stratonike'ye bağlı olan Lagina'da ünlü bir Hekate Tapınağı vardır. Bu, kısa taraflarında 8'er, uzun taraflarında 11'er sütun içeren bir Korinthos pseude - dipteros'u olup opisthodomos'suzdur. M.Ö. II. yüzyılın 2. yarısında inşa edilmişse de Mithradates Savaşları sırasında tahrip olunmuş, M.Ö. 40'da Labienus tarafından soyulmuştur²⁵. Arşitravındaki yazıttan öğrendiğimize göre, onu onartan Augustus'dur (Resim : 9).

Stratonike'nin Hellenistik Dönem ve Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde, Hekate figürü bulunur²⁶. Ek olarak Lampsakos, Maiandros üzerindeki Antiokhia, Bruzus, Kibyra, Attaleia, Perge, Aspendos ve Side sikkeleri, Hekate figürü içerirler²⁷ (Resim : 10). Aizanoi, Apameia

(19) B.V. Head, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 514, 583 ve 668.

(20) B.V. Head, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 523 ve 656.

(21) B.V. Head, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 496.

(22) B.V. Head, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 528.

(23) B.V. Head, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 555, 583, 647, 651, 652, 659, 661 ve 676.

(24) D. Magie, *Adı Verilmiş Olan Eser*, c. 1, s. 624.

(25) G.E. Bean, *Turkey Beyond the Maeander*, s. 94-96. Heykeltraşlık eserleri için G. Mendel, *Catalogue des Sculptures Grecques. Romaines et Byzantines*, c. 1, s. 428-541'e bakınız.

(26) B.V. Head, *Adı Verilmiş Olan Eser*, 625.

(27) B.V. Head, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 530, 608, 670, 703, 701 ve M.M. Mansel, *1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmaları Sonuçları* (Ankara, 1978), s. 13.

Kibyra ve Lykos üzerindeki Laodikeia sikkelerindeki Hekate, triformis (3 vücutlu) olarak gösterilmiştir.

Knidos'daki Demeter Tapınağı'nın temenos'unda bulunmuş olan Demeter heykeli²⁸ British Museum'u, gene Knidos açıklarında denizden çıkarılmış olan Demeter heykeli²⁹ ile Smyrna Agorası'nda bulunmuş olan Demeter ve Poseidon heykelleri³⁰ ise İzmir Arkeoloji Müzesi'ni süslerler. Bergama Müzesi'nde bulunan Hellenistik Dönem kabartması³¹, Demeter'in kendisini veya tapınakta görevli olan rahibelerden birini kurban sunma işini denetlerken gösterir. Priene'deki Demeter Tapınağı'nın temenos'unda, bir Demeter rahibesi heykeli³² bulunmuştur. İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki üç ayaklı kazan (treped) altlığı³³ ile adak kabartması³⁴, Demeter'i kızı Persephone ile beraber gösterir. 1880'de Kula'da bulunup Louvre'a götürülmüş olan bir adak taşında³⁵, Demeter'in adının yanında Tanrıça Artemis ile Tanrıça Nike'nin de adı vardır.

Knidos'daki Demeter Tapınağı'nın temenos'unda, bir Persephone heykeli³⁶ bulunmuştur. Bunun başında, bir modius vardır. Ellerinin birinde nar tutar. Kuzey Afrika'da Korba'daki Demeter Tapınağı'nda bulunmuş olan Demeter, Persephone ve Hades heykelleri, Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait olmalarına karşın Hellenistik Dönem orijinallerinin kopyeleridir. Bu kültün buraya, deniz yolu ile Sicilia'dan veya kara yolu ile Aleksandreia'dan gelmiş olduğu düşünülebilir³⁷.

Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait Smyrna, Sardis ve Maionia sikkelerinde, Persephone ile Demeter yanyanadırlar³⁸. Eleusis'deki Kla-

-
- (28) C.T. Newton ve R.P. Pullan, *Adı Verilmiş Olan Eser*, c. 2, s. 175, 177; A.H. Smith, *A Catalogue of Sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum*, c. 2 (London, 1900) s. 203-204, no. 1300, lev. 24; E. Akurgal, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 83, 429, lev. 130 ve 131.
- (29) E. Akurgal, *Adı Verilmiş Olan Eser*, lev. 133.
- (30) R. Naumann ve S. Kantar, *Die Agora von Smyrna. İstanbul Forschungen*, c. 17 (1950), s. 69-115; E. Akurgal, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 146, lev. 236 ve 237.
- (31) M. (Usman) Anabolu, Batı Anadolu'da Bulunan Hellenistik Çağ ve Roma İmparatorluk Çağı Girland (Askı) lı Sunakları, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji - Sanat Tarihi Dergisi*, c. 3 (1984), s. 4, lev. 10, resim 17; W. Radt, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 213, resim 86.
- (32) M. Schede, *Die Ruinen von Priene*, s. 91-92, resim 102.
- (33) G. Mendel, *Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Romaines*, c. 1 (Macôn. 1912), s. 385, 590.
- (34) G. Mendel, *Adı Verilmiş Olan Eser*, c.-1, s. 566-568.
- (35) P. Hermann, *Tituli Asiae Minoris*, c. 5/1 (Wien, 1981), no. 244.
- (36) C.T. Newton ve R.P. Pullan, *Adı Verilmiş Olan Eser*, c. 1, lev. 57; c. 2, s. 377, 420; A.H. Smith, *Adı Verilmiş Olan Eser*, c. 2, s. 205, no. 1302.
- (37) G. Picard, *Le Monde de Carthage*, (Paris, Buchet ve Chastel, 1956) s. 57-58 lev. 64-66.
- (38) B. V. Head, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 594, 656 ve 652.

sik Dönem kabartmasında³⁹, bunlara Triptolemos da eklenir. Attribut' süz olarak gösterilmiş olan birtakım anne-kız heykellerinin büyük bir çoğunluğu, Demeter-Persephone olmalıdırlar. Nitekim Myrina pişmiş toprak heykelciklerinin arasında, bu türlü heykel grupları vardır⁴⁰. Lydia bölgesinin mezar şiirlerinde, Persephone'den söz edilir⁴¹.

Eleusis'deki Demeter Tapınağı'nın ön cephe alınlığı, Persephone'nin Hades tarafından kaçırılması sahnesi ile bezenmiştir⁴². Bu sahne, sikkeler tarafından yinelenildiği kadar vazo resimleri tarafından da yinelenir⁴³. Ephesos'daki Artemis Tapınağı'nın M.Ö. IV. yüzyıl evresine ait sütun altılığındaki Persephone figürü, Hades olması gereken orta yaşlı erkek figürü ile Thanatos olması gereken kanatlı erkek figürünün arasındadır⁴⁴.

Kyzikos sikkelerinden bazıları, attribut'ler ile yetinmişlerdir. Bunlarda, üzerine yılan sarılmış olan meş'ale ile başak ve haşhaş kozası canlandırılmışlardır⁴⁵. Maionia sikkelerindeki attribut'ler tanrıçalar ile beraberdirler. Pergamon'daki Demeter ve Persephone Tapınağı'nın üzerinde yer almakta olduğu terasın korkuluk levhalarından bazıları⁴⁶, Tanrıça Demeter'in simgeleri olan başak ile haşhaş çiçeği ve haşhaş kozasını ve Persephone'nin simgesi olan narı gösterirler (Resim: 11 - 13). Ephesos Müzesi'ndeki 1728 env. no. lu sunak da, sepet, başak ve haşhaş kozası motifi içerir⁴⁷.

-
- (39) J. Charbonneaux, *La Sculpture Classique*. c. 1 (Lausanne. Basılış tarihi verilmiş değil), s. 46, lev. 41.
- (40) E. Pottier ve S. Reinach, *La Necropole de Myrina*. c. 1 (Paris. 1897), s. 547 v.d. no. 260 (35), 262 (64), 264 (221), 265 (443) ve 266 (285).
- (41) W. Dittenberger, *Sylloge Numorum Graecorum. Deutschland* (Berlin. 1957), no. 3010 ve 3018.
- (42) R. Lindner, Die Giebelgruppe von Eleusis mit dem Raub der Persephone. *Jahrbuch des Instituts*, c. 97 (1982), s. 307 v.d.
- (43) R. Lindner, bir önceki notta adı verilmiş olan makalesinde bu konuyu ele almış olan vazo resimlerinden de örnek verir. Napoli Müzesi'nde sergilenen 3091 Env. No. lu Nola amphora'sında, Persephone'yi kovalayan Hades'in resmi vardır.
- (44) R. Lullies ve H. Hirmer, *Greek Sculpture* (New-York, 1960), s. 93, lev. 223; E. Akurgal, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 82, lev. 117.
- (45) B.V. Head, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 523.
- (46) C. H. Bohtz. Das Demeter Heiligtum. *Altertümer von Pergamon*. c. 13 (Berlin. 1981), lev. 15 ve 16.
- (47) M. (Usman) Anabolu, Batı Anadolu'da Bulunmuş Olan Hellenistik Çağ ve Roma İmparatorluk Çağı Girland (Askı)lı Sunakları, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji - Sanat Tarihi Dergisi*., c. 3 (1984), s. 5, no. 4. lev. 8 ve 9. resim 14 a - 14 c; Two Altars Dedicated to Demeter. the Goddess of Fertility. *Archaeology and Fertility Cult in the Mediterranean, Paper Presented at the First International Conference on Archaeology of the Ancient Mediterranean, The University of Malta 2-5 September 1985 (Malta. 1978)*, s. 267-268, lev. 348. resim 36 a ve 37 b.

Knidos'daki Amerikan kazılarında, Hades başı olması gereken sakallı bir erkek başı bulunmuştur⁴⁸. Korba'da bulunmuş olan Hades heykeli, başında kendisini «G ö r ü n m e z» yapan başlığını taşır. Tanrı, kısa etekli bir giysi ile bir manto giymiş ve mantosunun ucunu arkasına atmıştır⁴⁹ (Resim : 14). Amasia, Lykos üzerindeki Laodikeia ve Midaeum sikkeleri, Hades'i Kerberos ile beraber canlandırırlar⁵⁰. Iasos ve Hierapolis sikkeleri, Serapis ile bir tutulmuş olan Hades'i ele almışlardır.

Genellikle Hades tasvirleri, yazıtsız veya attribut'süz oldukları zaman diğer sakallı tanrı tasvirleri ile birbirlerine karıştırılırlar. Çoğunlukla Yeraltı Dünyası'nın bekçisi Kerberos, onları bu karıştırılmaktan kurtarır. Pamphylid bölgesine özgü olan lâhitlerden bazıları, kısa taraflarından birinde Yeraltı Dünyası'nın kapısından başını çıkarmış olup dışarı bakan Kerberos'u gösterirler. Kerberos'un 3 başlı olduğuna dair herhangi bir kayıt yoktur. Bununla beraber Bergama Müzesi'ndeki kabartma Kerberos'u 3 başlı olarak gösterir⁵¹ (Resim : 15).

Herakleia Pontika sikkeleri, Kerberos'un Herakles tarafından Yeraltı Dünyası'ndan Yerüstü'ne kaçırılışını canlandırırlar⁵². Zira Herakleia Pontika Hades'in kapılarından biri sayılırdı. Yani buna göre Herakles de, Khtonien bir varlık olmuştur.

Hades ile Persephone, Avrupa sanatında da sanatçılara konu olmuşlardır. Roma'da Villa Borghese'deki heykel grubu, G. Bernini'nin eseri olup çok ünlüdür.

Ephesos'daki krypto - portiko'da bir Hekate başı ele geçirilmiştir⁵³.

Tire Müzesi'ndeki 759 Env. No. lu Adak Steli'ndeki Hekate, 1 vücutlu 1 başlıdır⁵⁴. Manisa Müzesi'ndeki 1232 Env. No. lu Adak Steli'nde vücut sayısının 1 olmasına karşın baş sayısı 3'dür⁵⁵. Bergama Sunağı'nın esas frizindeki Hekate figürü, tek vücutlu gibi görünmesine karşın 5 ellidir. Yani buradaki birinci vücudun arkasında ikinci ve üçüncü vücutla-

(48) I. C. Love, A Brief Summary of Excavations at Knidos 1967-1973, *The Proceedings of the International Congress of Classical Archaeology Ankara - İzmir 1973* (Ankara, 1978), c. 2, s. 1122, lev. 358, resim 10.

(49) G. Picard, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 57 lev. 66.

(50) B.V. Head, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 496, 679, 691

(51) W. Radt, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 213, resim 86.

(52) B.V. Head, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 516.

(53) S. Türkoğlu ve R. Meriç, Domitian Krypto Portiği Kazısı Ön Raporu, *Efes Harebeleri ve Müzeleri Yılığ*, c. 1 (1973), s. 9-11.

(54) M. (Usman), Anabolu, Tire'de Bulunmuş Olan Bir Adak Steli'nin Düşündükleri, *Klasik Çağ Düşüncesi ve Çağdaş Kültür Simpozyumu*, c. 1 (Ankara, 1977), s. 93-99.

(55) P. Hermann, *Tituli Asiae Minoris*, c. 5/1 No. 523.

rın bulunmakta olduğu ima edilmiştir. Ellerde, tümü de Tanrıça'nın attribut'sü olan meş'ale, mızrak, kama, kalkan ve kama kını bulunmak-tadır⁵⁶.

Pausanias'dan öğrenmiş olduğumuza göre ilk defa heykeltraş Alka-menes, 3 vücutlu 3 başlı Hekate (Hekate Triformis) heykelini yapmış-tır⁵⁷. Bu, çok sevilip çok kopye edilmiştir. Halen Manisa Müzesi'nde bu-lunan bir adak steli'nde, Hekate Enodia (Yol Kenarında Heykeli Bulu-nan Hekate)'dan söz edilmektedir⁵⁸.

Bergama'da, Stratonike'de ve Knidos'da bulunmuş olan hekateion'lar (hekataia) da, bu türdürler⁵⁹. İzmir Arkeoloji Müzesi'nin deposun-da, bunlardan 7 tane vardır⁶⁰. Eskişehir Müzesi'ndeki A. 4. 71 Env. No. lu hekateion, sözü edilmeğe değer. Aizanoi'da bir hekateion bulunmuştur⁶¹. Kütahya'nın Aslanapa mevkiinde, zaman zaman hekateion'lar (hekataia) çıkmaktadırlar. Nitekim ben, Kütahya Müzesi'nde bunlardan bir tane gördüm (Resim : 16).

Aphrodisias sikkeleri, yaban domuzunun hücumuna uğrayan Ado-nis'i canlandırır⁶². Napoli'nin Sant'Angelo Müzesi'ndeki kırmızı figür-lü vazo, Adonis'e malik olmak için birbirleri ile çekişen Tanrıça Aphrodite ile Tanrıça Persephone'yi ele alır. Vazodaki esas sahnenin üst kısmının ortasında, tahtında oturan Baştanrı Zeus görülür. Tanrıçalar, Zeus'e el açmışlardır. Esas sahnenin üst kısmının ortasında, Adonis yatakta yat-maktadır. Mantosuna sarınmış duran Aphrodite ile bir elinde mersin dalı tutan Persephone, Adonis'in başındadırlar. Sol tarafta, Adonis'in ölü-

(56) R. Lullies ve M. Hirmer, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 101, lev. 254; E. Akurgal, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 94, 111, lev. 172.

(57) Pausanias, 2, 22, 8.

(58)

(59) Stratonike'de bulunmuş olan hekateion'lar, halen Eodrum Müzesi'ndedirler. 154 Env. No.lusunun başları korunmuşlardır. 220 Env. No.lusunun başları kırık ve noksandırlar. Pergamon buluntuları için Fr. Winter, *Die Skulpturen mit Ausnahme der Altarreliefs, Altertümer von Pergamon*, c. 7/2 (Berlin, 1908), s. 56 v.d. no. 35 ve 36'ya, Knidos buluntuları için C.T. Newton ve R.P. Pullan, *Adı Verilmiş Olan Eser*, c. 2, no. 1343; I. C. Love, *Excavations at Knidos, Türk Arkeoloji Dergisi*, c. 21/2 (1974), s. 87, resim 20; A Brief Summary of Excavations at Knidos 1987-1973; *The Proceedings of the 10 th International Congress of Classical Archaeology Ankara - İzmir 1973* (Ankara, 1978), c. 2, s. 1122.

(60) Bu parçalar tarafımdan incelenmişler ve yayına hazırlanmışlardır. Ord. Prof. E. Akurgal'ın armağanında yayınlanacaklardır.

(61) R. Naumann ve F. Naumann, Aizanoi, Bericht über die Ausgrabungen und Untersuchungen 1981 und 1982, *Jahrbuch des Instituts, Archäologische Anzei-ger*, c. 99 (1984), s. 472-473, resim 28.

(62) B.V. Head, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 619

münü gerçekleştirecek olan Hekate kılığındaki Artemis vardır⁶³ (Resim : 17). Adonis de, daha sonraki Avrupalı sanatçıları çok etkilemiştir. Copenhagen'de Thorwaldsen Müzesi'ndeki Adonis ile Aphrodite heykel grubu ünlüdür.

İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunan 185 Env. No. lu Mezar Steli ile 223 Env. No. lu Mezar Steli, Hermes Psykhopompos figürünü içerirler⁶⁴ (Resim : 18). Bunlardan birincisi, Kyzikos'da bulunmuştur. Bildiğimiz üzere Kyzikos'da, Demeter ve Persephone kültü yaygındır ve Persephone'nin şerefine «Kore Soteira Şenlikleri» düzenlenir⁶⁵. İkinci mezar steli'nin Mihaliç'de bulunmuş olduğu, envanter defterinde yazılı değilse de Le Bas'nın bir beyanından anlaşılmaktadır⁶⁶. Her iki mezar stelinde de, elinde bir skeptron tutan Hermes Psykhopompos vardır. Sicilia'da Morgantina'daki Demetra Tapınağı'nın temenos'unda, Hermes Psykhopompos'a da tapıldığını gösteren bir yazıt bulunmuştur⁶⁷. Bu kült yerindeki dinsel törenler için hazırlanmış alan, etkileyicidir (Resim : 19). Sicilia'da Akragas'da da, bu kült ön planda idi⁶⁸. Lakin kültün Sicilia'daki asıl merkezi, Enna idi⁶⁹. Selinus'un dış kenarlarındaki Gaggera'da Demetra ve Persephone Tapınağı vardı ve bunun temenos'unun girişinde, Atina Akropolis'indeki Propylaia'dan etkilenmiş olan bir propylon yükseliyordu. Demeter'in Sicilia'daki adı, Demetra idi⁷⁰.

(63) C. Daremberg ve E. Saglio, *Dictionnaire des Antiquités Grecques Romaines et Byzantines*, c. (Graz.), s. resim 114.

(64) G. Mendel, *Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines*, c.3 (Constantinople, 1911), s. 310-311, no. 1075 (185) ve s. 281-282, no. 1057 (223).

(65) G. Magie, *Adı Verilmiş Olan Eser*, c. 1, s. 946-947, c. 2, s. 1473.

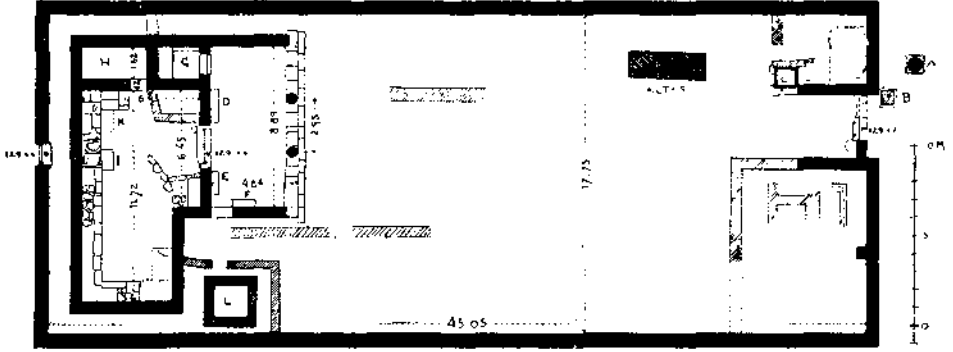
(66) Ph. Le Bas ve W. H. Waddington, *Inscriptiones Grecques et Latines Recueillies en Grèce et en Asie Mineure, Cinquième Partie* (Paris, 1970), no. 1105; E. Schwertheim, *Die Inschriften von Kyzikos und Umgebung*, c. 18/1 (Bonn, 1980), s. 82-83, no. 196, lev. 15.

(67) H. L. Allen, I. Luoghi Sacri di Morgantina., *Il Tempio Greco in Sicilia. Architettura e Culti, Cronache di Archeologia*, c. 16 (1977), s. 138-139.

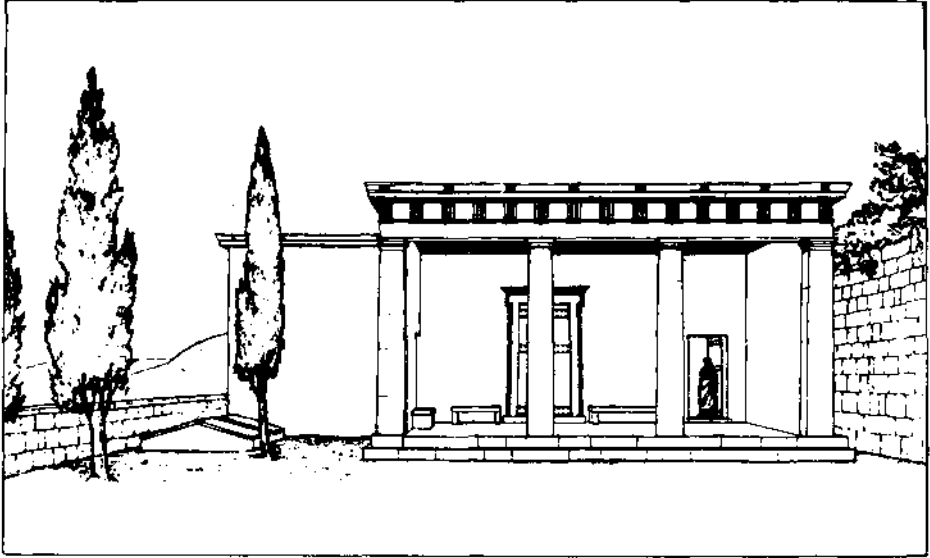
(68) P. Marconi, *Agrigento* (Roma, 1949), s. 14; E. De Miro (R. Mercurio'nun çevirisi) (Novara, 1983), s. 22, 23 ve 33-35'deki resimler.

(69) Enna sikkeleri (B. V. Head, *Historia Numorum*, s. 137), Demeter, Persephone ve triptolemos figürlerini içerirler. Persephone'nin Hades tarafından kaçırılışını gösteren sikke, özellikle güzeldir.

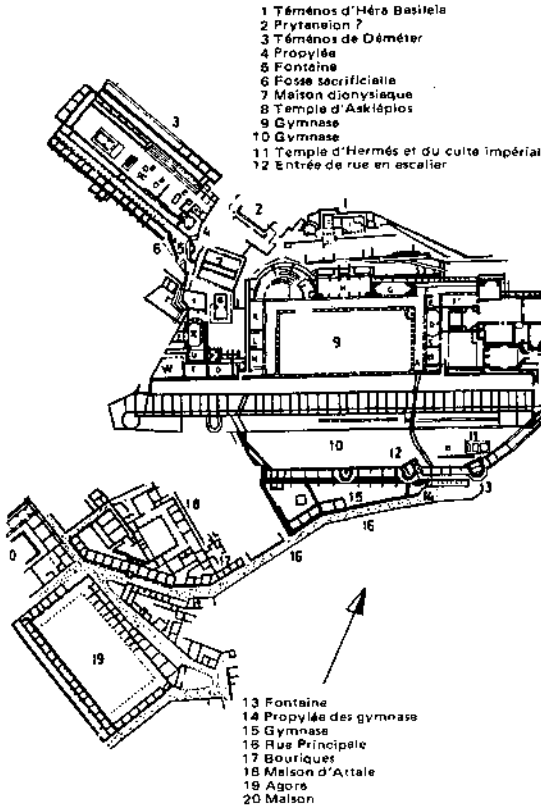
(70) W. B. Dinsmoor, *The Architecture of Ancient Greece* (London, New - York, Toronto, Sydney, 1950), s. 78, 83-84, 284-285, resim 30.

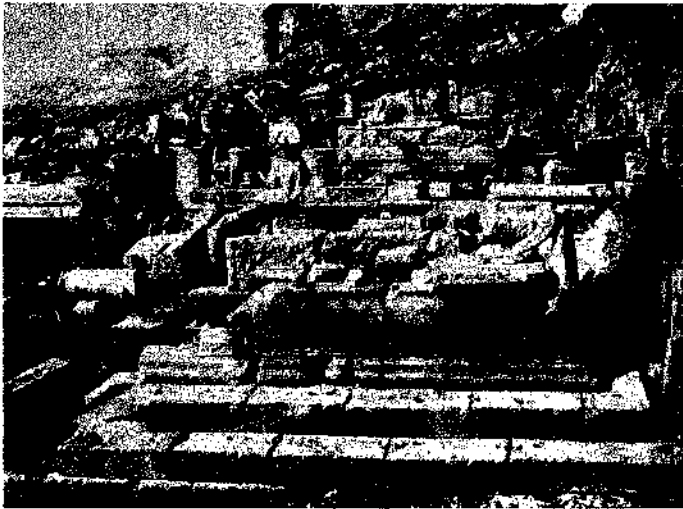
Resim : 1 — Priene'deki Demeter Tapınağı'nın planı

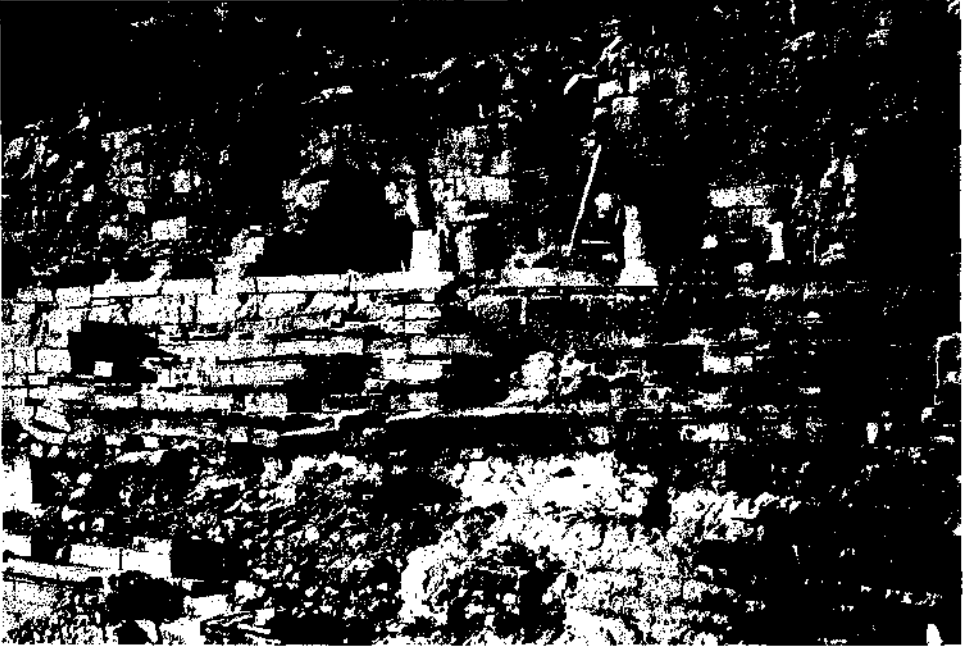
Resim : 2 — Priene'deki Demeter Tapınağı'nın restitüsyon resmi

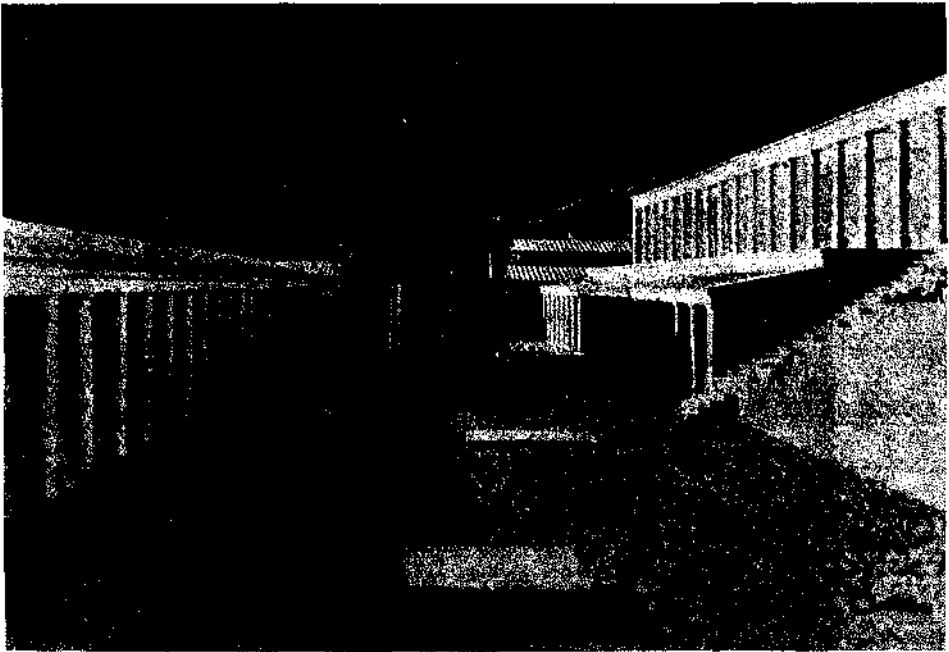
Resim : 3 — Pergamon'da bulunan Demeter ve Persephone Tapınağı'nın planı

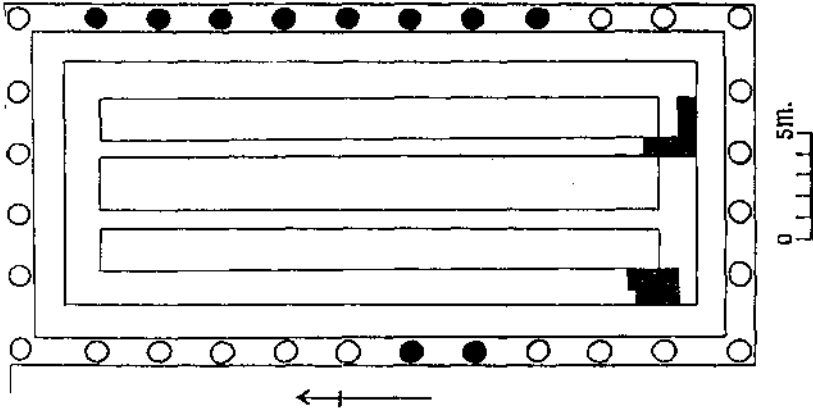
Resim : 4 — Pergamon'da bulunan Demeter ve Persephone Tapınağı'nın ve sunağının önden görünüşü

Resim : 5 — Pergamon'daki Demeter ve Persephone Tapınağı. Dinsel törenleri izleyecekler için yapılmış oturma kademeleri

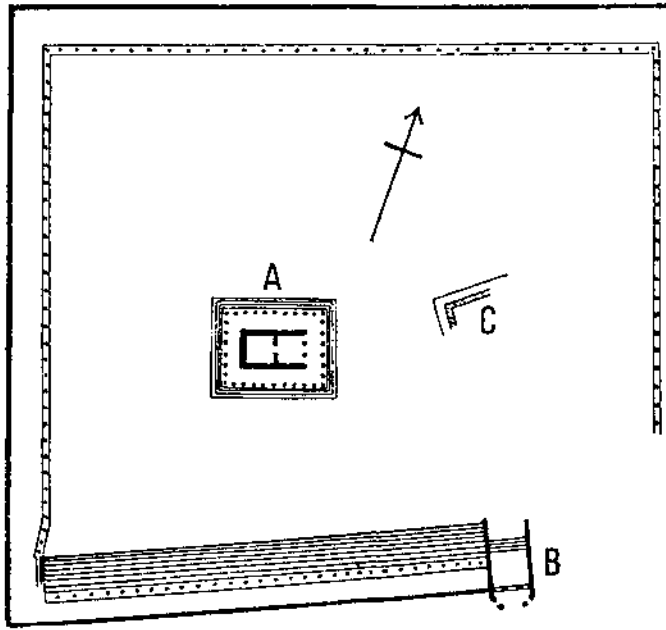
Resim : 6 — Pergamon'daki Demeter ve Persephone Tapınağı. M. S. II. yüzyıldaki şekil

Resim : 7 — Akharaka'daki Kharoneion planı

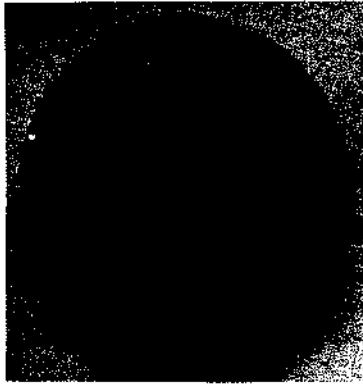
Resim : 8 — Hierapolis'deki Kharoneion'un girişı

A _ Temple of Hecate
B _ Propylon
C _ Altar?

0 10 20 30 40m.

Resim : 9 — Lagina'daki Hecate Tapınağı'nın planı

Resim : 10 — Tanrıça Hecate'yi gösteren bir Bruzus sikkesi

Resim : 11a —

Pergamon'daki Demeter
ve Persephone Tapınağı'na
ait başak motifli levha

Resim : 11b —

Pergamon'daki Demeter
ve Persephone Tapınağı'na
ait haşhaş çiçeği motifli
levha

Resim : 12 — Pergamon'daki Demeter ve Persephone Tapınağı'na ait başak ve haşhaş kozası motifli levha

Resim : 13 — Pergamon'daki Demeter ve Persephone Tapınağı'na ait nar motifli levha

Resim : 14 — Korba'daki tapınakta
bulunmuş olan Hades
heykeli

Resim : 15 — Bergama Müzesi'nde bulunan Kerberos
figürlü levha

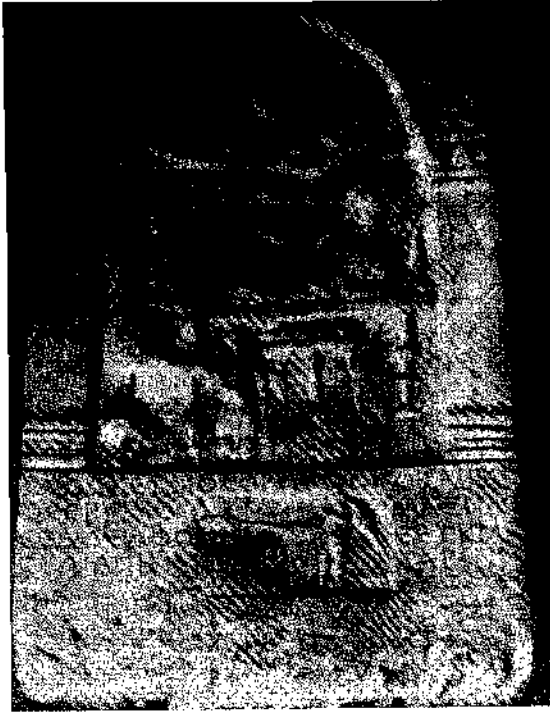

Resim : 16 — Kütahya Müzesi'ndeki Hekatalon

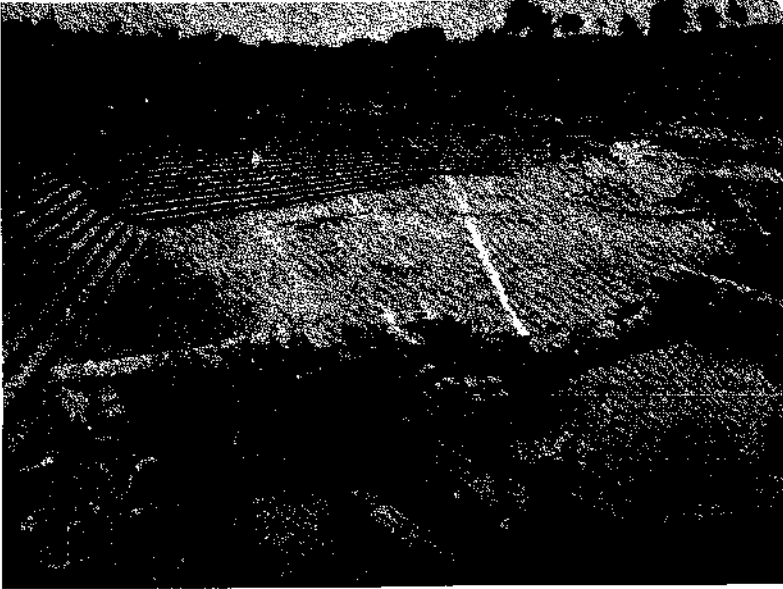

Fig. 116. Adonis. — Dispute des deux déesses.

Resim : 17 — Napoli'de Sant'Angelo Müzesi'ndeki kırmızı fiyurlu vazo

Resim : 18 — İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki
223 Env. No. lu mezar steli

Resim : 19 — Sicilia'da Morgantina'daki dinsel tören alanı ve
bunun iki tarafındaki oturma kademeleri

DATÇA YARIMADASI ARKEOLOJİK YÜZEY ARAŞTIRMALARI, 1987

Numan TUNA *

1987 yılı çalışma sezonunda Datça Yarımadası arkeolojik yüzey araştırmaları Y.Doç. Dr. Numan Tuna başkanlığında, Bakanlık temsilcisi Neşide Gençer, CNRS'ten Prof. Maurice Picon, Atina Fransız Arkeoloji Okulundan Jean-Yves Empereur, İstanbul Fransız Anadolu Bilimleri Enstitüsünden Dr. Dominique Kassab, Ege Üniversitesi, Arkeoloji Bölümünden Dr. Ersin Doğer, Arkeolog Nergis Günsenin, Işık Şahin, Lale İnak ile topoğrafya gurubunda şehir plancıları Ali Aktaş ve Hüseyin Karagöz'den oluşan bir heyet ile yürütülmüştür.

1987 yılı araştırmalarına Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Fransız Milli Bilimsel Araştırma Kurumu (CNRS), İstanbul Fransız Anadolu Bilimleri Enstitüsü ve Dokuz Eylül Üniversitesi, Mühendislik - Mimarlık Fakültesinden parasal kaynak sağlanmıştır.

Datça Yarımadası, 1987 yılı çalışmaları Reşadiye/Kiliseyanı ve Tekir olmak üzere iki ayrı alt - bölgede sürdürüldü. Reşadiye/Kiliseyanı alt bölgesi araştırmalarında amaç, 1980 yılından beri bildiğimiz ancak 1984 yılından itibaren sistematik olarak çalıştığımız Kiliseyanı mevkiindeki son derece yaygın bir alanda karmaşık bir yapı gösteren amphora atölyeleri hakkındaki bilgilerimizi genişletmeğe yönelik olmuştur.

1986 yılı çalışmalarının konusu sadece Hellenistik Çağ mühürlü amphora üreten atölyelerin yüzey toplaması üzerine yoğunlaşmış idi¹. Bu amphoralar Akdeniz çevresinde bilinen antik merkezlerde en çok tüketilen tipler olduklarından bunların üretildiği yerler olan bu atölyelerin iç organizasyonu, zaman içerisinde üreticilerin değişimi ve üretimlerinin önemini ortaya çıkarmak konuya azımsanmayacak katkılar sağlayacaktı. 1986 yılında arazide yaptığımız sistematik toplamalar ve bunların bilgi-

(*) Doç. Dr. Numan TUNA, K.A.A. University, College of Engineering S.E.D. P.O. Box : 9027 Jeddah/S. ARABIA.

(1) Karşılaştırma için bk : N. Tuna, «İonia ve Datça Yarımadası Arkeolojik Yüzey Araştırmaları, 1985-1986», V. Araştırma Sonuçları Toplantısı, I (Nisan, 1987 Ankara), sh. 313 ve devamı; N. Tuna, J. Y. Empereur, M. Picon ve E. Doğer, «Rapport préliminaire de la prospection archéologique Turco - Française des ateliers d'amphores de Reşadiye - Kiliseyanı, sur la Péninsule de Datça», *Anatolia Antiqua* I (1987), sh. 47 ve devamı.

sayarda değerlendirilmesi ile elektro-manyometre ölçümleri araştırma sürecine yeni sorular getirmiş, 1988 yılı kazılarının konusu olabilecek fırınların yerini saptamış idi.

1987 yılı Kiliseyanı mevkiindeki araştırmaların temel hedefi 1 km² lik bir alanı kaplayan atölye alanlarında elde edilen ilk sonuçların genişletilmesiydi. Ayrıntılı yüzey toplaması için iki bölge seçildi. Bunlardan 23 no'lu parsel geçen yıl sistematik çalışmaların konusu olan II. ile IV. grup atölyelerin arasında kalan bir bölge olarak dikkatimizi çekti. Diğer çalışma alanı olan H ve W tarlalarında Roma İmparatorluk Çağı amphoraları ile Klasik Çağ amphora parçalarının yoğunluk göstermekte oldukları saptanmıştır (Resim : 1).

1987 yılında sistematik çalışılan alanlardaki yüzey malzemesi yoğunluğu geçen yıl çalışılan alanlara göre daha seyrek olması çalışma biriminin değiştirilmesine neden oldu. Bu yıl sistematik yüzey toplamaları 20 m. x 20 m. boyutlarında birim kareler itibarıyla toplandı.

Geçen yılın deneylerine göre, malzemenin tiplere göre ayrımı arazide her kare içinde yapılarak sadece çok tipik olanların fotoğrafı çekilecek, çizimi ve envanteri yapılacak etüdlük yüzey malzemesi toplandı; gerişi, tipler itibarıyla sayılarak, arazide bırakıldı.

Geçen yıl çalıştığımız IIa bölgesi bilgisayar sonuçlarına göre -yüzeydeki serpintilerin dağılımı incelendiğinde- oldukça tahrip edilmiş durumda olduğu ortaya çıkmıştır. Bitişikteki IIb batı bölümü kültür birikini konisinin eteği ise insitu durumdadır. Burada klasik - arkaik malzemelerde artış göze çarpıyordu. IIc tarlası ise modern tarım faaliyetleri ile çok karıştırılmış durumdadır. Bu tarlada ise daha çok sayıda arkaik - klasik malzeme görüldü. T tarlası IIb'deki yamacın daha üst seviyesi durumunda olmalıydı. Burada yüzey malzemesi bollukla görülür. I no'lu bölge (Skirtos atölyesi) batısı değişik türde gemi pruvallı mühür örneklerinden, Erken Hellenistik, Geç Klasik amphora dip ve ağız parçalarının yüzeyde arttığı bir bölge olarak saptandı. Dr. Picon'un gözlemlerine göre, S2 tarlasında Kıbrıs tipi Geç Roma Çağı, R tarlasında ise M.S. II. yüzyıl ve M.Ö.III.-II. yüzyıl amphoralarına ait malzemeler yoğunluk kazanmaktadır.

1987 yılı Reşadiye/Kiliseyanı mevkiî sistematik yüzey araştırmalarından elde edilen kazançları özetlersek :

i) Araştırma alanlarının batısında arkaik seramiğin tanımlanması Datça'da M.Ö.6.-7. yüzyıllarda üretim çeşitlerinin tanınmasına yol açtı: Burada amphoralardan ayrı olarak ince seramik de imal edilmekteydi. Reşadiye üretimi ince seramik çoğunlukla kırmızı, koyu kahve arasında değişen renklerde perdah kaplıdır. Bugüne kadar bu seriler bilinmediği

için Knidos'un Arkaik Çağ'da seramik ve amphora üretimi ve dışsatımı yapmadığı varsayılmaktaydı. Bu üretim serisinin Doğu Akdeniz'in arkaik seramik birliğine yerleştirilmesi, dışsatım yolu ile dağılım alanlarının araştırılması konuya önemli katkılar getireceğini şimdiden söyleyebiliriz.

ii) Kiliseyanı atölyelerinin M.Ö. 5 ve 4. yüzyıl üretimleri 1987 yılı buluşlarının bir başka önemli konusu olmuştur. Knidos mühürlü amphora üretiminin M.Ö.240'ta değil, M.Ö.4. yüzyıl son çeyreğinde başladığına inanıyoruz. Şimdiye kadar Rhodos kökenli olduğuna inanılan bazı amphora tip ve mühürlerin Kiliseyanı araştırmaları ile Knidos'a ait olduğu ortaya çıkarılmıştır. Böylece, Knidos'un Hellenistik Çağ başından itibaren sistemli olarak amphora üretimini gerçekleştirmiş olduğu da belirlenmiş oldu.

iii) Geçen yıl çalışmaların temel konusunu oluşturan Hellenistik amphoralarına bu yıl da yeni malzeme toplandı. 1987 çalışma sezonunda geçen yıl çalışılan bölgelerden ve yeni çalışılan bölgelerden toplam 1000 adedi aşkın yeni mühür toplandı ve belgelendi.

iv) 1987 yılı çalışmalarının en önemli katkılarından birisi de Roma İmparatorluk Çağı amphoralarına yönelik olan buluşlardır. Özellikle, H tarlasında yüzeyde bollukla ve homojen seriler halinde bulunan bu çağ amphoralarına ait parçaların verdiği dağılıma bakılırsa, şimdiye kadar kimsenin tahmin edememiş olduğu kadar büyük bir üretim söz konusu olduğu anlaşılır. Bu çağ amphoralarında iki dönem göze çarpar: İlk dönem Knidos Hellenistik Çağ tiplerinin uzantısıdır; Roma Çağı'nın ilk üç yüzyılında bu tipler egemendir (iç bükey şeritli, sivri ve küçük bilezik kaideli kulpları). Hiçbiri mühürlü değildir. İkinci dönemde yuvarlak kulplu, yumurta kaideli tipler görülür. Bunlar M.S.7. yüzyıl başında Knidos atölyelerinin yok olmasına kadar devam eden son egemen tiptir. Bu küçük amphoralardan bir çoğu, çok derine baskısı yapılmış, rozet şeklinde basitleştirilmiş bir mühür taşırlar. Bu buluşlara göre, Kiliseyanı atölyeleri M.Ö.7. -M.S.7. yüzyıl arasında şarap üretimini ve onun dışsatım etkinliğine bağımlı olarak sürekli amphora üretimini sürdürmüş olmalıdır.

Reşadiye alt-bölgesinde ayrıca, daha önceki yıllardan bildiğimiz merkezlerden Muhaltepe ve Ölgünboğazı mevkiilerinde yer alan arkeolojik buluntu alanlarında çalışıldı ve yüzey toplamaları yapıldı. Muhaltepe buluntu alanına ait arkeolojik yüzey malzemeleri Reşadiye Mahallesi'nin 2 km. kuzeyinde, iki akarsu kolunun Çivril Deresi'ne kavuşmadan önce birleştikleri bir noktada kuzey-güney yönünde uzanan iki sırtın özellikle güney bölümü üzerinde yoğun olarak görülür.

Bu arkeolojik merkez denizden 5 km. uzakta, Reşadiye- Kiliseyanı merkezinden çok farklı bir fiziki çevre içinde bulunmaktadır. Muhaltepe

yakın çevresinde antik tarım teraslarına Reşadiye'deki gibi sık rastlanılmaz. Çevrenin yeryapısı da farklıdır; pliosen konglomeraları yaygındır.

Arkeolojik dolguların yer aldığı alanlar Antik Çağdan günümüze şiddetli erozyon etkisiyle parçalı bir topoğrafyaya dönüşmüştür. Bu arkeolojik merkezdeki dolgu ve buluntular sel yatakları ile bölünmüş üç alt bölgede görülür. Bunlardan batıdaki bölüm sel suları ile çok aşındırılmıştır.

1980, 1985 ve en son olarak 1987 yılı sezonlarında bu merkezde yapılan yüzey toplamalarında 50 ye yakın mühürlü amphora kulbu ele geçmiştir; amphoralara ait kulp, kaide gövde parçaları, aşırı pişmiş amphora parçaları ve fırın artıkları yüzeyde, özellikle arkeolojik dolguların kesitlerinde bollukla görülür. Amphora kulplarının mühürlerinden ve amphora parçalarının tanımladığı tiplerden bu arkeolojik merkezin M.Ö. IV. yüzyıl ile M.Ö.III. yüzyıl ilk yarısı arasında bir dönemde amphora üretimi yapan fırınlara sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu fırınlar ince seramik (olpeler, çanaklar, vb.), günlük seramik (lekaneler, oinochoeler gibi) üretmekteydi. Yüzeyde çok sayıda rastlanan ince seramiklerin bazılarında astar boya oldukları görülmüştür.

Tipolojik gelişmelerinin her seviyesinden çok sayıda örnekler veren bu amphoralar, çok defa Knidos amphoralarındaki mühür sisteminin ilkel durumunu (M.Ö.III. yüzyıl ilk yarısı) gösteren mühürler taşımaktadırlar. Mühürlü amphoraların 14 adedinde okunan $\Sigma\omega$ kısaltmasının üretici Sophanes'e ait olduğu kanısındayız². Dikkati çeken bir diğer mühür gurubu da monogramlı olanlardır (Resim : 2).

Çevrede yaptığımız ikinci buluntu alanı keşfi ise Ölgünboğazı mevkiinde oldu. Yüzey buluntuları kuzeye eğimli, Körmən Limanı'na ve Karaköy düzlüklerine bakan bir sırtta 15 dönümlük alana yayılmıştır. Burada yapılan yüzey toplamaları sonuçlarına göre, Geç Hellenistik Çağ'a tarihlenen Ölgünboğazı çanak-çömlek fırınlarının sadece amphora üretimi ile sınırlı kalmadığı, çatı kiremidi ve ince seramik gibi malları da ürettikleri anlaşılmıştır.

Knidos örenyeri Tekir çevresinde yer alan çanak-çömlek atölyelerini kapsayan araştırmalarımız 1987 sezonunda da sürdürüldü³. Knidos

(2) Sophanes atölyesini tanımlayan bu mühürlerden 8 adedi 8 farklı antroponim ile ilişkili bulunmaktadır. $\Sigma\omega$ kısaltması olmayan bazı mühürlerdeki antroponimlerde $\epsilon\pi\iota$ eki bunların eponym serisi olabileceğini düşündürmektedir. J.-Y. Empereur ve N. Tuna, «Zénon de Caunos et l'épave de Serçe Limanı», *BCH* 112 (1988), sh. 344 ve devamı.

(3) 1986 yılında Tekir mevkiindeki a₁ ve a₂ atölyelerinde yapılan araştırmalar için bk : N. Tuna, a.g.m., sh. 316-317; D. Kassab ve N. Tuna, «Rapport préliminaire de la prospection archéologique d'ateliers de céramique dans la région de Tekir/Yazıköy», *Anatolia Antiqua* I (1987), sh. 53 ve devamı.

doğu savunma duvarlarının hemen 400 metre güneydoğusunda, Yerikku-yu mevkiinde 1985 yılında Prof. M. Picon ve J.-Y. Empereur tarafından yapılan bir ön araştırmada A₁ olarak isimlendirdiğimiz çanak-çömlek atölye merkezi saptanmış idi.

A₁ atölyelerinin yer aldığı küçük plato ve denize oldukça dik inen falez kıyısı Knidos'a giden antik karayolu ve suyunun güneybatısındadır (Resim : 3). Atölyelerin hemen kuzeydoğusunda başlayan nekropolis genellikle kalker yapı üzerindedir. Daha güneybatıda Kırap burnu çevresindeki eğimli alanlarda moloz taş örgülü duvarlar ile yapılmış antik teras düzenlemeleri görülür. İnce-uzun, derinliğine 5-6 m. şerit parsellere bölünmüş bu alanlar, Hellenistik Knidos'un çok sınırlı olan tarım arazilerinin genişletilmesi amacıyla düzenlenmiş olmalıdır. Kırap çevresi antik tarım terasları yeryapısının ise şist olduğu gözlenmiştir. Atölyeler de böyle bir yer yapısına konumlandırılmıştır. Atölyeler gerekli kil malzemeyi şistli yeryapısından temin etmiş olmalıdır.

A₁ atölyelerine ait yüzey malzemesi denizden 20 m. yüksekte küçük bir platoda başlar (Resim : 3). Batı yönünde denize oldukça dik inen erozyona uğramış yamaç üzerinde atölyeye ait arkeolojik dolgular görülür (Resim : 4). Bu kesimde antik atölye-yerleşmeye ait basit duvar ve fırın izlerine rastlanmıştır.

A₁ atölyelerinde yapılan çalışmalarda fırın yerlerinin saptanması için manyetik araştırmalar ve yüzey malzemesinin yöntemli toplanması gerçekleştirilmiştir. Prof. M. Picon tarafından yönlendirilen manyetik araştırmalar fırınların bir çoğunun erozyon nedeniyle yok olduğunu ortaya çıkarmıştır. Fırınlardan sadece ikisine ait bulgular platonun güneybatısında saptanabilmektedir.

Yüzey malzemelerinin yöntemli toplanmasına temel olacak topoğrafik harita çalışmaları, yaklaşık 5000 m² ye yayılan antik atölyenin yüzey buluntularını ve yakın çevredeki Temenos tipli mezar anıtlarını kapsayacak şekilde yapılmıştır.

Yüzey malzemesi toplanması için platonun bitimine yakın bir yerde olan datum noktasına göre haritası yapılan alan arazi üzerinde çivi ve iplerle bölümlendirildi (Resim : 5). Topoğrafyanın özel durumu göz önüne alınarak, plato çevresi 5 m. x 5 m. lik karelere bölünürken, şiddetli erozyona uğramış batıdaki yamaç eğim doğrultusunda şerit bölümlere ayrıldı. Bu şeritlerde kendi içinde homojen bölümlere -erozyonun şekillendirdiği üç terasa göre ayrıldı. Buna göre, üzerinde yüzey toplaması yapılacak 30 homojen bölüm elde edildi.

5 m. x 5 m. lik karelere göre yüzey malzemesi toplanan en üst platform (datum noktasının olduğu düzlük) altında yer alan kısmen makilerle örtülü seki üzerinde önemli sayıda yüzey malzemesine rastlanma-

mıştır. Ancak, en üst platformun hemen altındaki yamacın dikleştiği şevlerde insitu dolgulardan bol malzeme gelmekte olduğu görüldü. Aynı şekilde, B platformunun denize inen bölümde -özellikle 23 no'lu bölüm- yüzey sularının aşındırması ile dolgu malzemenin açığa çıktığı kesitlerde bollukla arttığı görülmüştür (Resim : 6). 15 no'lu bölümde fırına ait dolgular ilginçtir (Resim : 7). Buna göre, antik atölye -iskan kullanışları topoğrafyanın elverdiği ölçüde deniz kıyısına inen yamaç bölümünde daha batıya uzanıyor olması gerekir .

Yüzey malzemelerini toplama yönteminde 1986 yılında gerçekleştirdiğimiz a₁ ve a₂ atölyeleri araştırmasındaki ilkelere bağlı kalındı: Amphora ve çanak-çömlekler için ağız, kaide, kulp ve biçimi açıklayıcı gövde parçaları, bezemeli parçalar, tüm kandil parçaları, künk, fırın tuğlası ve çatı kiremidi gibi parçalar bulundukları bölümde toplandı. Bu parçalar önce sayıldı; özgün olan parçalar - her bölüm ayrı torbada toplanarak - ayrıldı. Diğerleri toplandıkları alanda, arazide bırakıldı. Buna göre toplanan yüzey malzemesi 30 torbadır. Seçilen parçaların herbiri biçimine, hamuruna ve tipine göre envanter amacıyla kodlandı. Seçkin olanlar hemen çizildi ve fotoğraflandı.

Bölümlendirilen yüzey malzemesinde amphoraların 42 sinden 1 i, günlük seramik gurubunun 107 sinden 4 ü, ince seramik gurubunun 1340'ından 408'i fazla pişmiş parça oldukları görülmüştür.

A₁ atölyelerinden toplanan çanak-çömlek malzemesinin tipoloji çalışması Dr. D. Kassab tarafından yapılmıştır. Bu tipoloji çalışmasına göre, birinci gurubu büyük lekaneler (uçandaire tipi dediğimiz açık, yayvan kaplar) ve ateşe dayanıklı, çok pişmiş kaba hamurlu göveç-tencereler oluşturmaktadır. Lekanelerin profili a₁ ve a₂ atölyelerindeki tiplere yakındır. Ancak, tencerelerin dudak şekli, a₁, a₂ örneklerinden bütünüyle değişik olduğu görülür; hepsi aynı tiptedir, alt guruplaşma yoktur (Resim : 8). Bu tencerelerin atölye üretiminin küçük bir bölümü olup, özel bir sipariş olduğu söylenebilir.

A₁ atölyelerinin üretimi a₁ ve a₂ atölyelerinde olmayan bir kaç tip ile sınırlı kaldığı belirlenmiştir. Ancak, a₁ atölyesinde bulunan yandan kulp-lu, gövdealtı omurgalı karın ile belirginleşen çanaklar bu genellemenin dışındadır. Bu çanaklar yüzey toplamalarında 283 parça ve 113 fazla pişmiş parça ile en yaygın tip olarak tanımlanmışlardır (Resim : 9).

Bu atölyeye özgün üretilen kantharoslara ait -düğüm motifli, sonradan yapıştirılma kulplu- 37 parça ele geçmiştir; fazla pişmiş parçaya rastlanılmamıştır. Diğer tiplerin sayısal dağılımı şöyledir : Karın kısmı omurgalı küçük çanaklar 17 parça ve 3 fazla pişmiş parça (Resim : 10), dışbükey çanaklar 12 parça ve 2 fazla pişmiş parça, amphora ve lekythoslar 13 parça ve 7 fazla pişmiş parça, sürahiler 11 parça ve 4 fazla pişmiş

parça, testiler 11 parça ve 5 fazla pişmiş parça (Resim : 11). Testilerin ağız kısmı a_1 ve a_2 atölyeleri örneklerinden farklıdır; bunların üç parçası barbotin bezemelidir.

A_4 atölyelerindeki mallar içinde a_1 ve a_2 deki bazı tipler çok az veya hiç rastlanılmamıştır. Bunlar genel bir tipoloji itibarıyla şunlardır: Ağız kenar kısmı içbükey tipli çanaklar, ağız kenar kısmı şişkin çanaklar, gi-yoş desenli kâseler, megara kâseleri ve batı yamacı bezemeli çanaklar.

Çanaklarda kaidelerin verdiği tipler ilk belirlemelerden daha çok sayıda çanak tipinin olması gerektiğini ortaya çıkarmıştır. Tiplere göre çanak kaide parçalarının dağılımı şöyledir : Yassı- halkalı kaide tipine ait 421 kaide parçası (142 si fazla pişmiş), düz kaide tipine ait 93 kaide parçası (16 si fazla pişmiş), nişan çember kaideli 8 kaide parçası (1 i fazla pişmiş), kademeli tipli 6 kaide parçası (2 si fazla pişmiş), kademeli kaidede nişan çemberi bulunan tipten 3 kaide parçası.

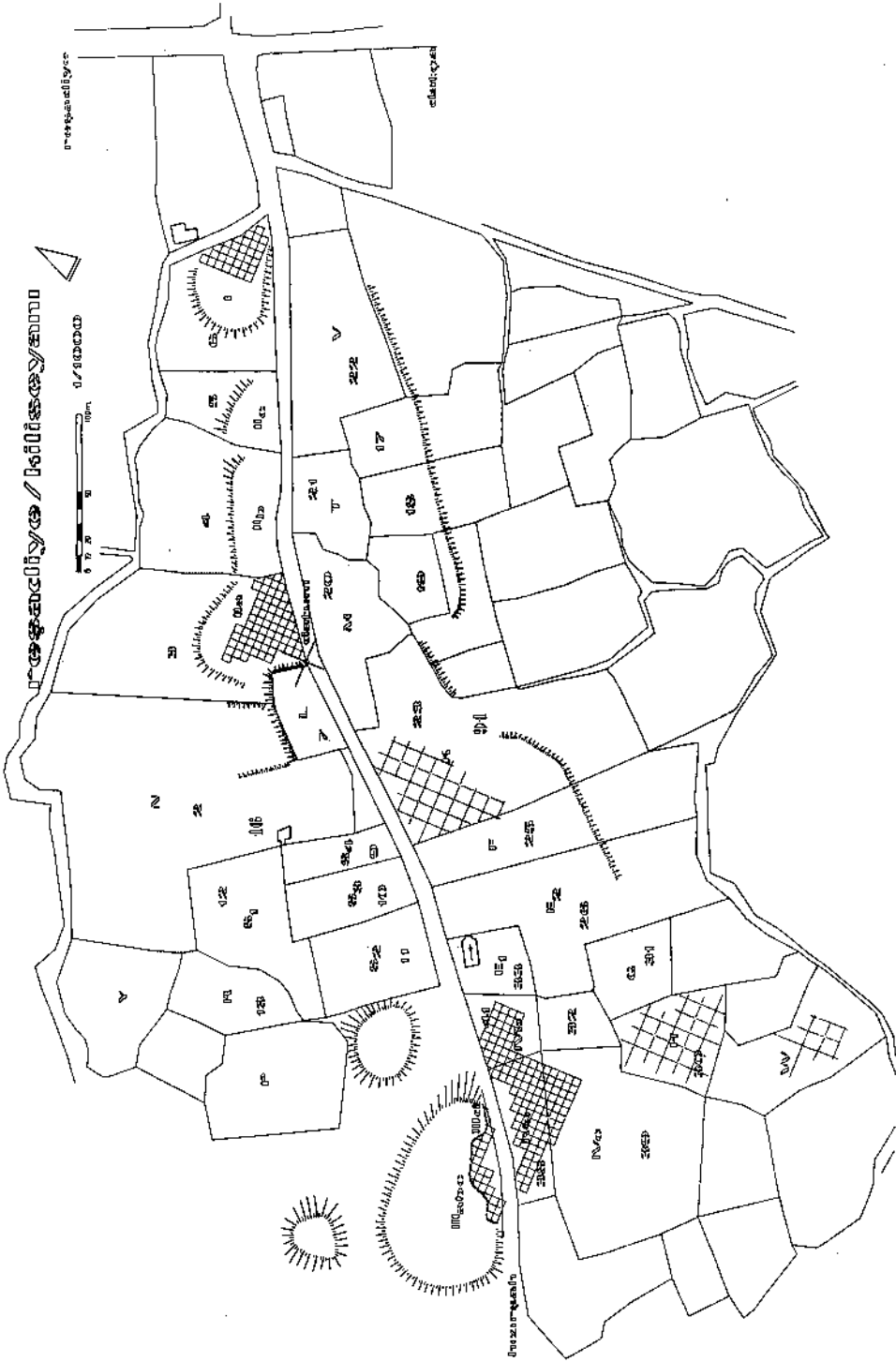
Ele geçen tam profillere göre şişkin ağız kenarlı çanaklar, karın kısmı omurgalı küçük çanaklar ve kantharoslar halka kaideli; dışbükey ağız kenarlı çanaklar ve bardaklar düz veya kademeli kaidelidirler. Yatay saplı çanaklar ise, paralellerine göre halka ayaklı olmaları gerekir. Gövde ile dip kısmın yaptığı açıya göre belirlenen yassı- halkalı kaideler amphora, testi veya sürahi tiplerine ait olmalıdırlar. Yassı- halkalı kaide ve kademeli kaidede nişan çemberi bulunan kaidelerin ait oldukları çanak- çömlek tipini şimdilik belirleyememiş durumdayız. Bu parçaları bütünleyen yeni profiller bulunduğu tipleri belirlememiz kolaylaşacaktır.

A_4 atölyeleri üretiminin önemli bir bölümünü de kandiller oluşturmaktaydı : 32 kandil parçası ve 3 fazla pişmiş kandil parçası - bunlardan 6'sı 1986 önaraştırmasından-. Bu kandiller a_1 ve a_2 atölyelerinde bulunan ve Knidos tipi olarak bilinen kandillerin dışında tiplerden oluşmaktadır. A_4 kandilleri bezeme veya ağız biçimine göre iki değişik ölçütte sınıflandırılmıştır : Kandil tipleri bezeme ölçütüne göre madalyonlu, dekorlu ve dekorsuz olarak; ağız tipine göre de ağız kısmının uzun ve volütlü veya kısa- topan olmak üzere gruplandırılmıştır (Resim : 12 ve 13). Tanımlanan tek motif gül şeklindedir; diğer madalyonlar fazla pişmiş olduğundan tanımlanamamıştır. Sadece üç parçada kaide altında atölye simgesi veya imza olabilecek belirsiz izler görülmüştür. Romenesis atölyesini kanıtlayabilecek bu izler zig- zag motifi olarak ta yorumlanabilir.

A_4 atölyesine ait yüzey malzemesi yöntemli olarak, seçilerek toplanıldığından dikkatli bir istatistik analiz ile burada sunduğumuz ilk gözlemlerimizden çok daha ayrıntılı değerlendirme olanağına sahibiz. Tiplerin atölye alanındaki bölümlere göre dağılımlarının sayısal analizi bize ilginç bulgular verecektir, kuşkusuz.

Sonuç olarak a, atölyelerinin bezemesiz ince seramik ve kandil üretiminde uzmanlaştığı, profil tiplerinin sınırlı oluşu ile de atölyelerin kısa bir süre için faaliyet göstendiğini söyleyebiliriz. Çanak-çömlek parçalarının şekli, Knidos kandillerinin yokluğu, buna karşılık madalyonlu kandillerin çokluğu ile batı yamacı tipi malların bulunmayışına dayalı olarak bu atölyelerin M.S.I. yüzyıl sonu ile M.S.II. yüzyıl arasında çalışmış olmaları gerekir.

Tekir alt bölgesinde ayrıca Knidos örenyerine denizden iki saat mesafede olan Mersincik mevkiine kısa süreli bir araştırma düzenlendi. Mersincik mevkiinde, kıyı şeridinin ortasında yer alan 15 m. yükseklikte kal-ker yapıli küçük tepe üzerinde savunma duvarlı antik çiftlik yerleşmesini 1981 yılında yaptığımız araştırmalarda saptamıştık (Resim : 14). Bu yıl yaptığımız incelemelerde bu antik kalıntıların üzerine yapılan modern bir çiftlik ile kısmen tahrip edilmiş olduğunu gördük. Kıyıdaki çiftlikten 150-200 m. doğuda, deniz kıyısı boyunca görülmeğe başlayan çanak-çömlek döküntülerinin Çamdibi mevkiindeki küçük burun üzerinde 3 dönümlük bir alanda yoğunlaştığı saptandı (Resim : 15). Bu döküntülerin M.Ö.I. -M.S.II. yüzyıl arasında faaliyet göstermiş bir çanak-çömlek atölyesine ait olduğu yüzey malzemeleri içinde rastladığımız çok sayıda cü-ruf ve aşırı pişmiş, özellikle Dressel-4 tipi amphora parçalarından anlaşılmaktadır (Resim : 16).

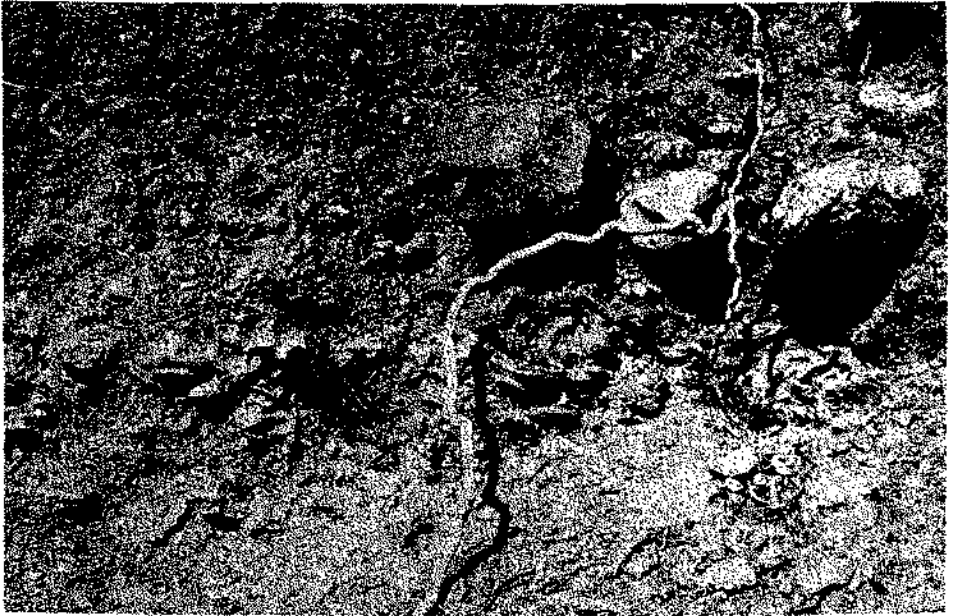
Resim : 2 — Muhaltepe'den monogramlı amphora mühürü örneği

Resim : 4 — A₄ atölyesi, erozyona uğramış batı yamacının deniz seviyesinden görünüşü

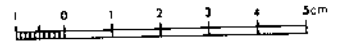
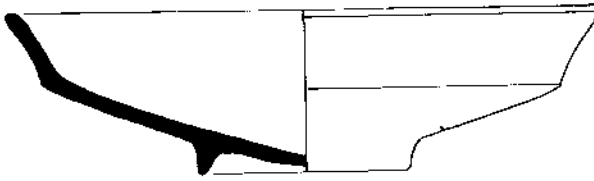
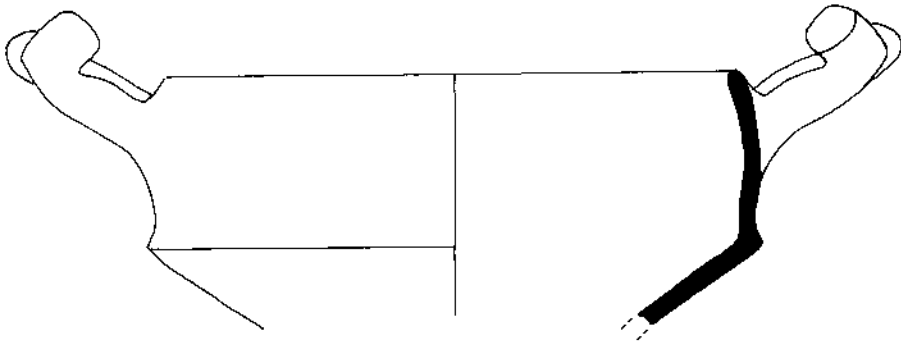
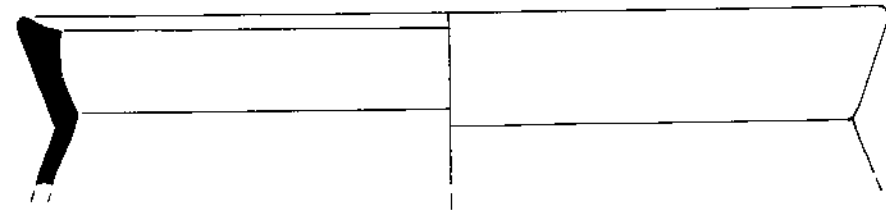
Resim : 5 — A₄ atölyesi, en üst platformda karelemeye göre yapılan yüzey toplaması

Resim : 6 — A₄ atölyesi, yassı tip kaide parçalarının insitu olduğu arkeolojik dolgular

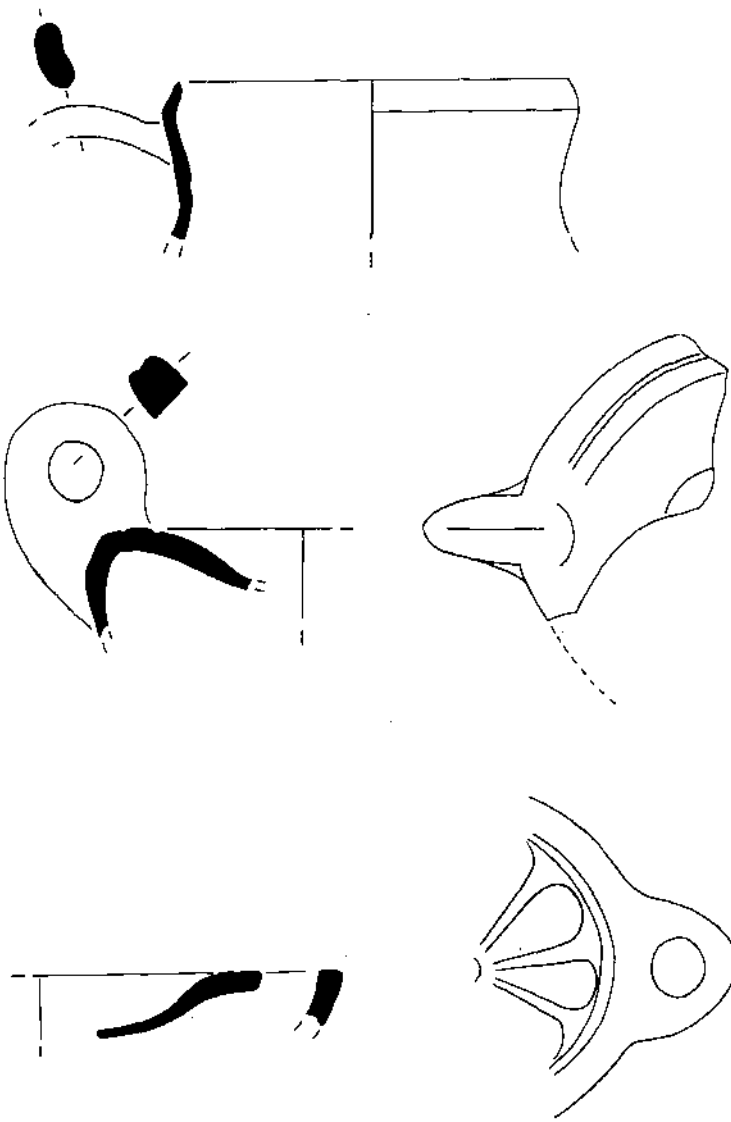
Resim : 7 — A₄ atölyesi, firın artıklarının yoğun olduğu arkeolojik dolgulardan bir kesit

Resim : 8 — Tencere profili (KN, a₁, 87, 23, 12)

Resim : 9 — Yatay saplı çanak profili (KN, a₁, 86, 1, 2)

Resim : 10 — Karın kısmı omurgalı küçük çanak profili (KN, a₁, 87, 22, 1)

Resim : 11 — Testi parçası profili (KN. a₂₄, 87, 25, 9)

Resim : 12 — Kandil parçası profili (KN. a₂₁, 87, 15, 6)

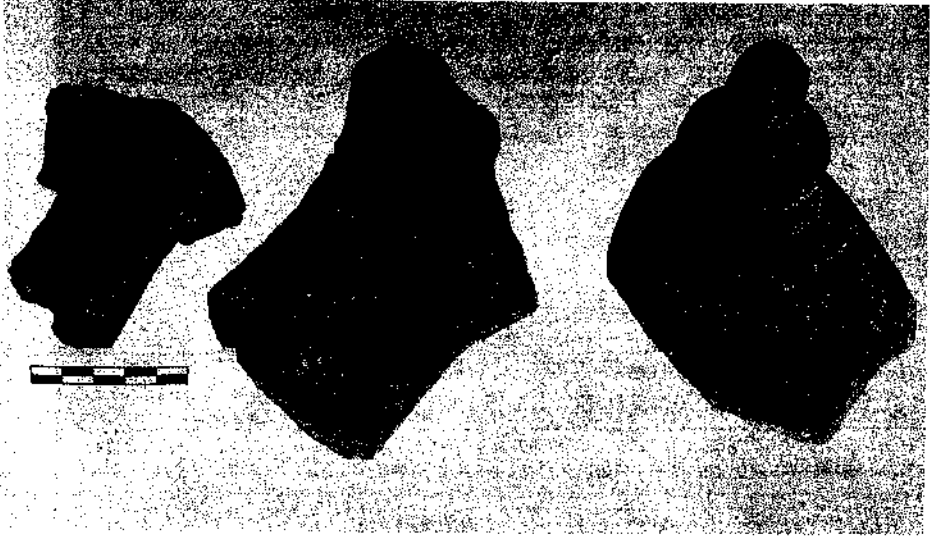
Resim : 13 — Kandil parçası profili (KN. a₂, 87, 1, 8)

Resim : 14 — Mersincik, çıkıntılı yüzü, düzensiz örgülü antik çevre duvarı

Resim : 15 — Mersincik, atölyelerin bulunduğu çamdibi mevki

Resim : 16 — Mersincik atölyelerinde üretilen tipik amphora

PRODUCTEURS D'AMPHORES DANS LES ATELIERS DE REŞADIYE (PENINSULE DE DATÇA)

Jean Yves EMPEREUR *

La découverte d'ateliers de production céramique sur le site de Reşadiye Péninsule de Datça, a permis de faire des progrès considérables dans la connaissance des amphores cnidiennes (cf. ci-dessus, le Rapport sur la prospection par le Dz. Numan Tuna).

Jusqu'à présent, ces amphores étaient connues uniquement par les trouvailles sur les sites de consommation et l'intérêt des savants portait principalement sur les amphores hellénistiques qui sont frappées d'un ou de deux timbres, nommant d'une part le fabricant et de l'autre le damiurge, l'éponyme de la cité de Cnide. La découverte des sites de production a permis d'identifier comme cnidiens plusieurs types d'amphores non timbrées aussi bien que timbrées, considérées jusqu'alors comme non cnidiennes. Elle a aussi procuré un nouvel éclairage sur la production des amphores hellénistiques timbrées.

1. Les nouveaux groupes cnidiens d'amphores non timbrées.

Contrairement à ce que l'on a écrit ça et là dans la littérature archéologique, l'histoire des amphores du Cnide ne commence pas en 240 avant notre ère. En fait elle est beaucoup plus ancienne et beaucoup plus longue qu'on ne l'avait cru jusqu'à présent. En effet, on a repéré de nombreux fragments d'amphores à lèvre en amande qui remontent au Ve siècle ainsi qu'un certain nombre de petits tessons - mais en quantité suffisante pour nous assurer que nous avons affaire à une production locale d'amphores peintes d'époque archaïque. A l'autre bout de la chaîne, l'on avait daté les plus récentes des **Knidia** du IVe siècle de notre ère : elles présentent encore une sorte de petit bouton, dernier avatar du pied annelé des amphores hellénistiques. Nombreuses sur le site de Reşadiye, elles ont été visiblement suivies d'une production plus tardive encore

(*) Jean - Yves EMPEREUR, Ecole Française D'Archéologie le Secrétaire Général 6, Rue Didotou GR - 106 80 Athènes - YUNANISTAN.

(Jean - Yves EMPEREUR, Laboratoire de Céramologie de Lyon, C.N.P.S., FRANCE)

(sans doute jusqu'au VIIe siècle) sous la forme d'une petite amphore ovoïde à bourrelets, à anses de section circulaire et à la cuve dépourvue de pied, en coquille d'oeuf.

2. Les nouveaux groupes cnidiens d'amphores timbrées.

Plusieurs groupes que l'on attribuait à d'autres cités grecques peuvent maintenant être considérées comme cnidiens en toute certitude, vu leur fréquence sur le site de Reşadiye ainsi que la présence de surcuits et de déformés de cuisson.

Il s'agit :

1. D'un groupe à lèvre champignon («mushroom lip») (Fig. : 1) portant des timbres comme AP (Fig. 2) et ΠΑΟ, traditionnellement attribué à Rhodes (fin du IVe siècle)¹;

2. Du groupe à la Proue (Fig. : 3), avec une lèvre tantôt champignon, tantôt en bourrelet, que les comparaisons stylistiques avec les monnaies avaient récemment permis d'attribuer à Cnide (fin du IVe siècle, premier quart du IIIe siècle avant notre ère)²;

3. Du groupe B de Zénon daté de la fin du IIIe - début du IIe siècle avant notre ère (Fig. : 4)³; enfin, l'analyse par fluorescence X a permis de comparer des tessons du groupe A de Zénon (vers 285 - 270 avant notre ère) de l'épave de Serçe Limanı avec des tessons de la péninsule de Datça et d'affirmer l'origine cnidienne de ce groupe⁴. C'est donc au total

(1) Voir N. TUNA, «Ionia ve Datça Yarımadası Arkeolojik Yüzey, Araştırmaları 1984» *Araştırma Sonuçları Toplantısı* III (1985), p. 216-217 et p. 225 fig. 10.

J.Y. EMPEREUR et M. PICON, «A la recherche des fours d'amphores», *BCH Supplément* XIII (1986) p. 103-126.

(2) Voir Ch. BÖRKER, «Die Herkunft der Schiffsbug-Stempel», *BCH Supplément* XII (1986) p. 473-478.

(3) Voir N. TUNA, J.-Y. EMPEREUR, M. PICON et E. DOGER, «Rapport préliminaire de la prospection archéologique turco-française des ateliers d'amphores de Reşadiye - Kiliseyanı, sur la péninsule de Datça (15 juillet - 3 août 1986)», *Anatolia Antiqua* I (1987), p. 47-52.

(4) Voir J.-Y. EMPEREUR et M. PICON, «The Production of Aegean Amphorae: Field and Laboratory Studies», *New Aspects of Archaeological Science in Greece, British School at Athens, Occasional Paper 3 of the Fitch Laboratory* (1988), p. 33-38.

Sur le groupe A de Zenon, voir V. GRACE, «Some amphoras from a Hellenistic Wreck», *BCH Supplément* XIII (1986), p. 551-565.

Nous remercions particulièrement le Dr. Cemal PULAK de nous avoir fourni les échantillons de l'épave de Serçe Limanı qui ont servi aux analyses sur cette épave : voir C. PULAK et Rh. F. TOWNSEND «The Hellenistic Shipwreck at Serçe Limanı, Turkey : Preliminary Report», *AJA* 9 (1987) p. 31-49 et l'appendice consacré aux amphores par C.C. KOEHLER et M.A. WALLACE *ibidem*, p. 49-57.

4 groupes d'amphores timbrées que l'on peut attribuer en toute certitude à la péninsule dont 3 sont antérieurs à la plus ancienne amphore cnidienne reconnue jusqu'à présent que l'on datait de 240 avant notre ère et font ainsi remonter la production cnidienne timbrée de presque un siècle, vers la fin en IVe siècle.

3. Les amphores cnidiennes timbrées d'époque hellénistique.

La prospection systématique du site de Reşadiye a apporté des renseignements nombreux et divers sur la production des amphores timbrées d'époque hellénistique. Au moins six ateliers fonctionnent en même temps au IIe siècle dans ce complexe céramique, séparés les uns des autres par quelques dizaines de mètres seulement. Dans chacun d'entre eux, on peut suivre, grâce à la grande abondance des anses timbrées (plusieurs centaines sur chaque dépotoir), la succession des potiers sur parfois six générations : c'est le cas notamment de l'Atelier au bucrane sur timbre rectangulaire (fabricants Astragalos, Asclépiodôros, Hiérocès, Hippogénès, Mormis et Skirtos). Ces ateliers se différencient par le symbole qui figure sur le timbre, sorte de marque attachée à l'entreprise : bucrane sur un timbre circulaire dans l'atelier de Damocratès, abeille chez Apollonios, trident chez Euboulos et Iason, ancre chez Hippolochos et Theudosios. Ces deux derniers fabricants ont travaillé ensemble, en se partageant le même atelier mais en signant chacun leurs propres amphores pendant au moins six ans, avant de céder la place à Démétrios. Cette fidélité au symbole sur les timbres des amphores de Reşadiye ne saurait être généralisée à l'ensemble de la production de la péninsule de Cnide⁵. Enfin chacun de ces fabricants produisait aussi une large palette de céramique commune non amphorique dont l'étude commence, avec pour but ultime de jauger son importance : est-elle à destination locale ou bien sert-elle de cargaison d'appoint aux chargements des amphores vinaires pour l'exportation vers les marches de consommation ?

La fouille prévue pour l'été 1988 devrait pouvoir nous renseigner plus précisément sur tous ces points : plusieurs sites ont été retenus pour essayer de croiser les informations pour les différentes époques de la production céramique de ce site de la chôra cnidienne, production dont on sait maintenant qu'elle s'est maintenue pendant quatorze siècles sur le site de Reşadiye, du VIIe siècle avant notre ère jusqu'au VIIe siècle de notre ère.

(5) Cf. *contra*, l'exemple du fabricant Charmocratès; voir réf. note 2, p. 120.

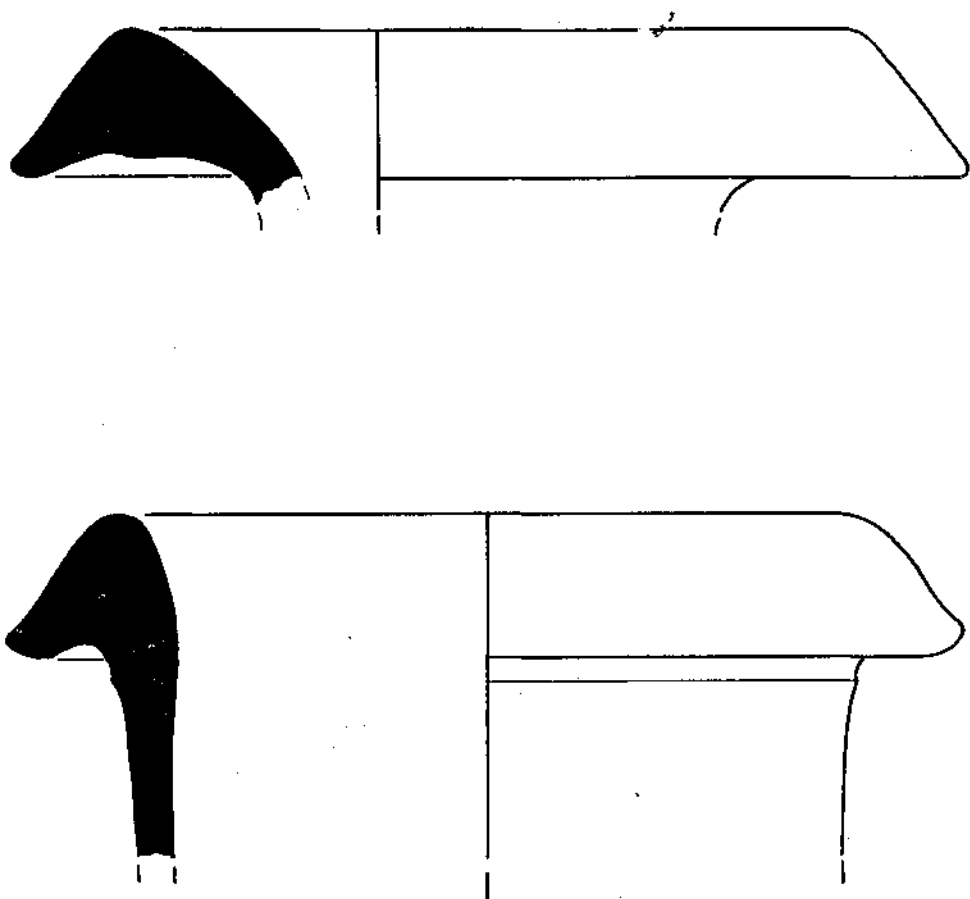

Fig. : 1 — Reşadiye : 2 types d'amphores a' «lèvre - champignon». Fin du IVe début du IIIe siècle avant notre ère

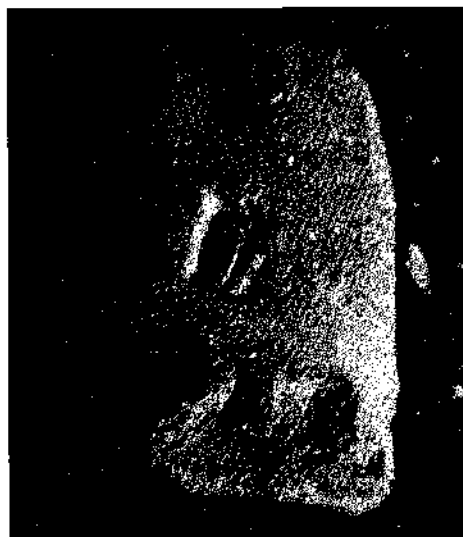

Fig. : 2 — Reşadiye, anse d'amphore avec le timbre rétrograde 'ΑΡ (Fin IVe - début IIIe siècle avant notre ère

Fig. : 3 — Reşadiye, anse d'amphore avec un timbre figurant une proue de bateau cnidien entouré de l'inscription 'ΑΚΕΟ | ΤΩΡ. Début du IIIe siècle avant notre ère

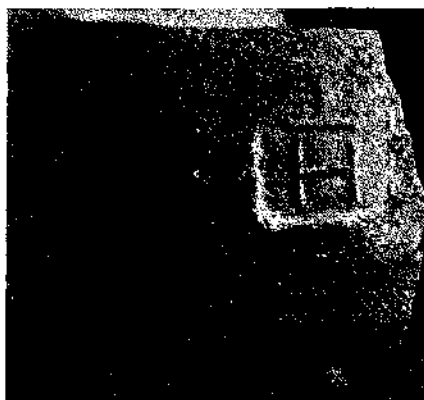

Fig. : 4 — Reşadiye, anse d'amphore avec le timbre ΖΗ (ΨΩΝΟΣ) du groupe B de Zénon : Fin IIIe - début IIe siècle avant notre ère

GÖREME, KARANLIK KİLİSE DUVAR RESİMLERİNDE 1986 - 1987 YILLARI KORUMA VE ONARIM ÇALIŞMALARI

Revza OZIL *

Kültür ve Turizm Bakanlığı ve ICCROM uzmanlarının¹ işbirliği ile sürdürülmekte olan Göreme Kaya Kiliseleri Duvar Resimlerini Koruma ve Onarım Projesi, yapıların iç ve dış bölümlerinde çeşitli amaç ve uygulamaları içermektedir.

İçte sürdürülen koruma işlemleri :

Taşıyıcıyı (tuf kaya) sağlamlaştırma

Sıva tabakası ile taşıyıcı arasındaki uyumsuzluk nedeniyle diğerlerinden ayrılan sıva tabakalarını yeniden taşıyıcıya bağlama

Sıva tabakasını sağlamlaştırma

Boya tabakasını sağlamlaştırma

a. Tozumayı önleme

b. Kavlayan boya tabakasını yeniden sıva tabakasına bağlama

Yüzey üzerinde yer alan çeşitli kirlilik ve birikimleri mekanik veya kimyasal temizleme yöntemleriyle kaldırma.

Taşıyıcı ve sıva tabakasında yer alan derin çatlak ve çukurları çevreye uygun harçla belirli düzeye kadar yeniden doldurma.

Yeniden renklendirme :

Dışta sürdürülen koruma işlemleri :

Göreme Açık Hava Müzesi sınırları içinde ve yakın çevrede yer alan diğer kiliselerin üst bölümlerinde ve kapı girişlerinde, önceki yıllarda uygulanan koruma işlemlerinin halen ne durumda olduklarının denetlenmesi ve ayrıca yağın yağmur sularının yapı içlerine sızmalarını önlemek için gerekli görüldüğünde, dış bölümlerdeki derin yarıkların uygun harçla doldurulmasını veya kapı girişlerinin üst bölümlerine geçici saçaklıkların yapılmasını içermektedir.

(*) Revza OZIL, Restorasyon ve Konservasyon Merkez laboratuvarı, Sultanahmet/İSTANBUL.

(1) Uzmanlar : (1986) Isabelle Dangas, Alfeo Michieletto, Fazıl Açıkgöz, Nurhayat Duran, Rıdvan İşler, Mustafa Kulkul, Nihal Müftüoğlu, Revza Ozil Kazım Tosun.

(1987) Isabelle Dangas, Fazıl Açıkgöz, Nurhayat Duran, Mustafa Kulkul, Revza Ozil, Kazım Tosun.

Karanlık Kilise'nin üst bölümlerindeki koruma ve onarım çalışmaları, 1985 yılı çalışma evresinde tamamlanmış olduğundan (Resim : 1, 2), 1986 yılında bu kez alt bölümlerde ve narteksin kuzey yarısında gerekli işlemlere devam edilmiştir.

Uygulamalara başlanmadan önce, üzerinde çalışılacak alanlardaki taşıyıcı, sıva tabakası ve boya tabakasında saptanan bozulmaların belgelenmeleri yapılmış ve yapı içinde alt bölümlerde yer alan bozulmaların, kubbe, tonoz ve üst sahnelerde görülen bozulmalardan daha farklı oldukları görülmüştür.

Örneğin taşıyıcı ile sıva tabakası arasındaki uyum, üst bölümlere kıyasla daha iyi durumda olup, sıva tabakası ile taşıyıcı arasındaki boşluklar üst sahnelerde olduğu gibi yoğun değildirler.

Ancak yapının içinde, kuzeydoğu bölümündeki taşıyıcıda (tüf kaya), çok derin yarık ve çatlaklar yer almaktadır. Bu yörede D3 apsidi ve K3 (alt bölüm) bulunmaktadır (Plan : 1, Resim : 5, 6, 7). Yine D3 apsidindeki derin yarığın çevresi boyunca taşıyıcı kayada düşey olarak yapraklanma ve tabakalanma gözlenmiştir (Resim : 5, 6).

Ayrıca yapının dinsel işlev gördüğü evrelerde, insanların kolaylıkla ulaşabilecekleri alt sahnelerin alt bölümlerinde, boyalı yüzey üzerine koruyucu bir tabaka sürülmüş olduğundan, bu yörelerde zaman içinde renklerde bir değişim ve koyulaşma olmuştur (Resim : 7).

Yine alt bölümlerde, hem tozuma hem de insanların ulaşabildikleri yörelerde yapılan aşınmalar çok yoğundur. Bunlar ucu sivri nesnelerle yapılan yazı ve çizikleri (grafitti), kazıma ve oyma yoluyla yapılan çeşitli boyda ve derinlikteki yarık ve çukurları içermektedir (Resim : 3, 4). Ayrıca yanan mum alevleri yakın oldukları boyalı yüzeylerde renk değişimi (sarıнын kırmızıya dönüşümü gibi) veya koyulaşma, taşıyıcı tüf kaya üzerinde ise koyu renkli yanık izi oluşturmuştur (Resim : 6).

Yüzeydeki kirlilikler toz, is, insanların boyalı yüzeylere sürdükleri çamur tabakası, uzaktan atılan kil topakları, yanan kandillerin patlaması nedeniyle boyalı yüzeyde görülen yağ lekeleri ve yanan mumların akması nedeniyle yüzeyde oluşan mum tabakalarını içermektedir (Resim : 5).

Temizleme işlemlerinden önce, çalışılacak alanlardaki tüm boyalı yüzey kontrol edilmiş, gerekli yörelerde tiner içinde % 3-5 Paraloid B 72 çözeltisi ile sağlamlaştırma yapılmış, kavlamış boya tabakaları nemli fırça ile üzerlerine yerleştirilen Japon kağıdı ve spatül yardımlarıyla yeniden sıva yüzeyine bağlanmıştır.

Temizlik yöntemlerinde, önce yüzeydeki toz yumuşak fırça ile kaldırılmış, silgi yardımı ile uygulama sürdürülmüştür.

İsli yüzeyler su içinde amonyum bikarbonat çözeltisi, kandil yağı lekeleri su içinde Butylamine çözeltisi, mum kalıntıları karbontetraklorürle yokedilmiş, tiner, aseton, alkol-aseton gibi karışımlar diğer kirliliklerin kaldırılmasında uygulanmıştır.

1986 yılı çalışma evresinde, D3 apsidi ve K1 alt bölümünde (Plan : 1), taşıyıcı tuf kayada yer alan derin çatlak ve yarıkların içlerine plastik enjektör veya pirinç pompaların yardımı ile hidrolik kireç (Lafarge), pozzolana, dövülmüş tuf, Primal AC 33, Baryum Hidroksit ve su karışımı Roma harcı², duruma göre katı veya sulu olarak uygulanmış ve taşıyıcı kayanın kısmen sağlamlaştırılması elde edilmiştir (Resim : 8).

Sıva tabakası ile taşıyıcı arasındaki büyük boşluklara kireç-kazein-polivinilasetat karışımı, küçük boşluklara ise derişik veya sulandırılmış Primal AC 33 enjeksiyonları yapılmış, sıva tabakası taşıyıcıya bağlanıncaya dek bu bölümler presli olarak bırakılmışlardır.

Taşıyıcı kayada yer alan derin çatlak ve yarıklar Roma harcı enjeksiyonlarının tamamlanmasından sonra belirli düzeye kadar iri kum, iri tuf ve kireç karışımı harçla doldurulmuş, ayrıca sıva yüzeyindeki derin çukur ve çatlaklar belirli düzeye kadar çevreye uygun harçla doldurularak kopan sıva kenarları gerektiğinde yine benzer türde harçla kapatılmıştır.

Temizliği ve sağlamlaştırılması tamamlanan yörelerde, boyalı yüzeydeki bazı boşluklar kirli su ile, diğer bazı bölümler ise ince çizgilerle 'tratteggio' türünde renklendirilmiştir.

Yukardaki işlemlerin bitiminde, üzerinde çalışılan bölümlerdeki (Plan : 1) boyalı yüzeyler, koruyucu olarak tiner içinde % 3 Paraloid B 72 çözeltisi ile sağlamlaştırılmıştır (Resim : 7, 8, 9, 10).

1987 yılı çalışma evresinde, Karanlık Kilise'nin içinde, üzerinde bir yıl önce uygulamalara başlanmış olan alt sahnelerde, narteks kuzeyindeki nişlerde (Plan : 2), dışta, giriş sağ yanında yer alan duvar resmi üzerinde koruma işlemleri sürdürülmüş, ayrıca El Nazar Kilisesi'ndeki bazı duvar resimlerinde de çeşitli uygulamalar yapılmıştır.

Karanlık Kilise'nin içinde, üzerinde çalışılacak alanlardaki taşıyıcı, sıva tabakası ve boya tabakasında görülen çeşitli tür bozulmaların önce belgelenmeleri yapılmış, (taşıyıcıda yer alan derin yarıklar ve çatlaklar, sıva tabakası ile taşıyıcı arasındaki boşluklar, sıva tabakasında yer alan çatlak ve çukurlar sürtme sonucu oluşan derin yazı ve çizik-

(2) Bu tür sağlamlaştırma ilk kez ICCROM uzmanları (Rome Center) tarafından uygulandığından bu şekilde adlandırılmıştır.

ler, boya tabakasında görülen tozuma, kavlama, aşınma gibi), yine boyalı yüzey üzerinde toz, is, kandil yağı lekeleri ve mum kalıntıları gibi kirlilikler de saptanmıştır.

Temizleme işlemlerinden önce, tozuyan boyaların dayanma güçlerini arttırmak amacıyla tüm renkler kontrol edilmiş, gerekli bölümlere bir veya birkaç kez tiner içinde % 3 Paraloid B 72 çözeltisi ile sağlamlaştırma uygulanmıştır.

1987 yılı çalışma evresinde kavlamış boya tabakaları yeniden sıva yüzeyine bağlanmış, temizlik işlemlerinde yüzeydeki toz yumuşak fırça ile kaldırıldıktan sonra, silgi ile uygulama sürdürülmüş, ayrıca alkolü su, aseton, alkol - aseton, aseton - tiner, su - aseton - Butylamine karışımı, su içinde amonyum bikarbonat, su içinde Butylamine ve karbontetriklorür gibi çözeltiler çeşitli kirliliklerin kaldırılmasında uygulanmıştır.

Sıva tabakası ile taşıyıcı arasındaki boşluklara sulandırılmış Primal AC 33 enjeksiyonları uygulanarak, bu alanlar yeniden taşıyıcıya bağlanmıştır (Resim : 11).

Taşıyıcı kayada yer alan derin yarık ve çatlaklar kireç, iri kum ve iri taneli tüf karışımı harçla ve sıva tabakasındaki çukur ve çatlaklar belirli düzeye kadar kireç, tüf ve bir miktar kıyılmış saman karışımı harçla doldurulmuş, kopan sıva kenarları yine uygun harçla kapatılmıştır.

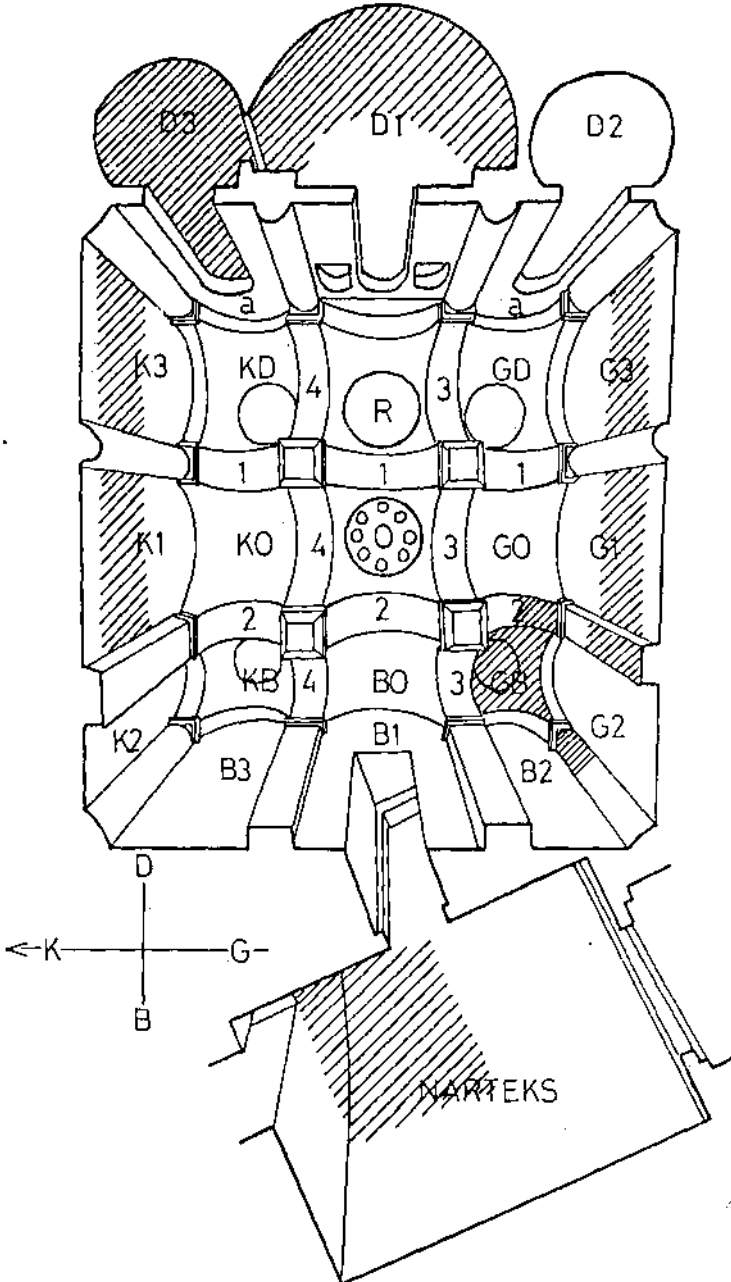
Temizlik işlemleri tamamlanmış ve sağlamlaştırılmış alanlarda, boyalı yüzey üzerindeki bazı boşluklara yeniden renklendirme uygulanmış, çalışmaların bitiminde boyalı yüzeylerin üzerine koruyucu olarak tiner içinde % 3 Paraloid B 72 çözeltisi ile son kez sağlamlaştırma yapılmıştır (Resim : 12, 13, 14, 15).

Karanlık Kilise girişinin sağ yanında, yapının dış yüzünde açık havada yer alan duvar resmi üzerinde tozuma önlemek için, tiner içinde % 3 Paraloid B 72 çözeltisi ile sağlamlaştırma uygulanmış, ayrıca taşıyıcı tüf kayadan ayrılarak düşmek üzere olan sıva tabakası sulandırılmış Primal AC 33 enjeksiyonları ile yeniden taşıyıcıya bağlanmış ve bazı çukurlar belirli düzeye kadar saman katkılı tüf, kireç karışımı harçla doldurulmuştur (Resim : 16).

Göreme Açık Hava Müzesi'nin yakınında yer alan ve bölgenin en ünlü kiliselerinden olan El Nazar Kilisesi'nde (Resim : 17) kurulan bir iskelenin varlığından faydalanılarak, gelecek yıllardaki çalışmalarda yararlanmak üzere bazı duvar resmi sahnelerindeki taşıyıcı (tüf kaya), sıva ve boya tabakalarındaki bozulmaların belgeleme çalışmaları yapıl-

muş (Plan : 3, Resim : 18, 19), ulaşılabilen yörelerde yumuşak fırçalarla yüzeydeki toz kısmen kaldırılmıştır. Boya tabakasında, tozmayı önlemek için tiner içinde % 4 Paraloid B 72 çözeltisi uygulanmış, taşıyıcıdan ayrılarak düşme tehlikesi gösteren sıva tabakasına sulandırılmış Primal AC 33 enjeksiyonları yapılarak, bu tabakaların yeniden taşıyıcıya bağlanması sağlanmıştır. Sıva tabakasındaki bazı çukurlar belirli düzeye kadar kireç, kum ve tüf tozu karışımı harçla doldurulmuştur.

1988 yılı çalışma evresinde, Karanlık Kilise içinde üzerinde çalışılan sahnelerde sürdürülecek uygulamaların yanı sıra diğer kiliselerde de ivedi kurtarma işlemlerine devam edilecektir.

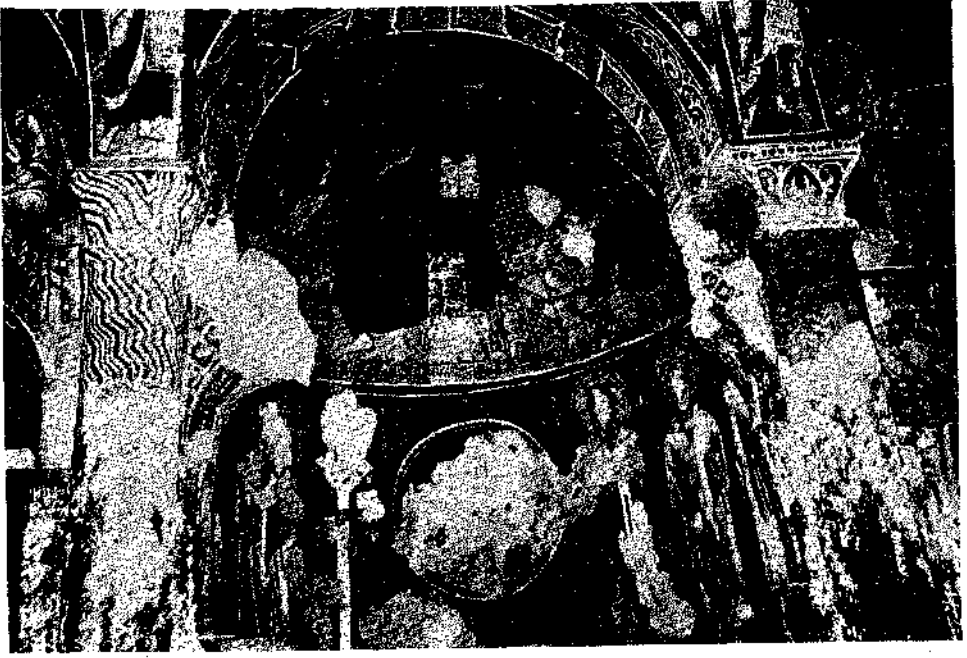

Plan 1: KARANLIK KİLİSE

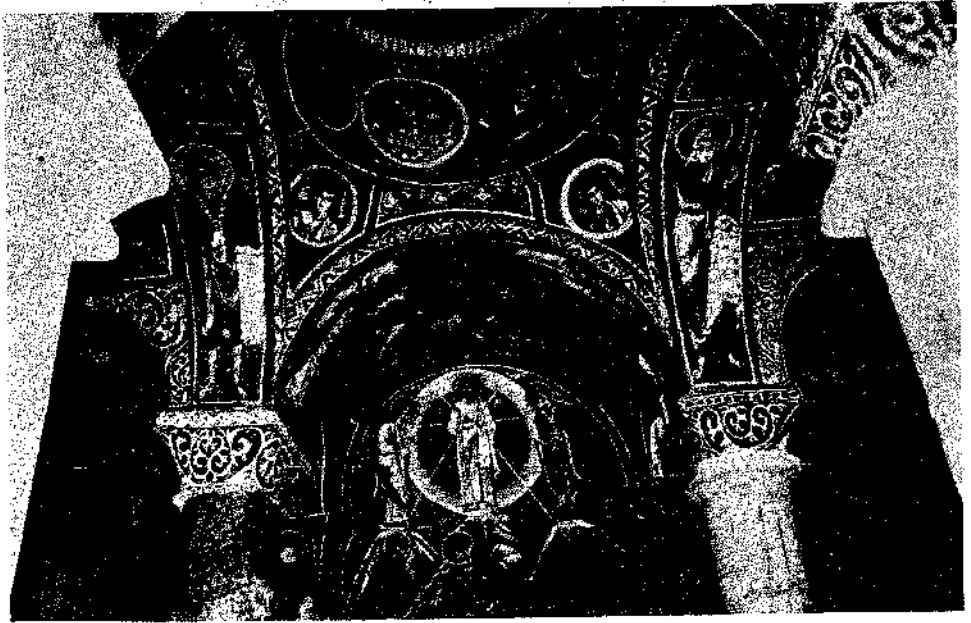

Çalışılan alanlar (1986 evresi)

Plan : 1

Resim : 1 — Batı yan, orta apsid : Koruma ve onarım işlemleri bitiminde

Resim : 2 — Doğu yan, üst bölüm : Koruma ve onarım işlemleri bitiminde

Resim : 3 — İnsanlarca yapılan aşınmalar

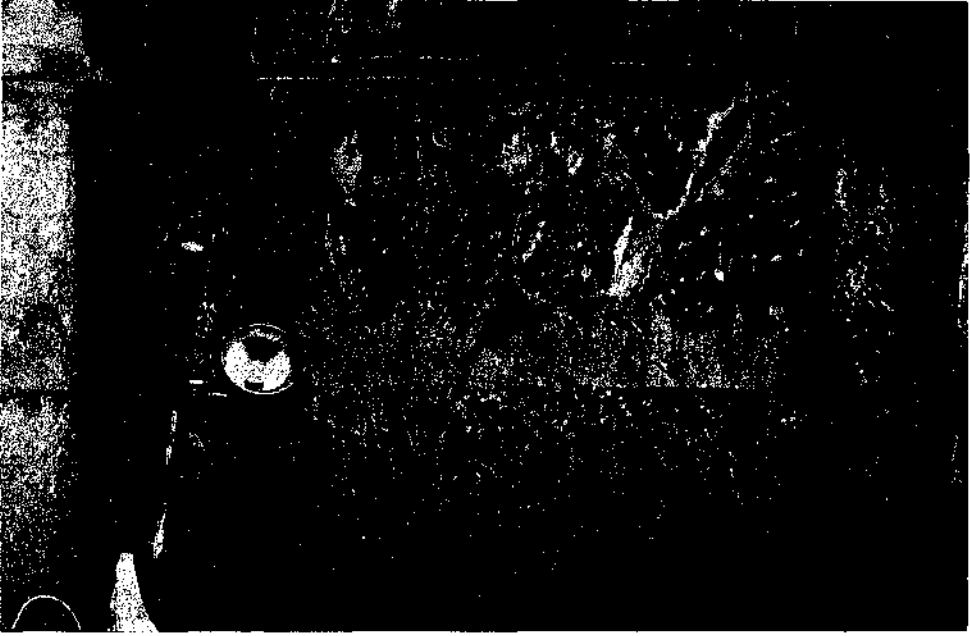
Resim : 4 — İnsanlarca yapılan aşınmalar

Resim : 5 — D 3 apsidi : Temizlik öncesi, taşıyıcıda derin çatlak

Resim : 6 — D 3 apsidi (alt bölüm) : Temizlik öncesi, taşıyıcıda derin çatlak

Resim : 7 — K 3 (alt bölüm) : Temizlik öncesi, taşıyıcıda derin çatlak

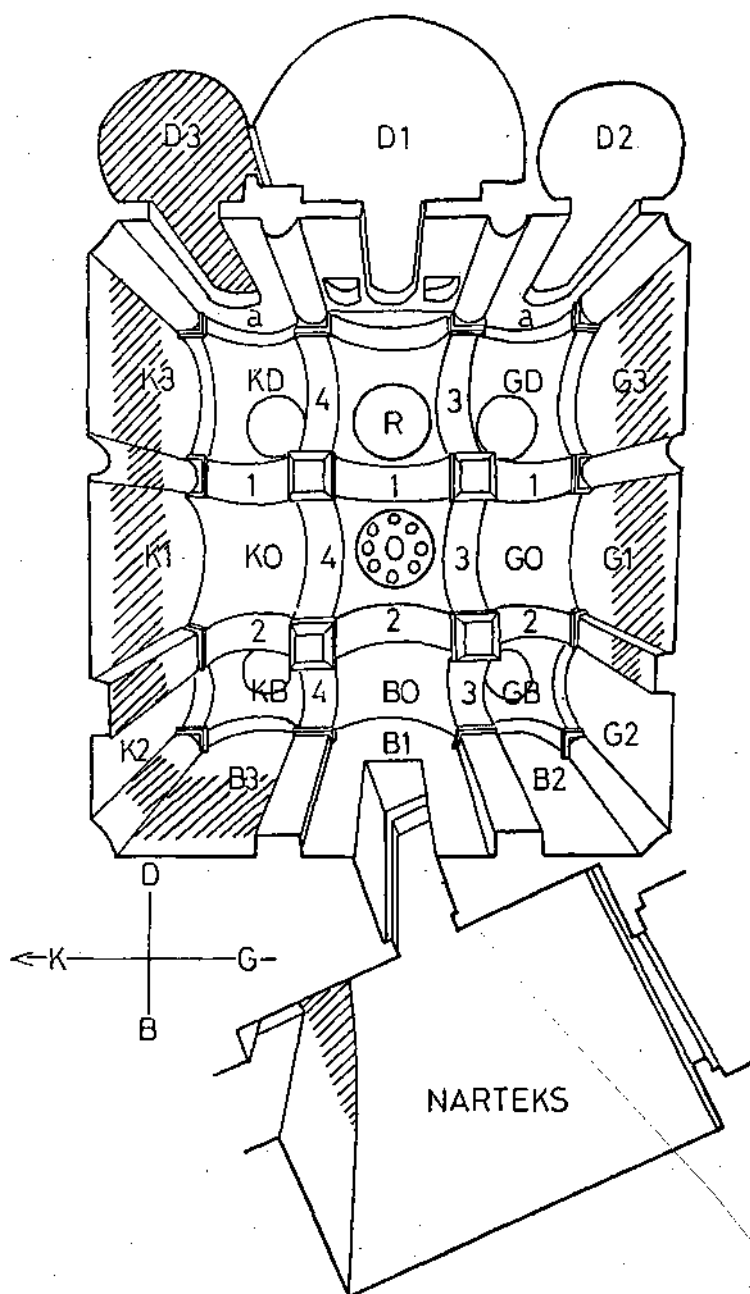
Resim : 8 — K 3 (alt bölüm) üst yarıda orta ve sol figürlerde koruma ve onarım işlemleri sonrası

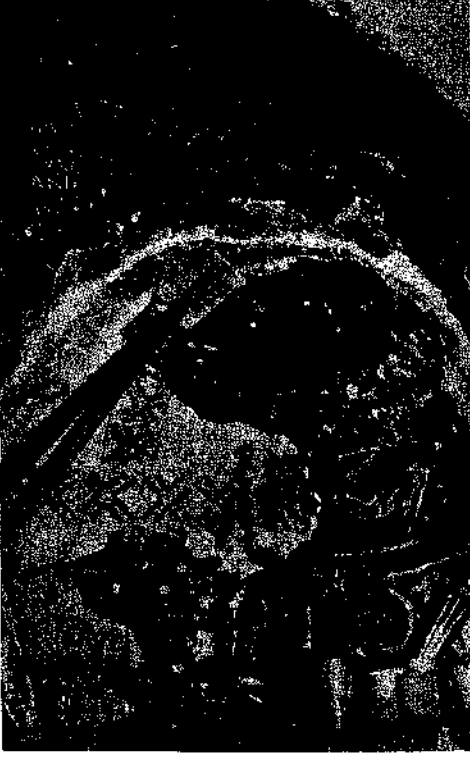

Resim : 9 — K 1 (alt bölüm) : Sağ yarıda temizlik işlemleri öncesi

Resim : 10 — K 1 (alt bölüm) : Tüm sahnede koruma ve onarım işlemleri sonrası

Resim : 11 — D 3 apsidi; Sıva tabakasının yeniden taşıyıcıya bağlanması

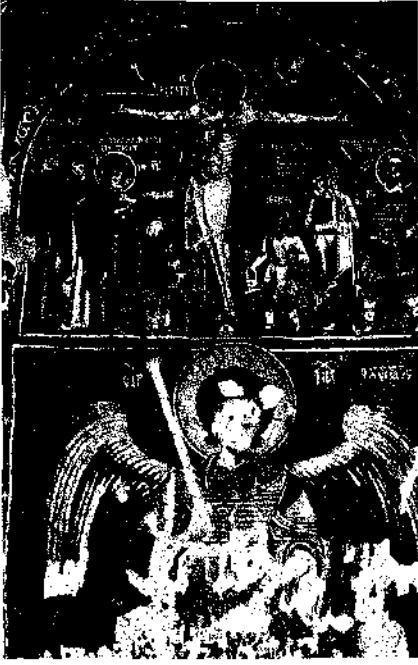
Resim : 12 — G 3 (alt bölüm) : Temizlik işlemleri öncesi

Resim : 13 — G 3 (alt bölüm) : Sol yan ve orta bölümde koruma ve onarım işlemleri sonrası

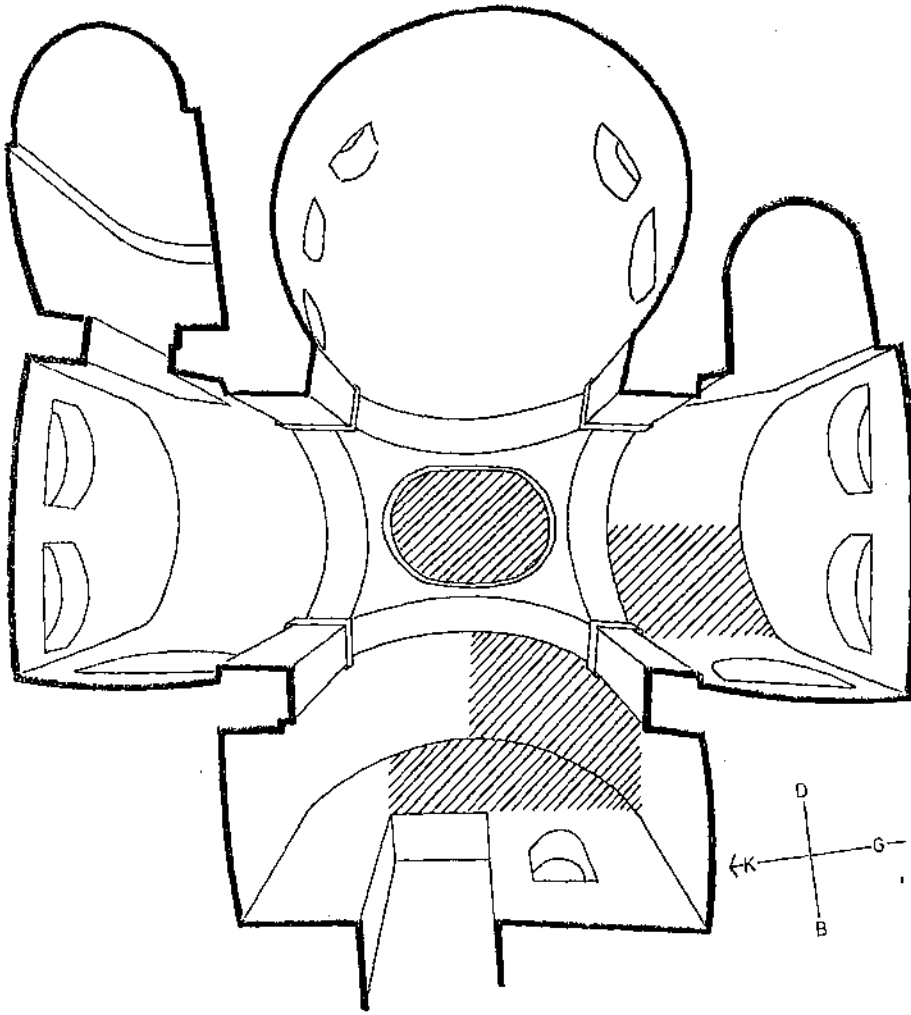
Resim : 14 — G 1 (alt bölüm) : Temizlik işlemleri öncesi

Resim : 15 — G 1 (alt bölüm) : Üst
yarıda koruma ve
onarım işlemleri son-
rası

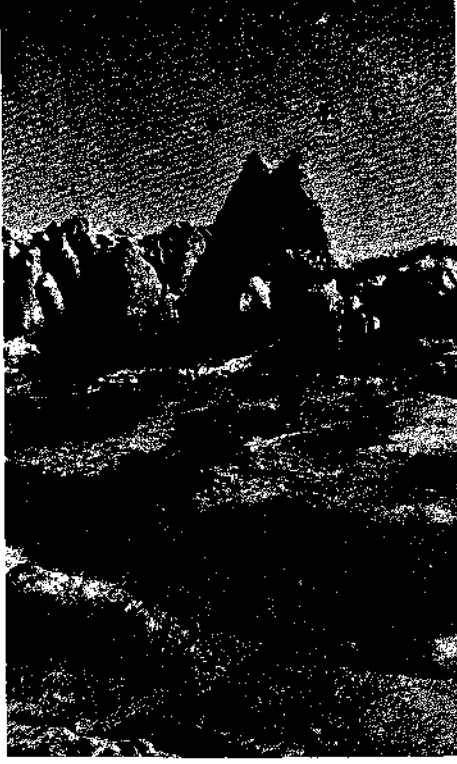
Resim : 16 — Karanlık Kilise giri-
şinin sağ yanında
koruma ve onarım
uygulamaları

Plan 3 : EL NAZAR KİLİSESİ

■ Belgeleme ve uygulama yapılan alanlar (1987 evresi)

Plan : 3 —

Resim : 17 — El Nazar Kilisesi : Dış görünüm

Resim : 18 — El Nazar Kilisesi : Batı bölüm, giriş üstü

Resim : 19 — El Nazar Kilisesi : Güney bölüm tonozu

TEICHIUSSA 1987

Walter VOIGTLÄNDER *

Die vierte von der Generaldirektion der Antiken und Museen der Türkei genehmigte Kampagne währte vom 23.7.-10.10.1988. Metin Türktüzün hatte als Vertreter der Regierung und als Archäologe großen Anteil am Erfolg der Arbeiten, die auf vier Themenbereiche konzentriert blieben (Abb. 1) :

1. Bauaufnahme und Datierung von Altteichiussa auf Kömüradası.
2. Zeichnerische Aufnahmen einzelner durch Raubgrabungen beeinträchtigter Gräber.
3. Bauaufnahme neu entdeckter Hofanlagen aus archaischer Zeit.
4. Vermessung mehrerer Steinwallanlagen.

Alle Kleinfunde kamen in das Museum von Milas. Eine Auswahl der Fundstücke aus Teichiussa seit 1984 ist nunmehr in zwei wandvitrinen des Museums ausgestellt.

1. Altteichiussa

Da ein Schutz der archäologischen Zeugnisse vor mutwilliger Zerstörung auf Kömüradası bisher nicht gewährleistet war, wurde die 1984 auf dem Ost- und auf dem Südufer der Halbinsel begonnene Bauaufnahme fortgesetzt. Nunmehr sind auf einem 120 m langen und 4 bis 5,5 m breiten Streifen alle freiliegende architektonischen Befunde steingerecht im Maßstab 1:50 aufgenommen.

Große Teile der Bauwerke liegen in der heute vom Meer überspülten Randzone und unter dem Acker, der die Mitte der Halbinsel einnimmt. Auch wenn ihre Grundrisse vorerst unvollständig bleiben müssen, ist nunmehr deutlich zu erkennen, daß hier eine abwechslungsreiche und qualitativ ansprechende Architektur stand, der neben gedeckten Räumen und dichter besetzten Hofbereichen auch eine Halle zuzuordnen ist.

Die Erosion hat an mehreren Stellen Einzelfunde freigelegt, die eine genauere Datierung der Bauwerke erlauben.

Eine light-on-dark- bemalte Kanne lag verdrückt in einer mit Lehm gemischten hellen Aschenschicht. Ihre Wandungen tragen Schmauchspu-

(*) Priv.-Doz. Dr. Walter VOIGTLÄNDER, Technische Hochschule Darmstadt. Fachgebiet Klassische Archäologie, Petersenstraße 15, D 6100 Darmstadt. ALMANYA.

ren. Es gelang die weitgehende Wiederherstellung dieser minoischen Gefäßen der SMI-Phasen nahestehende Vase (Abb. 2). Andere Funde, darunter ein Krug mit Ausguß und drei niedrigen Volutenbeinen sowie eine tönerner Griff Lampe weisen erneut auf die ersten spätminoischen Jahrzehnte. Böden dickwandiger Pithoi in situ neben einem kleinen Ofen mit lehmiger Wandung sind die ersten Hinweise auf eine Werkstatt am Südufer der Halbinsel. Die minoischen Vorbildern nachempfunden Keramik sichert, daß Siedler in Altteichiussa um die Mitte des zweiten Jahrtausends in engem Kontakt und kulturellem Austausch mit der minoischen Welt standen.

Weißer Asche blieb in kleinen Nischen, Mulden und Ecken unmittelbar unter den durch Meereserosion abgetragenen Schichtungen erhalten. Diese Asche kann jener Tephra entsprechen, die dem Vulkan auf Santorin zugeordnet wird und jüngst auch bei Sardis zutage kam. Vieles deutet daraufhin, daß Altteichiussa eine vehemente Zerstörung erlebt hatte, der noch eine kurze Nachbesiedlung gefolgt sein kann, bis der Platz als Siedlungsstätte noch im 15. Jahrhundert aufgegeben wurde. Diese Hinweise führen dicht an die Zeit der Santorinkatastrophen heran, um für Altteichiussas Zerstörung ein Naturereignis zu erwägen, das seinen Ursprung auf Santorin hatte.

2. Grabanlagen

Datierbare Fundstücke aus den Jahrhunderten mykenischer Dominanz in der Ägäis bleiben bisher selten. Dichter ist das Fundmaterial dagegen wieder aus der Zeit konzentrischer Kreismuster. Seit dem 10. Jahrhundert war eine kleine Nekropole in den bronzezeitlichen Ruinen entstanden. Bisher konnten keine Grabformen erkannt werden, da durch die Erosion, aber auch durch Raubgrabungen die oberen Zonen der Gräber verloren sind; nur kleine Erdmulden neben Steinhaufen bezeichnen die Stellen dieser geometrischen Gräber. Die verstreuten Reste der Grabinventare gehören zu Vasen mit bekannten, traditionellen Dekorationen aus konzentrischen Kreisgruppen, aber auch zu Vasen mit besonders in Zentralkarien beliebten Gittermustern. Nicht nur die befestigte Stadt auf der nahen Saplíadasi, sondern auch große Tumuli mit einst reichem spätgeometrischem Inventar zeugen vom Anspruch und von Wohlhabenheit mancher Siedler in Teichiussa. Die Stätte hatte im Laufe der geometrischen Epoche wieder an Bedeutung gewonnen. Schatzsucher hatten in der archaischen, seit 1984 bekannten Nekropole A eine Grabanlage geöffnet und mit großem Gerät die Osthälfte einer Pithosbestattung abgetragen sowie das westliche Drittel einer unbemalten Larnax zerstört. Der Sarkophag besteht aus einem 194 x 61 x 43 cm

großen Kasten mit zwei aufgewölbten, zu den Larnaxenden hin abgeflachten und getrennt gearbeiteten Halbdeckeln. Ein korinthisches Alabastron aus dem Abraum der Schatzsucher sowie eine ionische Lekythos aus der Larnax selbst helfen, die Grabanlage in die zweite Hälfte des 6. Jh. zu datieren. Eine Grabstele aus unbearbeitetem Konglomerat stand einst über dem Sarkophag.

3 Hofanlagen

Zahlreiche grau eingefärbte Steinhügel und Sturzfelder gliedern die mit flacher Macchia überwachsene Landschaft westlich Teichiussa an der nunmehr ausgebauten Straße nach Didyma. Drei dieser bislang unbeachteten Ruinen konnten in diesem Jahr genauer studiert werden. Das aufgelesene Fundmaterial besteht bis auf ein Fragment eines römischen Kochgeschirrs ausschließlich aus Scherben spätarchaischer Amphoren, Kannen, Skyphoi und Schalen.

Bau 91 (Abb. 3) überliefert einen einprägsamen Grundriß. Seine überwiegend zweischaligen Steinsockel bilden ein orthogonales, 60° aus Nord gedrehtes System. Das Baumaterial besteht aus unbearbeitetem Kalkstein der Gegend. Die stärkeren Außenmauern erreichen eine Breite von 70 bis 100 cm.

Ein Durchgang führt auf der Südseite in den Bereich J, dessen hofseitige Begrenzung weder als Bankett noch als Sockel einer aufgehenden Wand erstellt wurde, sondern nur als Begrenzung einer Steinpackung entstand, die in J unter einer flachen Splittschicht liegt. Eine abschließende Erklärung dieses merkwürdigen Befundes kann noch nicht gegeben werden.

Scherben und Fragmente spätarchaischer Gefäße steckten auf einer Fläche von 50 x 60 cm in der Bruchsteinpackung, die den Abschnitt H vollständig ausfüllte. Ein analoger Befund konnte in einem Sturzfeld östlich der Anlage 91 beobachtet werden. Die Scherben und auch die Splittschicht bezeichnen antike Oberflächen. Die Bereiche H und J waren einst kaum als langfristig begehbbare Nutzräume geplant, obwohl zumindest J einen Zugang aufweist.

Spätarchaische Silbermünzen lagen neben dem unteren Teil eines kleinen Kännchens in dem korridorschmalen Abschnitt des Bereiches G. Diese Funde waren vermutlich hier abgelegt worden, als ein später zugesetzter Eingang in der Nordostecke von G noch passierbar war. Auch ein Zugang in der nördlichen Außenmauer bei B scheint in antiker Zeit verschlossen worden zu sein, während der 50 cm schmale Zugang in den kleinen Bereich F nur verstürzt angetroffen wurde. F ist an die Südwand des Bereiches E angebaut; seine Ostwand beachtet nicht die

durch E und K vorgegebene Außenflucht. Der kleine Abschnitt F sichert, daß die Gesamtanlage 91 nicht in einer Bauphase errichtet sein kann, obwohl der sechseckige Grundriß des Bauwerkes ausgewogen wirkt und nur einer Planvorgabe zu folgen scheint.

136 m² des 250 m² großen Grundrisses bestehen aus den beiden gleich großen, wenn auch verschieden proportionierten Höfen A und D mit den Annexen E und K. Das Fragment eines Rinnensteins aus beigefarbenem Kalk, ein großer Felsklotz sowie Reste eines flachen Postamentes gliedern die Mitte des Zentralhofes und damit auch die Mitte der Gesamtanlage. Das Postament ist gegen das Mauersystem verdreht errichtet worden; seine Außenfluchten weisen nach Norden und Osten.

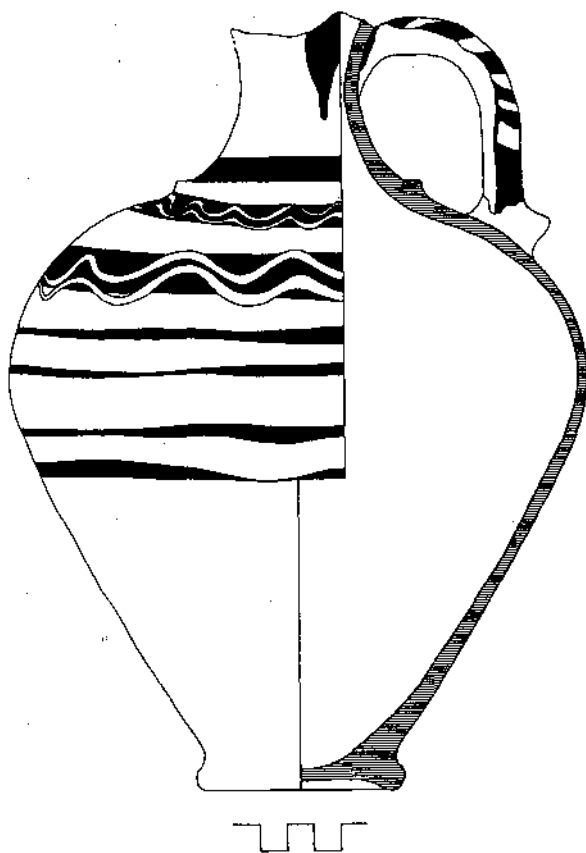
Wenige Meter ostwärts durchzieht eine Felsspalte den Zentralhof, die in antiker Zeit durchaus als Kanal genutzt worden sein kann.

Für eine abschließende Deutung des Bauwerkes 91 und der in manchem sehr vergleichbaren beiden anderen Hofanlagen ist es noch zu früh; die Untersuchungen werden weitergehen müssen, um diese neu entdeckte Architektur aus vorklassischer Zeit vollständiger zu verstehen und auszuwerten, als dies heute schon möglich ist.

4. Steinwallanlagen

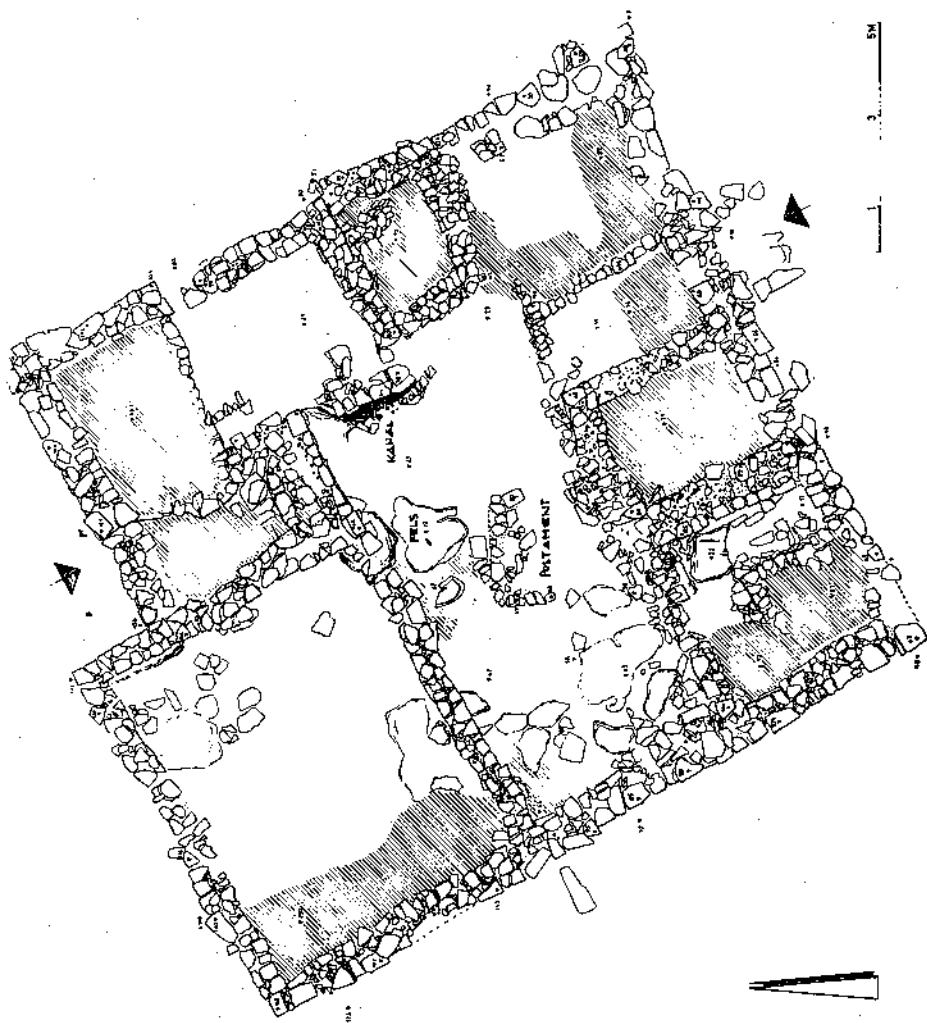
Für das Verständnis über die einstige Nutzbarkeit der Milesia östlich der Straße von Milet nach Didyma wird die Ausdeutung weiträumiger Anlagen wichtig werden. Große Steinwälle liegen am Nordrand der Stephanía, in einem breiten Streifen an der alten Landverbindung vom Panormos-Hafen nach Ioniapolis und Herakleia am Latmos sowie nahe der Nordküste der Bucht von Akbü. Oft bilden Steinwälle ein Geviert, dem sich kleinere zuordnen können (Abb. 4). Nicht selten liegen in den Geviertecken Steintumuli (bis zu 20 M Durchmesser). Der größte vermessene Steinwall ist 450 m lang, über 10 m breit und erreicht eine Höhe von knapp 3 m. Vereinzelt sind verzahnte Randbefestigungen und doppelzeilige Mittelmauern gesichert. Innerhalb der Gevierte oder in mittelbarer Nachbarschaft blieben Tumuli erhalten. Manche ruhen auf einem ovalen Grundriß, andere zeigen eine kompliziertere Form, als seien die Konturen von zwei benachbarten Hügeln durch Erosion verschliffen worden. Nahe solcher Anlagen trifft man immer wieder auf Spuren einer Stein- oder Abbruchtätigkeit. Ein Zusammenhang zwischen dem Abbau des hier anstehenden Kalksteins oder auch Marmors von mäßiger Güte und dem Entstehen dieser Steinwall- und Tumulusanlagen ist denkbar, wenn nicht zwei Großstrukturen verschiedener Epochen einander überlagert haben. Das selten datierbare Fundmaterial aus den weithin sichtbaren Großraumanlagen reicht von der archaischen Zeit bis in die byzantinische Epoche hinein.

787 K.A.

Abb. : 2

ANLAGE 91

TECHIUSSA

Abb. 13

Abb. : 4

DOĞU PHRYGIA'DA AMORIUM (HİSARKÖY) YÜZEY ARAŞTIRMASI

Martin HARRİSON *

GİRİŞ

Amorium (Hisarköy) Doğu Phrygia'da bulunur. Ankara'nın 170 km. güneybatısında, Afyon'un 70 km. kuzeydoğusunda, Emirdağ ilçesinin 12 km. doğusunda ve Sakarya (Sangarius) nehri kaynağı yakınında yer alır (Resim : 1). Tarih öncesine ait bir höyüğü de içeren antik kent¹ Strabo'da zikredilir², nitekim daha İ.Ö. 2. ya da 1. yüzyıl sikkelerinde Amorium ismine rastlanır³. W.J. Hamilton 1836'da kenti yeniden bulmuştur⁴.

Roma İmparatorluk döneminde Amorium, 3. yüzyıl başlarına kadar sikke basmıştır. Bu sikkelerin arka yüzlerinde, içinden su akan bir kap tutan nehir tanrısı tasviri, bir kadykeus üzerinde tokalaşan iki sağ el (birlik sikkesi) ve bir kartal bulunur⁵. Caligula döneminden itibaren sikkelerdeki magistrat isimlerinin hemen hepsi Romalıydı ve burası bir Roma kolonisi olmamakla birlikte önemli bir kent idi⁶. Diğer belgeler arasında yazıtlar ve heykeltraşiyi sayabiliriz⁷.

Amorium, Asia eyaletinin doğu kenarında, Galatia sınırında yer almaktaydı⁸. 4. Yüzyıl sonlarında yeni kurulmuş olan Galatia Salutaris eyaletine geçirilen Amorium, önce Pessinus'un idaresi altına girmiş, sonradan bağımsız olmuş ve nihayet metropol merkezi haline gelmiştir⁹.

(*) Martin HARRİSON, University of Oxford 36 Beaumont Street Oxford OX 1, 2PG, İNGİLTERE.

(1) Klasik çağlardaki Amorium'un Hitit kenti Avra üzerine kurulmuş ildüğü teklif edilmiştir (J. Garstang ve D.R. Gurney, *The Geography of the Hittite Empire* (London, 1959, 81, 94 ve 100).

(2) Strabo, 12.8.13.

(3) BMC Phrygia XXVII-XXIX, 47-57, Lev. VII-VIII.

(4) W.J. Hamilton, *Asia Minor* (1842), 443-55.

(5) Bk. not 3.

(6) T.R.S. Broughton. *Asia Minor* (Yay. T. Frank, *An Economic Survey of Ancient Rome*, cilt IV, Baltimore 1938) 703, 772.

(7) MAMA VII (1954) 64-68, M. Waelkens. *Die Kleinasiatischen Türsteine* (1986) 205-14, L. Tuğrul, «Votive Steles found at Emirdağ» IAMY 13-14 (1967) 175-185, lev. VIII-XIII (Kış. N. Asgari ve diğerleri, *The Anatolian Civilisations II : Greek/Roman/Byzantine* (İst. 1983) No. 334-38)

(8) D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor* (1950) s. 1616 karşısındaki harita.

(9) W.M. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor* (1890) 221-41, J. Darrouzès, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae* (Paris 1981)

Kent surları Zeno (474-491) tarafından tekrar yaptırılmıştır¹⁰. Bir Arap metninde ise yüksek bir sur bedeni, 44 kule ve geniş bir hendekten söz edilir¹¹. Kentin önemi 6. ve 7. yüzyıllarda hem yerleşim yeri, hem de stratejik açıdan artmıştır ve burası Anatolica thema'sının askeri merkezi haline gelmiştir¹². Byzantium'dan Suriye'ye giden anayollardan, biri üzerinde bulunan Amorium'un Ancyra ve Iconium'a düzgün yol bağlantıları vardı.

Amorium 646, 666, 708, 716 ve 779'da Arapların hücumuna uğramıştır¹³. 838'de Halife El-Mutassım bu kenti zaptedip yıkmaya karar verir¹⁴. Samarra'dan nisan ayında hareket eder, bütün bayraklarında Amorium'un ismi yazılıdır. Üç ayrı kol halinde yol alan ordu Ancyra'ya doğru ilerleyerek burasını temmuzda ele geçirirler. Üç ordu bundan sonra güneybatıya, Amorium'a yönelirler. 1 Ağustosta kent kuşatılmıştır. Kentin en zayıf noktası bir hain tarafından işgalcilere ihbar edilince, hücumlar bu noktaya yönlendirilmiş ve Amorium 13 Ağustos 838'de yakılıp yıkılmıştır.

Kent yeniden onarılmış, fakat 931'de Araplar tarafından yeniden yakılmıştır¹⁵. Artık önemini yitirmiş olmasına rağmen, 11. ve 12. yüzyıllarda bazı kaynaklarda yine de adı geçer. Bundan sonra 1880'lere kadar herhangi bir iskâna rastlanmaz ve nihayet bu tarihte, burada kerpiç evlerden oluşan küçük bir köy kurulur.

YÜZEY ARAŞTIRMASI

Amorium'da 1987 Ağustos ayında bir yüzey araştırması yapılmıştır¹⁶. Oval biçimde olan bu sit, kuzeydoğudan güneybatıya takriben

(10) George Cedrenus I, 615, 763, 787, II, 4.

(11) Ibn-Khordadnabek.

(12) A. Pertus, *Constantino Porfirogenito de Thematibus* (1952) 60-63.

(13) TIB 4 (1984) 122-25. Canard, «Amnuriye», *Encyclopaedia of Islam* 62. Baskı) I (1960) 462.

(14) J.B. Bury, *A. History of the Eastern Roman Empire* (1912) 259-72.

(15) TIB 4 (1984) 122-25.

(16) Ekte bulunanlar : Dr. H. Dodge (Arkeolog), Bn. E.A. Harrison (Fotoğrafçı), Prof. R.M. Harrison (Başkan), Bay G.R.J. Lawson (Mimar), Bay Tahsin Sezer (Temsilci, İstanbul Arkeoloji Müzeleri) ve Bay H.G. Welfere (Yüzey araştırması uzmanı). Çalışma süresi : 11-31 Ağustos 1987. Amorium'da köyde kalınmıştır. Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürü Dr. Nurettin Yardımcı'nın desteği büyük olmuştur. Ayrıca Afyon Müzesi Müdürü Sn. Ahmet Topbaş, Emirdağ Kaymakamı Sn. Ali Çağlar ve Hisarköy Muhtarı Sn. İsmail Özcan'ın, Dr. N. Asgari, Dr. M. Ballance ve Prof. C. Mango'nun yardımlarını da belirtmek gerekir. Çalışmalarımıza mali desteği Oxford üniversitesi Craven Komitesi, Londra Eski Eserler Kurumu ve Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü sağlamıştır.

1400 m., kuzeybatıdan güneydoğuya ise takriben 1100 m. boyundadır (Resim : 2). Kuzey bölümünde yer alan Yukarı Şehir («Akropol»ya da höyük) aşağı yukarı 300 m. eninde olup çevresinden 20 m. kadar daha yüksektir (Resim : 3). Kısmen kesme taştan yapılmış olan surlarda belirli aralıklarla kuleler (dörtgen, beşgen ve bir yerde muhtemelen sekizgen) bulunur (Resim : 4-5). Sayısı 44 olarak tahmin edilen kulelerden 30 kadarı saptanabilmiştir. Ayrıca surun önünde bir hendeğin bulunduğu, batı, kuzey ve doğuda akan ve ileride birleşen iki derenin yataklarının hendek olarak kullanıldığı güneyde ise kuru bir hendeğin bulunduğu anlaşılmıştır. Yukarı Şehir'de üç Aşağı Şehir'de ise iki sur kapısı bulunmaktadır. Kentin dışında, doğu yönünde hendeğin içine akıtılan önemli bir kanalizasyon vardı. Güneybatıda ise taş ocakları ve kaya mezarları ile mezar odalarından oluşan bir nekropol bulunuyordu. Yukarı Şehrin güneybatı köşesinde, surların altında ayrıca bir çıkıntı ve bunun içinde de derin bir yarık bulunuyordu. 838 yılında Araplar kente belki de bu kesimden girebilmişlerdi.

Kent tamamiyle tahrip olmuş ve görünebilen taşların büyük bir kısmı da başka yörelere taşınmıştı. Fakat önemli sokaklar, teras ve büyük yapılara ait izler görülebilmekte, bugünkü köyün içinde ve çevresinde Roma Çağı'na ait önemli kesme taş duvar kalıntılarına rastlanmaktadır. Aşağı Şehrin güneyinde, temellerinde harç kullanılmış olan büyük bir yapı vardı. Ayrıca güneydoğu tarafında da trapezoidal bir çevre duvarı yer almaktaydı. Biri (daha erken?) Yukarı Şehir'de, 6. yüzyıla ait olan, diğeri ise Aşağı Şehir'de olmak üzere iki kilisenin yeri kesin olarak saptanabilmiştir. Bunlardan birincisinde 8 m. çapındaki apsisi dıştan poligonal olup, büyük kesme taşlardan yapılmıştır. Apsisin içinde yeşil ve mavi cam mozaik tanelerine rastlanmıştır. İkinci kilisenin ise *in situ* kapı söveleri vardır. Gerek bunlar, gerekse aynı yapıya ait sütun ve kaideler gri ve kırmızı damarlı bir mermerden yapılmıştır. Yapıda ayrıca beyaz mermerden yapılmış bir sepet başlık bulunmuştur.

YAZITLAR

Hisarköy, Hamzahacılı (2 km. kuzeyde) ve Karayatak (9 km. kuzeyde) köylerinde bazı yeni yazıtlar da bulduk. Hepsi Roma ve Geç Roma Çağlarına ait olan bu yazıtlardan bir tanesi Latince olup gümrük vergisi ile ilgilidir. Diğerlerinden biri 16 satırlık bir stel yazıttır. Üzerinde bu stelin meclis ve halk tarafından Aelia Ammia'ya, Asiark M... Aquila'nın anasının onuruna diktirildiği yazılıdır. Diğer bir yazıt ise 10 satırlık olup Geç Roma Çağı'na ait nazım bir mezar yazıttır.

MİMARİ VE HEYKELTRAŞI

Gerek Amorium'un içinde, gerekse buradan toplanıp taşınmış olduğunu tesbit ettiğimiz Hamzahacılı, Karayatak ve Pörnek (6 km. ku-

zeydoğuda) köylerinde mermer, kireçtaşı ve konglomera eserler tesbit ettik. Bazıları şunlardır :

1 — Beyaz Dokimeion mermerinden bir alınlığın orta kısmına ait bir parça. Üzerinde bir kartal kabartması yer alır. Yük. 1.15 m., en 1.17 m., kal. 0.50 m. Alınlığın tüm eni 6 m. kadar olmalıydı (Resim : 6). Bugün Hamzahacı'ya bulunmaktadır.

2 — Beyaz Dokimeion mermerinden sepet başlık. Üzeri bereket boynuzları ve kuşlarla süslü. Yük. 0.51 m., dip çap 0.41 m. (Resim : 7). Jüstinyen Çağı veya daha geç. Bu eser, Afyon Müzesi'ne Amorium'dan (Aşağı Şehir'deki kiliseden) getirilen ve birbirinin eşi olan iki başlıktan biridir (Env. No. 1433, 1434). Aynı kilisenin yakınında bu başlıklara benzer üçüncü bir başlık parçası da bulduk.

Hisarköy'de bunlardan başka Roma Çağı'na (örneğin, mermer bir aslan başı parçası ve birkaç ufak İon başlık), Geç Roma Çağı'na (örneğin, gri mermerden çifte yarım sütun, haç kabartımalı kireçtaşı levha) ve Bizans Çağı'na ait (örneğin bezemeli bir mermer silme ve 11. yüzyıla ait bir başlık) çeşitli eserler tesbit edildi.

SON ZAMANLARDAKİ TAHRİBAT

Son yirmi yıl içinde ören yerindeki tahribat çok hızlanmıştır. Bunun başlıca nedenlerinden biri tarım faaliyetlerinin artmasıdır (özellikle Yukarı Şehir yamaçlarında ve Aşağı Şehrin güneyi ile doğusunda). Ayrıca yeni inşaatlarda antik taşların kullanılması ve define arayıcılarının faaliyeti de tahribata sebep olmuştur¹⁷. Ali adında bir kişinin 20 yıl kadar önce Aşağı Şehir'de yer alan kilisenin çevresinde 360 adet altın Bizans sikkesi ve bazı gümüş sikkeler bulduğu söylenir. 1964 yılında Sn. Lütfi Tuğrul 150 adet adak steli tesbit etmiştir. Hisarköy'lü bir antikacı tarafından getirilen bu steller Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi tarafından satın alınmıştır¹⁸. Bunların çoğu Emirdağ dağları üzerinde yer alan Çoğu (Apolla) yakınındaki Kurudere köyünde bulunmuştur.

TARTIŞMA

Burası büyük bir yerleşme yeridir. Höyükteki yerleşme Tarih Öncesi Çağlardan başlar, Tarih Çağları ve Klasik Çağ'da devam eder. Roma Ça-

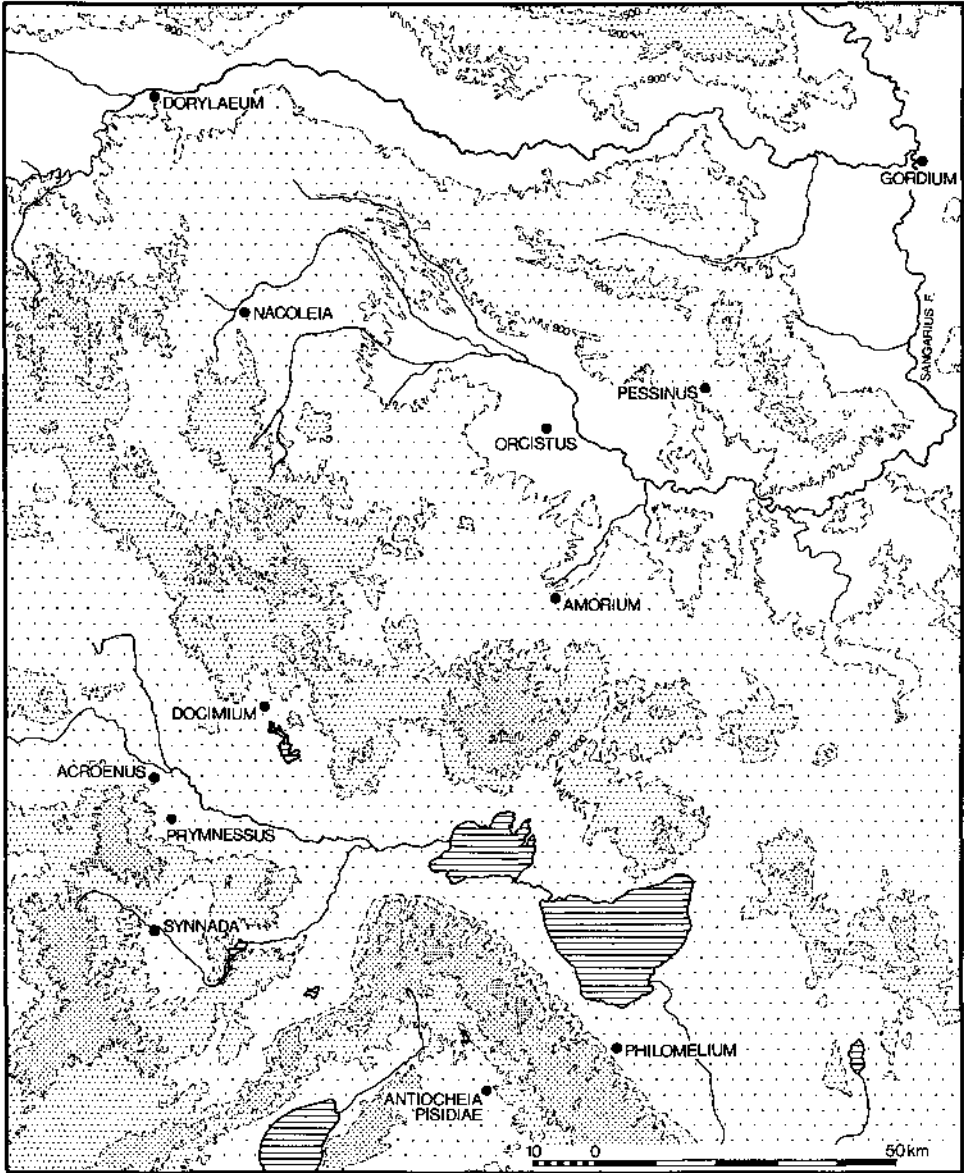
(17) Merhum Dr. Nezih Fıratlı Amorium'u çeşitli zamanlarda ziyaret etmiş ve fotoğraflarla arkeolojik tesbitler yapmıştı. Kızı I. Fıratlı tarafından bana ödünç verilen ve 1949-69 arasında çekilmiş olan bu fotoğraflara bakıldığında, son yıllarda çeşitli tahribatın yapılmış olduğu anlaşılmaktadır.

(18) Bk. not 7.

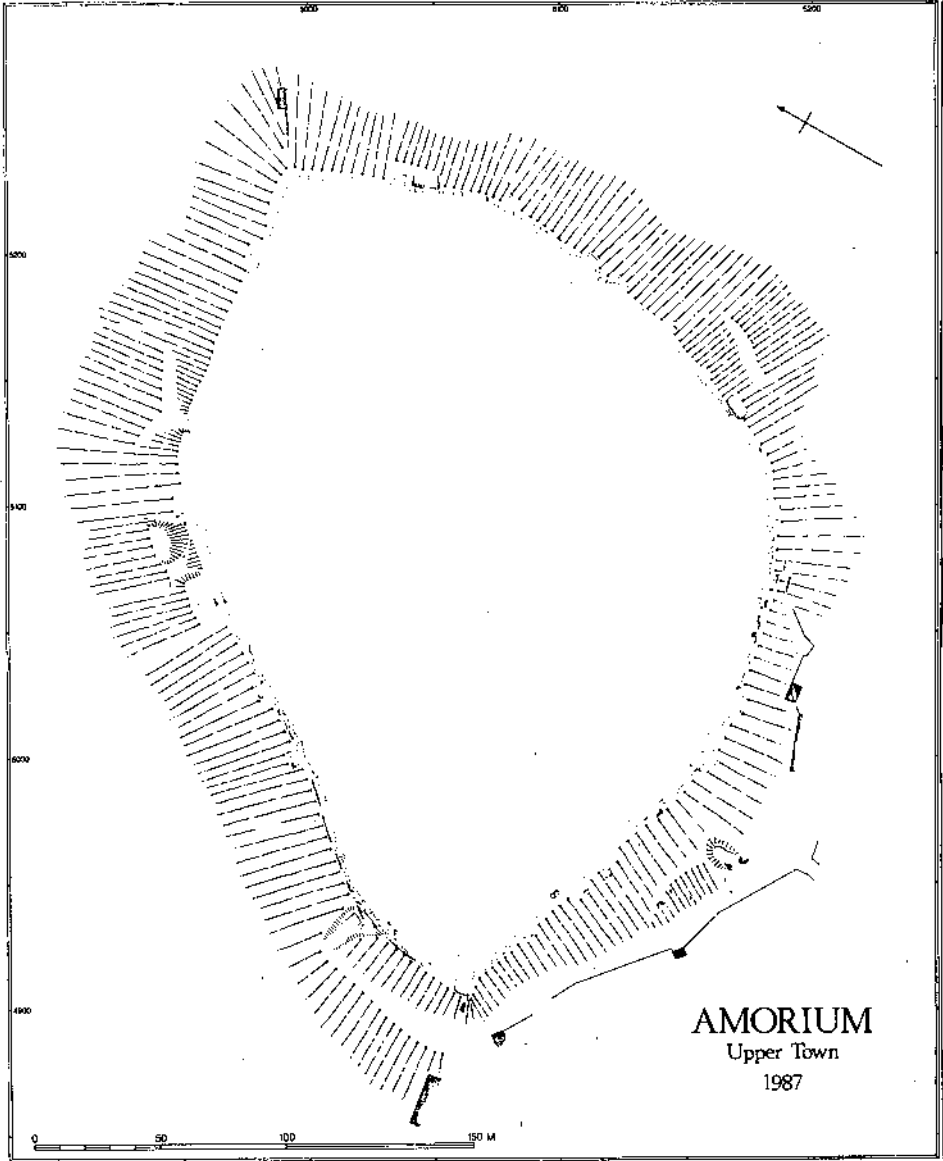
ğ'nda çeşitli yönlerden önemlidir. Asia eyaletinin doğusundaki yüksek kesimde yer alan bu bölgede Hellenistik ve Roma ilişkileri bulunan ama esasında Phryg kökenli olan bir nüfus yaşamaktaydı. Bunu insan adları ve tanrılar ile mezar taşları doğrulamaktadır. Roma İmparatorluk Çağ'ında burası büyümüş ve gelişmiştir. Bunu Roma Çağı yapılarında, heykeltraşide ve mermerin kullanılmasında izlemek mümkündür. Geç Roma Çağı'nda şehir daha da fazla önem kazanmış ve nihayet burası Konstantinopolis'i İç Anadolu'da Araplara karşı koruyan bir üs haline gelmiştir.

Amorium uzaktan göze çarpmaz. Batısında ve güneydoğusunda tepeler yükselir. Fakat kentin kuvvetli sur duvarları, zengin su kaynakları, önemli yol bağlantıları vardı. Çevresinde yüksek tepeler, yayla ve nehir ile batakların yer aldığı ovalık bir alan bulunuyordu. Amorium, birleşen iki dere tarafından sınırlanan bir yarımada benziyordu. Büyük kesme taşlardan yapılmış olan Yukarı Şehrin duvarlarında Roma Çağı'na ait devşirme malzeme (heykeltraşi ve mimari parçalar) da kullanılmıştır. Bu duvarların 5. yüzyılda Zeno devrine ait olmaları muhtemeldir. Bugünkü köyün içinde ve çevresinde rastlanan ve Erken Roma Çağı'na ait olan kesme taş duvarlar ve derin temeller buralarda önemli yapıların bulunmuş olduğuna işaret ederler. Aşağı Şehri çevreleyen sur duvarları belki de Roma İmparatorluk Çağı'na aittir ve Ortaçağ başlarında bunlara bazı ilavelerin yapılmış olması muhtemeldir.

Amorium çalışmalarının önemli sonuçlar vereceği anlaşılmaktadır. Bu bakımdan gerek kent içi, gerekse kent çevresinde çalışmalarımızın devamını kuvvetle ümit etmekteyiz.

Resim : 1 — Amorium ve diğer kentleri gösteren doğu Phrygia haritası

Resim : 3 — Amorium, yukarı şehir planı (H. G. Welfare)

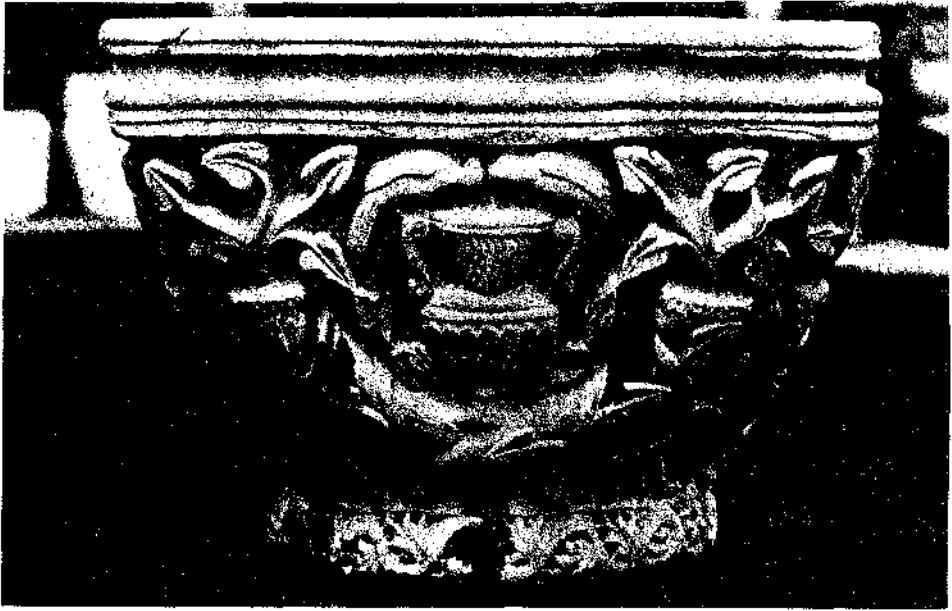
Resim : 4 — Amorium : Yukarı Şehir sur duvarı (orta kesimde) ve kuleleri (solda). Kuzeydoğuya doğru bakış

Resim : 5 — Amorium : Aşağı şehir sur duvarları, güneydoğuya doğru bakış. Kent solda kalıyor.

Resim : 6 — Amorium yakınında Hamzahacı: Beyaz mermerden abnlık, üzerinde kartal kabartması. Mevcut yük: 1-15 m.

Resim : 7 — Afyon Arkeoloji Müzesi : Amorium'da bulunmuş, beyaz mermerden sepet başlık. Üzeri bereket boynuzları ve kuşlarla süslü

SAGALASSUS 1987

Marc WAELKENS *
Stephen MITCHELL *

The survey at Sagalassus in Pisidia was resumed on July 27th and continued until August 20th 1987. The work was funded by The British Academy, The British Institute of Archaeology at Ankara, the Roma Society, the Craven Committee of Oxford, and the National Fund for Scientific Research (Belgium). The participants were Dr. Marc Waelkens, who replaced Dr. S. Mitchell, Dr. Greg Horsley, Sarah Cormack, William Hargrove, Robin Fursdon, Duncan Mallace, Mark Willy and Anthea Cudworth. Our excellent representative to whom we are much indebted was Bay Sabri Aydal of the Antalya Museum. We are also grateful to Selçuk Başer and Ali Harmankaya of Burdur Archaeological Museum, to Sabit Kaya, the kaymakam of Ağlasun, who provided us with lodgings, and to the staff of the Emniyet Müdürlüğü in Burdur and the personnel of the Jandarma at Ağlasun, all of whom gave support. As last year, the well-being of the group at Ağlasun was sustained by the excellent cooking of Hüseyin Kantekin of the Saray Lokantası. We also wish to thank the bekçi of the site, Mehmet Çetiner, for his help and hospitality.

The plan of the city-centre at 1/1000, begun last year, was expanded by this year's excellent surveying team both eastwards and southwards. It now includes all public monuments in the central and eastern parts of the city, including the theatre area. It was possible to make several improvements or corrections to the city plan published by K. Lanckoronski in 1892. Major changes could be made regarding the street pattern, which especially in the Upper City, was far less regular than Lanckoronski's publication seemed to suggest. The latter part of the city, which to a large extent goes back to the late Hellenistic period, seems to apply the principles of Pergamenean city planning with streets following the natural contours of the terrain, and with terrace walls (Fig. : 1) emphasizing the irregularities of a hilly site¹. Only in the south-

(*) Prof. Marc WAELKENS, Department of Archaeology Blijde Inkomststraat 21 3000, Leuven, BELÇİKA.

(Research Associate of the National Fund for Scientific Research)

Dr. Stephen MITCHELL, 39 Sketty Road Uplands Swansea, İNGİLTERE.

(1) Compare R. Martin, *L'urbanisme dans la Grèce antique*, Paris 1983 (second Revised edition), 136-147, 156-159.

hern, lower half of the city, whose development seems to have started mainly from the reign of Augustus onwards, is there a greater regularity. Yet, even here, the main north-south axis is not as straight as indicated on Lanckoronski's plan, but consists of several sections, with slightly shifting directions, at changing levels. During the surveying activities it also became clear that the largest domestic area of the city was not restricted to the slopes west and south of the theatre, but that it extended another 600 m. further east, making Sagalassus the largest metropolis of Pisidia. Another 500 m eastwards a rock-cut aqueduct was found in the steep cliffs. At some points its water channel is gently sloping and not so deep, elsewhere the slope is more pronounced and the depth of the aqueduct far greater (up to 1 m.). Rock-cut traces indicate that at least part of the channel was covered with horizontal slabs. On other places however, it was protected by the overhanging rock into which it had been cut (Fig. : 3). The aqueduct will be studied in a future season.

At the eastern edge of this domestic area potter's quarter has been discovered. The area is littered with hundreds of sherds, many of them misfired, as well as with slags from the ovens. There seems to have been an access to the city from this side, extending beyond the ridge which dominates the actual road leading to the site. This approach was guarded by a large Hellenistic tower in polygonal masonry, the lower part of which can still be seen (Fig. : 2). Another tower, which must have served as a watch-tower overlooking the territory of the city, is situated on the peak of the mountain (over 2000 m.) dominating the site from the north². Its Hellenistic date seems to be confirmed by potsherds. It consists of two adjoining parts, of which the eastern one is made of nice ashlar blocks, while the western part was built of smaller, more irregular stones (Fig. : 5).

All fortification walls of the city proper are of late Roman or early Byzantine date. Yet they never formed a real city wall, since they are made of stretches of wall connecting the public buildings in the central part of the city, thus abandoning most domestic areas. They only offered a shelter for the population, not a real protection for the city proper.

One of these wall stretches was built with among others several fragments of a small temple. They consist mainly of the central part of the pediment (originally 5.40 m. wide inside, or 7.12 m. wide at the level of the lower cornice) and of its raking and horizontal cornices. The

(2) The tower is briefly mentioned by R. Fleischer, *Forschungen in Sagalassos 1972 und 1979* IstMitt 29, 1979, 307 n. 166.

pediment contained the bust of a beardless youth with long curly hair (Fig. : 6), whom K. Lanckoronski³ identified as Helios. The architectural decoration suggests a construction date for the shrine during the reign of Antoninus Pius⁴.

This year we concentrated again on the Upper City (Fig.: 7), doubtless the oldest part of Sagalassus. Last year we could identify a large building on a steep slope overlooking the west side of the Upper Agora as a bouleuterion, most probably built towards the end of the second century B.C. We then suggested that the upper part of its east wall had contained at least one loggia-like opening with Corinthian half-columns inside, attached to plain piers at the outside⁵. One of this pier fragments was decorated with the late Hellenistic relief representing a female goddess and a naked prisoner, published by K. Lanckoronski⁶. This year we found in the débris on the agora the corresponding column-pier of the southern half of the same loggia (Fig.: 4). It is decorated with a relief of a naked male warrior (with shield and now missing spear) and a clad female prisoner.

The buildings at a lower level, around the agora proper were carefully studied. A rectangular construction of 17.50 m. by at least 6.04 m. near the southwest corner of the agora, must have been a small official building. Its north wall has collapsed, but the almost completely buried south wall, is still standing to a height of over 3 m. The walls have a kind of pseudo-isodomic arrangement of the ashlar, made of stones with large, irregularly drafted edges. The eastern side, facing the agora, had a false façade of probably 4 Corinthian half-columns attached to projecting pilasters (Fig.: 8), which supported a false entablature. At least one intercolumniation contained a window. The whole arrangement is reminiscent of the Hellenistic Doric façade of the «Magazinhalle» at Miletus⁷. The Corinthian half-capitals⁸, as well as a nicely decorated

(3) K. Lanckoronski, *Städte Pamphyliens und Pisidiens. II. Pisidien*, Wien-Prag Leipzig 1892, 141, fig. 111.

(4) The palmette anthemion, the egg-and-darts and the Lesbian cyma are very much related to the corresponding ornaments of the Temple of Antoninus Pius at Sagalassus (Lanckoronski, *op. cit.*, 148 fig. 118; 149 fig. 122).

(5) See S. Mitchell - M. Waelkens, *Cremna and Sagalassus 1986*, *AnatSt* 37, 1987, 40-42.

(6) Lanckoronski, *op. cit.*, 136 fig. 105; Mitchell - Waelkens, *op. cit.* pl. III, b.

(7) H. Lauter, *Die Architektur des Hellenismus*, Darmstadt 1986, 155-156 fig. 51.

(8) They appear to be somewhat later than the capitals of the bouleuterion's courtyard, dated to the early first century B.C. See Mitchell-Waelkens, *op. cit.*, 42 pl. III, a.

palmette moulding from the interior of the building (Fig.: 9) suggest a date in the second half of the first century B.C.⁹.

Somewhat later four tall Corinthian columns (the southwest column from pedestal to statue base nearly 10 m. high) were placed near the extremities of the long sides of the agora¹⁰. The column near the southwest corner is almost complete, and its position is certain. The three others are in a more fragmentary state and their exact position can no longer be established. Yet their shape and mouldings suggests that all four columns were more or less contemporary. They seem to have supported statues of local benefactors, whose names were inscribed on panels on the column shafts¹¹. The southwest column thus carried a statue of Krateros, son of Kallikles¹². The capitals¹³ of both west columns, as well as the palmette decoration of the moulded base supporting Krateros' statue (Fig.: 10), suggest an early Imperial date (Augustus).

Also during the Julio-Claudian period, two free standing arches were erected in the southern corners of the agora. They are almost identical in shape and decoration, and were certainly contemporary structures. Yet the southeast arch (at the level of the piers ca 0.90 x 5.60 m.), is slightly larger than the southwest arch (ca 0.90 x 5.20 m.). Both had the same orientation, which is slightly oblique to the orientation of the long sides of the agora proper. They are also placed behind the row of steps which surrounded the square, most probably because of the fact that the honorific columns had already been built near their edges. Both arches had small rectangular piers with simple upper and lower mouldings, supporting an archivolt decorated with cornucopiae near its lower edges. Projecting pilasters with very fine socle and upper mouldings at either side of the architrave, supported an entablature com-

(9) Its palmettes are certainly older than those of Ephesian anthemion dated to the second half of the first century B.C. (Oktogon, «Akanthusfries», monument dedicated to Augustus and his grandsons, Mazaes Gate). See W. Alzinger, *Augusteische Architektur in Ephesos*, Wien 1974, 114-115 figs. 10, 135-137, 145 a, 165. The double volutes springing from an acanthus bush find good, though more recent parallels on the pre- or early Augustan Oktogon at Ephesus. See Alzinger, *op. cit.* 101 figs. 146, 170.

(10) The columns have been described by Lanckoronski, *op. cit.*, 136-137.

(11) This certainly is true as far as the southwest and northeast column were concerned.

(12) Lanckoronski, *op. cit.*, 135 no. 211.

(13) They seem to be slightly older than those of the Temple of Augustus at Pisidian Antioch, dated to the late Augustan - early Tiberian period. See M. Waelkens, *The Imperial Sanctuary at Pessinus*, *Epigraphica Anatolica* 7, 1986, 48-58.

posed of an architrave, a frieze and a cornice with false lion spouts. The friezes represented weaponry and also contained the dedicatory inscription. The only fragment of the inscription belonging to the southeast arch is written in nicely carved, large Greek characters and refers to an unidentified emperor, most probably during his third consulate¹⁴. The dedication of the southwest arch, both in Greek and in Latin characters, is dedicated to Claudius during his second consulate in A.D. 42¹⁵. Yet the characters are very small and extremely rough, especially when compared with those of the southeast arch, so that they may not represent the original dedication of the archway. The frieze of the southeast arch contained a.o. a cuirass, a Macedonian shield (Fig.: 11) and a helmet. That of the southwest arch displayed between two garlands the representation of greaves and again a «Macedonian» shield. As elsewhere in Asia Minor those shields most probably refer to the presence of Macedonian settlers on the territory of the city¹⁶. At the time of its construction the southwest arch was connected by a 4.84 m. long mortared rubble wall to the southeast corner of the first century B.C. public building. This wall then probably formed the south wall of a newly built portico in front of that same building. It consisted of fluted columns on pedestals. At the west the portico must have given access to a small courtyard between the official building in the southwest corner of the agora and the bouleuterion above it. A Corinthian pilaster capital of Julio-Claudian date may have decorated one of the corners of this square or of this portico. Further north the west portico of the agora seem to have consisted of unfluted columns, one of which is still in situ.

The date of a third arch in the northeast corner of the agora could not be established. Its mouldings are less elaborate than those of its southern counterparts, and the whole structure is also much larger, consisting of an ashlar vaulted passage, ca 2.50 m. long with a span of ca 3.50 m. (Fig.: 12).

Towards the north a terrace wall over 6.50 m. high supported above its upper moulding another wall section of nearly 3.25 m. high. Its upper edges formed the ground level of a hall with small columns at its northern side. These columns stood on pedestals with alternating wall sections and steps between them. This hall partly collapsed on the agora below, where its remains are now mingled with those of later repairs and of a Doric portico on the north side of the agora.

(14) The inscription will be published by Dr. Greg Horsley (MacQuarrie, Sydney, Australia).

(15) Lanckoronski, *op. cit.*, 229 no. 211 a.

(16) Compare the remarks of L. Robert, *Noms indigènes dans l'Asie Mineure Gréco-Romaine*, Paris 1963, 126, 218.

East of the agora the remains of a fairly large building (either rectangular or pi-shaped) with a rectangular courtyard (ca. 22.50 m. x at least ca. 27 m.) surrounded by Doric porticoes, were discovered. The building has been called the «Doric Courtyard». On the east side no traces of a wall or a portico can be seen now. Large sections of the west and south wings have disappeared as well. Yet, the southwest corner is visible at the level of the toichobate. Two drums of its heart-shaped unfluted corner column lay nearby (Fig. : 13). The north side is covered by an immense heap of rubble and earth, from which an entrance, standing at least 4.50 m. high, still emerges. Another entrance may have been situated in the middle of the west wing. The width of the porticoes, at least at the north, may have been ca 6.50 m. All elements of the entablature are preserved. There probably were 11 unfluted Doric columns at the west and several more in the north and south wings. In its ruined state the function of the building must remain unclear, its date most probably is late Hellenistic or early Imperial at the latest. Originally it may have had a plain back wall, even towards the agora. Later on a Doric portico may have preceded it.

To the north of the «Doric courtyard», a street connected the north-east archway of the agora with a shrine or heroon, which is not only aligned with, but which also may have been influenced in its overall conception by the heroon above the bouleuterion, studied last year and then dated to the later second century B.C. It was made of good quality, white limestone, and stood on a plain podium with a height of at least 3 m. Only one side of it is visible now. The ruins of the upper structure, including two types of socle and of upper mouldings, suggest a building with at least two superposed levels. It is not certain whether a series of blocks moulded as a heavy sima vertical soffits on the outside, yet shaped as benches with lion feet at the inside, also belong to it or to a somewhat later monument nearby. Other fragments of the upper structure include architraves and a nicely carved antae capital with palmettes and an ovolo decoration (Fig. : 14) related to corresponding ornaments on the Temple of Augustus at Pisidian Antioch¹⁷. The most important fragments however are four fragments of a frieze, two of which

(17) The tongues of the ovolo are split in two, a motive which to my knowledge only occurs in the east pediment of the Temple of Augustus at Antioch. See D.M. Robinson, *Roman Sculptures from Colonia Caesarea (Pisidian Antioch)*. The Art Bulletin 9, 1926, 16 fig. 24. This correspondance, together with strong similarities in the carving of the acanthus leaves on the capitals and tendrils of the same temple, and on late Hellenistic capitals from Sagalassus, even might suggest the existence of a characteristic North Pisidian tradition of architectural decoration.

are well preserved and represent a battle scene between Greek soldiers and Orientals (Figs.: 16-17). A third fragment appears to represent something like the side of a tent (Fig.: 15). The carving of the stone and especially the friezes are still reminiscent of the Hellenistic age, yet the antae capital suggests already an early Roman date, most probably towards the middle of the first century B.C. or in earlier part of the reign of Augustus.

Near the southeast corner of the agora and 5.50 m. below it, the remains of a macellum dedicated to Commodus and Crispina¹⁸ were studied by Sarah Cormack. The macellum is of a familiar western type with a central tholos (diameter ca. 6.35 m.) surrounded by a colonnaded square (sides at least 21 m.) The width of the colonnade was approximately 4.75 m. the depth of the shops behind it at the west and east ca. 4.60 m.

Towards the south the macellum was approached by a flight of steps, but there must have been another entrance at the north. The central building had plain columns supported by pedestals. Its entablature with a «Preifenfries» was repeated in that of the colonnades around it. A composite corner pilaster capital (with tongues and grooves below) could suggest that the order of the macellum capitals was composite as well.

North of the macellum and east of the southeast arch of the Upper Agora, a 14 m. wide street ran eastwards, framed between carefully constructed walls. The southern wall ended in a tall pilaster with a circular niche for holding a bust. The northern walls retreated at a right angle towards the north. Where they joined the north-south street linking the Upper and the Lower City they were formed by a nice wall with projecting pilasters and corresponding cornices, decorated with vertical soffits above each pilaster. The north-south street mentioned above was lined on its east side by several large terraced buildings with a shifting orientation, part of which had columns along the street. There are also traces of at least one arch. Originally this street joined the main east-west axis of the city just north of the large Roman baths. Yet at a later date, most probably during the first half of the third century A.D., this intersection was completely blocked by the construction of an enormous gateway, built over the east-west axis. It was largely destroyed by the old Ağlasun-Isparta road, but most elements belonging to the northern of its two or rather three openings can still be seen. This northern section (length ca 7 m.) contained in its west side a ca 2.10 m.

(18) Lanckoronski, op. cit. 135, no. 210.

wide door (height : 4.43 m.) with an elaborate doorframe. It was part of a wall with projecting pilasters, corresponding with now lost columns supported by pedestals in front of them. These columns were part of an aediculated façade, the entablature, tendril frieze, cassettes and cornices of which are well preserved. Towards the north however, the gateway was formed by an apparently plain wall, blocking the most obvious approach to east-west axis of the city. This wall supported a similar entablature as that on the north side, as well as a large triangular pediment with top and corner acroteria, which now unfortunately lies upside down. The urbanistic development of the monumental part of the Upper City, started at the latest during the second century B. C., thus came to an end nearly five centuries later, with the construction of this large gateway, situated exactly at the edge of the mostly Imperial Lower City, whose remains we hope to study in future seasons.

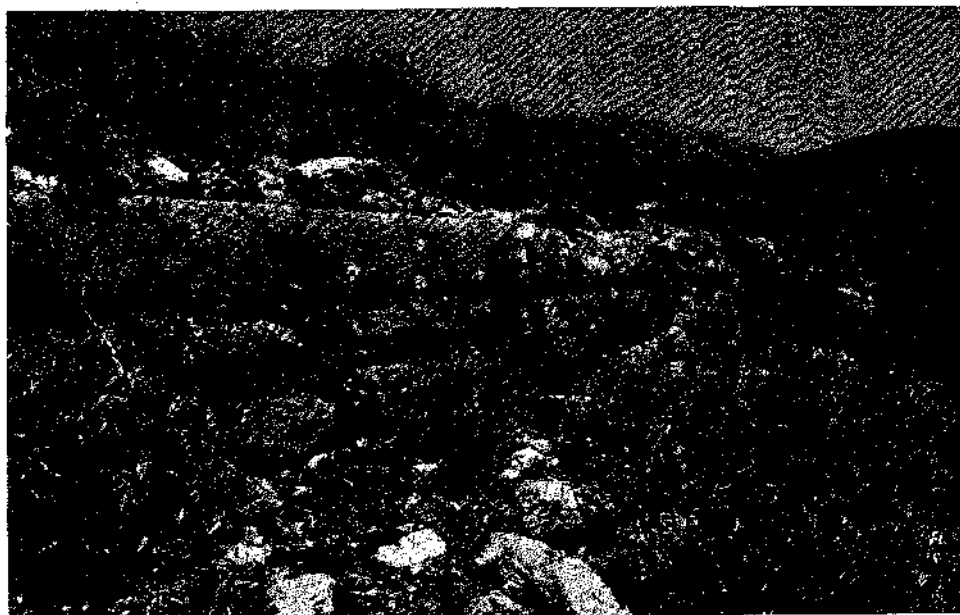

Fig. : 1 — Hellenistic terrace wall in the Upper City

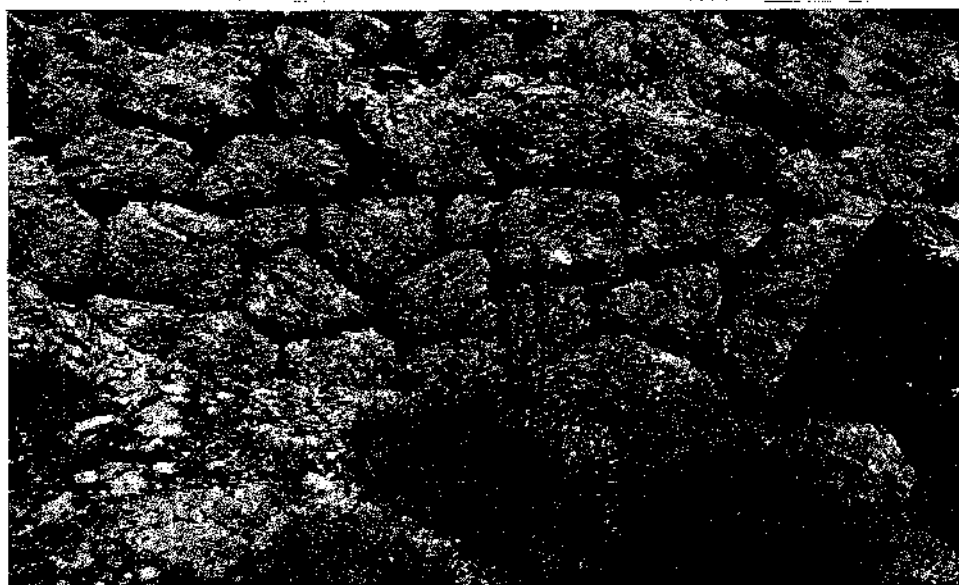

Fig. : 2 — Remains of the tower in polygonal masonry, near the eastern approach of the city

Fig. : 3 — Rock-cut aqueduct, to the east of the Upper City

Fig. : 4 — Southern column - pier of the loggia in the upper part of the bouleuterion's east wall

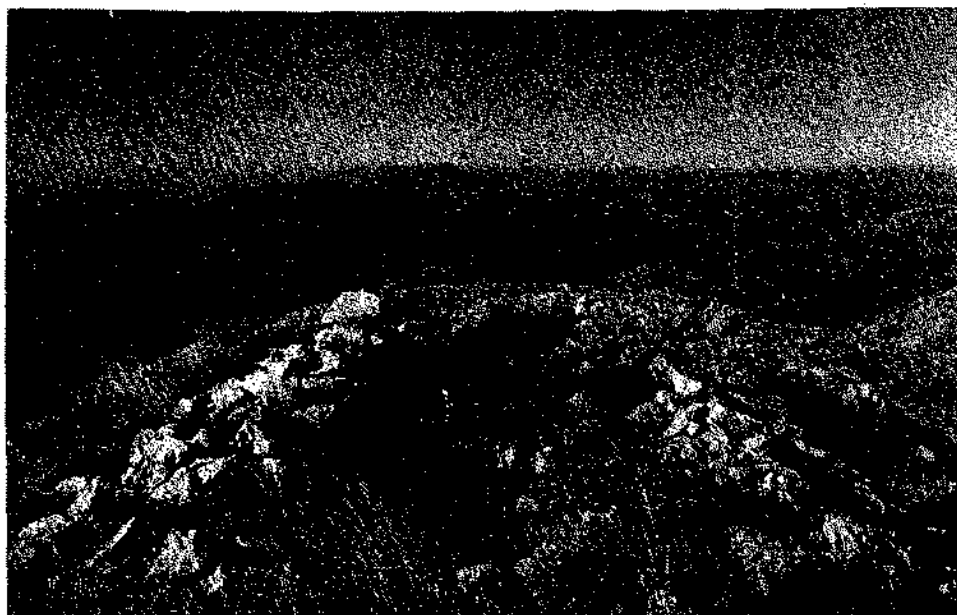

Fig. : 5 — Remains of the watch - tower overlooking the territory of the city

Fig. : 6 — Central part of the pediment of a small Antonine Temple, reused in the late city wall

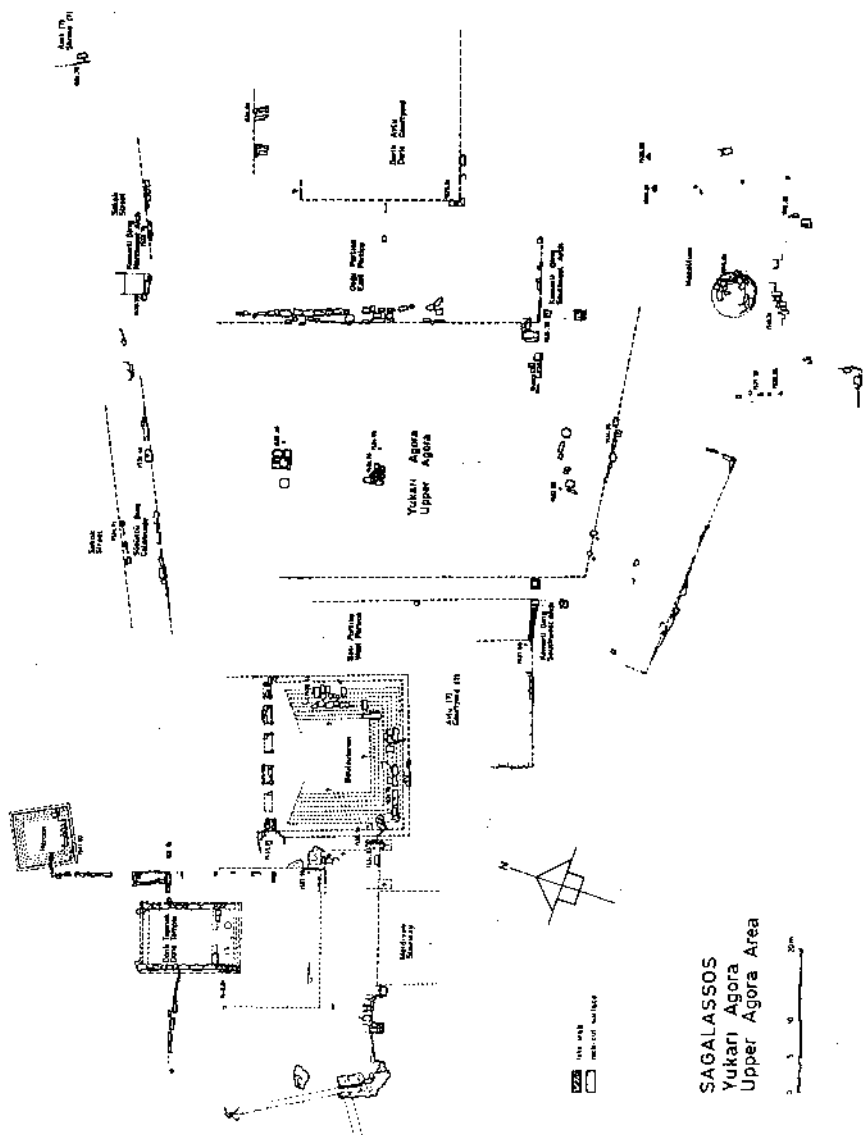

Fig. 7 — Plan of the Upper City after the 1937 campaign

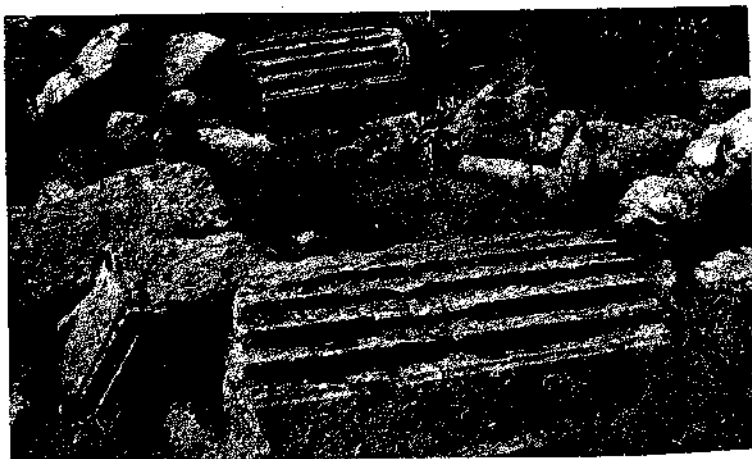

Fig. : 8 — Half-column pilasters from the eastern side of the official building in the southwest corner of the agora

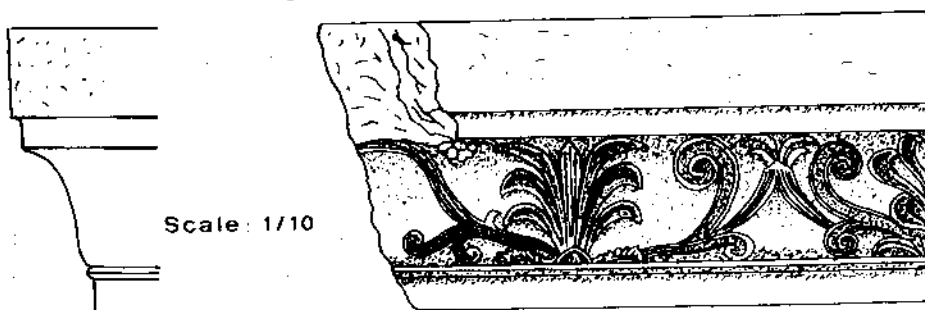

Fig. : 9 — Anthemion from the interior of the same building

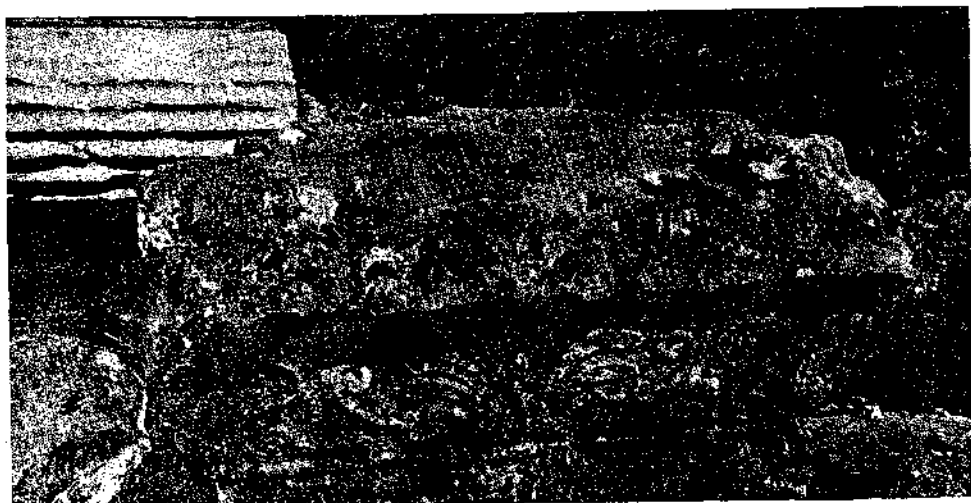

Fig. : 10 — Palmette decoration on the statue base of Krateros (southwest column of the Upper Agora)

Fig. : 11 — Frieze fragment with Macedonian shield and cuirass belonging to the southeast arch of the Upper Agora

Fig. : 12 — Partly collapsed vault of the northeast arch of the Upper Agora

Fig. : 13 — Drums of the heart - shaped column in the southwest corner of the «Doric Courtyard»

Fig. : 14 — Antae capital from the newly discovered heroon or shrine

CREMNA 1987

Stephen MITCHELL *

The third season of survey at the Pisidian city of Cremna took place in July 1987. We are grateful to the General Directorate of Antiquities and Museums for granting permission for the research, to the staff of Burdur Museum for their interest and support, and to our representative, Bay Sabri Aydal of Antalya Museum. The project is sponsored by the British Institute of Archaeology, and financial support has also come from the British Academy, the Roman Society, and the Craven Committee of Oxford University.

We concentrated on four main areas of study : the public buildings of the city, the streets and domestic buildings, the fortifications and other features connected with the siege of Cremna which took place in A.D. 278, and on the aqueduct system which brought water to the city bath house.

In 1986 we had examined the pi-shaped Doric agora which lies in the east part of the central civic area. The layout is characteristic of Hellenistic, not Roman Imperial architecture, and this is the only public building of Cremna, apart from sections of the walls, which probably predates the foundation of the Roman colony by Augustus. The Doric capitals and other architectural details are consistent with this date, although the building was significantly modified during the Imperial period. No public buildings can confidently be attributed to the early years of the colony. The next certain development was the construction of the Roman forum and basilica, on the same alignment but to the south west of the Doric agora, during the reign of Hadrian. Important changes can now be made to the plan published by Lanckoronski and reproduced by Ballance in his 1958 study. The projecting feature at the west end of the basilica, which was identified with the exedra mentioned in the dedicatory inscription, is clearly a later addition to the plan, since it obstructs the approach to the mid second century propylon to the north. The exedra must have been some other feature of the complex which now be identified. The forum was

(*) Dr. Stephen MITCHELL, 39 Sketty Road, Uplands Swansea, ENGLTERE.

surrounded by a two-storey Doric colonnade, with a triangular gable on the exterior of the east facade, where a dedicatory inscription ran above the cornice on an attica. Along the long north side of the forum, adjoining the basilica and forming its south wall there were 22 not 24 closely spaced columns. The east and west sides almost certainly contained nine columns, but those at the west end were substantially larger than in the rest of the colonnade, implying a higher entablature here. The south side probably contained twelve columns, but none can be observed in situ. The whole complex is laid out to an exactly square plan, 57 metres along the sides, and finds its best parallels in the Roman west, in North Italy and southern Gaul. In Asia Minor the conjunction of basilica and forum is also found at Smyrna and at Aspendus, and should be seen as a clear example of Italian influence on the architecture of the Greek East. The forum and basilica at Cremna are appropriate structures for a Roman colony. The use of the Doric order is also noteworthy at this late date. Doric building on this scale can only be paralleled in south west Asia Minor by the triple arch built by Mettius Modestus at Patara in Lycia, which was erected not, as used to be thought, in A.D. 100, but to coincide with Hadrian's visit in A.D. 129.

At about the same time as the forum and basilica were completed a prostyle temple in a small temenos was built at the head of a flight of stairs facing its west end. The door mouldings of this probably Corinthian building are apparently Hadrianic, and this modest sanctuary is part of the first phase of a major period of public construction which ran throughout the second century.

The Bath House, Building Q excavated by Professor İnan, may also be Hadrianic - its masonry style and aspects of the lay out are reminiscent of the newly excavated Bath House by the South Gate at Perge, and there is clear evidence for at least two reconstructions before the second quarter of the third century. It should be contemporary with the complex of sixteen cisterns which lay to the north of the propylon and were certainly constructed to provide water for the bath, and with the sophisticated aqueduct system which came from outside the city.

The building of the cisterns led to a remodelling of the central civic area. A new pavement was laid above them, and a monumental stairway was built to lead down to the paved level outside the Forum and Basilica. At the top of this stairway a two-storey propylon, with three arched entrances and an elaborate re-entrant facade, reminiscent on a smaller scale of the Library of Celsus at Ephesus, was built to link the two levels. The study made by Mustafa Büyükkolancı and Marc Waelkens has confirmed that this was indeed a propylon not a nymphaeum, and

suggests that it was built around A.D. 150. After it was complete attention moved to the colonnaded street, running WSW from beside the little Hadrianic temple. In 1985 we suggested that the colonnaded street belonged to the third century; it now appears to have been completed before the end of the second century. Severan building is only represented by the peristyle Ionic temple set in a temenos to the NW propylon, which we studied in 1986.

Outside the civic centre three other buildings are worth individual mention. At the east end of the site, looking southwards over the valley of the Cestrus, are the rock cut foundations of the cavea of a large semi-circular theatre which was never finished. It is impossible to be certain whether this building dates before or after the much smaller theatre, now badly ruined, which overlooks the Forum and Basilica from the East. On the north edge of the site, close to the cliff edge, there are the foundations and architectural members of a small temple with a Syrian gable above the entrance. Finally, on the south cliff, outside the city wall, there is a well-preserved tomb or heroon, partly rock cut and partly free-standing, with a garland frieze perhaps of late first century date.

In 1987 we made a detailed survey of the aqueduct system which brought water to the city from a spring about two kilometres to the south west. Although the distance involved is short the aqueduct was technologically sophisticated. Water ran in a terracotta pipeline by means of a series of arches to the crest of a ridge which slopes gently northwards to a point overlooking the modern mahalle of Hacıbağ from the south. The pipe ran along the top of stone wall, about a metre wide. From the brow of this hill it was carried to the slope opposite by another system of thirteen arches supporting a pressure pipe. Three sections of this pipe, made of heavily reinforced terracotta, were recovered from a village garden along the line of the aqueduct. From here the aqueduct turned east towards the city and led to a junction. One section ran up hill north eastwards to a point high enough to feed the cisterns in the centre of the city, while a lower branch continued eastwards and perhaps ran to an industrial or manufacturing area outside the city. Unfortunately these parts of the aqueduct have been almost completely destroyed by the Roman siege works of the late third century, but even so it is clear that along the higher section the water must have been raised mechanically for it to reach the necessary level.

The main features of the siege of A.D. 278 were described in last year's report. In 1987 the west wall of the city, with its twelve rectangular towers of perhaps Augustan date, and the curtain which had been rebuilt in the middle of the third century in the face of Persian or Gothic threats, were mapped and studied in detail. So too were the siege mound, twenty five metres high and 120 metres long from east to west, and the two siege walls built by Roman troops, each between 800 and 1000 metres long and running along the crests of the ridges which faced the city. Six square towers with a central platform along the front wall probably served as emplacements for ballistas or other Roman artillery; most of the heavy bombardment of Cremna was concentrated around the siege mound, where two intact and the remains of five other missiles have been found. One of the former was cut from a section of decorated architrave, and has the remains of ovolo and bead and reel mouldings on either side. It was taken to Burdur Museum together with the Latin dedication to the emperor Probus of A.D. 278 which was extracted from its find spot in the headquarters building of the attacking force immediately behind the second siege wall.

Another important epigraphic discovery was made at the nearby village of Kuşbaba, west of Bucak, namely the concluding section of a copy of the emperor Maximinus' famous anti-Christian rescript of A.D. 312, hitherto only known from a tiny fragment found at Arycanda in Lycia, and from the Greek translation preserved in book IX of Eusebius' **Church History**. The Kuşbaba text, which has also been taken to Burdur Museum, has a concluding line showing that the rescript was issued by the emperor on 6 April 312 in Sardis, and was addressed to the Pisidian city of Colbasa, to be identified with the large site next to Kuşbaba.

The final area of study in 1987 at Cremna was the domestic housing complex between the Forum and Basilica and the north cliff. Although it is much more damaged than the large domestic areas on the west side of Cremna, this section was notable for two of the largest houses observed to date, both built around large peristyle courtyards with 4 x 5 and 5 x 5 columns respectively. This area, close to the main public buildings of the city, was evidently favoured by the civic élite. Although the condition of

the houses at Cremna is poor — they have been much disturbed by illegal excavation as well as by the ravages of time — our plan now shows a coherent pattern of streets and *insulae*, which incorporate large and small houses, occasional shops, domestic cisterns, and, in late antiquity, a number of churches. Our picture of the occupation and development of the city, therefore, is not confined to the public buildings but includes important glimpses of the domestic settlement of this eastern Roman colony.

BALBOURA SURVEY 1987

John James COULTON *

The investigation of the small N. Lycian city of Balboura continued in 1987 with a season lasting from 13 July to 22 August. The team of ten included an epigraphist, two pottery specialists and four topographic surveyors, with Mr. Haluk Yalçinkaya of Milas Museum representing the Ministry of Culture and Tourism. The success of the season is due to the energy and determination of the whole team. Our thanks are also due to the Directorate General of Museums and Antiquities at Ankara for permission to undertake the survey, to Bay Güven Güler and his staff at Fethiye Museum, and to the local authorities of the province of Muğla who helped our work to go forward smoothly. Financial help was generously provided by the British Institute of Archaeology at Ankara, under whose auspices the survey is conducted, by the British Academy, the University of Oxford Craven Committee, Merton College, Oxford, and the Society of Antiquaries of London. Surveying equipment was loaned by the Department of Land Survey, Northeast London Polytechnic.

Our main efforts were devoted to completing the topographic survey of the city, and to the systematic collection of surface pottery over the area it occupied. Two teams of surveyors were active through most of the season. Dr. L. Bier of Brooklyn College, New York, extended his survey of the lower city, begun in 1986, to include the unfortified area to the south of the main public buildings, which seems to have been occupied under the Roman empire, and also the series of sarcophagi to the southeast. At the same time a team from the Department of Land Survey at Northeast London Polytechnic, led by Mr G. Hollinshead, undertook the survey of the city hill and the western necropolis. Although some details remain to be added, the topographic survey of the whole city and the adjoining cemeteries is now effectively finished, and a plan at a scale of 1 : 1000 is being prepared. Unfortunately, the illness of Mr Hollinshead at a crucial period this spring has prevented the completion of the final drawing, and this has also delayed work on other aspects of our research.

The collection of surface sherds is intended both to provide a substantial sample of the various types of pottery used at Balboura, and

(*) Dr. John James COULTON, Ashmolean Museum, Oxford OX1 2PH, ENGLAND.

also to record the frequency of pottery of different periods in different areas of the city. On the city hill we concentrated on the first goal, since systematic collection at predetermined intervals will become easier when the detailed plan is available to control the process. A number of areas were chosen either for their productivity or for their relation to various fortification walls, and within these areas all rim and base sherds were collected, together with examples of any distinctive fabrics. More work needs to be done on this material, but some useful results are emerging.

Most of the pottery from the city hill belongs either to the last two centuries BC and the first AD, or to the fifth to seventh centuries AD with only a little pottery of the intervening period from the terraces, presumably domestic, to the west of the Upper Theatre. This corresponds well with the picture gained from the structural remains - Hellenistic walls, with the Upper Theatre perhaps early Roman, and then refortification at a late period, when re-use of sarcophagi was acceptable. However, the discovery of several pieces of pottery dating from the second and first centuries BC, but none belonging clearly to the third, confirms and sharpens the view, based previously on the loosely dated grave stele of a Balbouran mercenary at Sidon, that the city was founded in the early second century BC.

So too at the other end; the latest architectural activity was the building of three churches, all of a type generally dated to the fifth century AD. The pottery now provides positive evidence that settlement on the city hill continued into the seventh century AD. Indeed, it may have continued much longer, for a Byzantine coin of Romanus IV, who reigned from 1067 - 1071, was found in the upper city. One coin does not necessarily imply a settlement, however, and so far there is no tenth or eleventh century pottery to go with it.

Systematic sherding in the fortified lower city was generally impossible because of the heavy rubble and bushes covering the site. But one small problem has been solved. We wondered in 1985 whether there was a church within the lower city to serve as the cathedral of the bishops of Balboursa. In 1987 we noticed indications of an apse at the east end of the large building east of the agora, and (with the advantage of hindsight) the traces of a division into nave and two aisles of a narthex at the west end can also be seen. This church is similar in plan to the others — particularly to the south church with its embedded apse — but is rather longer, about 40 m. rather than 33 m. The recognition of this building as a church may have some bearing on the date of the Late Antique fortifications, for their northeast corner, which does not occupy any natural strong point, was probably set out so as to include the church.

Since no bishop of Balboura is attested before the Council of Chalcedon in AD 451, it is unlikely that the cathedral, and so also the fortification, is earlier than the fifth century AD.

After the harvest in late July, it was possible to carry out systematic sherd collection on the low ground outside the lower city walls, and on both sides of the river bed. We used the existing field boundaries as a basis for our collection, since these were to be recorded on the topographic survey. Within each field we laid out lines 15 m. apart and then at 10 m. intervals we counted the sherds visible within a measured area of 1 m², so as to gain measure of the changing density of sherd scatter. All rims, bases and other distinctive sherds seen from the line were also collected, so as to provide enough potentially datable sherds to show periods of occupation. This work took place during the last part of our season, so that it was not possible to study the pottery, and in the absence of the finished site plan we can not set out the sherd density figures. However, there is apparently little or no Hellenistic material from this area, and much that is Roman, which seems to confirm the view that in Roman period the domestic area as well as the public buildings moved from the hill to the plain.

In addition to these main activities the epigraphic recording and architectural study, begun in 1986, were continued. Dr Bier worked both on both the theatres. Of the Lower Theatre only a few rows of seats were put in place, and even those are interspersed with rock outcrops. The scene building was also left unfinished, for the surviving platform has not been completely smoothed, and there are no fragments of the **scenae frons** in the nearby stone heaps. In spite of that, the lower storey preserves some interesting features. The platform is in fact a wall about 5 m. thick to carry the **scenae frons**. It is penetrated by five arches, of which the widest, to the south, was probably to provide an entrance to the cavea, for there is no space between the end of the scene building and adjacent cliff. An arcaded passage was planned, but never built, behind the **scenae frons**, and in front of it, beneath the stage, a similar passage, roofed with slabs carried on arches, ran the full length of the building. At least two, and probably five, doorways led out from it to the orchestra. Close to the central doorway the finished profile of the proscenion entablature can be seen, and an interesting feature beside this doorway is a small pierced stone screen, providing light and air to the passage when the doors were closed.

The epigraphic study, continued by Mr. Milner, located a number of new funerary and votive inscriptions, the latter being related to votive reliefs, of which several were found in and near the city. On a rock

outcrop just inside the south wall of the Late Roman upper circuit is a small relief with three figures in short tunics (Fig. : 1). The inscription below is too weathered to read, but the relief is related to others showing three similar figures, which are concentrated in the highland region between Lycia and Phrygia. Some carry staffs or spears (as our figures appear to do), some carry axes, and in one case they are accompanied by dogs. As Robert has pointed out, this should make us wary of supposing that they all represent one triad, and another small relief by a spring a short distance to the east of Balboursa shows three figures which are rather different, perhaps female rather than male, though their sex is hard to determine.

Less problematic are the reliefs associated with the Dioskouroi, which have the standard form of two riders facing a frontal female figure who is never named. By a small spring just to the west of the city a poorly preserved relief of this type was dedicated to the Dioskouroi by Ermaios son of Magas, and below the Upper Theatre is another of the same type with a clearer relief but a weathered inscription (Fig. : 2). In this case there may have been an additional figure to the right of the main group. Finally a dedication by Molesis son of Moles, higher up the hill, shows only the close-fitting hats of the Dioskouroi (Fig. : 3), a representation which also occurs among Dioskouroi reliefs at Kırkpınar and Kızılbel, in the mountains to the east of Balboursa. Again, although the full range of these reliefs is quite wide, the heaviest concentration is in the mountains between Lycia and Phrygia, much of which was, under the Roman empire, the territory of Balboursa. An analysis of the location of these and other such reliefs may tell us more about this important aspect of the religious life of the district.

More work was also done on the funerary monuments beside the city. A second built tomb was found to the south of the city. Though smaller than the East Tomb, it was of the same type, with a pedimented main chamber and small **hyposorion** below, and like the East Tomb it was placed to face the city across the valley bottom. At the other end of the social scale, several tile graves were revealed during road widening near the Dirmil pass revealed; each was formed of six large tiles, apparently without grave goods. An inventory was also begun of the sarcophagi which make up the bulk of Balboursa's funerary remains. About 80 monuments were listed, and the final number will probably be close to 100. More than half the surviving lids are decorated with a reclining lion, a type which is characteristic of the territories of Balboursa, Oinoanda and, to a lesser extent, Boubon. At Balboursa they occur equally in all three cemeteries, but vary widely in their style from the flat and lifeless

to the bold and roundly modelled (Fig. : 4). However, such burials were not restricted to the city. Already two lion sarcophagus lids, and a built tomb similar to the South Tomb at Balboursa, have come to our notice at places from two to five kilometres from the city.

It is indeed to the countryside that we now wish to turn our attention. Energetically following up local information, Bay Yalçinkaya last year located a number of small sites in the neighbourhood of Balboursa which begin to suggest what we may find. Some have been mentioned already - the rock relief by a spring, the built tomb and sarcophagi. But there were others too. Only two or three km to the east of the city is a small fortified enclosure, about 30 m. in diameter, with a wall of large stones, without mortar. Presumably this antedates the city of Balboursa, since it would serve no purpose so close to the walled city. If it is typical, then earlier settlements may have been small and scattered. Higher up in the mountains, a late Roman village, with the ruins of a church, lay beneath a small fortified acropolis, with walls of smaller stones, like the later circuit at Balboursa - an indication of the insecurity of this later period.

Finally an indication of progress with the study of our finds. Work on the exedras of Onesenios and Meleager, at the centre of Balboursa, is complete, and a paper on this small but intriguing complex, which brought local aristocrat side by side with city slave, will appear in the next two volumes of **Anatolian Studies**. Slightly less advanced is the study of the important Hellenistic inscription, removed to Fethiye Museum in 1986. The lettering suggests a date in the second or early first century BC, and it apparently relates to a major land allotment at a date close to the foundation of Balboursa, with a rich harvest of local names, many of them previously unknown.

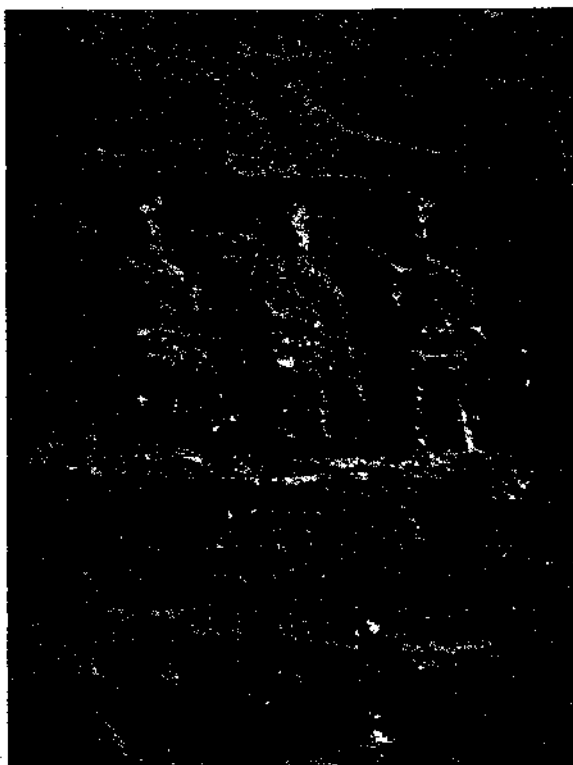

Fig. : 1 — Triad relief near Late South Wall

Fig. : 2 — Dioskouroi relief below Upper Theatre

Fig. : 3 — Caps of the Dioskouroi; relief west of the Upper Theatre

Fig. : 4 — Sarcophagus lid with lion

PROKONNESOS - 1987 ÇALIŞMALARI

Nuşin ASGARİ *

Marmara Adası, Saraylar Köyü 1987 dönemi çalışmaları iki yönlü olmuştur : Bir yandan köyün çevresi ve antik mermer ocaklarında yüzey araştırmasına devam edilmiş, bu çalışma sonucunda Prokonnesos'luların ocak faaliyeti ve ölü gömme adetleriyle ilgili 40 adet belge daha bulunmuş, bunlardan dokuzu Saraylar açık hava müzesine taşınmıştır; diğer yandan ise geçen yıllarda saptanan yarı-işlenmiş eserler üzerinde ayrıntılı çalışmaya başlanılmış¹, birçoğunun çizim ve röleveleri yapılmıştır. 1987 çalışmasına katkıda bulunan Yük. Mim. Müren Beykan, Topograf Adnan Şakar ve örenyeri bekçisi Ramazan Karataş'a burada içten teşekkür etmek isterim.

1 — Antik Mermer Ocakları ve Ocak Malzemesi '87

Ocak araştırmalarından biri Saraylar'ın kuş uçuşu 3 km. güneydoğusunda Silinte mevkiinde, denizden 200 m. yüksekte yer alan Harmantaş ocağında olmuştur. İçinde devasa bir sütun tamburunun durduğu bu önemli ocak 1987'de tekrar işletilmek istenmiş, ocak artıkları dozer ile temizletilince, geçen yıllardan tanıdığımız antik ocak² daha fazla ortaya çıkmıştır (Resim : 3). Antik kalıntıları tahrip edecek olan bu faaliyet, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün yardımıyla tarafımızdan durdurulmuştur.

19 m. Eninde olan Harmantaş ocağında beş çalışma yeri görülmektedir (Resim : 2, no. I-V). Ocaktaki kesim çalışması yalnız sütun tamburunun olduğu yerde tamamlanmış (Resim : 2, no. II), fakat 4.45 m. çapındaki tambur, yerinden oynatılırken çatladığı için, ocakta terkedilmişti. Tamburun çevresinde ana kayada ortaya çıkan küp şeklinde, işlenmesi yarım kalmış dev kütleler ise (Resim : 2, no.1, III-V) bir şeref sütunu anıtı için çeşitli elemanların kesilmeğe hazırlandığını göstermektedir. Ocak yüzeyinde saptadığımız haç tasviri ve bazı Grekçe harflerden (Resim : 4) burasının Geç Antik Çağ'da işletilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

(*) Dr. Nuşin ASGARİ, İbrikar Sok. Mutlu Ap. 18/8 Küçükbebek İSTANBUL.

(1) Saraylar'da yapılan çalışmalarla ilgili bibliyografya için bkz. N. Asgari, *V Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1987/I, s. 147, dn. 1.

(2) Bu ocağın 1986 durumu için bkz. Asgari, ay. yr. s. 149 ve resim 9.

Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti Konstantinopolis'de Geç Antik Çağ'da, üzeri kabartmalarla süslü iki büyük şeref sütunun diktiliği bilinir. Bunlardan biri imparator Theodosius I'e, diğeri de oğlu Arkadius'a aittir. Arkadius Sütunu'nun yüksek kaidesi ve sütun gövdesinin başlangıcı halen Cerrahpaşa yolu üzerinde mevcuttur. Theodosius Sütunu'nun temelleri, yani kesin durduğu yer ise bulunamamıştır; fakat anıtın bugünkü Beyazıt Meydanı'nda, belki de İstanbul Üniversitesi bahçesi içinde bir yerde durduğu antik kaynaklara göre anlaşılmaktadır. Bu sütuna ait bazı kabartmalar II. Beyazıt Hamamı'nda tekrar kullanılmıştır. Yapmış olduğumuz ölçümleme çalışmaları Saraylar'daki Harmantaş tamburunun Arkadius Sütunu'na ait olamayacağını göstermiştir. Dolayısıyla bu tamburun büyük bir olasılıkla Theodosius Sütunu için hazırlanmakta olduğu, fakat ocakta çatlayınca İstanbul'a sevk edilmediği anlaşıyor. Theodosius Sütunu için hazırlık çalışmalarının 386 yılında başlamış olduğunu yazılı kaynaklardan öğreniyoruz. Buna dayanarak Harmantaş ocağındaki faaliyeti 380-390 yılları arasına tarihlemek mümkün oluyor³.

Harmantaş ocağı bize Geç Antik Çağ'da Prokonnesos'da imparatorluk ocaklarının çalışma tarzı hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir. Görüldüğü üzere, bazı anıtların çeşitli elemanları ocaklara ölçü verilmek suretiyle ısmarlanıyor ve bunlar ocakta biçimlendirildikten sonra sevkediliyordu. Antik Çağ'da prefabrikasyona ait somut bir örnektir Harmantaş!

1987'de yapılan ocak araştırmalarında, her yıl olduğu gibi, yine yarı-ışlenmiş durumda çeşitli mimari elemanlar (sütun kaideleri, sütunlar, başlıklar, vb.) bulunmuştur. Silinte, Mermercik, Yalancı Palatya, Çamlık ve Mandıra mevkilerinde sürdürülen bu araştırmalarda ortaya çıkan buluntuların arasında, silme yükseklikleri dahi tesbit edilmiş, yarı-ışli bir geison bloku (Resim : 5) ve akroteri tam eksene oturtulamadığı için işlenmesinin çok erken bir safhasında terkedilmiş olan bir alınlık tepesi (Resim : 6) ilginçtir.

Prokonnesos ocak atölyelerinde İon ve Korint başlıkların yarı-ışli bir safhaya kadar yontulduklarını ve bunların bu şematik safhada ihraç edilerek satın alındıkları merkezde tamamlandıklarını geçmiş yıllarda yapılan çeşitli buluntulara dayanarak artık söyleyebiliyoruz⁴. 1987'de Saraylar'da ilk defa olarak diğeri bir başlık tipi daha saptanmıştır (Resim : 8). Erken Bizans Çağı'na ait, yarı-ışlenmiş ama sevke hazır olan

(3) Harmantaş mermer ocağı ayrı bir makalede yayınlanmaktadır : N. Asgari, «Zwei Werkstücke für Konstantinopel aus den Prokonnesischen Steinbrüchen», *Istanbul Mitteilungen* 39 (1989) 46 vdd. lev. 5 (baskıda).

(4) Korint başlıklar için bkz. a.ş. dn. 7. - İon başlıklar için bkz. M. Beykan, «The marble architectural elements in export - form from the Şile shipwreck», *Classical Marble : Geochemistry, Technology, Trade*, 1988, s. 127 vdd.

bu eser satın alınacağı merkezde ya kompozit, ya da koç protonlu bir başlık şeklinde tamamlanacaktı⁵. Diğer bir başlık ise Erken Bizans Çağı'nda kullanılan sepet başlık tipinin yarı-ışlı (sevke hazır) durumuna bir örnektir (Resim : 7).

2 — Roma, Bizans ve Osmanlı Çağları'na ait Mezarlar '87

Geçmiş yıllarda kurtarma kazısı yapılmış olan batı nekropolünde *in situ* duran Roma İmparatorluk Çağı lahitlerine bu yıl bir tane daha eklenmiştir (Resim : 1'de, UU lahti). Dar-uzun oranlı teknesi ve ufak köşe akroterli semerdam kapağı ile İ.S. 2. yüzyıl başlarına işaret etmek olan bu bezemesiz lahit, nekropolün en erken örneklerinden biridir⁶. Bu lahtin, nekropoldeki diğer lahitler gibi, bir aile mezarı olduğu anlaşıyor, çünkü içine, başları doğu yöne gelecek şekilde yanyana üç ölü yatırılmıştı. İskeletlerin yanında bulunan ölü hediyelerinden bir kısmı 2. yüzyıla, diğerleri ise 3. yüzyıla aittir (Resim : 10); bu da lahtin uzun bir süre aile mezarı olarak kullanıldığını kanıtlamaktadır. Roma Çağı'na ait iki yazıtlı lahit parçası ve köyün doğusunda Abrus mevkiinde duran bezemesiz bir lahit de 1987 buluntuları arasındadır.

Saraylar limanının güney yamacında, köy yolu açımı sırasında dozer tarafından üst tarafı tahrip edilen Erken Bizans Çağı'na ait bir mezar da temizlenerek ortaya çıkarıldı (Resim : 1'de, no.8). İç kısmında baş ve ayak ucunda haç kabartmaları bulunan bu levhalı mezarın üzeri kaba mermer plakalar ile örtülmüştü (Resim : 11).

Saraylar'da geçmiş yıllarda Osmanlı İmparatorluk Çağı'na ait 18.-19. yüzyıl Rum mezar taşları bulunmuş, bunların ait oldukları mezarlığın yeri ise saptanamamıştı. 1987'de 19. yüzyıla ait bir Türk mezarlığı tesbit edilmiştir. Mermercik koyunun doğu ucunda, Salih Sabri mermer fabrikası alanında bulunan bu mezarlıktaki taşların bir uzman tarafından incelenmesi gerekecektir (Resim : 12).

3 — Su Yoluna ait Yeni Belgeler '87

Geç antik Çağ'a ait mermer oluklardan oluşan su yolunun Saraylar'ın 3 km. güneyinden ve deniz seviyesinden takriben 350 m. yüksek bir mevkiiden limana indirildiği ve yer yer ufak haznelerde dinlendirildiği, yeni buluntularla kesinleşmiştir. Ermeniköy mevkiinde suyun çıktığı kaynağa yakın bir yerde iki su oluğu saptanmış (Resim : 9), su yolunun kö-

(5) Bu tarz başlıklar için bkz. E. Kitzinger «The horse and lion tapestry at Dumbarton Oaks», *DOP* 3 (1946) 81 vdd.

(6) Bu tip lahitlerin geniş tekneli ve iri köşe akroterli olanlardan daha önce kullandıkları hususunda bkz. N. Asgari, N. Firath, «Die Nekropole von Kalchedon», *Dörner Festschrift*, 1978, 49 vdd. ve dn. 145.

ye girdiği noktada, köy yolunun altında **in situ** bir kesimi bulunmuştur (Resim : 1'de, no. 15-16).

4 — Antik Liman ve Yükleme Yerleri '87

Prokonnesos ocak atölyelerinde hazırlanan mermer blokları ve biçimlendirilen yarı-işli elemanları ihraç eden ana limanlardan birinin bugünkü Saraylar koyunun içinde olduğu anlaşıyor (Resim : 1). Diğer önemli bir liman ise köyün doğusundaki Mermercik koyunun ucunda bulunuyordu (Resim : 13).

Mermercik koyunun orta kesiminde, Zeytinburnu mevkiine yakın bir yerden de eskiden gemilere yükleme yapıldığı anlaşıyor. Denizin içinde doğal bir kayalığın oluşturduğu ufak bir dalgakıran kıyı şeridini kuzey rüzgarına karşı korumaktaydı. Kıyıya doğru meyilli bir rampa halinde traş edilmiş olan bu yükleme yolu (Resim : 14) üzerinde direk yuvaları ve kayaya oyulmuş bazı denizci işaretleri saptanmıştır. Ağır mermer yükler bu rampanın ağzından herhalde büyük sallar üzerine alınarak açıkta demir atmış gemilere götürülüyordu. Bu rampadan gerek Antik Çağ'da, gerekse 19. yüzyılda yükleme yapılmış olduğu, çevrede görülen ihraç malzemesinden anlaşılmaktadır. Örneğin, gemiye yüklenmek üzere kıyıya indirilirken yolda kırılmış olan büyük bir sütun tamburu terk edilmiş olarak halen burada durmaktadır (Resim : 15).

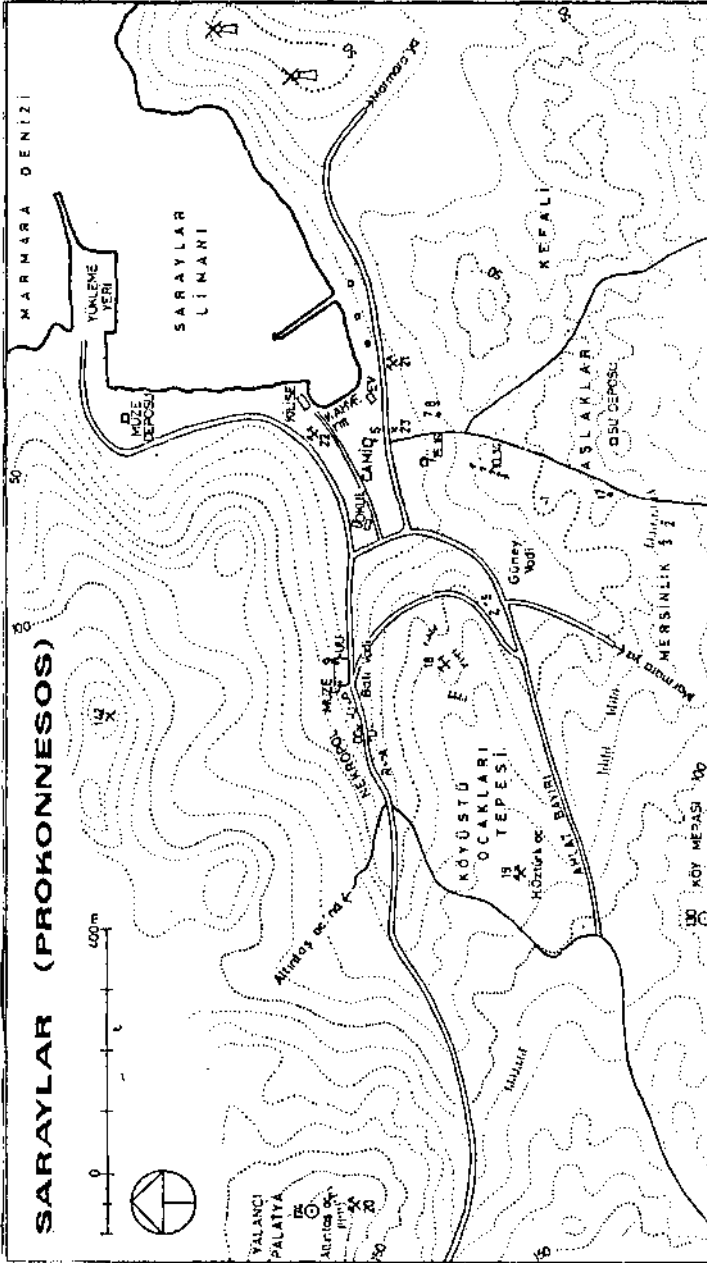
5 — Korint Başlığının İşleniş Safhaları

Saraylar'da 10 çalışma döneminde tedricen toplanan ve kısmen açık hava müzesinde sergilenen yarı-işli mermer eserler üzerinde 1987'de nihai yayın için çeşitli konular üzerinde ayrıntılı incelemelere başlanmıştır. Prokonnesos'da bugüne dek saptanmış, çok büyük boyda, anıtsal yapı elemanlarının plan ve rölöveleri yaptırılmıştır (12 eser). İşlenmesi çeşitli safhalarda yarım kalmış 31 adet Korint başlık toplu olarak incelenmiş, adada işlenen Korint başlığının bir mermer bloktan başlayarak geçirdiği tüm işleniş safhaları, Saraylar buluntularına dayanılarak saptanmıştır (Resim : 16). Bu konudaki çalışmamız şimdi yayınlanmış olduğundan⁷, burada sadece bir çizim göstermekle yetiniyorum (Resim : 16). Korint başlığının 12 işleniş safhasında tamamlandığını, bu süreçte başlığın 5 defa pozisyon değiştirmesi, yani tepetaklak çevrilmesi gerektiğini, Prokonnesos ocak atölyelerinde bu başlıklar son safhaya kadar işlenebilmesine

(7) N. Asgari, «The stages of workmanship of the Corinthian capital in Proconnesos and its export form,» *Classical Marble : Geochemistry, Technology, Trade*. NATO Advanced Science Institutes, Series E. vol. 153, 1988, 115vdd. resim 1 vdd.

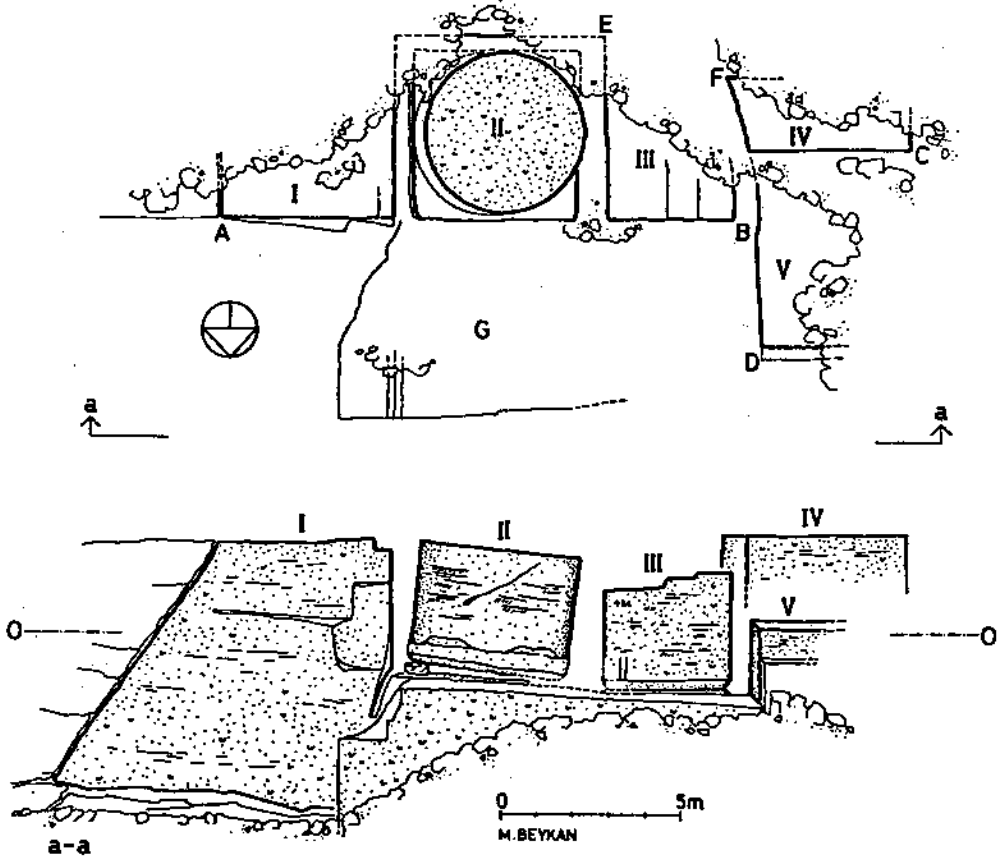
rağmen, bunların genel olarak yarı-işlenmiş biçimde (8. ve 9. işleniş safhalarında) seri imalatı halinde ihraç edildiğini ve satın alındıkları merkezlerde tamamlandıklarını yaptığımız inceleme sonucunda iddia edebiliyoruz.

2. Yüzyıl ortalarından itibaren 3. yüzyıl içlerine kadar Roma İmparatorluğu'nun çeşitli eyaletlerinde mermerden kentler kurmak modası almış yürümüştü. Akdeniz havzası ve Karadeniz çevresinde bulunan bu kentlerdeki mermer işçiliğini hızlandırmak için Prokonnesos atölyelerinin bu yarı-işli, prefabrike seri imalatını yöntem olarak geliştirmiş oldukları anlaşıyor.

- A.-UU : Bali nekropolünde Roma çağ. kabirleri
 -1.-4 : Güney veçide Roma çağ. kabirleri (Öc.105, Öc.79, Öc.123, Öc.115)
 -5 : Antik mezar (Öc.117)
 -6 : Erken Bizans kilise dokarı
 -7 : Erken Bizans kilise kalıntıları
 -8 : Erken Bizans mezarı (Öc.118)
 -9 : Erken Bizans şapel kalıntıları
 -10, 115 : Antik su yolu, mermer su olukları (mezar no.221, 223, 227, Öc.113)
 -17 : Su yoluna ait dihlendime Nazimesi
 * Antik mermer ocaklı ve ocak atölyeleri
 18 : Kayısı atölyesi
 19 : Ahlatbeyiri ocakları (Öc.119)
 20 : Yalancı Palatya ocakları (Öc.118)
 21 : Limon ocaklı (Öc.118)
 22 : Limon ocaklı (Öc.118)
 a.00 : Nekropolde 545 antika atölyesi
 *23 : Meşel atölyesi

Resim : 1 — Saraylar köyü ve yakın çevresindeki buluntuları gösterir harita

Resim : 2 — Harmantaş ocagının planı ve kuzeyden görünümü (Silintel)

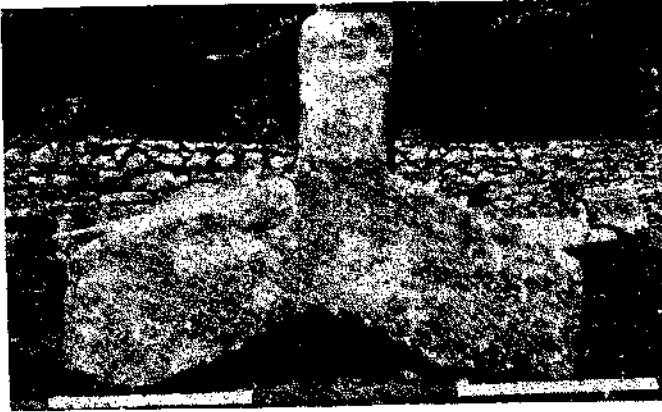
Resim : 3 — Harmantaş ocağının kuzeyden görünüşü (Silente)

Resim : 4 — Harmantaş ocağı cephesine kazılmış harfler

Resim : 5 — Yarı - işli geison blokunun yandan görünüşü (Mandır)ı

Resim : 6 — Yarı - işli ahnlık tepesi (Yalanc) Palatya)

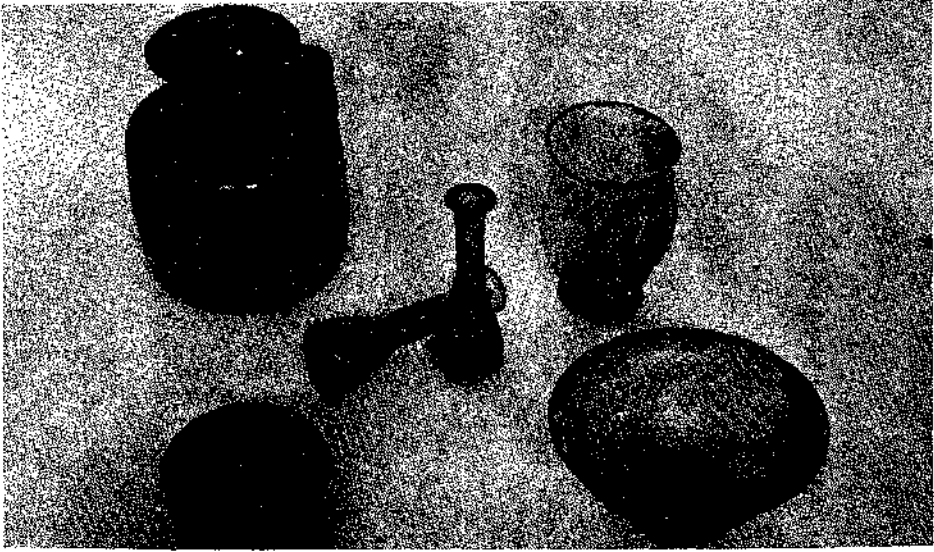
Resim : 7 — Yarı - işli sepet başlık (Mermercik)

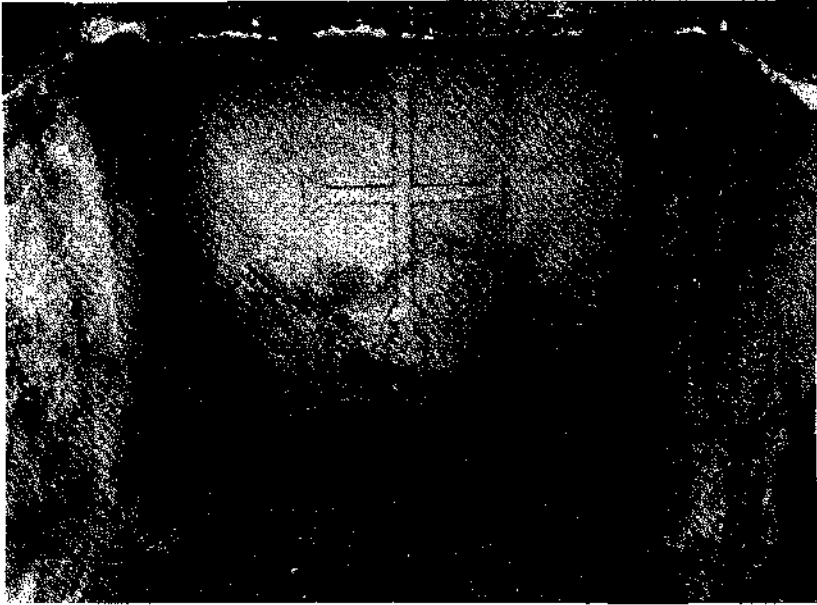
Resim : 8 — Yarı - işli geç antik başlık

Resim : 9 — Mermer su olukları (Ermeniköy)

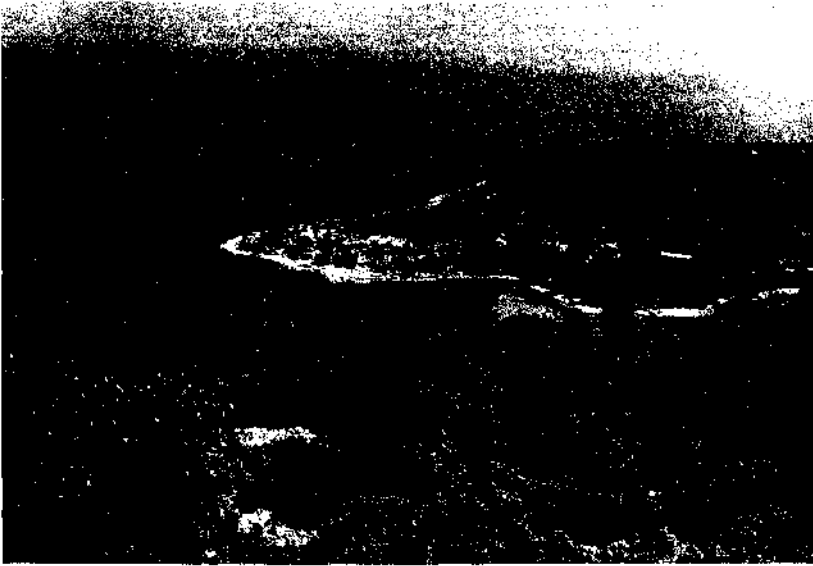
**Resim : 10 — UU lahtinde bulunan Roma Çağı pt. kandil ve cam eserler
(Batı Nekropolü)**

Resim : 11 — Erken Bizans Çağı'na ait levhali mezarın içi

Resim : 12 — Osmanlı mezar taşı
(Mermereik)

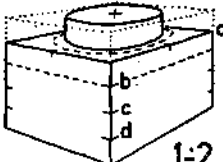
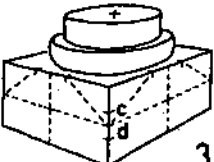
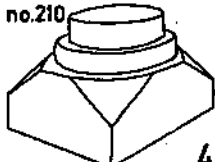
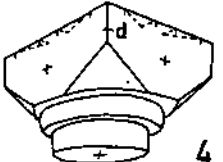
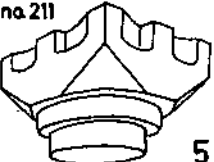
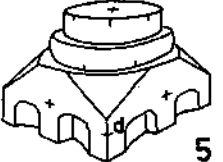
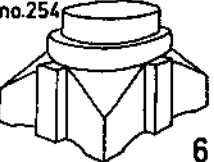
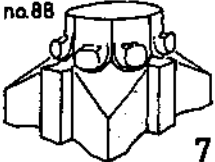
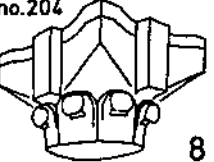

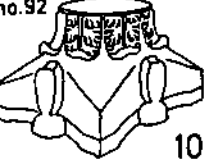

Resim : 13 — Saraylar'ın doğusunda Mermereik Limanı

Resim : 14 — Yükleme rampası (Zeytinburnu)

Resim : 15 — Antik Çağ'da taşınırken kırıldığından yükleme yolunda kalmış sütun tamburu (Zeytinburnu)

		POSITION	DRESSING
 1-2	 3	no.210	I FIXATION OF LOWER DIAMETER
	 4		
 4	 5	no.211	II FORMATION OF ABACUS- PROFILE
 5	 6	no.254	III ROUGHED OUT LAYOUT OF DECORATIVE ELEMENTS
	 7	no.88	
	 8	no.204	IV QUARRY-STATE EXPORT FORM
	 9	no.207	
 10	 11	no.92	V WORKSHOP STAGE
	 12	no.41	VI FINISHED STAGE

M.Beykan

Resim : 16 — Prokonnesos'da işlenen Korint başlığının çeşitli işleniş safhaları
(Sarayılar koleksiyonundan)

LYDİA, KARİA VE PHRYGİA'DA ARAŞTIRMALAR

Hasan MALAY *

1987 yılı yüzey araştırmalarında, varlığını diğer bazı kaynaklardan bildiğimiz bazı küçük yerel tapınaklar ve dinler hakkında bilgi ve belge toplamayı amaçlamıştık. Bu nedenle, çalışmalarımızı özellikle dağlık **Katakekaumene** yöresinde yoğunlaştırdık¹. Bu araştırmaya ilişkin ilk bulgular özetle şöyledir :

a) **Apollon Nisyreites Tapınağı** : Yayınlanmış birçok yazıt bize, Kula'nın Saraçlar Köyü'nde **Apollon Nisyreites** isimli bir yerel tanrıya ait bir tapınak ve **Nisyra** adında küçük bir yerleşim (**katoikia**) bulunduğunu göstermekteydi². Nitekim, Saraçlar köyünde yaptığımız kısa araştırmada, bu tanrıya sunulmuş iki adet adak taşı ve bir onur yazıtı saptadık.

b) **Apollon Azyros Tapınağı** : Biri Avrupa'da³, diğeri ülkemizde bulunan iki adet adak taşı bize, Lydia'da **Apollon Azyros** adında, henüz tanımadığımız bir yerel tanrının adını vermektedir. Araştırmalarımız sonucunda, bu eserlerin, Demirci'ye bağlı Saraycık köyünde çıktığını öğrendik. Eserlerin çıkarıldığı tarlada yaptığımız incelemede, bol miktarda seramik ve yapı kalıntısına rastladık. Hiç şüphe yok ki, burası, İ.S. II. ve III. yüzyıllarda faaliyette olan **Apollon Azyros** tapınağının bulunduğu yeri.

c) **Hodeni Katoikia'sı** : Yayınlanmış bazı yazıtlar bize, Lydia'da **Hodeni** veya **Hodenoı** adında küçük bir **katoikia**'nın varlığını kanıtlamış durumdadır⁴. Ancak, bu yazıtların çıkış yerinin tam olarak bilinmemesi, bu yerleşimin nerede bulunduğunu öğrenmemizi engellemekteydi. Araştırmalarımız sırasında, bu halkın yaşamasının ihtimal dahilinde olduğunu düşündüğümüz Borlu yöresindeki bazı köyleri ziyaret ettik. Nitekim, bi-

(*) Doç. Dr. Hasan MALAY, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Bornova/İZMİR.

(1) Bu araştırmanın yürütülmesi için gereken izni veren ve kolaylıkları sağlayan Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün ve ilgili müzelerin sayın yetkililerine teşekkür etmeyi görev sayarım. Araştırmanın Yerli Anadolu Dinleri ve Tapınakları ile ilgili kısmı Ege Üniversitesi Araştırma Fonu tarafından desteklenmiştir.

(2) TAM V. 1 no. 425-429, 441, 446-7 ve 523.

(3) Bk. J. Nollé, «Epigraphische und numismatische Notizen», *Epigraphica Anatolica* 10 (1987), s. 102-104.

(4) TAM V, 1, no. 76 ve H. Malay, *Epigraphica Anatolica* 1 (1983), s. 25-27.

raz da şans eseri, Köprübaşı nahiyesi civarında, **Hodeni** halkından söz eden iki adet yeni yazıt bulduk. Bunlardan birinde, **Hodeni katoikia'sı**, Gaius Papinius Aemiliaraus adında birini onurlandırmaktadır. Diğer buluntu ise, aynı halkın, köyün selâmeti için **Theos Megistos'a** sunduğu adak heykelinin kaide kısmıdır. Eserlerin çıktığı yeri saptamış olmamız, bölgenin tarihî coğrafyası için önemli bir adımdır.

d) Saittai Şehrine alt Bir Miltaş : Yüzey araştırmalarında saptadığımız, zikre değer diğer buluntu da, Saittai şehrine olan mesafeyi kaydeden bir miltaşdır. Borlu'nun Karyağdı köyünde bulduğumuz bu miltaş İ.S. 293-305 yıllarına aittir ve bu kentin adını kaydeden ilk miltaşdır.

e) Aydın Müzesi Çalışmaları : Bu müzedeki çalışmalarımız sırasında, yakın zamanlarda bu müzeye taşınan ve muhtemelen Tralles şehrine ait olan üç adet agonistik metin ve girlandlı bir mezar altarı üzerinde incelemeler yaptık. Bu arada, müzeye çok eskiden getirilmiş olan diğer önemli bir yazıttan da söz etmek isteriz : Mermer bir stele üzerine yazılmış bulunan bu yazıtın ilk satırlarında, **Taurus** cognomeni taşıyan, bugüne kadar tanımadığımız bir valinin (**proconsul**) muhtemelen Tralles şehrine yazdığı bir mektup yer almaktadır. **Taurus** burada, «**Pylitai** halkına verilmiş bazı imtiyazları» onaylamaktadır. Mektuptan sonraki bölümde de, Tralles (?) şehri meclisinde vali **Taurus** ve **Pylitai** halkı lehinde yapılan tezahürat (Lat.:**acclamationes**) kaydedilmektedir. Bu ilginç metin sayesinde, **Taurus** adındaki bir kişinin Asia Eyaleti'nde valilik yaptığını ve bu civarda **Pylitai** adındaki bir yerleşimin varlığını ilk kez öğrenmekteyiz. Yazı karakteri ve onomastik verilerden hareketle, yazıtı İ.S. III. yüzyıla tarihlemek mümkün olduğuna göre, adını ilk kez duyduğumuz bir Romalı bürokrat, bu yüzyılın bilmediğimiz bir yılında Asia eyaletini yönetmişti. Eserin çıkış yerini bilmediğimiz için, bu yerleşimi lokalize etmek mümkün değildir; ancak, adından hareketle, bu halkın Tralles yakınlarındaki bir kapı, geçit vb. üzerinde yaşadığını söylemek mümkündür⁵.

f) Notion Çalışmaları : Notion kazılarında ortaya çıkan çok sayıda yazıt üzerinde çalışmalarımız sürerken, geçtiğimiz yıl ortaya çıkan uzun bir metin burada zikre değer niteliktedir : Orijinal olarak Klaros'daki Apollon Tapınağı'na yerleştirildiği, ancak sonradan Notion'a taşındığı anlaşılan bir mermer blok üzerindeki bu uzun metin, Kolophon halkı ve meclisinin bir onurlandırma kararını kaydetmektedir. Onurlandırılan kişi, Apollon Tapınağı'nda kâhinlik yapan, Symrna'lı Menophilos adında biridir.

(5) Eser, *Epigraphica Anatolica*'nın 11. sayısında yayınlanmak üzeredir.

g) **Korakoe Katoikia'sı** : Burada zikre değer bulduğumuz diğer önemli bir buluntu da, Sardis-Philadelphia arasında ele geçen, mermer bir stele üzerine yazılmış bir mezar yazıtıdır. Burada, Sardis halkı ve meclisi, **Korakoe** adını taşıyan bir **katoikia** ile ortaklaşa olarak, adı tam okunamayan bir bireyi onurlandırmaktadır. **Korakoe** adını taşıyan bir yerleşim ilk kez ortaya çıkmaktadır.

h) **İmparaor P.H.Pertinax ve Proconsul A.Juncus'un Tabala'ya Mektupları** : Son olarak, Anadolu ve Roma tarihi açısından son derece önemli diğer buluntu hakkında kısa bir bilgi vermek istiyoruz: Geçen yıl eski adı Davala, bugünkü adı Yurtbaşı olan, antik Tabala yakınındaki bir köyde, bir su deposu için yapılan hafriyat sırasında ortaya çıkarılan bir yazıtı incelemek üzere bu yöreye gittik. Gerçekten, Hermos'un kıyısında yer alan bir tepenin yamacında, biri Geç Hellenistik Devir'e ait bir dekret fragmenti, diğeri de burada sözünü edeceğimiz yazıtlı blok olmak üzere iki adet yazıt kopya ettik. Eserler, halen aynı yerde bulunmaktadır.

Sağ yanı profilili, mermer blok üzerine yazılmış olan metnin ilk satırları şöyle başlamaktadır : «Tanrı **Pertinax**'ın mektubundan : Mademki, anayolda sefer halinde bulunan askerlerin yoldan ayrılarak şehrinize girdiklerini ve sizden para topladıklarını söylüyor ve yakınıyorsunuz, durumdan haberdar olan vali gereken önlemleri alacaktır».

Bu kuşkusuz, imparatorun Tabala'ya yazdığı mektubun sadece bir kısmı idi. Demek ki Tabalalılar mektubun sadece güncel kısmını yazdırmakla yetinmişlerdi. Yazıtın bundan sonraki bölümünde ise, zamanın Asia valisi (**proconsul**) olan **Aemilius Juncus**'un bu konuda Tabala'ya yazdığı diğer bir mektup yer almaktadır. Vali burada, anayoldan ayrılıp haraç toplayan askerlerin cezalandırılacaklarını belirtmektedir (Maalesef, taşın sağ alt kısmı kırıktır ve bu mektubun tam metnini elde etmek mümkün olamamaktadır).

Özellikle İ.S. III. yüzyılda, birçok Roma eyaleti, Roma askerlerinin, bürokratların, polis gücünün ve hattâ yerel zenginlerin ağır baskıları altında hayli güç bir dönem yaşamıştı. Bazı şehirlere giren bu unsurlar, kimi zaman haraç topluyor, kendilerinin ağırlanmasını istiyor, kimi zaman da bu şehirlerin yasal yükümlülüklerini aşan bir düzeyde zoraki nakliyat (**angarela**) için zorluyorlardı⁶. Nitekim, bazı epigrafik buluntular, bu baskılardan usanan bazı kentlerin Roma yetkililerine başvurarak önlem alınmasını istediklerini göstermektedir. Örneğin, Karia'nın Eukhippe⁷, Phrygia'nın Aragua⁸ ve Trakya'nın Scaptopara⁹ gibi bazı şehir-

(6) Bu konuda özellikle bk. C. Frend, «A Third-Century Inscription Relating to Angareia in Phrygia», *JRS* 46 (1956), s. 44-56.

(7) L. Robert, *CRAI* 1952, s. 589 ve dev.

(8) *OGIS*, no. 519 (= *IGRR IV*, no. 598).

(9) *Syll²*, no. 888 (= *IGBulg. IV*, no. 2236).

lerinin bizzat imparatorlara başvurdukları ve kendilerinin korunmalarını istedikleri bilinmektedir. Ancak, hiçbir vali ya da imparator bu gibi sorunlara kalıcı çözüm bulamamıştı.

Antik kaynaklardan öğrendiğimize göre, imparator P.H. Pertinax, askerleri tarafından öldürülmüş, ama sonradan Septimius Severus tarafından tanrılaştırılmıştır¹⁰. Yazıtımızda Pertinax'ın tanrı (**Theos** veya **Divus**) olarak nitelendirilmesi, bu mektup Tabala'ya ulaştığında onun öldürülmüş ve tanrılaştırılmış olduğunu göstermektedir. Bu imparatorun İ.S. 193 yılının Mart ayı sonunda öldürüldüğünü bildiğimize göre¹¹, eserin aynı yılın ortalarına tarihlenmesi gerekmektedir. Yazıtın böyle kesin tarihlenebilir olması, aynı eserde adı geçen Asia valisi **Aemilius Juncus**'un görev yaptığı yılı da öğrenmemizi sağlamaktadır. Bu, gerek Anadolu ve gerekse Roma tarihi açısından önemli bir bulgudur. Çünkü, uzun süre önce yayınlanan bir Thyateira yazıtında **Aemilius Juncus** adında bir validen söz edilmekte, ancak bu kişinin hangi tarihte valilik yaptığı bilinmemektedir¹². Öte yandan, Roma tarihinde önemli görevler üstlenmiş olan ve aynı soyadını taşıyan birçok şahsiyet bilinmekte, ancak bu aile bireyleri arasındaki akrabalık bağı halâ tartışılmaktadır. Örneğin, Atina'da bulunmuş olan diğer bir yazıtta da **Aemilius Juncus** adındaki bir validen söz edilmekte ve bu kişinin Asia'da görev yaptığı kabul edilmektedir¹³. Bunun yanı sıra, **Scriptores Historiae Augustae**, Commodus tarafından 183 yılında sürgün edilen ve aynı adı taşıyan diğer bir kişiden söz etmektedir¹⁴. Ancak mevcut bilgilerimiz, **Juncus** ailesinin bireyleri arasındaki akrabalık bağını tam olarak saptamamız için yeterli değildir¹⁵.

(10) Cassius Dio, 73.17.4 ve SHA *Severus*, 7.8

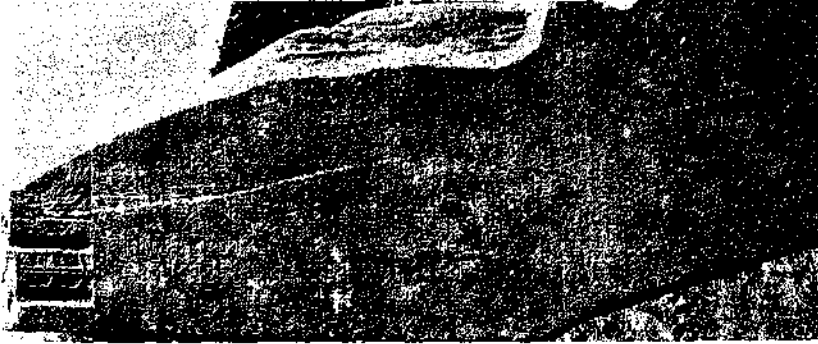
(11) A. Birley, *Septimius Severus* (London 1971), Ch. XI

(12) *IGRR* IV. no. 1275.

(13) J.H. Oliver, «Philosophers and Procurators, Relatives of the Aemilius of Vita Commodi 4.11», *Hesperia* 36-1 (1967), s. 42-56.

(14) *Vita Commodi* 4.11.

(15) Eser, *Epigraphica Anatolica*'nın 12. sayısında yayınlanacaktır.

Resim : 3 — Kolophon meclisinin
onurlandırma karar-
nı kaydeden blok

Resim : 4 — İmparator Pertinax ve vali Aemilius
Juncus'un mektuplarını kaydeden
blok (İ.S. 193/4).

PAMPHYLIA'DA EPİGRAFI VE TARİHİ COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI

Sencer ŞAHİN *

1987 yılında Dr. Johannes Nollé ile, Hükümet temsilcimiz İbrahim Atalay gözetiminde sürdürdüğümüz epigrafi ve tarihi coğrafya araştırmaları antik Side çevresinde ve Perge ören yerinde yoğunlaşmıştır. Bu çalışmalarımız sırasında Silifke Müzesi ve Selge ören yeri de ziyaret edilerek buradaki yazılı eserler üzerinde çalışılmıştır. Yaklaşık 30 kadar yazıttan oluşan Silifke Müzesi yazılı eserlerini küçük bir müze kataloğu halinde yayımlamayı düşünmüştük. Ne var ki, G. Dagron ve D. Feissel'in yeni çıkan «Inscriptions de Cilicie» başlıklı yazıt kataloğunda, Silifke Müzesi yazıtlarının da hemen tamamının yayımlandığını şaşkınlıkla gördük. Araştırma izni, yayın hakkı ve sorumluluğu konularında son yıllarda ortaya çıkan karmaşık durum bu gibi nahoş sürprizlere sık sık yol açmaktadır. Selge yazıtları ise Nollé tarafından yayıma hazırlanacaktır. Bu konuda kendisi sunacağı raporda daha geniş bilgi verecektir.

Yine Johannes Nollé tarafından yayıma hazırlanan ve yakında ilk cildinin çıkacağını umduğum Side yazıtları korpusu çerçevesinde Pamphylia'nın doğu bölgelerinde sürdürdüğümüz çalışmaların ağırlık noktasını, bugüne kadar kesin yeri meçhul kalan antik **Lyrbe** kentinin aranması oluşturmıştır. Antik devir literatüründe kâh Pamphylia'da kâh Pisidia'da gösterilen, fakat Side yakınlarında aranması gereken bu kentin lokalesi için birden fazla yer söz konusu olabilir. Biz arama çalışmalarımızı ilkin bugünkü Akseki ilçesinin güneyine düşen dağlık bölgede yoğunlaştırdık. Birkaç gün süren sistematik araştırmalar sonucunda, Akseki yöresinin Lyrbe için söz konusu olamayacağı kanısına vardık. Çünkü, oldukça dik yamaçlı dar vadilerden oluşan bu yöre coğrafyası büyükçe bir kentin ihtiyaçlarına cevap verecek yapıda değildir.

Lyrbe kenti için Side ile coğrafi ilişki içinde olan iki yer söz konusu olabilir. Ya Gölcük Ören-i ki burada küçük bir kente ait olması gereken geniş bir sahaya yayılmış bir nekropol kalıntısı mevcuttur - ya da modern literatürde genellikle Pamphylia Seleukeia'sının yerleştirilmek istendiği, Manavgat Çayı'nın batısına düşen bir kayalık üzerindeki antik kalıntılar, bir kent manzarası gösteren bu kalıntılar için Seleukeia'nın

(*) Prof. Dr. Sencer ŞAHİN, Hermannstr. 35 D - 4400, Munster/BATI ALMANYA.

düşünülmesi fazla inandırıcı olmamaktadır. Çünkü, antik kaynaklara göre (Stadiasmos Maris Magni 216) Seleukeia'nın deniz kıyısında, Side ile Eurymedon (bugünkü Köprü Çayı'nın) denize döküldüğü nokta arasında aranması gerekmektedir. Şu halde, bugüne kadar Seleukeia olarak kabul edilen söz konusu ören yerinin Lyrbe için de göz önünde tutulması gerektiği düşüncesindeyiz. İlerde ya burada ya da Gölcük Ören'de ele geçecek yazılı bir belgenin bu sorunu açıklığa kavuşturacağını ummaktayız.

Araştırmalarımız sırasında Karpuz Çayı'nın doğusuna düşen sarp dağlık bölgede, Gündoğmuş ilçesinin biraz kuzeybatısındaki Asar Tepesi diye bilinen ören yerini de ziyaret etme fırsatı elde ettik. Bu örenyeri, ele geçen yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla antik Kasai kentini karşılamaktadır. Burada günübirlik yaptığımız çalışmalar sırasında, 1963 yılında Aziz Albek (Mansel'e Armağan II s. 709-711) ve 1964 yılında Georg Bean tarafından görülen ve yayımlanan (Bean-Mitford, Journeys in Rough Cilicia [Wien 1970] s. 53 nr. 31) Erken Bizans Devri'ne ait bir imparator karanamesi yerinde görülerek yeniden incelendi. Ya imparator Leon (457-474) ya da imparator Zenon (474-491) devrine ait olan kararname, kent kilisesinin apsisinin dışı bakan yüzüne yazılmıştır. Ne var ki, kilise bugün yıkık durumda olduğu ve apsis blokları sarp dağ yamacına birbiri üstüne yığılmış durumda bulunduğu için, yazıtın tamamını okumak mümkün değildir. Erken Bizans Devri'ne ait bu önemli belgenin ilerde, bloklar yerlerinden oynatılmak suretiyle tam olarak okunmasında zorunluk görmekteyim. Biz ancak, Bean'in görebildiklerini görüp ıstapajlarını alabildik.

Perge yazıtları üzerindeki çalışmalarımıza gelince, 1949 yılına kadar Pamphylia'nın bu önemli kentinden toplam ancak 50 kadar yazıt bilinmekteydi. 1946 yılında Arif Müfid Mansel yönetiminde başlayan kazılar sonucunda ele geçen yazıtların yayımıyla (A.M. Mansel - A. Akarca, Perge'de kazılar ve araştırmalar, Ankara 1949) bu rakam aniden 150'ye çıkmıştır. 1950'li yıllardan başlayarak, Perge kazılarında yeni bulunan yazıtlar Georg Bean tarafından arşivlenmiştir. Mansel ve Bean'in 1970'li yıllarda ölümelerini takiben, Perge kazılarının yönetimini Jale İnönü üstlenmiş, kazı yazıtlarını toplama ve yayıma hazırlama işiyle de İsmail Kaygusuz'u görevlendirmiştir. Kaygusuz 1986 yılına kadar bu görevini sürdürmüş, bu arada bazı önemli yazıtları da yayımlamıştır.

1986 yılında Jale İnönü Perge yazıtlarının yayımını bana teklif ettiğinde bu kentten yayımlanmış olan yazıtların sayısı 160'a ancak ulaşabilmişti. Demek oluyor ki, Mansel ve Akarca'nın yaptıkları yayımdan sonra fazla bir değişiklik olmamıştı. Oysa bu arada kazılar sırasında 200'e yakın yeni yazıt bulunmuştu. Sayın İnönü'nün bu teklifini memnuniyetle kabul ettiğimi

ve kendisine bu hususta teşekkür borçlu olduğumu burada belirtmek isterim.

Böylece, 1987 yılından başlayarak Perge yazıtları üzerinde çalışmalara başlamış oldum. İlkın, bugüne kadar dağınık vaziyette yayımlanmış olan Perge yazıtlarının biraraya toplanması gerekiyordu. Viyana Küçük Asya Komisyonu arşivi bu çalışmayı büyük ölçüde kolaylaştırdı. Söz konusu bu yayımlı yazıtlar yakında tanıtılacaktır. Yeni buluntular üzerindeki çalışmalara gelince; 1987 yılı yazından başlayarak Perge ören yerinde ve Antalya Müzesi'ndeki söz konusu kent yazıtları üzerinde sistematik bir şekilde arşivleme ve revizyon çalışmalarına başladım. Yazıtların büyük çoğunluğu bugün halâ ören yerinde in situ durmaktadır. 1987 yılındaki 10 günlük yoğun çalışmalarımız sırasında ancak sütunlu cadde güzergâhındaki yazıtlar kopya edilebilmiş, resim ve ıstampajları alınabilmıştır. Bunlar arasında örneğın Nymphaion, zafer takı, sütunlu cadde üzerindeki arşitrav ve ana kapıdaki «ktistes» yazıtlarını belirtebiliriz.

Müzedeki çalışmalarımız özellikle Erken Bizans Devri'ne ait üç büyük metinden oluşan monumental bir yazıt üzerinde yoğunlaştı. 1974 yılında Nymphaion yakınında yapılan bir sondaj kazısı sırasında ele geçen 800'e yakın yazılı parçanın, Antalya Müzesi'nde yapılan birleştirme çalışmaları sonucunda, birbiriyle ilişkili üç ayrı metne ait oldukları ortaya çıkmıştır. Metinler üzerinde yapılan incelemeler sonucunda ise, bu yazıtların İmparator Anastasios'un, ordudaki terfi ve ücretlere ilişkin yolsuzlukları ortadan kaldırmak için yürürlüğe koyduğu kararnameleri içerdiği anlaşılmıştır. Söz konusu metinler şu başlıkları taşımaktadırlar :

1. ó θεός σέρμων τοῦ βασιλέως Ἀναστασίου

(İmparator Anastasios'un kiraliyet fermanı)

2. τὸ πρόσταγμα τοῦ στρατηλάτου

(ordu kumandanının genelgesi)

3. ἡ γνώσις ἀνδρῶν καὶ ἀνγῶνων ὑποπεταγμένων τῷ θεῷ σέρμωνι

(Kiraliyet fermanı uyarınca düzenlenen er ve bunlara ilişkin ücretlerin listesi).

1 ve 2 numaralı metinlerin başlıkları, yani Anastasios'un fermanı ve ordu kumandanının genelgesi, orijinal metinlerin Latince yazıldığına işaret etmektedir. Çünkü, bu metinlerin en başında ἐρμηνεία, yani «çeviri» sözcüğü yer almaktadır. Yazıtlarda oldukça güç anlaşılır bir Yunanca kullanılmış olması da bunu doğrular niteliktedir.

1 numaralı yazıtta, İmparator Anastasios, ordudaki terfi ve ücret adaletsizlik ve yolsuzluğundan duyduğu üzüntüyü dile getirmekte, bu nahoş durumu ortadan kaldırmak için bizzat kalıcı nitelikte kararlar kaleme almaktadır. Söz konusu metinden anlaşıldığı kadarıyla, devrin Bizans ordusunda durum gerçekten de acıklı bir manzara göstermektedir. Terfilerde yetenek, kıdem ve çalışkanlık değil, rüşvet ve ilişki ölçü olmakta, erlerin emeklilik hakları bile alınıp satılabilmektedir. Anastasios'un fermanı dört ana bölümden oluşmaktadır :

- a) Gerekçeler bölümü, b) alınan önlemlerin yasallığı
- c) Önlemler, d) yasaklar ve cezai müeyyideler.

2 numaralı metin, ordu kumandanının durumu, ordu mensuplarına bir genelgeyle bildirmesinden ve Anastasios'un fermanda belirttiği hususların tekrarından ibarettir. Bu bakımdan, metinleri bazı eksik yerlerinde karşılıklı olarak tamamlamak mümkün olmaktadır.

3 numaralı metinde tüm bir birliğin erleri sınıf ve sayılarına göre sıralanmakta, alacakları ödenekler, para ve erzak değeri üzerinden belirtilmektedir.

Gerek bu liste, gerekse diğer iki metin, erken Bizans ordusu hakkında bize fevkalâde önemli bilgiler vermektedir. Bu metinleri ve Perge'ye ait diğer epigrafik malzemeyi yakın bir gelecekte yayımlayabileceğimi ummaktayım.

FORSCHUNGEN IN SELGE UND OSTPAMPHYLIEN

Johannes NOLLE *

Im September 1987 habe ich mit Genehmigung der Generaldirektion der türkischen Antikenverwaltung in Selge und Ostpamphylien einen mehr als zweiwöchigen Survey durchgeführt. Unterstützt wurde ich dabei von Sencer Şahin; ihm und allen anderen, die mir bei der Arbeit geholfen haben, sei herzlich gedankt.

1. Selge

Der Survey in Selge führte zur Entdeckung von ca. 20 bisher unbekannten Inschriften. Erwähnenswert ist die Ehreninschrift für einen Gouverneur der Provinz Lycia-Pamphylia namens Septimius Mannus. Dieser war bisher nur als *legatus iuridicus* der Provinz Hispania citerior bekannt. Er ist in die Zeit um die Mitte des 3. Jhdts n. Chr. zu datieren und gehört damit zu den letzten proconsularischen Gouverneuren der Provinz Lycia-Pamphylia. Neue agonistische Inschriften geben Auskunft über das reiche Festspielwesen in Selge; neben Spielen lokaler Bedeutung ist auch ein «Agon pentaeterikos oikumenikos Kaisareios Kesbelios...» abgehalten worden, der nach dem Stadthügel Selges benannt ist. Dem Inschriftenbefund nach hieß der Stadthügel «Kesbelios» und nicht wie bei Polybios überliefert «Kesbedios». Überraschend ist das Auftauchen mehrerer keltischer Namen in den Inschriften von Selge. Bellus, Occus und Bardaerdes sind eindeutig, Kendemaras und Koilogassis möglicherweise keltische Namen. Vielleicht handelt es sich um Galater, die von ihrem König Amyntas als Besatzungssoldaten nach Selge geschickt worden sind.

2. Lyrbe

Nachdem ich in den vergangenen Jahren die Städte Etenna (Sirt Köy) und Karallia (Güney Kalesi) durch Inschriftenfunde habe sicher lokalisieren können und Kolybrassos und Kasai bereits von G.E. Bean und T.B. Mitford mit den Ruinenplätzen von Asar Kalesi und Aya-sofya identifiziert waren, steht nur noch die Lage von Lyrbe nicht fest.

(*) Dr. Johannes NOLLÉ, Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik, des Deutschen Archaeologischen Instituts Amalienstrasse, 73b D-8000, München 40, BATI ALMANYA.

Da Lyrbe - wie wir von dem Geographen Ptolemaios wissen - in Ostpamphylien gelegen hat, bleiben nur noch zwei Regionen, wo die Stadt zu suchen ist. Die eine ist die bisher kaum erforschte Gegend südlich von Akseki, die andere die am mittleren Melas zwischen Manavgat (Manaua) und Gödene (Kotenna). Bei den Surveyarbeiten im vergangenen Jahre habe ich die Gegend südlich von Akseki gründlich erforscht. Ich fand dort nur einzelne kleinere Festungen bzw. unbedeutende Siedlungen, aber keinen großen Ruinenplatz, der städtischen Charakter hat. In dieser Gegend kann also Lyrbe nicht gelegen haben. Im Melas-Gebiet nördlich Manavgat gibt es bekanntlich zwei Ruinenplätze, Gölcük Ören und Şihlar. Gölcük-Ören ist nach einer dort gefunden Inschrift mit Orokenda zu identifizieren. Bei den noch aufragenden Ruinen handelt es sich größtenteils um pompöse Grabbauten; Siedlungsreste geringeren Umfangs sind auf der Akropolis zu sehen. Orokenda ist eine Siedlung, die zu einer der umliegenden Städte gehörte. Die Ruinen bei Şihlar, die durch die verdienstvollen Ausgrabungen Jale İnans freigelegt worden sind, sind zweifellos die Reste einer antiken Stadt. Ein größeres städtisches Zentrum mit Marktplatz, Thermen und mehrere Heiligtümer sind vorhanden. Das Stadtgebiet ist noch umfangreicher als das von Kasai und Karallia. Die sichtbaren Ruinen stammen größtenteils aus der römischen und byzantinischen Zeit. Es kann kein Zweifel bestehen, daß die Ruinen von Şihlar die Überreste der alten Stadt Lyrbe sind. Bisher wurde die Ruinenstätte von Şihlar mit Seleukeia in Pamphylien identifiziert. Diese Benennung ist jedoch irrig. Seleukeia ist nämlich im Stadiasmos Maris Magni erwähnt, d.h. einem Handbuch für Seeleute, in dem anlaufbare Häfen und Reeden mit Entfernungsangaben beschrieben sind. Şihlar ist aber nicht auf dem Wasserweg erreichbar; der Melas ist wegen einer Stromschnelle nur bis Manavgat (Manaua) schiffbar. Folglich kann die Stadt im Landesinnern vor den Taurusbergen bei Şihlar nicht im Stadiasmos Maris Magni erwähnt sein und kann nicht Seleukeia sein. Seleukeia ist am Meer zu suchen, auf halber Strecke zwischen Side und der Eurymedon-Mündung. Meiner Meinung nach hat es an der Mündung des kleinen Flusses Peri gelegen, wo es eine kleine Fruchtebene und einen halbwegs brauchbaren Ankerplatz gibt. Dort stößt man auch auf späte Ruinen, die möglicherweise über die spärlichen Reste des alten Seleukeia gebaut sind. Seleukeia ist wie Attaleia, Ptolemais und Arsinoe in hellenistischer Zeit angelegt worden. Alle diese Gründungen dienten dazu, die Interessen hellenistischer Herrscher in der strategisch wichtigen Region von Pamphylien gegeneinander und gegenüber den alten pamphyliischen Städten durchzusetzen. Die Neugründungen waren, da sie als maritime Basen dienen sollten, an der Küste und nicht im pamphyliischen Hinterland angelegt. Die Plätze, wo sie errichtet wurden, waren längst nicht

so günstig wie die der alten Städte. Es wundert nicht, daß sie nur in der hellenistischen Zeit geblüht haben, später aber bedeutungslos wurden und in die Stadtgebiete der alten Städte aufgegangen sind. Weder Seleukeia, noch Ptolemais und Arsinoe haben in römischer Zeit Münzen geprägt. In den offiziellen Bistumsverzeichnissen und in der weltlichen Städteliste des Hierokles kommen sie nicht vor. Im Jahre 1972 hat Jale Inan in Şihlar eine Inschrift mit sidetischer Schrift gefunden. Dieser Fund läßt auf eine autochthone Tradition schließen und spricht gegen die Identifizierung des Platzes mit dem in hellenistischer Zeit gegründeten Seleukeia. Hingegen gab es in Lyrbe alte kleinasiatische Traditionen. Auf den kaiserzeitlichen Münzen der Stadt ist ein Kultbezirk abgebildet, dessen Mittelpunkt ein heiliger Stein (Baitylos) und ein Baum bilden, Zeichen eines uralten Kultes, der weit in die vorgriechische Zeit zurückreicht. Lyrbe hat wegen seiner Lage in engem Kontakt mit Side gestanden. Side war die Hafenstadt für Lyrbe, umgekehrt kontrollierten die Bewohner von Lyrbe die Pässe der Straßen, die nach Norden durch das Taurusgebirge führten. Sides Wasserleitung ist anscheinend durch das Territorium von Lyrbe geleitet worden. Sie führte an der Stadt vorbei und versorgte sie - soweit Bedarf bestand - ebenfalls mit Wasser. Das Verhältnis der Metropole Side zu den umliegenden kleineren ostpamphyliischen Städten zu klären, wird eine Aufgabe der nächsten Jahre sein.

3. Kasai und Syedra

Nur kurz erwähnt seien ein Besuch in Kasai, bei dem eine neue Inschrift mit Stadtnamen entdeckt werden konnte und ein zweitägiger Survey in Syedra, bei dem mehrere alte Inschriften revidiert und einige neue gefunden werden konnten. Sie betreffen die Agonistik der Stadt.

EPIGRAPHISCHE FORSCHUNGEN IN DER REGION VON MYLASA

Wolfgang BLÜMEL *

Ich habe in den letzten drei Jahren in der Stadt Milas, dem antiken Mylasa, und ihrer Umgebung nach Inschriften geforscht. Ziel dieser Unternehmungen war es, bekannte Inschriften, soweit sie erhalten sind, wiederzufinden und möglicherweise bisher noch unbekannte Inschriften zu entdecken, um sie in einem Corpus, das ich vorbereitete, zu publizieren. Ich danke der Generaldirektion für Altertümer und Museen für die Erteilung der Forschungserlaubnis, dem Repräsentanten der türkischen Regierung, der mich auf meinen Reisen begleitete, und in besonderem Maße Doç. Dr. Ender Varinlioğlu für die kollegiale Zusammenarbeit.

Der erste Band des Corpus, der die Inschriften der Stadt Mylasa enthält, ist im Frühjahr 1987 erschienen. Auf der Forschungsreise im Sommer 1987 haben wir zunächst im Museum der Stadt Milas einige kleine, neue Inschriften aufnehmen können. Ferner waren bei der Restaurierung der Ulucami im Mauerwerk verbaute Inschriftsteine, die bisher unter dem Putz verborgen waren, freigelegt worden. Wir haben auch diese Inschriften für ein Addendum zu dem ersten Band des Corpus erfassen können. Schwerpunkt unserer epigraphischen Forschungen waren aber die kleinen Orte in der Umgebung von Milas, nämlich Olymos bei Kafaca, Chalketor bei Karakuyu, Passala bei Sakız, Hydai bei Damlıboğaz, Kasossos bei Ulaş, Hydisos bei Karacahisar und Kildara bei Kuzyaka. Auch die Ruinen von Euromos haben wir besichtigt; die griechischen Inschriften von Euromos sollen von anderer Seite publiziert werden. Die meisten Ergebnisse dieser Forschungen sind in dem zweiten Band des Corpus enthalten, der im Sommer 1988 erscheint. An dieser Stelle möchte ich über Inschriftfunde berichten, die in dem Corpus nicht enthalten sind.

In der Nähe der Ruinen von Euromos hat 1934 der französische Epigraphiker Louis Robert an einer schwer auffindbaren Stelle im Gelände einen antiken Stein entdeckt, der zur Abdeckung eines Brunnens dient. Auf dem Stein ist eine karische Inschrift eingemeißelt. Er hat eine Photographie seines Abklatschs und eine Photographie des Steins

(*) Prof. Dr. Wolfgang BLÜMEL, Leyboldstr. 88, D-5000 Köln 51, BATI ALMANYA.

veröffentlicht; auf der Grundlage dieser Publikation hat L. Deroy in *Antiquité Classique* 24 (1955) 315-316 Nr. 6 folgende Lesung der Inschrift ediert:

- 1... ΟΝΟΧΧΘ:ΡΗΝΑΣΘ
- 2... ΘΛΥΥΘΟΘΥΑΛΥΟΔ
- 3... ΑΕΝΟΥΘΕΕΛΝΥΛΟΔΟ
- 4... ΑΥΟΥ

Auf Grund des Hinweises eines Einwohners haben wir die Inschrift wiederfinden und durch Autopsie, Abklatsch und Photo die in der Lesung von L. Deroy verbliebenen dunklen (schraffierten) Punkte aufhellen können:

ΟΝΟΛΧΘ:ΡΗΝΑΣΘ *vacat*
 ΘΛΥΥ:ΘΟΘΥΘΑΛΥΟΔ
 ΑΕΝΟΥΘΕΕΛΝΥΛΟΔΟ
 ΝΑΥΟΥ

Korrigierte Lesungen ergeben sich in Z.1: 4. und 12. Buchstabe, Z.2: Worttrennungszeichen nach dem 4. Buchtaben und 9. Buchstabe, Z.3: 6. Buchstabe und Z.4: 1. Buchstabe.

Im Jahre 1968 hat der englische Forscher G.E. Bean bei dem Ort Karakuyu, auf der Stätte des antiken Chalketor, nur wenige Meter von der Straße entfernt ein Architekturbruchstück gefunden, auf dem eine große, aus insgesamt 70 Zeichen bestehende karische Inschrift eingemeißelt ist. Nach dem Abklatsch und dem Photo von G.E. Bean hat G. Neumann in *Kadmos* 8 (1969) 152-157 folgende Lesung veröffentlicht:

ΛΠΘΔΙΥΛΥΙΥΣΠΣΡΙΦΙΡΝΛΘ
 ΒΟΦΑΓΧΟΔΕΥΚΒΓΕΟΝΗCOTOΠΘ
 ΝΨΟΙΝΗΨΗΟΣΔΝΗΟΤΝΨΚΣΥΓΛΞΧ

Der Stein liegt heute noch an der gleichen Stelle, an der G.E. Bean ihn gefunden hatte. Nach einer Überprüfung der Inschrift und auf der Grundlage von eigenen Abklatschen und Photos ergibt sich die folgende neue Lesung :

ΑΠΟΔΙΥΙΑΥΙΥΕΠΣΡΙΗΡΝΛΘ
ΒΟΦΑΓΧΟΔΕΥΚΒΚΕΟΝΗCΟΤΟΠΟ
ΝΩΟΙΝΗΩΗΟΣΔΝΗΟΤΝΥΚΣΥΓΛΞΧ

Abweichungen von der Edition G. Neumanns bestehen in Z.1 : 2., 9. und 14. Buchstabe, Z.2 : 9. und 14. Buchstabe, und Z.3 : 2., 7., 17. und 21. Buchstabe. Insbesondere sind in Z.1, Position 14, und in Z.3, Positionen 2 und 7, nicht neue, den bisher bekannten karischen Alphabeten fremde Buchstaben anzusetzen, sondern die geläufigen Zeichen «5» und «32» (nach O. Massons Zeichenliste).

Aus verschiedenen Orten Kariens sind bisher knapp drei Dutzend Inschriften und Graffiti bekannt, die teilweise (wie die in Euromos) oder fast ausschließlich (wie die in Chalketor) griechische Buchstaben verwenden, aber nicht griechisch sind. Sie sind nicht entschlüsselt, d.h. die Bedeutung der in der Regel gut lesbaren Buchstabenfolgen ist nicht bekannt. Sie werden auf Grund ihrer Herkunft karisch genannt, aber es ist noch nicht klar, welche Sprache- oder auch : welche Sprachen- sich in ihnen verbirgt. Ich möchte nicht mit diesem enttäuschenden Ergebnis schließen, sondern den Weg aufzeigen, der bei der Entschlüsselung rätselhafter Schriftdenkmäler eingeschlagen werden muß.

1. Lesung : Die korrekte Lesung der Inschrift muß gesichert sein. Ich habe oben gezeigt, daß für zwei karische Inschriften Korrekturen und Ergänzungen möglich waren, und es wäre wünschenswert, daß auch die Lesungen der übrigen karischen Inschriften aus Karien überprüft würden.

2. Transkription : Jedem Schriftzeichen muß ein Lautwert zugewiesen werden. Bei dem Versuch herauszufinden, welchen Lautwert ein bestimmtes Schriftzeichen repräsentiert, kann man sich stützen auf : a) Ähnlichkeiten mit Schriftzeichen anderer Alphabete (ein Alpha in einer karischen Inschrift kann, muß aber nicht, den gleichen Lautwert haben wie ein griechisches Alpha) und b) Hypothesen über die Struktur der Sprache. Wenn dieses Verfahren nicht zum Erfolg führt, bleibt nur freie Spekulation. Der postulierte Lautwert eines Schriftzeichens muß konsequenterweise für das gesamte Corpus gelten.

3. Deutung : Für die transkribierten Lautfolgen muß eine Bedeutung erschlossen werden. Der nächstliegende und am ehesten zum Erfolg

führende Weg besteht darin, für einzelne Lautfolgen der zu erschließenden Sprache Ähnlichkeiten oder gar Übereinstimmungen mit bekannten benachbarten Sprachen aufzuzeigen. Solche Ähnlichkeiten können auf Zufall, Entlehnung oder Verwandtschaft beruhen. Im Falle von Zufall ist die Aufdeckung einer Ähnlichkeit wertlos, im Falle von Entlehnung bestätigt sie die Transkription, trägt aber nur begrenzt zur Erschließung der Sprache bei, aber im Falle von Verwandtschaft ist ein Ansatzpunkt gefunden, der es ermöglichen wird, Regelmäßigkeiten der Ähnlichkeit festzustellen und schrittweise die unbekannte Sprache zu entschlüsseln. Lassen sich keine Ähnlichkeiten mit bekannten Sprachen aufzeigen, ist die Entschlüsselung auf außersprachliche Argumente (Natur des Schriftträgers) oder Übersetzungen angewiesen. In einigen Fällen ist eine karische Inschrift über oder zusammen mit einer griechischen Inschrift in den Stein gegraben, aber eine inhaltliche Übereinstimmung zwischen den beiden Texten hat sich noch nicht erweisen lassen.

Den Karern benachbart sind in historischer Zeit die Griechen, und da die Karer ein dem griechischen ähnliches Alphabet benutzen, liegt die Vermutung nahe, daß die in den karischen Inschriften verborgene Sprache dem Griechischen nahesteht. In diesem Sinne hat M. Çetin Şahin (ZPE 39, 1980, 208f.) eine in zwei karischen Inschriften (aus Kaunos und Taşyaka) übereinstimmende Zeichenfolge auf Grund der Ähnlichkeit der Buchstaben mit griechisch MNHMA gleichgesetzt. Wenn aber Karisch dem Griechischen ähnlich wäre oder gar ein griechischer Dialekt wäre, könnte man erwarten, daß sich noch sehr viel mehr Buchstabenfolgen in karischen Inschriften durch Heranziehung des sehr gut bekannten Griechischen deuten ließen. Das ist bisher nicht gelungen. Es erscheint auch sehr problematisch, in karischen Inschriften, die aus 25 und 39 Buchstaben bestehen, 5 herauszutrennen und das so gewonnene Wort mit einem griechischen gleichzusetzen, die übrigen aber unberücksichtigt zu lassen.

Den Karern benachbart sind in historischer Zeit ferner die Lykier und die Lyder, von denen wir sehr viel mehr Schriftzeugnisse besitzen als von den Karern. Lykisch und Lydisch sind zwar erts teilweise entschlüsselt, aber doch sehr viel besser untersucht als das Karische. So versucht die Forschung schon seit längerer Zeit, vor allem Grund von vielfältigen Übereinstimmungen zwischen dem (im Griechischen überlieferten) karischen Namenmaterial und den lykischen und lydischen Orts- und Personennamen das Karische an die vorgriechischen, einheimischen Sprachen Altkleinasiens anzuschließen. Eine Verwandtschaft mit den Lydern (und den Mysern) war den Karern selbst bewußt (Herodotos I, 171).

BÖLÜNMÜŞ YAZITLAR

Ender VARİNLİOĞLU *

1940 yılında Revue de Philologie sayı 14, sayfa 238-9'da Stratonikeia'dan (Eskihisar) yayımladığı üç parça yazıtta epigrafist 1, 2, 3 numaralarını verip birbirlerinden bağımsız yazıtlar olarak ele almış, bunların eksik yanlarını tamamlamaya çalışmıştır. Bu işi çok başarılı biçimde gerçekleştirmiştir. Ancak, bu üç yazıtın birbirinin devamı olduğunu, nedense, görememiştir. Göremeyişinin iki önemli nedeni vardır: 1) Yazıtı okuyanla yayımlayanın ayrı ayrı kişiler olması; 2) Yazıtın özelliği.

Aynı parçaları değişik zamanlarda Stratonikeia'ya gittiğimde ben de gördüm. Her üç parçanın da sol tarafı boydan boya kırıktı.

1984 yazında Eskihisar kazıları sırasında başka bir parça daha bulundu. Bu 1,7 m. boyunda, 0,62 m. eninde ve 0,67 m. derinliğinde büyük bir bloktu. Yazıt, bloğun üst kısmında, yukarıdan aşağıya doğru birkaç harfli 21 satırlık bir sütun oluşturuyordu. Bu sütunun solu ve sağı kırıktı. Alt kısmında yazı yoktu. Bu sütun, 1940'ta yayımlanmış 2 ve 3 numaralı yazıtla karşılaştırıldığında her iki taşın da sol yanını tamamlar durumdadır. Yeni blokla eskiden yayımlanmış olan 2 ve 3 numaralı yazıtlar birbirini satır satır tamamlamaktadır. Bu da 2 ve 3 numaralı yazıtların birbirinin devamı olduğunu göstermektedir.

Taşlar yeniden okunduğunda bir nokta daha göze çarpmaktadır: 3 numaralı yazıtın bulunduğu taşta üç satır kalıntısı daha vardır. Yazıtı ilk okuyan bunları görmemiştir. Bilindiği gibi, yazıtlar genellikle beklenmedik durumlarda karşımıza çıkar. Burada da 3 numaralı yazıtın son satırını epigrafistin gözünden saklayan bir durum söz konusu olmalıdır. Ne olursa olsun, bu son üç satır 3 numaralı yazıtı 1 numaralı yazıtla bağlayan ipuçlarıdır: 1 numaralı yazıtın birinci ve ikinci satırlarının sonuyla bu satır kalıntıları birbirini bütünlemektedir.

Bu noktada, yazıtın yukarıda sözünü etmiş olduğum özelliği en büyük rolü oynamaktadır. Çünkü, yazı bittikten sonra (3 numara) boş bir alan bulunmaktadır. Böylesine büyük bir boşluktan sonra, normal olarak başka yazı beklenmez. Ne var ki, burada ve az sonra göreceğimiz gibi, başka bir yazıtta, taş belirli bir konuda yeniden kullanılmak üzere

(*) Doç. Dr. Ender VARİNLİOĞLU, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, ANKARA.

saklanmış, aradan belki bir kuşak, belki daha uzun bir süre geçtikten sonra ikinci ve üçüncü kez kullanılmıştır. Her kullanımdan sonra yazının altında boşluk bırakılmıştır. İşte epigrafist, yazıtın son satırından sonra gelen boşluğu görünce, taşın bir kez kullanıldığını düşünüp altına bakmamış olmalıdır. Ancak bir daha söyleyeyim, bunda taşın o sırada bulunduğu elverişsiz durumun da etkisi olmuştur.

Özetleyecek olursak: 2, 3 ve 1 numaralı yazıtlar altalta gelmektedir. Yeni bulunan bloktaki yazıt, 2 ve 3 numaralı yazıtların sol yanını tamamlamaktadır. Yazıtın en solda kalan kısmı, yukarıdan aşağıya doğru boydan boya eksiktir ve bunun parçaları bulunamamıştır. Yine de, yazıt, bir iki sözcük dışında neredeyse tümüyle tamamlanabilmektedir.

Yazıtın içeriği başka yerde ele alınacağı için (Epigraphica Anatolica) burada yalnızca ilgileneceğinizi umduğum bir sözcük üzerinde duracağım. 13. satırda $\tau\omega\nu\ \piαιδων$ 'dan önce gelen eksik sözcüğü $\alpha\chi\epsilon\lambda\eta\nu$ olarak tamamlamak için, elimizde Stratonikeia dışından örnekler vardır. Bu sözcükle Stratonikeia'da ilk kez karşılaşırız. Girit'te, Isparta'da $\alpha\chi\epsilon\lambda\alpha\iota\ \tau\omega\nu\ \epsilon\phi\epsilon\lambda\omega$ vardır. Bunlar, delikanlıların eğitim gördükleri toplumsal kümeler, derneklerdir. Anadolu'da Likya'da görülüyor. Paidēs'le (daha küçük yaş kümeleri) ilgili olarak Khios'ta, Miletos'ta görülüyor. Burada toplumun öteki birimleriyle, dernekleriyle birlikte bayramlara katılmaya çağırılıyorlar.

Burada dikkati çeken, aynı taşın üç kez değişik zamanlarda aynı amaçla kullanılmış olmasıdır. Taş, Prof. Yusuf Boysal'ın kazı alanı olan Stratonikeia'nın gymnasion'undan çıkmıştır. Taştaki yazıtın içeriği de kentte **gymnasiarkhos**'luk yapmış varlıklı kişilerin onurlandırılmasıyla ilgilidir. Harf biçimlerinden anlaşılacağı gibi, en alttaki yazıyla —en son yazılanla— ilk yazılan arasında zaman ayrımı vardır. Demek, bu iş için büyük bir taş sağlanıyor, eli açık **gymnasiarkhos**'ların adı bu taşa kazınıyor. Her yazıdan sonra arada boşluk bırakılıyor. Nitekim, taşın ilk okuyan epigrafistin yanılmasına neden olan da bu boşluk olmuştur. Bunun başka bir örneğini gene Stratonikeia'daki aynı gymnasion'dan çıkan benzer bir taş üzerinde görüyoruz. Burada da **gymnasiarkhos**'luk yapmış bir babayla oğullarının yaptıkları işler taşa yazılmıştır. Sonra boşluk bırakılıp daha geç dönemde **gymnasiarkhos**'luk etmiş başka kişilerin adı taşa yazılmıştır. Bu taşa öncekinden farklı olarak boşluk yıldız motifleriyle bezenip yeni bir yazının başladığı belli edilmiştir. Her iki yazı arasında zaman ayrımı olduğu, belki bir kuşak sonra yazıldığı harf biçimlerinden çok içeriğinden belli olmaktadır. Birinci yazıtta adı geçen **stephanephoros** Sosandros'un torunu Diomedes oğlu Diomedes'i, gene ikinci yazıdaki Theomnestos'un torunu Hierokles oğlu Hierokles'i başka yazıtlardan tanıyoruz.

Taş, bir kez daha kullanılıyor. Bu kez, ön yüzde yer kalmadığı için, sol yüze yazılıyor. Söz konusu kişi gene bir **gymnasiarkhos**'tur. Harf biçimlerinin yanı sıra yazının içeriğinin de yardımıyla aradan gene uzunca bir süre geçtiğini görüyoruz. Bu yüzde sözü edilen kişi, Roma yurttaşı olmuştur. Daha önceki yazılarda adı geçen kişilerin hiç biri Roma yurttaşı değildi. Baba, dede adından sonra Stratonikeia'nın tipik **deme** adı geliyordu. Oysa sol yüzdeki tribus adından, **Kyrina'dan**, geçen zamanı kestirebiliyoruz.

Son yıllarda antik kentlerin eskiden yayımlanmış olan yazıtlarının toplanıp bir kitapta yeniden yayımlandığına tanık oluyoruz. Bunu türlü nedenlerle çocukları bir ülkede, ana-baba başka bir ülkede oturmak zorunna kalmış olan bölünmüş aile bireylerinin bir araya gelmesine benzetiyorum. Toplanan yazıtlarla birlikte antik kentin insanları, kurumları, bayramları, öteki olayları yeniden bir arada yaşamaktadır. Bu işin elbette güçlükleri vardır. Örneğin tek yazıtın bile parçalarını tanıyıp bir araya getirmek özel bir çaba gerektirmektedir. Bir de yayımlanmamış yazıtlar vardır: uzun yıllar önce ülkeyi gezmiş, yazıtlarını çekip kendi yurduna götürmüş bilim adamlarının daha yayımlamadığı çok sayıda yazıtın bugün yalnızca varlığını biliyoruz. Bu taşları yeniden bulup okumak artık nerdeyse olanaksızdır. Çünkü ülkemizin özellikle son 30 yıl içinde geçirmekte olduğu turizm sarsıntısı, çok sayıda taşı yerinden oynatmıştır. Elde bu yazıtların daha yayımlanmamış kopyeleri kalmıştır. Bildiğiniz gibi bu işle Prof. Sencer Şahin ilgilenmektedir.

Stratonikeia yazıtlarını yayımlamama izin verdiği için Sayın Prof. Dr. Yusuf Boysal'a, araştırma izni için Eski Eserler Genel Müdürlüğü'ne teşekkür ederim. Kazaya uğrayan saydamlar yerine negatiflerden ve çizimlerden yeni saydamlar yapan sayın Tuğrul Çakar'a teşekkür ederim.

blok

10

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

ΟΙΝΕΥΣΑΡΕ
 ΣΕΝΕΚΑΙΤΟΝ
 ΗΡΙΟΝΕΘΗΚΕΝ
 ΤΗΟΥΜΕΓΙΣΤ
 ΟΣΤΑΝΑΜΑΡΟΥ
 ΙΑΙΟΝΕΝΤΟΙΣΔ'
 ΙΝΕΟΙΣΤΑΣΗΤΥ
 ΙΛΙΚΕΘΗΚΕΝ
 ΙΟΝΟΜΟΙΩΣΤΑΣΙ
 ΑΙΗΚΙΑΚΑΙΕΝΤ
 ΣΕΚΑΗΣΕΝΤΑΙΣ
 ΙΣΕΟΝΣΕΚΑΛΕ
 ΕΠΙΤΑΛΕΙΜΜΑΚ
 ΕΛΗΝΤΩΝΤΑΙΔΩ
 ΤΕΤΑΥΣΤΕΝΟΜΕ
 ΙΣΕΤΑΝΓΕΛΙΑΙΣΙΣ
 ΙΝΔΙΗΝΕΚΗΤΟΥΓΥ
 ΝΑΣΙΟΥΕΛΑΙΟΘΕΣΙ
 ΝΕΤΗΝΕΙΛΑΤΟΖΑ
 ΣΚΑΙΕΔΟΚΕΝΤΑΡΑ
 ΧΡΗΜΑ

2

3

ΣΑΝΤΟΣ
 ΟΚΛΗΣΑΠΟΛΛΟΝΙΟ
 ΙΥΤΟΥΕΓΥΜΝΙ
 ΚΑΙΑΥΤΟΙΤΟΥΣΙ
 ΗΔΤΟΥΕΝΙΑΥΤΟΥ
 ΔΙΟΝΥΣΟΚΛΕΟΥΣΤΟ
 ΥΜΕΝΤΟΡΟΣΦΙΛΟΤΕ
 ΙΕΥΑΡΕΣΤΩΣΤΑΣΙΝ
 ΝΔΕΚΑΙΤΟΚΑΤΤΝΙΣ
 ΟΝ

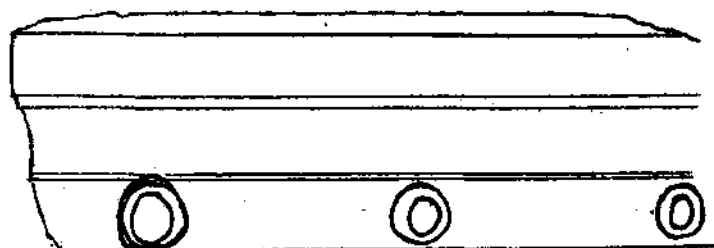
ΗΣΟΥΛΙΑΔΟΥΤΟΥΟΦ
 ΣΚΟΚΛΕΟΒΟΥΛΟΣ
 ΟΝΟΣΤΟΥΔΗΜΗΤΡ
 ΝΥΜΦΙΚΟΣΛΕΟΝ

a

b

1

Resim : 1 — Gymnaslondan çıkan birinci blok

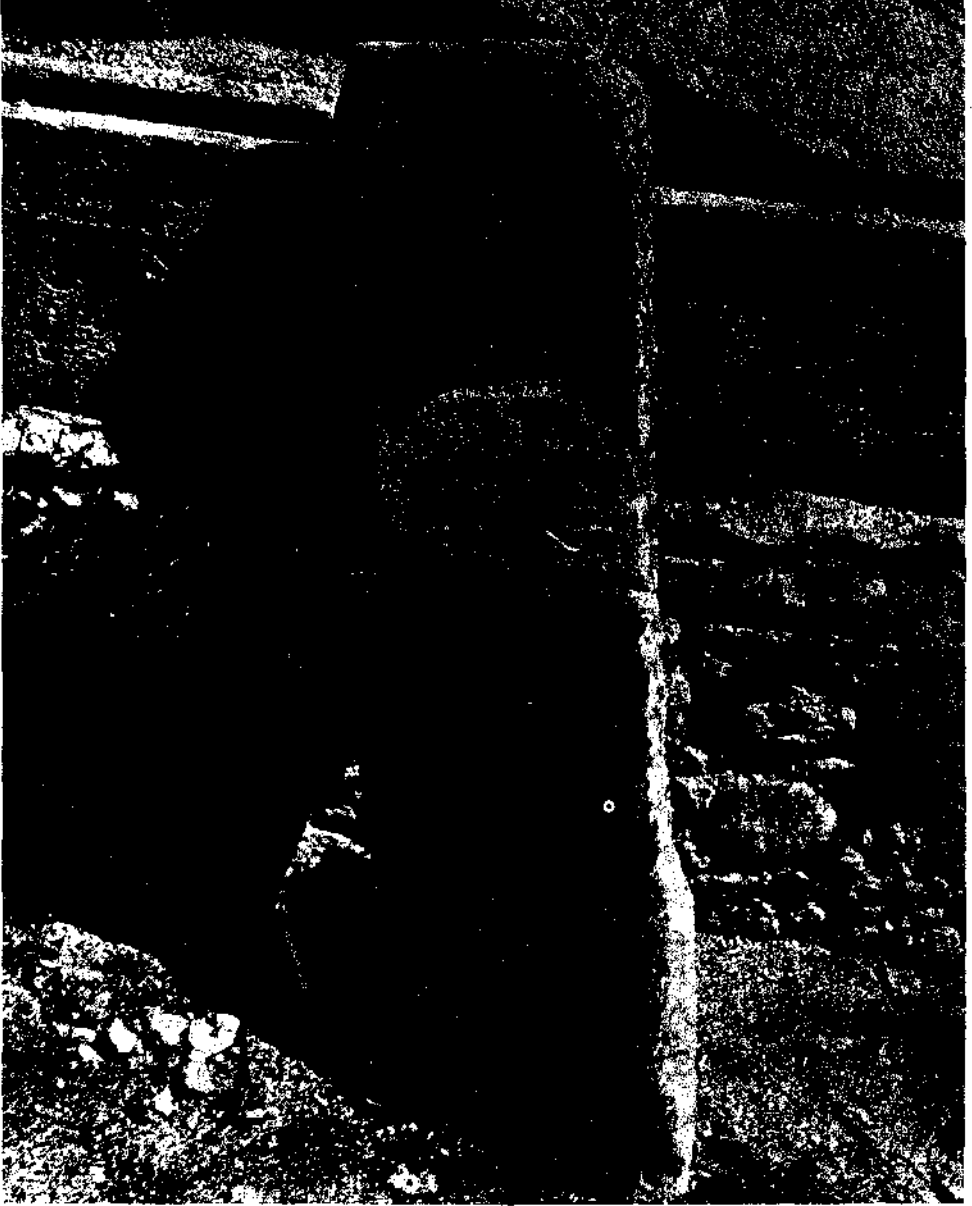
ΟΔΗΜΟΣ ΚΑΙ ΜΕΒΟΥΛΗ ΚΑΙ ΗΓΕΡΟΥΣΙΑ
ΕΤΕΙΜΗΣΑΝ ΠΑΙΔΕΡΩΤΑ ΕΚΑΤΩΝΟΣ
ΚΑΙ ΥΙΟΥΣ ΑΥΤΟΥ ΚΟΝΗΣΙ ΚΡΑΤΗΝ. ΕΤΙ
ΤΥΝ ΧΑΝΟΝΤΑ ΔΙΟΝΥΣΙΟΝ ΠΑΙΔΕΡΩΤ
ΠΑΙΔΕΡΩΤΟΣ ΚΖ ΓΥΜΝΑΣΙΑΡΧΗΣ ΑΝ
ΤΑΣ ΕΞ ΕΠΑΝΓΕΛΙΑΣ ~~ΕΤΕΙΜΗΣΑΝ~~ ΕΠΙΣΤΕΦΙ
ΜΕΦΟΡΟΥ ΔΙΟΜΗΔΟΥΣ Κ. ΣΩΣΑΝΔΡΟΥ ΘΕ.
ΑΣΕΛΑΙΟΝ ΕΝΤΑΣΙΝ ΤΟΙΣ ΒΑΛΑΝΕΙΟΙΣ
ΚΑΙ ΕΝ ΤΩ ΓΥΜΝΑΣΙΩ ΑΤΤΑΡΑΤΗΡΗΤΩΣ ΚΑΙ
ΠΟΛΥΤΕΛΩΣ ΚΑΙ ΕΠΙ ΠΟΛΥ ΜΕΡΟΣ ΤΗΣ ΝΥ.
ΤΟΣ ΔΛΙΥΑΝΤΑΣ ΔΕΚΑΙ ΤΟΥΣ ΚΑΤΟΙΚΟΥΝΤΑ
ΤΗΝ ΠΟΛΙΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΧΩΡΑΝ ΡΩΜΑΙΟΥΣ ΚΑΙ
ΤΟΥΣ ΠΑΡΑΓΕΝΟΜΕΝΟΥΣ ΞΕΝΟΥΣ ΚΑΙ ΕΝ
ΤΑΙΣ ΠΑΤΡΙΟΙΣ ΕΟΡΤΑΙΣ ΠΑΣΑΝ ΗΛΙΚΙΑΝ ΚΑΙ
ΕΥΧΗΝ ΚΑΙ ΤΟ ΠΛΗΘΟΣ ΤΩΝ ΤΥΝΑΙΚΩΝ Κ.
ΣΑΝΤΑΣ ΔΕ ΚΑΙ ΤΟ ΚΑΠΝΙΣΤΗΡΙΟΝ ΠΟΛΥΤΕ

*

*

*

ΙΕΡΟΚΛΗΣΙ ΕΡΟΚΛΕΟΥΣ ΤΟΥΣ
ΟΜΝΗΣΤΟΥ ΛΟΘΑΡΣΥΤΑΣ
ΔΙΟΓΝΗΤΟΥ ΤΟΥ ΔΙΟΓΝΗΤΟΣ
ΚΖ ΟΡΘΩΣΙΟΣ ΕΚΑΤΟΜΝΟΝ
ΚΟ ΓΥΜΝΑΣΙΑΡΧΗΣ ΑΝΤΕ
ΑΥΤΟΝ ΤΟΝ ΕΤΕΙΜΗΣΑΝ
ΛΙΝΗΦΟ

Resim : 3 — 2 ve 3 numaralı parçalar

ZWEI UNEDIERTE INSCRIFTEN AUS DEM MUSEUM VON SAMSUN

Eckart OLSHAUSEN *

1. Inv. Nr. 14-1/1981 : Grabstele aus hellgelbem Marmor, Höhe des Steins 120 cm, Breite 44 cm, bis 36,5 cm von unten bis oben unter die Giebelleiste (40 cm breit) abnehmend. Das tief eingesenkte Relieffeld ist 30 cm hoch, 34,5 cm breit. Die Schriftzeilenhöhe schwankt zwischen 1,8 cm und 2,5 cm; das γ und das zweite Σ messen 3,2 cm in der Höhe. Die Buchstabenbreite variiert von B mit 1,1 cm bis γ mit 3,8 cm.

Das Relief : Rechts auf dem Boden des Relieffrahmens sitzt auf einem attischen Lehnstuhl (nach außen geschwungene Stuhlbeine, geflohtene Armlehne, hohe, am oberen Abschluß geschwungene Rückenlehne) ein Mann, vermutlich der Verstorbene. Nach links orientiert, wendet er seinen bloßen Oberkörper dem Beschauer zu. Seine Füße ruhen auf einem flachen Schemel, der linke Fuß flach aufgesetzt, der rechte dagegen zurückversetzt, stützt sich nur mit den Zehen ab. Der linke Arm ruht auf der Seitenlehne, der rechte Arm ist schräg nach unten ausgestreckt, so daß dessen Hand (tröstend oder schützend?) über dem Kopf eines Kindes schwebt, das links vor ihm steht, voll dem Betrachter zugewandt. Fest eingehüllt in einen Mantel, hat es den rechten Arm vor die Brust gelegt (Trauerhaltung). Abgesetzt von dieser Hauptszene, lehnt am linken Rand des Reliefs ein Diener, den sein rechts thronender Herr nur um Kopflänge überragt. Der Diener, nackt und die Rechte an der linken Schulter (Trauerhaltung), ist dem Beschauer zugewandt. Während sein linkes Bein gerade auf dem Boden aufsteht, ist sein rechtes Bein abgewinkelt, kreuzt das linke und stützt sich nur mit den Zehen des Fußes auf dem Boden auf. Sein linker Arm fällt schlaff an der Körperseite herunter, in der Hand ein Tränentuch.

Die Inschrift : Sie ist in etwa 4 cm Abstand unter dem Reliefboden angebracht und besteht aus einer einzigen Schriftzeile, die nicht genau zentriert, sondern nach rechts versetzt ist.

ΒΑΓΗΣΘΥΟΣ *Báγης Θυός* (*Bages*, der Sohn des *Thys*)

Bages ist ein theophorer iranischer Name (vgl. F. JUSTI, *Iranisches Namenbuch*, Marburg 1895, 59), der nach **Strabon** (12, 553) zu den pa-

(*) Prof. Dr. Eckart OLSHAUSEN. Historisches Institut Abteilung Alte Geschichte Universität Stuttgart Keplerstraße 17, D. 7000, Stuttgart 1.

phlagonischen Namen zu rechnen ist, die man östlich vom **Halys** in der **Babanomitis**, der **Pimolitis**, der **Gazelonitis**, der **Gazakene** und den meisten anderen Gegenden am Ostufer des Flusses hören konnte. Der Name war auch im Bosporianischen Gebiet bekannt, vgl. L. Zgusta, Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste, Prag 1955, 80f. § 76. — Auch Thys ist kein griechischer Name (Zweifel noch bei W. Pape, G. Benseler, Wörterbuch der griechischen Eigennamen 1, Braunschweig 3/1911, 524; vgl. aber L. Zgusta, Kleinasiatische Personennamen, Prag 1964, 188, der auf den gleichnamigen paphlagonischen Dynasten des 4. Jh. s vor Chr. verweist. Desgleichen L. Robert, Noms indigènes dans l'Asie - Mineure 1, Paris 1963, 453). Auch dieser Name war im Bosporianischen Gebiet bekannt: L. Zgusta, Die Personennamen 326 § 746.

Der Stil der Darstellung und die Schriftgestaltung verweisen die Giebelstele in das 3. Jh. vor Chr., also in die Frühzeit der Mithradatidenherrschaft.

2. Inv. Nr. 12-1/1973: Portraitkopf aus grauem Kalkstein. Höhe 58 cm, Breite 41 cm, Tiefe 23 cm.

Die grob gearbeitete Büste hat lockiges, in der Mitte gescheiteltes Haar, ausgeprägte Ohrmuscheln, tief eingesenkte Augen, einen von den Ohren um das Kinn herumlaufenden Bart sowie einen Oberlippenbart (beschädigt), einen kurzen Hals mit dem Ansatz eines Kleidungsstücks (Peplos). Auf der Brust drei auseinandergefächerte Ähren, unter denen eine zweizeilige Inschrift angebracht ist.

Die Inschrift ist unsorgfältig eingekerbt, Schriftlinien werden nicht eingehalten, die Buchstaben sind unterschiedlich groß; das O mißt 3 cm im Durchmesser, das A 3 mal 3 cm.

ΗΑΙΟΥ

Ἑλίου

ΕΡΜΗΚΑΤΕΧΗΝ

Ἑρμῆς κατ' ἐὺ χήν

Das Verständnis der Inschrift bereitet Schwierigkeiten: Ohne weiteres ließe sie sich folgendermaßen übersetzen: «(Büste) des **Helios**. **Hermes** in Erfüllung eines Gelübdes» doch der Kopf gehört nach allgemeiner Einschätzung einem Zeus, aber nicht einem **Helios**. Daß hier «**Hermes**, der Sohn des **Helios**» die Weihung vollzogen hat (Vorschlag D. French), ist zu erwägen.

Der Stil der Darstellung und die Schriftgestaltung verweisen die Büste in die späte Kaiserzeit.

1987 YILI ROMA YOLLARI VE MİLTASLARI ÇALIŞMASI

David H.FRENCH *

1987 yılı çalışması Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarında sekiz haftalık bir süre içerisinde gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada öncelik yine Anadolu'nun kuzey bölgelerine ve özellikle Amasya (Amaseia), Vezirköprü (Neoclaudiopolis), Sinop (Sinope) ve Taşköprü (Pompeiopolis) üzerinde yoğunlaştırılmıştır.

Bu çalışmada Bakanlık Temsilcisi Adıyaman Müzesi'nden Bay Enver Sağır idi. Sayesinde çalışma çok hızlı ve kolay olarak geçti. Kendisine her konuda özellikle çalışmanın amacıyla ilgili olarak küçük kasaba ve köylerde tekrar tekrar açıklamak zorunda olduğumuz ve en sabırlı kişiyi dahi yoracak monotonlukta olan açıklamaları yaptığı için müteşekkirim.

Aynı zamanda bu çalışma sırasında büyük yardımlarını gördüğümüz Çorum Müzesi Müdürü Bay Ahmet Ertekin'e, Amasya Müzesi Müdürü Bay Mehmet Tektaş'a, Sinop Müzesi Müdürü Bay Mehmet Akif Işın'a, Kastamonu Müzesi Müdürü Bay Zühtü Yaman'a Çankırı Müzesi Müdürü Bay Tevfik Sipahi'ye ve Samsun Müzesi Müdürü Bay Mustafa Akkaya'ya çok teşekkür ederim.

19 ÇORUM İLİ

Bu ildeki çalışmalarımız 07 Temmuz tarihinde başlamış ve 28 Temmuz tarihinde son bulmuştur.

Çorum'un güneyindeki ovada ve civarında bulunan hemen hemen tüm köyler ziyaret edilmiş, yalnız Ovasaray'da yeni bir miltaşı bulunmuştur. Bu miltaşı üzerinde bulunan ve Gordianus III'e ait olan metin, daha önce bulunmuş olan metinlerin (özellikle Sapa'da bulunmuş olanın) bir kopyesidir. Bu aynı bölgede birkaç da ilgi çekici epigrafik buluntu ele geçmiştir. Bunlardan ilki Abdalata'da bulunan ve Agrippios ayının ismini veren, tarihli bir mezartaşıdır (Resim : 1). Diğerleri Büğdüz'de bulunan ve C. Cincius C. 1. Halus'a ait Latince yazılmış bir mezartaşı ve Çalıcı'da bulunmuş Zeus Stratios'a yapılmış bir ithaf ve yine Çalıcı'da bulunmuş **signifer veteranus**'a ait bir mezartaşıdır.

(*) Dr. David, H. FRENCH, İngiliz Arkeoloji Enstitüsü, Tahran Cad. No : 24 Kavaklıdere/ANKARA.

Alaca'dan doğu istikametinde uzanan Roma Yolu araştırılmış ve önemli sayıda köy ziyaret edilmiştir. Bu bölgede iki miltaşı bulunmuştur. Bunlardan bir tanesi (Akören'de bulunmuştur). Traianus dönemine tarihlidir. Ayrıca bu bölgede çok sayıda Erken Hıristiyanlık dönemine ait mezartaşları da bulunmuştur (Resim : 2, 3).

Dr. Peter Neve'ye çok teşekkür ederim. Sayesinde yeni bulunmuş olan Nervan yazıtını, Yozgat-Zile (Tavium-Zela) yolu üzerinde bilinen miltaşları listesine ekleme olanağı buldum. Bu taş Karakeçili yakınlarında bulunmuş ve Boğazköy Müzesi'ne teslim edilmiştir.

Sungurlu yakınlarında bulunan Körkü'de az sayıda yazıtı kayıtlara geçirdim. Bu yazıtlar Bishop (sic) Kyrillos ve diğerlerinden bahis etmektedir.

Çorum İli sınırları içerisinde birçok yerleşim ziyaret edilmiştir. Özellikle ilgi çekici bir yer ise Alaca yakınlarındaki Örukaya yakınlarında bulunan Roma Dönemi'ne (?) ait bir su bendidir (Resim : 4).

05 AMASYA İLİ

Amasya ve Amasya İli sınırları içerisindeki çalışma 28 Temmuz - 12 Ağustos (Kurban Bayramı hariç olmak üzere) tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir.

Bu süre zarfında Amasya sınırları içerisinde bulunan (yayınlanmış veya yayınlanmamış) yazıtlar üzerindeki çalışmamı sürdürdüm. Konuyla ilgili olarak daha önce çalışan kişiler tarafından kayıtlara geçirilmiş olan birçok miltaşını yeniden buldum.

Bugünkü Çorum İlinden başlayıp batıya doğru uzanan Roma Yolu'nun Amasya İli sınırları içerisinde kalan bölümünde her köyü ziyaret ederek miltaşı ve yazıt aradım. Fakat bu detaylı arama birkaç yazıt dışında maalesef çok verimli olmadı. Amasya'dan Niksar'a (Neocaesarea'ya) uzanan Roma yolu üzerinde yapılmış olan çalışma daha verimli olmuştur. Bu yol üzerinde bir durak yeri bulunmuştur. Ayrıca yolun üst tarafında bu durağa yakın küçük bir istihkam yeri ve Örukaya'da bulunan su bendi ile benzer büyük bir su bendi bulunmuştur.

Kaleköy'de Gregoire (st. Pont. 3, 1.145) tarafından yayınlanmış bir miltaşı bulunmuştur. Bulunan bu miltaşı Amasya Müzesi'ne getirilmiştir. Bu taş yakınlarında benzer bir miltaşı daha bulunmuş ve Amasya Müzesi'ne teslim edilmiştir.

55 SAMSUN İLİ

Vezirköprü bölgesinde (13-17 Ağustos tarihleri arasında) birkaç gün çalıştım.

Çalışmanın büyük bir kısmı Vezirköprü'nün (Neoclaudiopolis'in) batısında bulunan Roma Yolu üzerinde yoğunlaştırılmıştır. Fakat sonuçlar tatminkar değildir. Yolu Kızılırmak (Halys) üzerindeki kesişme noktası bulunamadığı gibi yol da nehrin doğu tarafında bulunan dağların üstünde kaybedilmiştir. Bu bölgede eski yola yakın olabileceğini tahmin ettiğim Kaleboynu'ndaki Kale'yi ziyaret ettim (Resim : 5).

Vezirköprü yakınlarında birkaç yeni miltaşı ile birlikte, Gregoire tarafından yayınlanmış olan eski bir miltaşını da yeniden Arıca'da buldum (Resim : 6). Yeni bulunmuş olan bu taşlardan Arıca'da bulunmuş olan Traianus Decius'dan (yönetici Valerius Nepotianus), Aşağı Narlı'da bulunmuş olan taş Traianus'dan, Gömlekhisar'da bulunmuş olan taş Diocletianus'dan (yönetici Aurelius Priscianus) bahsetmektedir. Aynı zamanda Boruk'ta Meryem Ana Kilisesi'ne ait bir sınır taşı bulunmuş (Anastasius zamanında dikilmiş olan) ve kayıtlara geçirilmiştir.

18 ÇANKIRI İLİ

Çalışma 20 Ağustos tarihinde başlamış ve 23 Ağustos'ta son bulmuştur.

Bu ildeki çalışmalar iki amaca yönelikti. Bu amaçlardan ilki Ilgaz Dağları'nı aşarak Kastamonu'ya uzanan yolu keşif etmek, ikincisi ise Çankırı'dan (Gangra) başlayarak batıya doğru uzanan yolun varlığını tekrar kontrol etmektir. Bu iki amaca da ulaşılmıştır.

Çankırı'dan başlayarak Kastamonu'ya doğru uzanan yol Ilgaz'ın güneyinde (Resim : 7) ve kuzeyinde gayet iyi bir şekilde korunmuştur. Dağların üzerindeki geçiş yeri ise yeni yapılmış olan otel ve kayak merkezi yakınlarında bir bel veya geçit üzerinde bulunmuştur (Resim : 8). Çankırı'dan batıya doğru uzanan yola Kurşunlu ve yine Çerkeş yakınlarında rastlanılmıştır.

Bu yollar üzerinde yeni bir miltaşına rastlanılmamıştır fakat Ankara - Çankırı yolu üzerinde, (Resim : 9) Çankırı'nın güneyinde, Yukarı Yarıncılar köyünde bulunan çok güzel bir örnek bana Çankırı Müzesi Müdürü tarafından gösterilmiştir. Bu metin ilk olarak Hadrianus'un (yönetici Larcus Macedo), daha sonra Diocletianus'un (yönetici Aurelius Priscianus, Pontus praeses i) ismini vermektedir. Bu iki taştan başka üç adet de parça halinde bulunmuş metin vardır. Bunlardan bir tanesi Iulionus'a ait bir yazıt olabilir.

37 KASTAMONU İLİ

Bu bölgede 24 - 25 Ağustos tarihleri arasında olmak üzere 2 gün çalışılmıştır.

Çankırı'dan gelen ve İlgaz Dağları'nın kuzey yamaçlarından devam eden Roma Yolu takip edilmiştir. Yol uzunca bir mesafede gayet iyi korunmuş durumdadır.

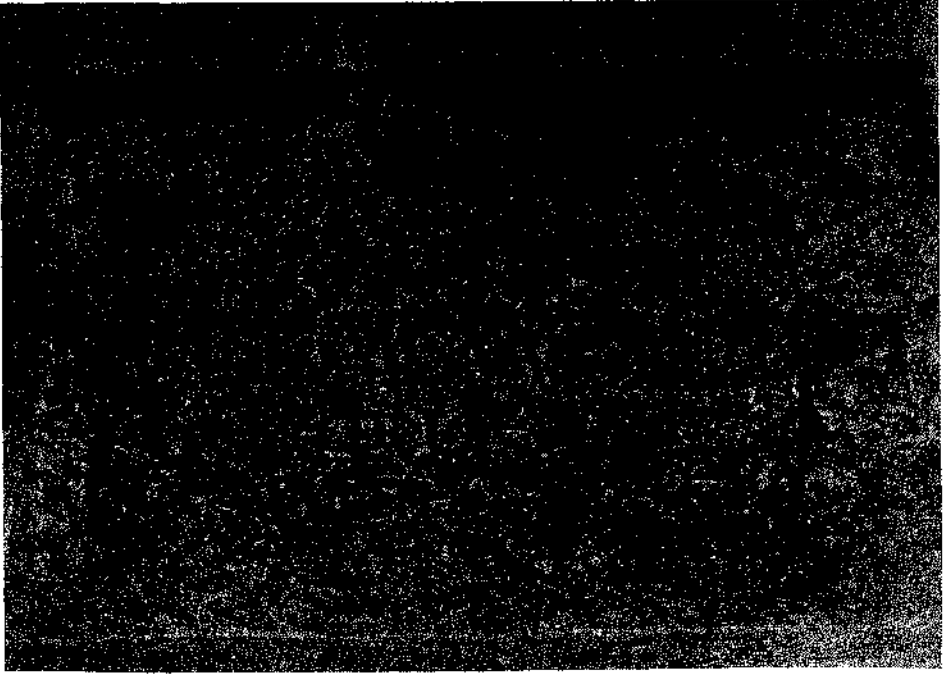
Yol boyunca yeni bir miltaşına rastlanılmamıştır.

57 SİNOP İLİ

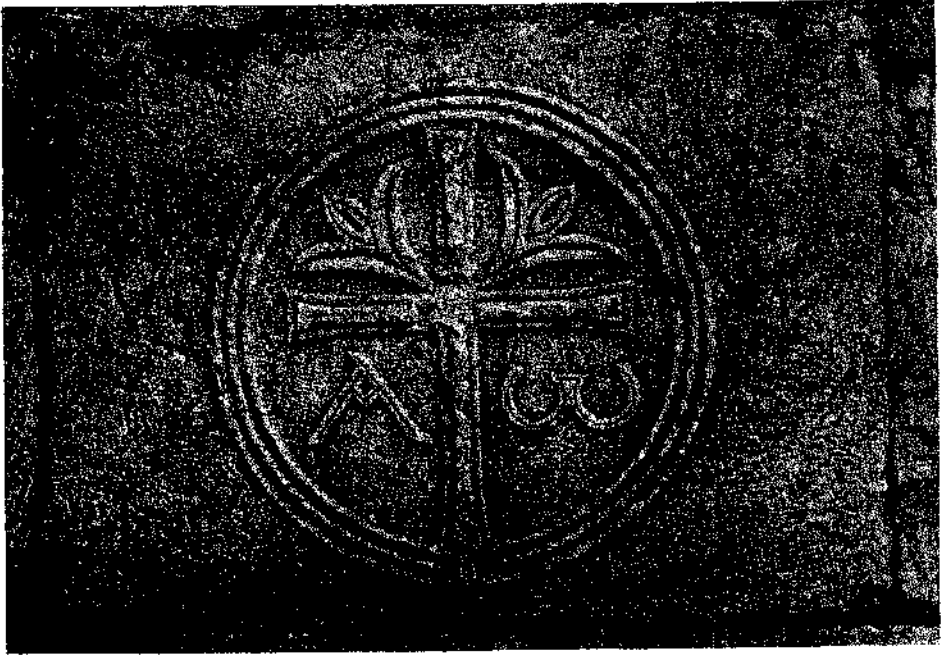
Sinop İlinde ise 27 Ağustos - 4 Eylül tarihleri arasında çalıştım.

Çalışmanın büyük bir kısmı - maalesef çok başarılı olmamıştır- Gerze bölgesindeki miltaşları ve yazıtlar üzerinde yoğunlaştırılmıştır. Lala yakınlarında birkaç taş bulunmuştur. Bulunmuş olan üç miltaşından yalnızca birtanesi kırılmış ve yıpranmış değildir. Bu Kerim, Çayağzı Mahallesi'nde bulunmuş olan Probus'a (yönetici Aelius Quintianus) ait bir metindir.

Gerze burnu üzerinde çeşitli kırık çanak-çömlek parçaları bulunmuştur. Bu parçalardan bazıları çift renkli Frig mallarına aittir. Diğer bazıları ise siyah perdahlı, diğerleri ise Geç Helenistik Dönem'e ait kırmızı boyalı mallara aittir. Bundan başka Tıngıroğlu, Yukarı Mahallede (Bo-yabat yolu üzerinde) Erken Bronz Çağ'a ait kırmızı ve siyah perdahlı parçalar ile Tepe'de (Resim : 10) Helenistik Dönem'e ait parçalar bulunmuştur. Kerim, Çayağzı Mahallesinde nehir kenarında bulunan modern yapılar altında Roma ve Bizans dönemlerine ait bir yerleşim tespit edilmiştir.

Resim : 1

Resim : 2

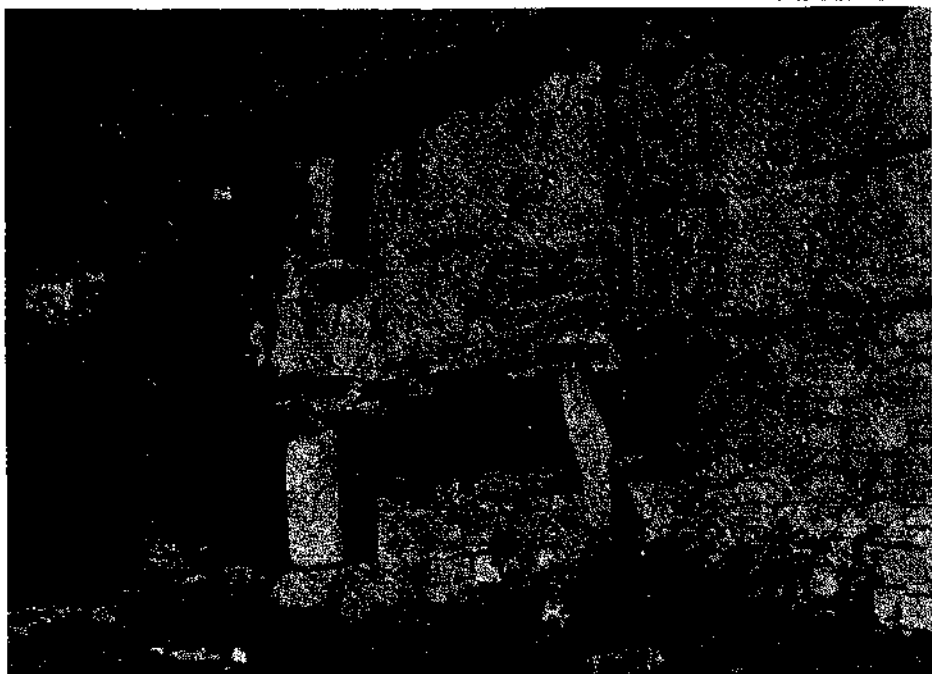
Resim : 3

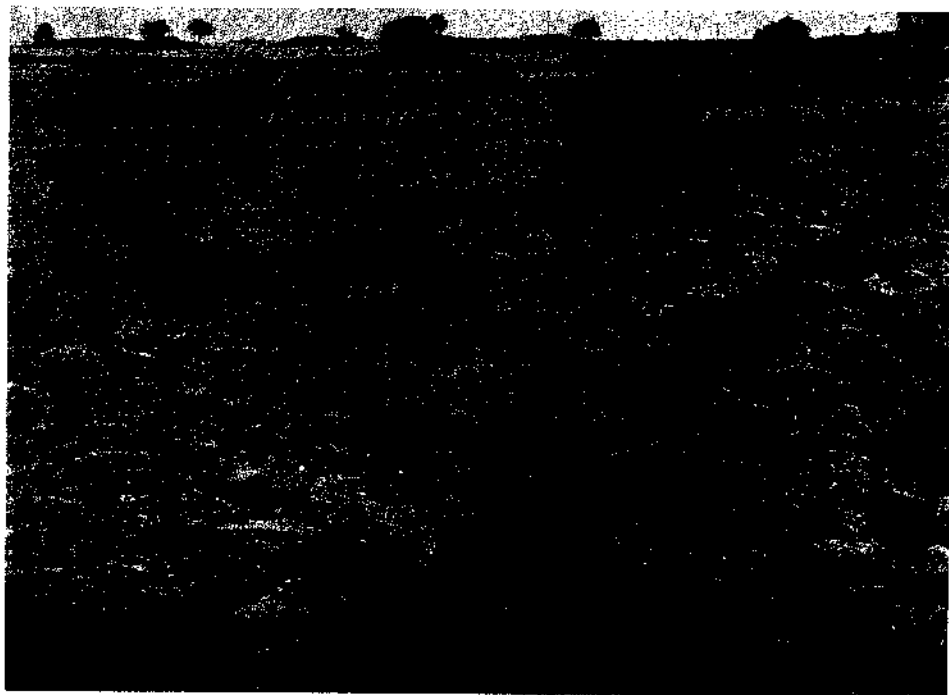
Resim : 4

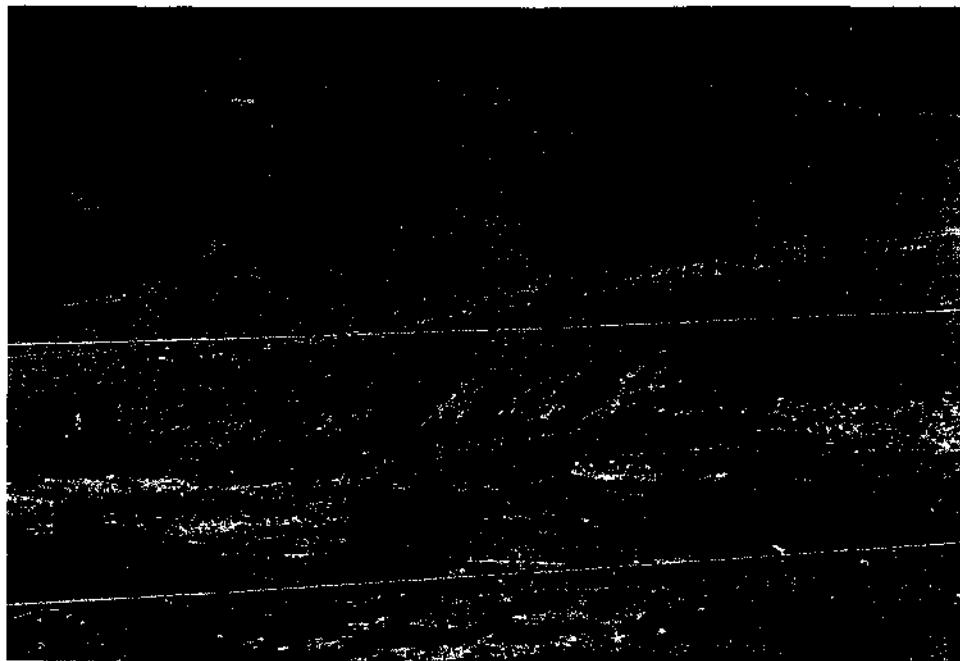
Resim : 5

Resim : 6

Resim : 7

Resim : 8

Resim : 9

Resim : 10

EIN DEKRETFRAGMENT AUS DEM 5. JH. V. CHR. AUS HAMAXITUS

Elmar SCHWERTHEIM *

Im Jahre 1987 habe ich mit Erlaubnis der türkischen Antikendirektion zum ersten Mal den Südwesten der Troas unter historisch-topographischen Gesichtspunkten bereist. Nachdem in den 60er Jahren der englische Historiker J.M. Cook mehrfach ein der gesamten Landschaft gereist war und eingehende Untersuchungen darüber veröffentlicht hat, war eine neue Bestandsaufnahme dieser für die Alte Geschichte so wichtigen Landschaft dringend erwünscht. So konnten denn auch eine Reihe von Angaben, die Cook gemacht hatte, überprüft und bestätigt werden. Darüberhinaus waren aber seit der Bereisung durch diesen englischen Gelehrten eine Reihe von neuen Zeugnissen gefunden worden, die eine neuerliche Untersuchung notwendig machten.

Ohne alle Neufunde hier im Einzelnen aufzählen zu können, möchte ich doch vor allem auf eine Fragment hinweisen, welches ich im Dorfe Akköy fand. Es handelt sich offenbar um den Rest einer größeren Inschrift zu Ehren des Asklepios, der aus einer privaten Grabung in der Nähe von Akköy stammt, einer antiken Ortslage, in der zuletzt auch Cook das alte Biryti vermutete. An der Stelle werden heute von Bewohnern des Ortes private Grabungen durchgeführt, auf die man ein Auge auch in der Zukunft haben muß.

Darüberhinaus fand ich am Fuße des Berges Ida in einem Dorfe bei dem alten Kebren eine sehr schönes Kybelerelief, welches die Fasten des Ovid bestätigen kann, daß nämlich die Römer zum Berge Ida schickten, um den Stein der Kybele nach Rom zu holen. Verehrt worden ist jedenfalls die Göttin hier schon in hellenistischer Zeit.

Neben dieser Reisetätigkeit konnte ich als Epigraphiker an der Grabung im Heiligtum des Apollon Smintheios in Gülpınar teilnehmen. Dort waren schon vorher einige Inschriften gefunden worden, die mein Kollege Ender Varinlioğlu aufgenommen, mir aber zur Publikation überlassen hatte. Neben einer Reihe vor allem kaiserzeitlicher Inschriften fällt besonders ein kleines Fragment in die Augen, auf dem nur

(*) Prof. Dr. Elmar SCHWERTHEIM, Seminar für Alte Geschichte Wilmergasse
1-4 44 Münster, F. ALMANYA.

wenige Buchstaben erhalten sind. Es wurde nach den Angaben von Doç. Dr. Coşkun Özgünel, dem Ausgräber des Smintheion, bei einer Gelände-
begehung in der Umgebung des Heiligtums als wiederwendeter Stein
in einer Gartenmauer gefunden.

Es handelt sich um das Bruchstück einer Platte, die oben, rechts
oben, aber einige sind noch zu lesen, sodaß man zwar keinen genauen
zu sein. Die Buchstaben auf der Vorderseite der Platte sind stark abgerie-
ben, aber einige sind noch zu lesen, sodaß man zwar keinen geneuen
Zusammenhang herstellen kann, aber doch den ursprünglichen Sinn
benennen kann.

Es handelt sich ganz offenbar um das Fragment eines Dekretes, das
mit dem Attisch-delischen Seebund in Verbindung steht. Es ist nämlich
noch Folgendes zu erkennen :

[] κοι ε[- - -
οἱ δὲ ἑλλε[νοταμίαι - - - - . 'Ε-]
ἀν δέ τις ἁμ[αξιτων- - - - ἑλλ-]
ενοταμίαι [- - - - - - - - - -]
[] η θεσμοθέται - - - - - - - - -]
[] δέ τις τὸν ἁ[λλον? - - - - -]
[] δέ [τις] τὸν [- - - - - - - - -]
[] δε [- - - - - - - - - - - - -]
[:
[.....] νο[- - - - - - - - - - -]

Der Text ist in Stoichedon geschrieben und weist als besondere
Buchstabenformen für das Lambda ein auf, was den Text schon in das
5. Jh. v. Chr. datiert. Als weitere Eigenheit ist für Eta ein Epsilon
geschrieben : vgl. Ellenotamiai.

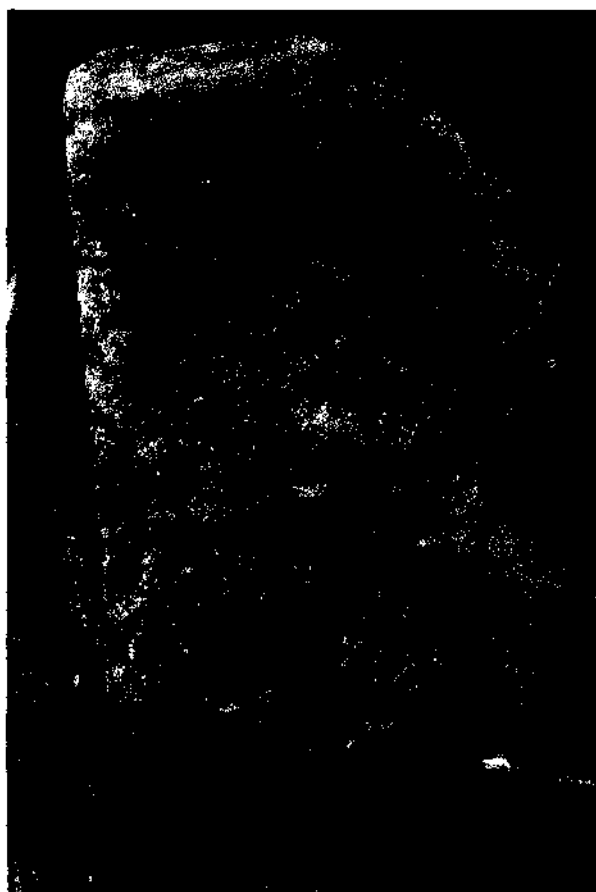
Für das Verständnis des Textes sind vor allem drei mehr oder
weniger sicher zu ergänzende Wörter von entscheidender Bedeutung :
es handelt sich in Zeile 2 und 4 um Wort Hellenotamiai, in Zeile 5 um
den Begriff Thesmothetai und in Zeile 3 um das ergänzte Wort Hamaxiton.

Allein diese Worte zeigen schon sehr deutlich, daß es sich um einen
längeren Text handeln muß, der in engem Zusammenhang zum Attisch-
delischen Seebund steht.

Es kann keinen Zweifel daran geben, daß wir es mit einem Bündnervertrag bzw. mit ausgehandelten gesetzlichen Bestimmungen zwischen Athen und Hamaxitus zu tun haben. Damit ist dieses Dokument das erste seiner Art aus dem Bezirk Hellespontos. Aus dem übrigen Kleinasien kennen wir solche Dokumente bisher nur aus ionischen und karischen Städten.

Bei einem Vergleich der bisher aus dem attisch-delischen Seebund überlieferten Texte kommt unser Fragment den bisher bekannten Kopien des berühmten Klearchos Dekretes am nächsten. Es handelt sich dabei um das athenische Münzdekret aus den Jahren 449/8 v. Chr. das in Kopien an die Bündnerstädte übersandt worden ist. Gerade die Nennung der Hellenotamiai und der Thesmotheten in Verbindung mit einem Strafbestimmungsformular ($\epsilon\alpha\nu\ \delta\epsilon\ \pi\zeta.$) führt zu dieser Annahme.

Kannten wir Hamaxitus bisher nur aus den Nennungen in den Tributlisten der Jahre 425/24 und 421 v. Chr., so müssen wir nun aufgrund des Gesagten doch eher davon ausgehen, daß dieser Ort schon spätestens 454/53 v. Chr. durch Tributzahlungen dem Seebund angeschlossen war.

1987 YILI AMASYA-SULUOVA TARİHÖNCESİ ARAŞTIRMALARI

Mehmet ÖZSAİT *

Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi adına sürdürdüğümüz yüzey araştırmalarımıza madde destek sağlayan Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Yönetim Kurulu'na, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yönetim Kurulu'na yürekten teşekkürlerimizi sunarız. Ayrıca, arazi çalışmalarımız sırasında bizden değerli yardımlarını esirgemeyen Amasya Valisi Sayın Sıtkı Aslan'a, Vali Yardımcısı Sayın Muzaffer Güzeland'a, Kültür ve Turizm Müdürü Sayın Ünal İmir'e, Müze Müdürü Sayın Mehmet Tektaş'a, Müze Araştırmacısı Sayın Ahmet Yüce'ye, Tarım İl Müdürü Sayın Hasan Küçükbalı ve Şube Müdürü Sayın Naşit Hacıköylü'ye, Gümüşhacıköy Kaymakamı Sayın Adnan Kandemir'e, Millî Eğitim Gençlik ve Spor Müdürü Sayın Uğur Karabel'e, Sayın Öğretmen Ali Galip Tuncay'a teşekkürü zevkli bir görev sayarız. Ayrıca, arazi çalışmalarımızda büyük bir özveri ile bize yardımcı olan Bakanlık Temsilcisi, Burdur Müzesi Araştırmacılarından Sayın Alaaddin Eryılmaz'a, öğrencilerimizden Mehmet Aykut'a candan teşekkür ederiz.

1987 yılı Orta Karadeniz Bölgesi yüzey araştırmalarımız Amasya'nın Suluova, Merzifon, Gümüşhacıköy, Göynücek ve Taşova; Samsun'un Lâdik, Havza ilçeleri ile kısmen de Tokat'ın Erbaa ve Turhal ilçelerinin Amasya'ya sınır kesiminde sürdürülmüştür. Bunlardan Amasya'nın kuzeybatısında yer alan ve güneyden Çakırdağı, kuzeyden Tavşan Dağı, doğudan Akdağ ile batıdan Eğirli ve İnegöl dağlarının uzantıları tarafından çevrilen, ortasından Tesakan Çayı akan Suluova'nın araştırılması anahatları ile tamamlanmıştır.

Geçmişte olduğu gibi, günümüzde de İç Anadolu'yu Karadeniz kıyı şeridine bağlayan yolların geçiş kesiminde yer alan verimli Suluova'nın topraklarında, çevresiyle birlikte 30 köy araştırılmıştır. Bunları şöyle sıralayabiliriz :

Önce, Akdağ'ın doğu ve güney eteklerinde uzanan Harmanağılı, Duruca, Ormanözü, Boyalı, Yolpınar köylerini araştırdık. Burada, birkaç

(*) Doç. Dr. Mehmet ÖZSAİT, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Fen/PTT, İSTANBUL.

geç devir yerleşmesine rastladık. Daha sonra batıya doğru Dere, Kutlu, Bayırlı, Karaağaç, Kolay, Oğulbağı köyleri ile Suluova, ova tabanında Saluca, Kurnaz, Uzunoba köylerini araştırdık. Bu kesimde Von den Osten zamanından beri bilinen **Alevi-Kümbettepe**¹ ile Cilviye tepesinde **Kurnaz** ve daha güneyde **Kilistepe**² yerleşmelerini yeniden inceledik. Ayrıca, Oğulbağı'nda bir İTÇ yerleşmesi tespit ettik.

OGULBAĞI

Köyün adını verdiğimiz yerleşme doğal bir kum tepesinin (Hamam-tepe) yamacındadır (Resim : 1). Üzerinde bir kaynak da bulunan yerleşmenin yüzeyinde az sayıda İTÇ keramikleri bulduk. Çoğunluğu dışı siyah, içi devetüyü ya da kırmızı boya astarlı olan keramikler ince taşçık ve bitki katkılı, açık ve kötü pişirilmiştir (Resim : 2).

Amasya - Samsun kara ve demiryolunun batı ve güneybatısında kalan düz kesimde Ortayazı, Kulu, Ayrancı, Küpeli, Karasu, Saygılı, Yüzbeyi ile Çakırdağı'nın kuzey tepe ve etekleri üzerinde yer alan Kapancı, Deveci, Aktarla, Esentepe, Kanatpınar, Erarslan, Arucak, Alabedir, Taşlıyurt, Alakadı köylerini tek tek araştırdık. Sonuçta, Kanatpınar, Kulu, Alakadı Taşlıyurt, Yüzbeyi'de yeni yerleşmeler tespit ettik. Bunları özellikleri ile şöyle sıralayabiliriz.

KANATPINAR (DEVRET)

Köyün 2 km. kuzeydoğusunda, Çakırdağı'nın eteklerinde Devret mevkiinde tespit ettiğimiz höyüğe köyün isminden dolayı **Kanatpınar** adını verdik, (Harita : 1).

Doğal bir tepe üzerinde oluştuğunu anladığımız höyüğün (Resim :3) yüzeyinde bulduğumuz keramiklerin büyük çoğunluğunun dış yüzeyi kuruşuni-siyah, içi ise devetüyü ve kırmızı boya astarlıdır. Bunlar iyi açık, ince kireç, taşçık ve bitki katkılı ve pişme sırasında büyük ölçüde yanmıştır.

Kanatpınar keramikleri kuvvetli bir İTÇ yerleşmesine işaret etmektedir. Ayrıca, burada Kalkolitik form ve özelliği taşıyan parçalar da bulunmaktadır (Resim : 4).

-
- (1) H. Frankfort, *Studies in early pottery of the Near East II*, Liverpool, 1927, s. 64, dpnt. 4; K. Bittel, *Præhistorische Forschung in Kleinasien*, İstanbul, 1934, s. 87 vd., 95 ve hrt; K. Kökten, - T. Özgüç, *Ülkü, Halkevleri ve Halkodaları Dergisi*, XV/89, 1940, s. 415; T. Özgüç, *TTKong*, III, 1943, s. 395, 419; K. Kökten, - N. Özgüç, *Belleten*, IX/35, 1945, s. 396.
- (2) T. Özgüç, *TTKong*, III, 1943, s. 419; K. Kökten - N. Özgüç - T. Özgüç, *Belleten*, IX/35, 1945, s. 396.

YOĞURTÇUBABA

Kulu köyünün 2 km. güneyinde, Erarslan, Kapancı ve Kulu köylerinin ortasında, deniz yüzeyinden 467 m. yüksekliğindeki doğal Yoğurtçubaba Tepesi'nin güneydoğu etek ve yamaçlarında yoğun bir İTÇ yerleşmesi tespit ettik (Resim : 5). Ayrıca burada, bazılarının ağzında memecik olan ve Kalkolitik Çağ özelliği gösteren keramikler de bulduk.

Yoğurtçubaba keramiklerinin çoğunluğunun dışı kurşuni-siyah, içi ise devetüyü ve kırmızı boya astarlıdır, (Resim : 6). Az sayıda da dışı devetüyü, içi kurşuni ya da siyah olanları vardır. Geniş oluk bezekli kaplar yanı sıra testilere ait parçalar da bulunmaktadır.

Yoğurtçubaba keramikleri ince taşcıklı, kalker, bitki katkılı, iyi açkılı ve iyi pişirilmişlerdir.

TÜRKMENLİK

Amasya Merkez İlçeye bağlı olan Alakadı köyünü de, ilişkileri yönünden çok sıkı olarak bağlı bulunduğu Suluova kesimine dahil ettik. Ovanın ortasından geçen Samsun-Amasya yolundan görülen ve köyün hemen doğusunda yer alan tepe **Türkmenlik** adını taşımaktadır (Resim : 7). Buradaki incelemelerimizde, oldukça tahrip edilmiş tepe ve eteklerde içi-dışı siyah, dışı kurşuni- içi kırmızı, içi-dışı koyu kırmızı, dışı kırmızı içi siyah renkli, çoğu iyi açkılı ve iyi pişmiş İTÇ keramikleri gördük. Ayrıca, obsidyen ve çakmaktaşıdan dilgi ve çekidekler de bulduk, (Resim : 8).

BEKÇİTEPESİ

Suluova'nın güneyindeki dağlık sırtın en yüksek kesiminde yaptığımız araştırmalarda Taşlıyurt köyünün 1 km. batısında, 770 m. yüksekliğindeki **Bekçitepesi**'nin (Beştepe) üzerinde bir İTÇ yerleşmesi tespit ettik (Resim : 9).

Sileks dilgi ve dilgi çekirdeklerin çok olduğu **Bekçitepesi**'nde genellikle dışı siyah-kurşuni, içi devetüyü astarlı keramikler yanında yatay oluk bezemeli, bitki, ince taşcık ve kireç katkılı, iyi açkılı İTÇ keramikleri bulunmaktadır (Resim : 10).

DEREAĞIL

Suluova'nın güneyindeki en son yükseltiler üzerinde yaptığımız araştırmalarda, Yüzbeyi köyünün Dereağıl mahallesinin üzerinde bulunduğu yerin büyük bir höyük olduğunu tespit ettik (Resim : 11).

Höyük, Yatakyeri Tepesi'nin kuzeyinde, Keltepe (688 m.) ile Yassıçal sırtları arasında bulunmaktadır. Tepeden itibaren başlayan yerleşmenin kuzey eteği ovada yeni bir yol açılırken tahrip edilmiştir.

Höyük yüzeyinde gördüğümüz keramiklerin önemli bir kısmı Kal-kolitik Çağ yerleşmesine aittir. Bunlar dışı siyah, içi devetüyü, içi-dışı kurşuni, içi-dışı devetüyü astar boyalı, çok iyi açkılı ve iyi fırınlanmış-
tır (Resim : 12).

Ayrıca, **Dereağıl**'da çok sayıda dilgi ve dilgi çekirdek ile birlikte kuvvetli bir İTÇ yerleşmesine tanıklık eden keramikler de bulunmaktadır.

AŞİTEPE

Yüzbeyi ile Alakadı, Taşlıyurt arasındaki araştırmalarda, Yassıçal sırtları ile Keltepe'nin uzantıları arasında, Tüllüçal Tepe'nin eteklerinden doğan Kanlıpınar Deresi'nin açtığı derin bir vadinin güneybatısında ilginç bir yerleşme tespit ettik. **Dereağıl**'ın 800 m. güneydoğusunda yer alan **Aşıtepe** bölgenin en önemli merkezlerinden biridir. Yerleşmenin doğu yamaç ve eteği, binlerce yıldan beri önünden akan küçük dere tarafından çok tahrip edilmiştir. Böylece **Aşıtepe**'nin bir kısım buluntuları dere ya-
tağı içinde çok aşağılara kadar sürüklenmiştir (Resim : 13).

Aşıtepe'de içi-dışı kurşuni-siyah, dışı kırmızı, içi kurşuni, dışı devetüyü, içi açık kahverengi astar boyalı, iyi açkılı, az bitki ve kireç-katkılı, iyi pişmiş Erken Kalkolitik Çağ yerleşmesine ait keramikler bulduk, (Resim : 14). Bunun yanında çok sayıda sileks dilgi (bir tanesi obsidyen) ve dilgi çekirdek gördük. Çok çeşitli olan taş aletlerin (Resim : 15-16) incelenmesinden, **Aşıtepe'nin**, yöreye bu aletleri pazarlayan bir atölye ol-
duğu sonucuna vardık.

Şimdi yeni bir sorun ortaya çıkmıştır. Atölye burada olduğuna göre, onu besleyen bir taş ocağının da yakında olması gerekiyordu. İşte bu amaçla Alakadı-Taşlıyurt ve Boğazköy'ün üzerindeki dağlık sırtı araştırdık. Sonuçta Taşlıyurt'un doğusunda, Alakadı'nın kuzeyinde ve **Aşıtepe**'nin de 1 km. güneydoğusunda, Aydoğanlar mevkiinde geniş bir çakmak-taş tarlası (ocağı) bulduk³.

İkinci sorun ise önümüzdeki yıllarda çözülecektir. Ocak ve atölyenin bulunmasından sonra, şimdi burada mevcut olan çeşitli taşların tam olarak fiziksel-kimyasal özelliklerini belirledikten sonra, ticaretin kuvveti-ni ve sınırını tespit edebilmek amacıyla bölgedeki höyüklerde kullanılan taş alet ve dilgilerin yeniden incelenmesi gerekecektir.

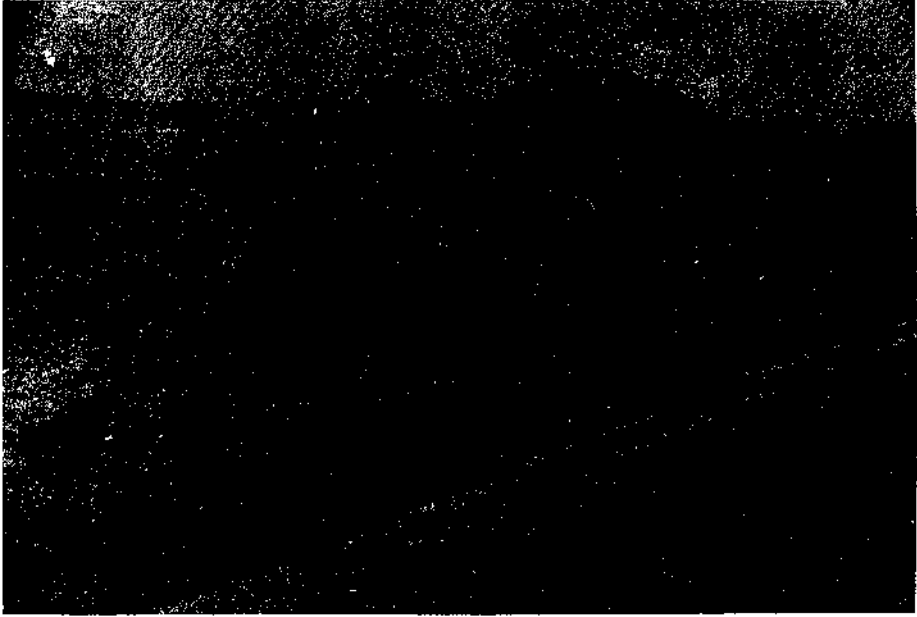
(3) Aşıtepe ve Dereağıl yerleşmelerinin dilgi ve taş aletlerini büyük bir titizlik-le inceleyen Sayın Dr. Bruce How'a candan teşekkür ederim.

Suluova kesiminde bulduğumuz yedi yeni yerleşmenin buluntularını topluca değerlendirecek olursak, bunlar ile geçen Lâdik kesiminde tanıttığımız **Sarıgazel** ve **Ağcetepe**⁴, Amasya'nın güneyinde **Sarımeşe**, **Somtepe** (**Gökhöyük**), **Dökmetepe** ve **Koşapınar**⁵ yüzey buluntuları arasında form ve teknik bakımdan büyük benzerlikler görüldüğünü söyleyebiliriz.

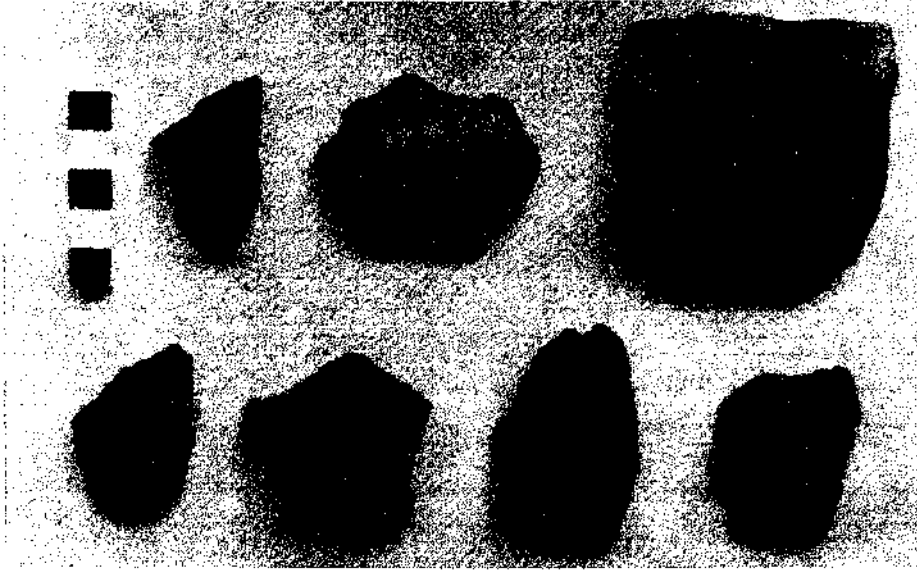
Bulduğumuz yerleşmelerden **Aşıtepe**, taş aletlerinin çeşitliliği ve teknik özellikleri bakımından çok özel bir konuma sahiptir. Bu bakımdan bu konu üzerinde önümüzdeki yıllarda ayrıntılı olarak duracağız. Bunun yanında **Dereağıl**, **Kanatpınar** ve **Yoğurtçubaba** Kalkolitik Çağ'dan Demir Çağı'na kadar uzun bir zaman dilimini ilgilendirecek buluntular vermektedir. Bundan dolayı, buralarda yapılacak sistematik kazılar sonucunda, yalnızca Suluova - Amasya'nın değil, aynı zamanda Karadeniz sahil kesimi ile Orta Anadolu'da mevcut bazı problemlerin belirli ölçüde aydınlanabileceği inancındayız.

(4) M. Özşait, «1986 Yılı Amasya - Lâdik Çevresi Tarih Öncesi Araştırmaları», *Araştırma Sonuçları Toplantısı V/II*, 1987, s. 243, resim 20, 22.

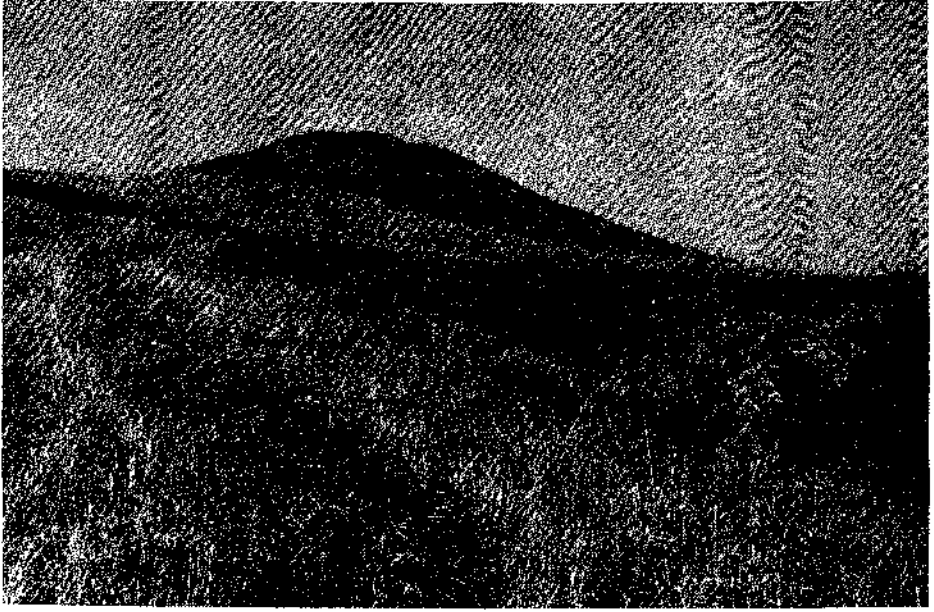
(5) M. Özşait, *ae*, s. 240 vd., resim 2, 5, 8, 10

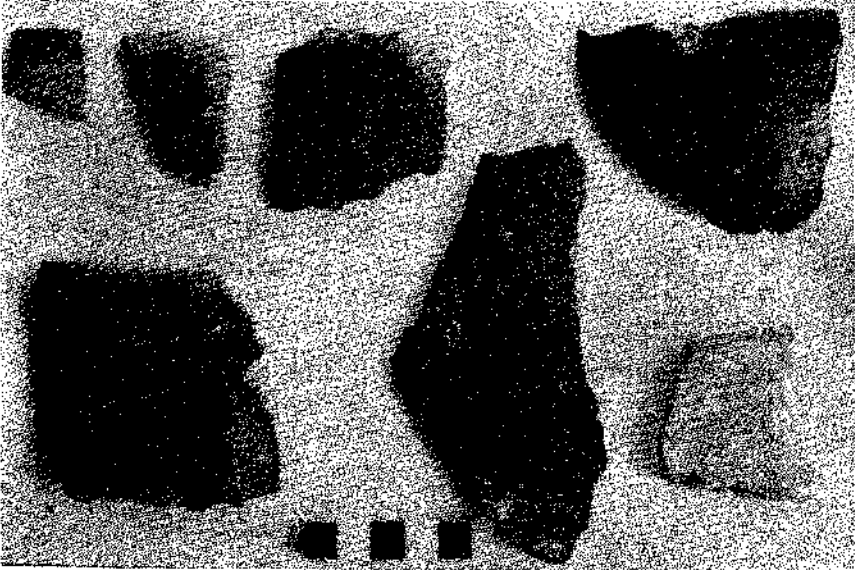
Resim : 1 — Oğulbağı yerleşmesi

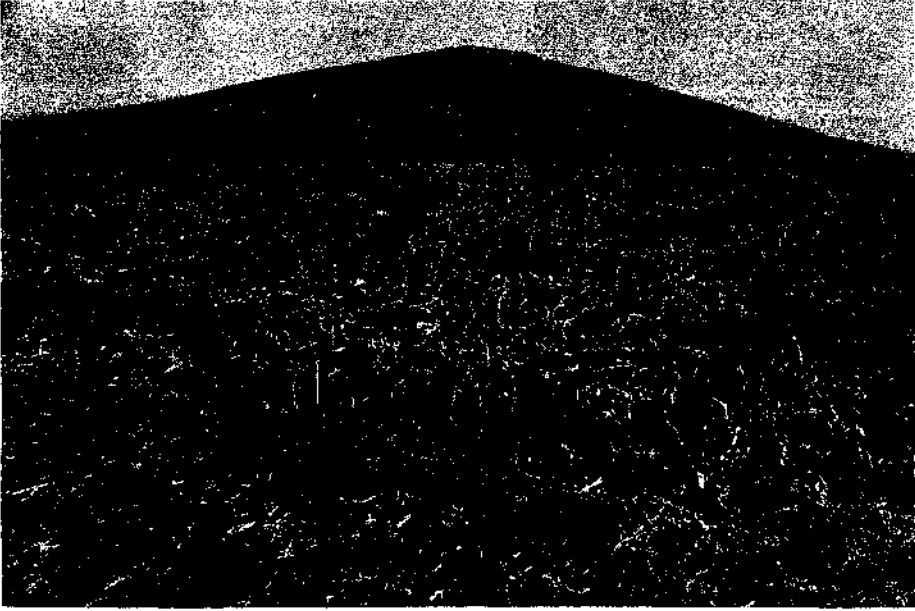
Resim : 2 — Oğulbağı keramiklerinden örnekler

Resim : 3 — Kanatpınar Höyük

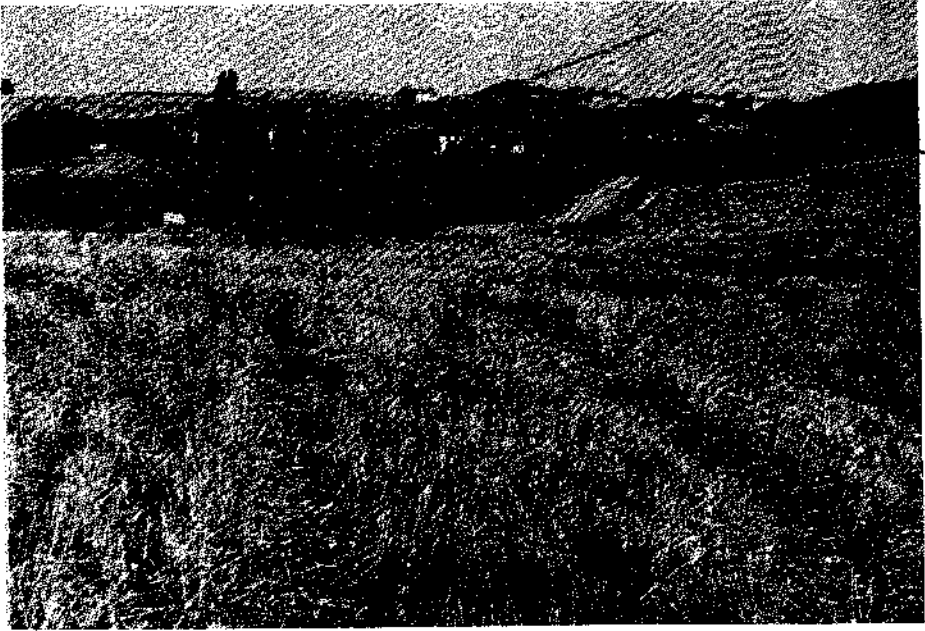
Resim : 4 — Kanatpınar keramiklerinden örnekler

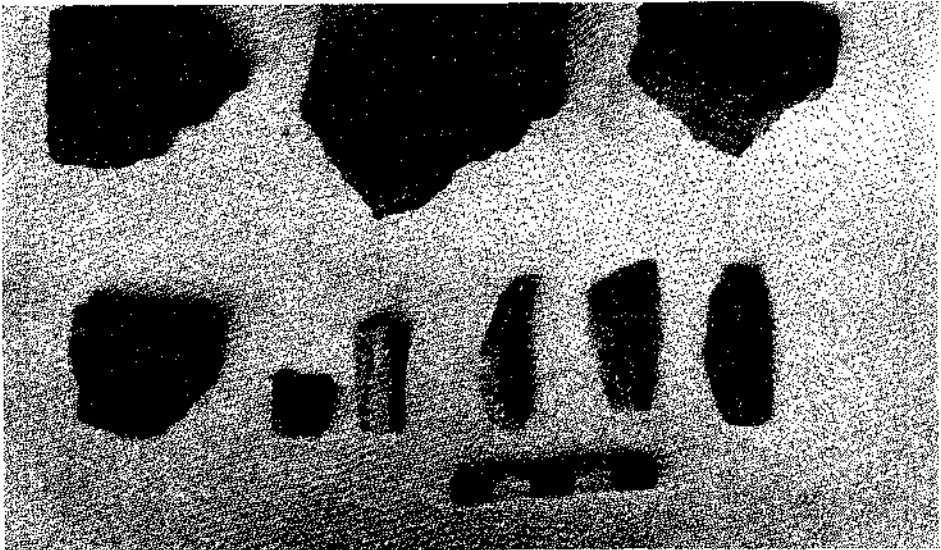
Resim : 5 — Yoğurtçubaba Hüyük

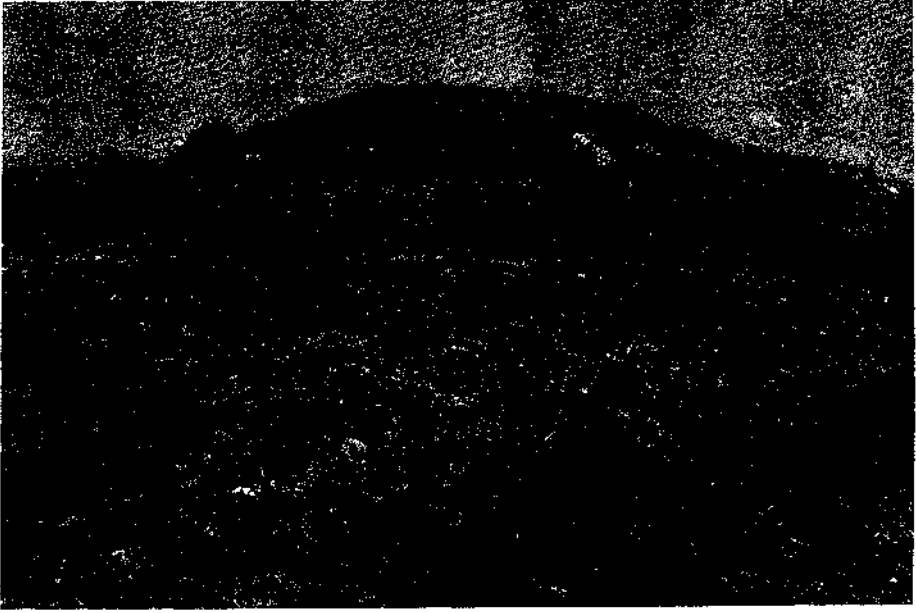
Resim : 6 — Yoğurtçubaba keramiklerinden örnekler

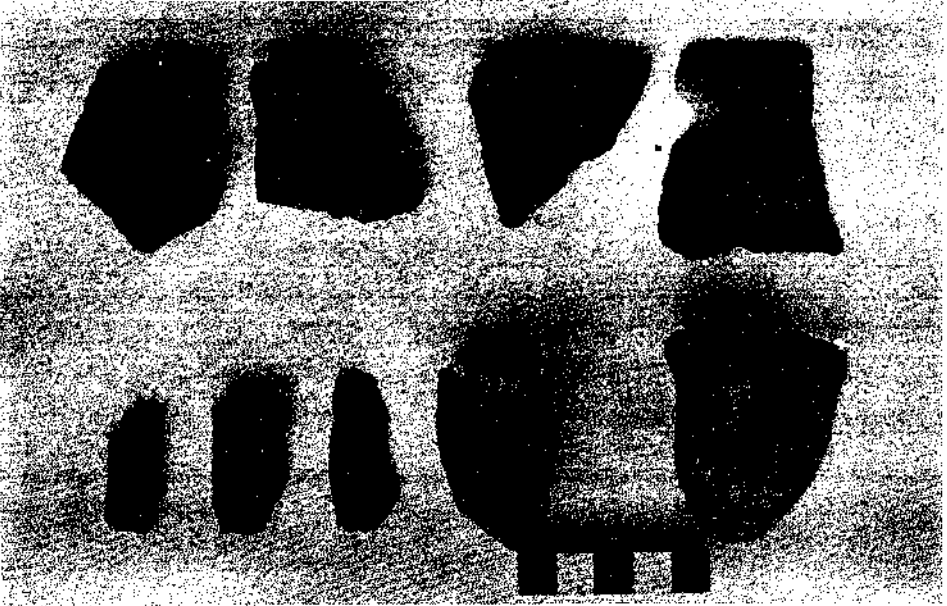
Resim : 7 — Türkmenlik yerleşmesi

Resim : 8 — Türkmenlik buluntularından örnekler

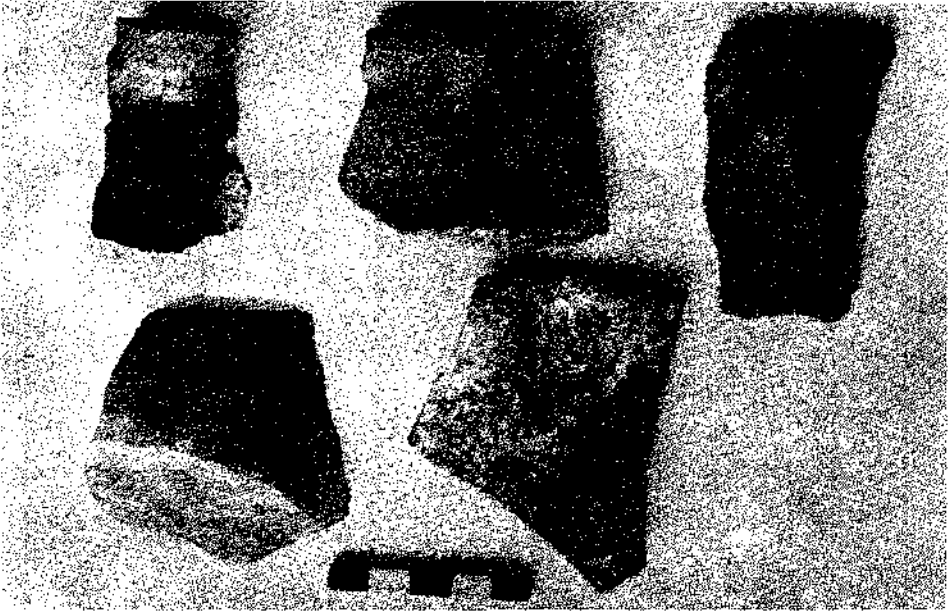
Resim : 9 — Bekçitepesi yerleşmesi

Resim : 10 — Bekçitepesi buluntularından örnekler

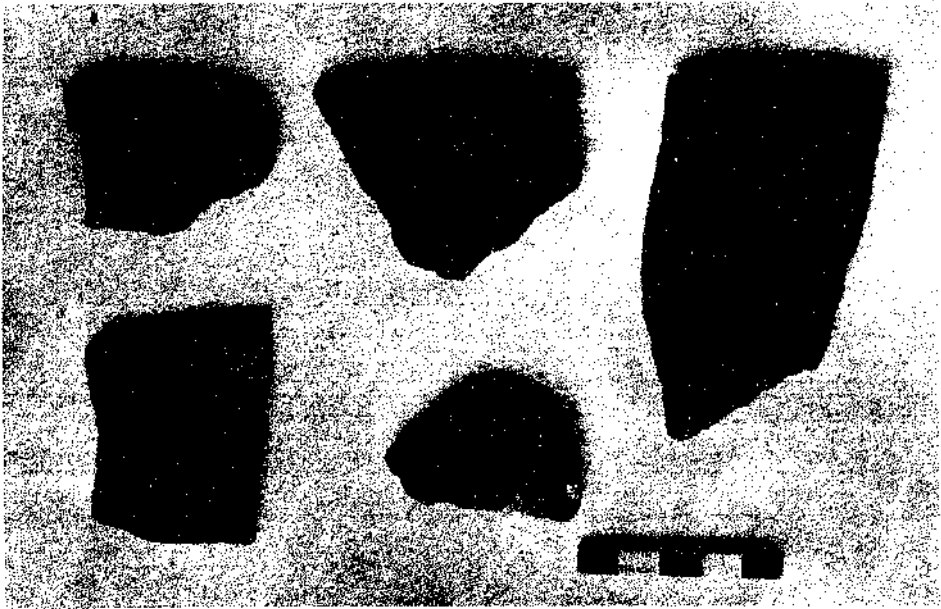
Resim : 11 — Dereağıl Höyük

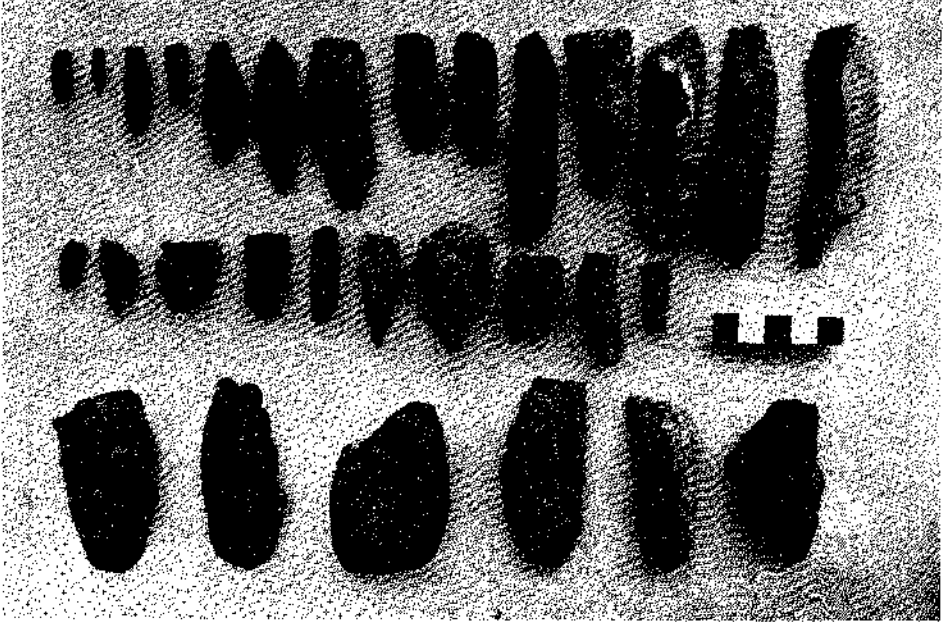
Resim : 12 — Dereağıl buluntularından örnekler

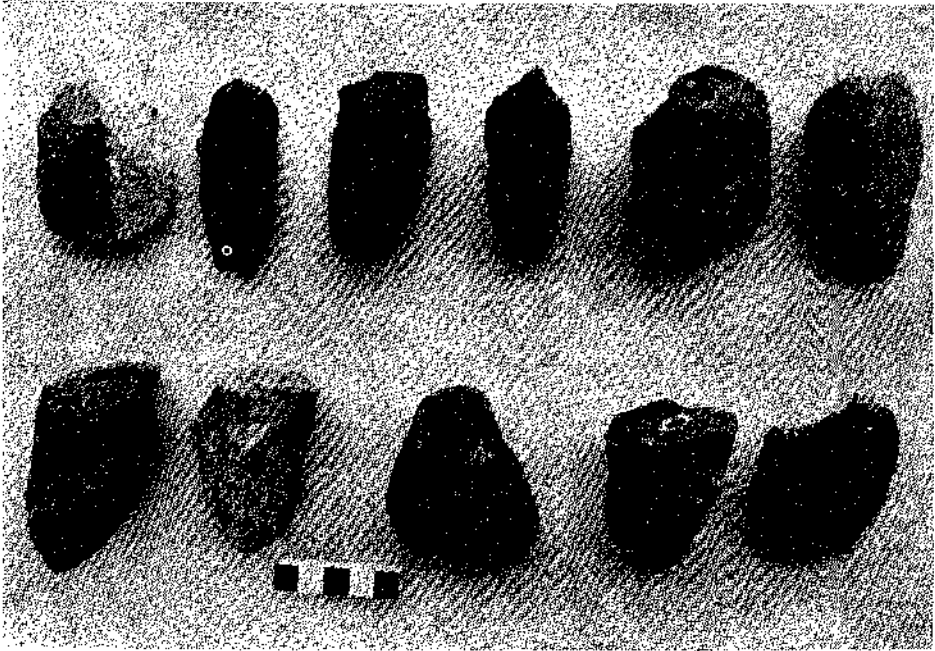
Resim : 13 — Aşıtepe yerleşmesi

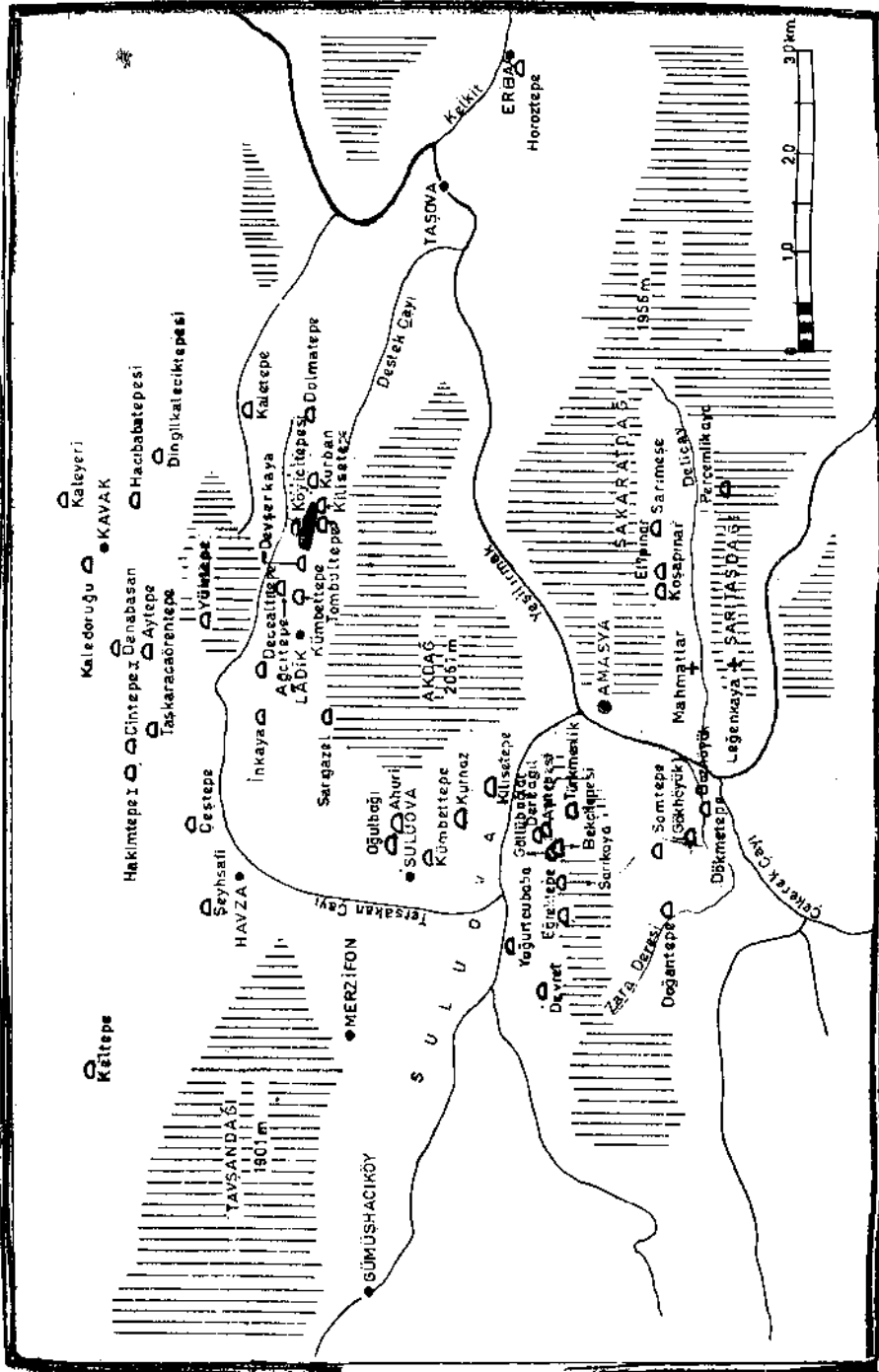
Resim : 14 — Aşıtepe keramiklerinden örnekler

Resim : 15 — Aşıtepe taş aletlerinden örnekler

Resim : 16 — Aşıtepe taş aletlerinden örnekler

1987 YILI ŞARKIKARAAĞAÇ-YALVAÇ ÇEVRESİ TARİHÖNCESİ ARAŞTIRMALARI

Mehmet ÖZSAİT

Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünün izni ile, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi adına sürdürdüğümüz Göller Bölgesi yüzey araştırmalarımıza maddi destek sağlayan Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, İ.Ü. Rektörlüğü Araştırma Fonu Başkanlığına, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Başkanlığı'na yürekten teşekkür ederiz. Ayrıca, arazi çalışmalarımız sırasında bizden değerli yardımlarını esirgemeyen Burdur Kültür ve Turizm Müdürü Sayın Mehmet Türkmen'e Müze Müdürü Sayın Selçuk Başer'e Isparta Müzesi Müdürü Sayın İlhan Ünlüsoy'a Yalvaç Müzesi Müdürü Sayın Mehmet Taşlıalan'a, Burdur Köy Hizmetleri Müdürü Sayın Mehmet Rüzgar'a ve Bakanlık Temsilcimiz Sayın Alaaddin Eryılmaz'a candan teşekkür ederiz. Ayrıca, Senirkent ovasında yaptığımız araştırmada bize büyük yardımlarda bulunan Sayın Kemal Turfan'a teşekkürü bir borç biliriz.

1987 yılı çalışmalarımızda önce Isparta'nın Senirkent, Yalvaç ve Şarkikaraağaç ilçelerini araştırdık. Araziyi tanımak amacıyla Konya'ya kadar gittik, bu arada Müze ve Karahöyük kazılarını da gördük.

Sonra, araştırmalarımıza Burdur'un Gölhisar kesiminde devam ettik. Burada Göller Bölgesi'nin batısı ile olan kültür ilişkilerini tespit edebilmek amacıyla Denizli'nin Acıpayam İlçesi sınırları içinde kalan **Karahöyük** ve **Yassıhöyük**'ü inceledik. Daha sonra, Gölhisar'da kurutulan Söğüt Gölü çanağının bir kısmı ile Antalya Korkuteli yöresinde bir ön araştırma yaptık.

Arkeolog Nesrin Özsaıt ile birlikte sürdürdüğümüz 1987 yılı çalışmalarımızda Yalvaç'ın güneydoğusunda kalan dağlık kesim ile Şarkikaraağaç çevresinin araştırmasını anahatları ile tamamladık.

Daha önceki yıllarda yapılan araştırmalar sonucunda literatüre geçmiş olan **Nudra**¹, **Çavundur**, **Ördekçi**, **Karaçayır**, **Yeniköy**, **Salur**, **Armut-**

(*) Doç. Dr. Mehmet ÖZSAİT, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Fen/PTT, İSTANBUL.

(1) D. H. French, *Anatolia and the Aegean in the Third Millennium, B.C.*, I-II, Cambridge, 1969, (Dissertation), s. 37 vd., 42 b. nr. 470.

lu I ve II, Kıyakkede² höyüklerini bularak inceledik. Bu arada 1985 ve 1986 yılından beri tanıdığımız bölgede³ 1987 yılında Yalvaç'ın Dedeçam, Kozluca köyleri ile Şarkikaraağaç'ın Muratbağı, Çarık saraylar, Arslan-doğmuş, Köprük köy, Başdeğirmen, Aşağıdinek, Yukarıdinek, Arak, Çaltı, Beyköy, Çiçekpınar, Göksöğüt, Örenköy, Yenice kale, Yakaemir, Çavundur, Ördekçi, Salur, Çeltek, Armutlu, Yeniköy, Karayaka, Yassıbel, Kıyakkede, Gölkonak, Gölyaka köylerini tek tek araştırdık. Sonuçta J.Mellaart'ın Sultandağ⁴, H.D.French'in Höyran grubu⁵ olarak verdiği bölgenin bir parçasını oluşturan bu kesimde **Dedeçam (Kırkuyusu), Kozluca (Samılca), Çiçekpınarı (Çatalkuyu), Arak, Beyköy, Karayaka, Yakaemir** İlk Kalkolitik ve İTÇ tarihöncesi yerleşmelerini bulduk (Harita : 1).

İLK TUNÇ ÇAĞ YERLEŞMELERİ

DEDEÇAM

Yalvaç'ın 20 km. güneydoğusundaki Dedeçam köyü arazisinde, Kırkuyusu mevkiinde (Resim : 1) tespit ettiğimiz yerleşme yüzeyinde İTÇ₁ ve İTÇ₂ özelliklerini taşıyan keramikler bulduk. Bunlar arasında ince taşcık, kireç ve bitki katkılı hamurlu, iyi ağırlıklı kırmızı ve kahverengi boya astarlı keramikler çoğunluktadır, (Resim : 2).

KOZLUÇAY

Yalvaç'ın 15 km. güneydoğusundaki Kozluca köyünün⁶ Samılca mevkiinde, bahçeler arasında tespit ettiğimiz höyüğe **Kozluca** adını verdik (Resim : 3). Verimli arazinin ortasında ve üzerinde tarım yapılan höyük yüzeyinde çoğunluğu İTÇ₁ yerleşmesine ait keramikler bulduk. Az sayıda gördüğümüz İTÇ₂ keramikleri arasında tipik yatay ip delikli tuta mak parçaları da vardır (Resim : 4).

ÇİÇEKPINAR

Şarkikaraağaç'ın 5,5 km. batısında ve bu ilçeyi Gelendost'a bağlayan yolun hemen kuzeyindeki Çatalkuyu mevkiinde son derece tahrip olmuş, artık ova yüzeyine inmiş bir yerleşme yeri tespit ettik, (Resim : 7).

(2) S. Lloyd - J. Mellaart, *Beycesultan I*, London, 1962, s. 196, hrt. VI.

(3) M. Özsaıt, «1985 ve 1986 Yılı Yalvaç Çevresi Tarihöncesi Araştırmaları», *Araştırma Sonuçları Toplantısı V/II*, 1987, s. 257-274, resim 1-23.

(4) S. Lloyd - J. Mellaart, *Beycesultan I*, s. 185, 191 vd., 195, hrt. V, 196-197, hrt. VI, nr. 207-226.

(5) D.H. French, *ae*, s. 37, hrt. 42 a-b.

(6) Kozluca'da yaptığımız araştırmalar sırasında bizden yardımlarını esirgemeyen Başkâtip Süleyman Arslan'a, Belediye Muhasibi Sultan Ateş'e, kütüphane Memuru Mehmet Bağır'a candan teşekkür ederiz.

Çiçekpınar adını verdiğimiz bu yerleşmenin yüzeyinde genellikle ince taş-
cık ve bitki katkılı hamurlu, kırmızı boya astarlı, el yapımı az sayıda
keramik bulduk. Bunlardan bazıları İTÇ özellikleri göstermektedir
(Resim : 8).

ARAK

Şarkikaraağaç'ın 6 km. güneydoğusundaki Arak köyü ile Çaltı köy-
leri arasında çok büyük bir höyük gördük. Doğal yükselti üzerinde bu-
lunan höyük, Isparta-Konya karayolu yapılırken ortasından ikiye bö-
lünmüştür. Yolun güneyinde kalan parçası Çaltı'nın, kuzeyinde kalan par-
çası ise Arak'ın arazisindedir, (Resim : 11). Höyüğün Çaltı kesiminde
geç devir yerleşmesi, Arak arazisinde kalan kesiminde ise İTÇ₁, İTÇ₂ ve
İTÇ₃ ile M.Ö. II. binyılı (tekstil ağırlıkları) ve Demirçag yerleşmeleri bu-
lunmaktadır, (Resim : 12).

Arak'ın Tunç Çağ keramikleri çok özenle yapılmış, bitki, minik taş-
cıklı hamurlu, iyi açkılı, ince kurşunu ve kırmızı boya astarlı olup iyi pi-
şirilmişlerdir. Parçaların çoğunluğu orta büyüklükte kâse ve çömlek-
lere aittir.

İLK KALKOLİTİK ÇAĞ YERLEŞMELERİ BEYKÖY

Şarkikaraağaç'ın 3 km. güneydoğusunda yer alan Beyköy'ün 1 km.
batısındaki geniş ovanın ortasında bulduğumuz höyüğe köyün adını ver-
dik. Üzerinde tarım yapılan höyük hemen hemen ova yüzeyi ile aynı se-
viyeye gelmiştir (Resim : 5).

Sınırlarını belirleyemediğimiz yerleşmenin yüzeyinde az sayıda ince
taşcıklı, bitki ve kireç katkılı hamurlu, açık kahverengi boya astarlı, iyi
açkılı, iyi pişmiş İlk Kalkolitik Çağ keramiği ile kuvvetli bir İTÇ₁ yerleş-
mesine tanıklık eden keramikler bulduk (Resim : 6). Ayrıca, az sayıda
İTÇ₂ keramiği gördük.

KARAYAKA

Şarkikaraağaç ilçesinin Beyşehir Gölü'nün kuzey kıyısında yer alan
Karayaka köyü çevresinde 1986 yılı araştırmalarımız sırasında, köyün 1
km. güneyinde, Çiçekpınar-Yeniköy-Yassıbel yolunun hemen güneyin-
de bir höyük bulmuştuk, (Resim : 9). Höyüğe köyün isminden dolayı
Karayaka adını verdik. Üzerinde tarım yapılan yerleşmede tahribat çok
fazladır.

Höyük yüzeyinde az sayıda, ağız dışı dönük kırmızı-kahverengi bo-
ya astarlı İlk Kalkolitik Çağ keramikleri yanı sıra, genellikle kırmızı, az
olarak da kurşunu ve kahverengi boya astarlı İTÇ₁ ve İTÇ₂ keramikleri

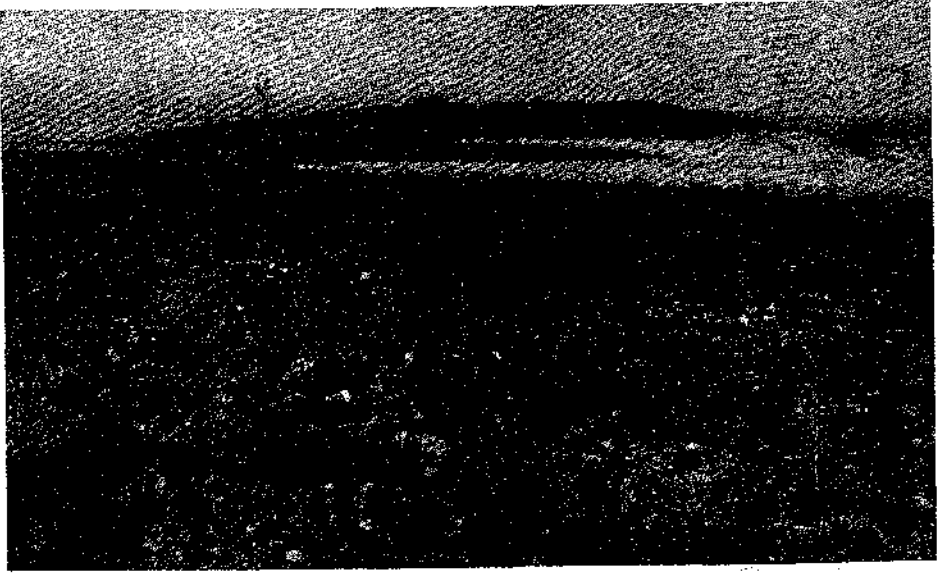
görülmektedir. Ayrıca, höyükte kabartma ve çizgi bezekli, yatay ve dikey ip delikli tutamaklar ile şerit kulplu kaplara ait parçalar da bulunmaktadır, (Resim : 10).

YAKAEMİR

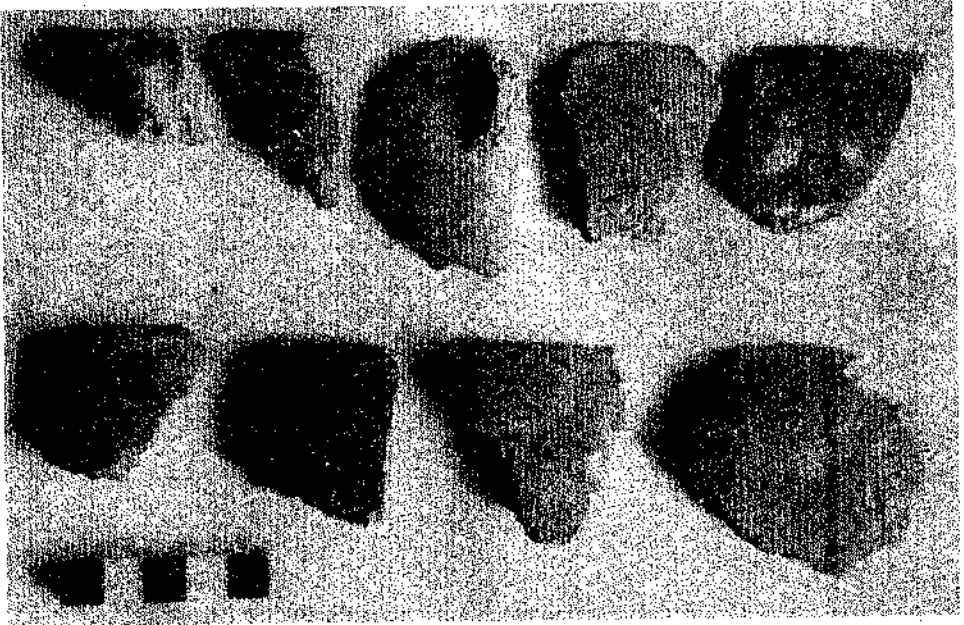
Şarkikaraağaç'ın 10 km. batısında yer alan Yakaemir köyünün çevresindeki araştırmalarımızda, köyün 1 km. kuzeybatısındaki doğal bir tepenin üzerinde tespit ettiğimiz yerleşmeye köyün isminden dolayı **Yakaemir** adını verdik, (Resim : 13).

Verimli ovanın ortasında ve 200 x 150 m. boyutlarında, 10 m. yüksekliğinde olan **Yakaemir Höyüğü'nün** yüzeyinde İlk Kalkolitik, İTÇ₁ ve İTÇ₂ keramikleri yaygın olarak bulunmaktadır. Burdur kesiminden çok iyi tanıdığımız Son Neolitik - İlk Kalkolitik form ve teknik özelliklerini taşıyan keramiklerin benzerlerini **Yakaemir**'de bulduk. Ayrıca, İTÇ₁ ve özellikle İTÇ₂ yerleşmesinin zenginliğini değişik tipte ip delikli tutamaklar yanında, oluk, kabartmalı halat bezemeli kapların çeşitliliği ve çokluğu göstermektedir (Resim : 14).

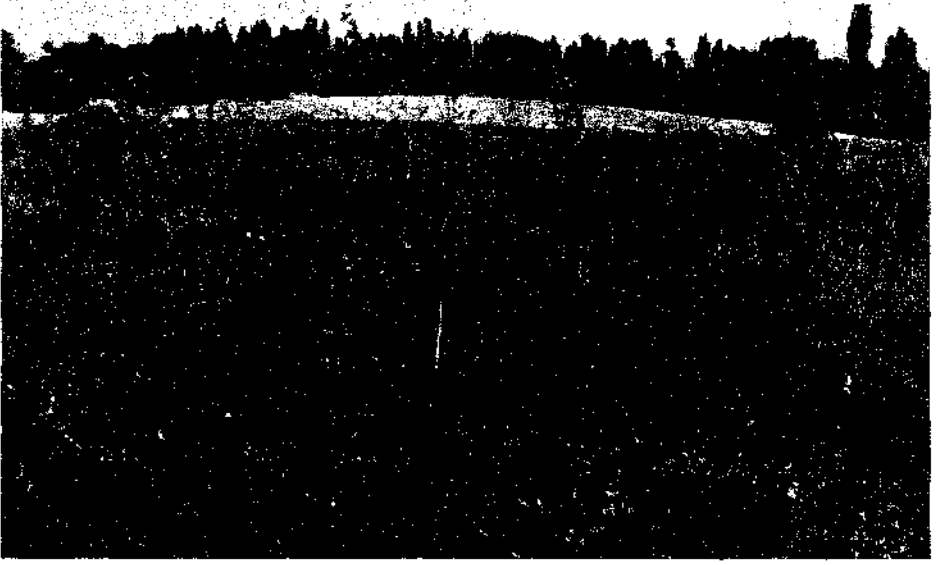
Sultandağ - Hoyran grubu olarak bilinen ve belirttiğimiz gibi, geniş bir yayılım alanı bulunan bu İTÇ₂ safhasının zarif keramikleri yanında, **Yakaemir** ve hemen çevresindeki **Ördekçi**, **Çavundur** ve daha güneyde **Karayaka**'da Isparta ovasının kültürel etkilerini seziyoruz. Konya ovası kültürlerinin hemen başlangıç kesimindeki bu bölge için böyle bir düşünceyi ortaya koymamanın sakıncaları olabilir. Bu sorunları üç kültürün girişim bölgesinde bulunan bol ve çeşitli buluntular veren **Yakaemir**, **Arak** ya da **Karayaka**'da yapılacak sistematik kazıların çözebileceğine inanmaktayız.

Resim : 1 — Dedeçam Höyük

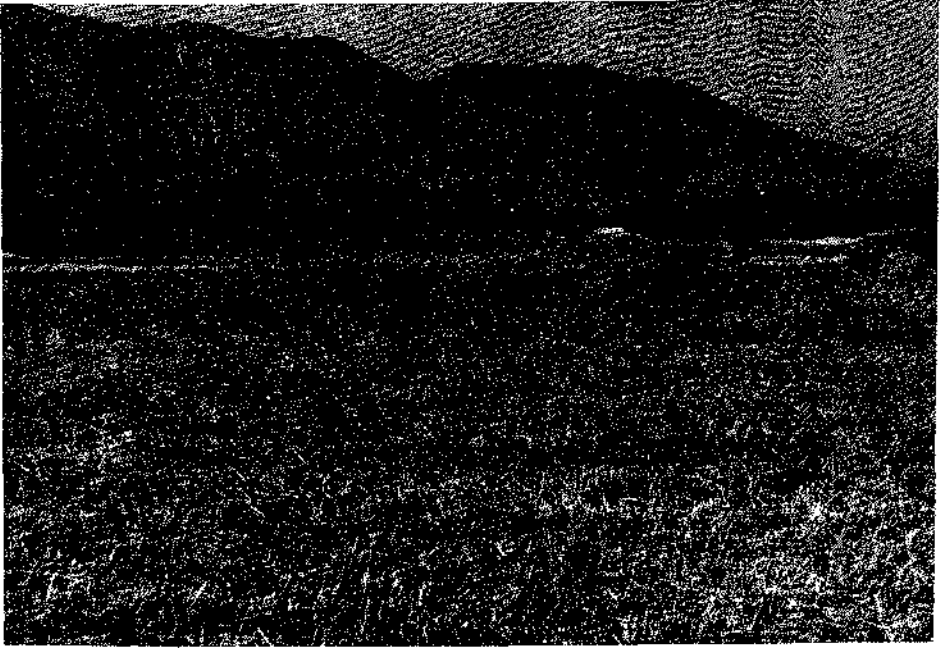
Resim : 2 — Dedeçam buluntularından örnekler

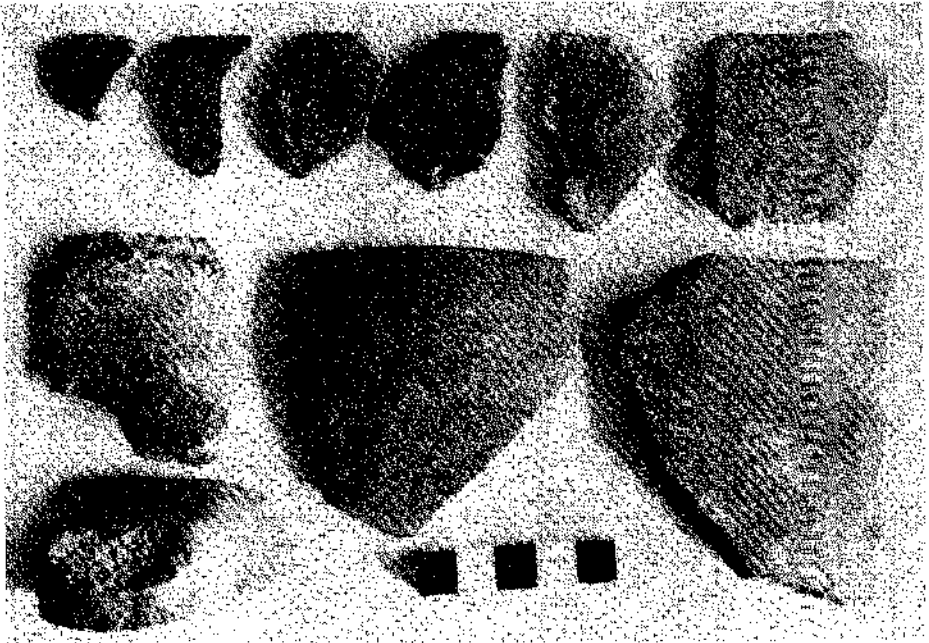
Resim : 3 — Kozluçay Höyük

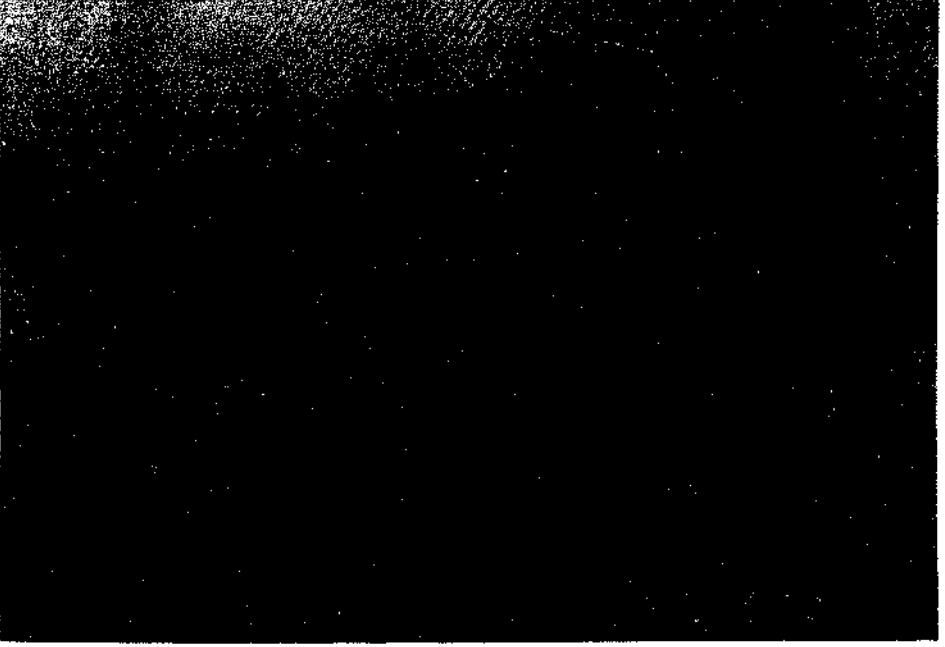
Resim : 4 — Kozluçay buluntularından örnekler

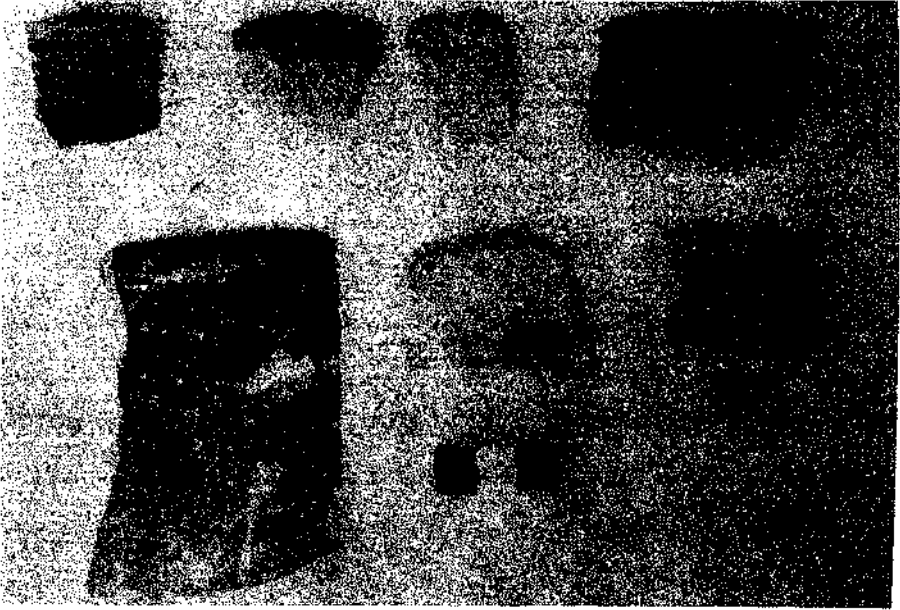
Resim : 5 — Beyköy Hüyük

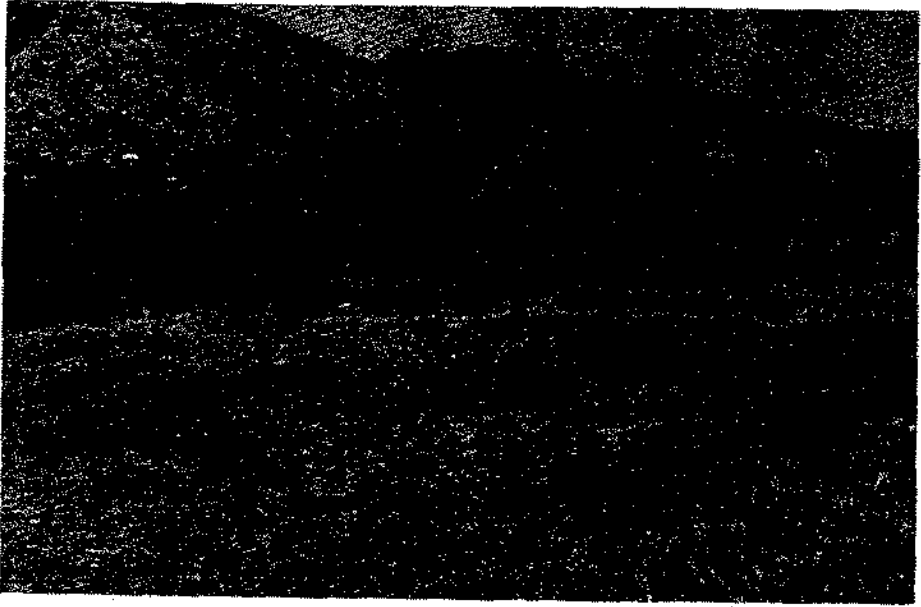
Resim : 6 — Beyköy keramiklerinden örnekler

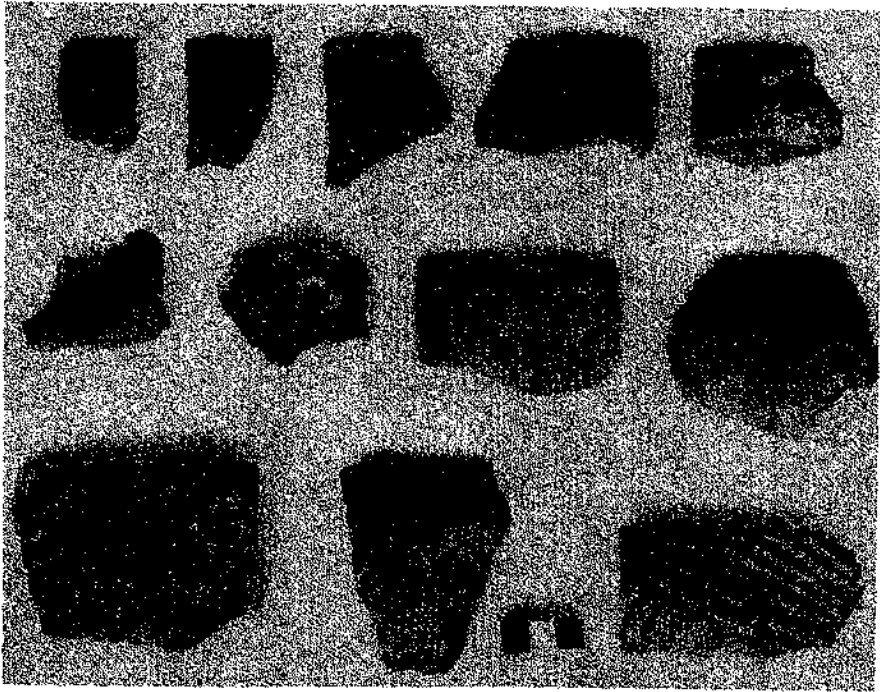
Resim : 7 — Çiçekpınar Höyük

Resim : 8 — Çiçekpınar buluntularından örnekler

Resim : 9 — Karayaka Höyük

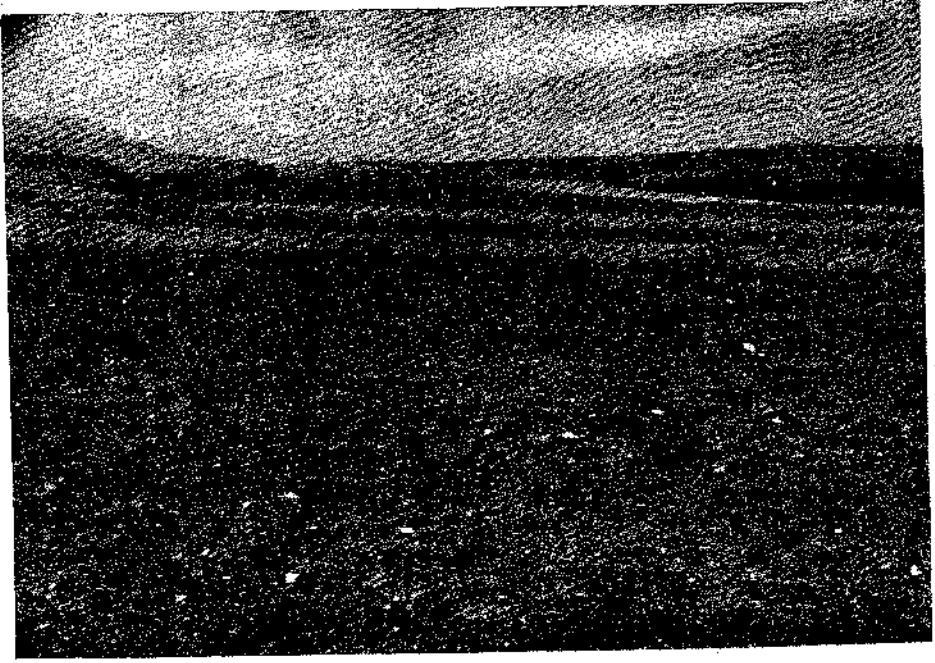
Resim : 10 — Karayaka keramiklerinden örnekler

Resim : 11 — Arak Höyük

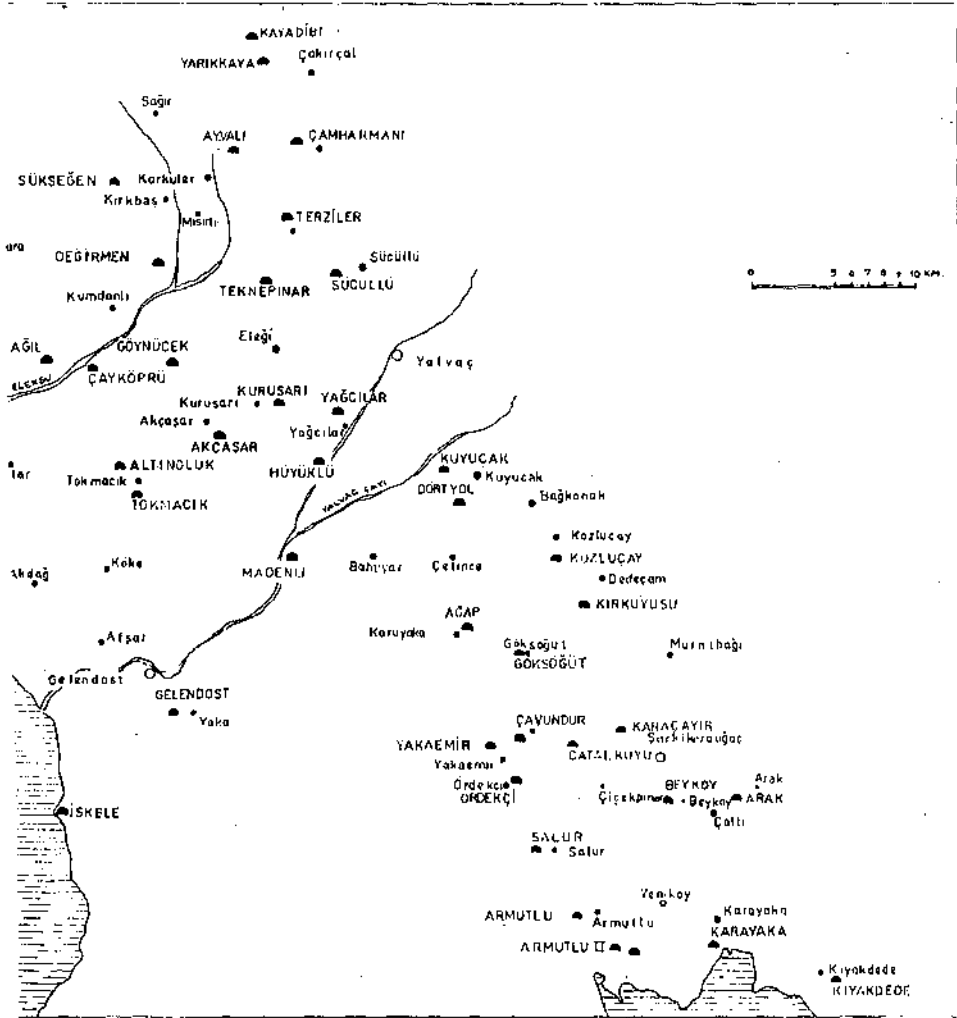
Resim : 12 — Arak Höyük buluntularından örnekler

Resim : 13 — Yakaemir Höyük

Resim : 14 — Yakaemir buluntularından örnekler

Harita : 1 — Şarkikaraağaç ve Yalvaç çevresi tarihöncesi yerleşmeleri

VAN BÖLGESİNDE URARTU BARAJ VE SULAMA SİSTEMİNİN ARAŞTIRILMASI

Oktay BELLİ *

Başkentliğini Van Ovası'nda bugünkü Van Kalesi (eski **Tuşpa**) ve Toprakkale'nin (eski **Rusahinili**) yaptığı Urartu krallığı, M.Ö. 9.-6. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu, Kafkasötesi ve Kuzeybatı İran bölgesinde egemenliğini sürdürmüştür.

Urartu Krallığı Anadolu'da kurulan uygarlıkların kısa ömürlü biri olmasına karşın, Anadolu ve dünya uygarlıklarına katkısı küçümsenemeyecek kadar fazla olmuştur. Örneğin cadde ve sokakları birbirini dik kesen ızgara planlı modern kentler, Doğu Anadolu bölgesinde ilk kez Urartu Krallığı tarafından kurulmuştur. Bu kentler üç yüzyıl sonra batı uygarlığı için bir esin kaynağı olmuş ve Hippodamos planı ile anılmaya başlanmıştır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde kurulan modern kentlerdeki nüfusun besin gereksinmesini, tarla tarımının yanı sıra özellikle bahçe tarımı karşılamak zorundaydı. Genellikle demirden yapılmış modern aletlerle yapılan bahçe tarımı ise, sürekli ve düzenli bir sulama sistemi ile mümkün olabilmekteydi. Bunun için de Urartu Krallığı Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki küçük verimli ovaları sulamak amacı ile baraj, gölet ve sulama kanalları inşa etmiştir. Büyük bir mühendislik bilgisi ile inşa edilen baraj ve sulama kanallarının en güzel örneğini ise Keşiş Göl ve Kırca Göl Barajı ile Menua (Şamram) kanalı oluşturmaktadır¹ (Harita : 1).

Günümüzde bile türkülere konu olan Menua (Şamram) Kanalı 51 km. uzunluğunda olup, yaklaşık 2800 yıldan beri hâlâ Van Ovası'nı kesintisiz olarak sulamaktadır². Bu özelliğinden dolayı Menua Kanalı'nın benzerine ne Anadolu'da, ne de dünyanın hiçbir yerinde rastlanılmaz.

İçinde Van Kalesi (**Tuşpa**) ve Toprakkale (**Rusahinili**) gibi iki ünlü Urartu başkentinin bulunduğu 150 km² genişliğindeki Van Ovası'nı yalnızca Menua Kanalı sulamamaktadır. Özellikle Van Ovası'nın doğusundaki

(*) Dr. Oktay BELLİ, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, 34459/İSTANBUL.

(1) Urartu baraj ve sulama kanalları konusunda Türkiye'de yapılan ilk ayrıntılı çalışma, sayın B. Ögün tarafından gerçekleştirilmiştir. Krş. *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı* 1970.

(2) B. Ögün, *Aynı Eser*, 40.

araziyi sulayabilmek için Keşiş Göl Barajı inşa edilmiştir³. Keşiş Göl Barajı, Van Ovası'nın doğusunu yarım ay şeklinde çevreleyen ve deniz seviyesinden ortalama 3200 m. yüksekliğindeki Erek Dağı üzerinde bulunmaktadır (Harita : 1).

Urartu Kralı II. Rusa (M.Ö. 685-645) tarafından inşa ettirildiği anlaşılan Keşiş Göl Barajı⁴ yaklaşık 6 km² genişliğinde olup, oldukça sığ bir göldür (Resim : 1). Gölde toplanan su miktarının ise 20-25 milyon m³ arasında olduğu tahmin edilmektedir⁵. Yaklaşık olarak deniz seviyesinden 2544 m. yükseklikte bulunan Keşiş Göl Barajı, şu anda hem Anadolu'nun, hem de dünyanın en yüksek rakımlı barajını oluşturmaktadır.

Keşiş Göl Barajı'nın iki seti bulunmaktadır; güneybatıda dar bir boğaz girişi üzerinde inşa edilen set, ne yazık ki bugün çalışmamaktadır. Settin önü, 19. yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti tarafından -suyun tümünü Van Ovası'nın kuzey kısmına akıtmak için - toprak yığılarak köretilmiştir⁶ (Resim : 2). Ancak bugün bile bazı duvarları hâlâ sağlam olan set, Urartu baraj duvarı inşa etme tekniğinin en güzel ve gelişmiş örneğini yansıtmaktadır (Resim : 3). 7 m. Genişliğinde ve 62 m. uzunluğundaki birinci set duvarının arkası, 13.40 m. genişliğinde bir blokaj ile doldurulmuştur⁷. Küçük ve iri taşlardan oluşan blokajın ara malzemesini ise, kırılarak övütülen kireçtaşı meydana getirmektedir. Blokaj malzemesi dövülerek sıkıştırıldığından, betondan daha sağlam bir dolgu elde edilmiştir. Bunun önüne ise yine 7 m. genişliğinde olan ikinci set duvarı inşa edilmiştir (Resim : 4). Bu setin ortasında, düzgün bir şekilde çevresi örülen 70 cm. genişliğinde ve 95 cm. yüksekliğindeki savak kanalı hâlâ sağlam olarak durmaktadır (Resim : 5). Buradan kuzeybatı yönüne akıtılan ve Doni Deresi olarak adlandırılan baraj suyu, Menua Kanalı'nın sulayamadığı Van Ovası'nın güneydoğu kesimini sulamaktadır. Ayrıca büyük bir hızla akan suyu depo edip ayarlı bir şekilde su dağıtımını yapmak için de çeşitli göletler inşa edilmiştir. Örneğin günümüzde yeniden onarılan Doni Göleti yalnızca bunlardan birini oluşturmaktadır (Resim : 6).

Ancak bugüne kadar Keşiş Göl Barajı'ndaki su akıtma işlerini organize eden, bakım ve onarım işlerini düzenleyen ve barajın güvenliğini sağ-

(3) Keşiş Göl barajında ilk araştırma 1897 yılında W. Belck tarafından, ikinci araştırma ise C.F. Lehmann-Haupt tarafından 1898 yılında yapılmıştır. Krş. *Armenien Einst und Jetzt* II/1, 1926, 41 vdd.

(4) Keşiş Göl barajının Urartu kralı I. Rusa (M.Ö. 735-714) tarafından inşa ettirildiği konusunda farklı görüş için bk. B. Ögün, *Aynı Eser*, 42.

(5) B. Ögün, *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı* 1970, 12.

(6) Geniş bilgi için bk. W. Belck, *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft (ZDMG)* 58, 1904, 192.

(7) B. Ögün, *Aynı Eser*, 26 vd, resim 1.

layan herhangi bir Urartu kalesinin bulunmayışı, büyük bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktaydı. Keşiş Göl'ün yaklaşık olarak 9-10 km. güneydoğusunda yer alan Kayseran köyü yakınındaki küçük Urartu kalesi ve kale kayalığındaki yarım bırakılmış üç satırlık yazıt ise, Keşiş Göl'den oldukça uzakta bulunmaktadır.

Bu önemli sorunu çözmek için yaptığımız araştırmada, Keşiş Göl'ün güneybatısındaki set duvarının hemen 60-65 m. batısında küçük bir Urartu kalesi bulduk. Keşiş Göl Kalesi olarak isimlendirdiğimiz kale, fazla yüksek olmayan bir kayalık üzerinde bulunmaktadır. Küçük bir karakol niteliğindeki kalenin, su akıtma işlerini organize ettiği, bakım ve onarım işini düzenlediği ve barajın güvenliğini sağladığı anlaşılmaktadır. Kale duvarları tümüyle tahrip olmasına rağmen, kayalıklar üzerinde sur temel yuvaları belirgin olarak görülmektedir. Kale duvarlarını oluşturan işlenmiş taşlar ile kerpiç malzeme, genellikle kalenin kuzeydoğu yönüne doğru göçmüştür. Kale duvarlarının bu denli tahrip olmasında, yer sarsıntılarının büyük etkisi olmuş olmalıdır. Kerpiç yığını arasında çok sayıda keramik parçası bulunmaktadır. Topladığımız keramik parçalarının tümü elde yapılmış olup, çok iyi perdahlanmıştır ve genellikle M.Ö 7. yüzyıla aittir (Resim : 7).

Keşiş Göl'ün kuzey kısmına inşa edilen ikinci set ise, güneybatıdaki set kapatıldıktan sonra 1891 yılında biriken fazla sular yüzünden yıkılmış ve daha sonra Osmanlı hükümeti tarafından onartılmıştır⁸. 1950'li yıllarda ise Van Devlet Su İşleri Bölge Müdürlüğü tarafından yeniden onarılan set duvarı, bugünkü şeklini almıştır. 4 m. yüksekliğinde ve 300 m. uzunluğundaki set duvarının taşları, eski Urartu duvarının taşlarından inşa edilmiştir (Resim : 8).

Bu kesimden gelen su ile Van Ovası'nın sulanamayan kuzeydoğu tarafları sulanmaktadır. Baraj suyu Çorak Dere veya Değirmen Dere adıyla Van Ovası'na doğru akmaktadır. Büyük bir hızla akan suyu depo edip daha düzenli bir şekilde akması için Urartular tarafından bugünkü Faruk köyü yakınında inşa edilen göletin duvarları tümüyle tahrip olmuştur. Bu göletin hemen kuzeyinde ise Romalılar döneminde inşa edildiği anlaşılan ve bir benzerine daha Doğu Anadolu Bölgesi'nde rastlanılmayan anıtsal Faruk Bendi bulunmaktadır (Resim : 9). Faruk Bendi Van bölgesinde sık sık meydana gelen depremden etkilenmesine rağmen, büyük bir kısmı hâlâ sağlam olarak durmaktadır (Resim : 10).

Faruk Bendi'ni geçen Çorak Dere, daha sonra Urartular döneminde inşa edilen Kavuncu (Çoravanis) Kalesi önünde bulunan bugünkü modern D. S. İ. regülatöründen çeşitli yönlerle dağıtılarak araziye sulamak

(8) Ayrıntılı bilgi için bk. W. Belck, ZDMG 58, 1904, 192.

amacı ile kullanılmaktadır. Suların bir kısmı ise, ikinci Urartu başkenti Toprakkale'nin (**Rusahinili**) kuzeydoğu eteğinde bulunan Sihke Göleti'nde toplanmaktadır. Keşiş Göl Barajı'ndan bugünkü Kavuncu regülatörüne kadar olan uzaklık 17 km.'dir⁹.

Acaba Urartu Krallığı'ndan günümüze kadar yalnızca Keşiş Göl ve Kırca Göl Barajı ile Sihke Göleti ve Menua (Şamram) sulama kanalı mı kalmıştı? Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki küçük verimli ovaları sulamak için başka gölet, baraj ve sulama kanalı inşa edilmemişmiydi ? İşte 1987 yılı yaz aylarında Van bölgesinde yaptığımız ayrıntılı araştırmanın amacını, bu sorunların çözümü doğrultusunda yönlendirdik. Yaptığımız araştırma sonucunda yeni bir Urartu barajı bulduk¹⁰. Bulduğumuz bu yeni barajı, Gelincik Barajı olarak isimlendirdik (Resim : 11). Gelincik Barajı, Van'ın 140 km. güneydoğusunda ve bugünkü Türk - İran sınırı yakınındaki Hanasor Ovası üzerinde bulunmaktadır (Harita : 1). Urartu başkenti **Tuşpa** (Van)'dan güneydoğuya doğru uzanan eski Urartu yolu «Van - Çavuştepe - Hoşab - Çuh Gedigi - Zapbaşı (Albayrak)» üzerinden Gelincik Barajı'na ulaşmaktadır. Gelincik (eski Hanasor) Ovası'nı geçen eski yol, Türk - İran sınırını oluşturan dağlar üzerinde bulunan 2f00 m. yüksekliğindeki «Haç Gedigi»ni aşarak Kuzeybatı İran içlerine ulaşmaktadır¹¹. Bu önemli yolu koruyan çok sayıdaki Urartu kale ve konaklama tesisi yol boyunca sıralanmıştır.

Gelincik Barajı'ndaki suların toplandığı alan, kabaca çanak şeklindedir (Resim : 12). Baraj sularını, çevredeki yüksek dağlardan gelen kar ve yağmur suları ile kaynak ve küçük Hanasor Çayı oluşturmaktadır. Ancak barajda toplanan su miktarının ne kadar metre küp olduğunu ne yazık ki şimdilik bilemiyoruz.

Gelincik Ovası'nın batı kısmındaki boğazın giriş kısmına inşa edilen kalın bir duvar ile baraj seti oluşturulmuştur (Resim : 13). Şu anda 2.5 m. genişliğinde ve 95 m. uzunluğundaki set duvarı, Ortaçağ'da büyük bir onarım geçirmiştir. Eski Urartu duvar taşları yer yer sökülerek Ortaçağ'da yeniden inşa edilmiştir (Resim : 14). İnşa edilen Ortaçağ duvarında da taşlar arasında birleştirici malzeme olarak Horasan Harcı kullanılmıştır. Ortaçağ'da inşa edilen set duvarının bazı kısımları 2 m. yüksekliğindedir (Resim : 15). Ancak biz eski Urartu set duvarının gerçek yüksekliğinin ne kadar olduğunu bilemiyoruz. Su akıtmak için kullanılan ve kireçtaşından yapılmış olan savak, set duvarının doğu yüzünde sağlam olarak durmaktadır (Resim : 16-17).

(9) B. Ögün, Aynı Eser, 12.

(10) Yapmış olduğumuz araştırmaya bakanlık temsilcisi olarak Samsun Müzesi asistanlarından Menderes Alan katılmıştır.

(11) Geniş bilgi için bk. O. Belli, «Untersuchungen zur Eisenmetallurgie in Hubschia», *Anadolu Araştırmaları Dergisi* X, 1986, 276 vd. Harita 2.

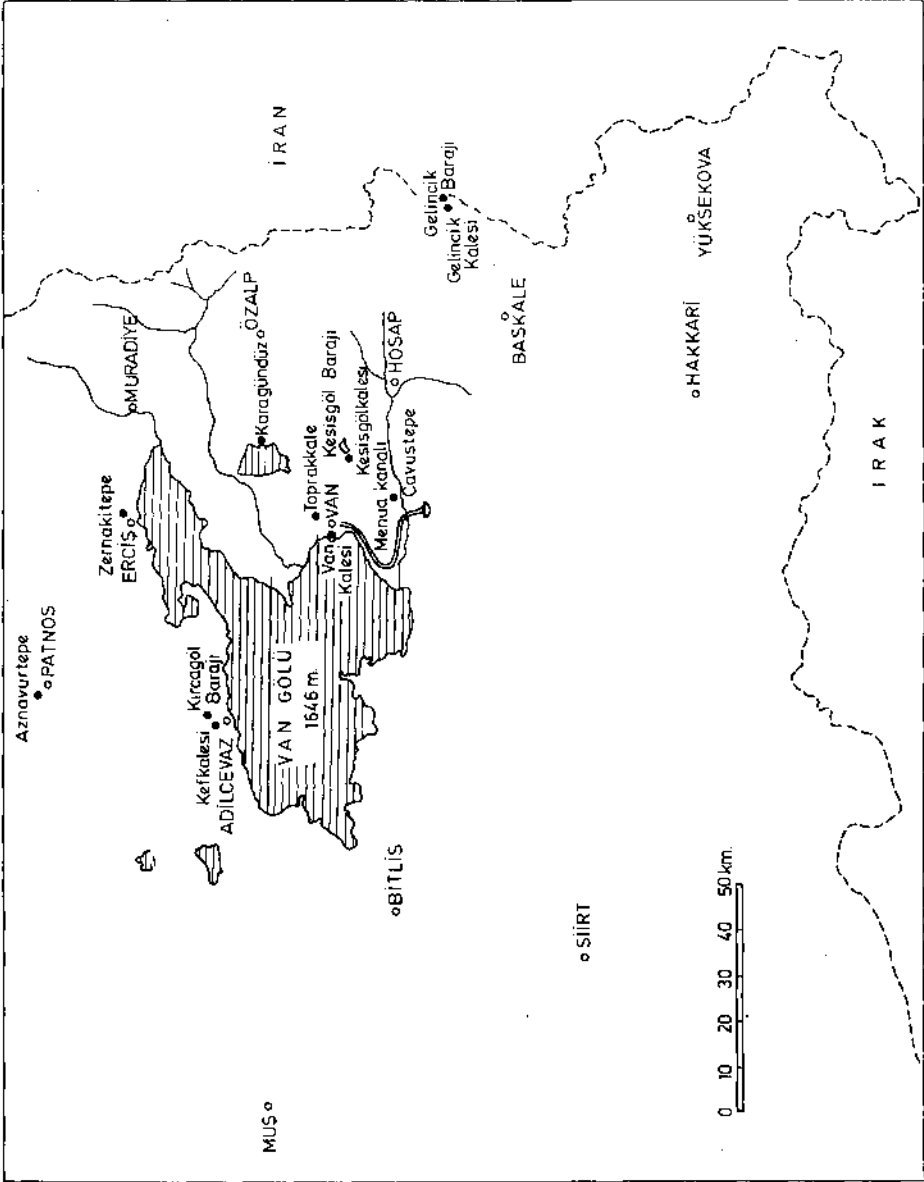
Günümüzde Gelincik Barajı sulama amacından çok, ot yetiştirme amacıyla kullanılmaktadır. Örneğin set duvarının yıkık olan orta kısmı her ilkbahar mevsiminde kapatılmakta ve barajda suyun birikmesi sağlanmaktadır (Resim : 18). Daha sonra kapatılan duvar kısmı yeniden açılarak su tümüyle boşaltılmaktadır. Böylece suya doyan baraj arazisinde gür otlaklar yetişmektedir. Çok miktarda biçilen ot, bu bölgede yapılan hayvancılığın kışlık ihtiyacını karşılamaktadır (Resim : 19).

Urartular döneminde ise, Gelincik Barajı'nın suyu batı yönüne akıtılarak, Zap Suyu'nun sulayamadığı arazinin su ihtiyacı karşılanmaktaydı.

Gelincik baraj duvarının yaklaşık 500 m. batısında ise, su akıtma işlerini organize eden, bakım ve onarım işlerini yürüten ve barajın güvenliğini sağlayan küçük bir Urartu kalesi ve yerleşim merkezi bulunmaktadır. Yerleşim merkezi kalenin güney eteğine yayılmıştır. Bulduğumuz kale ve yerleşim merkezini, Gelincik Kalesi ve yerleşim merkezi olarak adlandırdık. Kale fazla yüksek olmayan bir kayalık üzerinde bulunmaktadır (Resim : 20). Doğu-batı doğrultusunda uzanan kale duvarları belirli bir plan vermekten uzaktır (Resim : 21). Kalenin Ortaçağ iskâncıları tarafından da kullanılmış olduğunu, kale üzerinde bulduğumuz sırlı Ortaçağ keramikleri doğrulamaktadır. Kale duvarlarının büyük ölçüde değişikliğe uğramasında, Ortaçağ yerleşmesinin büyük etkisi olmuştur (Resim : 22). Aynı şekilde kalenin güney eteklerine yayılan sivil yerleşim merkezinde de Urartu ve Ortaçağ konutları birbirine girmiştir (Resim : 23). Kale girişinin güney kesimde olduğu tahmin edilmektedir, ancak Ortaçağ iskâncıları tarafından değişikliğe uğratılmıştır.

Gerek kale ve gerekse Gelincik Barajı'nın set duvarı, çevrede çok geniş bir alana yayılan volkanik görünümlü siyah bazalt taşı yatakları'nın işletilmesi ile elde edilmiştir. Eski taş yatakları bugün bile belirgin olarak görülmektedir.

Gelincik Barajı'nın ve kalesinin ne zaman inşa edilmiş olduğuna gelince; gerek yerleşim merkezi ve gerekse kale üzerinde bulduğumuz keramik parçaları, barajın ve kalenin M.Ö. 7. yüzyılda inşa edilmiş olduğunu göstermektedir (Resim : 24).

Harita : 1 — Van Bölgesindeki Urartu baraj ve sulama kanalları

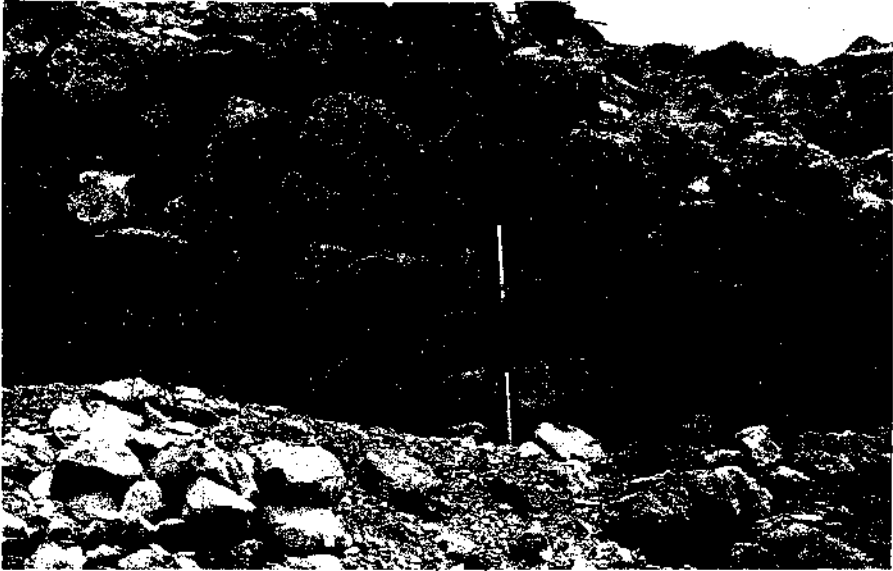
Resim : 1 — Sığ bir göl olan Keşiş Göl

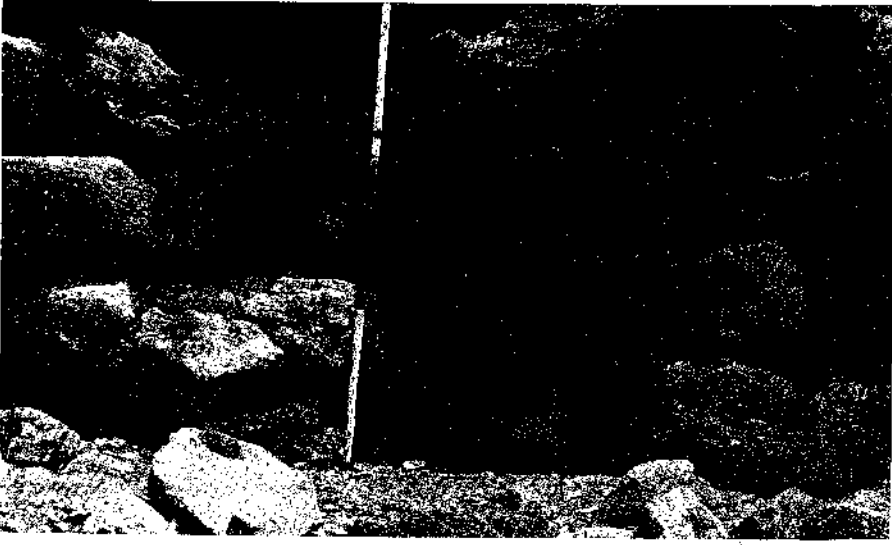
Resim : 2 — Keşiş Göl Barajı'nın köretilen güneybatı seti

Resim : 3 — Keşiş Göl Barajı güneybatı set duvarının genel görünümü

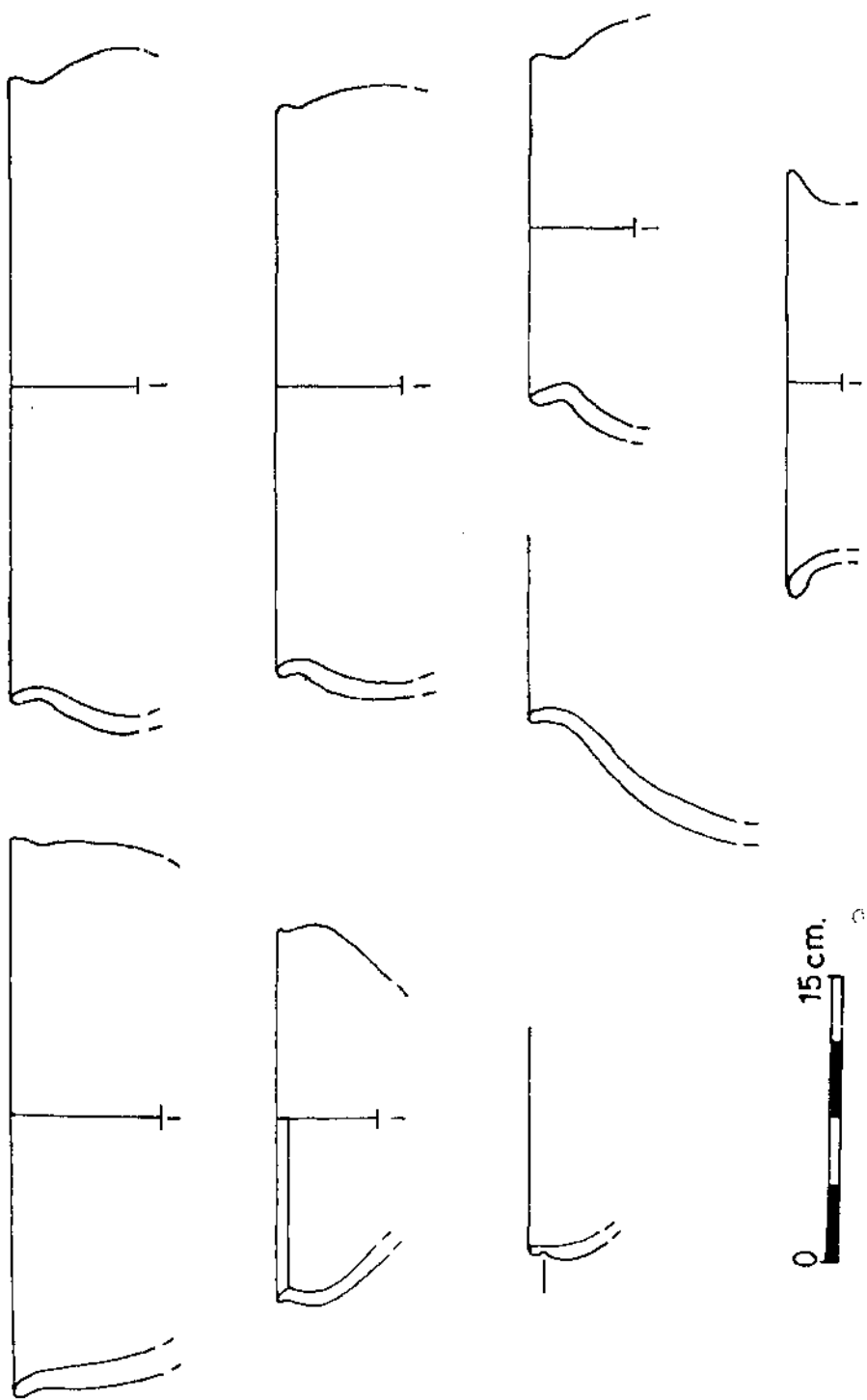
Resim : 4 — Keşiş Göl set duvarının örgüsü

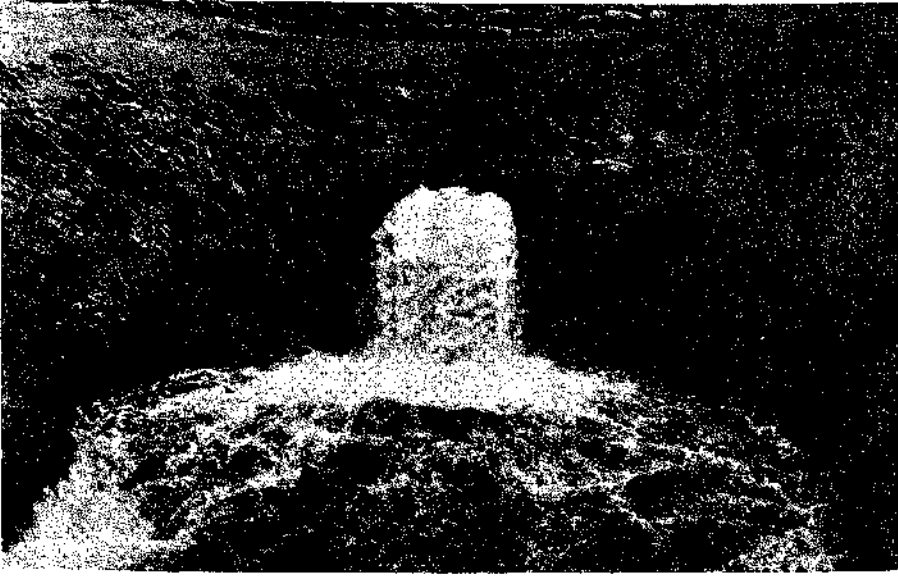
Resim : 5 — Savak kanalından detay

Resim : 6 — Yeniden onarılan Doni Göleti, güneyden

Resim : 7 — M. Ö. 7. yüzyıla ait Kesiş Gölü Urartu kalesi keramikleri

Resim : 8 — Yeniden onarılan Keşiş Gölü kuzey set duvarı ve su akıtma
savağı

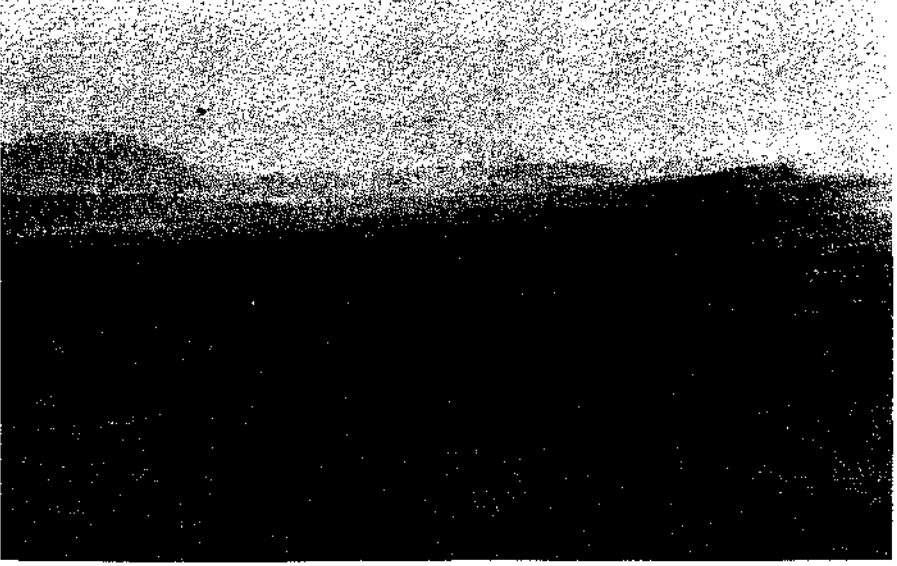
Resim : 9 — Faruk set duvarı, doğudan

Resim : 10 — Faruk set duvarı, batıdan

Resim : 11 — Gelincik Barajı set duvarının genel görünümü, kuzeydoğudan

Resim : 12 — Gelincik baraj suyunun biriktiği çanak şeklindeki alan

Resim : 13 — Gelincik ovasının batısındaki boğaza inşa edilen set duvarı

Resim : 14 — Ortaçağ'da onarım geçiren baraj set duvarı, batıdan

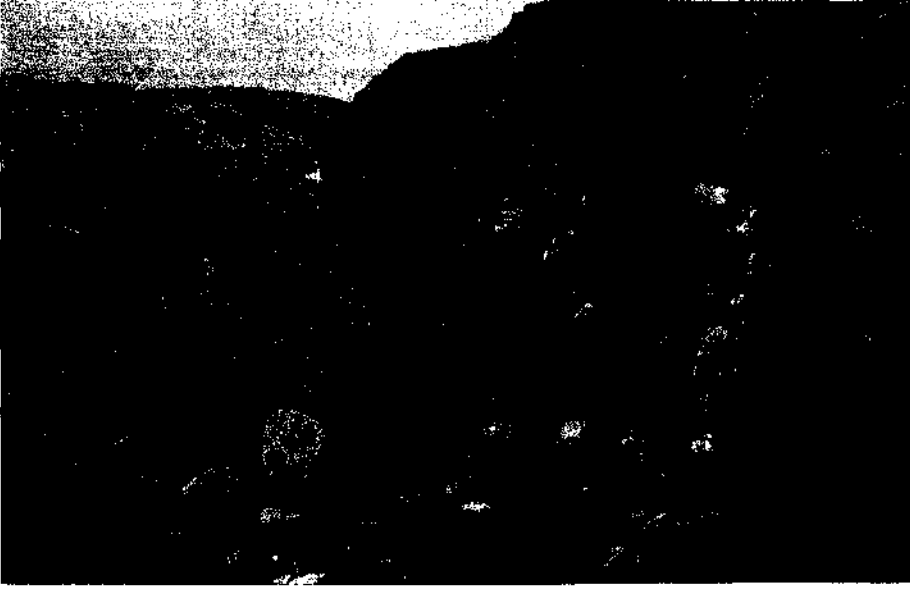
Resim : 15 — Gelincik Barajı set duvarından detay, doğudan

Resim : 16 — Duvarın doğu tarafındaki su akıtma savağı

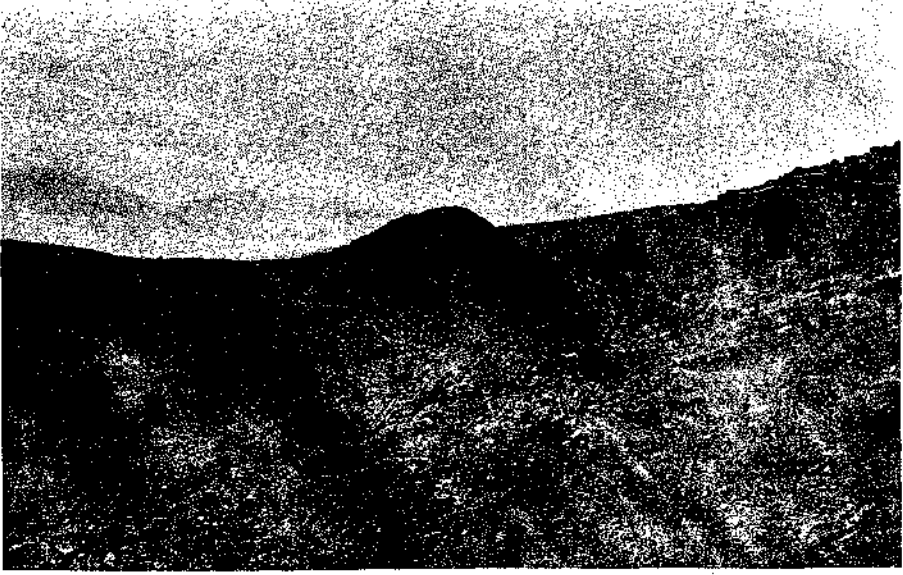
Resim : 17 — Duvarın batı tarafındaki su akıtma savağı

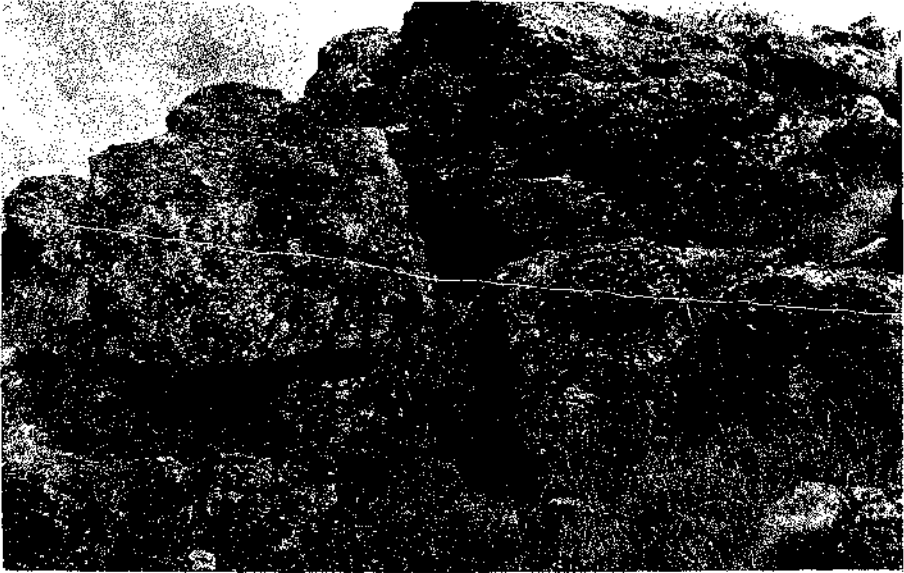
Resim : 18 — Her ilkbahar mevsiminde yıkılan ve yeniden onarılan baraj duvarı

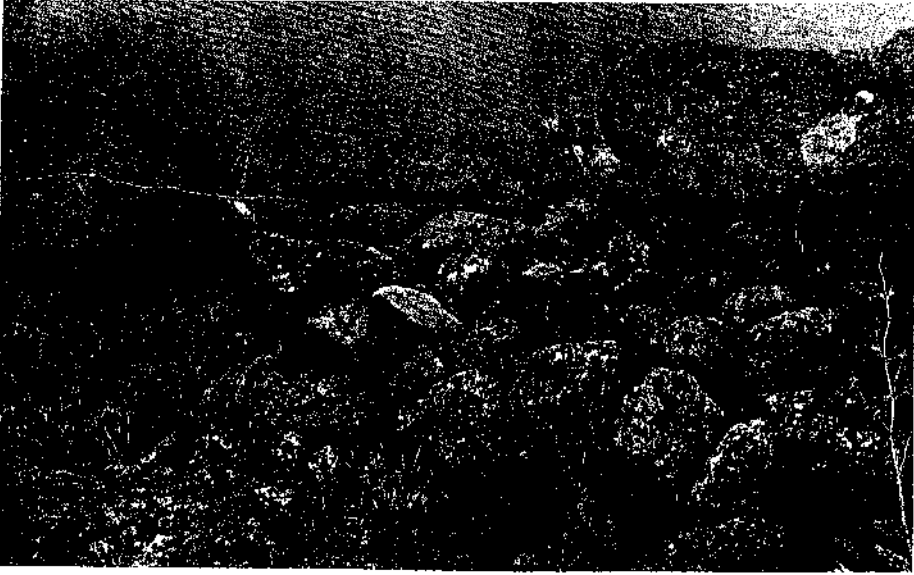
Resim : 19 — Gelincik Barajı alanından biçilen demetlenmiş otlar

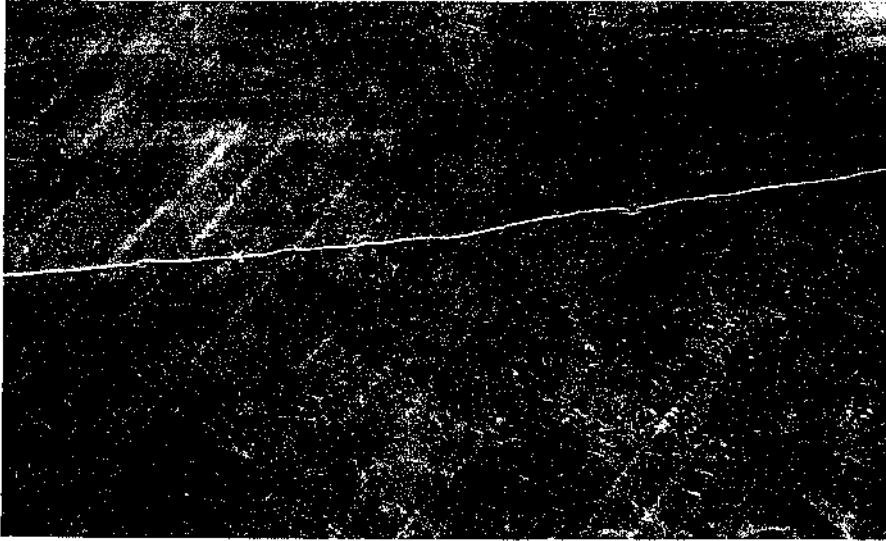
Resim : 20 — Gelincik Kalesi, doğudan

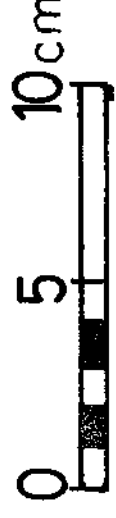
Resim : 21 — Gelincik Kalesi Urartu duvar kalıntısı

Resim : 22 — Ortaçağ yerleşmecileri tarafından değiştirilen Urartu kale duvarları

Resim : 23 — Kalenin güney etegindeki Urartu ve Ortaçağ yerleşim alanı

Resim : 24 --- Gelincik Kalesi ve yerleşim merkezinde bulunan M. Ö. 7. yüzyıla ait keramikler

YUKARI FIRAT BÖLGESİNİN ESKİ METALURJİK FAALİYETLERİNİN ARAŞTIRILMASI

Oktay BELLİ *

Baraj suları altında kalan Yukarı Fırat bölgesinin eski metalurjik faaliyetlerini ortaya çıkarmak amacı ile 3 yıldan beri yaptığımız yüzey araştırması, yaklaşık olarak 14.000 km²'lik bir alanı kapsamıştır. Araştırma alanımızın kuzey sınırını, Eskiçağ'dan beri önemli bir altın, gümüş, kurşun, simli kurşun ve mürdesenk üretim merkezi olan Keban maden yataklarından başlattık. Güney sınırını ise ilk aşamada Karakaya Barajı'na değin uzattık (Harita : 1).

Zor koşullar altında yaptığımız bu çalışma, çok sınırlı da olsa **O.D.T.Ü. - TEKDAM** Müdürlüğünün yaptığı değerli maddi katkılar ile gerçekleştirilebilmiştir.

Araştırma programımızı şu temel sorunların çözülmesi doğrultusunda yönlendirdik :

1 — Bölgedeki eski maden yataklarının, eski galerilerin, açık işletmelerin, metalurjik atölyelerin, eğitime merkezlerinin ve cüruf yığınlarının tek tek saptanması.

2 — Yüzyıllar boyunca işletilen ve eğitilen madenlerin artığı olan cüruf yığınlarından örnekler alınması ve bunların analizi.

3 — Bölgedeki yerleşim merkezleri ile maden yatakları ve maden işletmeciliği konusundaki ilişkinin ortaya çıkarılması.

4 — Madencilik tarihinin başlamasına neden olan doğal bakır yataklarının araştırılması.

5 — Ortaçağ ve Osmanlı İmparatorluğu dönemine ait galeri ve işletme yerleri ile Eskiçağ'a ait galeri ve işletme yerlerinin ayrımının yapılması.

6 — Metalurjik faaliyetlerin, bölgede yaşayan toplulukların sosyal, politik ve ekonomik gelişmelerini hangi düzeyde etkilediğinin araştırılması.

(*) Dr. Oktay BELLİ, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı., 34459/İSTANBUL.

Bölgedeki höyüklerde yapılan kurtarma kazılarında, Değirmentepe Höyüğü'nün Geç Kalkolitik dönemine ait kültür katında, Aslantepe'nin ise Erken Bronz I dönemine ait kültür katında bakır cürufları bulunmuştur. 1984 yılında Değirmentepe Höyüğü'nün Geç Kalkolitik tabakasında ortaya çıkarılan ergitme fırını ise¹, yerleşim yerinin bizzat ergitme merkezi olarak kullanıldığını kanıtlamaktadır.

Ayrıca Değirmentepe'nin M.Ö.I. bin yılına ait Demir Çağı katında bulunan bakır cüruflarının yanı sıra, Kaleköy, İmikuşağı ve Pirot Höyük'ün Bizans dönemine ait kültür katlarında da çok sayıda demir cüruflu bulunmuştur. Özellikle 1984 yılında Pirot Höyük'ün 11. ve 12. yüzyıllarına tarihlenen Bizans dönemine ait I b tabakasında ortaya çıkarılan demir atölyesi, çok büyük bir önem taşımaktadır. Atölyenin aynı zamanda demir ergitme merkezi olarak kullanılmış olduğunu, çok sayıdaki savaş aleti ve çeşitli avadanlıklarla birlikte bulunan demir cürufları doğrulamaktadır. Kazı sırasında bizzat topladığımız cürufların toplam ağırlığı 42 kilodur. Ergitme sırasında toprakta açılan konik şeklindeki küçük çukurluklara dökülen cürufların biçimi sanki külçeyi andırmaktadır. Bu tür demir cüruflarının biçimi, Samsat kazısında ortaya çıkarılan ve aynı döneme tarihlenen demir cürufları ile yüzeysel bir benzerlik göstermektedir (Resim : 1-2).

Oldukça fazla paslanmış olan demirden yapılmış eşya ve silahların şu andaki toplam ağırlığı ise 33 kilodur. Atölyede yalnızca 1984 yılı kazı sezonunda toplam olarak 678 adetten fazla silah, avadanlık ve diğer aletlerin bulunmuş olması, Pirot Höyük'ün bu dönemde bölgenin araç ve silah gereksinmesini sağlayan önemli bir üretim merkezi olduğunu göstermektedir. Ancak ne yazık ki ergitme fırınlarının planları konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

Fırat vadisinde sürdürdüğümüz araştırmalarda, Meydancık Kale'nin de demir ergitme merkezi olarak kullanılmış olduğunu, güney ve güneybatı yamaçta bulduğumuz demir cürufları doğrulamaktadır. Demir ergitme işleminin, kalenin güney kesiminde yapıldığı tahmin edilmektedir. Çünkü güneybatı yönüne doğru atılan cüruflar, Şişman Çayı ve buna karışan dere suları tarafından tahrip edilmiştir. Buradaki demir ergitme işleminin Hellenistik döneme ait olduğunu, kale üzerinde yoğun olarak bulunan keramik parçaları doğrulamaktadır.

Fırat vadisinde yer alan Kaleköy, İmikuşağı, Köşkerbaba, Değirmentepe, İmamoğlu, Pirot ve Meydancık Kale'de bulduğumuz demir eşya, silah ve özellikle cüruflara göre, M.Ö.8. yüzyıldan Bizans döneminin

(1) Krş. U. Esin, «Doğu Anadolu'ya Ait Bazı Prehistorik Cüruflar ve Filiz Analizleri», *Anadolu Araştırmaları Dergisi* X, 1986, 147 vdd, lev. IV-V.

sonlarına kadar bölgedeki kale ve höyüklerde demir madeni ergitilerek, yoğun bir üretim yapılmıştır.

M.Ö.I. binyılına ait kültür tabakalarında ortaya çıkarılan demir buluntuların çok az olması, bizim bu dönemde demir madeninin hangi alanda daha çok kullanılmış olduğunu ileri sürmemizi engellemektedir. Ancak Ortaçağ'a ait kültür tabakalarında ortaya çıkarılan buluntular, demir madeninin tarım, savunma yapıları ve özellikle silah yapımında kullanılmış olduğunu göstermektedir. Demir madeninin silah yapımında yoğun olarak kullanılmasında, bölgedeki yerleşim merkezlerinin ve kalelerin sürekli bir tehlikenin altında bulunmuş olmasının da büyük etkisi olmuştur. Örneğin 5. yüzyıldan itibaren Bizanslılar'ın İran, Arap ve daha sonra da Selçuklular ile yaptığı savaşlar gibi. Yapılan bu savaşların hangi düzeyde olduğunu, ayrıca savunma yapılarına verilen aşırı önem açık bir şekilde kanıtlamaktadır.

M.Ö.4. binyılından itibaren bu bölgedeki höyük ve kaleler aynı zamanda ergitme merkezi olarak kullanıldığına göre, acaba gümüş, kurşun, simli kurşun, mürdesenk, bakır ve demir gibi madenler hangi yataklardan çıkarılarak buralara getirilmiştir. Başka bir ifade ile, Fırat vadisindeki höyük ve kalelere en yakın maden yatakları nerede bulunmaktadır? Bu önemli sorunu çözmek için sürdürdüğümüz çalışmalar ise, araştırmamızın ikinci aşamasını oluşturmuştur.

Fırat vadisindeki höyük ve kalelere -Keban bölgesi dışında- en yakın altın, gümüş, kurşun, simli kurşun, bakır ve demir yatakları, gerek 16.-19. yüzyıllar arasındaki yayınlanmamış Osmanlı İmparatorluğu dönemi arşiv belgelerine göre², gerekse günümüzdeki modern M.T.A. (Maden Tetkik ve Araştırma Enstitüsü) raporlarına göre, Malatya ovasının güneyini doğu-batı doğrultusunda çevreleyen bugünkü «Bey Dağları»nda bulunmaktadır³.

Bey Dağlarında yaptığımız araştırmada bulduğumuz gümüş, kurşun, bakır ve demir yataklarındaki eski maden galerileri, ergitme yerleri ile cüruf yığınları, aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğu dönemi yazılı belgelerinin verdiği bilgileri de doğrulamaktadır. Araştırmamız sırasında bölgedeki maden yataklarında iki tür maden ergitme yönteminin varlığını saptadık. Bunlardan ilki; çıkarılan madenin en yakın ve elverişli yerde ergitildiği, ikincisi ise, çıkarılan madenin başka yerlere taşınarak oralar da ergitilmiş olduğudur.

(2) «Eskiçağ, Ortaçağ ve Yeniçağ Kaynaklarına Göre Anadolu'nun Maden Yatakları ve Üretimi» konusunda yaklaşık dört yıldan beri yaptığımız çalışma, yakında yayınlanacaktır.

(3) Genel bilgi için bk. M.K. Sertok, III. Arkeometri Sonuçları Toplantısı 1987, 237 vdd.

Çıkarılan madenin yerinde ergitildiği merkezler arasında Poluşağı gösterilebilir. Malatya'nın 40 km. güneydoğusundaki dağlık bölgede bulunan Poluşağı, Malatya - Pötürge karayoluna stabilize bir yol ile bağlıdır. Kuzey ve kuzeydoğusu tepeler ile çevrili olan Poluşağı, deniz seviyesinden ortalama 1560 metre yüksekliğinde tipik bir yayla görünümündedir. Poluşağı'nın «Çat mevki»nde geniş bir alana yayılan bakır, çinko ve pirit yataklarının varlığı, son yıllarda yapılan **M.T.A** çalışmaları tarafından da ayrıntılı olarak saptanmıştır. **M.T.A** raporlarına göre en büyük bakır yatağının «Hasenek Dere», «Serbani Sırtı» ve «Maden Sırtı» adlı mevki-lerde olduğu belirtilmektedir⁴.

Bölgenin eskiden orman alanları ile kaplı olduğunu, dağların yüksek kısımlarında günümüze değin varlığını çok az koruyabilen bodur meşe ağaçları kanıtlamaktadır. Çıkarılan bakır madenin yerinde ergitilmesinde, çevredeki ormanlardan elde edilen odunun çok büyük etkisi olmuştur. Ayrıca doğal su kaynaklarının yanı sıra, doğu-batı doğrultusunda akan ve ileride Gelipolan ve Şiro Çayı'na karışan Hasenek Deresi de çıkarılan madenin yerinde ergitilmesinde bir başka olumlu koşulu hazırlamıştır.

Maden çıkarma tekniğinde hem açık işletme yöntemi, hem de galeri açılarak maden elde edilmiştir. Ancak çevrede bulunan 6 veya 7 galerinin hemen hepsi kapalı olduğundan, galerilerin biçimleri ile maden çıkarma tekniği hakkında herhangi bir bilgi elde edilememektedir.

Ergitme işleminin, tepelerin eğimli olan doğu, batı ve güneydoğu kesimlerinde yapılmış olduğunu, kümeler halindeki cüruf yığınları doğrulamaktadır. Hasenek Deresi'ne yakın olan geniş ağızlı maden galerisinin yaklaşık 500 metre kuzeyindeki dik eğimli tepenin doğu ve güneydoğu eteğindeki cüruf yığınının büyük bir kısmı, yağmur ve sul sularının yanı sıra, yeni açılan toprak yol yapımı sırasında dozerlerle tahrip edilmiştir (Resim : 3). Geniş bir alana yayılan buradaki mevcut bakır cüruf deposunun 1 tondan fazla olduğu tahmin edilmektedir (Resim : 4).

Cüruf deposunun yaklaşık 250 metre doğusundaki bir başka cüruf yığını ise, tahrip olmadan olduğu gibi kalmıştır. Küçük ve düz bir tepenin batı ucunda, dış duvarları taşla örülerek yapılan ve toprakta bıraktığı şiddetli yangın izinden dolayı yerleri kolayca belli olan ergitme fırınları bulunmaktadır (Resim : 5). Yan yana yapılan ve kabaca dikdörtgen bir biçim gösterdiği sanılan ergitme fırınları, G. Agricola'nın ünlü kitabında betimlediği Ortaçağ'ın ergitme fırınları ile yüzeysel de olsa bir benzerlik göstermektedir⁵.

(4) Y. Karshoğlu, *M.T.A.*, 270 ve 340 no'lu yayınlanmamış raporlar (Malatya Arşivi); İ. Seyhan, *M.T.A.*, 108 no'lu rapor (Malatya Arşivi); R. Çöteli - E. Şarman - B. Özbek, *M.T.A.*, 347 no'lu yayınlanmamış rapor (Malatya Arşivi).

(5) Georg Agricola, *De Re Metallica*, 307-308.

Bu fırınlarda ergitilen bakır madeninin cürufu, hemen aşağısındaki güneybatı kesime atılmıştır. Büyük bir tepe halindeki cüruf yığınının yaklaşık olarak 30.000-40.000 ton arasında olduğu tahmin edilmektedir (Resim : 6) Ergitme işleminin genellikle yaz aylarında yapıldığını göz önüne alacak olursak, buradaki bakır ergitme işleminin uzun yıllar devam ettiğini ve ergitme işleminde çok büyük bir olasılıkla körtük tekniğinin kullanılmış olduğunu varsayabiliriz.

Ne yazık ki çevrede tarihlemeye yardımcı olabilecek çok büyük bir yerleşim alanı, kale veya höyük yoktur. Daha öncede belirttiğimiz gibi tipik bir yayla olan Poluşağı'nda her yaz mevsiminde geçici olarak gelip yerleşen göçebe insanların kurduğu çadırlar bulunmaktadır. Ancak bakır ergitme fırınlarının hemen arkasında (doğusunda), çok küçük bir yerleşim merkezinin temel kalıntıları görülmektedir. Burası büyük bir olasılıkla, maden çıkarma ve ergitme işleriyle uğraşan insanların oturduğu yer olmalıdır. Yine bu insanların kullandıkları keramikler az sayıda olmakla birlikte, geçici de olsa tarihleme konusunda bir fikir vermektedir. Topladığımız keramik parçalarının, en erken Ortaçağ en geç ise Osmanlı İmparatorluğu dönemine ait oldukları anlaşılmaktadır. Eskiçağ'a tarihlenebilecek en küçük keramik parçasına ise şimdilik rastlayamadık. Ancak her halikârda şu anda Yukarı Fırat bölgesinin en büyük cüruf deposuna sahip olan Poluşağı'nın, bölgenin bakır gereksinmesini karşılayan önemli bir ergitme merkezi olduğu anlaşılmaktadır.

Çıkarılan madenin başka yerlere taşınarak ergitildiği merkezler arasında, Çanakçı bakır yatakları gelmektedir. Malatya'nın 45 km. batısındaki Çanakçı bakır yatakları, Fırat vadisindeki kale ve höyüklerle en yakın olanıdır.

Malatya - Elazığ karayolu üzerindeki Kale bucağının 5 km. güneyindeki dağlık alanda yer alan Çanakçı mevkiindeki zengin bakır yatakları'nın varlığı, son yıllarda yapılan M.T.A. araştırmaları tarafından da doğrulanmıştır⁶. Eski işletmeye ait galerilerin tümü kapanmıştır. Yakın çevrede ise herhangi bir arkeolojik kalıntı yoktur. Çanakçı bakır yataklarının en büyük özelliği, çıkarılan madenin burada ergitilmemiş olmasıdır. Buradan çıkarılan bakır madeni çok büyük bir olasılıkla ya aşağıda bulunan Fırat vadisine, ya da çok daha elverişli bir yere taşınarak orada ergitilmiş olmalıdır.

Yukarı Fırat vadisindeki sürdürdüğümüz çalışmanın üçüncü ve son aşamasını ise, bu bölgedeki doğal (saf) bakır yataklarının araştırılması meydana getirmektedir. Acaba bu bölgedeki doğal bakır yataklarından

(6) M. Polat, M.T.A., 180 no'lu yayınlanmamış rapor (Malatya Arşivi); Ç. Şener M. Aksoy, M.T.A., 198 no'lu yayınlanmamış rapor (Malatya Arşivi).

alınan külçeler, Fırat vadisindeki höyük ve yerleşim merkezlerinde kullanılmış mıydı?

Madenlerin ateşte ergitilip ayrıştırılmasından önceki dönemde kullanılan doğal bakır, metalurji tarihinin ilk aşamasında çok önemli bir yer tutmuştur. Doğada saf olarak bulunan bu tür bakır külçelerin bileşiminde, çok farklı metaller bulunmaktadır. Bu tür külçeler genellikle Malahit kabuğu ile kaplı olduğundan, yeşil bir renk almışlardır. Anadolu'da az olarak bulunan bu tür doğal bakır yatakları, ikincil derecede oluşumlar olduğu için, günümüzdeki işletme koşullarına göre ekonomik değeri olmayan yataklardır. Oysa Eskiçağ'da ise durum tam tersinedir. O dönemde toplanan bakır külçeler, taş örsler üzerinde, yine taştan yapılmış çekiçlerle dövülerek, halka, bız, boncuk ve diğer süs takıları yapılmıştır⁷.

Yaptığımız araştırma sonucunda, Karakaya Baraj gövdesinin güneydoğusunda ve Fırat ırmağının batı yakasında çok geniş bir alana yayılan doğal bakır yatakları ile karşılaştık. Bakır yataklarının bulunduğu mevkii ve köyler, Adıyaman ili Gerger ilçesine bağlıdır. Özellikle bu bölgedeki doğal bakır yataklarının varlığı, 1935 yılından beri M.T.A.'nın yaptığı ayrıntılı çalışmalar ile de saptanmıştır. M.T.A raporlarına göre, «Kırmızı Tarla», «Hırsız Deresi», «Kırıngöl», «Karagöl», «Yeşilgöl» ve «Tillo» mevkileri doğal bakır yataklarına sahiptir⁸. Ayrıca bu bölgede yaptığımız araştırma sonucunda, Karakaya Barajı'nın hemen kuzeybatısındaki sık bitki topluluğu ile kaplı «Hedro Meşesi»nde de doğal bakır yataklarının olduğu anlaşılmıştır (Harita : 1). Gerçekten de sözünü ettiğimiz bu mevkilerde bulunan doğal bakır yatakları, şu anda Anadolu'nun en zengin saf bakır yataklarını meydana getirmektedir.

Yine yaptığımız araştırmanın sonuçlarına göre; Fırat ırmağının 20 km. kadar batısında yer alan ve yöresel deyimle «Zavi Sor» olarak isimlendirilen «Kırmızı Tarla» ve yakın çevresi, külçeler halinde bulunan doğal bakırların en önemli merkezlerinden biri olduğu anlaşılmıştır. Özellikle ilkbahar mevsiminde şiddetli yağın yağmur ve sel sularından sonra, arazideki erozyondan dolayı ortaya çıkan doğal bakır parçalarının bulunduğu yere halk «ocak» adını vermektedir. Halk tarafından toplanan bu tür irili ufaklı külçe bakırlar, daha sonra köye gelen ve çerçi olarak isimlendirilen seyyar satıcılara kilo ile satılmaktadır. Seyyar satıcılar ise

(7) Anadolu'da doğal bakırdan yapılmış çeşitli eşya ve takıların en güzel örneği, Çayönü yerleşmesinin atölyelerinden ortaya çıkarılmıştır.

(8) Geniş bilgi için bk. S. Atabek, M.T.A., 77 no'lu yayınlanmamış rapor (Malatya Arşivi); İ. Seyhan, M.T.A., 198 no'lu rapor (Malatya Arşivi); H. Kılıçkiran, M.T.A., 129 ve 130 no'lu yayınlanmamış raporlar (Malatya Arşivi); C. W. Ryan, A. Guide to the Known Minerals of Turkey 1960, 69.; M.T.A., No. 133., 1966, 113.

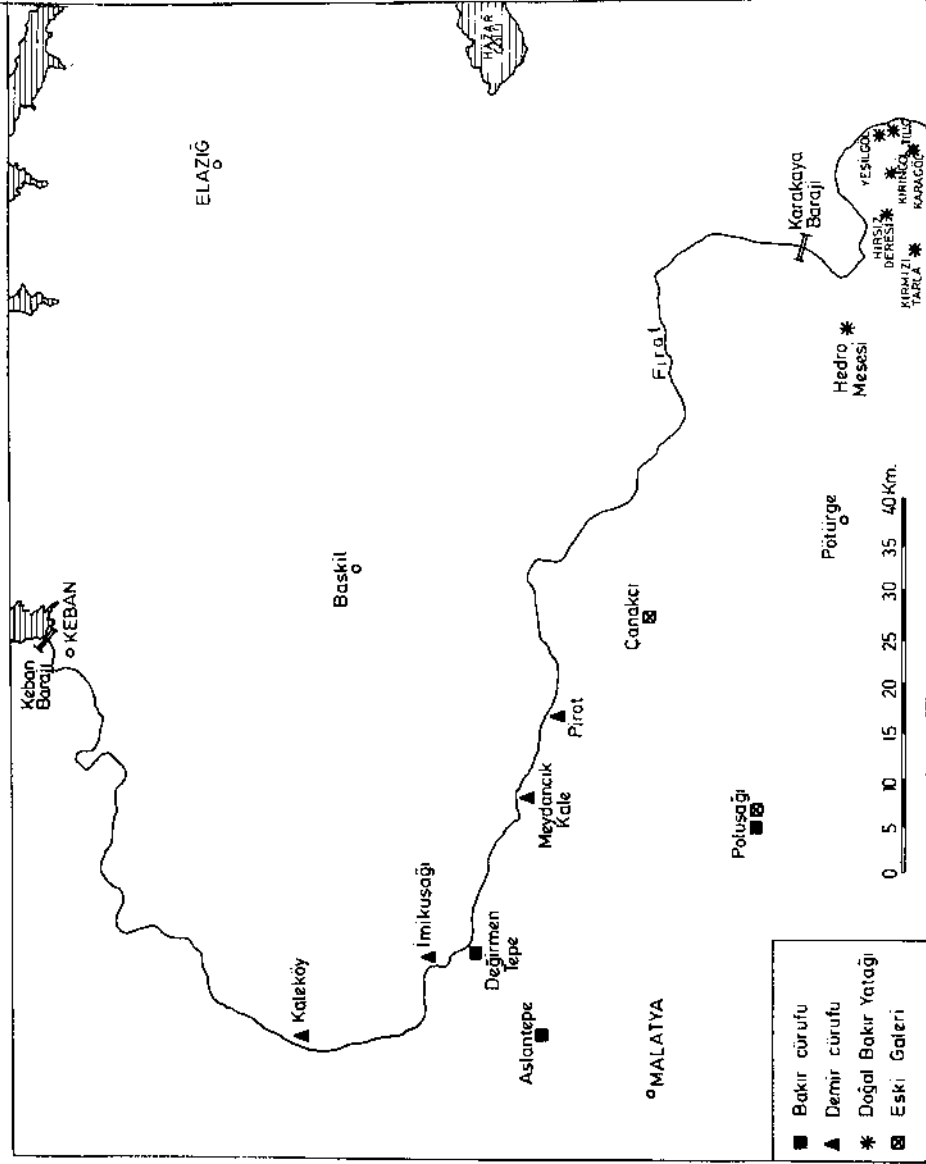
satın aldıkları bu saf bakırları, başka yerleşim merkezlerine ve bölgelere götürerek oralarda satmaktadırlar. Yüzlerce yıldan beri yapılan bu ticaret sayesinde, Fırat vadisinin zengin doğal bakır yatakları tüm bölgenin gereksinmesini karşılamaktadır.

Kırmızı Tarla ve yakın çevresindeki doğal bakır yataklarının bir başka önemli özelliği ise, halk tarafından toplanan külçe bakırların bazan 9 - 11 kilo ağırlığında gelmesidir. Bizzat tarafımızdan tartılan bu ağırlıktaki külçe bakır parçalarının benzerlerine ise, bugüne değin Anadolu'nun hiçbir yerinde rastlanılmamıştır.

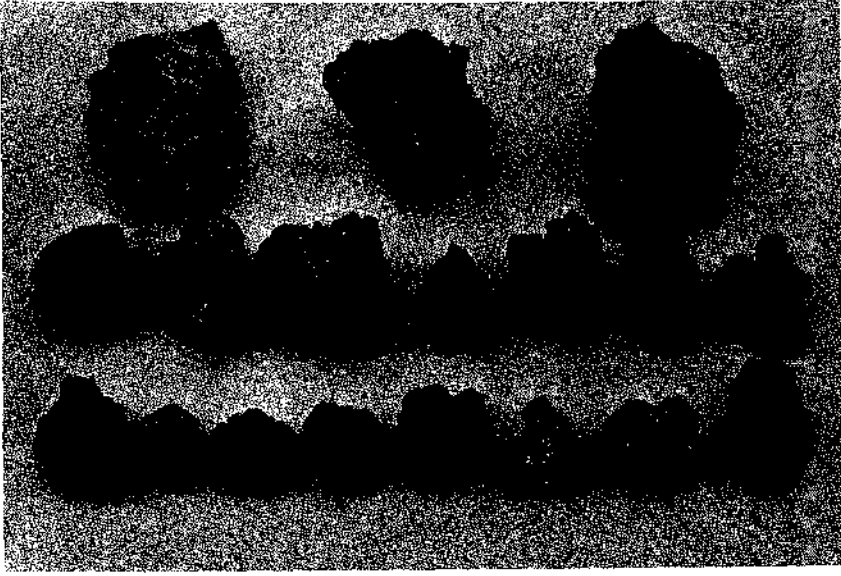
Topladığımız külçe bakırların parçalarından aldığımız örneklerin analizini, Almanya'nın Heidelberg şehrindeki Max-Planck Enstitüsü'nde yaptırdık⁹. Analizi yaptırmamızın en büyük amacı ise, kazılarda ortaya çıkarılan doğal bakırdan yapılmış eşyaların analizi ile bu tür yataklardaki saf bakır külçelerin analizlerini karşılaştırıp, hangi yataklardan temin edildiği sorununa çözüm getirmektir:

Cu	% 99.0	% 97.0
As	< 5 ppu	4.3±1 ppm
Sb	60±20 ppb	< 80 ppb
Au	< 0.2 ppu	< 0.2 ppm
Ag	36.9 ppu	35.7 ppm
Se	< 0.5 ppu	< 0.4 ppm
Fe	< 75 ppu	< 60 ppm
Cv	3.9 ppu	3.8 ppm
Ni	28±2 ppu	7.6±1 ppm
Su	< 7 ppu	< 5 ppm
Zu	< 5 ppu	< 4 ppm
Iv	< 2 ppb	< 2 ppb

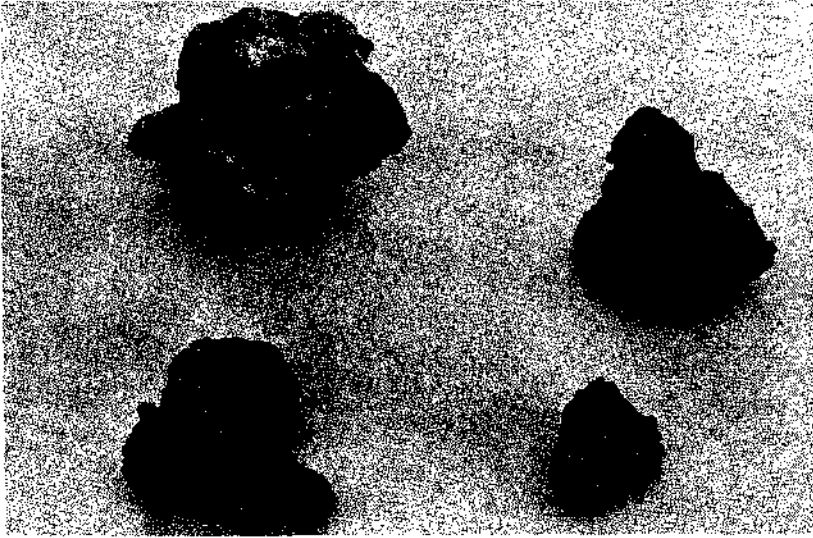
(9) Analizleri yapan sayın E. Pernicka'ya burada teşekkür etmeyi zevkli bir görev sayarım.

Harita : 1 — Yukarı Fırat Bölgesinin eski metalurjik merkezleri ve işletilen maden yatakları

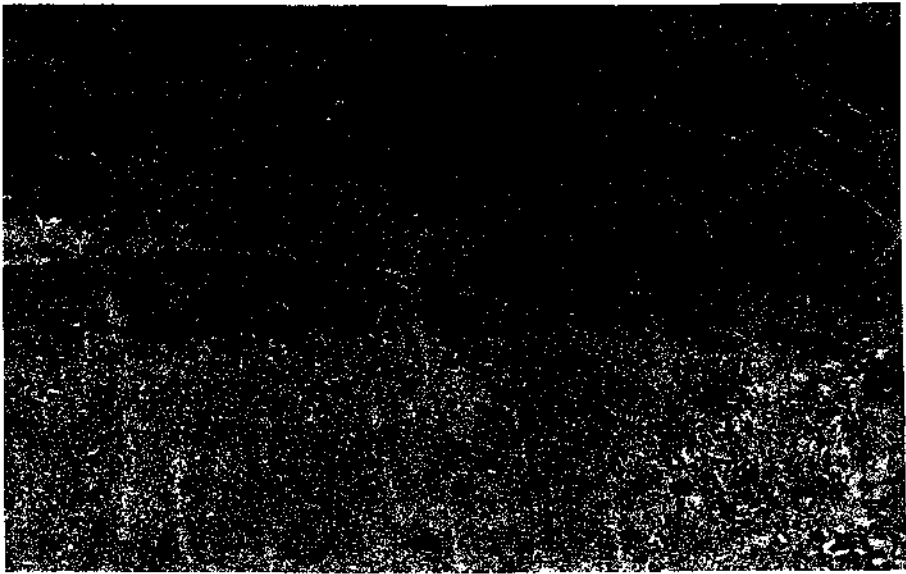
Resim : 1 — Pirot kazısından ortaya çıkarılan demir cürufları

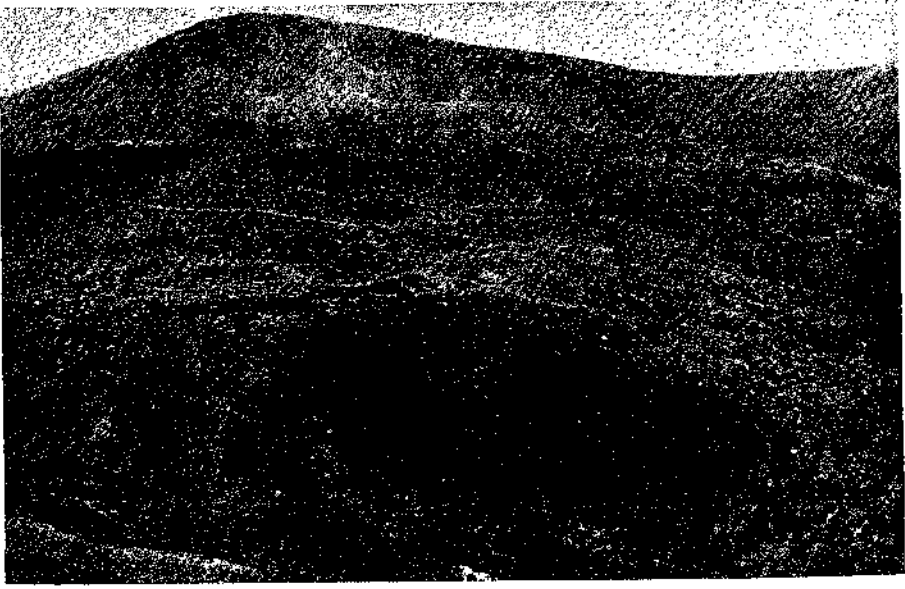
Resim : 2 — Pirot kazısından ortaya çıkarılan külçe biçimli demir cürufları

Resim : 3 — Tahrip edilen Poluşıağı bakır cüruf yığını

Resim : 4 — Geniş bir alana yayılan Poluşıağı bakır cüruf yığını

Resim : 5 — Poluşağı büyük bakır cüruf yığını ve üstündeki örgitme merkezi

Resim : 6 — Poluşağı büyük bakır cüruf yığını ve yaz aylarında kurulan çadırlar

İ. S. I. YÜZYIL STRATONİKEİA YONTUCULUĞU

Ramazan ÖZGAN *

Prof. Dr. Yusuf Boysal başkanlığında yürütülen bilimsel arkeolojik araştırmalardan önce ve bu araştırmalar sırasında Stratonikeia kentinde çok sayıda yontu ve yontu parçası gün ışığına çıkartılmıştır. Bu yontuculuk yapıtlarının bazılarını, daha doğrusu kentin şehir kapısı kompleksinde ele geçenleri birer grup olarak geçen yıllarda tanıtmaya çalışmıştık (Araştırma Sonuçları Toplantısı V, 1, 1987, s. 265 v.d.; İstanbuler Mitteilungen 35, 1985, s. 237 v.d.). Bu yıl bu yapıtların İ. S. I. yüzyıla ait olanlarından sadece bir kaç tanesini, stil ve ikonografi açısından değerli olabilecekleri düşüncesiyle sunmaya çalışacağız.

1 — İMPARATOR NERO'NUN PORTRESİ (Resim : 1-2)

Tamamının yüksekliği : 68.5; Alın üzerindeki saç sınırı ile çene arasındaki yükseklik : 31.5; Genişlik : 28.5 cm. dir. 1930 yılından beri İzmir Arkeoloji Müzesi'nde 843 Envanter numarası ile sergilenmektedir. Beyaz ve ince grenli mermerden olan yapıtın (Resim : 1-2) Stratonikeia kenti içerisinde nerede ve nasıl bulunmuş olduğu ne yazık ki bilinmemektedir. Normal insan ölçüleri üzerinde bir büyüklüğe sahip olan yapıt uzun za-

(*) Doç. Dr. Ramazan ÖZGAN, Selçuk Üniversitesi, Fen - Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, KONYA.

(**) Prof. Dr. Yusuf Boysal başkanlığında Stratonikeia antik kentinde yürütülen bilimsel arkeolojik kazı ve araştırmalar hakkında hemen hemen her yıl «Kazı ve Araştırma Sonuçları Toplantılarında» yeterli bilgi verilmektedir. Bu araştırmaların yontuculuk yapıtlarını tanıtmak ve incelemekle görevlendirildiğim için Sayın Hocama içtenlikle teşekkür ederim. Ayrıca bu çalışmalarımı maddesel yönden destekleyen Selçuk Üniversitesi Araştırma Fonu'na ve Üniversite yetkililerine teşekkürü bir borç bilmekteyim. Archaeologische Bibliographie 1979 s. IX'dan itibaren verilen kısaltmalar dışında aşağıdaki kısaltmalar kullanılmıştır :

İnan - Rosenbaum I : J. İnan - E. Rosenbaum, Roman Early Byzantine Portraite Sculpture in Asia Minör 1966.

İnan - Rosenbaum II : J. İnan - E. Alföldi - Rosenbaum, Römische und Frühbyzantinische Portraetplastik aus der Türkei, Neue Funde 1979.

Hiesinger, Nero : Ulrich W. Hiesinger, 'The Portraits of Nero' AJA 79, 1975, s. 113 v.d.

mandan beri tanınmakta olup¹, belki de aşağıda göreceğimiz gibi, şimdiye kadarki Stratonikeia kökenli portrelerin en erken İmparator portresidir.

Büst biçiminde korunagelmış olan yapıtımız, göğüs ve özellikle sol omuz üzerindeki didik izleri nedeniyle ya normal giysili bir heykele, ya da zırhlı bir yontuya oturacak şekilde hazırlanmış olmalıdır. Hafif soluna dönmüş olan başın (Resim : 1-2) gerek stil ve gerekse ikonografi açısından Julius-Claudius'lar sülalesine mensup birini betimlediği şüphesizdir.

Biraz geniş ve hafifçe de uzun yüz biçimi ile genç bir kişi betimlenmiştir. Kuvvetli bir çeneye sahip olan başta saç, çok düzgün bir biçimde alın ortasına doğru temiz ve dikkatlice taranmıştır. Aslında saç bukleleri oldukça yüzeysel ve kaba biçimde ele alınmıştır. Alın ortasına doğru, bukleleri gayet bariz olarak taranan alın saçının, burun kökü hizasında ve üstünde basit olarak sağa ve sola ayrılması, bu başın ikonografi açısından Julius-Claudius'lar ailesine mensup birinin olduğunu açıkça göstermektedir. Bu biçimde taranan alın saçı ile, alnın üst kısmı saç bukleleri tarafından kapatılmış ve böylece alın dar ve uzun bir görünüm kazanmıştır. Geri kalan kısımdaki saç düzeni çok ilginç biçimde, tepeden enseye doğru üstüste dört dalga sırası halinde gösterilmiş (Resim : 2) ve bu bukle sıraları birbiri içine girmiş ve aynı zamanda değişik yönlerde taranmış bukle sıralarından oluşturulmuştur. Her bölümde saç bukleleri hemen hemen aynı biçimde olup Roma İmparatorluk döneminin erken safhasında görülen birinci klasizme özgü ve orak biçimli olarak çeşitli istikâmetlere taranmışlardır. Ensedeki en alt saç bölümü bir üstteki üçüncü sıradan oldukça keskin ve belirgin bir hatla ayrılarak başın arka kısmının yuvarlaklığı iyice vurgulanmıştır. Özellikle başın adlandırılmasında karakteristik olan motif ise, kulaklar önündeki uzun, hareketli işlenmiş ve öne doğru taranmış olan orak biçimli kotletlerdir.

Yapıtımızda yüz oldukça geniş, uzunca, dolgun ve yumuşak-yagli olarak ele alınmıştır. Çene de yüze uyar biçimde iri, kuvvetli ve yağlı olup, çene altı dolgunluğu da belirtilmiştir. Gözler göz çukurunda derine yerleştirilmiş ve öne fırlamış olan kaşlar tarafından (Resim : 2) adeta korumaya alınmışlardır. Boyun uzun, geniş ve oldukça kuvvetlidir. Dudaklar da etli, kalın ve hareketli belirtilmişlerdir.

Oldukça kuru ve yüzeysel olup, ince uçlu keski ile birbirinden ayrılmış saç bukleleri, kalın, etli ve genişçe belirtilmiş olan gözkapakları iyice vurgulanmış ve üst göz kapağından açıkça ayrırtedilmiş kaş etlerinin

(1) Aziz Ogan, *Guide du Musée de Smyrne*, 1933, s. 62; A. Giuliano, *La ritrattistica dell'Asia Minore dall' 89 a. C al 211 d.C. : Rivista dell' Istituto Nazionale d'Archeologia e Storia dell'Arte N.S. VIII, 1959, 166, v-18; V. Poulsen I, 99, Nr. 65.*

yapılış ve biçimlendirilişleri ile yapıtımız şüphesiz bu stil özellikleri ile İmparator Claudius'un son dönemlerinde yapılmış olmalıdır. Bu tarihleme, Ravenna'daki ünlü kabartmanın figürleriyle, İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki Claudius³ portresiyle, Efes'teki Augustus⁴ ve Edirne Müzesi'ndeki portrelerle⁵ yapılacak stil karşılaştırmalarıyla kesinlik kazanacaktır.

Başlangıçta da belirttiğimiz gibi, portremiz ilk defa Aziz Ogan⁶ tarafından kısaca ele alınmış ve ilk defa resmi ile birlikte ilim alemine sunulmuştur. V. Poulsen⁷ İmparator Nero portresini işlerken yapıtımızı «Variations grecques du typ on peu ranger un buste de Stratonikeia au Musée de Smyrne» ibaresini kullanarak tanıtmıştır. Bu benzetme sonucu yapılan adlandırma C. Vermeule tarafından da kabul edilmiştir.⁸ Portremiz daha sonraları Jale İnan ve Elisabeth Rosenbaum tarafından⁹ daha etraflıca ele alınmış ve ayrıntıları ile ilim alemine sunulmuşsa da, portremizi kesin olarak adlandırmak istememişlerdir. K. Fittschen¹⁰ ise fazla neden göstermeden portremizin Roma'nın ünlü İmparatoru Nero'ya ait olduğunu kabullenmiştir.

1975 yılında U.W Hiesinger'in¹¹ ve daha sonraları başkalarının¹² İmparator Nero portreleri hakkındaki araştırmaları açıkça gösteriyor ki Stratonikeia portresi de şüphesiz bu İmparatoru betimlemektedir. Zira, yukarıda da belirtildiği gibi tipik yüz biçimi, özellikle alın ortasında basit olarak ikiye ayrılmış saç-çatal motifi ve kulaklar önündeki uzun ve hareketli favoriler, yuvarlak baş arkası, ensede oldukça aşağıya indirilen saçlar (Resim: 2), hafif iri ve yağlı çene ve nihayet dolgun çene altı İmparator Nero'nun portrelerinde sık sık görülen ve ona özgü kişisel özelliklerdir¹³ ve hatta U.W. Hiesinger tarafından tasnif edilen İmparator'un

(2) G. Hafner, RM 62, 1955, 160 v.d.; H. Jucker, Mélanges Paul Collart 1976, 237 v.d.; K. Vienneisel - P. Zanker, Die Bildnisse des Augustus Herrscherbild und Politik im kaiserlichen Rom 1979, s. 43 Resimler.

(3) İnan - Rosenbaum I levh. 14.

(4) İnan - Rosenbaum II levh. 2.

(5) İnan - Rosenbaum II levh. 27.

(6) Bkz. yuk. Dipnot 1.

(7) Bkz. yuk. Dipnot 1.

(8) Sözlü olarak.

(9) İnan - Rosenbaum I, 66, Nr. 24, levh. 15, 1-2.

(10) K. Fittschen, GGA 223, 1976, 46 v.d. 56 Nr. 24.

(11) Hiesinger, Nero, 113 v.d. levh. 17 v.d.

(12) Isabelle Rilliet - Maillard, Les Portraits Romains du Musée d'Art et d'Histoire Genf. 1978, 32 v.d. Nr. 9; H. Jucker, Kaiser und Prinzen - portraets als «palimpseste». JdI 96, 1981, 284 v.d.; M. Bergmann - P. Zanker, Domnatio memoriae JdI 96, 1981, 321 v.d.

(13) Stratonikeia'nın bu yapıtının İmparator Nero'nun portresi olduğunu P. Zanker sözlü olarak D. Hertel de mektupla bildirmişlerdir.

ikinci portre tipi¹⁴ grubuna girebilmektedir. Yine araştırmalara göre bu ikinci portre tipi, İmparator'un ilk defa İ.S. 55 yılında basılan sikkele-
rinde görülmektedir. Bu da bizim portremizin İ.S. 55 ve daha sonraki
yıllarda yapılmış olduğunu açıkça göstermektedir¹⁵.

Yapıtımız bazı özellikleri itibariyle de İmparator'un üçüncü portre
tipinden açık olarak ayrılmaktadır. İlk defa İ.S. 59 yılında bastırılan sik-
kelerde görülen üçüncü portre tipi¹⁶ fazla değişiklik göstermeden İ.S.
64 yılına kadar kullanılmıştır (U.W. Hiesinger, a.g.e. Lev. 17-18, Nr. 9-4).
Bu tip portrede Nero'nun alın üzerindeki saç düzeni tamamen değişmiş,
alın üzerindeki bukleler yönlerini değiştirmişler ve adeta başa yerleştiril-
miş çelenk görünümü kazanmışlardır. Portre plastiğinde bu sikkeler üye-
rindeki portreye tamamıyla uyum sağlayan ve üçüncü portre tipini en iyi
temsil edebilecek en kaliteli yapıt bugün Roma National Museum'da ser-
gilenmektedir¹⁷. Her iki mermer portre yapıt ikonografik özellikleri içe-
risinde karşılaştırılınca, Stratonikeia portresinin kesinlikle üçüncü portre
tipinden ayrıldığını ve bundan dolayı da bizim portremizin İ.S. 59 yılın-
dan sonra olamayacağını, aksine İ.S. 55-59 yılları arasında yapılmış oldu-
ğunu işaret etmektedir.

2 — KADIN BAŞI - İZMİR (Resim : 3-4).

Yüksekliği : 39; Genişliği : 39; Derinliği : 32-22 cm. olan yapıt beyaz,
iri kristalli mermerden yapılmış olup, 1926 yılından beri 533 Envanter
numarası ile İzmir Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir.

Burun ucu kopmuş, sağ yanak üzerinde tahrip izleri var. Özellikle
yapıtın kendi sağ tarafında kuvvetli kireçlenme izleri görülmektedir.

Yapıtımız omuzlar altı, göğüs ortasından düz bir hatla kesilmiş gibi
ve bir büst biçiminde bu güne dek korunagelmıştır. Sol omuz ve göğüs
üzerinde taşıdığı giysilerin kalıntıları görülmektedir ki büyük bir olası-
lıkla bunlar chiton ve onun üzerine giyilen manto'dan ibaret olmalıdır
(Resim : 3-4). Bu görünüme göre, yapıtımızın ikonografisi için çok önem-
li olabilecek bir husus gözden kaçmamaktadır ki, o da kadının sağ omuz
ve sağ göğüs üzerinin giysi tarafından örtülmemiş, aksine çıplak bırakıl-
mış olmasıdır. Sol omuz sağa oranla daha yüksekçedir ve bundan dolayı
da sol kolun omuza bağlantı yeri görülebilmektedir. Bu bağlantı yüze-

(14) Hiesinger, Nero, levh. 17, 4-8; levh. 21 v.d.; H. Jucker, a.g.e. s. 284 v.d.; M.
Bergman - P. Zanker, a.g.e., s. 321 v.d. resim 2-4.

(15) Bkz. yukarıdaki Dipnot 14.

(16) Hiesinger, Nero, levh. 17, 4-8; resim 33-38; M. Bergmann - P. Zanker, a.g.e.,
s. 321 v.d. resim 2-4.

(17) Hiesinger, a.g.e. levh. 24-25; M. Bergmann - P. Zanker, a.g.e. s. 322 v.d. res.
5,6,8.

yinin kaba bırakılışı ve ortasında bir dübel deliğinin mevcudiyeti, sol kolun ayrı yapılıp, sonra da omuza birleştiğine delalet eder.

Yapıtımızda genç ve ideal güzellikte bir kadın betimlenmiştir. Kadının başı oldukça kuvvetli olarak soluna döndürülmüş ve gözler hedefsiz olarak boşluğa, uzaklara çevrilmiştir. Başın bu dönüşü ile boynun sağ yöndeki adaleleri dışbükey olarak gerdirilmiştir. Geniş görünümlü ve oval biçimli yüz dolgun ve hemen hemen hareketsiz bir ifadeye sahip olmasına karşın elmacık (yanak) kemikleri deri altından belirtilebilmiştir. Alın bombeli ve hareketsiz bir yüzey biçimindedir. Gözler normalden biraz daha büyükçe ve birbirlerinden biraz daha uzak yerleştirilmişlerdir. Göz kapakları keskin biçimde göz yuvarlağından kesilmiş, kalın, etli ve keskin kenarlı bir görünüm kazanmışlardır. Üst göz kapağı aynı biçimde yumuşak verilmiş olan kaş etinden de kalın bir sicim gibi açıkça ayırt edilmiştir. Üst göz kapaklarına oranla, alt göz kapakları daha genişçe ve daha etli betimlenmişlerdir. Keskin kaşlar burun kökü kenarlarının belirgin ve kavisli birer devamı gibi ele alınmışlardır. Burun kökü oldukça geniş ve kalın olup, duvar gibi keskin kenarlıdır ve belki de bundan dolayı, biraz evvel de belirttiğimiz gibi, gözler birbirinden aralıklı yerleştirilmişlerdir. Dudaklar arasındaki açıklık devamlı döndürülen matkap çalışmasıyla kazanılmıştır. Dudakları etli, dolgun ve hareketlidir. Alt dudak ile çeneyi ayıran çukurluk iyice belirtilmiştir.

Yapıtımızda betimlenen kadının saçları oldukça uzun olup, arkada bağlanmıştır. Alın üzerinde dalgalı, hareketli ve uzun olan saç bukleleri alın ortasında ikiye ayrılarak yanlara taranmıştır. Şakaklardan çıkarak arkaya doğru taranan saç bukleleri kulakların üst kısımlarını örtecek biçimde ve alın üzerindeki buklelere nazaran daha kabarık, daha belirgin ve daha dalgalı vurgulanmışlardır. Tepede ise saç bukleleri daha kaba, yüzeysel ve dikey olarak aşağıya taranmışlardır. Alın üzerindeki ve tepedeki saç bukleleri ince uçlu keski demiri ile oluşturulurken şakaklar üzerindeki matkapla yapılmış ve bundan dolayı daha havalı, kabarık ve hacimli bir görünüm ve etki kazanmışlardır.

Temiz düzenli ve dalgalı saç bukleleri; temiz, hafif kabartılmış, herhangi bir kırışık izi olmayan üçgen biçimli alın yapısı; uzaklara, hedefsiz olarak bir boşluğa yönlendirilmiş iri gözler; kırışiksız, düzenli ve temiz bir yüz ve yüz ifadesi; hafif açık, dolgun ve hareketli dudaklarıyla yapıtımızda adlandırılabilir veya adlandırılmayacak bir kadın portresi bile düşünülemez. Saydığımız bu özellikler daha çok ideal kadın başları için söz konusu olup, yapıtımızda da şüphesiz klasik devirden etkilenerек yapılmış bir Tanrıça başı betimlenmiş olmalıdır. Bu Tanrıça da şüphesiz Aphrodite olmalıdır, zira yüzün fizyonomik yapısı ve ifadesi yanı sıra, sağ omuz ve göğüs üzerinin ve belki de sağ göğsün büyük bir bölümünün çrp-

lak verilışı bu Tanrıça betimlemelerinde görebileceğimiz ve sadece bu Tanrıçaya özgü ikonografik özelliklerdir.

Yapıtımızın klasik devre ait bir Aphrodite yontusunun Roma dönemi kopyesi olup olmadığını şu anda saptamak imkansız olup, kesin olan husus da yapıtın Roma döneminde yapılmış olmasıdır.

Her şeyden önce yapıtımızda saptadığımız sivri uçlu demir keski ile yapılmış, gayet kuru, özellikle deriye yapışmış gibi görünen yüzeysel saç bukleleri ile keskin kenarlı ve adeta kesilmiş gibi görünen üst göz kapağı ile aynı biçimde kesilmiş fakat biraz daha geniş ve etli alt göz kapağının yapılış biçimleri stil açısından bize Roma İmparatoru Claudius zamanının stilini anımsatmaktadır. Saydığımız bu stil özellikleri ile yapıtımız Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunan Livia¹⁸ ile genç birisinin portresi¹⁹ ve yine Konya Arkeoloji Müzesi'nde bulunan bir kadın portresi²⁰ ile karşılaştırıldığında, yukarıda, vardığımız tarihleme ile ilgili yargının doğruluğu ortaya çıkmaktadır. Anadolu kökenli ve İmparator Claudius zamanına verilip de yapıtımızla karşılaştırılabilecek eserlerin²¹ sayısını çoğaltmak elbette mümkündür.

Stil açısından karşılaştırılabileceğimiz başka bir yapıt, tarafımızdan Claudius zamanına tarihlenen ve komşu kent Tralleis kökenli Aphrodite²² başıdır. Karşılaştırma sonucunda Stratonikeia yapıtının daha sonra olamayacağı açıkça belirmektedir, zira Tralleis Aphrodite'sinin yüzü daha yuvarlak, daha dolgun ve Aphrodite ikonografisine yaraşır biçimde daha zarif ve daha yumuşaktır. Aynı nitelikler daha da hayat dolu, sevimli ve keyifli yüz ifadelerinde de görülür. Saçlar daha uzun, daha hacimli, daha yumuşak ve havalı, dalgalıdır. Bu ayrıcalıklar belki de Machado Milli Müzesi'nde sergilenen Agrippina Major²³ portresine göre daha da azalacaktır.

Diğer taraftan, yapıtımızın İ.S. 79 yılından sonra olamayacağı da yine stil karşılaştırmalarıyla saptanabilmektedir; zira Herkulaneum kökenli ve bugün Napoli Milli Müzesi'nde sergilenen klasik devrin ünlü «Yaslanan Aphrodite» sinin kopyesi²⁴ ile karşılaştırılınca, yapıtımızın nite-

(18) A. Ogan, Guide du Musée de Smyrne 1933; Ankara: İnan - Rosenbaum I, s. 59 v.d., Nr. 10 levh. 7, 1-2.

(19) İnan - Rosenbaum I, s. 101 v.d. Nr. 94 levh. 57, L-2.

(20) İnan - Rosenbaum I, s. 207 v.d. Nr. 285, levh. 160.

(21) İnan - Rosenbaum II, s. 204 v.d. Nr. 176-177, levh. 130-131.

(22) İstanbul Arkeoloji Müzesinde sergilenen yapıt ayrıntılı olarak başka bir yerde etraflıca yayınlanacaktır. Edhem Hey, RA. 1904. 353, levh. 13, 1-2; Mendel II, Nr. 544; H.P. Laubscher, İst. Mitt, 1906, s. 126, lev. 23, 1.

(23) D. Hertel, MM 22, 1981, s. 255 v.d. Levh 30-31.

(24) Env Nr. 6396; Guida Ruesch, 1908, s. 136; H. Schrader, Phidias, 1924, Resim 187-188; E. Langlotz, Phidias Probleme, 1947, s. 87 v.d. Levh. 28, 3.

liği ve bu tarihten önce yapıldığı hemen gözlenebilmektedir; çünkü Napoli yapıtının yüzü daha kuru, daha katı ve hareketsiz olup, adeta ağaç işçiliği etkisini vermektedir. Aynı özellikler yapıtın kuru, katı ve metali-
msi sert olan saç buklelerinde de görülebilmektedir. Bu karşılaştırmalar da yapıtımızın aşağı yukarı İ.S. 50 ile 70 yılları arasında yapılmış olduğunu açık olarak göstermektedir.

Son olarak, belkide yapıtımıza en yakın stilistik ve ikonografik benzerlikler gösteren eser Ravenna'daki ünlü kabartmadır²⁵. Bu kabartma ile ilgili problemlerin tamamı henüz çözülmemiş gibi görünüyorsa da, bütün araştırmacıların birleştiği tek husus, bu kabartmanın İmparator Claudius'un geç döneminde veya erken Nero zamanında yapılmış olduğudur. Oldukça geniş ve zengin süslenmiş bir diademle taçlandırılan Kadın (Figür B) hiç şüphesiz Juliuslar sülalesinin türediği Tanrıça Venüs Genetrix'dir²⁶. Venüs'ün Ravenna'daki bu kabartmasının başı Stratonikeia Aphrodite'sine sadece stil yönünden değil, ikonografi açısından da şaşırtıcı benzerlikler göstermektedir. Bu ikonografik benzerliklerden dolayı da, Stratonikeia yapıtının şüphesiz Aphrodite-Venüs olduğu böylece tekrar sağlamlaştırılmıştır. Her iki yapıtta da saçlar alın ortasından ikiye ayrılıp benzer biçimde yanlara taranmış ve arkada topuz yapılmıştır. Kulaklar üzerindeki saç bukle ve tutamlarının yapılışı her iki yapıtta da aynı teknik ve stilde betimlenmişlerdir. Ayrıca oldukça geniş ve iri kemikli yüz yapısı, özellikle vurgulanmış elmacık (yanak) kemikleri, birbirinden uzak yerleştirilmiş iri gözler ve keskin kenarlı, sert göz kapaklarıyla da her iki yapıtın akrabalık derecesi iyice büyümektedir. Bu stil ve ikonografik açıdan büyük benzerlikler gösteren yapıtımız, Ravenna kabartmasında olduğu gibi büyük bir olasılıkla «Geç Claudius» veya «Erken Nero» zamanında, yani aşağı yukarı İ.S. 60'lı yıllarda yapılmış olmalıdır.

3 — BİR ERKEK PORTRÉ PARÇASI (Resim : 5-6)

Yüksekliği : 14, Genişliği : 17; Derinliği: 19 cm. olan parçamız, beyaz ve ince kristalli bir mermerden yapılmıştır. Yukarıda anlattığımız iki yapıt gibi, bu portre parçasının da Stratonikeia'da nerede bulunmuş olduğu bilinmemektedir. Yapıt bugün Bodrum Müzesi deposunda korunmaktadır.

Sadece üst parçası bulunabilmiş olan baş, burun altı hizasından kafatası arkasına ve bir kulaktan diğerine doğru eğik olarak kırılmıştır.

(25) G. Hafner, 'Zum Augustusrelief in Ravenna', RM 62, 1955, s. 160 v.d.; H. Jucker, *Mélanges Paul Collart*, 1976, s. 237 v.d.; J. Pollini, 'The Ravennarelief', RM 88, 1981, s. 117 v.d. Levh. 31 v.d.

(26) H. Jucker, a.g.e., s. 239; Pollini, a.g.e., s. 118.

Sağ kulak memesi kırıktır ve sol kulağın da sadece üst kenarı görülebilmektedir. Burun ucu ve yanaklar parçalanmış, kaşlar tahrip edilmiştir. Hafif zedelenmeler başın hemen hemen her tarafında mevcuttur. Ayrıca saç bukleleri ve yüzün sağ bölümünde kireçlenmeler görülmektedir.

Görülebildiği kadarıyla, parçalanmış olmasına rağmen başımız olgun yaşlarda bir kimseyi betimlemektedir. Hatta Julius-Claudius'lar sülalesi döneminde moda olan ve hepimizce iyi tanınan saç biçimine sahiptir (Resim : 5-6). Saç deriye neredeyse yapışık gibi işlenmiş, bukleler sol göz üzerinde bir çatal, sağ alın kısmında da bir kıskaç motifi oluşturmuşlardır. Tepede bir noktadan aşağıya doğru taranan saçı basit ve seyrek olarak yapılmış saç bukleleri oluşturmuştur. Bukle sıraları tepeden şakaklara doğru dört ayrı bölümden oluşup, her bölümdeki bukleler seyrek, orak biçimli, birbirine paralel ve aynı istikamete taranmışlardır. Bir bölümdeki buklelerin istikametlerinin aksine, diğer bölümldekiler yine aynı biçimde taranmışlar ve böylece her iki bölüm sıra ve düzenlemeleri birbirlerinden açık ve basit olarak ayırtedilmişlerdir.

Yapıtımızda geniş, yüksek alınlı ve bu kısımlarda saçları dökülmüş bir kişi betimlenmiştir. Kenarlarda alın kemikleri hafif dışa çıkık ve bariz olarak belirtilmiştir. Kaşlar oldukça dar ve keskin kenarlı olup, gözler yeterince geriye çekilmiş, yarım ay biçimindeki üst göz kapakları ile çevrelenmiştir. Kaş kemikleri ile üst göz kapağı arasındaki kaş eti (orbital) açıkça ayırtedilmiştir. Kaş etleri yumuşak ve hafif sarkık verilmiş olup, göz pınarları da vurgulanmıştır.

Biraz evvel de belirttiğimiz ve Sayın J. İnan'ın da vurguladığı²⁷ gibi, Julius-Claudius'lar döneminin saç modası ve alın üzerindeki çatal ve kıskaç motiflerine rağmen bu portre ile bu hanedandan herhangi bir kişi kesinlikle betimlenmemiştir. Aksine özel (privat) bir şahsın portresi ile karşı karşıyayız ki bu kişi şüphesiz sözkonusu olan hanedan zamanındaki modayı takip etmekte ve bu devirde yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu yorumlamamızla da yapıtın Julius-Claudius'lar zamanında yapılmış olduğu ortaya çıkmıştır. Bu tarihlemeye karşın, elimizde portresi olan kişinin kimliğini saptamak şimdilik olanaksız görünmektedir.

Saç buklelerinin yapılışı, kat kat yerleştirilişi ve her kattaki kısa, kalın ve orak biçiminde birbirlerine paralel taranışları yanında, diğer kattaki bukle sıralarının bir başka kattakilerin ters yönde işlenmiş ve taranmış olmaları bize, hemen başlangıçta gördüğümüz İmparator Nero'nun (Resim : 1-2) saç modelini anımsatmaktadır. Bu ikonografik benzerlikler yanında, kaşlar, göz kapakları ve saç buklelerinin de yine aynı biçimde keskin hatlı, kuru ve yüzeysel yapıları da her iki yapıtın aşağı yukarı birbirlerine yakın tarihlerde yapıldıklarına işaret eder.

(27) İnan - Rosenbaum II, 2. 239, Nr. 210, Levh. 149.

Özellikle saç biçiminde görülen ayrıcalıklar da gözden kaçmamaktadır. Privat portremizin saç bukleleri daha seyrek, kısa, kalın ve orak biçimli olup, birbirlerinden çok net ve basit olarak ayrılmışlardır. Oldukça yüzeysel yapılmaları nedeniyle de doğal saç görünümü etkisi vermekten uzaktırlar. Bu ayrıcalıkların tarihleme bakımından fazla değer taşıyabileceğini kabul etmek güçtür, zira her iki yapıtta da bir yüzeysellik, kuruluk, cansızlık ve hareketsizlik hakimdir. Gerek Nero portresinde ve gerekse bu portre parçasında izlediğimiz birbirlerine ters istikametlerde taranan bukle tabakalarını ve sıralarını Nero portresinden önce bulmak mümkün olmamaktadır. İşte bu bakımdan Stratonikeia'lı bu özel kişinin portresi büyük bir olasılıkla İmparator Nero zamanında yapılmış olmalıdır.

Aphrodisias'taki Claudius portresi²⁸ ile yapılacak bir stil karşılaştırması her iki yapıt arasındaki stil farkını hemen gösterecektir. Her iki yapıtta benzer saç düzeni ve yapılışına rağmen, Claudius'un yüzü daha dolgun, yumuşak ve herşeyden önce de hareketlidir. Göz kapaklarının kenarları ve kaşlar Stratonikeia yapıtında olduğu gibi, katı, metalik ve keskin hatlı değildir. Yapıtımızın tarihini belirleyecek, daha doğrusu İmparator Nero zamanına ait olabileceğini gösterecek başka bir stil karşılaştırması Edirne Müzesi'nde sergilenen bir gencin portresi²⁹ ile yapılacaktır. Her iki yapıtta da saçın işlenişi, özellikle bukleler benzer biçimdedirler. Kısa ve orak biçimli saç bukleleri hareketli olup, bunlar sivri uçlu demir keski ile saç tellerine aynı şekilde bölünmüşlerdir. Aynı saç modeli ve yapılışını birinci tip Domitian portresine çevrilen Nero'nun bir başka portresinde de bulabilmekteyiz³⁰.

Stratonikeia portresinde, Nero zamanında yapılmış olmasına rağmen, hâlâ Julius-Claudius'lar devri saç modasının işlenmiş oluşu pek şaşırtıcı olmamalıdır; zira bu kişinin yaşı biraz ilerlemiş olup, şüphesiz Julius-Claudius'lar döneminde devlete uzun yıllar hizmet etmiş birisi olarak hizmet devrinin saç modası ile portresini yaptırmış olması doğal karşılanmalıdır. Portresi yapılmış olan bu şahsın Stratonikeia'da bir gymnasiarch, bir rahip veya halkın dostu, arkadaşı veya halka iyi hizmetlerde bulunmuş olan bir zengin mi olduğuna karar verebilmek şimdilik imkânsız gözükmektedir.

(28) İnan - Rosenbaum II, s. 204 v.d., Nr. 177, Levh. 131, 2-3.

(29) İnan - Rosenbaum II, s. 86, Nr. 34, Levh. 27 Bu portrenin Genç İmparator Nero'yu portrelediği şüpheli olmakla birlikte portrenin Nero zamanında yapıldığı kesindir.

(30) M. Bergmann - P. Zanker, «Damnatio Memoriae» JdI 96, 1981, s. 350 v.d., Resim 25-27.

4 — ATLET BAŞI (Resim : 7-8)

Yüksekliği : 38; Genişliği : 22; Derinliği : 25 cm. olan başın yüzü, yani çene ucu ile alındaki saç başlangıcı arası 20 cm. dir. İri kristalli beyaz mermerden yapılmış olan eserimiz 1985 kazı çalışmaları sırasında şehir kapısının kuzeybatı yönünde, Nekropol alanı içerisinde ve bugün İğdemir mevkii olarak adlandırılan yerde bulunmuş ve Str. 85-488 kazı envanter numarası verilmiştir. Yapıt daha sonra yeni açılan Milas Müzesi'ne taşınmış ve halen bu müzede sergilenmektedir.

Baş, boynun omuzla birleştiği yerden, omuzlardan da çok az bir parçayla birlikte kırılmış ve alt kısmı tamamen eksiktir. Bundan da yapıtın tamamının bir yontu olduğu anlaşılmaktadır. Burnun ucu ve üst kısmın tamamı kırılmış ve eksiktir. Dudaklar ve sol kaş üstü ile saç buklelerinde yaralanmalar mevcuttur. Başın özellikle sağ tarafı çok kuvvetli olarak kireçlenmiştir. Bu da yapıtın uzun yıllar ıslak veya nemli toprak üzerinde kaldığını belirtmektedir.

Yapıtımızda tam cepheden, frontal olarak bir genç tasvir edilmiştir. Yanlarda hareketsiz ve düz inen yüz konturları adeta köşeli bir yüz biçimini ifade etmekle birlikte, geniş olan yüz aşağıda, çene ucuna doğru daralmaktadır. Dikey olarak inen keskin konturlu, hareketsiz fakat adaleli ve kuvvetli görünen boyun (Resim : 7), iri kemikli, hareketsiz, duvar gibi geniş ve düz olan yüzü (Resim : 8) ile gencimizde yaşına yaraşır, kendinden emin ve dinamik bir ifade vermeye çalışılmıştır. Ağır kapalı, küçük; dudaklar etli olup hafif öne fırlatılmıştır. Burun kenarları duvar gibi keskin hatlı olup, kaşlar bu duvarın 90 derecelik bir dönüş yapan devamı gibidir. Kaş kemiklerinin üst kenarı adeta keskin bir hatla belirtilmiştir. İri burun kökünden dolayı donuk bakışlı, küçük ve badem biçimli gözler birbirinden uzak, aralıklı yerleştirilmişlerdir. Göz kapakları keskin kenarlı konturlarla açık olarak hem göz yuvarlağından hem de kaş etinden (orbital) çok iyi ayırdedilmiştir. Geniş görümlü yanaklardan dolayı kulaklar adeta enseye, oldukça geriye çekilmişlerdir. Alın, aşağıda keskin konturlu kaşlar, yukarıda da yine çok kesin bir çizgi ile başlatılmış saçlarla çevrelenmiş ve bir yarım ay görünümü almıştır. Saçların başlangıcı bir kulak memesi önünden öbür kulak memesi önüne kadar çok katı olarak belirtilmiştir ve bu katı kontur yarım daireye yakın biçim kazanmıştır. Aşağıdan yukarıya doğru saç bukleleri dört sıra halinde yanyana ve üst üste yerleştirilerek bir çelengi anımsatmaktadır. Dikey birer çizgi ile yukarıdan aşağıya doğru birbirinden ayrılan saç bukleleri adeta döndürülmüş (helezonik) bir görünüm kazanmışlardır. Bütün bukleler büyüklüğü, uzunluğu, kalınlığı ve şekilleriyle birbirlerinin aynıdırlar. Kısa olan saç bukleleri ve bir çelengi andıran saç düzeninin üst kısmına yerleştirilen 3.5 cm. kalınlığındaki yuvarlak bant, bu genç

başının bir atlet olduğunu işaret eder. Kulakların arkası ile yuvarlak bandın çevrelediği alandaki saç kısmı hiç işlenmemiş ve kaba bırakılmıştır.

Tanımaya çalıştığımız bu genç başının veya yontusunun Nekropo! sahası içerisinde bulunmuş olması, bu yapıtın büyük bir olasılıkla herhangi bir spor dalında (boks ve güreş hariç)³¹ yarışı kazanarak birinci gelen bir atlete ait mezar yontusu olmalıdır. Yahut da herhangi bir yere, örneğin bir Gymnasium veya Stadium'a yerleştirilmiş olup ta, sonradan bulunduğu yere dikilmiş, taşınmış olabileceği de ihtimal dahilindedir.

Bu genç atlet başı ilk bakışta ve daha önce işlediğimiz Stratonikeia kökenli yapıtlara gösterdiği stil benzerliklerinden dolayı, bu yapıtlara yakın bir tarihte yapılmış olmalıdır. Helezonik tipteki saç buklelerinin yapılışı bize ilk anda Flavius'lar döneminin saç modasını anımsatıyorsa da³² bu modanın çok daha önceleri başladığı da bilinmektedir³³.

Herşeyden önce keskin ve katı kenarlı, plastik ve canlılık özelliklerinden uzak, metalimsi ve sert betimleme şeklini Stratonikeia kökenli Aphrodite (Resim : 3-4) ile bir Stratonikeia'lıya ait portrede de (Resim : 5-6) saptayabilmıştık. Yüz detaylarında görülen bu betimleme biçimi ve dolayısı ile devrin stil özelliklerini bu Genç Atlet başında da bulabilmekteyiz. Bu katı betimleme biçimi bilhassa saç başlangıç hattının deri ile irtibatında neredeyse keskin bir ince sınır gibi işleniş; başın çok dik, katı ve hareketsiz olarak boyna oturtuluşunda açıkça göze çarpmaktadır. Bu nedenlerle de bu genç portresinin de İmparator Claudius döneminde yapılmış olabileceği düşünülmektedir. Teklif ettiğimiz bu tarihleme, şimdiye kadar İmparator Claudius zamanına tarihlenen Viyana'daki bir genç başı³⁴ ile, hemen hemen aynı ikonografik özellikleri taşıyan Adolphseck'deki başka bir genç³⁵ başı ile yapılacak stil karşılaştırmalarıyla inanılır hale gelebilecektir.

Her üç genç atlet başında da, başların boyunla birleşme ve oturma şekli, fizyonomik yüz yapısı, kaş ve gözlerin betimleniş biçimleri çok büyük benzerlikler göstermektedir. Stratonikeia'da şimdiye kadar ilk defa karşılaştığımız ve helezonik biçimli döndürülmüş buklelerden oluşan saç düzeni, yukarıda da belirttiğimiz gibi Flaviuslar döneminden önce, hatta İmparator Caligula zamanında başlamaya yüz tutmuştur. İlk örneklerini

(31) Genellikle Boksör ve Güreşçi yontularının yüzlerinde bu spor dallarının gereği bazı özellikler bilinçli olarak belirtilmektedir. Örneğin etli veya ezik kulaklar, kırılmış deforme edilmiş burun veya basık elmacık kemikleri gibi.

(32) M. Wegner, Die Flavien Das römische Herrscherbild II, I. 1966, Levh. 10, 13, 15, 18, 24, Özellikle de Levh. 42 v.d.

(33) Bkz. aşağıda dipnot 36-37.

(34) P. Zanker, Klassizistische Statuen, 1974, s. 59, Nr. 4, Levh. 51, 1.3, 54.

(35) P. Zanker, a.g.e., s. 50, Nr. 1. 10, Levh. 44.2; 45.1

bu İmparator döneminde yapılmış olan Parma'daki Agrippina Minör³⁶ ile Fulda yakınlarındaki Fasanerie sarayında sergilenen Drusilla³⁷ portrelerinde bulabilmekteyiz. İmparator Caligula zamanında uygulamaya girer matkapla çalışma yöntemi Claudius zamanında iyice yerleşmiş olup özellikle, bizim Genç Atlet portresinde de olduğu gibi, saç buklelerinin yapılışında uygulanmıştır.

Flaviuslar döneminin abartılı saç modası da burada henüz görülmediğinden yapıtımızın büyük bir olasılıkla İmparator Claudius zamanında yapıldığı kabul edilmelidir.

5 — ATLET BAŞI (Resim : 9-10)

Yüksekliği : 35; Genişliği : 22 ve Derinliği : 26 cm. olan baş iri kristallı, beyaz bir mermerden yapılmıştır. Bir önceki atlet başı gibi bu da 1985 yılı kazı sezonunda aynı yerde, yani Nekropol sahası içerisinde ve İğdemir denilen mevkiide diğeriyle birlikte gün ışığına çıkarılmıştır. Str. 85-487 kazı envanter numarası ile Milâs Müzesi'ne teslim edilmiştir.

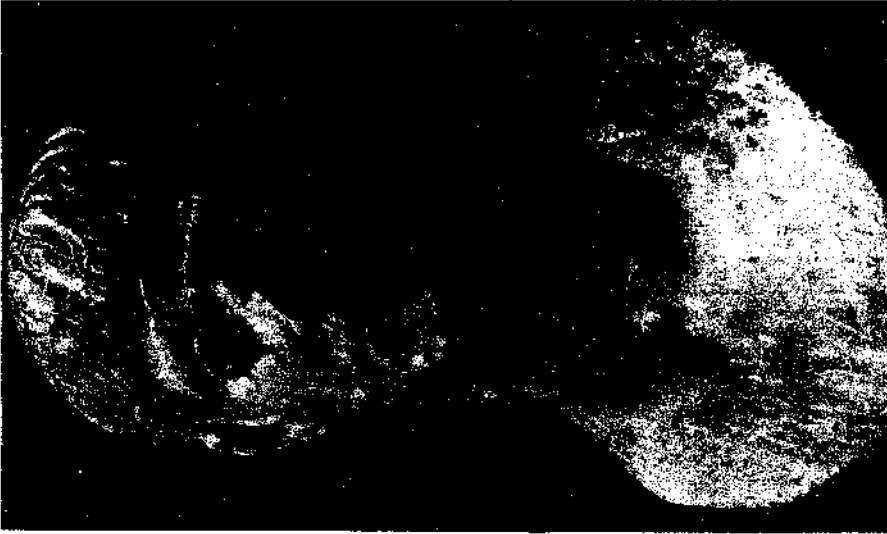
Boyun altından kopmuş olan yapıtın ensesinde görülen küçük bir sırt parçasından (Resim : 10) bu genç başının da bir yontuya ait olduğu düşünülmelidir. Yüzde tahribat pek yoktur, sadece burun üzerinde, kulak kenarlarında, alın üzerindeki saç buklelerinde hafif yaralanmalar olmuştur. Bir evvelki genç başında da belirttiğimiz gibi, bunun da sağ kısmında şiddetli kireçlenme olmuştur.

Bir önceki yapıtta belirttiğimiz hususlardan dolayı bu Genç başı da herhangi bir spor dalında yarış kazanan bir atletin yontusu veya portresi olmalıdır. Her iki eser aşağı yukarı aynı ölçülerde olduğu gibi, bulunuş ve korunuş şekilleri de birbirlerine çok benzer. Esas şaşırtıcı benzer özellikler her iki yapıtın aynı teknik ve stil unsurlarıyla yapılmış olmalarıdır. Yüzlerin fizyonomik yapısı, ağız ve özellikle küçük, öne fırlamış etli dudaklar; bir duvar gibi hareketsiz geniş yanaklar; oldukça kalın yapılı burun ve özellikle burun kökleri; burun köklerinden sert bir dönüş yapan ve burun kenarının bir devamı gibi görünen keskin kenarlı ve kemikli kaşlar; küçük, badem biçimli gözler ve boş bakışlar; katı keskin kenarlı sert göz kapakları ve nihayet aynı biçimdeki atletlere özgü kısa saç bukleleri, saç ile derinin irtibatıyla her ikisinin birbirlerinden katı bir sınır çizgisi ile ayrılmaları gerçekten çok benzerlikten de öte, adeta birbirleri-

(36) C. Saletti, *Il Ciclo Statuario della Basilica di Velleia*, 1968, s. 26 v.d. Nr. 2, Levh. 3-6; H. Jucker, *JdI* 92, 1977, s. 204 v.d.

(37) Helga von Heintze, *Die antiken Portraits der Landgraeflich - Hessischen Sammlungen in Schloss Fasanerie bei Fulda*, 1968, s. 32, Nr. 22, Levh. 37-38; K. Polaschek, *Tr. Z* 35, 1972, s. 200 v.d. Resim 1-6.

nin aynıdırlar. Bunlardan dolayı her iki yapının aynı yıllarda yapılmış oldukları şüphe götürmeyeceği gibi, her ikisinin de aynı atelyede yapılmış olmaları hemen kabul edilmelidir. İmparator Claudius zamanında yontu ve portreler yapan bu yontuculuk atelyesinin Stratonikeia'da faaliyet gösterip gösteremeyeceğini iddia etmek şu andaki elde olan verilere göre yersiz olacaktır. Zira şimdiye kadar Stratonikeia'da çok sayıda yontu bulunmuş olmasına rağmen, bu iki yapıta bu derecede yakın benzerlikler gösteren başka eserler henüz saptanamamıştır. Ayrıca gerek antik literatürde ve gerekse arkeolojik belgelerle Stratonikeia'da bir yontuculuk atelyesinin olabileceği şimdiye kadar belirlenememiştir. Şüphesiz bu durum burada bir atelyenin olamayacağını kesinlikle belirtmez. Her iki yapıtımız Stratonikeia'da faaliyet gösteren bir atelyenin ürünü olabileceği gibi, başka kentlerde faaliyette olan atelyelerin de ürünü olup Stratonikeia'ya ithal edilmiş olabilir diye de düşünülmelidir. Böyle bir olasılıkta bu kenti saptayabilmek, yine eldeki verilere göre şu anda imkânsızdır. Önümüzdeki yıllarda bu yörede yapılacak arkeolojik kazı ve araştırmalar şüphesiz bu tür problemlerin çözülmesini sağlayacaktır.

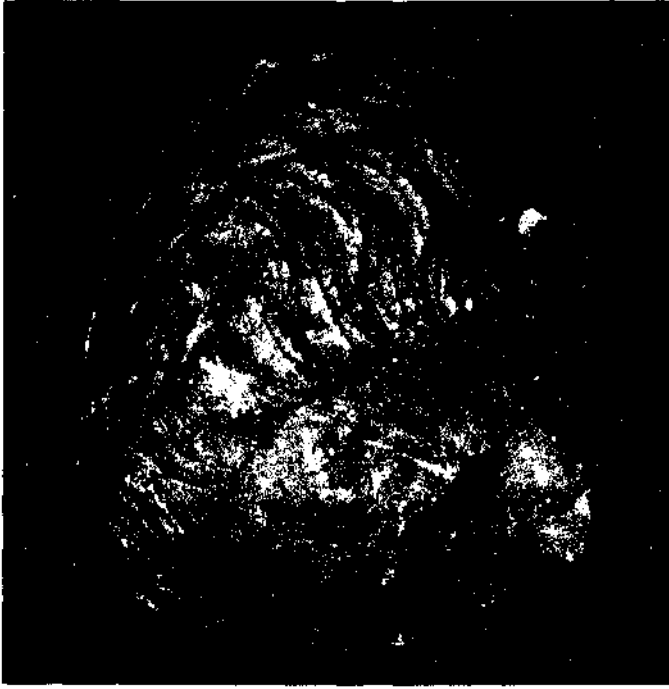

Resim : 1 - 2 — İmparator Nero portresi - İzmir

Resim : 3 - 4 — Aphrodite başı - İzmir

Resim : 5 - 6 — Portre parçası - Bodrum

Resim : 7 - 8 — Atlet başı - Milas

Resim : 9 - 10 — Atlet başı - Milas

KERAMOS

Ahmet A. TIRPAN *

Yeri ve ulaşım : Karya bölgesinin kıyı şehirlerinden biri olan antik Keramos şehri, bugün Muğla ilinin, Milas ilçesine bağlı olan Ören bucağının yerleşim sahası içinde yer almaktadır¹. Bu bucağın ve yakınındaki körfezin adı, Evliya Çelebi'nin de sözünü ettiği üzere 17. yy'da Gerame, daha sonra Kerme, bugün ise Ören olmuştur².

Antik çağda Halikarnassos - Idyma yolunun tam ortasında yer aldığı ve Stratonikeia'ya Panamara üzerinden bir yol ile bağlandığı bilinmektedir³.

Ören'e ulaşım Milas yolu üzerinden olmaktadır ve son zamanlara kadar zahmetli bir yolculuk gerektiriyor idi. Gerçekten 1932 yılında Ören'e gelen L. Robert, bu yolculuğu Milas'tan 10 saatte tamamladığını söyler. Bugün Milas - Ören yolunun büyük bir kısmı asfalttır. Milas'tan araba ile yaklaşık 1 saatte Ören'e gidilebilmektedir.

Tarihi gelişim : Keramos körfezinde kıyıda bir ilk çağ yerleşimi bulunmaktadır⁴. Antik Keramos şehri içindeki en eski buluntu 1932 yılında ele geçen ve M.Ö. 6. yy'a tarihlenen Arkaik heykel başıdır. Bu kayıtlara geçmemiş Dor yerleşimini gösterebilirse de, şehirde ele geçen Hellenistik Devre ait yazıtlarda Dorik dialeklerin hiç kullanılmamış olması bu görüşü doğrulamamaktadır⁵. Keramos'tan çıkmış diğer bir Arkaik torso da bugün Bodrum Müzesi'nde teşhir edilmektedir⁶. Keramos'ta bulunan M.Ö. 4. yy'a tarihlenen bir yazıttan dolayı şehrin Kar kökenli oldu-

(*) Yrd. Doç. Dr. Ahmet A. TIRPAN Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi, KONYA.

(**) Kısaltmalarda Alman Arkeoloji Enstitüleri'nin Archaeologische Bibliographie 1981'deki kısaltmalar listesi dikkate alınmıştır.

(1) Re, XI, 1, 255 v.d.

(2) Akarca, Milas, 170; The Princeton Encyclopedia, 448, Bean Maeander, 53.

(3) Head, Coins, XLV.

(4) Varinlioğlu, Keramos, 21.

(5) Bean, Maeander, 53.

(6) Gürman, O., T.A.D., XXI, 2, Ankara 1974, 49.

ğu kanıtlanmış bulunmaktadır⁷. Şehirde ayrıca Frig yazıtları da ele geçmiştir⁸.

Şehir Attik-Delos deniz birliğine 1,5 talent vergi ödüyor idi⁹. Şehrin M.Ö. 3. yy'da Seleukosların veya Ptolemaiosların hakimiyetinde olduğu kesin bilinmemektedir. M.Ö. 197 yılında Rodos hakimiyetine girer. Lakin M.Ö. 167 yılında Roma'nın karar değiştirmesi üzerine özgürlüğüne kavuşur. Ele geçen bir yazıtta dayanılarak Keramos'un muhtemelen Stratonikeia şehri ile sympoliteia ilişkisi bulunduğu ileri sürülmektedir. Lakin bu ilişkiden hoşnut olmayan Keramos'lular, Rodos ile anlaşma yaparak bu birliğe son vermişlerdir¹⁰.

Şehrin ilk paraları da M.Ö. 2. yy'da görülür ve çağdaşı Stratonikeia paralarına benzerlik gösterir¹¹. M.Ö. 129 tarihinde şehir, Roma'nın Asia eyaleti içine alınmıştır¹².

Mithridates'in M.Ö. 88'de Anadolu'yu Romalılarından temizlemek için girdiği mücadelede Stratonikeia'lılar Roma'ya taraf olmuşlar ve M.Ö. 81 yılında Mithridates'in yenilgisi üzerine Roma mükafat olarak Stratonikeia'ya Keramos topraklarını vermiştir¹³.

Roma imparatorluk döneminde, bölgedeki şehirler birliğinin bir üyesi olarak görülmektedir. Şehir yönetimi varlıklı ailelerden çıkan Stephanephoros'lar tarafından yönetiliyor ve bunlar aynı zamanda baş rahiplik görevini de yükleniyorlardı¹⁴. Roma ve Bizans dönemlerinde, sur dışına taşan bir çok kalıntının bulunması, Keramos şehrinin bu dönemlerde daha büyük ve daha nüfuslu bir şehir olduğunu ispat eder. Ele geçen Roma dönemi kitabelerinden, Keramoslu bir baba ile oğulun, Miletos'un para basımını üstlenmiş olduğunu, diğer bir Keramoslunun ise Asia eyaletinin imparatorluk tapınmasının baş rahibi olup, aynı zamanda Ephesos şehrinin mali denetçiliğini yürüttüğünü öğreniyoruz¹⁵. Keramos, Bizans döneminde de şehir yaşamını sürdürmüş ve bir piskoposluk merkezi olmuştur. Bunu şehirdeki kilise kalıntıları ve piskoposluk listelerinde Keramoslu piskoposların isimlerinin bulunması kanıtlar.

Araştırmalar : Antik Keramos şehrini görüp onun hakkında ilk bilgi veren Robert Wood'tur. C.F. Newton, şehirle ilgili iki yazıt yayınladı.

(7) Varinlioğlu, Keramos, 5.

(8) Varinlioğlu, Keramos, 8. dipnot 42.

(9) Bean, Maeander, 53.

(10) Bean, Maeander, 54.

(11) Head, Coins, XLV.

(12) Akarca, Milas, 170.

(13) The Princeton Encyclopedia, 448.

(14) Varinlioğlu, Keramos, 11.

(15) Varinlioğlu, Keramos, 1. Bel. no. 8 ve 31 nolu kitabe.

mıştır. W.R. Paton, şehrin yeri ve kitabelerinden bahseder¹⁶. Hicks, şehirdeki kitabelerin kataloğunu çıkarmıştır¹⁷. İtalyan araştırmacılar, G. Guidi ve A. Maiuri, yüzeyi gezip, yapılar ve şehrin tarihi hakkındaki bilgileri yayınlamıştır¹⁸.

1932 yılında Milas üzerinden iki defa Keramos'a gelen L. Robert, şehrin yazıtlarını tanıtmıştır¹⁹.

G. E. Bean ve J. M. Cook'ta Karya bölgesi araştırmalarına Keramos şehrini de dahil ederek, şehrin tarihi gelişimi ve yapıları hakkında bilgiler vermişlerdir²⁰.

B. V. Head, British Museum'un para katalogları serisinde Keramos'un paralarını yayınlamıştır²¹. Keramos şehri üzerinde uzun yıllar çalışan Ender Varinlioğlu da şehrin yapıları, yazıtları ve sosyal yaşantısı hakkında yayınlar yapmıştır²². Aşkıl Akarca ise, Keramos'un tarihi, antik yapıları ve surları konusunda çalışmıştır²³.

Surların topografik genel tanımı : Keramos surları büyük bir tezat ile, kuzeyde çok sarp bir dağ yamacının iki zirvesini, güneyde ise dümdüz bir ovayı çevirerek antik şehri kuşatırlar (Resim : 1).

Ovanın güneyini yarım daire şeklinde çeviren surlar, doğuda ve batıda nisbeten düz bir hat şeklinde, kuzeydeki Meşe Kayası dağı yamaçlarına kadar gelir. Doğudaki surlar, Meşe Kayası dağının bir tepesi olan Kızkulesi tepesinin çok dik yamaçlarına tırmanır ve tepe kısmına doğru dar bir açı yaparak güneybatı istikametine yönelir. Diğer taraftan batı surları ise, mahalli olarak Çamlık tepenin zirvesi olan ve Kale Tepe olarak tanınan, Aşkıl Akarca'nın Akropol tepesi diye isimlendirdiği tepeye doğru tırmanır. Tepenin Kocaçay vadisine bakan kuzey yamacını

(16) Paton, W.R. - Myres, J. L., *Carian Cities and Inscriptions*, JHS XVI, 1896, 191; Paton, W.R., *Ceramos and its Inscriptions*, JHS, II, 1890, 109; Paton W.R., - Myres, J.L., *Researches in Carien*, *The Geographical Journal*, 9, 1897.

(17) Hicks - Paton, JHS, II, 1890, 121 v.d.

(18) Guidi, G. *Viaggio di Esplorazione in Caria*, *Annuario IV-V*, 1921/1922, 346 v.d., Resim 1.5.

(19) Robert, L., *Villes d'Asie Mineure*, Paris 1902; *Etudes Anatoliennes*, Paris 1938; *La Carie II*, Paris 1954.

(20) Bean, G.E. - Cook, J.M., *The Carian Coast III*, BSA 52, 1957 Bean, Maeander, 53 v.d.

(21) Head, *Coins*, XIV.

(22) Varinlioğlu, *Keramos Bithyniae. İonia Karia'da, Epigrafik Araştırmalar*, T.A.D. XXVI, 1, Ankara 1982, 65; *Bithyniae, İonia, Karia'da Epigrafik Araştırmalar*, *Belleten* 44, 173, 1980, 61 v.d.

(23) Akarca, Milas, 170 v.d.

çevirerek doğuya doğru uzanır ve sarp kayalar arasında kaybolur. Şehrin bu kuzey kısmında iki yönden gelen surların birleştiğini gösteren bir kalıntı mevcut değildir.

Kuzeyde sarp arazide yer yer kaybolan surlar, güneydeki ovada ise erozyon birikintisi ile gömülmüş ve yerleşim sahası içinde kalması nedeniyle de evlerin, ahırların, mandalın ve sebze bahçelerinin müsaade ettiği ölçüde görülebilmektedir.

Sur duvarları, malzeme, örgü tekniği, plan : Sur duvarlarında iki tür taş kullanılmıştır. Bunlardan biri Meşe Kayası dağının doğal yapısını oluşturan gri koyu renkte kireç taşı, diğeri ise, kirli sarı renkte olan konglemerat taşıdır. A. Akarca, bu taşlardan gri kalker ve breş diye söz etmektedir²⁴.

Keramos surlarında taş yonusu ve örgü sistemi farklı olan beş tip taş bloku kullanılmıştır. a) Gri kireç taşından, polygonal ve kaba yonu, bosajlı yüzeyli, iri taş blokları, belirli bir derz sırası takip etmeden örülmüştür. Bu tip malzeme, surun her tarafında kullanılmış ve yaklaşık 2,00-2,50 m. yüksekliğe kadar ayakta kalmışlardır (Resim : 2). b) Breş taşından, rektogonal ve ince yonu yüzeyli taş blokları, bugünkü gözlemlerimize göre sadece kemerli kapılarda, kapı üstlerinde ve bu kapılar önüne yapılmış olan kule duvarlarında kullanılmışlardır (Resim : 3). e) Gri kireç taşından, rektogonal ve kaba yonu, bosajlı yüzeyli ve pseudo isodomik örgü sisteminin uygulandığı taş blokları. Bu malzeme ve örgü tekniği, Kale Tepe zirvesindeki sur duvarlarında görülmektedir. Yer yer polygonal taşlarla birlikte kullanıldığı da izlenir (Resim : 4). d) Gri kireç taşından, rektogonal ve ince yonu yüzeyli, pseudo isodomik örgülü taş blokları sadece güneybatı surlarında bir kısımda karşımıza çıkmaktadır. e) Gri kireç taşından, rektogonal ve ince yonu yüzeyli, bir kalın ve hatıl şeklinde bir ince sıranın tekrarlanması şeklinde örgülü taş blokları, şehrin doğusunda K2 kulesinde uygulanan bir tekniktir²⁵. f) Kale Tepesi yamaçları yakınında (kuzeybatı) 3 m. yüksekliğe kadar ayakta olan bir duvarın taban kısmında poligonal gri kireç taşı, onun üstünde de rektogonal, ince yonu yüzeyli pseudo isodomik örgülü taşlar kullanılmıştır.

Sur duvar planında iki ayrı planlama görülür. a) Masif taş duvarlar; iki, üç taş blokunun yan yana getirilmesi ile duvar kalınlığının oluşturulduğu duvar plan tipidir. Şehrin hemen hemen bütün sur duvarları bu planlama ile inşa edilmiştir (Resim : 5). Duvar kalınlığı 2,40 metre-

(24) Akarca, Milas, 172.

(25) Akarca, Milas, lev. 57; Scranton, R.L., The Chronology of Greek walls, University of Chicago, 1939, 23 v.d.

dir. b) Opus Testaceum diye isimlendirilen bir duvar yapım tekniği ile planlanmış duvar parçası²⁶. Bu teknikte, opus catmenticum adı verilen harç ile karıştırılmış moloz taşlardan oluşturulan duvar bedeni, her iki yüzde, yukarıda adı geçen «Taş yonusu ve örgü sistemi» sınıflandırmanın «d» sınıfına giren taşlarla kaplanmıştır ve bu örgü sisteminin kullanıldığı güneybatıdaki bir sur duvar parçasını görmekteyiz (Resim : 6).

Kuleler, malzeme, örgü tekniği, plan : Şehrin dağlık kısmında, yani kuzey surlarında, iki tanesi çamlık Kale Tepe'de, üç tanesi de Kızkalesi'nde olmak üzere 5 kule yer almaktadır. Ova surlarında ise bugün kısmen ayakta olan 5 kule planını çıkartabildik. Bu kulelerin sur içine açılan kemerli kapıları vardır. Bunlara ilaveten önünde bugün için herhangi bir mimari tesbit edemediğimiz dört adet kemerli kapı halen sağlam olarak durmaktadır. Kuvvetli bir ihtimalle bu kapılar kule kapısıdır, önlerindeki mimari çeşitli nedenlerle kaybolmuş olmalıdır. Düz bir araziye koruyan surlar üzerinde birbirine yakın «50.25, 56.50. 63.00, 35.00 m.» çok sayıda kapı olması düşünülmemelidir. Bu noktalara kulelerin yerleşmiş olması savunma açısından daha fonksiyonel ve daha akla uygundur. O halde şehrin ova surlarında doğuda bir, güneyde beş ve batıda iki olmak üzere toplam sekiz kule mevcuttur.

K1 kulesi, şehrin doğu kulesidir. Bir evin duvarını oluşturur, kule olup olmadığı konusu toleranslı bırakılmalıdır²⁷. Hatıl şeklindeki ince uzun taşların birer sıra ara ile kullanıldığı ince yonu rektogonla taşlarla inşa edilmiştir.

K2, K3 ve K4 Kuleleri şehrin güney kapısı olan KII kapısının her iki yanında simetrik olarak yer alır (Resim : 7). Kulelerin taşları görülmez, sadece kemerli kapı yerleri ile ayakta dururlar. K2 kule kapısının kemer oluşumu da yıkılmıştır, lakin malzemesi yanındadır.

K3 ve K4 kule kapıları ise kemerleri ile sağlam durumda olup aralarında 63 m. mesafe vardır ve kapı genişlikleri 1.70, 1.75 metredir (Resim : 8).

K5 ve K6 kuleleri : K2 kulesinden itibaren düz bir hat şeklinde uzanan surların önünden mezarlık yolu geçer. Bu yol üzerinde yer yer lahit kapakları ve tonozlu mezarlar izlenmektedir. Mezarlıktan itibaren surlar kavis yaparlar. Bu kavis üzerinde, mezarlığa yaklaşık 200 metre mesafede K5 kulesi bulunmaktadır. K5 kulesinde, kemerli kapının 2,30 m. doğu kısmında dıştan dışa 7,60 x 7,70 m. ebatlarında kule benzeri

(26) Herausgegeben von, Rom und Seine Grassezeit, Frinze 1972.

(27) Akarca, Milas, lev. 57. de kule olarak göstermekte. Aynı şekilde Varinlioğlu, Keramos, şek. 6. söz eder.

bir mimari vardır. Ayrıca kapı karşısında bir kavis yaparak kapı önünü kapatan bir taş sırası görülmektedir. Bu noktada aynı zamanda kule korumasında bir çıkış kapısı akla gelirse de sur ile kulenin oluşturduğu köşeyi kesin olarak tesbit etmemize rağmen bu çizimde gösterdiğimiz kulenin sur girişi yoktur. Bu da bizi surla köşe oluşturan duvarın kemerli kapı önüne dönerek kule oluşturabileceği konusunda da düşündürmektedir. Gerçekten akılcı olanı da budur, lakin biz mevcut tesbitlerimizi çizime geçirdik (Resim 9). K5 kulesinin 56,50 m. batısında yer alan K6 kulesinin sadece kapısı, kemerleri ve üst yapısı hakkında bilgi veren, rektogonal kemer üstü breş taşı ile sağlam olarak durmaktadır (Resim 10, 11).

K7 kulesi; K6 kulesinden yaklaşık 50 m. sonra sur duvarları kavisini tamamlayarak kuzeye doğru yönelirler. Bu mevkiye Fabrika Önü (yakınlarda eski bir zeytinyağı fabrikası nedeniyle) veya Ören İçi denmektedir. Kavisten 40 m. kadar kuzeyde, breş ve gri kireç taşları ile inşa edilmiş bir kule kalıntısı vardır. Bu K7 kulesinin sadece tek sıra temel taşlarının kalmış olmasına rağmen yaklaşık ölçülerini alabilmek mümkün olmuştur. Sur duvarı üzerinde kuleye bir giriş görülmemektedir. Ancak kule üzerinde tesbit ettiğimiz bir açıklığın kapı yeri olabileceğine karar verdik. Kule dıştan dışa 7,50x11,60 m. ölçülerindedir (Resim : 12).

K8 kulesi : K7 kulesinden sonra kuzey istikametinde, Çamlık mevkiine doğru devam eden surlar, Kaletpe yamaçlarına gelmeden K8 kulesini oluşturur (Resim : 13). Bu kule Keramos'un en sağlam olarak kalmış olan kulesidir. Bunu da halen bir evin bahçesinde ahır olarak kullanılıyor olması sağlamıştır. K8 kulesi kalıntıları, Keramos ova surlarındaki kulelerin ve kemerli kapıların mimari fonksiyonlarını bize açıklayan en önemli buluntudur (Resim : 14).

Kule kapısının açıldığı sur duvarları, kapı kemer eğrisinin başladığı noktaya kadar; gri kireç taşı poligonal taşlarla örülmüştür. Bu noktadan sonra ise rektogonal breş taşlarının kullanıldığını görmekteyiz. Kapı söveleri ve kemeri, diğer bu tip kapıların tamamında tesbit ettiğimiz gibi breş taşından (konglemera taşı) inşa edilmiştir. Kule duvarları da aynı şekilde rektogonal breş taşından pseudo isodornik örgülü olarak karşımıza çıkar²⁸. Kulenin dıştan dışa ölçüleri 8,70 x 7,60 metre

(28) Ova surlarında sadece iri poligonal taş bloklarının kalmasının nedeni, bu rektogonal taş bloklarının yapı malzemesi olarak kullanılabilme kolaylığındandır. Taşınması da güç olmayan bu blokların yeni yapılanmalarda kullanılmış olduğu görülmektedir. Halen Ören'de eski eser tahribatı konusunda büyük bir talan devam etmektedir. Bean, bu tahribatı «vandalizm» olarak nitelendirmekte haklıdır.

olup, kule, kuzeydeki yan duvarından sur dışına bir kapı ile açılmaktadır. Burası aynı zamanda şehrin girişidir.

K9 kulesi; K8 kulesinden kuzeye devam eden surlar, 100 m. sonra Kaletpe'ye doğru tırmanır. Kaletpe'nin batısında K9 kulesi yer alır. Bu kulenin önü, Ören-Milas yolunun vadiye girdiği noktadır. Boğaz Ağızı denilen bu mevkiide yazın kuruyan geniş bir dere yatağı vardır. Rektogonal ve az bosajlı kireç taşı bloklarıyla tek sıra (0.85 m.) taştan örülmüş bir kuledir. İç kısmı moloz taş dolgu olarak gözükmektedir. Önemli bir nokta olarak köşe derzleri düşey bir hat şeklinde belirtilmiştir. Bu kule sur ile birlikte örülmemiştir ve dıştan dışa 4,20x2,50 m. ebatlarındadır (Resim : 15, 16).

K10 kulesi; Kaletpesi'nde surların batıya dönüş yaptığı noktada, büyük bir kaya üzerine inşa edilmiştir. Kule duvarları rektogonal, bosajlı yüzeyli, gri kireç taşından örülmüş olup, kalınlığı 1,20 metredir. Sur duvarından kule içine açılan bir kapı yeri vardır. Kule, sur duvarı ile birlikte örülmemiş olup, dıştan dışa 2,50x3,70 m. ebatlarındadır. İç kısmı moloz taş dolgu görünümündedir. Arazideki kot farkı nedeniyle kulelerin sur içi zemin seviyesine kadar dolgu olması fonksiyonel açıdan gereklidir (Resim : 17).

K11 kulesi; K10 kulesinden sonra Kaletpesi'nin kuzeyinde bir hat boyunca uzanan surlar, araziye Kızlar Tepesi'ne birleştiren boyun kısmına doğru iner. Bu iniş sırasında sur içine doğru 2 metrelik bir dirsek oluşturur²⁹ (Resim : 18).

Dirsekten 15 m. sonra kısmen yıkık olan bir kapı yerine gelinir. Bu kapı, Keramos'un kuzey kapısı olmalıdır. Konumu nedeniyle arazinin geçit veren yegane noktasıdır ve içinden geçen yol halen kullanılmaktadır. K11 kulesi KV kapısının 5.30 m. doğusunda yer alır. Poligonal taşlarla örülmüş olan kule bugün 3,50 m. yüksekliğe kadar ayakta. Ancak iç kısmı moloz dolgudur ve bitişğine bir ahır yapısı inşa edilmiştir. K11 kulesi dıştan dışa 7,00 x 2,40 m. ebatlarındadır. Surun köşe yaptığı nokta da ve sur duvarları doğrultusunda inşa edilmiştir. Bu nedenle sur içi sınırı bir sorun olarak karşımızdadır.

(29) A. Akarca, Kale Tepesi zirvesinden Akropol olarak söz etmektedir. Gerçekten bu tepe düzünde kuzey surlarına 9-10 metre mesafe ile paralel olarak uzanan rektogonal kaba yonu hafif bosajlı yüzeyli blok taşlarla örülü 1,15 m. kalınlığında, duvarlı 10,25 x 20,00 m. ebatlarında bir kalıntı yaklaşık 2,50-3,00 m. yüksekliğinde, 4-5 taş sırası ile ayakta durmaktadır. Yapının iç kısmı toprak dolgu olduğundan mahiyeti anlaşılamamıştır. Bunlara ilaveten, bu yapının içinde ve Kaletpe'nin en yüksek noktasında küçük ve tek apsisi bir bazilikanın kalıntıları izlenebilmektedir.

K12 ve K13 kuleleri; K11 kulesinden sonra batıya, Kızkalesi tepesine doğru tırmanışa geçen sur duvarları, yaklaşık 30 m. sonra K12 kulesini oluşturur. K12 kulesi dıştan dışa 5,60 x 3,10 m. ebatlarındadır (Resim : 19). K12 kulesinden 24 m. sonra, dıştan dışa 3,40 x 5,00 m. ebatlarındaki K13 kulesi yer alır. Her iki kulenin de duvarları 1,10 m. kalınlığındadır. Rektogonal az bosajlı gri kireç taşından olup, sur duvarı ile birlikte inşa edilmişlerdir. Kulelerin iç kısımları sur içi taban katın seviyesine kadar moloz taş dolgudur. Bu kulelerin yer aldığı ve Kızlar Tepesi'ne doğru tırmanan sur duvarlarının tamamı gri kireç taşı poligonal taşlar ile masif duvar olarak örülmüştür. Bazı kısımlarında poligonal örgü üst sırasında rektogonal taşlarda izlenmektedir.

Kapılar, malzeme, örgü tekniği, plan : Keramos şehri surlarında toplam 5 adet kapı yeri tesbit ettik. Bunlardan bir tanesi doğu, 2 tanesi güney, bir tanesi batı ve 2 tanesi kuzey surları üzerinde yer almaktadır.

KI kapısı, doğu surlarındadır. Üst kısmından limana inen yol geçer. Kule yakınındaki sur duvarlarının üzerine ev inşa edilmiştir. Sur duvarı kuleye gelmeden önce kalınlaşır (3,60 m.) ve içe doğru bir dirsek oluşturur. Tekrar eski yönünde devam ederek Jandarma binasının temel duvarı olur. KI kapısı bu dirsekte yer alır. Sur içine ve kapının tam karşısına içten içe 2,10 x 5,00 m. ebatlarında bir mimari ilave edilmiştir. Kapı, hem dirsek vasıtasıyla oluşturulmuş olan 3,60 x 9,60 ebadındaki bir sur üstü savunması, hem de girişteki kapalı mekan ile koruma altındır³⁰. Bu kapının inşasında poligonal ve rektogonal taşlar bir arada kullanılmıştır (Resim : 20).

KII kapısı, şehrin en önemli, en iyi mimari ile korunma altına alınmış, en büyük kapısıdır. Güney surlarında yer alır. Bugün bu kapı içinden mezarlık yolu diye isimlendirilen bir yol geçmektedir. Bu noktada sur duvarları 11 m. yarı çapındaki bir dairenin 20 m. uzunluğundaki girişini gören bir yay şeklinde sur içine doğru girmektedir. Bu yay 5,30 metrelik sur duvarı kalınlığına da ilave edecek olursak, bu dairenin yarıçapı 16,30 m. olur. Kapı bu çemberin tam orta noktasındadır. Bugünkü ölçümlerle sur dışına bakan yüzünün genişliği 3,50 metredir. Kapıyı oluşturan çemberin duvar kalınlığı 5,30 m. olup, sur dışına bakan cephesi 1,70 m. kalınlığında gri kireç taşı poligonal taş blokları ile örülmüştür. Bu sıranın arkasında, yani çemberin sur içine bakan cephesinde ise 3,60 m. kalınlığında rektogonal breş taşı bloklardan örülmüş bir duvar daha yer alır. Hemyüzey örülmüş olan bu iki duvarın sur içinde kalan breş taşlı kısım, surun orijinal yüksekliğinde ön kısmındaki duvardan

(30) Alinda şehrinin güney KI kapısı da bu mimariye benzer.

biraz daha alçakta kalarak, kapı önündeki alanın korunmasında askerlerin rahat hareket edebileceği bir seyirdim yeri işlevini yürütüyor olmalıdır.

KII kapısını oluşturan çembere doğudan ve batıdan gelen sur duvarları açılı olarak birleşmektedir. Bu birleşme noktalarında, kapının her iki yanına simetrik olarak yerleştirilmiş olan K2 ve K3 kuleleri yer almaktadır. Bu plan ile KII kapısı çok iyi korunmaya alınmış abidevi bir kapı görünümündedir (Resim 6).

KIII kapısı şehrin güneybatısında mezarlık yolu üzerinde ve K5 kulesinin 2,30 m. batısında yer alır. Kapı, 1,90 m. genişliğinde ve breş taşı kemerlidir. K5 kulesinin kapı önünü kapayıp kapamadığı konusunda tereddüte düştüğümüz için bu kısımdaki mimariyi olduğu gibi kabul etmek durumunda kaldık. Buna göre K5 kulesi haricinde kapı önünde kavis yapan ve bir kenarı kuleye dayanan 7,00 x 13,85 m. ebatlarında bir sıra taş mevcuttur. Bu taş sırası kule önünde 5,25 genişliğinde bir koridor oluşturarak kapıya yönelmektedir (Resim : 8).

KIV kapısı, şehrin batı kapısıdır. Bu kapı hakkında K8 kulesi anlatılırken söz edilmişti.

KV kapısı, şehrin kuzey kapısıdır. Kale Tepe ile Kızlartepesi'ni birleştiren boyun üzerinde yer alır. 5,30 m. doğusundaki K11 kulesi ile korunmaya alınmıştır. Plan olarak düz kapı görünümündedir (Resim : 18).

Kademe ve dirsekler : Keramos surları hem dağlık hem de ovalık bir alanı çevreler. Ovalık alanı çevreleyen surlar, doğuda bir yer haricinde dirsek oluşturmaz. Sur duvarları istikamet değişikliğini uzun bir alana intisap ettirdiği kavisler ile oluşturmaktadır. Dağlık kısımdaki surlar ise genelde düz bir hat boyunca devam ederler. Arazinin eğimi nedeniyle kademe sayısı çok fazla ise de dirsek sayısı fazla değildir. Kızlar kayası tepesinde 3,50 ve 3,40 m. uzunluğunda iki tane, Kaletepe'de biri K10 kulesi yanında diğeri de boyun kısmındaki KV kapısına 15 m. mesafede ve 2 m. uzunluğunda olmak üzere dört dirsek vardır (Resim : 17, 18).

Değerlendirme : Keramos surları ilk inşaa aşamasında gri kireç taşından poligonal, kaba yonu yüzeyli, belirli bir derz sırası takip etmeyen (irregular) taş blokları ve kirli sarı konglemerattan (breş) rektogonal, ince yonu düz yüzeyli, pseudo isodomik örgülü malzeme ile örülmüşlerdir. Bu malzemeye surun her tarafında rastlamak mümkündür. Poligonal örgülü duvar örneklerine Karya bölgesinde Loryma, Myndos, Stratonikeia, Halikarnassos surlarında rastlanmaktadır. Ancak bunlar surların tamamında uygulanan bir teknik değil kısmi tamirat ve ilaveler olarak görülmektedir.

Örgü sistemi olarak M.Ö. 6 yy'a tarihlenen Teos akropolü, Neandria, Larisa (Buruncuk) ve M.Ö. 5. yy'a tarihlenen Asos sur-

ları gibi Batı Anadolu şehirlerinde de karşımıza çıkar³¹. Scrater poligonal taş yüzeylerinin daima düzeltilmemiş yüzeyli olduğunu söylerse de Keramos'taki poligonal taş yüzeyleri kaba yonu bosajlı olarak gayet bariz şekilde düzeltilmiştir³². Başlangıcı Arkaik devir olan bu örgü sistemi Karya bölgesinde Hellenistik devirde de kullanılmıştır³³. Myndos şehri surları Aşkıldil Akarca tarafından M.Ö. 4. - 3. yy'a, Guidi tarafından ise Hellenistik devre tarihlendirilmektedir³⁴.

Keramos'ta M.Ö. 6. yy'a kadar giden buluntular ele geçmesine rağmen, şehrin ticari ve politik bakımdan en etkin olduğu devir M.Ö. 3. yy'dır. Bunu kanıtlayan yeterli yazıt ele geçmiştir³⁵. Poligonal duvar örgü sisteminin Hellenistik Devir'de Karya bölgesi şehirleri için yabancı olmadığı, ancak işçilik bakımından oldukça pahalı bir teknik olduğu için, geniş kullanım alanları bulamadığı bilinmektedir. Bu pahalı teknikteki poligonal sur duvarlarının, Keramos şehrinin ekonomik açıdan zengin olduğu bir devirde inşa edilmiş olabileceğini düşünmemiz yanlış olmaz kanısındayım. Bu da yukarıda değindiğimiz gibi M.Ö. 3. yy olmalıdır.

Surlara ilave ve tamiratlar : Gri kireç taşı, rektogonal, kaba yonu bosajlı taş blokları ile örülen duvarlar şehrin kuzey surlarındaki kulelerde, Kaletepe zirvesindeki büyük yapı duvarlarında ve polygonal sur duvarlarının bazı üst örgüsünde rastlanır. Bu tip taş kullanımı M.Ö. 5. yy'dan beri bilinmektedir ve M.Ö. IV. yy'ın sonlarına kadar her çeşit kullanımı iyice yerleşmiştir³⁶. Kuzeydeki kulelerin köşelerinde taşların birleşiyor hissini vermek amacı ile, düşeyde ince yonu bir hatla belirtilmiştir. Bunun Karya bölgesinde de M.Ö. 4. ve 3. yy içinde yaygın bir kullanım alanı vardır. Keramos kuzey suru kulelerinin inşasında bu tekniğin, malzemenin kullanılması ve bu kulelerin polygonal örgülü sur duvarlarına eklenti olmaları, yeni örgülerin bir bütün oluşturmaması tarihleme açısından terminus post quemdir. Bu duruma göre Keramos surlarının ilk inşa tarihi olarak kabul ettiğimiz M.Ö. 3. yy'dan sonra şehre kuzeyden gelecek bir tehlikeyi önlemek amacı ile inşa ettirilmiş olmalıdırlar. Bu da şehrin M.Ö. 2. yy içinde Stratonikeia ile olan anlaşmazlığıyla ilgilidir diyebiliriz.

(31) Akarca, Savunma, 196, lev. VI. 13, XXIV. 52, XXVI. 55.

(32) Scranton, R.L., The Chronology of Greek walls, University of Chicago, 1939, 45.

(33) a.g.e. 45 v.d. Poligonal tekniğin başlangıcını erken 5. yy'a verir. Maiuri, A., Annuario IV-V, 1930, 386. Loryma'da uygulanan tekniği 3. yy'ın 2. yarısına vermektedir.

(34) Akarca, Savunma, 197; Guidi, A., a.e. 386 v.d.

(35) Varinlioğlu, Keramos, 120 v.d.

(36) Scranton, R.L., The Chronology of Greek walls, University of Chicago, 1939, 136.

K2 kulesi örgü tekniği açısından gösterdiği farklılıktan dolayı diğer kulelerden ayrılır. Kule duvarları ince yonu yüzeyli taşlar ile bir kalın sıra ve hatıl şeklinde bir ince sıra olarak örülmüştür. Bu tür örgü sistemi Geç Hellenistik Devir'de kullanılmıştır. Alında surlarına yapılan tamiratlarda ve İsauria surlarının tamamında uygulanmış olan bir tekniktir.³⁷ K2 kulesinin örgü tekniğine çok benzeyen İsauria surlarının tarihi göz önüne alınırsa, bu kulenin M.Ö. 1. yy'da inşa edildiğini söyleyebiliriz.

Obus testaceum örgülü duvar bir Romalı tekniğin göstergesidir.³⁸ Bu teknik opus catmenticum'un ortaya çıkmasıyla birlikte Roma'nın Geç Cumhuriyet döneminde ilk defa Latium ve Campania bölgelerinde görülür.³⁹ Opus catmenticum, harcın, moloz taşla karıştırılarak bir beton gibi kullanılmasıdır. Augustus devrinde doğudaki Roma eyaletlerinde bir Romalı teknik olarak kullanılmaktadır.⁴⁰ Flaviuslar devrinde, Roma'nın Asia eyaleti olan bölgedeki şehirler birliği içinde Keramos'un aktif rolü vardır. Antik şehirdeki halen sağlam olan su kemerleri, mezarlar, resmi yapılar yanında bölge imparatorluk kültü baş rahipliği, mali denetçilik gibi görevler verilen vatandaşlara sahiptir.⁴¹ Şehrin Roma devrindeki bu canlılığı ve tekniğin tarihi gelişimini göz önünde bulundursak opus testaceum örgülü duvarın en erken Flaviuslar devrinde inşa edilmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Keramos ova surlarının bilhassa batı kısımlarında, polygonal örgülü sur duvarlarına yıkıkları doldurmak ve 3,50 m. yüksekliğinde bir seviyeye getirmek amacıyla ilaveler yapıldığını tesbit ettik.

Yukarıda sıraladığımız bütün duvar örgü sistemlerinden farklı olarak bu ilave duvarlar, irili ufaklı toplama taştan harçla örülmüş duvarlardır ve beşik çatı şeklinde harpuşta'lara sahiptir.⁴² (Resim : 21). Keramos'un Bizans devrinde de önemini koruduğunu yerleşim alanı içindeki yapı kalıntılarından anlamaktayız. Bu duruma göre, adı geçen duvarlar Keramos surlarında yapılan son tadilatlardır, günümüze kadar gelmiş ve tarihi gelişim içinde şehrin son antik devir sakinleri olan Bizanslılar tarafından inşa edilmiştir.

(37) Mansel, Pamphylia, 233; Swabodu, H., Keil, J., Knoll, F., Denkmäler aus Lykaonien, Pamphylien und Isaurien, Wien 1935, 123, resim 43-49.

(38) Herausgegeben von, Rom und Seine Grossezeit, Frinze 1972, 17. Opus testaceum denilen teknik opus catmenticum'dan oluşan duvar gövdesinin rektogonal taşlarla kaplama tekniğidir.

(39) Seider, R., Römische Malerei, München 1968, 4.

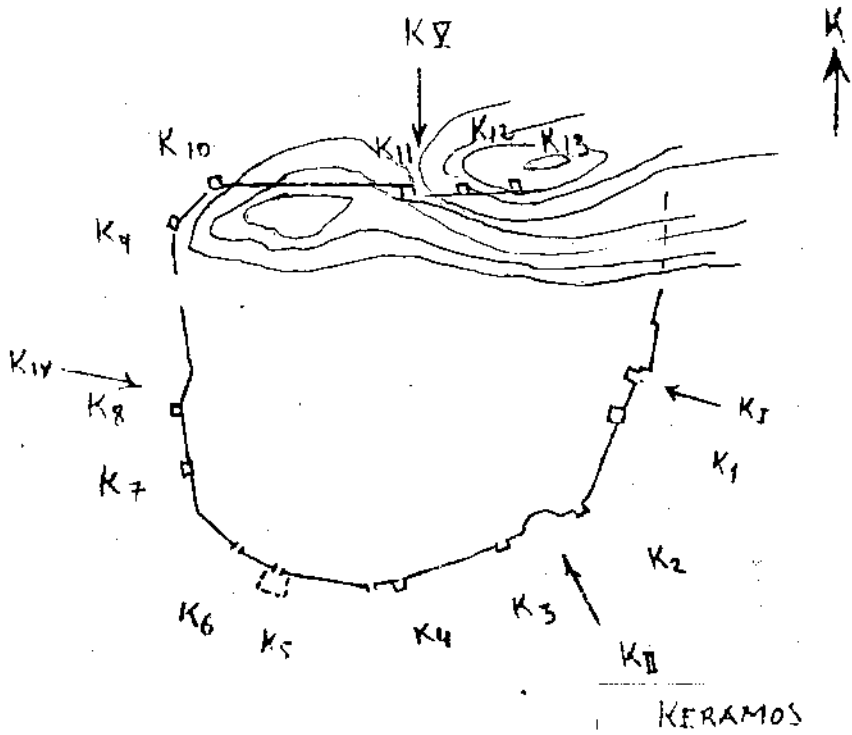
(40) Deichmann, F.W., Westliche Bautechnik im Römischen und Rhomanschen Osten, AM 86, 1979, 474.

(41) Bkz. Şehrin tarihi gelişimi.

(42) Alabanda surlarında da benzer işçilikte tadilatlar rastlandı.

K I S A L T M A L A R

- Akarca, Milas, A. Akarca - T. Akarca, Milas Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi 1954
- Akarca, Savunma, A. Akarca, Şehir ve Savunması 1972
- Akurgal, Civilisations, E. Akurgal, Ancient Civilisations and Ruins of Turkey 1969
- Bayburtluoğlu, Arkeoloji, C. Bayburtluoğlu, Arkeoloji 1981
- Bean, Maeander, G.E. Bean, Turkey Beyond the Maeander 1971
- Head, Coins, B.V. Head, Greek Coins of Caria, Cos, Rhodes 1897
- Gerkan, Stadtmauern, A.V. Gerkan, Die Stadtmauern, Milet 113 1935
- Mansel, Ege A.M. Mansel, Ege ve Yunan Tarihi, T.T.K. 1963
- Mansel, Pamphylia, A.M. Mansel, Pamphylia Şehir Surları ve Şehir Kapıları. Atatürk Konferansları I T.T.K. 1994
- Leake, Tour, W.M. Leake, Journal of a Tour in Asia Minor. 1824
- Özkan, Milas, E. Özkan, Milas Tarih ve Arkeolojisi 1979
- Varinlioğlu, Keramos, E. Varinlioğlu, Keramos yazıtlarında görülen toplumsal kurumlar ve bunlarla ilgili yapılar. 1986 (Basılmamış doktora tezi)
- Westholm, Labraunda, A. Westholm, Labraunda, Swedish Excavations and Researches. Vol 1, 2. The Architecture of the Hieron. 1963

Resim : 1 — Keramos sur krokisi

Resim : 2 — Keramos ova surlarındaki poligonal örgü

Resim : 3 — Bres taşı ile örölmüş kule kapısı örneği (K4)

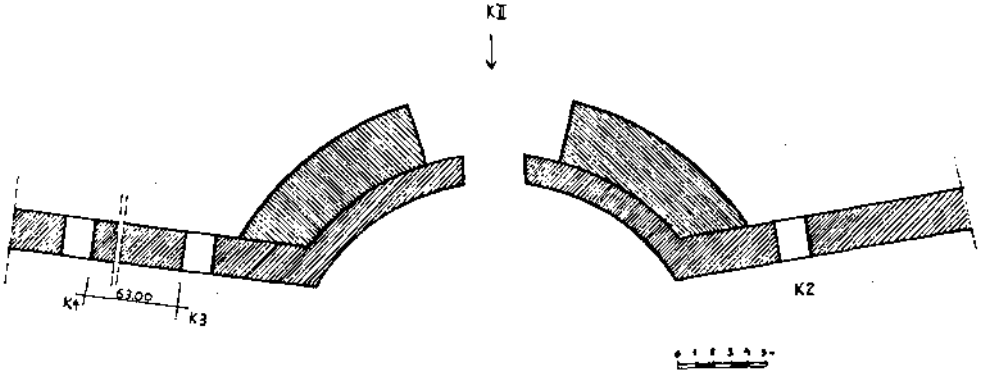
Resim : 4 — Tepe suru rektagonal örgü örneği

Resim : 5 — Tepe surundan bir örnek

Resim : 6 — Ova suru opus quadratum duvar işçiliği

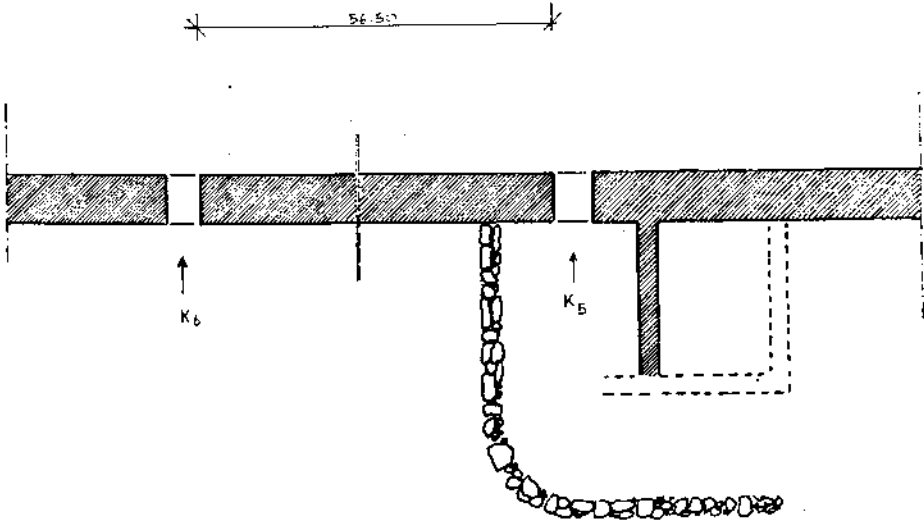

KII-10 10

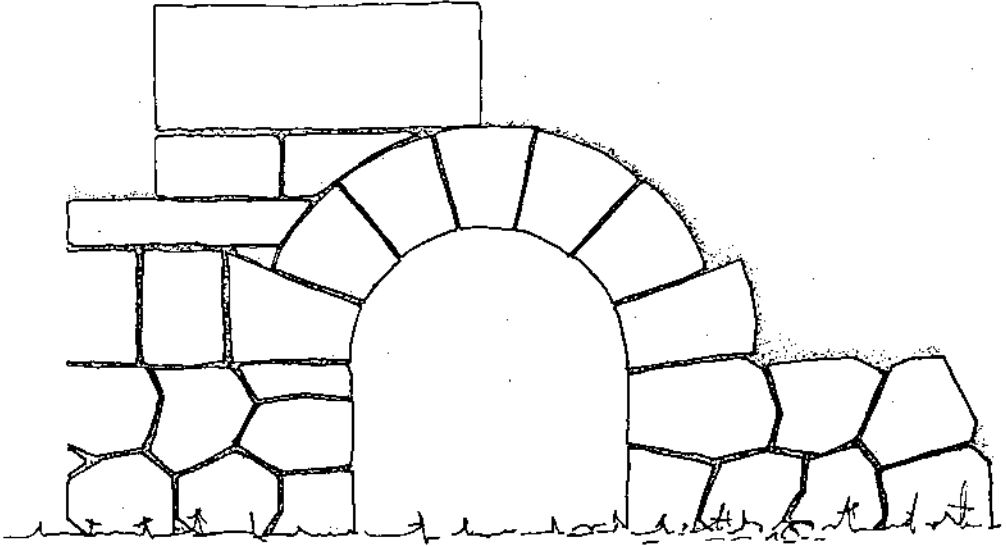
Resim : 7 — KII kapısı planı

Resim : 8 — K4 kulesinin kemerli kapısı

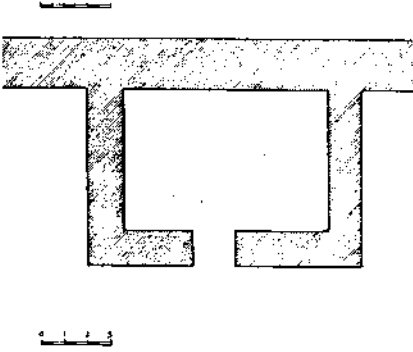
Resim : 9 — K5 ve K6 kulelerinin kapı yeri planı

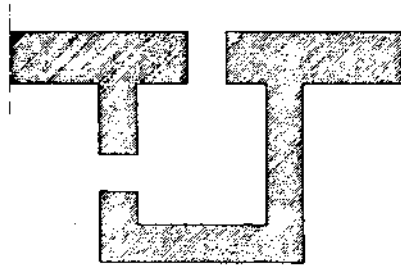
Resim : 10 — K6 kulesi kapı örgü sisteminin görünüşü

Resim : 11 — K6 kulesi kemerli kapı detayı

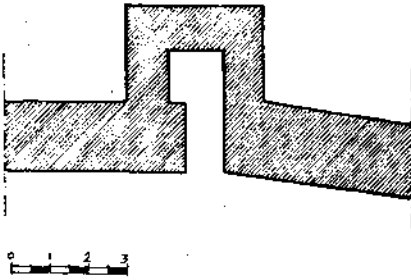
Resim : 12 — K7 kulesi planı

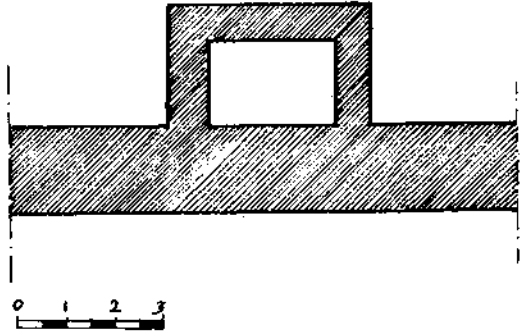
Resim : 13 — K8 kulesi planı

Resim : 14 — K8 kulesi kule içinden görünüş

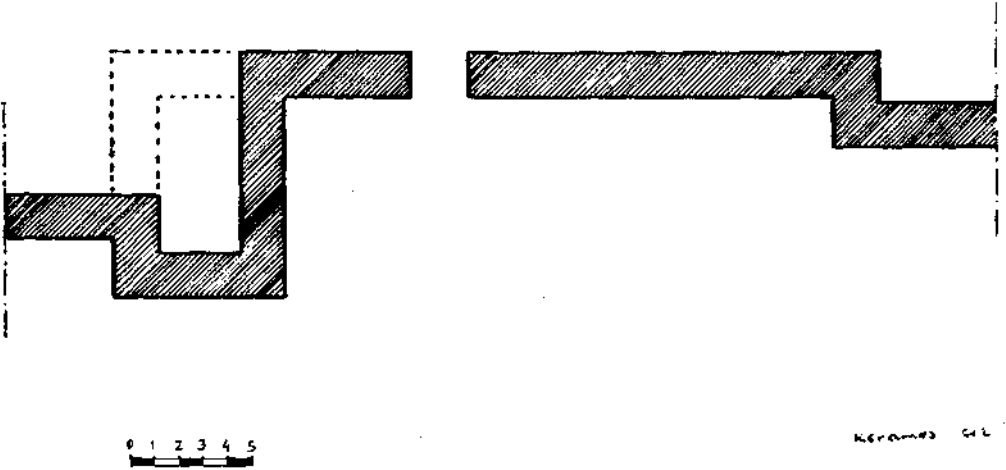
Resim : 16 — K10 kulesi planı

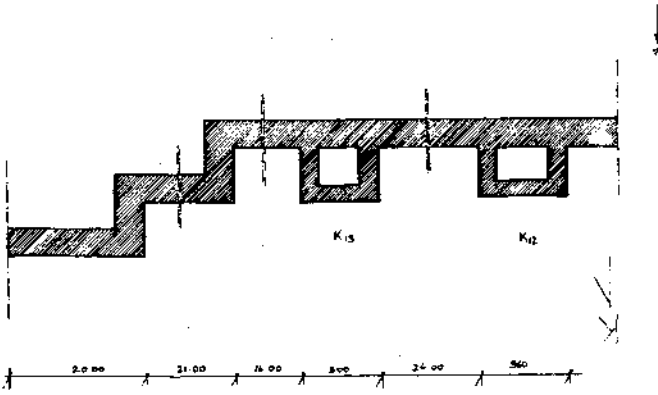
Resim : 15 — K9 kulesi planı

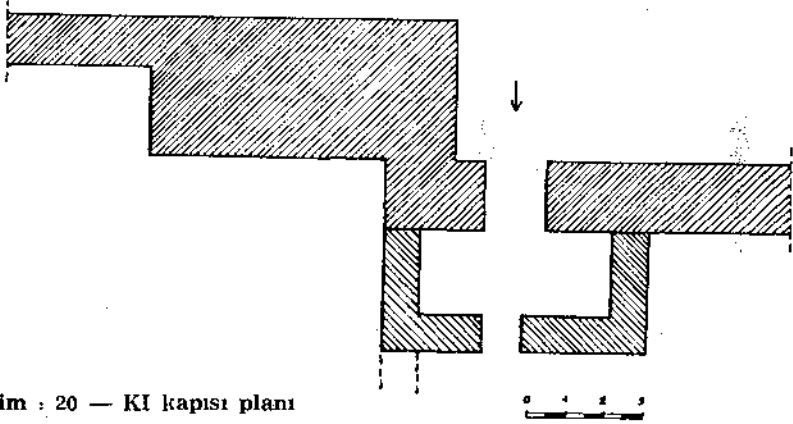
Resim : 17 — K11 kulesi görünüş

Resim : 18 — K11 kulesi ve KV kapısı planı

Resim : 19 —
K12 ve K13 kule planları

Resim : 20 — KI kapısı planı

Resim : 21

Poligonal örgü
üzerine geç devir
tamirâtı

1987 İZMİR-MANİSA-AYDIN İLLERİ YÜZEY ARAŞTIRMASI

Recep MERİÇ *

1987 yılında¹ adı geçen illerde yüzey araştırmasına devam edilmiş. Kolophon, Teos ve Smyrna şehir arazileri içinde yer alan, küçük antik yerleşimler, savunma yapıları belirlenmiştir. Prehistorik araştırmalar da Kemalpaşa ve Selçuk ilçelerinde yeni merkezler tesbit edilmesinin yanı sıra, D. H. French tarafından Manisa çevresinde 1959'da keşfedilen höyüklerin yeniden gezilmesiyle sürdürülmüştür.

İZMİR İLİ

Cumaovası çevresi

Dereköy'ün batısında Karatöpe üzerinde (Resim: 1) dikdörtgen plana sahip Hellenistik Çağ'a ait, bazı temel izleri korunmuş bir kale yapısı tesbit edilmiştir.

Çatalca (Sandıköy) çevresinde Vakıf ve Seyit Ali Tepe mevkilerinde küçük birer antik köy yerleşimi belirlenmiştir.

Yeniköy'ün batısında, Asar (Resim: 2) denilen, sivri bir tepe üzerinde bir kalenin bulunduğu öğrenilmiştir. Henüz ayrıntılı olarak inceleyemediğimiz bu kalenin Teos yakınlarında bulunması gereken Kyrbissos kalesi olması muhtemeldir (bkz. Louis ve Jeanne Robert, Teos et Kyrbissos, Journal des Savants, 1976 s. 153-235).

Sancaklı köyü çevresinde Kolophon şehrinc ait bazı köy yerleşimleri belirlenmiştir. Ahmetli Mahallesi Tarlatepe'de prehistorik malzemenin yanı sıra siyah glazürlü Klasik Çağ seramiği bulunmuştur. Haylaz Tepe'de M. Ö. 2. ve 1. yüzyıllarda yoğun yerleşim görmüş bir antik köy, Öküzlü Kuyu ve Saraçtepe mevkilerinde de küçük antik köy yerleşimine işaret eden seramik parçaları gözlenmiştir.

(*) Doç. Dr. Recep MERİÇ, Dokuz Eylül Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, Restorasyon Anabilim Dalı, Bornova/İZMİR.

(1) Araştırma için gösterdikleri yardımlardan dolayı Bakanlık Temsilcisi Mehmet Önder'e, Öğ. Gör. Yüksel Üstüngel'e, Ar. Gör. Eti Akyüz'e, Arkeolog Sinan Baç'a ve Şehnaz Meriç'e teşekkürü borç bilirim.

Ephesos Çevresi

Prehistorik açıdan az bilinen Ephesos çevresini daha önceleri araştırmış, Belevi - Tire arasındaki Büyükkale'nin ve Kuşadası yakınındaki Ilıcatepe'nin M. Ö. 2. bine ait kaleler olduğunu belirlemiş, ayrıca Halkapınar köyünde, küçük de olsa Myken çağdaşı bir nekropolün varlığını saptamıştık (bkz. Meriç, Küçük Menderes Havzasının Tarihsel Coğrafyası, 1983 Ege Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi yayınlanmamış doçentlik tezi s. 31, 38, (Resim : 28 : a-d). 1987 yılında bu araştırmaların devamı olarak Çamlık Göztepe'de, M. Ö. 2. bine ait bir kale kalıntısı, ayrıca Gökçealan köyü yakınında bir höyük tesbit edilmiştir.

Göztepe : Çamlık köyü yakınındaki Göztepe, Selçuk - Aydın ve Çamlık - Kuşadası yol kavşağında, stratejik bir konumda bulunmaktadır (Resim : 3). İsminden de anlaşılacağı gibi tepe üzerinden çevre iyi gözetlenebilmekte, zirveyi çevreleyen harap sur duvarına ait kalıntılar da rahatlıkla görülebilmektedir.

Yüzeyde az da olsa M.Ö. 2. bine ait içe dönük ağız kenarlı kâse parçaları (Resim : 4) ele geçmiştir. Dolayısıyla Göztepe'nin M. Ö. 2. binde A r z a w a bölgesi içinde yer alan Büyükkale ve Ilıcatepe gibi bir savunma yapısı olması muhtemeldir.

Gökçealan : Ephesos çevresinin prehistorik evresine ışık tutan başka bir merkez ise Gökçealan köyü doğusunda Kabıla mevkiinde yer alan höyüktür. Yüzeyde görülen seramiğin çoğunluğunu Kumtepe I b evresine ait kulplu yayvan kâseler oluşturmaktadır (Resim : 5). Bazı örnekler ise Beycesultan Geç Kalkolitik tipi olup dışa yayvan profil göstermekte, ağız kenarlarının iç tarafında ise beyaz boyalı zikzak motifi bulunmaktadır.

Böylece Gökçealan Höyüğü, Beycesultan - Sisam Adası (Samos - Tigani) ilişkilerini inceleyebilmek için önemli bir ara merkez olmaktadır (krş. S. Lloyd - J. Mellaart, Beycesultan I The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels, 1962 s. 106 v. d.). Ayrıca, Kumtepe I b seramiğinin dağılımı içinde Gökçealan örnekleri şimdiye kadar bilinen en güneydeki örnekler olmaktadır (krş. Meriç, Metropolis in Ionien, 1982 s. 41 v. d.).

Menemen Çevresi

Ulucak'ın kuzeyindeki bir tepe üzerinde Klasik ve Hellenistik çağlara ait küçük bir yerleşim belirlenmiş, zirve yakınında kayalara oyularak yapılmış bir kuyu görülmüştür.

Kemalpaşa Çevresi

D. H. French tarafından Ulucak'ta bulunan höyüğün yanısıra, araştırmalarımız sırasında Çambel köyü altında Nif Çayı'na yakın yeni bir höyük belirledik. Nemrut Höyüğü (Resim : 6) adını verdiğimiz bu yerleşmede Geç Neolitik (Hacılar VI) dönemden antik döneme kadar uzayan seramik buluntular içinde Myken Kyliks kaidesi (Resim : 7) dikkati çekmektedir.

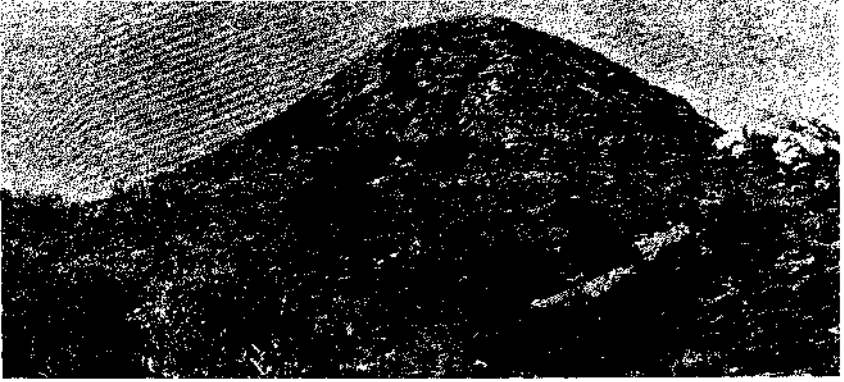
Nemrut Höyüğü'nün 200 m. kadar güneyinde Nif Çayı'nın eski yatağı üzerinde, Roma dönemine ait iyi korunmuş, çok kemerli uzun bir köprü'nün varlığı saptanmıştır (Resim : 8). Bir kaç eski seyyah dışında tamamen dikkatlerden kaçmış söz konusu görkemli Roma köprüsünün arkeolojik ve mimari etüdlerini önümüzdeki yıl yapmayı planlıyoruz.

MANİSA İLİ

Manisa çevresinde D.H. French tarafından 1959 yılında belirlenen höyüklerden bir kısmı yeniden gezilmiştir (Bkz. D.H.French, AS 19,1969 s. 52, 54 v.d.). Bunlardan **Çerkeztevfikiye**, **Eğriköy** ve **Veziroğlu** höyüklerinden seramik örnekleri toplanmış, **Tekeliler** höyüğünün ise tarımsal çalışmalar sonucu düzeltilerek tarla haline getirildiği gözlenmiştir.

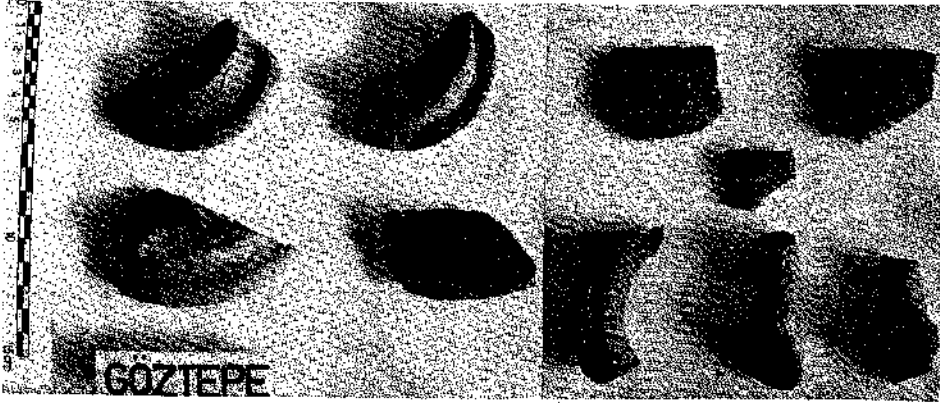
Resim : 1 — Dereköy batısındaki Karatepe

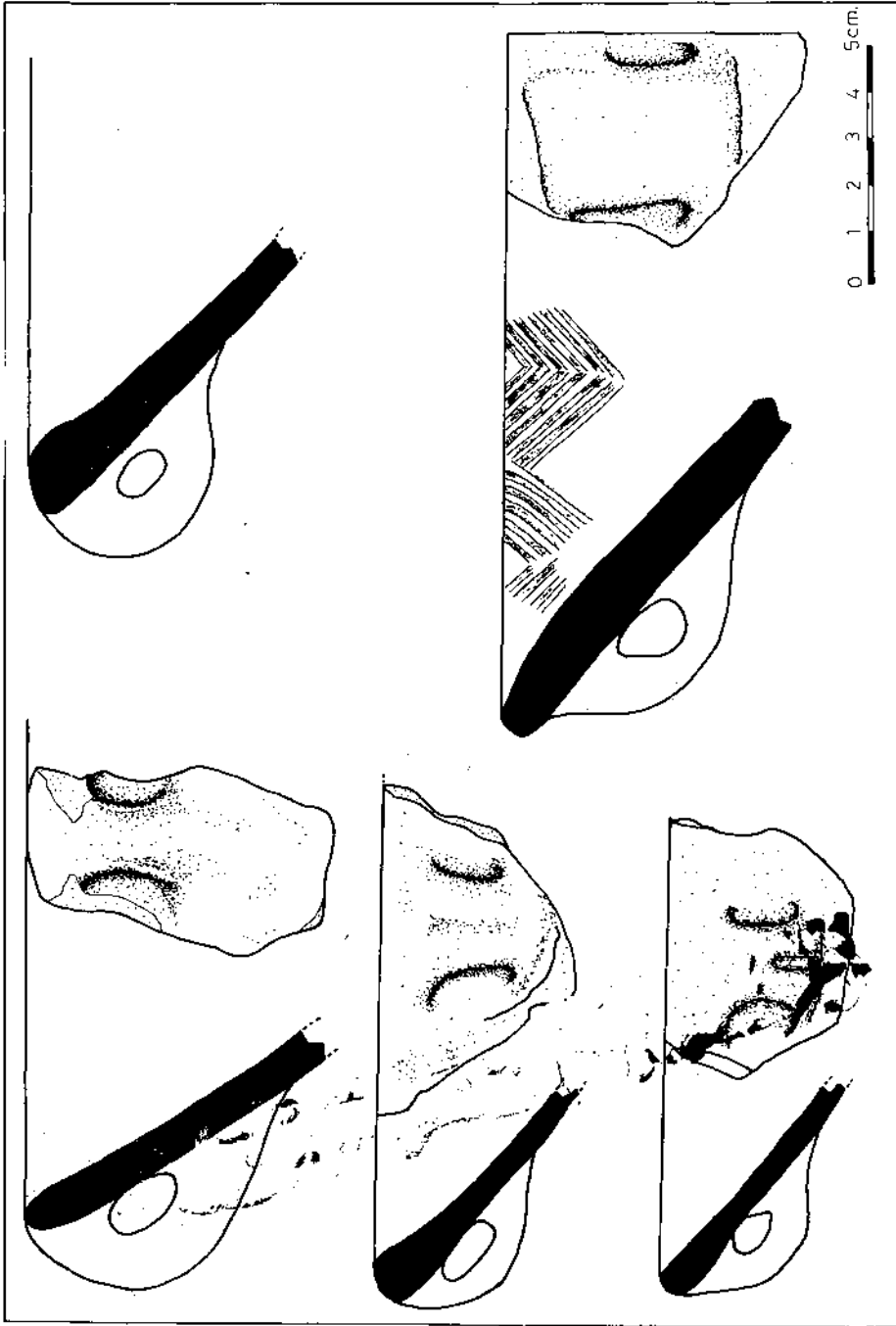
Resim : 2 — Asartepo

Resim : 3 — amlık, Göztepe

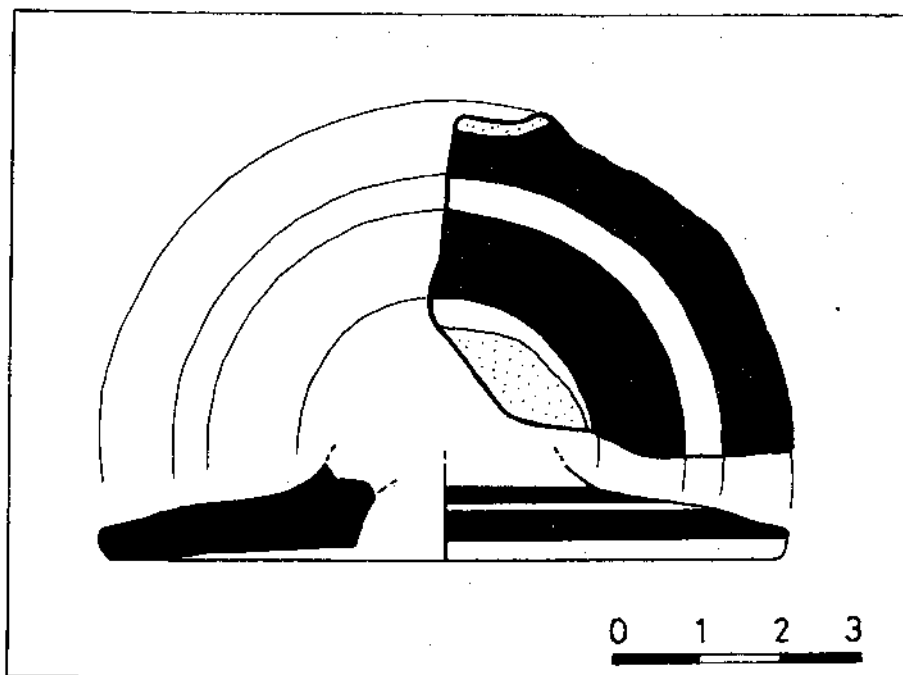
Resim : 4 — Göztepe, yüzey seramik buluntuları

Resim : 5 — Gökçealan, yüzey seramik buluntuları

Resim : 6 — Nemrut Höyüğü

Resim : 7 — Nemrut Höyüğü, Myken kylik's kaldesi

Resim : 8 -- Nif Çayı üzerindeki Roma köprüsü

DOĞU DAĞLIK KİLİKYA 1987 YILI ARAŞTIRMASI

K.Levent ZOROĞLU *

Selçuk Üniversitesi Araştırma Fonu Başkanlığının maddi katkıları ve «Mersin - Anamur Kıyı Şeridi ve İç Kesimlerindeki Eski Eserlerin Tesbit - Tescil Çalışması» projesi doğrultusunda 15 Temmuz - 20 Ağustos tarihleri arasında Silifke'nin kuzeydoğu bölümünde (Göksu Nehri ve Limonlu Çayı arası) yüzey araştırmamız gerçekleştirilmiştir¹.

Çalışmalarımızı daha çok şu esas konular üzerinde yoğunlaştırmış bulunmaktayız :

1 — Bugüne kadar yapılan yüzey araştırmalarında sözü edilen eski eser alanlarının günümüzdeki durumunu yerinde tesbit etmek.

2 — Literatüre geçmemiş malzeme ve merkezler hakkında etüdler yapmak.

3 — Bugüne kadar üzerinde fazla durulmayan Roma öncesi şehir surları hakkında etüdler yapmak.

1987 yılı yüzey araştırmamızın konusu olan ve Göksu (Kalykadnos) nehri ile Limonlu (Lamas) Çayı arasındaki Doğu Dağlık Kilikya (Resim: 1) Kilikya bölgesinin bugüne kadar en çok araştırılmış kesimidir². Bu bakımdan yaptığımız çalışmada bölgedeki eski eserlerin geçmiş araştırmalardaki durumu ile bugünkü durumu arasında bir karşılaştırma yap-

(*) Doç. Dr. K. Levent ZOROĞLU, Selçuk Üniversitesi, Fen - Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, KONYA.

(1) Yüzey araştırmamıza sağladıkları maddi katkıdan dolayı Selçuk Üniversitesi Araştırma Fonu başkanlığının sayın yönetici ve üyelerine, Ekibimizin Silifke'de konaklamasına yardımcı olan Seleukeia Kazısı başkanı Sayın Çelik Topçu'ya ve Müze Müdürü sayın Şinasi Başal'a, kendi araç imkanlarını kullanamayacağımız arazi şartlarında araç yardımı yapan Orman İşletme Müdürü Sayın Mehmet Aksoy ve Bölge Şefine teşekkürlerimi sunarım. Başkanlığım altındaki ekibimizde Yasemin Er, Bilal Söğüt, Ayşe Çalık ve zamanı nispetinde Şinasi Başal bulunmuşlardır. Ayrıca gezilerimize Uzuncaburç ve Ura harabe bekçileri de katılmışlardır. Bu ekip üyelerine de teşekkürü bir borç bilirim.

(2) Bu bölge hakkındaki genel bibliyografya için bk. Th. Stillwell Mackay, *Olba in Rough Cilicia*, 1968 (tez), iv vdd. ve bölgeyi gezenlerin yayınları ile ilgili özetler : 175 vdd.; H. Hellenkemper - F. Hild, *Neue Forschungen in Kilikien*, TIB 4, 1986, 16 vdd.

mak, zaman içindeki tahribatı yerinde görmek, aynı zamanda geçmiş araştırmalardaki eksiklikleri tesbit etmek fırsatı bulduk. Her şeyden önce üzülerek belirtmemiz gerekir ki bölgedeki tek müze olan Silifke Müzesi'nin dar imkânları, yerel yönetimlerin ilgisizliği ve definecilerin akıl almaz tahribi yüzünden, literatüre geçmiş bir çok eski kent, yapı ve benzeri kalıntılar kaderine terkedilmiş durumdadır. Bu bakımdan bölgede, özellikle dağlık iç kesimde tesbit - tescil çalışmalarının derhal başlatılması, koruma önlemlerinin yürürlüğe konması elzemdir. İkinci önemli konu da bir çok yapının zamanın tahribine uğruyor olmasıdır ki bu da, bu tür eserlerin tek tek tesbitlerinin yapılarak vukubulan bozulmaların derhal ele alınmasını ve bunların giderilmesi gereğini ortaya koymaktadır. Bölgedeki ulaşımın eskiye göre bugün oldukça kolay, fakat bazı harabe merkezlerindeki çalışma zorlukları, ne yazık ki bölgede kalıcı bilimsel ekipleri de engelleyen önemli bir faktördür.

SİLİFKE- UZUNCABURÇ : Silifke'den Uzuncaburç yolu üzerinde, yaklaşık 8. km. de yer alan Demircili (eski Dösene) köyü civarındaki araştırmamızda, özellikle bu bölge için karakteristik olan tapınak tipi Roma devri mezar anıtlarının³ oldukça iyi durumda olduğu görülmüştür. Ancak turizm açısından bazılarında ulaşmada hala zorluklar bulunmaktadır. Bu mezar anıtlarının bir kısmının da onarıma alınmasıyla daha uzun bir süre korunmaları sağlanacaktır. Bunlar dışında literatürde Imbriogon Kome olarak adlandırılan antik kentin⁴ zaman zaman defineciler tarafından kaçak olarak kazıldığını gördük. Burada bizim tesbit ettiğimiz başsız, kucağında bir aslan bulunan Kybele heykeli dikkat çekicidir (Resim : 2).

Demircili'den sonra aynı yol güzergahındaki İmamlı (Meydan)'nın yaklaşık 1 km. kadar güneydoğusunda, Hora tepesi üzerinde yer alan Sivrikale⁵ gezilmiştir. Anıtsal giriş kapısı ve tepeyi güneyden sınırlandıran oldukça sağlam kule ve sur duvarlarıyla Sivrikale Seleukeia-Ura yolunu kontrol altında tutan önemli bir mevkidedir (Resim 3). Polygonal taşlarla inşa edilen ve Hellenistik Devre ait olan bu surların dışında, Roma Devri'ne ait yapıların ayakta kalmış giriş kapıları ve lahitler bu kalenin önemini daha sonraki devirde de koruduğunu göstermektedir.

Silifke'den Kirobası'na (eski Mağra veya Mara) giden yolun yaklaşık 23. km. sinde Uzuncaburç'a sapılır. Uzuncaburç'da yaptığımız tes-

(3) J. Keil - A. Wilhelm, *Denkmäler aus dem Rauhen Kilikien*, MAMA III, 1931, 23 vd., 27 vd., Lev. 12, 13; E. Machatschek, «Die Grabtempel von Dösene im Rauhen Kilikien», *Mansel'e Armağan I*, 251 vd.

(4) Keil-Wilhelm, *op. cit.*, 27 vd.

(5) J. Th. Bent, «A Journey in Cilicia Tracheia», *JHS* XII, 1891, 222, 223.

pitlerde özellikle yapı kalıntılarının zaman tahribine çok fazla maruz kaldığı ve gerekli önlemlerin derhal alınması gerektiği kanısındayız. Örneğin Zeus Tapınağı'na ait temenos duvarı eskiye oranla ağırlık merkezi noktası dışına çıkmağa başlamış durumdadır. Bu duvarın derhal onarımına alınması gerekmektedir. Aynı şekilde Ura'daki Nymphaeumun kuzey duvarı tamamen yıkılmış⁶ (Resim : 4), tiyatronun içi daha fazla erozyona uğramıştır (Resim : 5).

URA CİVARI-CAMBAZLI-SÖMEK-EFRENK : Ura su kemerlerinin Şeytanderesi ağzı bölümünden ve bu dere boyunca güneye yürüyerek, Çulfalık mevkiine ulaştık. Dere yatağının batısındaki yamaçta bir mezara ait olması gereken kabartmalar görüldü⁷ (Resim : 6). Figürler epeyce aşınmış olmasına rağmen kompozisyon hemen hemen korunmuştur. Biraz daha güneyde Asar mevkiinde benzer bir kaya kabartması (Kızıyası denilmektedir) ve bu kabartmalara ait olması gereken kaya mezarı görüldü (Resim : 7). Burada da bir kline üzerine uzanmış bir erkek figürü merkezi oluşturmakta, bunun baş tarafında cepheden yapılmış oturan bir kadın, ayak ucunda da yine cepheden, ayakta, mızraklı iki asker figürü ile kompozisyon tamamlanmıştır. Bunlar Adamkayalar'daki kabartmaların stilinde olmakla birlikte, daha basit işçilik gösterirler. Asar mevkiinde, Şeytanderesi'nin doğu yamacında bulunan bir Roma villası hem iyi korunmuş olması, hem de mimarisi ile dikkat çekicidir.

Ura-Cambazlı yolundan ulaşılan Sömek yakınındaki Eleksi boğazında literatüre henüz tam anlamıyla geçmemiş bir kabartma tesbit ettik. Yüksekçe bir kaya kütesinin güneydoğuya bakan yüzünde üst bölümü istiridye kabuğu biçimli, yanlarda plaster sütunlar bulunan niş içindeki bu kabartmada ayakta bir Athena tasviri ve geri planda, tanrıçanın solunda, şahlanmış bir atın ön bölümü yer almıştır (Resim : 8). Athena'nın sol eli yan tarafındaki kalkanın üzerindedir. Sağ elinde ise, mızrağını tutmakta, mızrak üzerine sarılmış kutsal hayvanı yılanın kalıntıları görülmektedir. İlk bakışta Parthenos tipini (tuttuğu mızrak dışında) hatırlatan tanrıçanın göğsünde, belki de defnecilerin dinamit yerleştirmek için açtıkları bir matkap deliği bulunmaktadır. Ayrıca yüzü, elbisesinin üst bölümü ve geri plandaki atın başı da tahrip olmuştur. Tanrıça'nın sağında, mızrakla etek arasında iyi korunmuş 13 satırlık bir kitabe bulunmaktadır⁸. Plaster sütunlardan sağdakinin üzerinde biri tahrip olmuş üç sembol (Yıldırım demeti, ?, hilal ve 6 kollu yıldız) daha sağda kuşlu bir alem görülmektedir.

(6) Karş. Keil-Wilhelm, *op. cit.* Lev. 36/103.

(7) Keil-Wilhelm, *op. cit.*, 85, Lev. 37/114.

(8) Kabartma hakkındaki ilk bilgi için bk. S. Durugönül, «Athena Krisoa Oreia», *Epigraphica Anatolica* 10, 1987, 115.

Burada tasvir edilen Athena ve yalnızca ön kısmı sahnede yer alan at tasviri (mitolojide at Poseidon'un sembollerinden biridir) ile ilkini Parthenon'un batı alınlığında gördüğümüz Athena ile Poseidon arasındaki mitolojik mücadelenin bir kesiti verilmiştir, kanısındayız⁹.

Sömek - Efrenk arasındaki çoğu yeri taş kaplama eski yol Limonlu Çayı'na ulaşmaktadır. Limonlu'ya ulaşmadan önce hakim bir tepe üzerinde yer alan Efrenk'de yine polygonal duvarlarıyla dikkati çeken surlar¹⁰ (Resim : 9) ve bu kalenin batısındaki yamaçta niş içine yerleştirilmiş bir asker kabartması¹¹ önemli kalıntılar arasındadır. Efrenk'ten Limonlu'ya devam eden eski yol Limonlu üzerindeki bir köprü (Resim : 10) vasıtasıyla doğu kıyıya bağlanmaktadır. Bu köprü büyük olasılıkla Karamanoğulları veya Erken Osmanlı Dönemi'ne aittir.

KIZILGEÇİT - PİREN : Daha kuzeyde, Limonlu Çayı'nın kıyısında yer alan Kızılgeçit'de, köyün içindeki iki Osmanlı dönemi türbesi oldukça sağlam kalmış yapılarına rağmen, ne yazık ki, mezarları defineciler tarafından tahrip edilmiştir (Resim : 11). Türbeler 17. veya 18. yüzyıllara ait olmalıdırlar.

Kızılgeçit köyünden yaya olarak ulaşılan Piren (veya Biryen) Limonlu Vadisi'ne hakim bir burun üzerindedir¹². Daha çok Roma ve Bizans dönemi yapıları ve sarnıçları, kısmen de surları ayakta bulunan bu iyi korunmuş kalede yeni açığa çıkarıldığını sandığımız bir kitabe tespit edilmiştir (Resim : 12). Kaleye ulaşan yol üzerinde, özellikle Kızılgeçit yakınlarında, Lamas'dan Ura'ya su götüren ve bir kısmı günümüzde de kullanılan kanallar görülebilmektedir.

OVACIK - TAKKADIN - PASLI : Meydan (İmamlı) ile Keşlitürkmenli arasında yer alan Ovacık'da bugüne kadar literatürde rastlamadığımız bir kule (Hançerli kule) (Resim : 13) değişik açılardan incelenmeye değer bir yapı olarak dikkatimizi çekti¹³. Kule, merkez köy ilkokulu yanında olup, bosajsız polygonal duvarları ile 5.30 m. yüksekliğe kadar korun-

(9) Tipik Athena Parthenos betimlemelerine uymayan Eleksi kabartmasını karşı W.-H. Schuchhardt, «Athena Parthenos», *Antike Plastik* II, 1963, 31 vd.; Athena-Poseidon Mücadelesi için bk. E. Berger et al., «Bauwerk und Plastik des Parthenon», *Antike Kunst* 1980/I, Lev. 17/3; Aynı konunun geç 5. yüzyıla ait bir hydria üzerindeki tasviri için bk. E. Pfuhl, *Malerei und Zeichnung der Griechen* 1923, Lev. 246/604. Poseidon için bk. H. Hunger, *Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, 1979, 345 vd.

(10) Keil-Wilhelm, *op. cit.*, 98, Lev. 40/126.

(11) Keil-Wilhelm, *op. cit.*, 98, Lev. 41/127.

(12) Bent, *op. cit.*, 217; Keil-Wilhelm, *op. cit.*, 93.

(13) Bu yapının detaylı bir tanımı ayrı bir makale olarak hazırlanmaktadır.

muştur. Güneye bakan kule kapısının hemen hemen yamuk biçimindeki alınlığı üzerinde soldan sağa bir kısa kılıç, oval bir kalkan (Kelt tipi), bir gürz (?) ve sivri bir miğfer (Dioskur miğferi) kabartması bulunmaktadır (Resim : 14). Hellenistik Çağ'a ait bu bölgedeki benzeri kuleler arasında sözünü ettiğimiz kabartmalarıyla ünik bir örnek olan bu kuleden yaklaşık 1 km. kadar kuzeyde yalnız temelleri kalmış daha küçük fakat yine polygonal taşlarla örülmüş başka bir kule yine tarafımızdan ilk kez tespit edilmiştir.

Ovacık'ın güneyinde daha çok Roma mimarisinin hakim olduğu Takkadın'da¹⁴ ve bol miktarda lahitlerin bulunduğu Nekropol alanında, Paslı'da¹⁵ (veya Papaslı) bulunan üst bölümü yıkılmış Heroon ve Türkmenüşağı'ndaki Mezgit Kale adı verilen anıt mezar incelendi¹⁶.

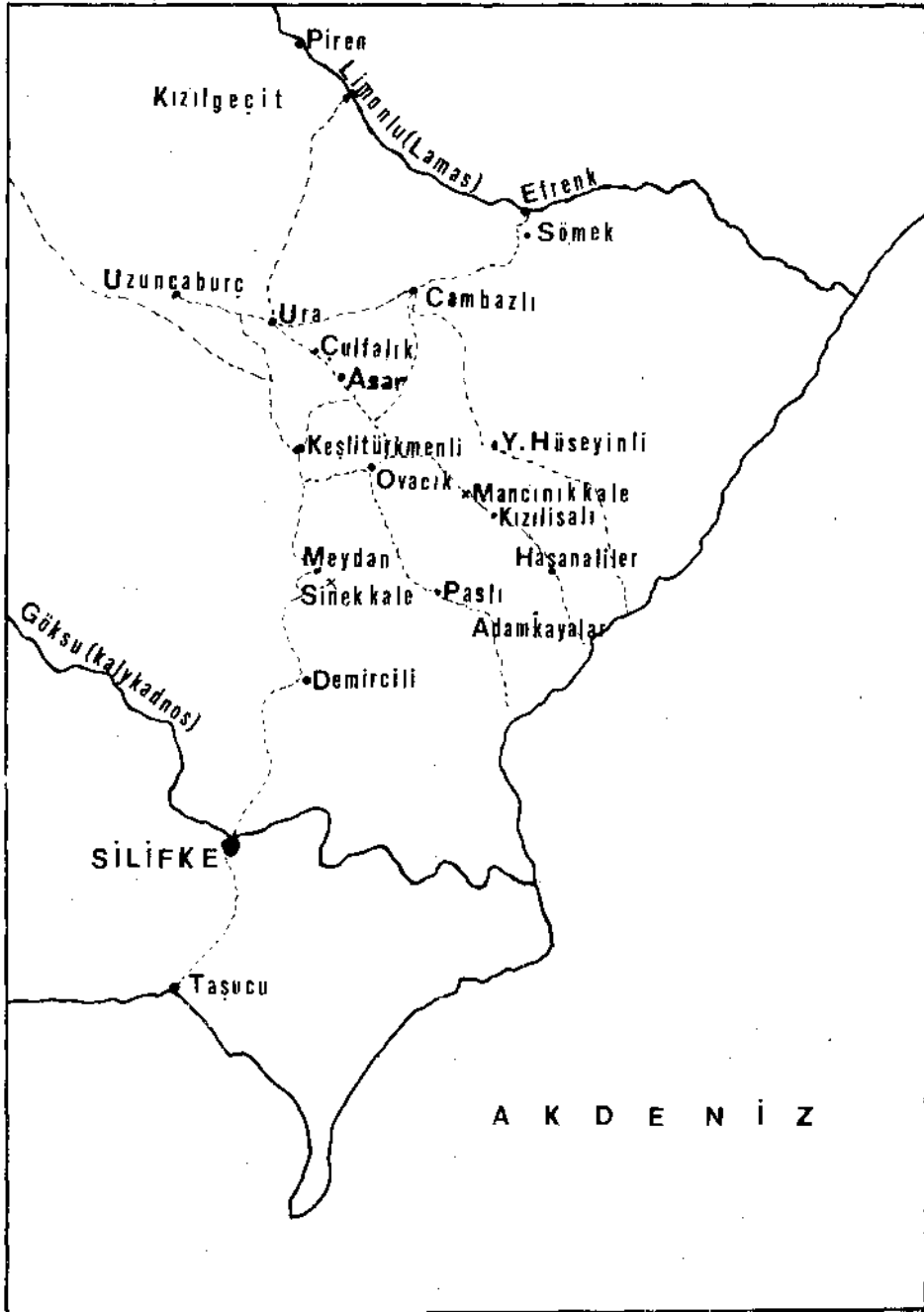
MANCILIK KALE : Araştırmamızın son durağı olan Kızılisalı köyü yakınlarındaki Mancılık Kale'de ve çevresinde yaptığımız incelemeler burasının da Sivrikale ve Efrenk'deki kalenin benzeri bir karakter taşıdığını göstermektedir. Daha önce literatüre geçmemiş olan¹⁷ Mancılık Kale'ye gelmeden önce polygonal örgülü duvarlarıyla bir anıt mezar (Kulüp), Mancılık'a uzanan yolda bir kaya üzerinde çeşitli Yunanca harflerin ve kazıma çizgilerin bulunduğu kitabe (Resim : 15) ve değişik zamanlarda inşa edildiği veya onarıldığı anlaşılan surlar (Resim : 16), bir kaç kaya mezarı ve Hellenistik Çağ'a ait bir kaç kitabe burada zikredebileceğimiz malzemeyi oluşturmaktadır.

(14) Keil- Wilhelm *op. cit.*, 32. Burada : Takadyn

(15) Keil-Wilhelm, *op. cit.* 33.

(16) Hellenkemper-Hill, *op. cit.*, 57.

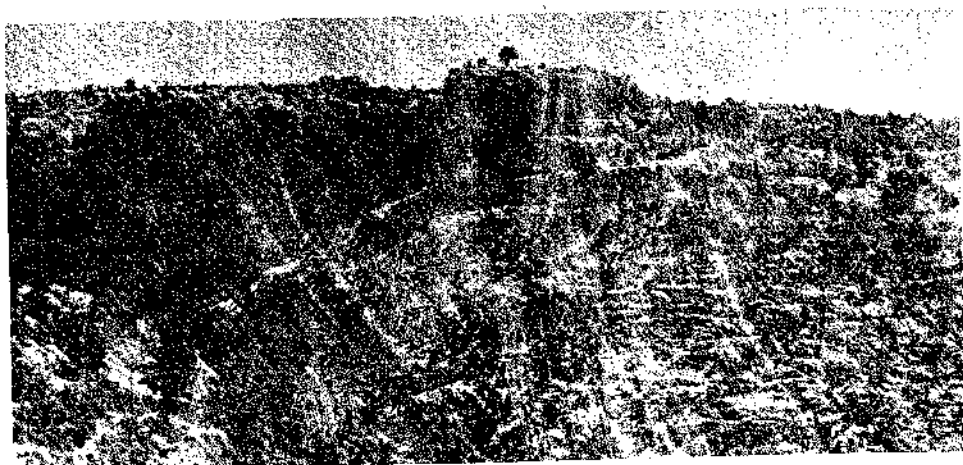
(17) Bu kale hakkındaki makalemiz yakında yayına verilecektir.

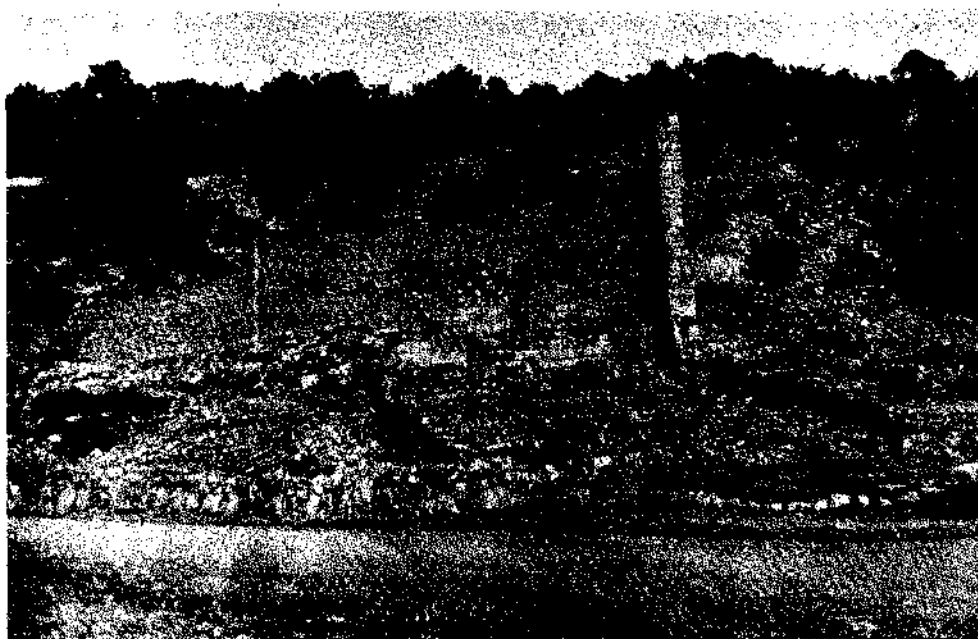
Resim : 1 — Doğu Dağlık Kilikya

Resim : 2 — İmbricean Keme'den Kybele heykeli

Resim : 3 — Sivrikale

Resim : 4 — Ura nymphaeum

Resim : 5 — Ura, tiyatro

Resim : 6 — Çulfalık, kaya mezarına ait kabartmalar

Resim : 7 — Asar, Kızıyası kabartması

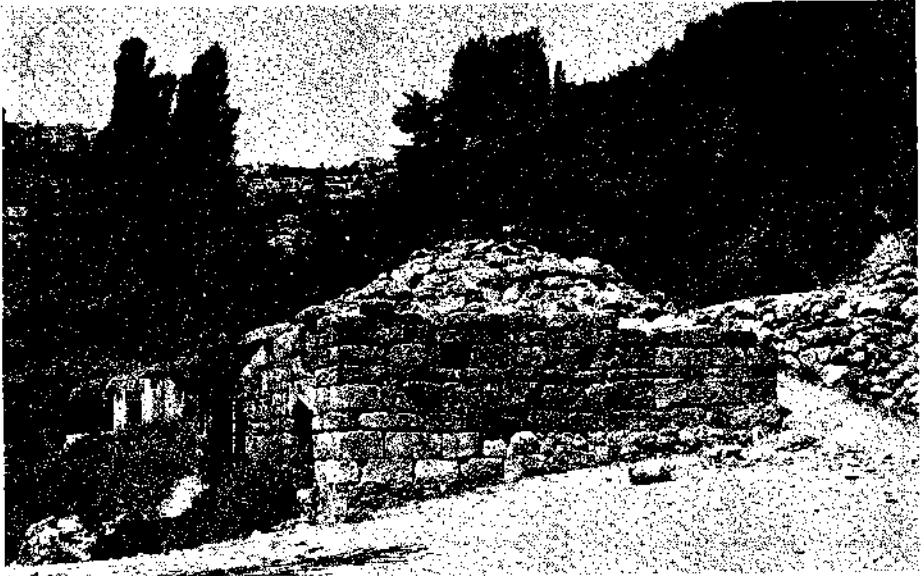
Resim : 8 — Sömek yakınında Eleksi
Boğazı, Athena kabarması

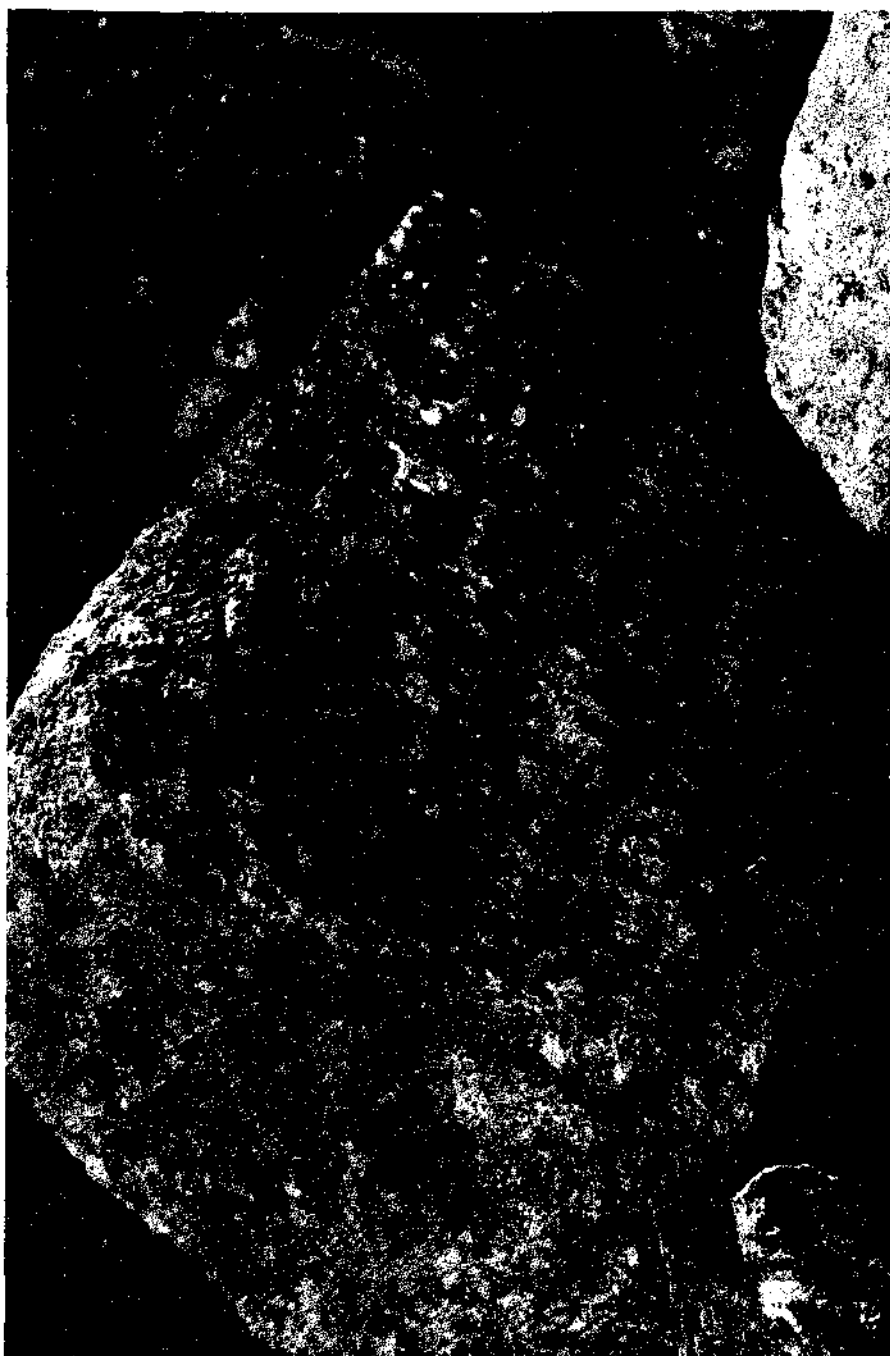
Resim : 9 — Efrenk

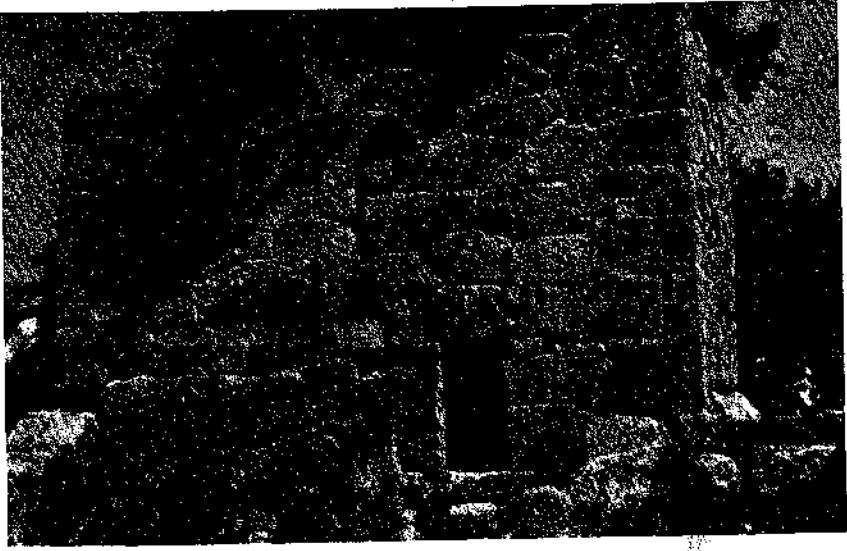
Resim : 10 — Efrenk yakınında Lamas Köprüsü

Resim : 11 — Kızılgeçit, Türbe

Resim : 12 - Prien'de kitate

Resim : 13 — Ovacık, Harçerli Kale

Resim : 14 — Ovacık, Harçerli Kale kapı detayı

Resim : 15 — Mancılık Kale yolunda, kaya üzerine kazınmış kitabe

Resim : 16 -- Mancılık Kale

LE TRÉSOR DE MONNAIES D'OR PTOLEMAIQUES D'AYDINCIK

Alain DAVESNE *

La sous-préfecture d'Aydincik, anciennement appelée Gilindere (de son nom antique de Kelenderis), est située sur la côte méditerranéenne, entre Silifke et Anamur. Depuis quelques années, le Doç. Dr. Levent Zoroğlu a ouvert un chantier de fouilles sur ce site.

En août 1974, le Service des Forêts d'Aydincik décida de construire une maison d'hôtes en bordure de mer, sur son terrain. On fit venir un bulldozer qui aplanit l'aire choisie, puis une équipe d'ouvriers qui eut pour tâche de préparer les fondations. Dès les premiers coups de pioche, des pièces d'or apparurent et semèrent un grand trouble parmi les travailleurs. D'après les renseignements que j'ai pu collecter sur place en 1987, on peut estimer entre 60 et 65 le nombre des monnaies alors découvertes. Lorsque les gendarmes intervinrent, ils purent en saisir 17 qui furent conduites à la banque de Gulnar, puis au musée de Silifke où elles sont encore aujourd'hui.

Plusieurs monnaies présentent des atteintes superficielles révélant qu'elles ont été touchées par la pelle mécanique. Selon les témoignages, les pièces disparues étaient de même dimension et de même type que celles du musée de Silifke. Il y avait des monnaies d'or aux types d'Arsinoé II d'Égypte, pesant environ 27,80 g à la frappe, et souvent appelées «octadrachmes», les autres pièces, qui pesaient à l'origine soit 27,80 g («octadrachmes»), soit 13,90 g («tétradrachmes»), étaient aux portraits de Ptolémée II et de sa femme Arsinoé, au droit; au revers, les images associées de Ptolémée I et de son épouse Bérénice faisaient le pendant. La légende, répartie des deux côtés, est : **Théon Adelphôn** («des Divins Frères»).

Ce trésor pose trois types de problèmes : la chronologie de ces émissions, la cause de la présence de monnaies ptolémaïques à Kélendéris et les circonstances de leur enfouissement.

1) **Chronologie des émissions** : ces monnaies, que nous appelons souvent aujourd'hui «octadrachmes» et «tétradrachmes» d'or, d'après

(*) Dr. Alain DAVESNE, Université de Paris-Sorbonne 16 Rue la Sorbonne 75005 Paris/FRANSA.

leurs poids, étaient désignées dans leur usage antique sous les noms de **mnaiia** et **pentekontadrachma**, selon leur valeur en monnaies d'argent : on les échangeaient respectivement contre 100 et 50 drachmes d'argent, ce qui donnait une valeur relative de 1 pour 13 entre l'or et l'argent.

Les deux sortes de pièces d'or rencontrées dans ce trésor, aux types d'Arsinoé et aux types jumelés, présentent parfois au droit une lettre qui a longtemps été interprétée comme une date. H. A. Troxell a démontré en 1983 qu'il fallait plutôt y voir une simple lettre de série et que ces monnaies d'Arsinoé débutaient en 261/0. L'exemplaire du musée de Silifke n'a pas de lettre au droit et il remonte donc au début de la série, en 261/0.

Quant aux monnaies aux types jumelés, elles sont placées, selon les spécialistes, sous Ptolémée II ou Ptolémée III. En fait, jusqu'en 266/5, un autre système de monnaies d'or avait cours chez les Ptolémées. D'un autre côté, deux papyrus du Caire (PCZ 59021 et 59022), provenant des archives de Zénon, prouvent que nos monnaies étaient en circulation avant l'année 258/7. Enfin le portrait de Ptolémée I possède sur ces monnaies des petits détails stylistiques que l'on retrouve sur des tétradrachmes d'argent que je place entre 265/4 et 262/1. Tous ces éléments permettent de proposer une datation des monnaies d'or aux types jumelés entre 265/4 et 261-0.

2) La présence d'un trésor ptolémaïque à Kélandéris : les monnaies les plus récentes du trésor sont celles d'Arsinoé, frappées en Egypte pendant l'année 261/0. L'enfouissement a pu intervenir dans les années suivantes. Puisque les Ptolémées avaient conquis la Cilicie Trachée dans les années 270 et qu'ils ne la perdirent qu'après 260, la constitution et l'enfouissement d'un tel trésor paraissent tout à fait logiques.

3) Les circonstances de l'enfouissement : les pièces ont donc été abandonnées au cours de la «deuxième guerre de Syrie» qui s'est déroulée entre 261 et 256. On ne connaît pas le détail des opérations militaires entre Ptolémée II et Antiochos II. Mais la numismatique permet, grâce à des découvertes récentes, d'apporter quelque lumière sur les événements. Nous disposons de cinq éléments qui, pris séparément, se comprennent difficilement, mais peuvent conduire à une interprétation d'ensemble.

Tout d'abord, une série de tétradrachmes d'argent a été frappée à Tarse au portrait de Philadelphie à partir de l'année 261/0 : il est donc vraisemblable que Ptolémée II a pu investir la Cilicie Plane peu après la mort d'Antiochos I, en juin 261. L'avantage territorial fut poussé jusqu'aux portes d'Antioche puisqu'on a découvert en 1986 un autre trésor

de monnaies ptolémaïques à Huseyinli, à 11 km à l'ouest de l'ancienne capitale séleucide.

Ces succès valurent à Philadelphie le titre de **Söter** («le Sauveur») qui apparaît sur les monnaies syro-phéniciennes dès l'année 261/0. Puis Antiochos II réussit à endiguer l'assaut de son adversaire pour contre-attaquer dès 260/59. Les troupes lagides reculèrent, abandonnant le trésor d'Huseyinli. La ville d'Arados fut ensuite libérée de la tutelle égyptienne, puisque cette ville commença une ère autonome en 259/8.

Après cela, le roi séleucide poursuivit sa poussée vers le nord et l'ouest, car l'atelier monétaire de Tarse se remit à frapper pour Antiochos dès l'année 259/8. Le trésor d'Aydıncık pourrait avoir été abandonné dans ces circonstances. La Pamphylie fut également reprise et les troupes séleucides participèrent ensuite à la bataille d'Ephèse.

Bien qu'il ne renferme plus que 17 pièces, le trésor d'Aydıncık paraît riche de significations numismatiques et historiques.

AVRUPA KOLEKSİYONLARINDAKİ BATI ANADOLU ÜRETİMİ SAHTE TERRACOTTALAR

Ömer ÖZYİĞİT *

Çok çeşitli kültürlerin ürünlerini topraklarında saklayan Anadolu yabancı koleksiyoncuların dikkatlerini her zaman üzerinde toplamıştır¹. Geçen yüzyıldan beri antik eserlere sahip olma tutkusu, çok sayıda eski eserin Anadolu dışına götürülmesine neden olmuştur. Zaman zaman eski eserlere sahip olma isteğinin artması, antika ticaretinde talebin karşılanamaması durumunu doğurmuştur. Yani ticarî amaçla sahte eser üretimi ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında başladığını sandığımız sahte eser üretimi, günümüzde de devam etmektedir. Özellikle son otuz yılda, Anadolu'da sahte eser üretimi oldukça yoğunlaşmıştır. Altın, gümüş ve bronz sikkelerle pişmiş topraktan yapılmış vazo, kandil, heykelcik ve tabletler, sahte eser üretiminde ön plandadır. Bugün Neolitik, Kalkolitik ve Eski Tunç çağlarına ait çeşitli kaplar ile Hellenistik ve Roma dönemlerine ait çok sayıda kandil ve heykelciklerin sahteleri, Avrupa ve Amerika'daki resmi ve özel koleksiyonlarda yer almaktadır. Bunun dışında çeşitli yüzük taşları ve ziynet eşyaları, mimarî terracottalar,, antefixler ile taştan yapılmış heykeltraşlık örneklerinin sahteleri de Anadolu dışına götürülmüştür; fakat biz burada yalnız pişmiş topraktan yapılmış sahte heykelciklerden söz etmek istiyoruz.

1870 yıllarında Yunanistan'ın Boiotia bölgesindeki Tanagra nekropolisinin yağmalanması ve Anadolu'daki kaçak kazıların sonucunda, pişmiş topraktan yapılmış çok güzel heykelcikler İzmir ve Atina pazarlarında görülmeye başlamıştır. Daha sonra Batı Anadolu'nun Aiolis bölgesindeki Myrina nekropolisinde, 1880-1882 yıllarında Fransız kazılarının ortaya çıkartmış olduğu terracottalar, tüm dikkatleri üzerlerine çekmiştir. Her yerde bu küçük boydaki renkli pişmiş toprak heykelciklere

(*) Yrd. Doç. Dr. Ömer ÖZYİĞİT, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Bornova/İZMİR.

(1) Bu konuda bana müzelerde çalışma iznini veren Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğüne ve yardımlarını benden esirgemeyen Manisa, İstanbul ve İzmir Arkeoloji Müzeleri müdürlerine ve ilgili uzmanlarına teşekkürü bir borç bilirim. Bu makalede yer alan Avrupa koleksiyonlarındaki heykelciklerin resimleri, 'dipnotlarda geçen ilgili yayın ve kataloglardan alınmıştır.

ilginin artmasıyla, eski eserlerin pazarlandığı yerlerde bu tip heykelcikler, kolay kolay bulunmaz olmuştur. Bu heykelciklerin sahteleri, çok istek karşısında ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu zamanlarda görülen Anadolu kökenli birtakım sahte terracottalar², en eski sahte örneklerdendir. Bunlar olasılıkla Anadolu'nun batı bölümünde, İzmir veya çevresinde üretilmiş olmalıdır. Bu sahte heykelciklerin üretimi, özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde yaygınlaşmıştır. Teknikleri yüksek olan bu ilk sahte terracottalar, müzeler tarafından da satın alınmıştır.

19. yüzyılın son çeyreğinde Batı Anadolu, sahte eser üretiminde ön planda bulunmaktadır. 20. yüzyıldaki iki dünya savaşı, gerek arkeolojik kazıları, gerekse bu tür işleri oldukça yavaşlatmıştır. II. Dünya Savaşı'nın etkilerinin azalmasından sonra, eski eser konuları yeniden ön plana çıkmaya başlamış ve eski eserlere talep yoğunlaşmıştır. Bundan ötürü de sahte eser üretimi, yeniden hızlanır. Batı Anadolu'da 1955 yıllarından sonra sahte eser üretimi, giderek artmaya başlamıştır. Özellikle Batı Anadolu'da İzmir, Bergama, Manisa, Alaşehir, Kula, Burdur ve çevresinde yer alan 20. yüzyıl atölyelerinin sahte üretimleri, Anadolu dışına kaçak yollarla özgün eserler olarak çıkarılmış ve Avrupa'nın birçok merkezindeki müzayede salonlarında ve antika galerilerinde satılmışlardır. Bunların bir bölümü de bilim adamlarınca yine özgün eserler olarak yayımlanmıştır.

Sahte terracottaları ayırabilmek için öncelikle özgün olanların iyi tanınması gerekir. Tüm sahte eserler, müze ve özel koleksiyonlara satın alma, müsadere ve bağış yollarıyla kazandırılmışlardır. Bunlar hiçbir zaman kazılardan gelemezler. Pişmiş topraktan yapılmış eserlerin sahte olup olmadıklarını iki yoldan anlayabiliriz. İlk yol termoluminesans yöntemi yardımıyla gerçekleşir. İkincisi ise eserlerin arkeolojik yönden incelenmesidir. Biz bu çalışmamızda sahte eserlere arkeolojik açıdan yaklaşımda bulunmak istiyoruz.

İngiltere, İsviçre ve Federal Almanya'da birtakım özel ve resmi koleksiyonlarda yer alan terracottalar, birbirlerine çok benzemektedirler. Pişmiş topraktan yapılmış bu heykelciklerin geliş yeri, İzmir ve çevresi olarak gösterilmektedir. Nitekim bunların çok yakın benzerlerine de Manisa, İzmir ve İstanbul Arkeoloji müzelerinde rastlamaktayız. Bunların da geliş yeri, Manisa'nın çevresi olarak gösterilmektedir. Büyük boy olan bu terracottalar, özellikle yukarıda sözünü ettiğimiz ülkelerdeki antika eserlerin satıldığı galeri ve müzayede salonlarında 1970 yılına doğru görünmeye başlamıştır. 1970-1980 yılları arasında da çok yoğun

(2) S. Mollard - Besques, *Les Terres Cuites Grecques*, Paris 1963. 103-109, Lev. XXXII 1,2.

olarak pazarlanmışlardır. 1980 yılından sonra ise bu tür heykelcikler, Avrupa'daki antika satış galerilerinin gözdeleleri olmaya devam etmiştir.

Avrupa koleksiyonlarında yer alan sözünü edeceğimiz Aphrodite'leri üç grupta toplayabiliriz. Birinci grup Aphrodite'ler ayakta durmakta olup, sağ ellerinde tarak, sol ellerinde ise bir ayna tutmaktadırlar. İki yana kaldırdıkları kollarıyla Anadyomene tipinin uyarlaması izlenimini vermektedirler. Vücudun ağırlığını sağ ayak taşımakta olup, sol ayak hafifçe yana atılmıştır. Sağ kalçanın yapmış olduğu çıkıntı nedeniyle, gövdenin sağında S hareketi oluşmuştur. Yarı çıplak olan bu Aphrodite'lerin kalçalarından aşağısını himation örter. Bu himationun bir ucu, sol omuzdan aşağıya iner. Himationun kalçalar çevresinde ve sol omuzdan aşağıya inen kenarında kıvrımların kalın bir şerit gibi gösterilmesi, aşağı yukarı tüm Aphrodite'lerin himationları için ortak bir özelliktir. Pazılarında ve bileklerinde bilezikler, kulaklarında küpeler, boyunlarında ise kolyeler taşırlar.

İzmir Arkeoloji Müzesi'nde korunmakta olan pişmiş topraktan yapılmış bir Aphrodite heykelciği (Env. 5135), 1965 yılında müsadere yoluyla ele geçirilmiştir (Resim: 1-5)³. Geliş yeri Manisa ilinin Kula ilçesi olarak gösterilmiştir. Alnın ortasında ikiye ayrılan saçlar, kavun dilimini andıran biçimde stilizasyona sahiptir. Başın arkasındaki stilizasyon ise çok daha değişiktir (Resim: 4). Peruka izlenimini yaratan saçların altından gelen ve boynun iki yanından geçerek omuzlara dökülen ikişer saç demeti, bu heykelciğin atölyesi için karakteristiktir. Saç örgüsünü andıran bu demetlerde ayrıntılar gösterilmemiştir. Avrupa'ya götürülmeden müsadere edilen İzmir'deki bu büyük boy heykelciğin en yakın benzeri, Londra'da 14 Temmuz 1975 tarihinde Sotheby'nin düzenlediği müzayedede satılmıştır (Resim: 6)⁴. Bu heykelciğin İzmir'dekiyle aynı kalıptan çekilmiş olduğu çok belirgindir. 5 Mayıs 1979 tarihinde Londra'da Christie tarafından düzenlenen müzayedede satılan Aphrodite heykelciği, bu grubun diğer bir örneğidir (Resim: 7)⁵; ancak bunun saç biçimi daha değişiktir. Alnın ortasından ayrılan bukleli saç demetleri, aşağıya doğru inmektedir. Bu saçlardaki ilginç olan yön, boynun iki yanından omuzlara düşen saç demetlerinde ayrıntıların belirtilmiş olmasıdır. İsviçre'de Basel'de özel bir koleksiyonda bulunan Aphrodite heykelciği (Resim : 8,4)⁶ ile Hamburg'da yine özel bir koleksiyonda yer

(3) Pembemsi, mikalı bir hamura sahip bu Aphrodite, 47,4 cm yüksekliğindedir.

(4) *Auction Sotheby London* : 14th July 1975, 66-67, no. 168.

(5) *Important Classical Antiquities, Geneva Saturday, May 5, 1979, Christie's International Limited, Fine Art. Auctioneers, London 1979, Lev. 43, no. 101.*

(6) E. Berger ve diğerleri, *Antike Kunstwerke aus der Sammlung Ludwig, II, Terrakotten und Bronzen, Veröffentlichungen des Antikenmuseums Basel, 4/2, Basel 1982 (bundan sonra : Berger), 200-203, Beilage 5,5.*

alan terracotta (Resim : 9)⁷, bu gruba giren diğer örneklerdir; fakat bunların saç biçimleri ortadan ikiye ayrılmalara karşın, değişik stilizasyon gösterir. Tüm bu Aphrodite'lerin boyları, 46,5-49 cm. arasında değişmektedir. Gövdelerin tümü aynı veya benzer kalıplardan çekilmiş olmalıdır. Boylar arasındaki 1-2 cm.lik fark, değişik saç biçimlerinin farklı yüksekliklerinden kaynaklanmaktadır. Bebekleri ve irisleri işlenmiş olan gözler, tüm gruplarda hemen farkedilir. Bu gözlere sahip yüzlerin ifadeleri de tüm Aphrodite yüzlerinin aynı kalıptan çıktığı izlenimini verir. Birinci grup Aphrodite'lerin bir örneği de bugün Manisa Arkeoloji Müzesi'nde korunmaktadır (Resim : 10-12). 3003 Envanter no.lu bu eserin yüksekliği 35,3 cm.dir. Yani diğerlerinden 11-13 cm. kadar daha kısadır. Bu yüksekliğiyle Manisa Aphrodite'si, diğerlerinin bir türevidir. Yani büyük boydaki Aphrodite'lerin birinden alınan kalıptan çekilmiş olmalıdır. Diademli saç stili diğerlerinden çok farklıdır; ancak omuzlar üzerine düşen saç demetleri, aynı özelliğe sahiptir.

İkinci grup Aphrodite'ler, iki yanındaki Eros'larla birlikte alt ve üst kenarları silmeli olan bir kaide üzerinde dururlar. Birinci gruptaki Aphrodite'ler gibi kollarını iki yana kaldırmış olup, sağ ellerinde tarak, sol ellerinde ise ayna tutarlar. Aslında bu tip de, birinci grup Aphrodite'leri gibi Anadyomene tipinden esinlenilerek yaratılmıştır. Vücut yapıları tümüyle aynıdır. Himation, bu grup Aphrodite'lerde de vücudu yarı çıplak bırakacak biçimde örter. Birinci grup Aphrodite'lerle himationları yönünden ayrılırlar. Sol omuzdan aşağıya inen kalın şerit biçimindeki kıvrımlar, sol kalça üzerinde sağ kalçaya doğru yatay olarak dönüş yapmaktadır. İkinci grup Aphrodite'leri de birinci gruptakiler gibi bilezik, kolye ve küpeler taşımaktadırlar. Aphrodite'lerin iki yanında ikiyeşer Eros yer alır. Eros'lar Korinth başlıklı ayakların önünde ve üzerinde bulunurlar. Elleri ve himationlarının içinde meyve taşırlar.

İkinci gruba giren en güzel örneklerden biri, Sotheby'nin 14 Mayıs 1973 tarihindeki müzayedesinde satılmıştır⁸. Bu eser bugün Oxford'da Ashmolean Museum'da bulunmaktadır (Resim : 13-14)⁹. Saç biçimi birinci grupta sözünü ettiğimiz Hamburg'daki Aphrodite'ninkiyle aynı stildedir (Resim : 9)¹⁰. İsviçre'de Ludwig Koleksiyonunda yer alan Aphrodite heykeli, bu grubun iyi korunmuş diğer güzel örneğidir.

(7) W. Hornbostel, *Stiftung zur Förderung der Hamburgischen Kunstsammlungen, Erwerben*, 1969, 36; *Sammlung Schwarzkopf, Ausstellungskatalog 1969-70*, no. 279; W. Hornbostel ve diğerleri *Kunst der Antike, Schätze aus norddeutschem Privatbesitz*, Mainz/Rhein 1977 (bundan sonra : *Kunst der Antike*), 180, no. 161.

(8) *Auction Sotheby London* : 14 th May 1973, Lev. 11, no. 126.

(9) D. Strong-D. Borwn, *Roman Crafts*, London 1976, 104, Resim 185 ve 197.

(10) Bkz. dipnot 6.

(Resim : 15-17)¹¹. Her iki heykelcikte de Eros'lar iyi korunmuştur. Ludwig Koleksiyonundaki Aphrodite'nin saç biçimi diğerinden oldukça değişiktir. Alın üzerinde ortadan ayrılan saçlar, aşağıya doğru dalgalar biçiminde inmekte ve ensede ters çevrilerek tepede iğnelerle tutturulmaktadır. Bu saç biçimini, Sotheby'nin yine 14 Mayıs 1973 günü Londra'da düzenlenen müzayedesinde satılan Aphrodite'de de bulmaktayız¹². Yalnız bu Aphrodite'nin Eros'larından biri eksiktir. Basel'de özel bir koleksiyonda bulunan bu grubun diğer bir terracottası, gösterdiği işçilik yönünden diğerlerinden daha özensiz olarak yapılmıştır. (Resim : 18)¹³. Buna karşın Eros'ların tümü korunmuştur. Yine Basel'de özel bir koleksiyonda yer alan Aphrodite kaidesiz olup, iki yanında Eros'lar bulunmamaktadır. (Resim : 8-1)¹⁴. Vücut yapısı aynı olup, himationun biçimi değişiktir; fakat yine de himationu açısından bu grupta ele alınması gerekir. Saç biçimi de farklıdır. Bu Aphrodite'lerin boyları kaideleriyle birlikte 53-58,5 cm. arasında değişmektedir. Aradaki farklar, saç ve kaide yüksekliklerinden ileri gelmelidir. Bu ölçülerden kaide yüksekliği (yaklaşık 7 cm.) çıkarıldığında zaman, birinci grup Aphrodite'lerin uzunlukları elde edilebilmektedir. Kanımızca, her iki gruptaki Aphrodite'lerin gövdeleri aynı veya benzer kalıplardan çekilmiştir.

Üçüncü gruba giren Aphrodite'ler, Genitrix tipinde yapılmışlardır. Bunlar da ayakta durmakta olup, sol ellerinde ayna, sağ ellerinde ise kimi zaman tarak tutarlar. Bu terracottaları yapan usta, sağ ele himationun ucunu tutuşturmakla Genitrix tipi Aphrodite yaratmak istemiştir. Yani Anadyomene tipinden bozularak yaratılan Aphrodite, Genitrix tipine dönüştürülmüştür. Sağ el kimi zaman yalnız himationu, kimi zamanda himationla birlikte bir tarağı tutmaktadır. Kolların hareketi, diğer iki grupta olduğu gibidir. Bu grup Aphrodite'lerde de himation, kalçalardan aşağı bölümünü örterek tanrıçayı yarı çıplak olarak ortaya koymaktadır. Yalnız burada himationun hareketi, diğer gruptakilere göre biraz farklıdır. Kalçalar düzeyinde bulunan kalın şerit biçimindeki kıvrımlar, sol kalçadan sağa doğru düşüş gösterirler. Oysa bu durum, birinci grupta terstir. İkinci grupta ise yataydır. Bilezik, küpe, kolye gibi süs eşyaları, diğer gruplarda görülenlerin aynısıdır.

14 Temmuz 1975 günü Sotheby'nin Londra'da düzenlediği müzayedede satılan Genitrix tipi Aphrodite, sağ elinde yalnız himationun ucunu tutmaktadır (Resim : 19)¹⁵. Bu Aphrodite'nin çok benzeri, Almanya'da

(11) Berger, 194 vd.

(12) Auction Sotheby London : 14 th May 1973, Lev. 11, no. 125.

(13) Berger, 199, 203, Beilage 4, 2.

(14) ibid. 200, 203, Beilage 5, 3.

(15) Auction Sotheby London : 14 th July 1975, 66-67, no. 167.

Rhen bölgesinde özel bir koleksiyonda bulunmaktadır (Resim : 20)¹⁶. Aralarındaki tek ayırım, Almanya'da bulunanın sağ elinde ayrıca bir tarak olmasıdır. Her ikisinde de başın ortasından ayrılan saçlar, bukleli demetler biçiminde aşağıya inmektedir. Aynı saç biçimini birinci gruba verdiğimiz Hamburg'daki Aphrodite'de ve ikinci grup içerisinde incelediğimiz Oxford'daki heykelciğe de görmüştük (Resim : 9 ve 13). Bu saç biçiminin diğer bir örneği de İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde korunmaktadır (Resim : 21-23)¹⁷. 74.1 Envanter no.lu bu heykelciğin yalnız belden yukarı bölümü korunmuştur. Arkadaki saç topuzu, saç örgüsünün toplanarak iğneyle tutturulmasıyla oluşturulmuştur. Boynun iki yanından omuzlar üzerine düşen ikişer saç demetinin ayrıntıları belirtilmemiş olup, diğer gruplarda görülenlerle aynı stildedir. Rhen bölgesinde özel bir koleksiyonda yer alan Genitrix tipi bir Aphrodite'nin saç biçimi, en son sözünü ettiğimiz Aphrodite'lerinkine benzerdir (Resim : 24)¹⁸; ancak bu Aphrodite'nin ikinci grup Aphrodite'leriyle benzerlikleri vardır. Bu benzerlik, yanında bulunan figürlerle birlikte üst ve altı silmeli olan bir kaide üzerinde yer almasıdır: 37.2 cm. Yüksekliğinde olan bu Aphrodite, diğerlerinden daha küçük olup, farklı bir kalıptan çekilmiştir. Basel'de özel bir koleksiyonda bulunan Genitrix tipi bir Aphrodite'nin (Resim : 8,2)¹⁹ saçları, yine aynı koleksiyonda yer alan ve birinci gruba verdiğimiz bir Aphrodite'ninkiyle çok benzer (Resim : 8,3)²⁰. Yine bu Aphrodite'nin himationu ise İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde yer alan 7208 envanter no.lu Genitrix tipi bir Aphrodite'ninkiyle aynı stildedir (Resim : 25-27)²¹. Dizlerden aşağısı kırık olan İstanbul terracottası, daha değişik bir saç stili ortaya koyar. Ön tarafta ayrıntıları çok belirgin olan dilimlerden oluşan saç, arkada çok sade olup, bir topuza sahiptir. Başın üzerinde çok stilize edilmiş bir diadem bulunmaktadır. Yine İzmir Arkeoloji Müzesi'nde bulunan Aphrodite'nin başında da çok stilize edilmiş bir diadem vardır (Resim : 3). Üçüncü gruba giren altı Aphrodite'den beşinin gövdesi, kanımızca aynı veya benzer kalıptan gelmiştir. Böylece üç ayrı grupta sınıfladığımız onyediyetmiş adet Aphrodite'den yükseklikleri birbirine çok yakın olan onbeşinin gövdeleri, aynı veya benzer kalıptan çekilmiş olmalıdır. Yalnız birinci gruba verdiğimiz Manisa'daki

(16) *Antiken aus rheinischen Privatbesitz*, Köln 1973 (bundan sonra : *Antiken*), 190, Lev. 128, no. 294.

(17) 74.1 envanter no.lu olan bu heykelciğin mevcut yüksekliği 20 cm dir. Kalın cidarlı olup, iyi pişmemiştir. Mikali, pembemsi hamura sahiptir. 1974 yılında İstanbul günrüğünde müsadere edilmiştir.

(18) *Antiken*. 190, Lev. 132, no. 293.

(19) *Berger*, 200, 203, Beilage 5, 4.

(20) Bkz. dipnot 6.

(21) Bu heykelciğin mevcut yüksekliği 40,5 cm olup, İstanbul Arkeoloji Müzesine satın alma yoluyla girmiştir.

3003 no.lu Aphrodite ile üçüncü grupta sözünü ettiğimiz Almanya'da Rhen bölgesindeki bir koleksiyonda bulunan Genitrix tipi Aphrodite (Resim : 10 ve 24), daha küçük boyda oldukları için bunlarla aynı kalıptan çıkmamışlardır. Şimdiye kadar sözünü ettiğimiz terracottalar, gösterdikleri teknik ve stilistik özellikler nedeniyle aynı atölyenin üretimi olmalıdırlar.

Yaptığımız araştırmalara göre bu terracottaların, Manisa'nın çevresinde üretildiğini saptamış bulunmaktayız .Bu atölyeye, üretimlerinin çoğunun Aphrodite figürleri olması nedeniyle, «Aphrodite'ler Atölyesi» ismini vermeyi şimdilik uygun buluyoruz. Aphrodite'ler Atölyesinin yukarıda sözünü ettiğimiz heykelciklerinin dışında başka üretimlerinin de olduğu kanısındayız. Nitekim Almanya'da Rhen bölgesinde özel bir koleksiyonda yer alan ayakta duran çıplak Aphrodite, 35,7 cm yüksekliğinde olup, yukarıda üç grupta incelediğimiz onbeş Aphrodite'nin bir türevidir. (Resim : 28)²². Gösterişli bir saç biçimi vardır. Kollarının duruşu da aynıdır. Sağ kolunun ve sol kalçasının üzerinden geçen himationun stili, şimdiye kadar gördüklerimize oranla oldukça ilkeldir. Bu tip himationu, başka Aphrodite'lerde de göreceğiz. İzmir Arkeoloji Müzesi'nde bulunan 5991 envanter no.lu terracotta da son olarak sözünü ettiğimiz Almanya'daki Aphrodite ile aynı kalıptan çıkmış olmalıdır (Resim : 29). Yalnız İzmir'deki heykelcik göğüslerinin altından itibaren kırık ve eksiktir. Kolları da yoktur. Saç biçiminde biraz farklılık vardır. Boynundaki kolyede daha sadedir; fakat İzmir'deki Aphrodite'de görülen boynun iki yanından omuzlara düşen ikiye saç demetinin stili de diğerlerine çok benzemektedir; Bu nedenden ötürü de bu pişmiş toprak heykelcikler, Aphrodite'ler Atölyesinin üretimlerinden olmalıdır. Yine bu boylarda olan Basel'de özel bir koleksiyonda yer alan iki Aphrodite'nin stili de bu atölyenin özelliklerini göstermektedir (Resim : 30 ve 31)²³. Her ikisi de kaide üstünde olup, yanlarında Eros figürleri bulunmaktadır. Kaideleriyle birlikte yükseklikleri 40 ve 41,5 cm.dir. Kolların duruşu, gövdenin yapısı, kaidenin biçimi, yükseklikleri ve en önemlisi, gövdelelerinin diğer büyük boy Aphrodite'lerin bir türevi olması, bu terracottaların Aphrodite'ler Atölyesinin bir üretimi olduğunu ortaya koyar. Basel'deki bu iki Aphrodite'nin himationları çok ilkeldir. Almanya'daki heykelciğin himationunun da aynı elden çıktığı açıktır (Resim : 28). Kaldırdıkları kollarının taşıdığı himationlar, vücudu tümüyle açıkta bırakmaktadır.

Federal Almanya'nın kuzeyinde özel bir koleksiyonda korunan 26,2 cm. yüksekliğindeki bir Aphrodite heykelciği, Aphrodite'ler Atölyesinin

(22) *Antiken*, 188, Lev. 130, no. 286.

(23) *Berger*, 200, 203, *Bellage* 5, 1-2.

stiliyle büyük benzerlik gösterir (Resim : 32)²⁴. Vücudunun ve başının biçimlendirilişi, ellere göre çok üstündür. Elleri son derece ilkel yapılmıştır. Boynun iki yanından omuzlara düşen birer saç demeti de Aphrodite'ler Atölyesinin belirgin bir özelliğidir. Tümüyle çıplak olan Aphrodite'nin bacakları arasında himationu andıran bir kumaş parçası vardır. Manisa Arkeoloji Müzesi'nde korunan 3002 no.lu Aphrodite, 36 cm. yüksekliğe sahip olup, olasılıkla Aphrodite'ler Atölyesinin büyük boy terracottalarının bir türevidir (Resim : 33-35); ancak üzerindeki himationun biçimi değişiktir. 1970 yıllarına doğru müsadere yoluyla müzeye girmiş olan bu Aphrodite, sağ eliyle saçını tutmaktadır. Sol elinde ise bir ayna vardır. Başın üstünde topuz biçiminde toplanan saçlar, alın üzerinde ikiye ayrılmakta ve omuzlar üzerinde demetler halinde inmektedir. Sotheby'nin ilk kez 6 Aralık 1971²⁵ tarihli müzayedesinde görülen ve sonra aynı galerinin 10 Temmuz 1979²⁶ tarihli müzayedesinde tekrar satışa sunulan 38,7 cm. yüksekliğindeki çıplak Aphrodite de olasılıkla bizim Aphrodite'ler Atölyesinin bir üretimidir (Resim : 36). Katalogda Anadolu'dan gelmiş olarak gösterilmiştir. Saç biçimi, Manisa'da 3002 no.lu Aphrodite ile yakınlık gösterir. Vücudunun yapısı diğerleriyle aynıdır. 10 Eylül 1982 tarihinde Bonn'daki müzayedede satışa sunulan bir terracotta da Aphrodite'ler Atölyesinin üretimi olmalıdır (Resim : 37)²⁷. Kaidesiyle birlikte 52,5 cm. yüksekliğe sahiptir. Gövdesi olasılıkla üç grupta incelediğimiz Aphrodite'lerle yakın bir kalıptan gelmiştir. Sol bacağın duruşunun biraz değişik oluşu kalıplanma tekniğinden kaynaklanmaktadır. Başında bir diadem taşımaktadır. Himationun biçimi ise Manisa Arkeoloji Müzesi'ndeki 3002 no.lu terracottayı andırmaktadır. (Resim : 33). Kollarını tutuş biçimi, alışılan bir tarzdadır. Kaidenin boyutları ve stili, ikinci grupta gördüklerimizin aynıdır. Tek ayrıcalığı, önünde bir yunus balığının bulunmuş olmasıdır. Aphrodite'nin sağ yanında ve omuzunda birer Eros figürünün bulunuşu da yine aynı atölyenin stil anlayışından ileri gelmektedir.

Aphrodite'ler Atölyesi, Aphrodite'yi niş içerisinde de tasvir etmektedir. Bunun için özel olarak nişler de üretmiştir. Freiburg'da bir antika satış galerisinin 1981 yılındaki katalogunda bu atölyenin bir üretimi bulunmaktadır (Resim : 38)²⁸. Niş içerisinde gösterilen Aphrodite'nin stili, gördüğümüz diğer Aphrodite'lerle aynıdır. Kollarını kaldıran Aph-

(24) *Kunst der Antike*, 165-166, no. 142.

(25) *Auction Sotheby London* : 6 th December 1971, 33, Lev. 28, no. 157.

(26) *Auction Sotheby London* : 10 th July 1979, 98-99, no. 233.

(27) *Wichert's Kunstauktionen, Auktion XXI. 10 September 1982-Bonn, Kunstwerke der Antike aus den Sammlungen Dr. Fohrbeck-Dr. Braanam, Bonn 1982, no. 77.*

(28) *Galerie Günter Puhze, Kunst der Antike, Freiburg 1981, 10, no. 92.*

rodite, çıplaktır. Bacakları arasına sıkıştırılmış gibi duran ve sol bacağı örtten himationun biçimi, Kuzey Almanya'da özel bir koleksiyonda yer alan Aphrodite'ye çok benzer (Resim : 32). Basel'de özel bir koleksiyonda korunan diğer bir niş boş olup, içerisine Aphrodite figürü yerleştirilmemiştir (Resim : 39)²⁹. 25 cm. Olan yüksekliği, Freiburg'daki nişle aynıdır. Ondan farkı, kenarlarının önünde birer Eros'un bulunmasıdır. Bu Eros'lar, ikinci gruptaki Aphrodite'lerin yanında bulunanlarla aynıdır. Böylece, Freiburg'daki nişin içerisinde bulunan Aphrodite'nin stili ile Basel'deki nişin önünde yer alan Eros'lar, bu nişleri Aphrodite'ler Atölyesine vermemize kolaylık sağlamaktadır. İstanbul Arkeoloji Müzesinde bulunan 75.215 no.lu niş (Resim : 40) de bunlarla aynı ölçülere sahiptir. İçerisinde hiçbir figürü bulundurmeyen bu nişin kaidesi kırıktır. Mevcut yüksekliği, 22,3 cm. dir. Bu niş müzeye 1975 yılında girmiştir.

İkinci gruptaki Aphrodite'ler ve nişlerin iki yanında bulunan çocuk yaştaki Eros'lar, tek tek de ele geçmiştir. Ayakta duran ve ellerinde meyveler taşıyan bu Eros'lar 10-15 cm. boyundadırlar. Meyveleri, genellikle himationlarının içerisinde veya ellerinde tuttukları sepetlerde taşırlar. İzmir Arkeoloji Müzesi'ne 1965 yılında müsadere yoluyla giren birtakım Eros'lar (Resim : 41), şimdiye kadar sözünü ettiğimiz Aphrodite'lerin yanında duran Eros'larla aynı veya benzer kalıplardan çekilmiş olmalıdır. İzmir'deki 5159, 6179, 5156 ve 5157 envanter no. lu bu Eros'lar, Basel'de özel bir koleksiyonda bulunan Eros'larla aynı kalıplardan çekilmişlerdir. (Resim : 42)³⁰. Manisa Arkeoloji Müzesi'nde bulunan 1703 envanter no.lu Eros heykelciği (Resim : 43) de İzmir'deki 5159 envanter no. lu Eros ile aynı kalıptan çekilmiştir. Basel'dekilerin ikisi de bunlarla aynı kalıptan çıkmış olmalıdır. İzmir'deki Eros'un sırtındaki iz (Resim : 44), bunun bir yere tutturulmuş olduğunu göstermektedir. Kırımımızca bu çocuk Eros heykelciği, büyük boy bir Aphrodite'nin yanındaki Korinth başlıklı ayaklardan birine sırtından sabitleştirilmiştir.

Böylece Manisa çevresinde etkinlikte bulunan ve «Aphrodite'ler Atölyesi» ismini verdiğimiz bir terracotta atölyesinin üretimlerini görmüş olduk. Çoğu Avrupa koleksiyonlarında yer alan bu atölyenin ürettiği heykelcikler, arkeoloji dünyasında özgün olarak tanınmaktadır. Bize göre modern bir atölye olan «Aphrodite'ler Atölyesi» son 25 yıl içerisinde etkin olmuştur. Şimdi bu Aphrodite ve Eros'ların niçin sahte olduklarını ortaya koymaya çalışalım.

Aphrodite'ler Atölyesi Üretimlerinin Sahte Oluş Nedenleri :

Yukarıda da söylediğimiz gibi pişmiş topraktan yapılmış heykelciklerin sahte olup olmadıklarını iki yoldan anlarız. Bunlardan termolümi-

(29) Berger, 199, 203, Beilage 4. 1.

(30) ibid. 199, 203, Beilage 4. 3.

nesans yöntemin uygulanması, bizim konumuzun dışıdır. Burada biz bu heykelcikleri arkeolojik yönden inceleyeceğiz. Bunu yaparken de heykelciklerin teknik ve stilistik özelliklerini göz önünde bulundurmaya çalışacağız.

Teknik Yönden Sahtelik Özellikleri³¹:

Aphrodite'ler Atölyesinin heykelciklerinin içleri boş olup, hiçbirinin arkasında buhar deliği bulunmamaktadır (Resim : 2, 11, 17, 26, 34, 44). Buhar deliklerinin görevi önemlidir. Pişirme sırasında terracottanın içerisindeki su buharı, buradan çıkarak daha iyi pişmelerini sağlar; bu nedenle yapılmaları zorunludur. Elle biçimlendirilmiş olan Erken Arkaik döneme ve öncesine ait terracottalar, içleri dolu oldukları için arkalarına buhar deliği yapılmamıştır. Arkaik dönemden itibaren kalıpla yapılmış olan heykelciklerin arkalarında, genelde buhar deliği bulunur. Antik dönemde kalıptan çekilmiş buhar deliksiz heykelcikler de vardır; fakat bu durumda eserin kaidesinin altı açıktır. Bu açıklık, buhar deliği görevini görür. İlk kalıpların alındığı modelin içi doludur; bu nedenle bunlarda buhar deliğine rastlanmaz. İçi boş bir heykelciğin arkasında buhar deliği yoksa ve kaidesinin altında da bir açıklık bulunmuyorsa, yani pişirme sırasında su buharının çıkabileceği büyükçe bir delik yapılmamışsa bu tip üretim genellikle sahte olmalıdır. Aphrodite'ler Atölyesinin ustası, buhar deliğinin ne işe yaradığını anlayamadığı için heykelciklerinde bunu kullanmamıştır. Bu heykelcikler, hiçbir yerinde bir açıklığa sahip olmadıklarından, iyi pişmemişlerdir; bu nedenle hamurlarının yer yer döküldüğü ve heykelciklerin de kolay bozulabilir, kırılabilir bir nitelikte oldukları gözlemlenmektedir. Özgün eserlerde buhar deliklerinin biçimleri, dönemlere göre değişiklik gösterir. Buhar deliğinin bulunduğu çok sayıdaki diğer sahte terracottalarda, bunların biçimleri ait olmaları gerektiği dönemlere uygunluk göstermez. Bu özellik de sahte terracottaların tanınmasına yardımcı olur.

Aphrodite'ier Atölyesi, heykelciklerini ensiz olarak yapmıştır. (Resim : 5, 12, 14, 23, 35). Yani üçüncü boyut olan kalınlık, yeterince verilmediğinden hacimsiz ve yassı bir görünüme sahiptir. Heykelciğin rahatça ayakta durabilmesi, daha oranlı ölçülere sahip olabilmesi ve özgün eserlere uygunluk sağlayabilmesi için kalınlıklarının da orantılı olması gerekir. Aphrodite'ler Atölyesinin üretimlerinde görülen bu yassılık, heykelciklerin sahte olduklarını gösterir.

Aphrodite'ler Atölyesi, heykelciklerini genelde iki kalıptan oluşturur. Bu heykelciklerde kalıplardan çekilen ön ve arka bölümlerin birle-

(31) Antik dönem terracottalarının yapım teknikleriyle ilgili bibliyografya için bkz. RA, 1985, 77-78, 83.

şim yerleri, özgün eserlerdeki gibi çok başarılı rötuşlanmamıştır. Bunun gibi kötü rötuşlama örneklerine heykelciklerin değişik yerlerinde de rastlamaktayız. İyi pişirilmemiş olan bu sahte heykelciklerin yanlarında, yani ön ve arka kalıpların birleşim yerlerinde ayrılma görülür (Resim : 35). Bu duruma özgün eserlerde rastlanılmaz. Bu heykelcikler, kalın cidarlıdırlar. Cidarın kalın olması, ağırlığı arttırır. Oysa antik dönem eserleri, ince cidarlı olup hafiftirler. Kolların omuzlara birleştirilme biçimleri özensizdir. Özgün eserlerde de bu özellik vardır; ancak bunlardaki özensizlik sahtelik havasını yaratmaktadır.

Antik dönemlerde tüm terracottalar renklendirilmemiştir. Boyalı olanların ise çok azı günümüze ulaşmıştır. Günümüzün birtakım ustaları, ürettikleri heykelcikleri güzel görünmesi için boyamaktadırlar. Bu tip eserleri tanımak oldukça kolaydır; çünkü antik dönemdeki boyalar ile günümüzdekiler arasında çok fark vardır. Aphrodite'ler Atölyesinin heykelcikleri genellikle boyanmamışlardır; fakat yüzeylerindeki patina tabakası dikkat çekicidir. Antik dönemlerdeki eserler üzerinde zamanla oluşan patina tabakasını, yeni üretimlerde görmek mümkün değildir. Günümüzün ustaları, ürettikleri heykelciklere özgün bir eser havası vermek için üzerlerini sahte patina tabakasıyla örtmeye çalışırlar. Bunun için genellikle kireç, pudra, toprak ve yapıştırıcı kullanılmıştır. Ayrıca yeni görünüşlerini kaybettirmek için heykelcikler toprağa gömülme ve asitli ortamlarda bırakılmaktadırlar. Böylece oluşturulan patina tabakasıyla yeni heykelciklere özgün havası verilmeye çalışılmaktadır. Aphrodite'ler Atölyesinin heykelcikleri üzerinde de bu tip patinaya rastlanılmaktadır. Aphrodite'ler kimi zaman kirece batırılarak astarlanmakta, kimi zaman da üzerlerine sulandırılmış tutkalla toprak ve kireç parçaları yapıştırılmaktadır. Ayrıca bunların asitli ortamlarda da bırakıldığı anlaşılmaktadır.

Günümüzün terracotta ustalarının fırınlama teknikleri her zaman başarılı olmamaktadır. Sahte heykelcikler üzerinde yanlış fırınlamadan ileri gelen, siyahtan kırmızıya kadar değişen canlı renk tonları görülmektedir. Antik dönemdeki fırınlama yanlışlığından kaynaklanan bu tonlar, günümüze kadar canlılıklarını kaybetmiştir. Aphrodite'ler Atölyesinin heykelciklerinde de bu durum yer yer gözlemlenmektedir.

Stilistik Açıdan Sahtelik Özellikleri:

Aphrodite'ler Atölyesinin Aphrodite heykelcikleri Anadyomene tipinden yaratılmış olmalıdır; fakat bu Aphrodite'ler yanlara kaldırmış oldukları kollarıyla saçlarını tutmazlar. Elllerinde tarak ve ayna taşırlar. Antik dönem terracottalarında tarak tutan Aphrodite heykelciklerine rastlamamaktayız. Bu tip Aphrodite'ler ellerinde genelde elma tutarlar.

Ayrıca tarak tutan sağ ele himationun tutuşturulmasıyla Genitrix tipi yaratılmaya çalışılmıştır. Yani Anadyomene tipinden antik dönemde olmayan taraklı ve aynalı bir tip yaratılmış ve bu tip de Genitrix tipine dönüştürülmüştür. Bu Aphrodite'lere en benzer örnek, Pergamon'un güneydoğusunda bulunan Dünderli'daki bir mezarda bulunmuştur³². M. S. 1. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen bu Aphrodite'nin gerek vücudu gerek kollarını tutuş biçimi, sözünü ettiğimiz Aphrodite'lere çok yakındır. Tümüyü çıplak olan bu Aphrodite'nin sol bacağı üzerinde duran himationun duruş biçimini, Aphrodite'ler Atölyesinin birtakım üretimleri üzerinde bulmaktayız (Resim : 32). Eski Fransız kazıları sırasında Myrina'da bulunmuş olan Anadyomene tipi bir Aphrodite'nin vücudu, Aphrodite'ler Atölyesinin üretimlerine çok yakındır³³. Myrina Aphrodite'lerinde de vücudun ağırlığını sağ bacak taşımakta olup, sol bacak yana atılmıştır. Batı Anadolu'daki birçok antik merkezde, yarı çıplak veya tümüyü çıplak Anadyomene tipi Aphrodite'ler ele geçmiştir³⁴. Aphrodite'ler Atölyesinin Genitrix tipi heykelcikleri, antik dönemdeki örneklerle benzemezler; çünkü bunlar yukarıda sözü ettiğimiz gibi Anadyomene tipinden yaratılan taraklı aynalı Aphrodite'lerden oluşturulmuştur.

Aphrodite'ler Atölyesinin üç grupta incelediğimiz heykelciklerinde görülen himationların stili, birbirlerine çok yakındır. Gerek sol omuzlarından aşağıya düşen, gerekse kalça üzerinde bulunan kalın şerit biçimindeki kıvrımlar, bu atölyenin tipik bir özelliğidir. Doğal bir görüntüye sahip olmayan bu kıvrım demetlerinin örneklerine antik dönemde rastlamamaktayız. Yine bu atölyenin birtakım Aphrodite'lerinde görülen himation doğallığını tümüyü kaybetmiş olup, antik dönemlerdeki hızlı üretilmiş olan kalitesiz eserlerde bile görülmez (Resim : 28, 30, 31). Bunlardan Federal Almanya'da Rhen bölgesinde özel bir koleksiyonda yer alan Aphrodite heykelciğinin (Resim : 28) himationu, genel stiliyle uyusmaz. Himation bu heykelciğin genel yapısı yanında son derece ilkel kalır. Doğallıktan uzak olarak yapılan bu himation örnekleri, antik dönem terracottalarının hiçbirinde karşımıza çıkmamaktadır; bu nedenle de ilkel himationlar, bu heykelciklerin özgün olmadıklarını açıkça ortaya koymaktadırlar.

Manisa çevresinde üretim yaptığını sandığımız bu atölyenin büyük boy Aphrodite'lerinde görülen gerdanlıklar, çok ilgi çekicidir. Zengin bir biçimde işlenen bu mücevherlerin antik dönem terracottalarında

(32) E. Töpperwein, *Terrakotten von Pergamon*, Berlin 1976 (bundan sonra : *Töpperwein*), 155, Lev. 102, 2.

(33) S. Mollard-Besques, *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre cuite grecs, étrusques et romains. II, Myrina Musée du Louvre et Collections des Universités de France*, Paris 1963 (bundan sonra : *Louvre II*), Lev. 19 a, Myr 38.

(34) Batı Anadolu'da ele geçen Anadyomene tipi Aphrodite'ler : A. Philadelphus,

benzerleri yoktur. Ayrıca taştan yapılmış büyük boy kadın heykellerinde de böylesine rastlanılmaz. Bunlar 'günümüzün takılarını andırmaktadırlar.

Aphrodite'ler Atölyesinde üretilen Aphrodite'lerin saç biçimi, genellikle Severus'lar dönemi özelliklerini gösterirler. İzmir Arkeoloji Müzesi'ndeki 5135 envanter no.lu Aphrodite'nin saç biçimi (Resim : 3-4), Sotheby'de 14 Temmuz 1975 tarihinde satılan heykelcikle (Resim : 6) aynıdır. Bunlar özellikle başın arkasında görülen saç stilizasyonu ile Erken Severus'lar döneminin, yani Julia Domna'nın saç stili özelliklerini gösterirler³⁵.

Hamburg'daki özel bir koleksiyonda bulunan (Resim : 9), Oxford'da Ashmolean Museum'da sergilenen (Resim : 13-14), Sotheby'nin 14 Temmuz 1975 tarihli müzayedesinde satılan (Resim : 19), Federal Almanya'da Rhen bölgesindeki özel bir koleksiyonda korunan (Resim : 20 ve 24) ve İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde yer alan (Resim : 21-23) Aphrodite'lerin saç stilleri aynıdır. Bunların saç biçimi, Caracalla'nın karısı Plautilla'nın saçlarından esinlenerek yapılmış olmalıdır³⁶; bu nedenle M. S. 3. yüzyılın başlarının stilini gösterirler.

İsviçre'de Ludwig Koleksiyonunda bulunan Aphrodite'nin saç stili ise daha değişikdir (Resim : 16). Philippus Arabs'ın (M. S. 244-249) karısı Otacilia Severa'nın saç stilinden esinlenilerek oluşturulmuş olmalıdır³⁷. Saçların arka tarafındaki stilizasyonu ise Efes Müzesi'ndeki fildişi

-
- Athen 1928 (bundan sonra : *Philadelphus*), Lev. 84 94; *Louvre II*, Lev. 19 a-f. S. Besques, *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre cuite grecs, étrusques et romains*. III, *Epoques hellénistique et romaine, Grèce et Asie Mineure*, Paris 1972, Lev. 56 b, D. 273, Lev. 156 c, D. 852, Lev. 339; *Töpperwein*, Lev. 34, no. 207-209; P.G. Leyenaar-Plaisier, *Les terres cuites grecques et romaines, Catalogue de la collection du musée national des antiquités à Leiden*, Leiden 1979 (bundan sonra : *Leiden*), Lev. 136, no. 1058, Lev. 148, 110, 1144, Lev. 149, no. 1145.
- (35) K. Wessel, «Römische Frauenfiguren von der severischen bis zur konstantinischen Zeit», *AA* 1946-47, 63-64; D.G. Mitten-S.F. Doeringer, *Master Bronzes from the Classical World*, Mainz on Rhine 1967, 242-243; J. İnan - E. Alföldi Rosenbaum, *Römische und frühbyzantinische Porträtplastik aus der Türkei*, Main am Rhein 1979 (bundan sonra *İnan - Alföldi Rosenbaum*), Lev. 83.
- (36) K. Wessel, *AA* 1946-47, 65-66; H.B. Wiggers - M. Wegner, *Das römische Herrscherbild Caracalla bis Balbinus*, Berlin 1971, Lev. 28; *İnan-Alföldi Rosenbaum*, Lev. 206.
- (37) K. Wessel, *AA* 1946-47, 67-68; I. Meischner, *Das Frauenporträt der Severerzeit*, Berlin 1964, 169 vd.; M. Bergman, *Studien zum römischen Porträt des 3. Jahrhunderts n. Chr.*, Bonn 1977, Lev. 7,5-6, Lev. 8,1-2; M. Wegner, *Das römische Herrscherbild, Gordianus III. bis Carinus*, Berlin 1979, Lev. 24-25.

bir heykelcik başında da görmekteyiz (Resim : 17)³⁸. Bu fildişi baş, M. S. 250-260 yıllarına tarihlenir. Buna göre Ludwig Koleksiyonundaki Aphrodite'nin saçı, M. S. 3. yüzyılın ortalarının stilini göstermektedir.

İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde korunan 7208 envanter no.lu heykelciğin başının ön tarafındaki saç stilini Efes Müzesi'nde Severus'lar dönemine ait bir kadın başında bulmaktayız (Resim : 27)³⁹. İstanbul terracottasının başının arka bölümündeki topuzlu saç stili ise daha erken dönem terracottalarında görülür (Resim : 26). Aphrodite'ler Atölyesinin diğer birtakım Aphrodite'lerinin saç stilleri ise, Flavius'lar dönemi özelliğini gösterirler (Resim : 28-29, 31-33, 36-37)⁴⁰.

Koroplastik sanatı, son parlak dönemini M. S. 1. yüzyılda yaşar. Bundan sonra hızla düşüş gösterir ve M. S. 2. yüzyılda terracottalar ortadan kalkmaya başlar. Bunda belki de Hristiyanlık dininin yaygınlaşmaya başlamış olmasının etkisi vardır; fakat Anadolu'da M. S. 3. yüzyılda terracottalara pek rastlamamaktayız. Buna karşın, karşımıza birdenbire Severus'lar dönemine ait kaliteli birtakım pişmiş toprak heykelciklerin çıkması çok şaşırtıcıdır. Bunların ele geçen ilk örnekler olduğunu kabul etsek bile, şimdiye kadar çeşitli antik kentlerin Roma tabakalarında yapılan kazılarda bu özelliklere sahip tek bir terracottanın bile bulunmamış olması, bu heykelciklerin özgün olmadıklarını gösterir.

Aphrodite'ler Atölyesinin heykelciklerinde anakronizm vardır. Gövdeleri aynı kalıptan çıkan heykelciklerin saç stilleri çok farklı zamanları gösterebildiği gibi, tek bir heykelcikte de bölümler arasında anakronik durumlar görülür. Yukarıda incelediğimiz üzere, birtakım heykelcikler saç stilleriyle Flavius'lar dönemine, birtakımı da M. S. 200 yıllarına tarihlenmektedir. Ayrıca gövdesi yukarıda sözü edilenlerle aynı kalıptan çıkan ve M. S. 250 yıllarına tarihlenen Aphrodite heykelciği de vardır. Bir koroplastik atölyesinin bu kadar uzun zaman çalışması, mümkün değildir.

Anakronik duruma Aphrodite'lerin gövdelerinde de rastlanılmaktadır. Bu tip gövdeler, genellikle Erken Roma döneminde görülür⁴¹. Yani Aphrodite'ler Atölyesinin Aphrodite gövdeleri, M. S. 3. yüzyıla ait olamazlar. Birtakım Aphrodite'lerin Eros'larla birlikte üzerinde durdukları

(38) *Inan-Alföldi Rosenbaum*, Lev. 123.

(39) *ibid.* Lev. 110, 3-4, Lev. 111, 1-2.

(40) Flavius'lar döneminde kadın saç biçimlerinin gelişimi üzerine bkz. G. Daltrop, U. Hausmann, M. Wegner, *Die Flavien, Vespasian, Titus, Domitian, Nerva, Julia Titi, Domitilla, Domitia*, Berlin 1966, R. West, *Römische Porträt Plastik*, II, Roma 1970.

(41) *Philadelphus*, Lev. 9-4; *Louvre II*, Lev. 19 a, Myr 36; *Töpperwein*, Lev. 102, 2, *Leiden*, Lev. 94, no. 673.

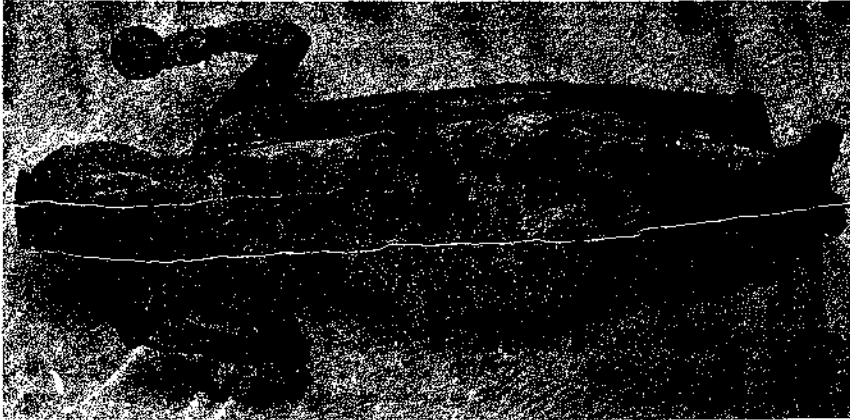
kaidelerde de bu tarihe aykırılık vardır (Resim : 13, 15, 18, 24, 30, 31 ve 37). Üst ve altı profilli olan bu büyük kaide tipi, Geç Hellenistik dönemde karşımıza çıkar⁴². Bir başka anakronizmi ise Eros'larda görmekteyiz. Severus'lar dönemi saç stiline sahip Aphrodite'lerin yanında Geç Hellenistik döneme ait Eros'ların bulunuşu, dönem karmaşıklığı yaratır. M.Ö. 2. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Louvre Müzesi'ndeki Eros⁴³ ile İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunan Eros⁴⁴ aynı kalıptan çıkmış olup, gerek duruşları gerekse himationlarının biçimi açısından Aphrodite'ler Atölyesinin kullandığı Eros'lara benzemektedir; ancak bu iki Eros biraz daha erkendir; fakat tümü Hellenistik dönemde görülen pathetik ifadeye sahiptirler. Aynı heykelcikte değişik zamanlara ait bölümlerin bulunması, çok önemli bir sahtelik göstergesidir. Bu duruma özgün eserlerde kesinlikle rastlanılmaz.

Aphrodite'ler Atölyesinin ustası, özgün olan çıplak bir Aphrodite gövdesine sahip olmalıdır. Vücut kalıpları bundan çekilmiş ve türetilmiştir. Kanımızca yüz de özgündür; ancak göz bebek ve irislerinin işlenişi, büyük heykeltraşıktan esinlenilmiş olmalıdır. Terracottalarda gözün işlenmesine genelde çok sık rastlanılmaz. Anadyomene tipinden taraklı Aphrodite'yi, bundan da kendisine özgü Genitrix tipi Aphrodite'yi yaratan usta, himationun biçimini, kolların duruşunu, ellerdeki nesneleri de kendi anlayışına göre biçimlendirmiştir. En önemli özellik ise, saç biçimlerinin oluşturulmasında izlenmektedir. Aphrodite'ler Atölyesinin ustası, saç biçimlerini büyük heykeltraşlık örneklerini inceleyerek uygulamış yetenekli ve yaratıcı modern bir koroplasthostur.

(42) *Philadelphus*, Lev. 8, 7; G. Kleiner, *Tanagrafiguren, Untersuchungen zur hellenistischen Kunst und Geschichte*, JdI 15. Ergb., Berlin 1942, Lev. 42 b, c; D. Burr Thompson, *Troy The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period*. Supplementary Monograph III, Princeton 1963, Lev. 24, no. 91, Lev. 25, no. 93; *Louvre II*, Lev. 25 b, LY 1639, Lev. 29 e, M 11, Lev. 34 c, Myr 49, Lev. 56 a, LY 1503, Lev. 56 b, Myr 636, Lev. 73 a, Myr 110, Lev. 102 a, Myr 214, Lev. 106 b, Myr 206, Lev. 135 c, B 65, Lev. 137 e, Myrina 687, Lev. 165 b, Myr 303, Lev. 250 e, Myrina 689.

(43) *Louvre II*, 50, Lev. 61 e, Myr 144.

(44) G. Mendel, *Catalogue des figurines de terre cuite, Musée impériaux ottomans*, İstanbul 1908, 313, no. 2394.

Resim : 1 — Aphrodite heykeli.
İzmir Arkeoloji müze-
si, Env. No. 5135. H. 47.4
cm.

Resim : 2 — Bir önceki heykel-
ciğin arkadan gö-
rüşü

Resim : 3 — Resim 1'deki heykeliğin önden görünüşü (detay)

Resim : 4 — Resim 1'deki heykeliğin arkadan görünüşü (detay)

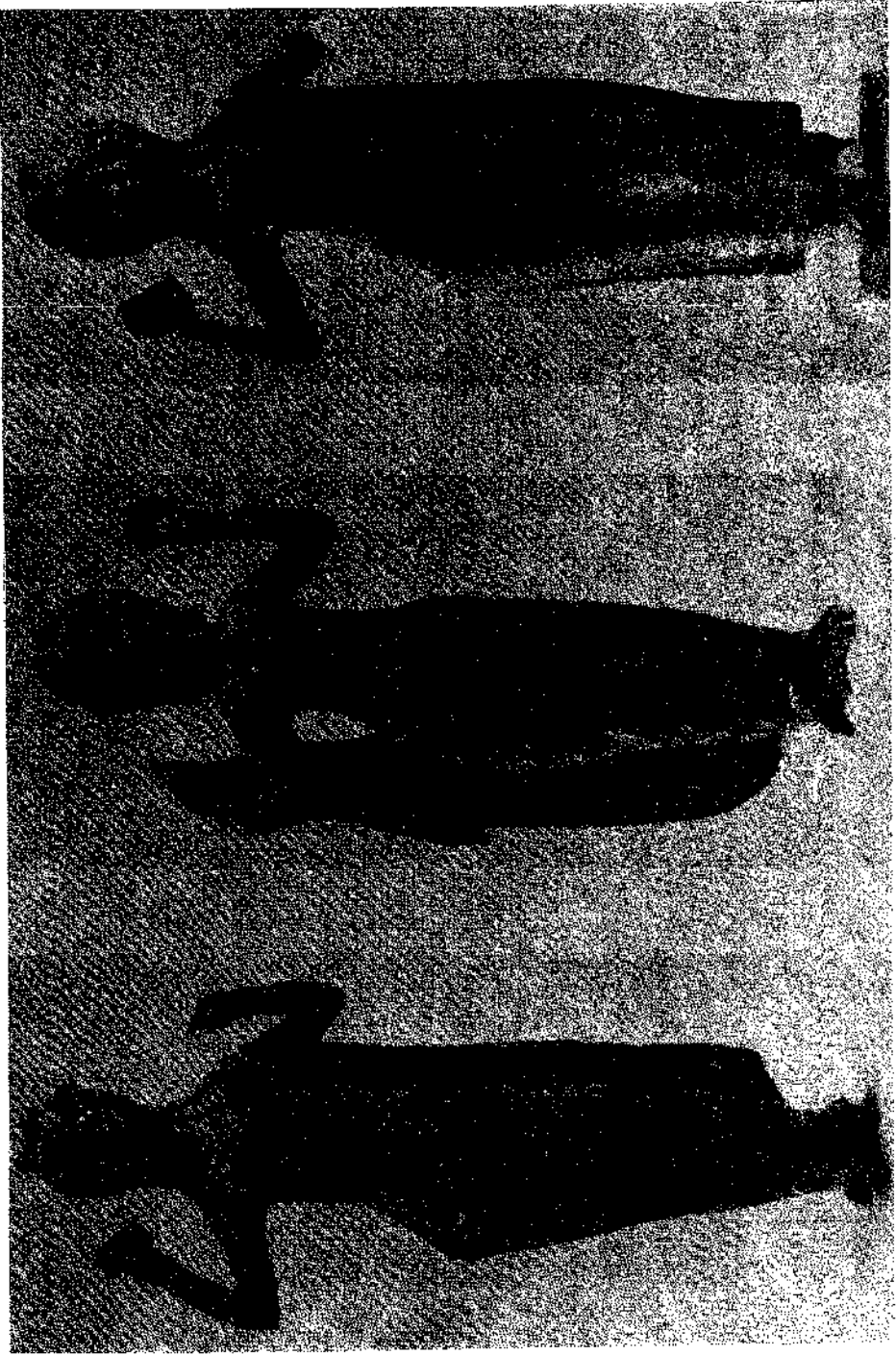
Resim : 5 — Resim i'deli heykelciğin üstten görünüşü

Resim : 6 — Aphrodite heykelciğı. Sotheby'nin 14 Temmuz 1975 tarihli müzayede katalogundan (No : 168) H. 46,4 cm.

Resim : 7 — Aphrodite heykelciğı. Christie'nin 5 Mayıs
1979 tarihli müzayede kataloğundan (No. 101)

Resim : 8 — Aphrodite heykeltciği. Basel'de özel bir koleksiyondan. 1 : H. 48 cm., 2 : H. 46 cm., 3 : H. 49 cm.

Resim : 9 — Aphrodite heykelciğı. Hamburg'da
özel bir kolleksiyondan. H. 49 cm.

Resim : 10 — Aphrodite heykelciği.
Manisa Arkeoloji Mü-
zesi, Env. No. 3003.
H. 35.3 cm.

Resim : 11 — Bir önceki heykelci-
ğin arkadan görü-
nüğü

Resim : 12 — Resim 10'daki hey-
kelciğin yandan gö-
rünüğü

Resim : 13 — Aphrodite heykelciğı. Oxford'da Ashmolean Museum, H. 58,5 cm.

Resim : 14 — Bir önceki heykelciğın üstten görünüşü

Resim : 15 — Aphrodite heykelciği. Basel'de Ludwig koleksiyonundan. H. 56,5 cm.

Resim : 16 — Bir önceki heykelciğin başı

Resim : 17 — Resim 15'teki heykelciğin diğer
görünüşleri

Resim : 18 — Aphrodite heykelciğı. Basel'de özel bir koleksiyondan. H. 53 cm.

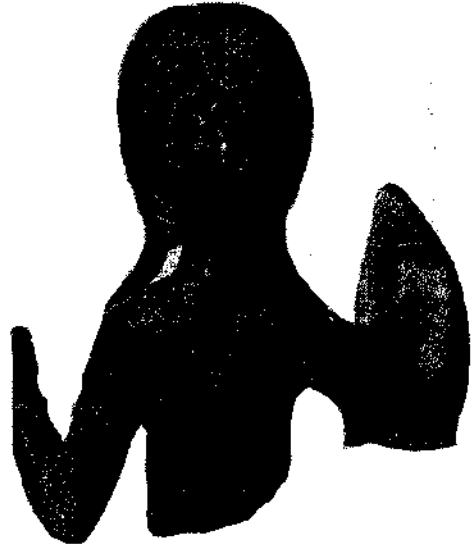
Resim : 19 — Aphrodite heykelciğı.
Sotheby'nin
14 Temmuz
1975 tarihli
müzayede
katalogun-
dan
(No : 167).
H. 50,2 cm.

Resim : 20 — Aphrodite heykelciğı.
Federal Almanya'da
Rhen bölgesindeki özel
bir koleksiyondan. H.
49,5 cm.

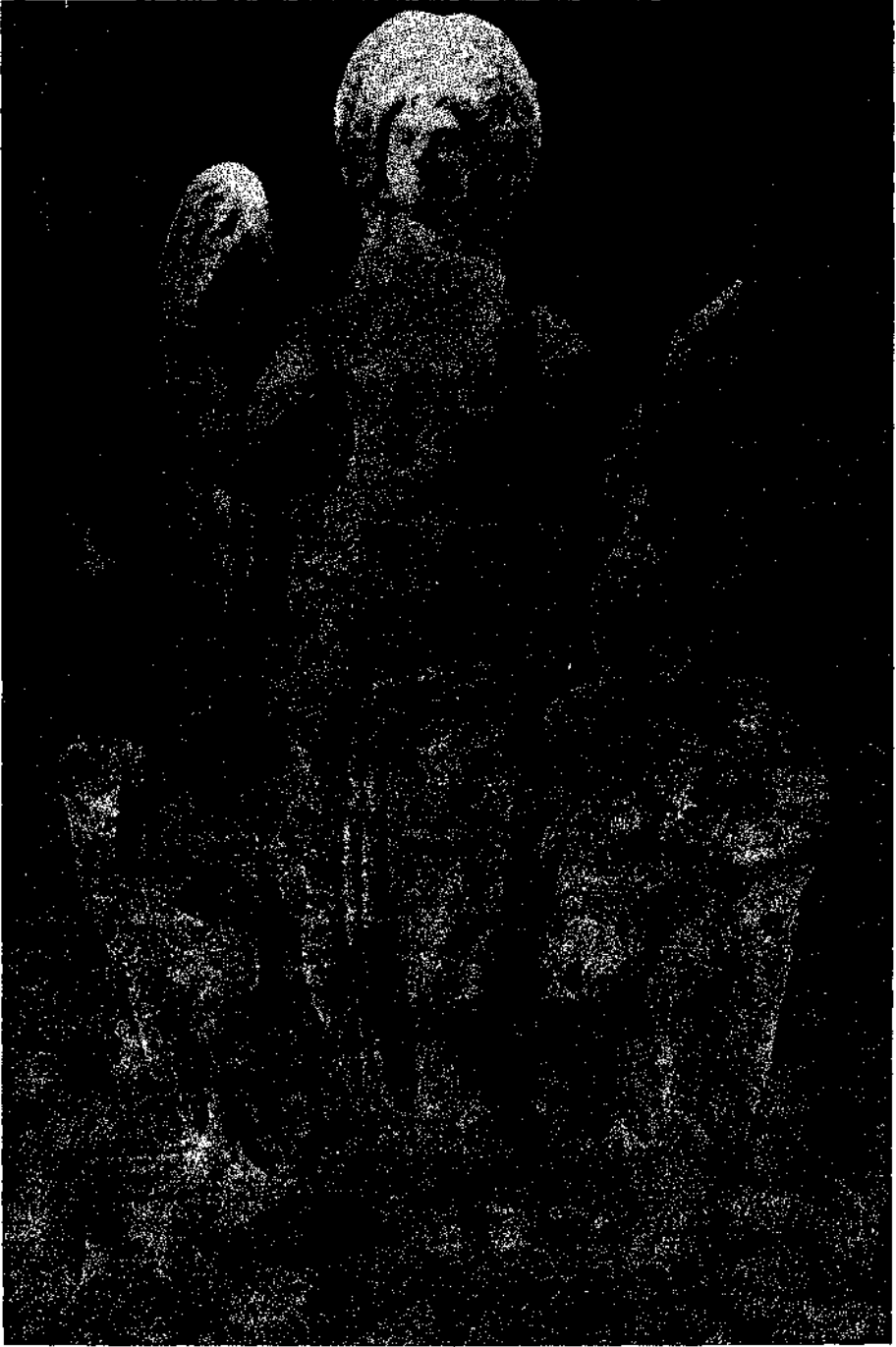
Resim : 21 — Aphrodite heykelciğı. İstan-
bul Arkeoloji Müzesi.
Env. No. 74.1 H. 20 cm.

Resim : 22 — Bir önceki heykelciğın ar-
kadan görünüşü

Resim : 23 — Resim 21'deki heykelciğın üstten görünüşü

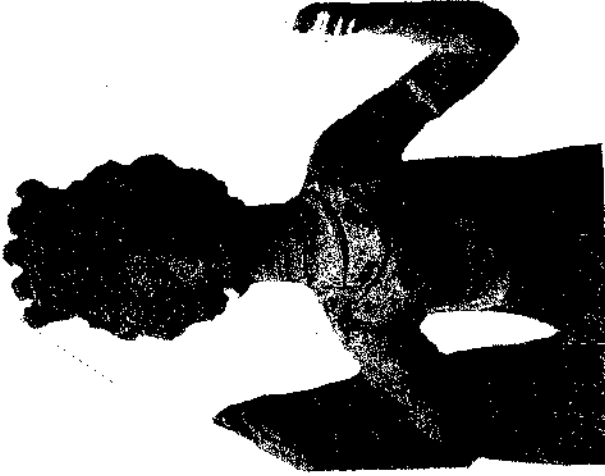
Resim : 24 — Aphrodite heykelciğı. Federal Almanya'da Rhen bölgesinde özel bir koleksiyondan. H. 37,2 cm.

Resim : 25 — Aphrodite heykelciği
İstanbul Arkeoloji
Müzesi, Env. No. 7208.
H. 40,5 cm.

Resim : 26 — Bir önceki heykelci-
ğin arkadan görü-
nüşi

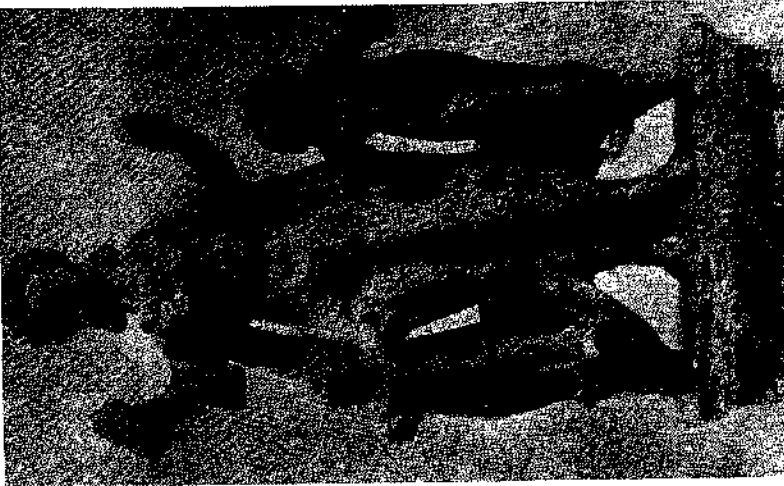

Resim : 27 — Resim 25'deki heykel-
ciğin önden görünü-
şü (detay)

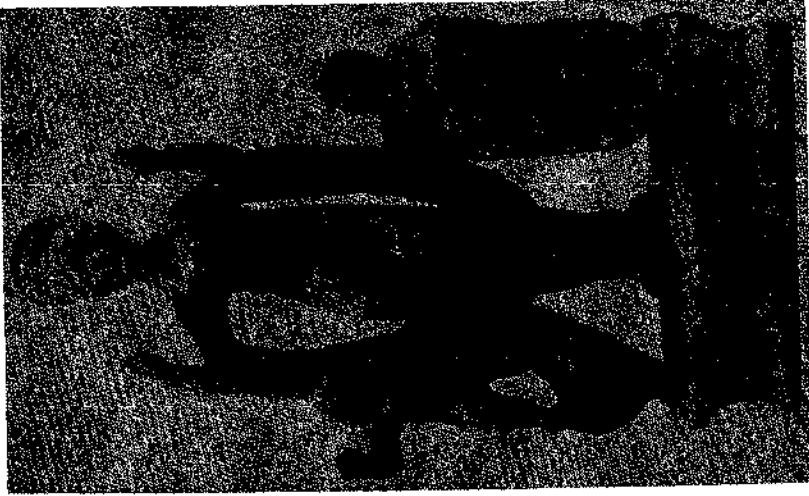
Resim : 28 — Aphrodite heykelciği. Federal
Almanya'da Rhen bölgesinde özel
bir koleksiyondan. H. 35,7 cm.

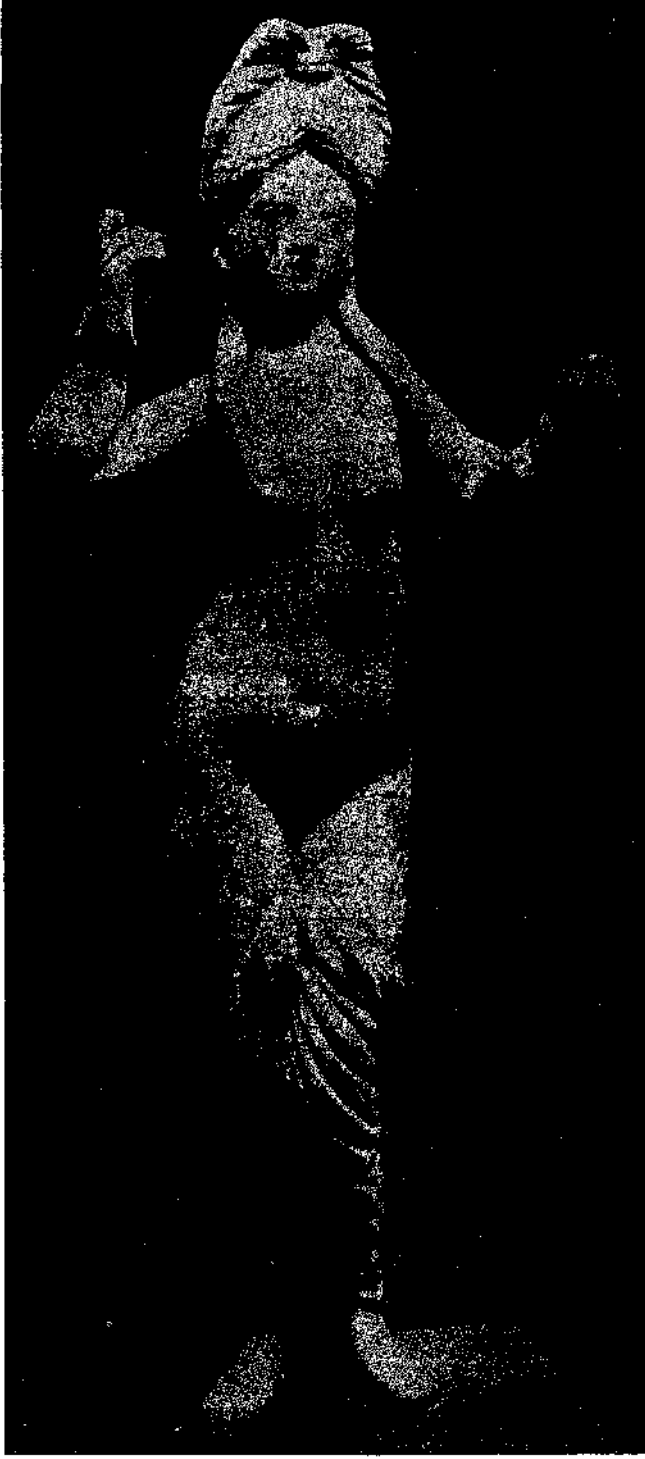
Resim : 29 — Aphrodite heykelciği. İzmir Ar-
keoloji Müzesi, Env. No. 5991
H. 15,5 cm.

Resim : 30 --- Eros'lar arasında Aph-
rodite. Basel'de özel bir
koleksiyondan. H.
41,5 cm.

Resim : 31 --- Eros'lar arasında Aph-
rodite. Basel'de özel bir
koleksiyondan. H. 40 cm.

Resim , 32 — Aphrodite heykelciğı. Kuzey Almanya'da özel
bir koleksiyondan. H. 26,2 cm.

Resim : 33 — Aphrodite heykelciğı. Manisa Arkeoloji Müzesi, Env. No. 3002. H. 38 cm.

Resim : 34 — Bir önceki heykelciğın arkadan görünüşü

Resim : 35 — Resim 33'teki heykelciğın yandan görünüşü

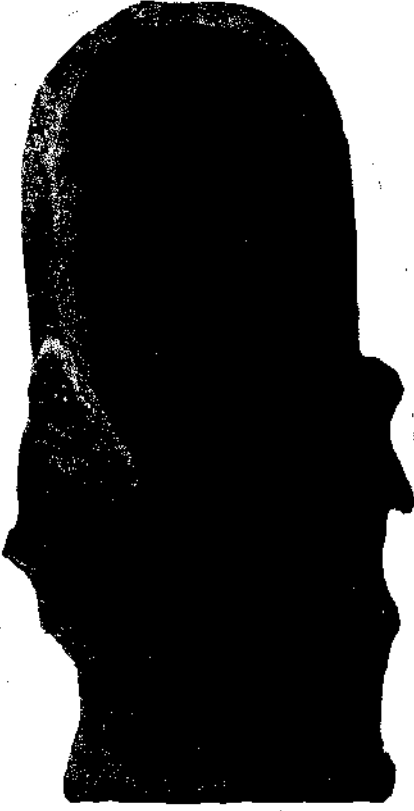
Resim : 36 — Aphrodite heykelciğı. Sotheby'nin 6 Aralık 1971 tarihli (No. 157) ve 10 Temmuz 1979 tarihli (No. 233) müzayede kataloğundan. H. 38,7 cm.

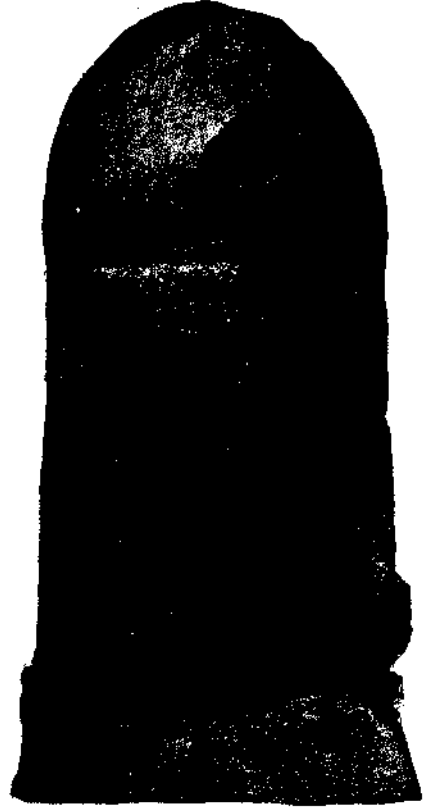
Resim : 37 — Eros'lu Aphrodite heykelciğı. Bonn'da Wicbert'in 10 Eylül 1982 tarihli müzayede kataloğundan (No. 77) H. 52,5 cm.

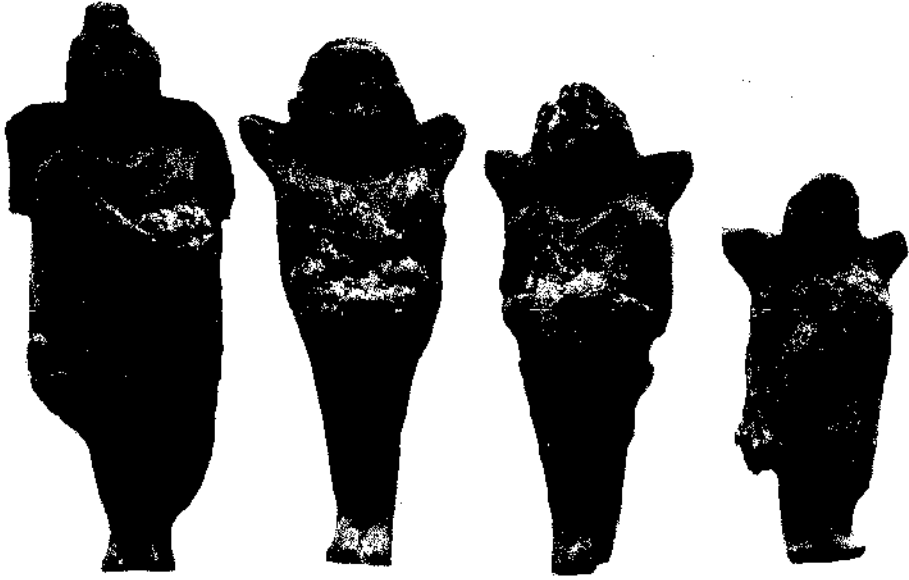
Resim : 38 — Niş içerisinde Aphrodite. Freiburg'da Galerî Günter Puhze'nin 1981 yılındaki satış kataloğundan. (No. 92)
H. 25 cm.

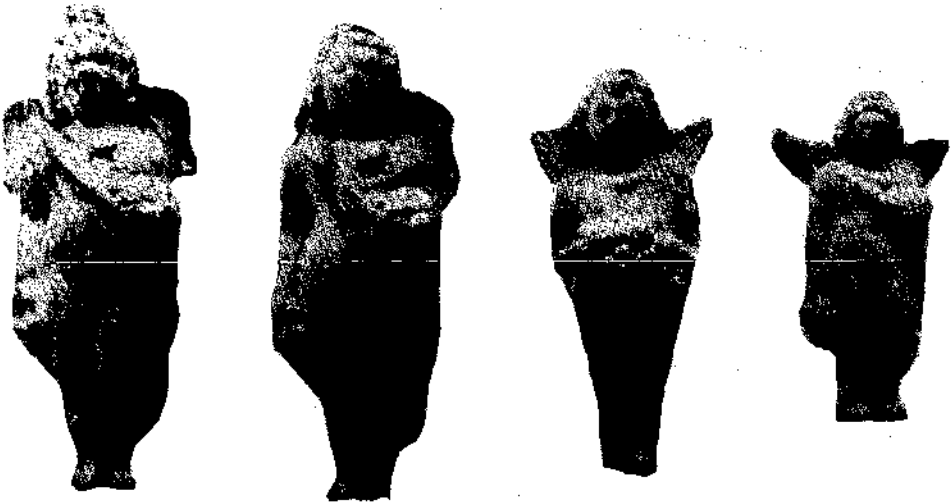
Resim : 39 — Niş. Basel'de özel bir
kolleksiyondan. H. 25
cm.

Resim : 40 — Niş. İstanbul Arkeoloji
Müzesi, Env. No. 75.215.
H. 22,3 cm.

Resim : 41 — Eros heykelcikleri. İzmir Arkeoloji Müzesi, Env. No. 5159, H. 15 cm; Env. No. 6179, H. 14 cm; Env. No. 5156, H. 12,5 cm; Env. No. 5157, H. 10,5 cm.

Resim : 42 — Eros heykelcikleri. Basel'de özel bir koleksiyondan. H. 15,2; 15,1; 13 ve 10,7 cm.

Resim : 43 — Eros heykelciğı. Manisa
Arkeoloji Müzesi, Env.
No. 1703. H. 14,5 cm.

Resim : 44 — Bir önceki hey-
kelciğın arkadan
görünüşü

ELAZIĞ-BİNGÖL YÜZEY ARAŞTIRMASI, 1987

Veli SEVİN *

Malatya, Elazığ, Bingöl ve Tunceli illeri sınırları içinde, esasen Urartu Devleti'nin güneybatı yayılımı ile ilgili olarak başlatığımız yüzey araştırmalarının üçüncüsünü 1987 yazında gerçekleştirdik¹.

Eski yıllarda olduğu gibi, 1987 yılında da çalışmalarımızı Elazığ'ın batısı ve doğusu olmak üzere iki ana bölüme ayırarak sürdürdük². Batıdaki çalışmalar esas olarak Fırat kıyılarıyla Elazığ-Harpur arasındaki eski ulaşım sistemine ilişkin bulguları saptamaya yönelikti. Önceden de bildirmiş olduğumuz gibi, söz konusu bölgedeki engebeli arazi yapısı, batıdan Malatya üzerinden gelip Fırat'ı aşarak kuzey-kuzeydoğu yönünde yapılacak ulaşım, günümüzde de küçük çapta kullanımı sürdürülen iki doğal geçitle olanak tanımaktadır. Bunlardan Çiğdemlik-Arapuşağı-Kızıluşağı-Baskil güzergahını izleyen batıdaki üzerinde 1986 yılı raporumuzda ayrıntılı bir biçimde durulmuştu (Resim : 1)³.

1987 yazında incelemelerimize bu kez de doğudaki Habibuşağı-Baskil geçidini ele alarak başladık. Malatya çevresinde Fırat'ın karşı kıyısına **Tomisa**'da geçildiği ve bu antik yerleşme yerinin de Habibuşağı'ndaki

(*) Prof. Dr. Veli SEVİN, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 34469, İSTANBUL.

(1) 1987 yılı araştırmamız Kültür ve Turizm Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile O.D.T.Ü. Tarihi Eserleri Kurtarma ve Değerlendirme Araştırma Merkezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türkiye Turizm ve Otomobil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu'nun maddi katkılarıyla yürütülebilmiştir. Araştırmamıza gösterdikleri yakın ilgi ve destek nedeniyle Doç. Dr. Mustafa Özbakan, Prof. Dr. Sencer Tonguç, Prof. Dr. Yaşar Yücel ve Çelik Gülersoy'un şahsında ilgili kurum elemanlarına, bunun yanında inceleme gezimizi yapabilmemiz için sağladığı izin nedeniyle İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yönetim kuruluna teşekkürü zevkli bir görev sayarım. Ayrıca Bingöl ili sınırları içindeki çalışmalarımıza gösterdikleri yakın ilgi nedeniyle Sayın Vali Güner Orbay ve Kültür Müdürü Sayın M. Emin Bazencir'e şükranlarımı sunarım.

(2) Yüzey araştırmalarımız Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi'nden Ar. Gör. Kemalettin Köroğlu, Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nden Ar. Gör. Hasan Bahar, Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nden uzman M. Beşir Aşan ve İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi Aynur Özfirat'tan oluşan bir bilim kuruluyla yürütülebilmiş, Bakanlık Temsilciliği görevini, Kahramanmaraş Müzesi Araştırmacısı Ahmet Denizhanogulları yapmıştır.

(3) Sevinç 1 vdd

Urartu kalesiyle (Tumeişki) eşitliği genellikle benimsenen bir husustur. Oysa bugüne değin bu yörede Klasik Çağlara uzanan bir yerleşme yeri saptanabilmiş değildi. 1987 yılı çalışmalarımızda, bugün Karakaya Baraj Gölü'nün suları altında kalmış olan Osmanlı Dönemi kervansarayı Kömürhan'ın 500 m. kadar kuzeyindeki kayalık Kaletepe Mevkiinde Geç Antik Çağ'a uzanan bir kaleye ve eteklerindeki sivil yerleşmeye ilişkin kalıntılar saptanarak Tomisa'nın olası yeri konusunda güçlendirici anlamda yeni bir kanıt elde edilmiştir.

Kömürhan'dan Elazığ'a uzanan yolun izlediği güzergah üzerinde fazlaca durulmuş değildir. Ancak bu yolun, sanıldığı gibi, önce bir süre doğu ve sonra da kuzeydoğuya yönelerek Elazığ Ovası'na, bugünkü karayolu güzergahından vardığını söyleyebilecek yeterli kanıtla sahip değiliz⁴. Çünkü 1987 yılı araştırmamız sırasında bugünkü karayolu ve çevresindeki yöre kısmen de olsa tarandığı halde, işlek bir ulaşım sisteminin varlığına işaret eden kalıntılar saptanamamıştır. Buna karşılık kuzey-güney yönündeki Baskil Suyu Vadisi 15-20 km. sonra yerini Baskil düzlüğüne bırakmakta buradan da Elazığ/Harput'a kolaylıkla varılabilmektedir.

Geçen yılki raporumuzda da belirttiğimiz gibi, Fırat kıyılarından kuzeye, bugünkü Baskil ilçesine doğru uzanan bu geçitler üzerinde saptadığımız kimi kalıntılar söz konusu vadilerin Eskiçağ'daki kullanımına tanıklık etmektedirler. Geçen yıllara ek olarak 1987 yazında Baskil ilçe merkezinin kuzeyinde 4 km. kadar kuzeyindeki Doğancı Köyü yakınındaki **Haraba** mevkiinde, günümüze fazla kalıntı kalmamış olmakla birlikte, 500 x 400 m. lik bir alanda, güneyden kuzeye doğru yükselen teraslar üzerine inşa edilmiş, olasılıkla geç-antik döneme ilişkin bir yerleşme yeri ile burada bulunup şimdi ilçe merkezindeki bir evin bahçesinde duran Yunanca yazıtlı mezar stelinin (Resim : 2) saptanmış olması, antik yolların güzergahı konusunda yeni veriler sağlamıştır. Fırat kıyılarıyla Elazığ arasındaki konumu açısından stelin buluntu yeri olan Haraba mevkiindeki kalıntıların, Tabula Peutingeriana'da Fırat üzerindeki **Ad Aras**'tan⁵ sonra adı anılan **Thirtonia** kentine ait olması hiç de olanaksız değildir.

Buradan doğuya doğru, Hellenistik-Roma dönemlerinde de yerleşmeye sahne olmuş, Urartular'a ait Haroğlu Kalesi ve daha çok Geç Antik Çağ ve Ortaçağ'da yerleşilmiş olan Haroğlu höyüğü arasından kuzeydoğuya doğru uzanan yol, Elazığ/Harput'a 13 km. kadar uzaklıktaki Hinsor (Örençay) Höyüğü'ne varmaktadır (Resim : 1). İlk Tunç Çağı'ndan beri iskâna sahne olmuş, konisi 100 x 100 m. kadar boyutlarında ve 10 m. yük-

(4) Krş. Mitford, fig. 9; Howard - Johnston, not 83.

(5) Mitford 1191'de **Ad Aras**, Pırot Höyüğü ile eşitlenmiştir; ancak karşı kıyıda olması da olanaksız değildir.

seklisindeki bu höyüğün güney eteklerindeki düzlükte, iri taşlardan yapılmış kimi mimarlık kalıntıları genişçe bir alana yayılmış durumdadır. Bu etek kesiminde yüzeyden toplanan seramik malzeme de daha çok Hellenistik - Roma karakterindedir. Elazığ yakınındaki Hinsor'un, Tabula Peutingeriana'da Ad Aras ve Thirtonia'dan sonra sözü edilen Mazara ile eşitliği düşünülebilir⁶.

Yörede 1985 yılından beri yürüttüğümüz yüzey araştırmalarından anlaşıldığına göre, Malatya - Elazığ arasındaki karayolu ulaşımının Es-kiçağ ve Ortaçağ'larda bugünkünden farklı bir güzergah izleyerek Baskil yöresi üzerinden uzandığını söyleyebilecek duruma gelmiş bulunmaktayız (Resim : 1).

1987 yılında bölgenin batı kesiminde yürüttüğümüz araştırmaların amaçlarından bir başkası da Demir Çağı'nın yerleşme yerlerini saptamaya yönelikti. Bu amaçla geniş bir bölgenin taranması tamamlanarak kimi olumlu sonuçlara varılabilmektedir. Bunlardan en dikkat çekici olanı, önceden Burney'in⁷ belirleyip, İlk Tunç Çağı dışında hakkında hemen hiçbir bilgi vermediği, Elazığ il merkezinin 13 km. güneybatısında, Han-kendi yakınındaki Dilektepe Höyüğü'nde ele geçirdiğimiz Erken Demir Çağı'na ilişkin seramiklerdir.

130 x 120 m. kadar boyutlarında ve 25 m. yüksekliğindeki **Dilektepe Höyüğü**'nün kuzeydoğu kesimi, Malatya - Elazığ demiryolunun yapımı sırasında tahrip edilmiştir. Bölgenin Erken Demir Çağı için son derecede büyük bir önem taşıyan höyüğün günümüzde toprak çekme nedeniyle hala tahrip edilen kuzey kesiminde, irice (0.80 x 0.30 m.; 0.70 x 0.40 m.) taşlardan yapılmış kimi duvar kalıntıları görülebilmektedir.

İlk iskânı İlk Tunç Çağı'na uzanan höyüğün özellikle kuzey etekleri üzerinde bol sayıda Erken Demir Çağ seramiğine rastlanmaktadır (Resim : 3/1 - 11; 4/1 - 10). Hemen tümü kızılkahverenginde kalın astarlı, gayet iyi açkılı ve kuşkusuz ki çarkta biçimlendirilmiş olan bu parçaların ortak özelliği keskin profilli oluşlarıdır. Birkaç istisna dışında gerek çanak ve gerekse çömleklerde en belirgin özellik, ağız kenarından karın keskinliğine doğru inen koştut oluk demetleridir. Bu malzeme kümesinin en yakın benzerlerine Norşuntepe'nin Erken Demir Çağ tabakalarında rastlanmıştır. Özellikle kimi çömleklerin ağız kenarları ile karın keskinlikleri arasındaki yatay oluk sıralarının iki dikey kabartma hatla kesilmesinden oluşturulmuş bezeme türünün (Resim : 3/3-4) yayınlan-

(6) Krş. Howard - Johnston, not 83.

(7) Burney 194 ve Map III, fig. 218-219'da İlk Tunç Çağ seramiği olarak yayınlanan iki parça da Erken Demir Çağı'na aittir.

miş tek koşutu ise Norşuntepe güney teras, kuzey alanında ele geçirilmiştir⁸. Benzer türdeki oluklar Orta Demir Çağ seramiğinde de devamlılık göstermekle birlikte, her iki çağın seramikleri arasında gerek biçim ve gerekse teknik açıdan belirgin bir farklılık olduğu gayet açıktır. Sözgelimi Orta Demir Çağ merkezlerinde keskin profil ve iyi açkılanmış kalın astar yok denecek kadar az rastlanan bir özelliktir. Bunun yanında Dilektepe'de çizi bezemeye hiç rastlanmamış oluşu da ilgi çekicidir ve bu bezeme türünün Erken Demir Çağ'ında yoğun bir kullanım alanı bulunmuş olabileceğini düşündürür. Oysa çizi bezemeli seramiğe Orta Demir Çağı'na ait olduğu iyi bilinen Malatya/Demirmentepe⁹, Tepecik¹⁰, Zülümtepe¹¹, Solhan/Cankurtarantepe¹², Bingöl/Kaleönü¹³ ve Bahçecik'te¹⁴ rastlanmış, Dilektepe'nin kuşuçuğu 3-5 km. kuzeyindeki Hinsor Hüyükü'nde yivli mallarla (Resim : 4/11-12, 14-15) birlikte ele geçirilmiştir (Resim : 4/13, 16). Elazığ'dan doğuya doğru gidildikçe sayısı giderek artan bu türde bezemeli kapların Urartu merkezlerinde bol olarak karşımıza çıkışı, onların İ.Ö. 8. yüzyılda da yoğun biçimde kullanılmış olduklarına işaret ediyor olmalıdır¹⁵. Buna karşılık Genefik Kalesi¹⁶ ve Norşuntepe¹⁷ Güney Teras güney alanındaki Urartu konaklama istasyonunda hiç rastlanmamaları İ.Ö.7. yüzyılda giderek azalmış olabileceklerini düşündürür.

Hankendi yöresinde sürdürdüğümüz araştırmalarda saptanan, İlk Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na değin yerleşmelere sahne olmuş bir başka merkez de, Elazığ il merkezinin 20 km. güneybatı, Hankendi'nin de 6 km. güneydoğusunda, Sarılı Köyü yakınındaki **Çuhadar** mevkiindedir. 100 x 60 m. kadar boyutlarındaki bir höyük ile güney eteklerine yayılmış genişçe bir terastan oluşan bu yerleşme yerinde Demir Çağ seramiğine yalnızca düzlükteki terasta rastlanmıştır (Resim : 4/19-23).

Elazığ il merkezinin 16 km. güneyinde, Elazığ-Diyarbakır karayolununsa 2 km. doğusunda yörenin en büyük yerleşme yerlerinden biri durumundaki (175 x 150 x 25 m.) **Tilenzit** (Doğankuş) (Resim : 4/24-26); Elazığ il merkezinin 16 km. kadar güneydoğusundaki **Kövenk** (Güntaşı)

(8) Hauptmann, Abb. 16/8.

(9) Esin - Arsebük 364, resim 5.

(10) Esin, lev. 7/1-8.

(11) Sevinç, resim 14.

(12) Sevinç, resim 10; 12/1-3; 13/2.

(13) Sevinç, resim 19/3.

(14) Sevinç, resim 22/3-4, 6-7.

(15) Bu gözlemlerimiz kabul edilecek olursa, çizi bezetmenin bol kullanıldığı Korumutepe K evresinin (bkz. Winn, Pl. 56) sonunun İ.Ö. 800 yıllarından daha aşağılara indirilmesi gerekecektir.

(16) Sevinç, resim 27.

(17) Hauptmann, Abb. 21-23.

(200 x 150 x 10 m.) Resim : 4/18), Elazığ il merkezinin 8 km. güneydoğusundaki **Yazıkönak** (Vertetil) (150 x 150 x 8 m.) (Resim : 5/4-5), Elazığ il merkezinin 18 km. batısında, Elazığ-Keban karayolu üzerinde, Kuzova içindeki **Poyraz** (48 x 43 x 10 m.) (Resim : 4/17), Elazığ il merkezinin 13 km. güneyinde, Uluova'nın batı ucundaki **Tadım** (75 x 70 x 25 m.) (Resim : 4/31), Altınova içinde, şimdi Keban Baraj Gölü'nün suları altında kalmış olan **Könk** (Yenikapı) (Resim : 4/27-30) ve son olarak, Elazığ-Bingöl karayolu üzerinde, Kovacılar ilçesi yakınındaki Çınaz I (Resim : 5/1) höyükleri daha çok Erken Demir Çağ türünde seramik veren başlıca merkezleri temsil etmektedir. Bu türde yivli Demir Çağ seramiğinin Hazar Gölü'nün güneyinde, Ergani-Maden Geçidi üzerinde kullanıldığı merkezler **Kürk** (Resim : 5/2-4) ve Elazığ'a 55 km. uzaklıktaki Çitli Köyü (Hilindir) yakınındaki, Ortaçağ'da da iskan edilmiş olan **Dırdır Kale**'dir (Resim : 5/6-12).

Elazığ bölgesinin batı kesimindeki araştırmanın son bölümü Keban ilçesi çevresinde yoğunlaştırılmıştır. Maden yatakları yönünden zengin olan bu yörenin, ulaşılması güç dağlık kısımlarında saptadığımız kimi kalıntılar oldukça ilgi çekicidir.

Keban ilçe merkezinin 50 km. güneybatısında, **Koyunuşağı Köyü**'nde doğudan batıya doğru alçalan 230 x 120 m.'lik bir alana yayılmış olan yerleşim alanı baştan başa irice taşlardan yapılmış duvar kalıntılarıyla kaplıdır (Resim : 6). Doğu uçta, en yüksek noktada kurulmuş olan bir yapı ise modern yıkımlara karşın günümüze iyi durumda kalabilmiştir. 20 m. kadar doğusundaki taş ocağından çıkarılarak, kabaca biçimlendirilmiş bloklardan örülmüş, yüksekliği 3.00 m.'ye varan duvarlara sahip bu yapı 12.00 x 10.50 m. boyutlarında, dikdörtgen planlıdır; köşelerde yuvarlakımsı rizalitlere yer verilmiştir (Resim : 7-8). 0.80 x 0.30 m., 0.90 x 0.35 m., 1.20 x 0.38 m. kadar boyutlarındaki taşlardan oluşturulmuş duvarlarda kerpiç kullanıldığına ilişkin hiç bir iz yoktur. Yerleşim alanının güney-güneybatı kesiminde, ağız çapları 0.80 ila 0.60 m. arasında değişen, kayaya oyulmuş, küp biçimli sarnıç kümeleri dikkat çekicidir (Resim : 6-9). Yüzeyde az sayıda toplanabilen seramik oldukça kaba görünümlüdür, ancak basit ağız kenarlı ve omurgasının üzeri diagonal kazı bezemeli çanak parçaları bunların daha çok İ.Ö. 8. yüzyılın ilk yarısına ilişkin oldukları konusunu akla getirmektedir (Resim : 10).

Koyunuşağı harabelerinin kuşucumu 2 km. kadar kuzeydoğusundaki kayalıklarda yer alan çok sayıda galeri bu yörede maden işletilmiş olduğunu göstermektedir. Ancak galerilerle yerleşme yeri arasında doğrudan doğruya bir bağ bulunup bulunmadığını saptayabilmemiş değiliz.

Keban ilçesi sınırları içinde saptadığımız ikinci yerleşme yeri ilçe merkezinin 40 km. güneyindeki **Gökbelen Köyü** yakınlarındadır. Güneyi

oldukça dik bir uçurumla doğal olarak sınırlanmış olan kayalık tepenin kuzey yanına 170 m. kadar uzunluğunda ve 1.95 m. kalınlığında taştan bir sur çekilmiştir (Resim : 11 - 12). Kabaca biçimlendirilmiş iri bloklardan yapılan bu sur üzerinde, belirli aralıklarla irili-ufaklı destek çıkıntıları ve olasılıkla bir geçit görülebilmektedir. Bu sur türü bize kalenin Urartu eseri olduğunu düşündürmektedir. Genişliği 90 m. kadar olan kalenin içinde moloz taştan duvar kalıntıları her yana yayılmış durumdadır. Özellikle sura yaslanmış olan oda dizileri oldukça belirgindir.

Gökbelen'in 4 km. güneyindeki **Köşker** mevkiindeki alçak bir kayalık ve yamacında yine Orta Demir Çağı'na ilişkin olabilecek kimi kalıntılar bulunmaktadır. Oldukça yıkıma uğratılmış olan bu alanda, iri taşlardan yapılmış, 6.50 x 4.60 m. kadar boyutlarında, dikdörtgen planlı iki yapıyla küçük bir kaya mezarı dikkat çekicidir. Günümüze iyi durumda gelmemiş, duvar kalınlıkları 1.10 m.'yi bulan, dıştan düzgün dikdörtgen plan vermekle birlikte, içten kavisli bir biçimde örülmüş olan bu yapıların çevresinde ne yazık ki, tarihlemeye yardımcı bulunabilecek yüzey seramiklerine rastlanamamıştır (Resim : 13). Bu yapılardan birinin yanında yüzü batıya bakan, 1.50 x 1.10 m. boyutlarında ve 0.95 m. yüksekliğinde mezar odası yer almaktadır; 0.60 m. genişliğindeki alçak kapıdan içeri girilince, kısa yanları kavisli dikdörtgenimsi bir çukur ve bunun gerisinde de, olasılıkla cesedin yatırıldığı yüksekçe bir sekiyle karşılaşılır. Odanın tavanı düz olup, arka duvara doğru kavislenmektedir (Resim : 14)

Yine bu yöredeki çalışmalarımız sırasında, Keban ilçe merkezinin 25 km. güneyindeki **Örenkaya** Köyü'nün 500 m. güneyindeki tepede, kabaca biçimlendirilmiş 1.70 x 0.70 m. ve 0.70 x 0.75 m. kadar boyutlarındaki taş bloklardan 5.80 x 6.80 m. boyutlarında dikdörtgen plan veren bir yapı saptanmıştır (Resim : 15 - 16). Bu yapının 1.90 m. kalınlığındaki duvarlarından güneydeki 2.60 m. yüksekliğindedir. Tam anlamıyla açık olmamakla birlikte, kuzey yüzünde bir giriş açıklığı olduğu bellidir. Benzerlerine Van'ın güneyindeki dağlık kesimde¹⁸ ve Kuzeybatı İran'da¹⁹ rastlanan bu türdeki kulemsi yapıların işlevi ve tarihlenmesi konusunda yeterli bilgilere sahip değiliz. Ancak Gökbelen Köşker mevkiindeki benzerlerinin bir kaya mezarıyla birlikte bulunmaları daha çok Orta Demir Çağı'na ilişkin olduklarına işaret etmektedir. Ne yazık ki, her iki alanda tarihlemeye yardımcı bulunacak yüzey seramiklerine rastlayabilmiş değiliz.

Harput'un kuzeyinde, Murat Irmağı'nın sol kıyısı üzerinde yaptığımız çalışmalarda, Elazığ - Pertek karayolunun 15. km.'sindeki Aydıncık

(18) Belli 283, Abb. 2.

(19) Kroll¹⁰ 104 vd., Abb. 37-38.

Köyü'nün 500 m. kadar kuzeyinde yer alan **Tanrıvermiş** mevkiinde, 55 x 25 m. boyutlarında bir Urartu tahkimatının varlığı ortaya konmuştur (Resim : 17). Güney yüzü çıkılması olanaksız biçimde sarp olan kayalık üzerinde basamak şeklinde sur temel yuvaları, kayaya oyulmuş düzgün bir platform ve küp biçimli üç sarnıç görülmektedir (Resim : 18). Daha sonraki Ortaçağ iskanı tarafından oldukça hasar gördüğü açık olan kale- nin güneybatı eteğinde kimî taş duvar kalıntıları görülmekle birlikte, bunların hangi döneme ait olduğu saptanamamıştır.

Bu küçük Urartu karakolunun en ilginç yanı kayalığın tırmanılma- sı olanaksız olan güney yüzüne oyulmuş üç kaya mezarıdır²⁰. Bunlardan batı uçtaki (No. 3) hemen hemen aynen Gökbelen'deki gibi, önde dik- dörtgen planlı bir çukur ve bunun gerisindeki sekiden oluşturulmuştur (Resim : 19). 0.60 x 0.60 m.'lik küçük bir kapıyla girilebilen mezar oda- sının boyutları 1.30 x 1.10 m., yüksekliği de 1.40 m.'dir. Urartu'da ben- zerlerine rastlanmayan bu küçük odacıkların pek çok yönden Harput yakınındaki Hacıseli kaya mezarına benzediğini söyleyebiliriz²¹. Ancak gerek Tanrıvermiş ve gerekse Gökbelen'de boyutların çok küçük tutul- muş oluşu yüzünden, gerideki yüksekçe seki bir cesedin yerleştirilmesini sağlamak amacıyla niş biçiminde değil de tüm oda genişliğinde açılmış tır.

Kayalığın doğu ucundaki mezar (No.2) prensipte öncekilerin aynı olmakla birlikte, kısa yüzlerden birine ikinci bir seki yerleştirilmiş ol- ması nedeniyle farklılık gösterir (Resim : 20). 0.75 x 0.70 m.'lik alçak bir kapıyla girilebilen oda 2.80 x 1.80 m. boyutlarında ve 1.80 m. yüksekliğin- dedir. Düz tavan ve yan duvarlar daha özenli bir işçiliğin eseridir.

Yukarıda değindiğimiz bu iki mezarın ortasında, daha büyük bo- yutlu ve kuşkusuz ki daha önemli olan üçüncü kaya mezarı (No. 1) yer almaktadır (Resim : 21). Ötekilerden farklı bir şekilde mezarın önünde 2.10 x 1.70 m. boyutlarında ve 1.90 m. yüksekliğinde, düz tavanlı bir gi- riş mekanı bulunmaktadır. Bu türde giriş mekanları Elazığ- Tunceli böl- gesi Urartu kaya mezarlarına özgü gibi görünmektedir²². 0.60 x 0.80 m.,- lik küçük geçitten 2.85 x 2.30 x 2.20 m. boyutlarındaki dikdörtgenimsi mezar odasına girilir. 2.00 m. yüksekliğindeki odanın tavanı düzdür. Öte- kilerde olduğu gibi, önce 1.40 m. genişliğinde bir çukur ve doğu uzun

(20) Ancak dağcı donanımlarıyla ulaşabildiğimiz bu mezarları incelemede, dağ- cılık bilgisi ve kendi takımlarıyla bize büyük yardımda bulunmuş olan, Ela- zığ Dağcılık Kulübü'nden sayın Gazanfer Albayrak'a teşekkürü zevkli bir görev sayarım.

(21) Sevin^b, resim 18.

(22) Bkz. Ögün 641 vd., Abb. 1. Palu'daki üç mezardan ikisinde de aynı özellik- lerle karşılaşılır. Palu kaya mezarları üzerindeki çalışmalarımız sürmek- tedir.

ve güney kısa duvarları önünde de cesetler için hazırlanmış sekilere yer verilmiştir. Odanın ilginç yönü, sekilerin etrafının 0.10 m. kadar yüksekliğinde bir silmeyle kuşatılmış oluşudur.

Yakın benzerlerine Urartu kaya mezarları arasında rastlanmayan bu küçük odaları tarihlemeye yarıyacak malzeme fazla değildir. Ancak Urartu kaya işçiliğini gösteren bir kayalıkta yer almaları, mezarların da bu döneme ilişkin olmaları gerektiğine işaret etmektedir. Ayrıca Gökbelen Köşker mezarıyla olan yakın ilişkileri Urartu döneminden daha sonraya tarihlenemeyeceklerine kanıt olabilir. Çünkü Gökbelen'de saptadığımız kalıntıların Orta Demir Çağı'na aidiyeti hemen hemen kuşkusuzdur. Ayrıca cesetlerin yüksekçe taş sekiler üzerine yerleştirildiği anıt mezarlar Van Kalesi'nden tanınmaktadır²¹.

Elazığ'ın batı kesimindeki çalışmalarımızı tamamladıktan sonra, 1985 yılından beri üzerinde durduğumuz Urartu yolunun ayrıntılarıyla ilgili olarak Bingöl ilini de kapsayan doğudaki çalışmalara girilmiş ve 1987 yılının Urartu yoluna ilişkin incelemeleri özellikle Bingöl il merkezi ile Elazığ'ın Karakoçan ve Palu ilçeleri çevresinde yoğunlaştırılmıştır.

Urartu yolunu batıya doğru izlemeye başlamadan önce Bingöl Ovası içinde de kimi incelemelerde bulunularak, önemli bir Demirçağ merkezinin varlığı ortaya konmuştur. Bingöl-Genç karayolu üzerinde, il merkezinin 8 km. güneyindeki Samantepe Höyüğü 350 x 200 m.'lik boyutları ve 20 m.'yi bulan yüksekliğiyle şimdiye değin tüm Elazığ-Bingöl yöresinde saptadığımız en büyük yerleşme yeri durumundadır (Resim : 44). Üzerinde yapılan tarımsal etkinlik nedeniyle topraküstünde günümüze birkaç taş duvar parçası dışında fazla bir kalıntının gelmediği Samantepe'de yüzeyden toplanan bol sayıda seramik bu alanın yalnızca Demir Çağı'nda iskan görmüş olduğuna işaret etmektedir.

Samantepe yüzey seramiklerinin genel özellikleri şöyledir : Tümü çarkta biçimlendirilmiş olan kapların hamurları genellikle, bölgesel bir özellik olduğuna önceden de değinmiş olduğumuz gibi²⁴, mikalı orta kum ve zaman zaman da saman katkılı, yüzeyler çoğu kez açıktır. Açık kırmızı, kırmızımsı kahverengi ve kahverenginde astarlı olan kaplar (toplam 205 adet) orta (% 62.5) ve iyi (% 37.5) derecede pişirilmiştir. Bu bölgedeki, daha çok İ.Ö. 8. yüzyıla ya da bu yüzyılın ilk yarısına tarihlemeyi uygun bulduğumuz öteki Orta Demir Çağ yerleşmelerindeki gibi²⁵, çizi bezeme önemli oranda temsil olunmaktadır (Resim : 22/8; 23/13; 24/8, 10; 25/1-8, 10). Profiller açısından ele alınacak olursa; bölgeden iyi bilinen

(23) Sevin^a, resim 11-13.

(24) Sevin^c, 7.

(25) Sevin^b, resim 14/21-25; Sevin^c 5 vd., resim 10; 12/1-2. 7; 13/2; 22/3-4, 6-7.

yatay oluklu (Resim : 22/1-2; 23/13) seramiklerin dışında, Erken Demir Çağı'ndan tanınmayan, ağız kenarı kalınlaştırılmış çanaklar (Resim : 22/5-14) ile tipik Urartu eseri olarak nitelenen, bizim «Bianili seramiği» dediğimiz türde parlak kırmızı cilalı seramiklerin (Resim : 22/4, 13; 23/8; 25/9) varlığı Samantepe'nin daha çok İ.Ö. 8. ve 7. yüzyıllarda iskân görmüş bir merkez olduğuna işaret etmektedir.

Urartu yolu ile ilgili olarak önce, 1986 yılında Bingöl'ün 1 km. kadar kuzeydoğusundaki **Kaleönü** mahallesinde saptamış olduğumuz konaklama merkezi yeniden gözden geçirilerek, daha sağlıklı bir planı alınmış (Resim : 26), ayrıca güney eteklerindeki bir teras üzerinde yine çok sayıda Urartu pithos parçalarına rastlanmıştır²⁶.

Bingöl il merkezinden batıya doğru yaptığımız incelemede Urartu karayoluna ilişkin yeni veriler sağlanmıştır. İl merkezinden 5-10 km. sonra ova yerini yeniden dağlık bir araziye bırakmakta ve dolayısıyla yolu izleme olanağı bir kez daha belirmektedir. Genellikle bugünkü Elazığ-Bingöl karayolu güzergahını izleyen Urartu yolu bu kesimde küçük bir çay vadisi içinde uzanmaktadır (Resim : 27). Vadi yamacında yol düzeyinin düzgünlüğü, yüksekliği zaman zaman 1.00-1.60 m.'yi bulan yarı işlenmiş taşlardan teras duvarları ve iri taşlardan dolgu malzemesiyle sağlanmış (Resim : 28-30); bunun da ilerisinde, kimi kayalık alanlarda yolun yamaca ve tabana gelen kesimlerinde kayaların kesilerek işlendiği saptanmıştır (Resim : 31-32).

Geçen yıllarda doğudan batıya doğru Solhan, Zulümtepe ve Bingöl'de Urartu Dönemi'nin yol üstündeki üç konaklama istasyonunu ortaya koymuştuk. Eskiçağ koşullarına uygun olarak birbirlerinden bir günlük uzaklıktaki (25-30 km.) bu tesislerden sonuncusu (Bingöl-Kaleönü) ile Palu arasındaki uzaklık 70 km. kadardır. 1987 yılı çalışmalarımızda Bingöl'ün 35 km. güneybatısında, Elazığ'ın Karakoçan ilçesine bağlı **Bahçecik** köyünde yeni bir konaklama tesisini belirleyerek, böylelikle konaklama istasyonları zincirinin eksik olan bir halkasını daha yerine koymuş bulunmaktayız (Resim : 44).

Bahçecik konaklama istasyonu önceki yıllarda bulduğumuz ve İlk Tunç Çağı'nın yanında, İ.Ö. 8.-7. yüzyıl türünde seramik veren (Resim : 33/1-8) bir höyüğün (Bahçecik I)²⁷ 500 m. kadar güneybatısında, alçak bir tepe üzerindedir. Yalnızca Urartu döneminde yerleşmeye sahne olan **Bahçecik II** adını verdiğimiz bu tepenin üzerinde 63 x 10 m. boyutlarında, dikdörtgen planlı merkezi bir yapı ile teraslarında kimi duvar kalıntıları iyi durumda görülebilmektedir (Resim : 34). Tepedeki merkezi ya-

(26) Sevinç 7, resim 19/5-6.

(27) Sevinç 8, resim 22.

pının 0.90 m. genişliğindeki, köşeleri rızalıtli ve destek çıkıntılı çevre duvarının içinde en azından 9 odanın varlığı oldukça belirgindir. Urartu'da yakın benzerleri bulunan bu tür yapıların konaklama istasyonu niteliği taşıdığına önceden de değinmiştik. Tepenin güneydoğu eteği üzerindeki tarlalarda saptadığımız kaya işaretleri ise yapının Urartulu karakterini ispatlayan en şaşmaz belgeler niteliğindedirler (Resim : 35-37). Gözenekli bazalt ve kumtaşından kaya parçaları üzerine kazılmış olan bu işaretler gerek biçim ve gerekse işleniş tekniği bakımından Van'da Yukarı Anzaf ve Edremit ile Kuzeybatı İran'daki Bastam ve Kuh-e-Zambil'de bulunanların tam bir benzeridirler²⁸.

Yüzeyde az bulunan seramik parçaları yine yöresel mikalı bir kil yatağından yapılmış olup, daha çok açık kırmızı renkte ve hamurunun renginde astarlıdır (Resim : 38/1-7). Saman katkı belirgin bir özellik olarak ortaya çıkar ki, bu özelliğe daha önce I.Ö. 7. yüzyıla tarihlendiğimiz Genefik Kalesi'nde de rastlamıştık²⁹.

Bingöl Dağları'nın batı eteklerinde, Şenova içinde ilerleyerek, Bahçecik II konaklama tesisi önünden geçip güneye doğru uzanan yolun bölgenin en ünlü Urartu idari merkezi olan Palu'ya vardığı anlaşılmaktadır³⁰. Urartular'ın Murat Suyu'nu Palu yöresinde aştıkları ve buradan batıya doğru ilerleyerek Altınova'ya vardıkları oldukça belirgindir. Buna karşılık Altınova'nın güneyinde uzanan Mastar Dağı'nın kuzey eteklerinde sürdürdüğümüz çalışmalarda bir yol izine rastlayabilmiş değiliz³¹. Buna karşılık Elazığ il merkezinin 22 km. güneydoğusunda, Genefik ve Norşuntepe yakınlarındaki Yıldıztepe'de önemli bir Urartu yerleşimi, olasılıkla kalesinin varlığını belirlemiş bulunmaktayız. Özelliklerini geçen yılki raporumuzda tanımladığımız Genefik'in yanında, 1987 sezonunda saptadığımız Yıldıztepe bu yörenin Urartular'ın gözünde önem taşıdığına tanıklık etmektedir (Resim : 44).

Elazığ-Bingöl karayolu üzerindeki Yenikapı (Könk) Köyü'nün Eyüpbağları Mezrası'nda, Mastar Dağı'nın kuzey eteklerine bir boyunla bağlı olan, yaklaşık olarak 100-150 m. yüksekliğindeki stratejik konumlu bir tepenin üzerine kurulmuş yerleşmeden, üzerindeki Ortaçağ kalesi yüzünden fazla bir kahlntı gelebilmiş değildir. 80 x 60 m. boyutlarındaki Yıldıztepe'nin kuzeydoğu eteklerindeki kimi zayıf taş duvar izleri Urartu kalesini kuşatan surlara ait olabilir.

(28) Kleiss²⁸ 27. Abb. 14; Kleiss²⁸ 23 vdd., Abb. 1-2.

(29) Sevinç 9, resim 27/1, 3, 13-14.

(30) 1987 yılında Palu Kalesi'nde yaptığımız çalışmalar ayrıca yayına hazırlanmaktadır.

(31) Kleiss-Hauptmann, No. 97'de «Kleine Burganlage (?)» olarak tanımlanan Koçkale kayalığındaki 1987 yılı çalışmalarımız sırasında Urartular dönemine uzanan hiçbir iz bulunabilmiş değildir.

Tepenin oldukça dik olan kuzey etekleri üzerinde Urartu seramik parçalarına yoğun olarak rastlanmaktadır. Yıldıztepe Orta Demir Çağ seramiklerinin (toplam 60 adet) genel özellikleri şöyledir : Hamurları çoğunlukla (% 69) orta ve ince (% 24) kum katkılı olan kaplar genellikle iyi (% 55.5) ve orta (% 38) derecede pişirilmiştirler. Saman katkıya hiç rastlanmaması ilginç bir özellik olarak karşımıza çıkar. Genellikle açkılanmamış olan kaplar arasında çizi bezeme yalnızca iki örnekle temsil olunur (Resim : 39/14; 41/6). Profiller arasında basit ağız kenarları dışa çekik, keskin profilli çanaklar (Resim : 39/9-11) ve içe-dönük basit ağız kenarlı, ağız kenarının altından omuz keskinliğine değin yatay oluklarla bezeli çömlekler (Resim : 41/1-2) daha çok İ.Ö. 7. yüzyıl öncesine giden özelliklere sahiptirler. Buna karşılık İ.Ö. 7. yüzyıla tarihlenebilecek malzemelerin sayısı da az değildir (Resim : 39/8, 12; 40/1-7). Ayrıca bizim Biainili seramiği dediğimiz türde kırmızı cilalı kap parçaları da yine çok sayıda örnekle temsil edilirler (Resim : 40/4, 41/4, 7-9). Bir kandil parçası da tümüyle Urartulu özellikler taşır (Resim : 40/16)³².

Son olarak bölgenin en büyük Urartu kalesi olan Harput'ta yaptığımız çalışmalarda da özellikle kayalığın güney ucundaki, kayaya oyulmuş geniş alan üzerinde durularak plana alınmıştır³³ (Resim : 43). Günümüze kayaya oyulmuş temel yuvalarından başka hiçbir kalıntının kalmadığı bu kesimin Van/Toprakkale³⁴ ve Bastam³⁵ Halidi tapınak alanlarına benzerliği dikkat çekicidir. Doğudan batıya doğru giderek alçalan bu alanda ne yazık ki, bir Urartu tapınağının temelleri ile karşı karşıya olduğumuzu söyleyebilecek fazla kanıta sahip değiliz.

Kalenin eteklerinde yaptığımız taramalarda ise, az sayıda olmakla birlikte, gerek kırmızı cilalı Urartu seramik parçaları (Resim : 42/3) ile gerekse yöresel yatay oluklu çanaklar (Resim : 42/1) elde edilmiştir.

Fırat Irmağı'nın doğusundan Bingöl'ün Solhan ilçesine değin uzanan geniş bir alanda 1985 yılından beri sürdürdüğümüz yüzey araştırmaları, bu yörenin Demir Çağları konusunda önemli yeni bilgi ve buluntular sağlayarak, özellikle Urartu devletinin batı yayılımı sorununa büyük çapta yeni ışıklar saçmıştır (Resim : 44)³⁶.

(32) Krş. Kroll^a 142, Typ. 73.

(33) Huntington'ın (206 vd. ve fig. 34) 1900 yıllarında yaptığı ilk yayından sonra bu alandan ciddi biçimde hiç söz edilmemiştir.

(34) Erzen 395 vdd., Abb. 3-8.

(35) Kleiss^b 26, Abb. 18.

(36) 1987 yılı raporunda Demir Çağ seramikleri içinde yayınladığımız Haroğlu (Sevinç, resim 44) ve Pınartepe Höyüğü (Sevinç, resim 46) malzemelerinin Geç Antik ve Erken Ortaçağ'a ilişkin oldukları anlaşılmıştır.

KATALOG *

Resim : 3

1. Ø 40 cm., pembe (7.5YR 7/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, dışı açık. İyi pişirilmiş. Dilektepe.
2. Ø 28 cm., uçuk kırmızı (10R 4/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, iç ve dışı açık. Kötü pişirilmiş. Dilektepe.
3. Ø 26 cm., kırmızımsı kahverengi (2.5YR 4/4) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. İyi pişirilmiş. Dilektepe.
4. Ø 26 cm., koyu kahverengi (7.5YR 4/6) hamurlu, ince kum katkılı hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. Orta pişirilmiş. Dilektepe.
5. Ø 18 cm., açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. Orta pişirilmiş. Dilektepe.
6. Ø 38 cm., kırmızımsı kahverengi (5YR 4/4) hamurlu, kaba kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. Kötü pişirilmiş. Dilektepe.
7. Açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. Kötü pişirilmiş. Dilektepe.
8. Ø 22 cm., kırmızı (10R 5/6) hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. İyi pişirilmiş. Dilektepe.
9. Ø 26 cm., uçuk kırmızı (10R 5/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. Kötü pişirilmiş. Dilektepe.
10. Ø 26 cm., açık kırmızımsı kahverengi (2.5 YR 6/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. Orta pişirilmiş. Dilektepe.
11. Ø 25 cm., uçuk kırmızı (10R 5/4) hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. Orta pişirilmiş. Dilektepe.

Resim : 4

1. Ø 30 cm., koyu kahverengi (7.5YR 4/6) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. İyi pişirilmiş. Dilektepe.
2. Ø 20 cm., uçuk kırmızı (10R 5/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. İyi pişirilmiş. Dilektepe.

(*) «İnce» kum katkısı, kum içindeki tanelerin 1 mm. çapından daha küçük olduğu durumlarda; «orta» kum katkısı, kum içindeki tanelerin 1-2 mm. olduğu durumlarda; «iri» kum katkısı tanelerin çaplarının 2 mm. den daha büyük olduğu durumlarda kullanılmıştır. Kap çeperinin iç ve dış yüzleri kiremidi ortası siyahsa «orta pişirilmiş»; çeper tümüyle kiremidî renkteyse «iyi pişirilmiş»; çeper tümüyle siyahsa «kötü pişirilmiş» terimleri kullanılmıştır. Belirtilmeyenler dışında tüm örnekler çarkta biçimlendirilmişlerdir. Renkler için *Munsell Soil Color Charts* (Baltimore 1975) kataloğu kullanılmıştır.

3. Kırmızımsı kahverengi (2.5YR 4/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. İyi pişirilmiş. Dilektepe.
4. Açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. Orta pişirilmiş. Dilektepe.
5. Koyu kahverengi (7.5YR 4/6) hamurlu, orta kum katkılı, dışı hamurunun renginde, içi pembe (7.5YR 8/4) astarlı. Kötü pişirilmiş. Dilektepe.
6. Kırmızımsı kahverengi (2.5YR 4/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. Kötü pişirilmiş. Dilektepe.
7. Ø 30 cm., açık sarımsı kahverengi (10YR 6/4) hamurlu, ince kum katkılı, kırmızı (10R 3/3) astarlı, içi ve dışı açık. İyi pişirilmiş. Dilektepe.
8. El yapımı, açık kırmızımsı kahverengi (2.5YR 6/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, açık. Dilektepe.
9. El yapımı, koyu kahverengi (7.5 YR 4/6) hamurlu, orta kum katkılı hamurunun renginde astarlı. Orta pişirilmiş. Dilektepe.
10. El yapımı, uçuk sarı (2.5Y 7/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı. Kötü pişirilmiş. Dilektepe.
11. Ø 20 cm., pembe (7.5YR 7/4) hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. İyi pişirilmiş. Hinsor.
12. Kırmızımsı kahverengi (5YR 4/4) hamurlu, samanlı ince kum katkılı, açık kırmızı (10R 6/6) astarlı, dışı açık. Kötü pişirilmiş. Hinsor.
13. Açık kırmızı (10R 6/8) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. İyi pişirilmiş. Hinsor.
14. Kırmızımsı kahverengi (5YR 4/4) hamurlu, kaba kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. İyi pişirilmiş. Hinsor.
15. Açık sarımsı kahverengi (10YR 6/4) hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, iç ve dışı açık. İyi pişirilmiş. Hinsor.
16. Pembe (7.5 YR 8/4) hamurlu, samanlı orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı. Kötü pişirilmiş. Hinsor.
17. Ø 20 cm., açık kırmızımsı kahverengi (5YR 6/4) hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı. Kötü pişirilmiş. Poyraz.
18. Ø 16 cm., pembe (7.5YR 8/4) hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, uçuk kırmızı (10R 4/4) boya bezemeli. İyi pişirilmiş Kövenk.
19. Ø 28 cm., açık kırmızımsı kahverengi (5YR 6/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi açık. İyi pişirilmiş. Çuhadar.
20. Ø 18 cm., açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. İyi pişirilmiş. Çuhadar.
21. Ø 12 cm., açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. İyi pişirilmiş. Çuhadar.
22. Kırmızımsı kahverengi (5YR 4/4) hamurlu, kaba kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. Kötü pişirilmiş. Çuhadar.

23. Ø 26 cm., kırmızımsı kahverengi (5YR 4/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. Kötü pişirilmiş. Tilenzit.
24. Ø 19 cm., pembe (7.5 YR 8/4) hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı. İyi pişirilmiş, Tilenzit
25. Ø 11 cm., açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. Kötü pişirilmiş. Tilenzit.
26. Ø 34 cm., açık kırmızımsı kahverengi (5YR 6/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. Orta pişirilmiş. Könk.
27. Ø 32 cm., uçuk kırmızı (10R 5/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. İyi pişirilmiş. Könk.
28. Ø 32 cm., uçuk kırmızı (10R 5/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, dışı açık. İyi pişirilmiş. Könk.
29. Ø 30 cm., kırmızı (10R 5/6) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. Orta pişirilmiş. Könk.
30. Ø 32 cm., kırmızımsı kahverengi (5YR 4/4) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. Orta pişirilmiş. Tadım.

Resim : 5

1. Ø 22 cm., uçuk sarı (5Y 7/4) hamurlu, hamurunun renginde astarlı dışı açık. Orta pişirilmiş. Çınaz I.
2. Açık kırmızı (10R 6/8) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı. İyi pişirilmiş. Kürk.
3. Ø 15 cm., açık kırmızı (10R 6/8) hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı hafif açık. İyi pişirilmiş. Kürk.
4. Ø 16 cm., açık kırmızı (10R 6/8) hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı hafif açık. İyi pişirilmiş. Kürk.
5. Ø 40 cm., açık kırmızımsı kahverengi (5YR 6/4) hamurlu, kaba kum katkılı, hamurunun renginde astarlı. Kötü pişirilmiş. Yazıkonak.
6. Ø 22 cm., açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, samanlı, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, Kötü pişirilmiş. Yazıkonak.
7. Ø 26 cm., açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, dışı açık. İyi pişirilmiş. Dırdır Kale.
8. Ø 26 cm., açık kırmızımsı kahverengi (2.5YR 6/4) hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. Orta pişirilmiş. Dırdır Kale.
9. Ø 18 cm., kırmızımsı kahverengi (5YR 4/4) hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. İyi pişirilmiş. Dırdır Kale.
10. Ø 30 cm., açık kırmızımsı kahverengi (2.5YR 6/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, dışı açık. Orta pişirilmiş. Dırdır Kale.
11. Ø 24 cm., açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. İyi pişirilmiş. Dırdır Kale.

12. Ø 14 cm., açık kırmızımsı kahverengi (5YR 8/4) hamurlu, ince kum katkılı, kırmızımsı kahverengi (2.5YR 4/4) astarlı, içi ve dışı açıkli Orta pişirilmiş. Dırdır Kale.
13. Ø 20 cm., kırmızı (10R 5/6) hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi açıkli. İyi pişirilmiş. Dırdır Kale.

Resim : 10

1. Ø 24 cm., çok soluk kahverengi (10YR 8/4) hamurlu, kaba kum katkılı, açık kırmızı (10R 6/6) astarlı. Orta pişirilmiş. Koyunuşağı.
2. Soluk kahverengi (10YR 8/4) hamurlu, orta kum katkılı, açık kırmızı (10R 6/6) astarlı. İyi pişirilmiş. Koyunuşağı.
3. Ø 26 cm., açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı. Orta pişirilmiş. Koyunuşağı.
4. Ø 30 cm., çok soluk kahverengi (10YR 8/4) hamurlu, kaba kum katkılı, açık kırmızı (10R 6/6) astarlı. Orta pişirilmiş. Koyunuşağı.

Resim : 22

1. Ø 20 cm., açık kırmızımsı kahverengi (5YR 6/4) hamurlu, mikalı orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açıkli. Orta pişirilmiş. Samantepe.
2. Ø 14 cm., açık kırmızı (10R 6/8) hamurlu, mikalı orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açıkli. Orta pişirilmiş. Samantepe.
3. Ø 24 cm., açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, mikalı orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı. Orta pişirilmiş. Samantepe.
4. Ø 27 cm., açık kırmızı (10R 6/8) hamurlu, mikalı orta kum katkılı hamurunun renginde astarlı. İyi pişirilmiş. Samantepe.
5. Ø 30 cm., açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, mikalı orta kum katkılı hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açıkli. İyi pişirilmiş. Samantepe.
6. Ø 19 cm., kahverengi (7.5YR 5/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, dışı açıkli. Orta pişirilmiş. Samantepe.
7. Ø 26 cm., kırmızı (10R 5/6) hamurlu, mikalı ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi açıkli. Orta pişirilmiş. Samantepe.
8. Ø 30 cm., açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, mikalı ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, dışı açıkli. İyi pişirilmiş. Samantepe.
9. Ø 30 cm., kahverengi (7.5YR 5/4) hamurlu, mikalı orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açıkli. Orta pişirilmiş. Samantepe.
10. Ø 26 cm., açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, mika ve samanlı orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı. Orta pişirilmiş. Samantepe.
11. Ø 30 cm., kırmızımsı kahverengi (5YR 4/4) hamurlu, mikalı orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, hafif açıkli. İyi pişirilmiş. Samantepe.

12. Ø 26 cm., kahverengi (7.5 YR 5/4) hamurlu, mika ve samanlı orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, dışı açık. Orta pişirilmiş. Samantepe.
13. Ø 30 cm., açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, mikalı orta kum katkılı, açık kırmızı (10R 6/8) astarlı. İyi pişirilmiş. Blainili seramiği. Samantepe.
14. Ø 25 cm., açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, mikalı orta kum katkılı hamurunun renginde astarlı. Orta pişirilmiş. Samantepe.
15. Ø 28 cm., açık kırmızımsı kahverengi (2.5 YR 6/4) hamurlu, mikalı orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, çok hafif açık. Orta pişirilmiş. Samantepe.

Resim : 23

1. Ø 30 cm., açık kırmızımsı kahverengi (5YR 6/4) hamurlu, mika ve samanlı orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı. Orta pişirilmiş. Samantepe.
2. Ø 28 cm., açık kırmızı (10 R 6/8) hamurlu, mika ve samanlı ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. İyi pişirilmiş. Samantepe.
3. Ø 24 cm., açık kırmızı (10R 6/8) hamurlu, mikalı orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı. Orta pişirilmiş. Samantepe.
4. Ø 20 cm., açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, mikalı orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı. Orta pişirilmiş. Samantepe.
5. 12 cm., açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, mikalı ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, dışı açık. İyi pişirilmiş. Samantepe.
6. Ø 32 cm., açık kırmızı (10R 6/8) hamurlu, mika ve taşıklı ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, dışı açık. İyi pişirilmiş. Samantepe.
7. Ø 16 cm., açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, mikalı ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı. İyi pişirilmiş. Samantepe.
8. Ø 6 cm., açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, mikalı ince kum katkılı, kırmızı (10R 5/8) astarlı. İyi pişirilmiş. Blainili seramiği. Samantepe.
9. Ø 24 cm., kırmızımsı kahverengi (5YR 4/4) hamurlu, mikalı orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, dışı açık. Orta pişirilmiş. Samantepe.
10. Ø 16 cm., açık kırmızı (10R 6/8) hamurlu, mikalı orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, dışı açık. Orta pişirilmiş. Samantepe.
11. Ø 11 cm., açık kırmızı (10R 6/8) hamurlu, mikalı ince kum katkılı hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. Orta pişirilmiş. Samantepe.
12. Ø 26 cm., açık kırmızı (10R 6/8) hamurlu, mika ve samanlı ince kum katkılı, uçuk kırmızı (10R 5/4) astarlı, dışı açık. Orta pişirilmiş. Samantepe.
13. Ø 28 cm., kırmızımsı kahverengi (5YR 4/4) hamurlu, mikalı ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı. Orta pişirilmiş. Samantepe.

14. Ø 18 cm., açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, mikalı ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. Orta pişirilmiş. Samantepe.
15. Açık kırmızı (10R 6/8) hamurlu, mikalı orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı. Orta pişirilmiş. Samantepe.
16. Ø 30 cm., kahverengi (7.5YR 5/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, dışı açık. İyi pişirilmiş. Samantepe.
17. Ø 28 cm., açık kırmızı (10R 6/8) hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. İyi pişirilmiş. Samantepe.
18. Ø 28 cm., açık kırmızı (10R 6/8) hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. İyi pişirilmiş. Samantepe.
19. Ø 24 cm., açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, mikalı ince kum katkılı hamurunun renginde astarlı, dışı açık. İyi pişirilmiş. Samantepe.
20. Ø 26 cm., açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, mikalı ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. İyi pişirilmiş. Samantepe.
21. Ø 22 cm., kırmızımsı kahverengi (5YR 4/4) hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. Orta pişirilmiş. Samantepe.
22. Açık kırmızı (10R 6/8) hamurlu, mikalı ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı. İyi pişirilmiş. Samantepe.

Resim : 24

1. Ø 40 cm., açık kırmızı (10R 6/8) hamurlu, mika ve samanlı ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi açık. İyi pişirilmiş. Samantepe.
2. Ø 40 cm., açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, mika ve samanlı ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi açık. İyi pişirilmiş. Samantepe.
3. Ø 36 cm., açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi açık. Orta pişirilmiş. Samantepe.
4. Ø 32 cm., açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, mikalı orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, dışı açık. Orta pişirilmiş. Samantepe.
5. Ø 30 cm., kırmızımsı kahverengi (5YR 4/4) hamurlu, mikalı orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı. Orta pişirilmiş. Samantepe.
6. Ø 24 cm., kırmızımsı kahverengi (2.5YR 4/4) hamurlu, mikalı ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. İyi pişirilmiş. Samantepe.
7. Ø 30 cm., kırmızımsı kahverengi (5YR 4/4) hamurlu, mikalı orta kum katkılı, içi hamurunun renginde, dışı açık kırmızı (10R 6/8) astarlı, dışı açık. İyi pişirilmiş. Samantepe.
8. Ø 36 cm., açık kırmızı (10R 6/8) hamurlu, mikalı orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açık. Orta pişirilmiş. Samantepe.

9. Ø 44 cm., soluk kırmızı (10R 5/4) hamurlu, mika ve samanlı ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açkılı. Orta pişirilmiş. Samantepe.
10. Ø 46 cm., soluk kırmızı (10R 4/4) hamurlu, mika ve samanlı orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açkılı. Orta pişirilmiş. Samantepe.
11. Ø 36 cm., açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, mika ve samanlı ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açkılı. Orta pişirilmiş. Białinili seramiği. Samantepe.
12. Ø 34 cm., açık sarımsı kahverengi (10YR 6/4) hamurlu, mika ve samanlı orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, dışı açkılı. Orta pişirilmiş. Samantepe.

Resim : 25

1. Açık kırmızımsı kahverengi (2.5YR 6/4) hamurlu, mikalı orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, hafif açkılı. Orta pişirilmiş. Samantepe.
2. Soluk kırmızı (10R 6/4) hamurlu, mikalı ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, hafif açkılı. Orta pişirilmiş. Samantepe.
3. Açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, mikalı orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, dışı açkılı. İyi pişirilmiş. Samantepe.
4. Açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, mikalı ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı. İyi pişirilmiş. Samantepe.
5. Açık kırmızımsı kahverengi (2.5YR 6/4) hamurlu, mikalı ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı. İyi pişirilmiş. Samantepe.
6. Açık kırmızımsı kahverengi (2.5YR 6/4) hamurlu, orta kum katkılı hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açkılı. Orta pişirilmiş. Samantepe.
7. Açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, mikalı orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, dışı hafif açkılı. Orta pişirilmiş. Samantepe.
8. Açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, mika ve samanlı ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı. Orta pişirilmiş. Samantepe.
9. El yapımı, kırmızı (10R 5/6) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı. Orta pişirilmiş. Białinili seramiği. Samantepe.
10. Ø 52 cm., açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, kaba kum katkılı, pembe (7.5YR 8/4) astarlı. Kötü pişirilmiş. Samantepe.

Resim : 33

1. Ø 16 cm., kahverengi (7.5YR 5/4) hamurlu, mikalı ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı. İyi pişirilmiş. Bahçecik I.
2. Ø 30 cm. açık kırmızımsı kahverengi (2.5YR 6/4) hamurlu, mikalı ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, dışı açkılı. İyi pişirilmiş. Bahçecik I.
3. Ø28 cm., kahverengi (7.5YR 5/4) hamurlu, mikalı orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açkılı. Orta pişirilmiş. Bahçecik I.

4. Ø 30 cm., açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, mikalı ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, dışı açkılı. Orta pişirilmiş. Bahçecik I.
5. Ø 32 cm., kahverengi (7.5YR 5/4) hamurlu, mika ve taşçıklı orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı. Orta pişirilmiş. Bahçecik I.
6. Açık kırmızı (10R 6/8) hamurlu, mikalı ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açkılı. Orta pişirilmiş. Bahçecik I.
7. Açık kırmızımsı kahverengi (2.5YR 6/4) hamurlu, mikalı ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı. Orta pişirilmiş. Bahçecik I.
8. Kırmızımsı kahverengi (5YR 4/4) hamurlu, mikalı ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açkılı. Orta pişirilmiş. Bahçecik I.

Resim : 38

1. Ø 22 cm., açık kırmızımsı kahverengi (2.5YR 6/4) hamurlu, mika ve samanlı ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı. Kötü pişirilmiş. Bahçecik II.
2. Ø 20 cm., açık kırmızı (10R 6/8) hamurlu, mikalı ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı. Orta pişirilmiş. Bahçecik II.
3. Ø 30 cm., açık kırmızı (10R 6/8) hamurlu, mikalı orta kum katkılı, koyu kahverengi (7.5YR 4/6) astarlı, dışı açkılı. Orta pişirilmiş. Bahçecik II.
4. Ø 28 cm., açık kırmızı (10R 6/8) hamurlu, mikalı ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı. Orta pişirilmiş. Bahçecik II.
5. Ø 16 cm., kırmızımsı sarı (7.5YR 7/6) hamurlu, mika ve samanlı orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı. Orta pişirilmiş. Bahçecik II.
6. Ø 12 cm., açık kırmızı (10R 6/8) hamurlu, mika ve samanlı ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı. Orta pişirilmiş. Bahçecik II.
7. Kırmızımsı kahverengi (5YR 4/4) hamurlu, mikalı ve samanlı, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı. Orta pişirilmiş. Bahçecik II.

Resim : 39

1. Ø 30 cm., pembe (7.5YR 8/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı. Orta pişirilmiş. Yıldıztepe.
2. Ø 27 cm., açık kırmızı (10R 6/8) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açkılı. Orta pişirilmiş. Yıldıztepe.
3. Ø 22 cm., kahverengi (7.5YR 5/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açkılı. İyi pişirilmiş. Yıldıztepe.
4. Ø 20 cm., pembe (7.5YR 8/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açkılı. İyi pişirilmiş. Yıldıztepe.
5. Ø 18 cm. kahverengi (7.5YR 5/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açkılı. İyi pişirilmiş. Yıldıztepe.
6. Ø 16 cm., kahverengi (7.5YR 5/4) hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, içi ve dışı açkılı. Kötü pişirilmiş. Yıldıztepe.

7. Ø 14 cm., pembe (7.5YR 8/4) hamurlu, orta kum katkı, hamurunun rengine astarlı. İyi pişirilmiş. Yıldıztepe.
8. Ø 10 cm., koyu kahverengi (7.5YR 4/6) hamurlu, ince kum katkı, kırmızı (10R 5/6) astarlı, hafif açkılı. Orta pişirilmiş. Yıldıztepe.
9. Açık kırmızımsı kahverengi (2.5YR 6/4) hamurlu, orta kum katkı, hamurunun rengine astarlı, içi ve dışı açkılı. Orta pişirilmiş. Yıldıztepe.
10. Açık kırmızı (10R 6/8) hamurlu, orta kum katkı, hamurunun rengine astarlı, içi ve dışı açkılı. Kötü pişirilmiş. Yıldıztepe.
11. Kahverengi (7.5YR 5/4) hamurlu, orta kum katkı, hamurunun rengine astarlı, orta pişirilmiş. Yıldıztepe.
12. Açık kırmızımsı kahverengi (2.5YR 6/4) hamurlu, orta kum katkı, hamurunun rengine astarlı. İyi pişirilmiş. Yıldıztepe.
13. Kırmızımsı kahverengi (5YR 4/4) hamurlu, orta kum katkı, hamurunun rengine astarlı, içi ve dışı açkılı. Orta pişirilmiş. Yıldıztepe.
14. Açık kırmızımsı kahverengi (2.5YR 6/4) hamurlu, orta kum katkı, hamurunun rengine astarlı. İyi pişirilmiş. Yıldıztepe.
15. Ø 42 cm., açık kırmızı (10R 6/8) hamurlu, orta kum katkı, hamurunun rengine astarlı, içi ve dışı açkılı. İyi pişirilmiş. Yıldıztepe.
16. Ø 40 cm., kırmızımsı kahverengi (5YR 4/4) hamurlu, orta kum katkı, hamurunun rengine astarlı, içi ve dışı açkılı. Orta pişirilmiş. Yıldıztepe.
17. Ø 24 cm., kırmızımsı kahverengi (5YR 4/4) hamurlu, ince kum katkı, hamurunun rengine astarlı, içi ve dışı açkılı. İyi pişirilmiş. Yıldıztepe.
18. Ø 20 cm., kahverengi (7.5YR 5/4) hamurlu, orta kum katkı, hamurunun rengine astarlı, içi ve dışı açkılı. Orta pişirilmiş. Yıldıztepe.
19. Ø 16 cm., kahverengi (7.5YR 5/4) hamurlu, orta kum katkı, hamurunun rengine astarlı, dış yüzü açkılı. Orta pişirilmiş. Yıldıztepe.
20. Ø 18 cm., çok uçuk kahverengi (10YR 8/4) hamurlu, ince kum katkı, hamurunun rengine astarlı, içi ve dışı açkılı. Orta pişirilmiş. Yıldıztepe.
21. Ø 20 cm., kahverengi (7.5YR 5/4) hamurlu, orta kum katkı, hamurunun rengine astarlı, içi ve dışı açkılı. İyi pişirilmiş. Yıldıztepe.

Resim : 40

1. Ø 30 cm., kırmızımsı kahverengi (5YR 4/4) hamurlu, kaba kum katkı, hamurunun rengine astarlı. İyi pişirilmiş. Yıldıztepe.
2. Ø 18 cm., kahverengi (7.5YR 5/4) hamurlu, orta kum katkı, hamurunun rengine astarlı, içi ve dışı açkılı. Orta pişirilmiş. Yıldıztepe.
3. Ø 21 cm., kırmızımsı kahverengi (5YR 4/4) hamurlu, orta kum katkı, hamurunun rengine astarlı. Orta pişirilmiş. Yıldıztepe.
4. Ø 17 cm., pembe (7.5YR 8/4) hamurlu, ince kum katkı, kırmızı (10R 5/8) astarlı. İyi pişirilmiş, Biainili seramiği. Yıldıztepe.

5. Ø 28 cm., kahverengi (7.5YR 5/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun rengine astarlı. Kötü pişirilmiş. Yıldıztepe.
6. Ø 18 cm., açık kırmızımsı kahverengi (2.5YR 6/4) hamurlu, orta kum katkılı, içi ve dışı kırmızı (10R 5/6) astarlı, içi ve dışı açık. Orta pişirilmiş. Biainili seramiği. Yıldıztepe.
7. Ø 30 cm., kahverengi (7.5YR 5/4) hamurlu, ince kum katkılı, kırmızı (10R 5/6) astarlı, içi ve dışı açık. İyi pişirilmiş. Yıldıztepe.
8. Ø 42 cm., çok uçuk kahverengi (10YR 8/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun rengine astarlı, içi ve dışı açık. İyi pişirilmiş. Yıldıztepe.
9. Ø 40 cm., açık kırmızımsı kahverengi (2.5YR 6/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun rengine astarlı, hafif açık. Orta pişirilmiş. Yıldıztepe.
10. Ø 40 cm., kahverengi (7.5YR 5/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun rengine astarlı, içi ve dışı açık. İyi pişirilmiş. Yıldıztepe.
11. Kahverengi (7.5YR 5/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun rengine astarlı, içi ve dışı açık. İyi pişirilmiş. Yıldıztepe.
12. Açık kırmızımsı kahverengi (2.5YR 6/4) hamurlu, orta kum katkılı, iç yüzü siyah (5Y 2.5/2), dış yüzü hamurunun rengine astarlı, içi ve dışı açık. Orta pişirilmiş. Yıldıztepe.
13. Açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun rengine astarlı, içi ve dışı açık. Orta pişirilmiş. Yıldıztepe.
14. Ø 30 cm., kırmızımsı kahverengi (5YR 4/4) hamurlu, ince kum katkılı, kırmızı (10R 5/8) astarlı. İyi pişirilmiş. Biainili seramiği. Yıldıztepe.
15. Ø 18 cm., açık kırmızımsı kahverengi (2.5YR 6/4) hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun rengine astarlı, hafif açık. İyi pişirilmiş. Yıldıztepe.
16. El yapımı, açık kırmızımsı kahverengi (2.5YR 6/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun rengine astarlı, içi ve dışı açık. İyi pişirilmiş. Yıldıztepe.

Resim : 41

1. Ø 18 cm., kırmızımsı kahverengi (5 YR 4/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun rengine astarlı, dış yüzü açık. Orta pişirilmiş. Yıldıztepe.
2. Ø 16 cm., kahverengi (7.5YR 5/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun rengine astarlı, dış yüzü açık. Orta pişirilmiş. Yıldıztepe.
3. Ø 24 cm., kahverengi (7.5YR 5/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun rengine astarlı, içi ve dışı açık. İyi pişirilmiş. Yıldıztepe.
4. Ø 12 cm., uçuk kırmızı (10R 5/6) hamurlu, ince kum katkılı, kırmızı (10R 5/6) astarlı. İyi pişirilmiş. Biainili seramiği. Yıldıztepe.
5. Pembe (7.5YR 7/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun rengine astarlı, içi ve dışı açık. Orta pişirilmiş. Yıldıztepe.

6. Ø 14 cm., kırmızımsı kahverengi (5YR 4/4) hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, dış yüzü hafif açkılı. İyi pişirilmiştir. Yıldıztepe.
7. Ø 6 cm., açık kırmızımsı kahverengi (2.5 YR 6/4) hamurlu, ince kum katkılı, kırmızı (10R 5/6) astarlı. İyi pişirilmiştir. Biainili seramiği. Yıldıztepe.
8. Ø 10 cm., açık kırmızımsı kahverengi (2.5YR 6/4) hamurlu, ince kum katkılı, kırmızı (10R 5/6) astarlı. İyi pişirilmiştir. Biainili seramiği. Yıldıztepe.
9. Ø 11 cm., pembe (7.5YR 8/4) hamurlu, ince kum katkılı, kırmızı (10R 5/8) astarlı. İyi pişirilmiştir. Biainili seramiği. Yıldıztepe.

Resim : 42

1. Ø 10 cm., açık kırmızı (10R 6/6) hamurlu, orta kum katkılı, çok uçuk kahverengi (10YR 8/4) astarlı, içi ve dışı açkılı. Orta pişirilmiştir. Harput.
2. Açık kırmızımsı kahverengi (5YR 6/4) hamurlu, ince kum katkılı; koyu kahverengi (7.5YR 4/6) astarlı, içi ve dışı açkılı. Orta pişirilmiştir. Harput.
3. Ø 10 cm., açık kırmızımsı kahverengi (2.5 YR 6/4) hamurlu, ince kum katkılı, kırmızı (10R 5/6) astarlı. İyi pişirilmiştir. Dibinde kazınarak yapılmış iki nokta var. Biainili seramiği. Harput.

BİBLİYOGRAFYA

Belli,

BELLİ, O., «Untersuchungen zur Eisenmetallurgie in Hubuşkia», *Anadolu Araştırmaları* X, 1986, 271-299.

Burney

BURNEY, C.A., «Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age», *Anatolian Studies* 8, 1958, 157-209.

Erzen

ERZEN, A., «Untersuchungen in der urartäischen Stadt Toprakkale bei Van in den Jahren 1959-1961», *Archäologischer Anzeiger* 1962, 383-414.

Esin

ESİN, U., «Tepecik Kazısı 1968 Yılı Önraporu», *Keban Projesi 1968 Çalışmaları* (Ankara 1970), 147-158.

Esin-Arsebük

ESİN, U., — ARSEBÜK, G., «1982 Yılı Değirmen-tepe (Malatya) Kurtarma Kazısı», *V. Kazı Sonuçları Toplantısı* (İstanbul 1983), 71-79.

Hauptmann

HAUPTMANN, H., «Norşun-Tepe : Historische Geographie und Ergebnisse der Grabungen 1968/69», *Istanbuler Mitteilungen* 19-20, 1969/70, 21-78.

Howard-Johnston

HOWARD-JOHNSTON, J.D., «Byzantine Anzitene», *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia*, ed. S. Mitchell, BAR int. Series 156, 1983, 239-290.

Huntington

HUNTINGTON, E., «Weitere Berichte über Forschungen in Armenien und Commagene», *Zeitschrift für Ethnologie* 33, 1901, 173-210.

Kleiss^a

KLEISS, W., «Urartäische Plätze in Iranisch-Azarbaidjan», *Istanbuler Mitteilungen* 18, 1968, 1-44.

Kleiss^b

———, *Bastam/Rusa-i-Uru. Tur. Beschreibung der urartäischen und mittelalterlichen Ruinen* (Berlin 1977).

Kleiss^c

———, «Felszeichen im Bereich Urartäischer Anlagen», *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 14, 1981, 23-26.

Kroll^a

KROLL, S., *Keramik urartäischer Festungen in Iran* (Berlin 1976).

Kroll^b

———, «Archäologische Fundplätze in Iranisch-Ost-Azarbaidjan», *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 17, 1984, 13-131.

Mitford

MITFORD, T.B., «Cappadocia and Armenia Minor», *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* : II 7.2, ed. H. Temporini (Berlin - New York 1980), 1169-1228.

Ögün

ÖGÜN, B., «Die urartäischen Bestattungsbräuche», *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens*, Festschrift für F.K. Dörner zum 65. Geburtstag am 28 Februar 1976, 639-678.

Sevin^a

SEVİN, V., «Urartu Oda-mezar Mimarisinin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler», *Anadolu Demir Çağları*, ed. A. Çilingiroğlu (İzmir 1987), 35-55.

Sevin^b

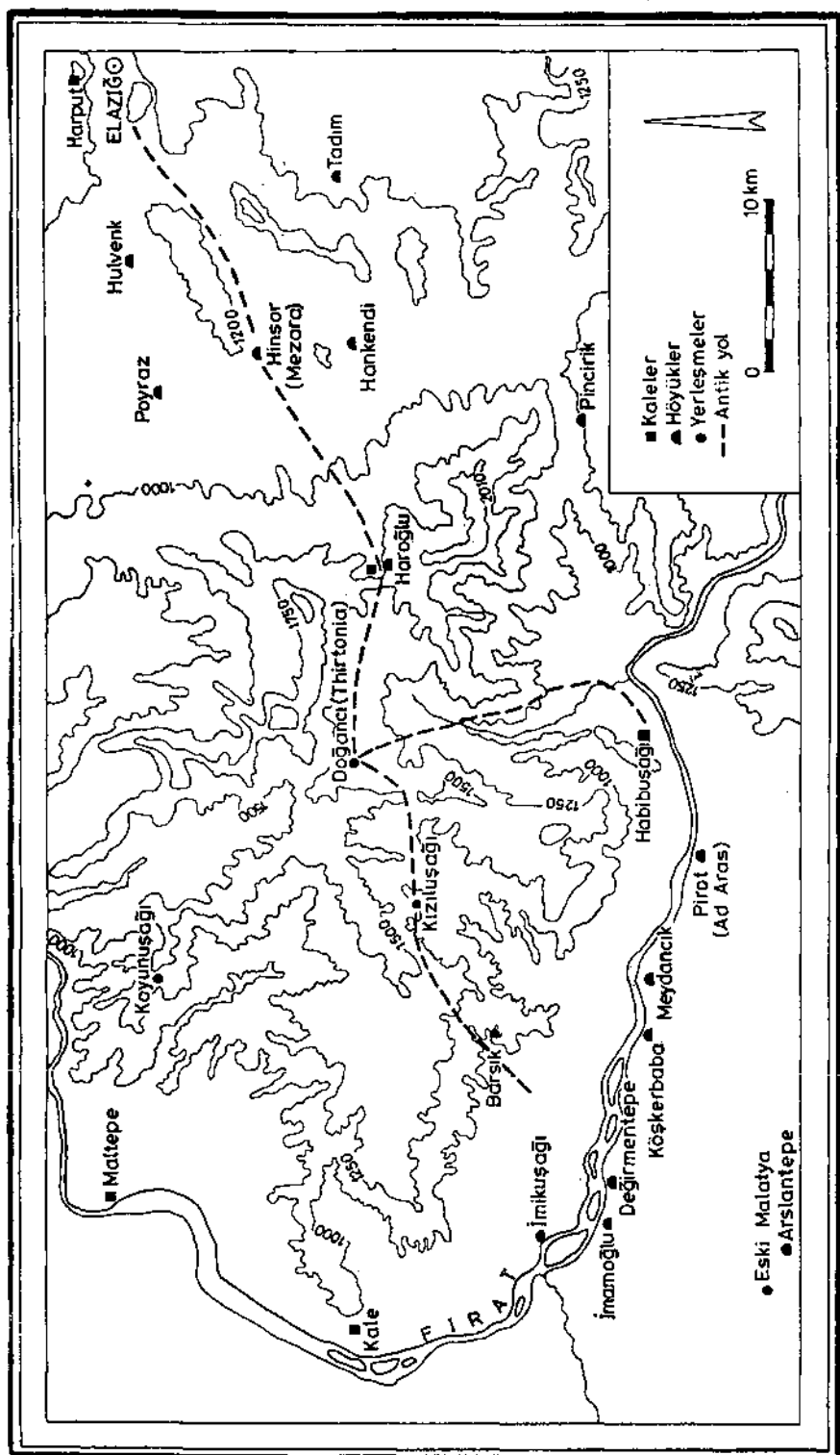
———, «Malatya - Elazığ - Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1985», *IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Ankara 1986), 279-300.

Sevin^c

———, «Elazığ - Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1986» *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı II* (Ankara 1987), 1-44.

Winn

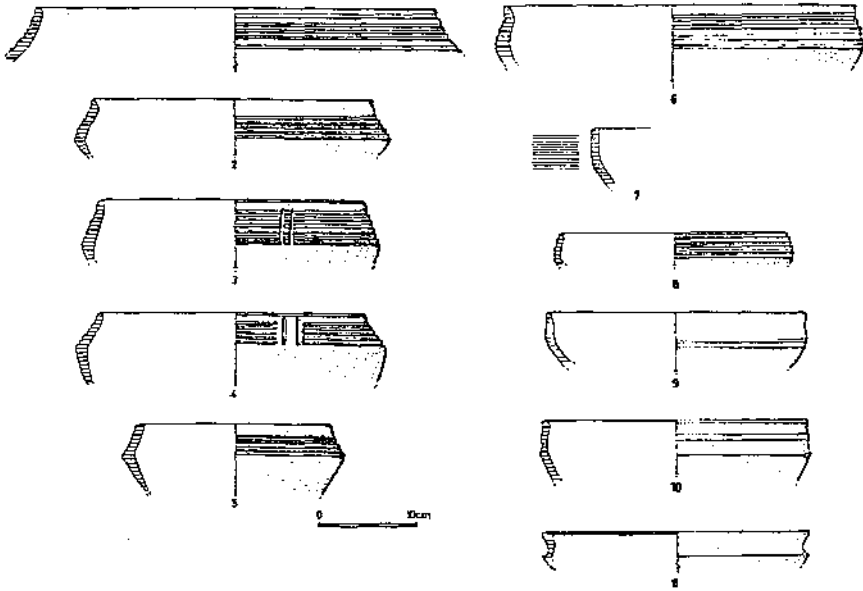
WINN, M.M., «The Early Iron Age Pottery», *Korucutepe 3*, ed. M.N. van Loon (Amsterdam 1980), 155-175.

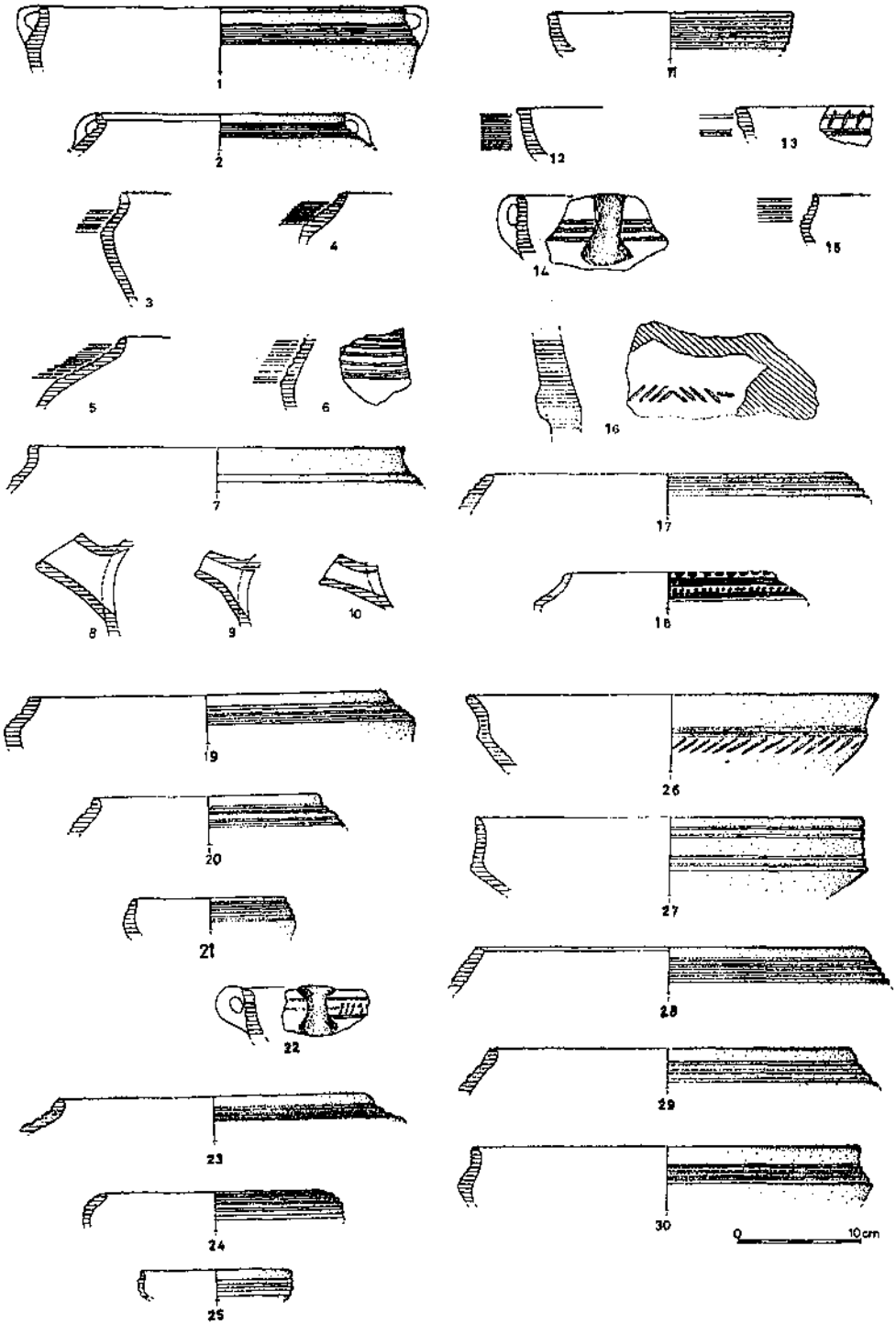
Resim : 1 — Malatya - Harput arasındaki eski ulaşım sisteminin gösterir harita

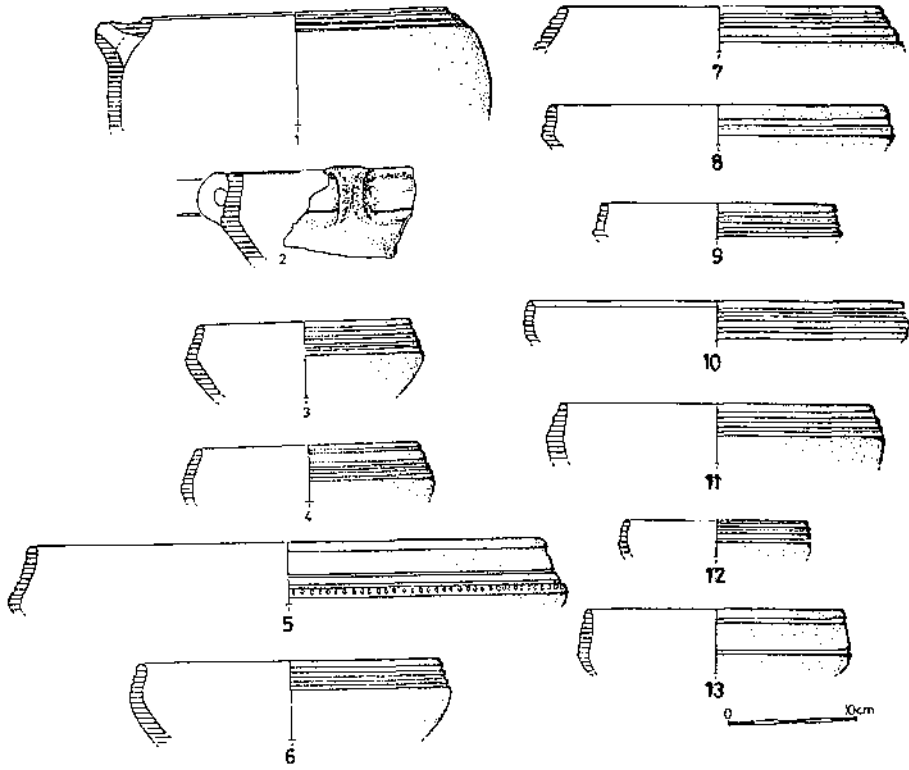
Resim : 2 — Baskil'den Yunanca mezar steli

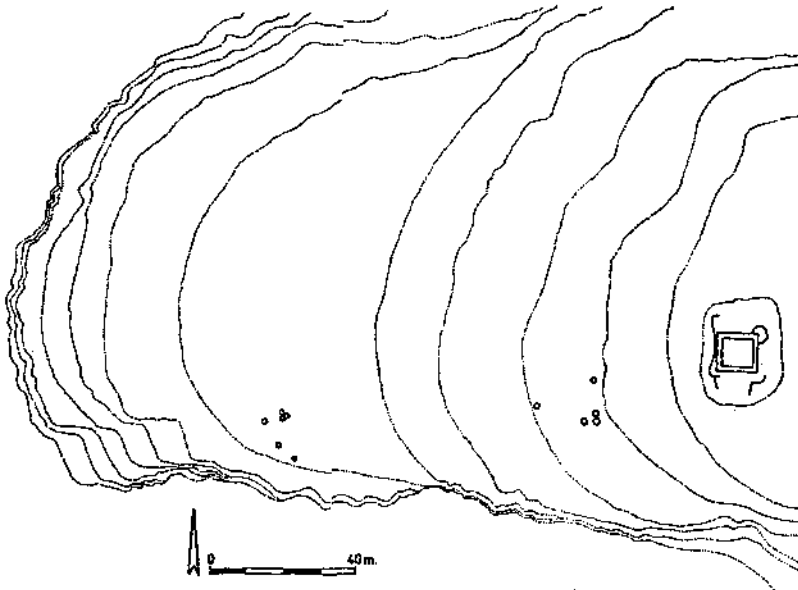
Resim : 3 — Dilektepe yüzey seramikleri

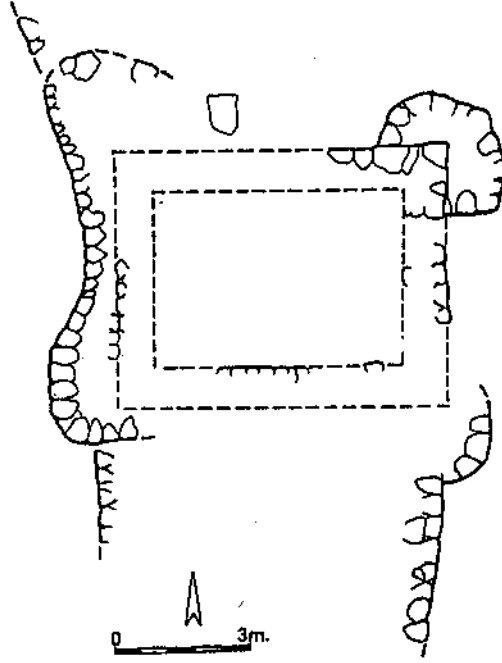
Resim : 4 — Elazığ yöresi Demir Çağı seramikleri

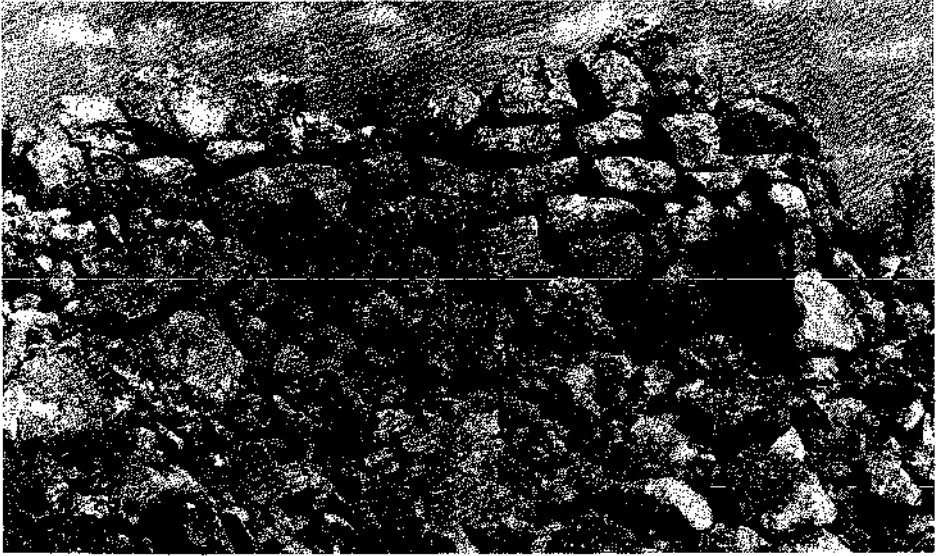
Resim : 5 — Elazığ yöresi Demir Çağı seramikleri

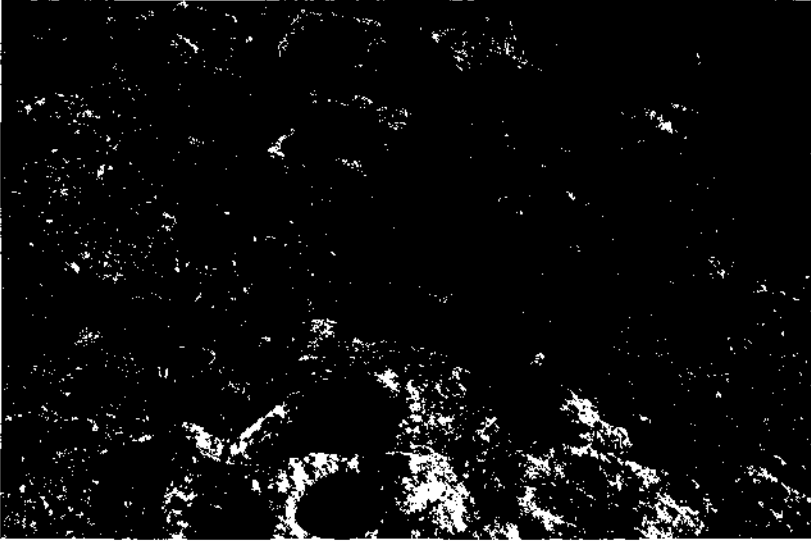
Resim : 6 — Koyunuşağı yerleşmesinin şematik tasarımı

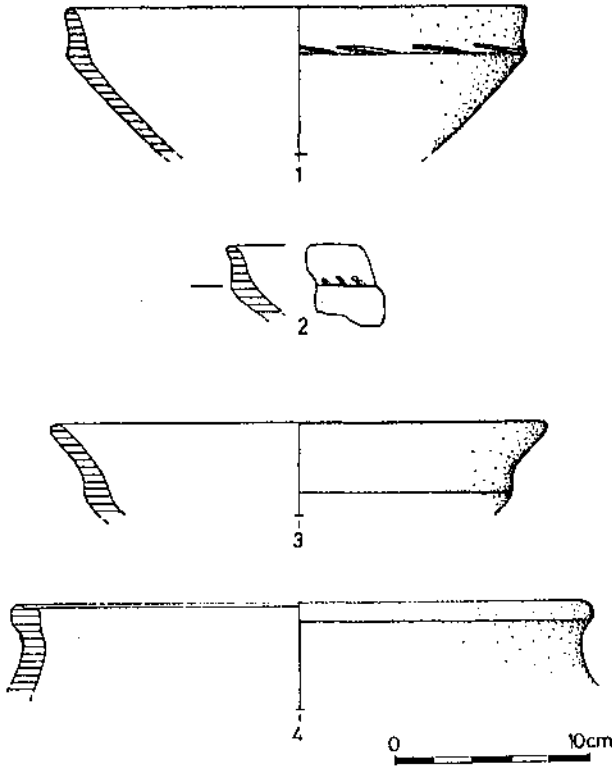
Resim : 7 — Koyunuşığı'ndaki büyük yapının tasarı

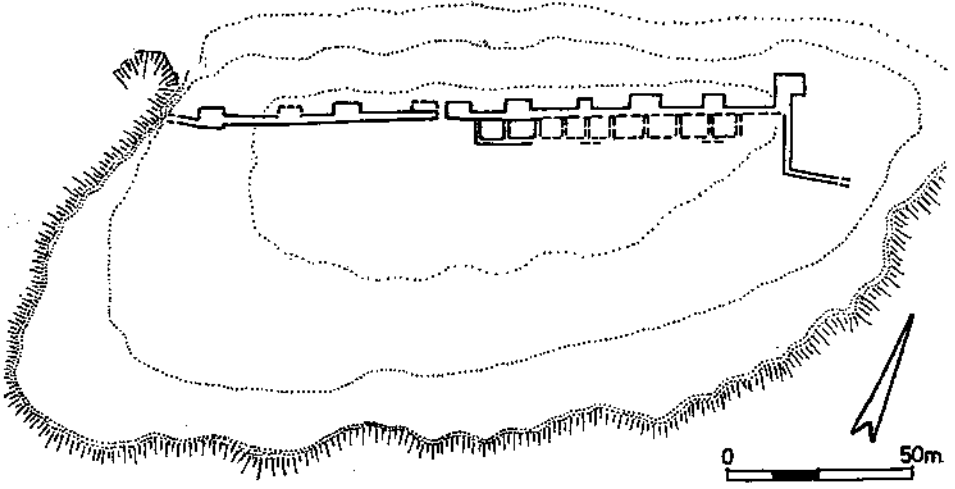
Resim : 8 — Koyunuşığı'ndaki büyük yapının duvarlarından bir görünüm

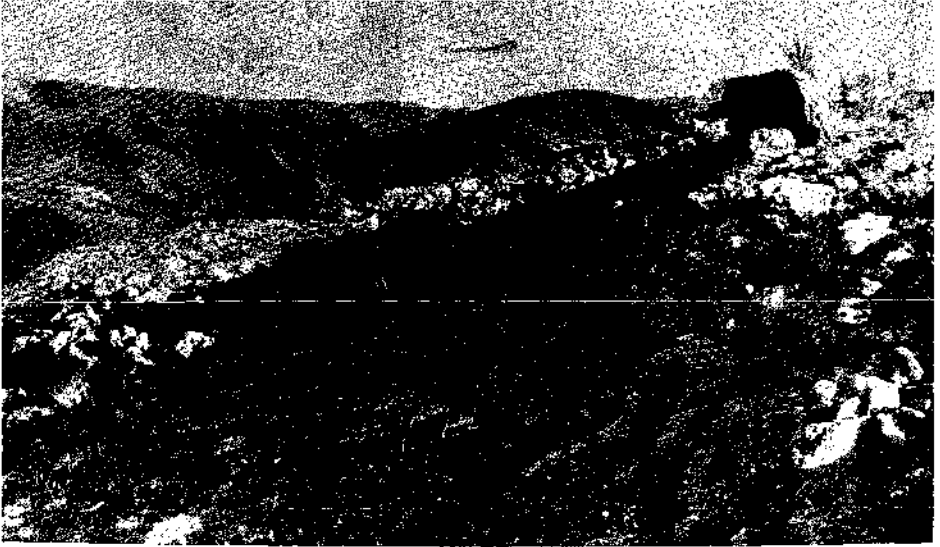
Resim : 9 — Koyunuşığı'ndan kayaya oyulmuş sarnıçlar

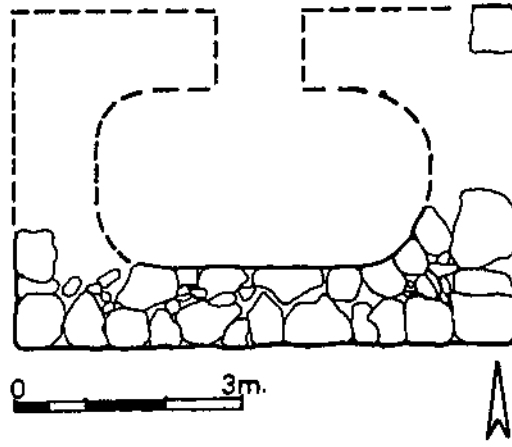
Resim : 10 — Koyunuşığı yüzey seramikleri

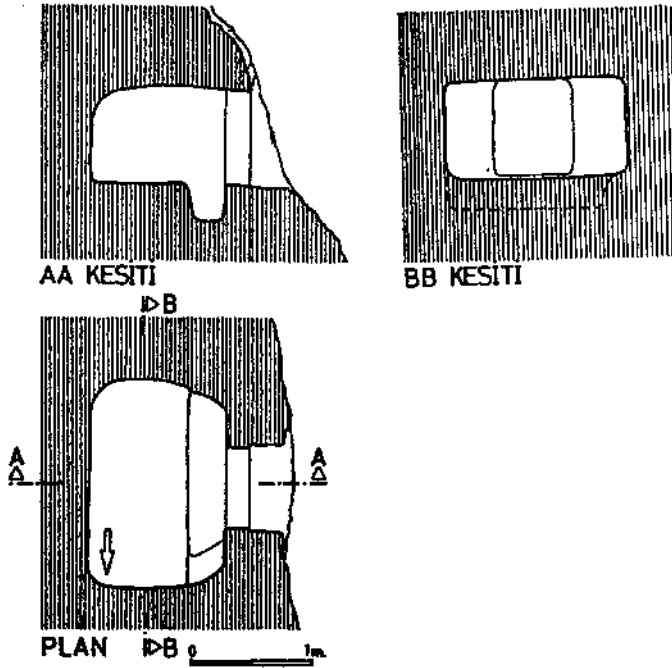
Resim : 11 — Gökbelen Kalesi'nin şematik tasarı

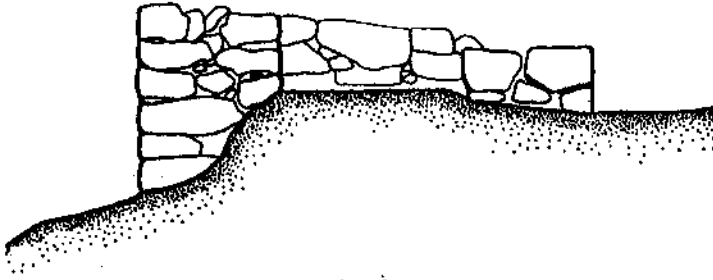
Resim : 12 — Gökbelen Kalesi surlarından bir görünüm

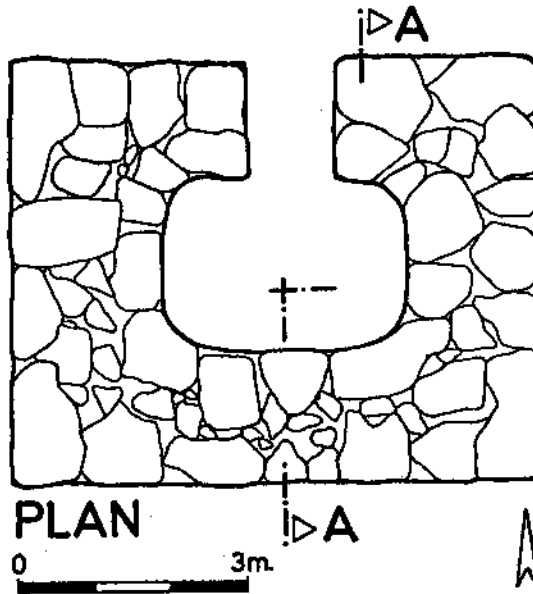
Resim : 13 — Gökbelen/Köşker Mevkii'nden bir yapının tasarı

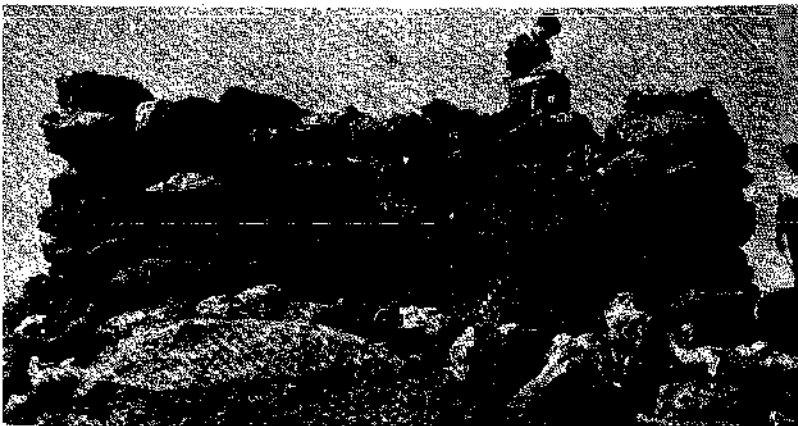
Resim : 14 — Gökbelen kaya mezarının tasar ve kesitleri

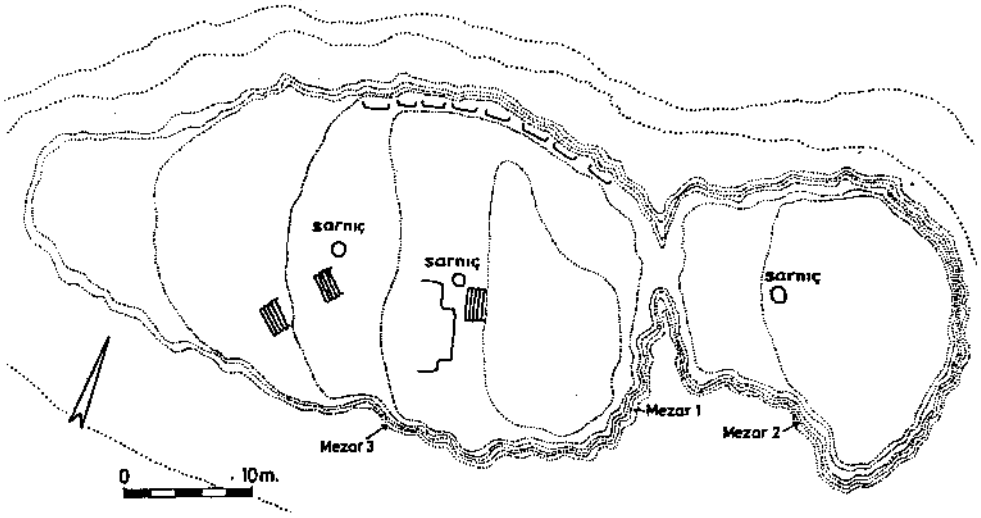
AA KESİTİ

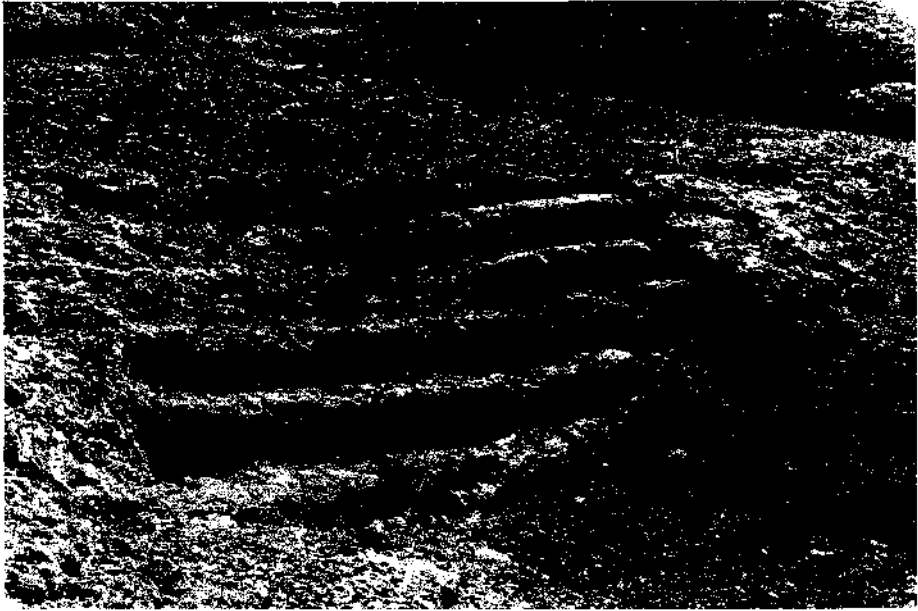
Resim : 15 — Örenkaya'daki yapının tasar ve kesiti

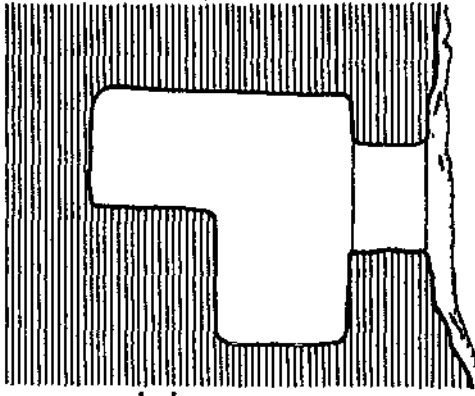
Resim : 16 — Örenkaya'daki yapıdan bir görünüm

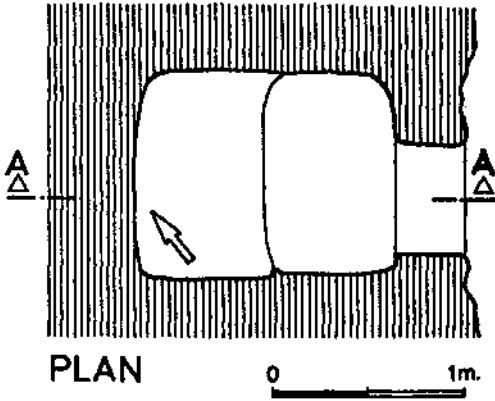
Resim : 17 — Tanrıvermiş Kalesi şematik tasarımı

Resim : 18 — Tanrıvermiş'ten sur temel yuvaları

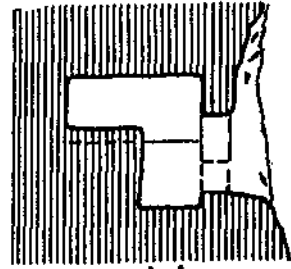
AA KESİTİ

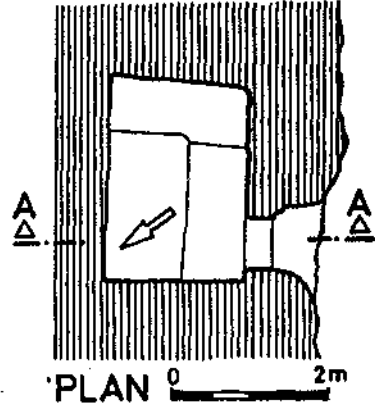
PLAN

0 1m.

Resim : 19 — Tanrıvermiş 3. nolu mezarın tasar ve kesiti

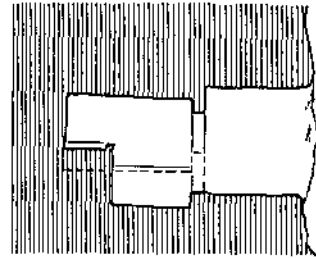
AA KESİTİ

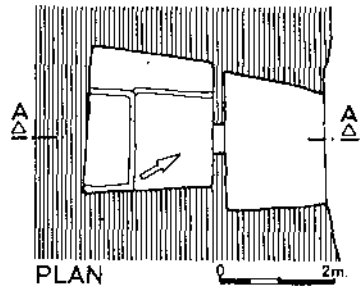
PLAN

0 2m

Resim : 20 — Tanrıvermiş 2. nolu mezarın tasar ve kesiti

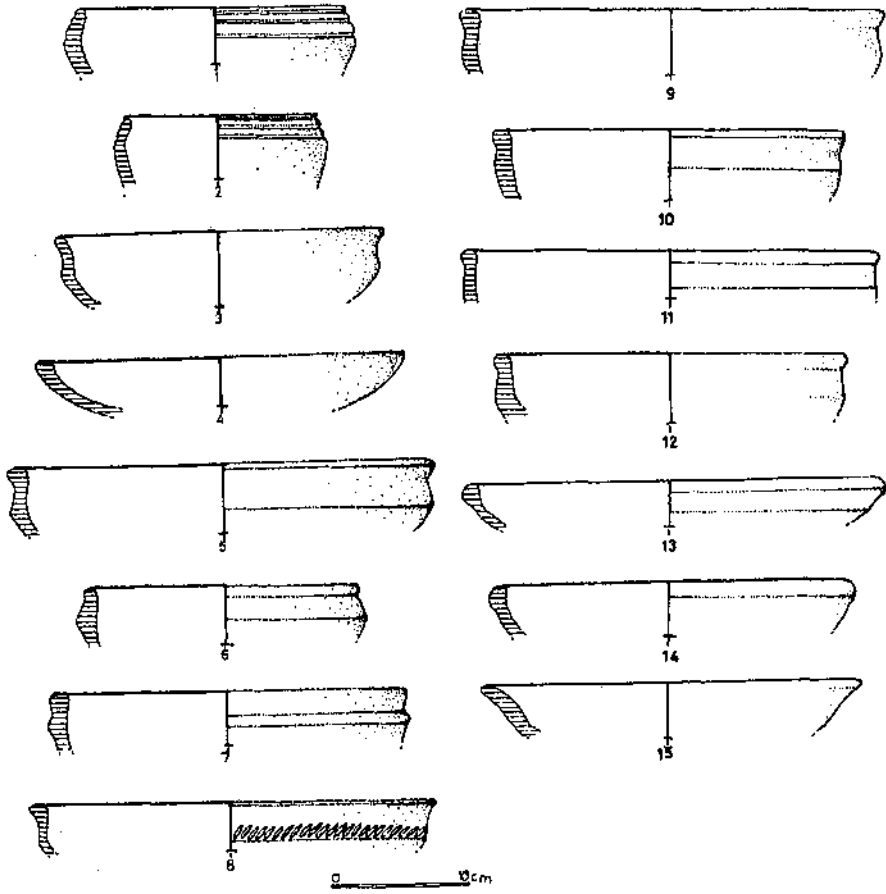
AA KESİTİ

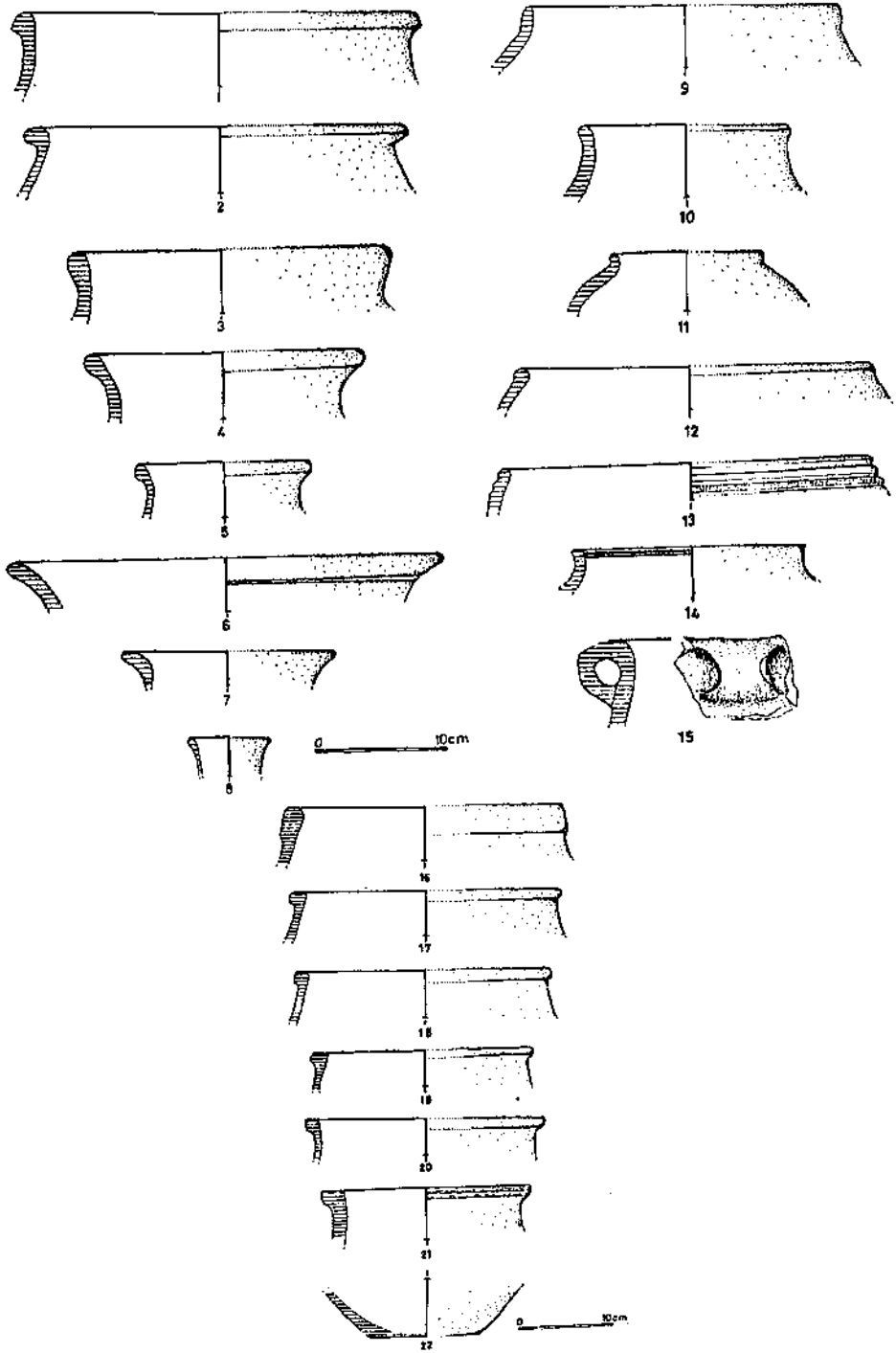
PLAN

0 2m

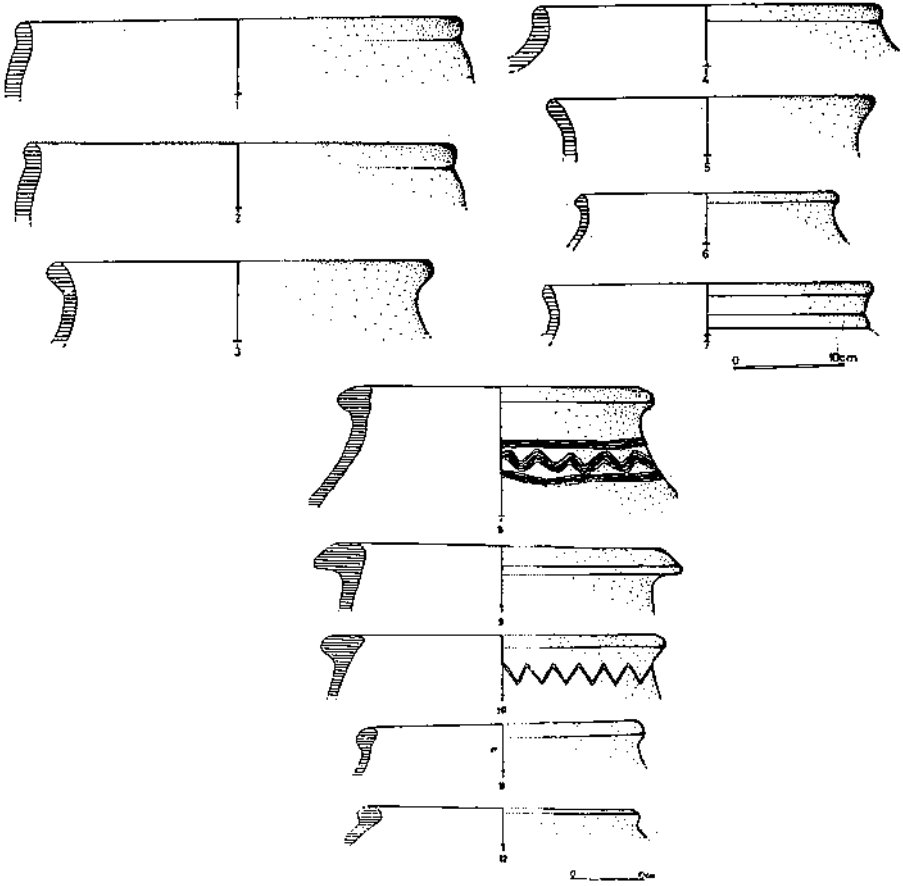
Resim : 21 — Tanrıvermiş 1. nolu mezarın tasar ve kesiti

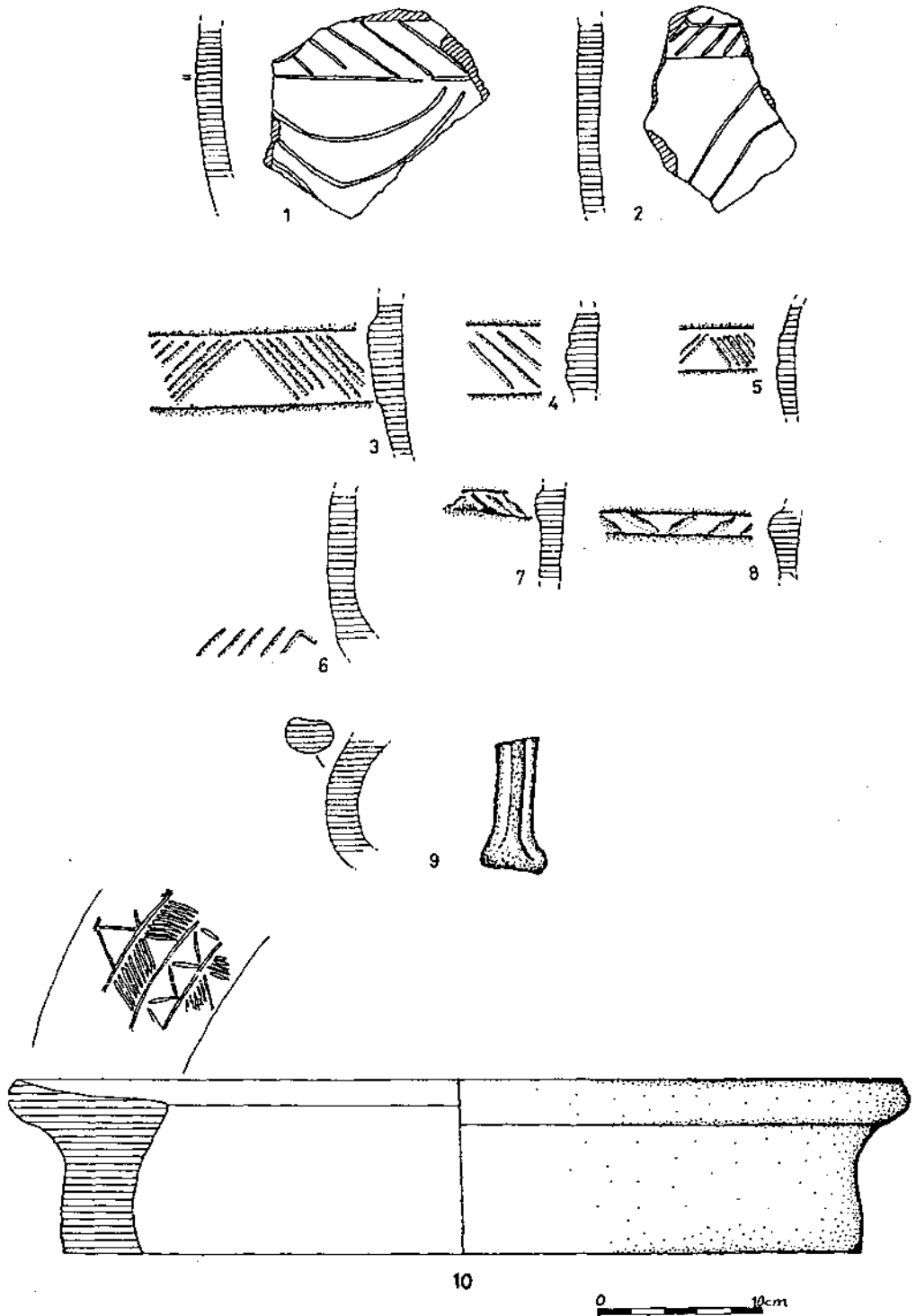
Resim : 22 — Bingöl/Samantepe yüzey seramikleri

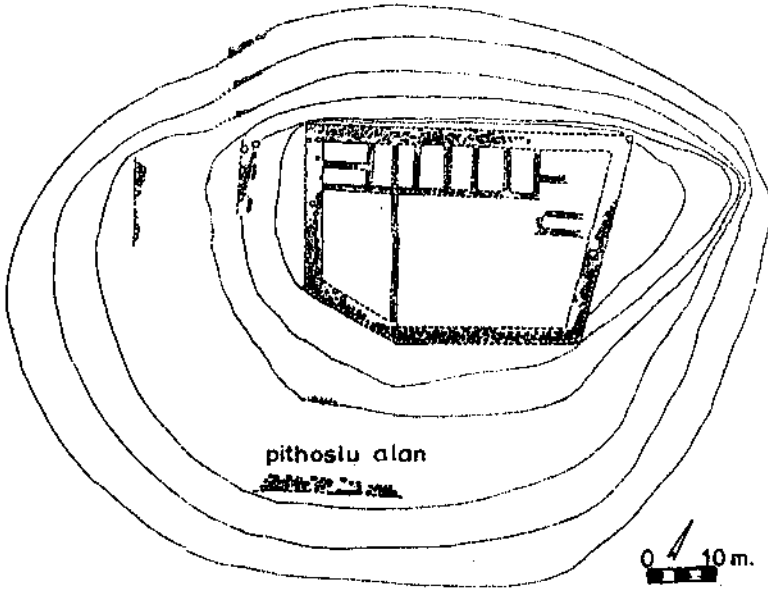
Resim : 23 — Bingöl/Samantepe yüzey seramikleri

Resim : 24 — Bingöl/Samantepe yüzey seramikleri

Resim : 25 — Bingöl/Samantepe yüzey seramikleri

Resim : 26 — Bingöl/Kaleönü tesisinin şematik tasarı

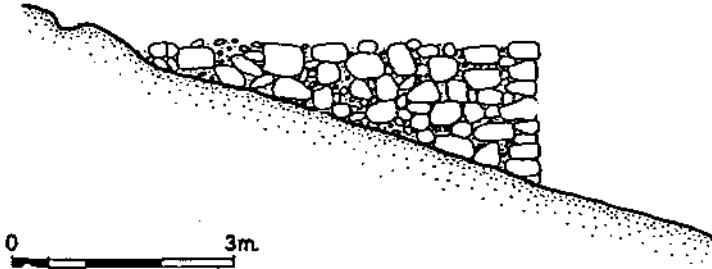
Resim : 27 — Dere Vadisi boyunca ilerleyen yolun genel görünümü

Resim : 28 --- Urartu yolundan bir görünüm

Resim ; 29 — Yolun teras duvarlarından bir görünüm

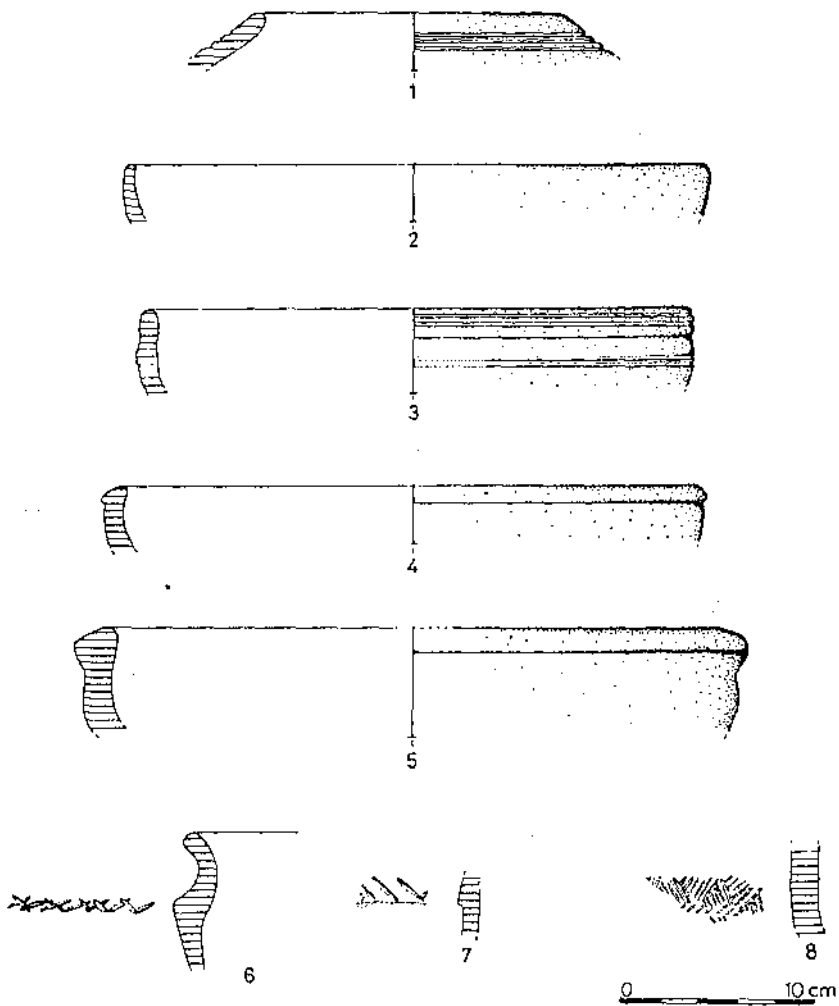
Resim : 30 — Teraslı yoldan bir kesit

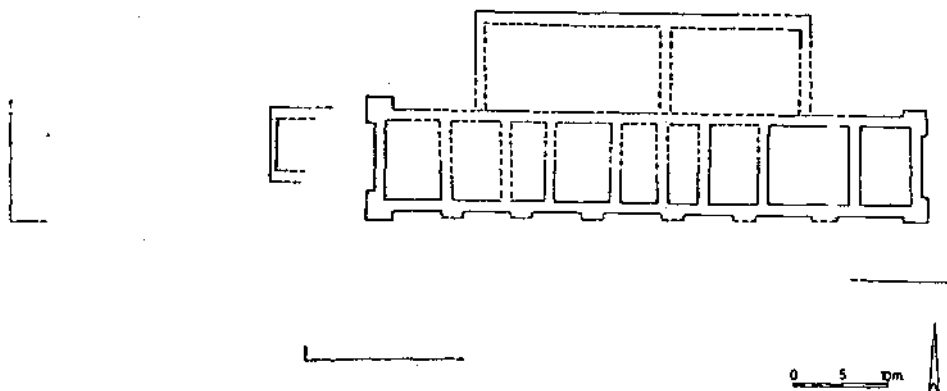
Resim : 31 — Kayaya oyulmuş Urartu yolundan bir görünüm

Resim : 32 — Aynı yerden bir başka görünüş

Resim : 33 — Bahçecik I yüzey seramikleri

Resim : 34 — Bahçecik II Urartu konaklama istasyonunun tasarı

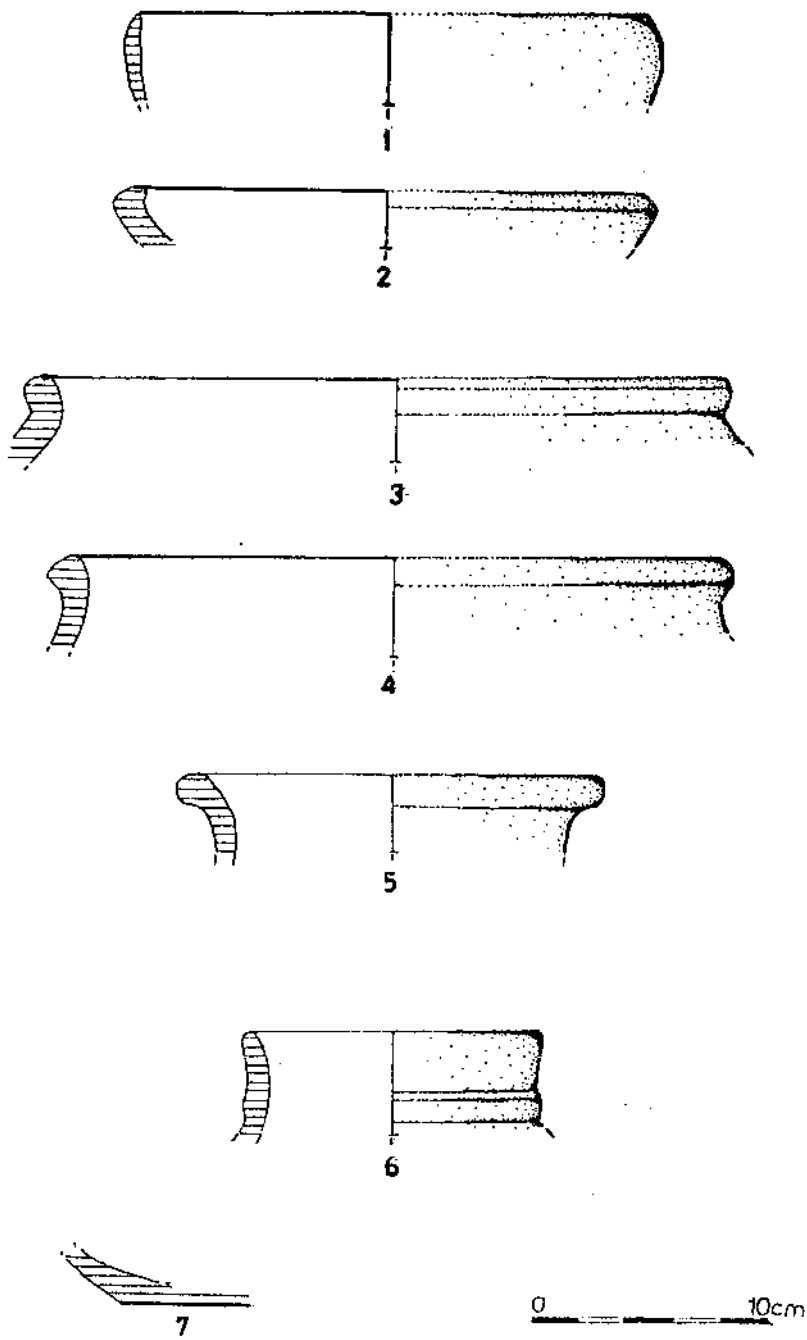
Resim : 35 — Bahçecik II'den Urartu kaya işareti

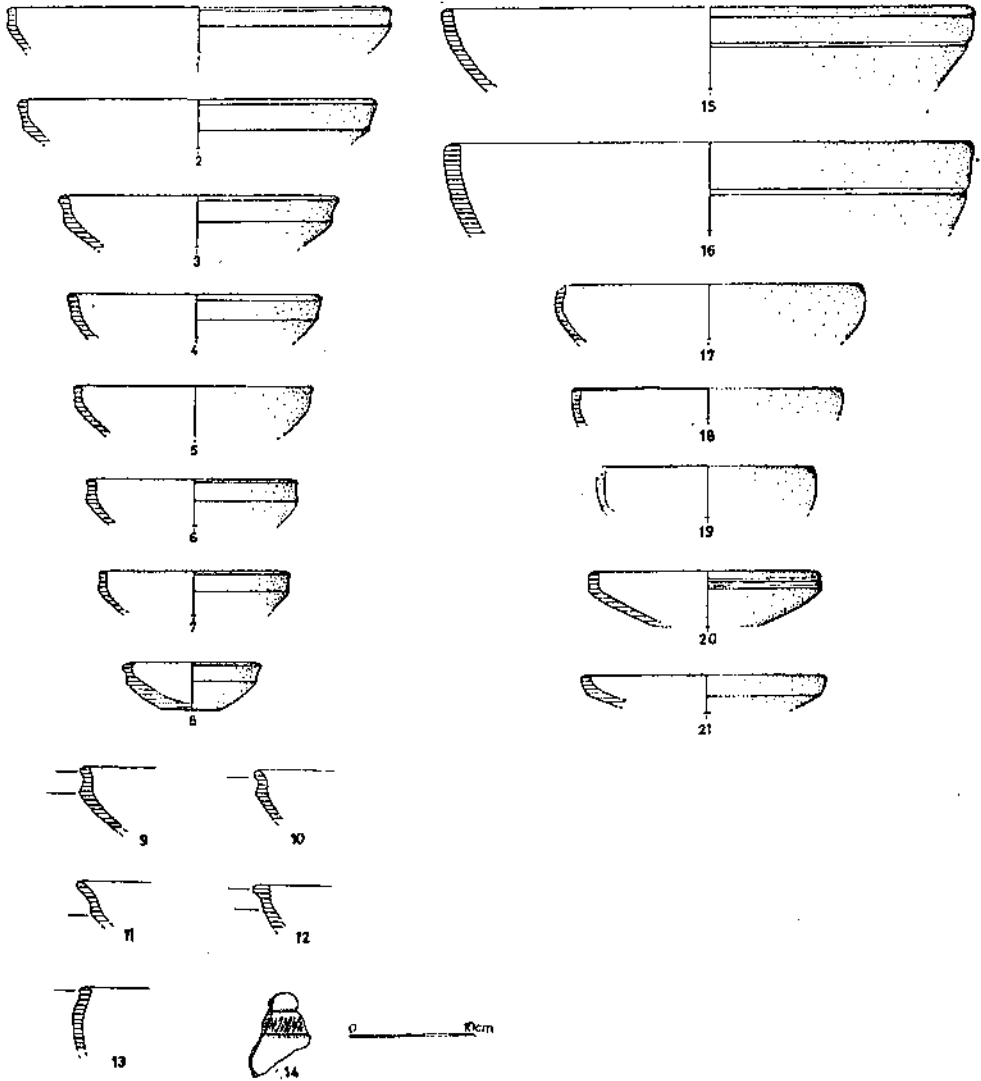
Resim : 36 — Bahçecik II'den Urartu
kaya işareti

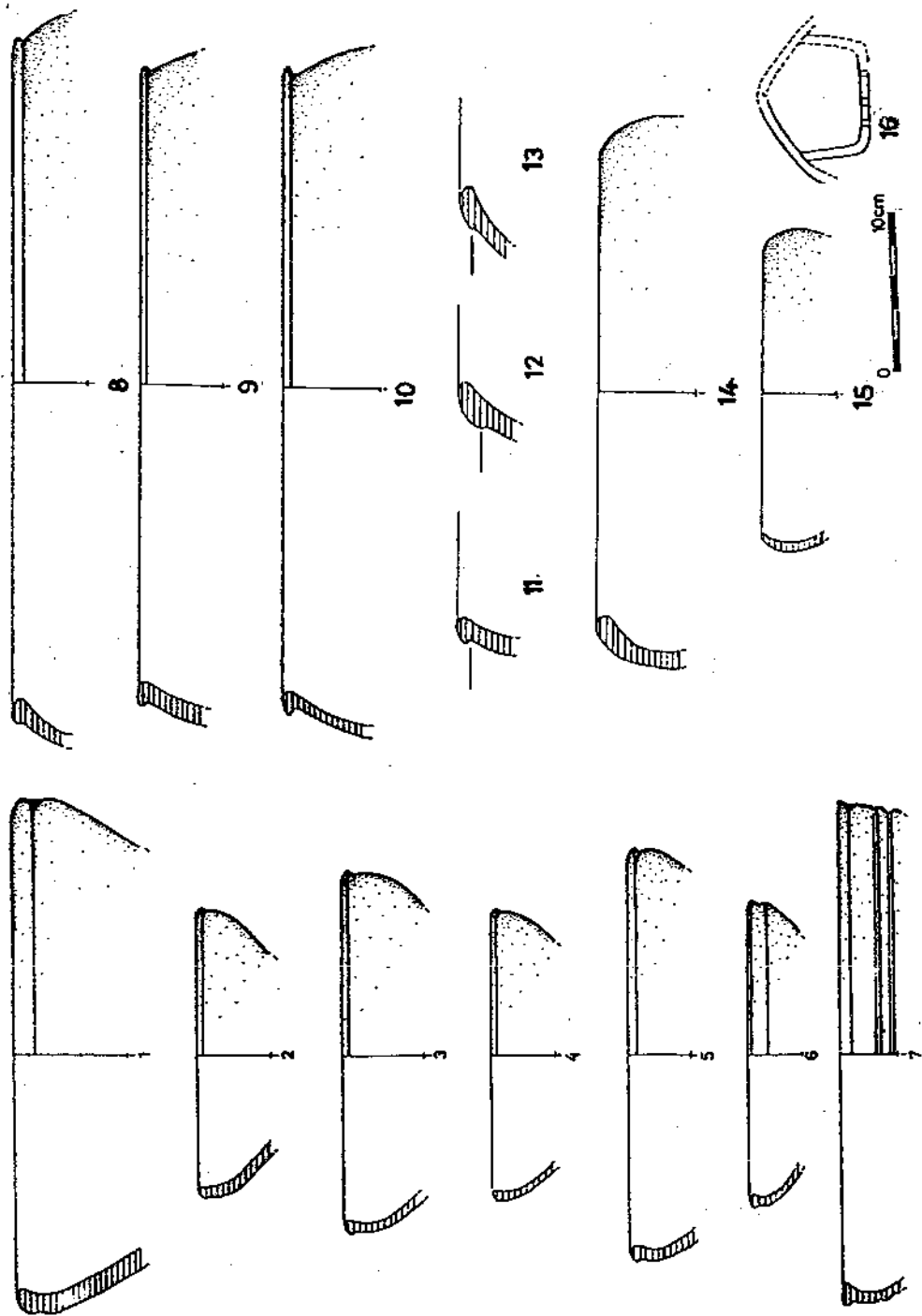
Resim : 37 — Bahçecik II'den
Urartu kaya
işareti

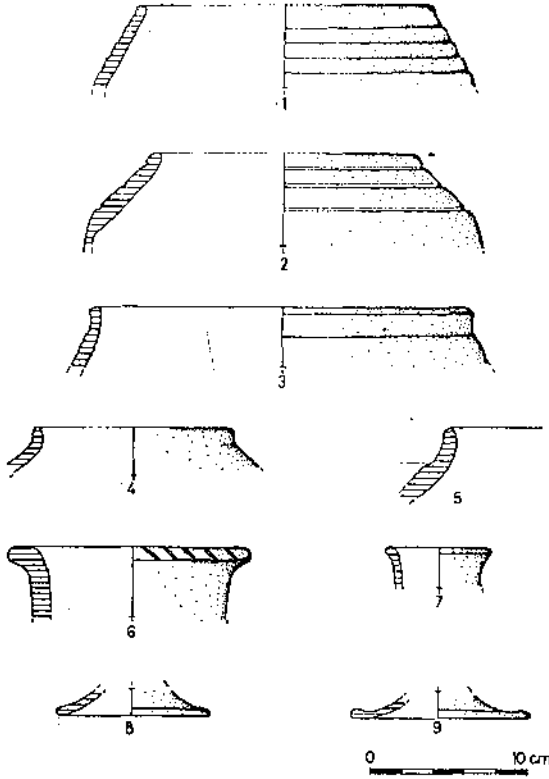
Resim : 38 -- Bahçecik II yüzey seramikleri

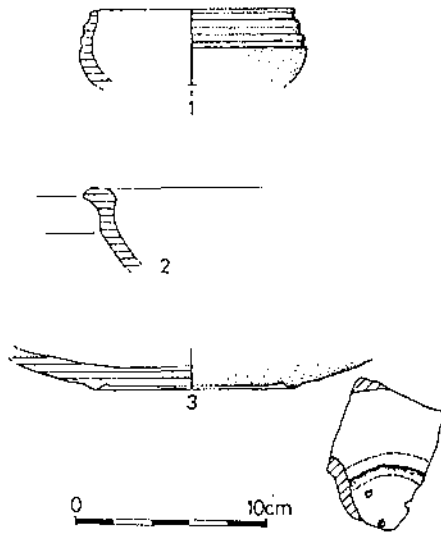
Resim : 23 — Yıldıztepe yüzey seramikleri

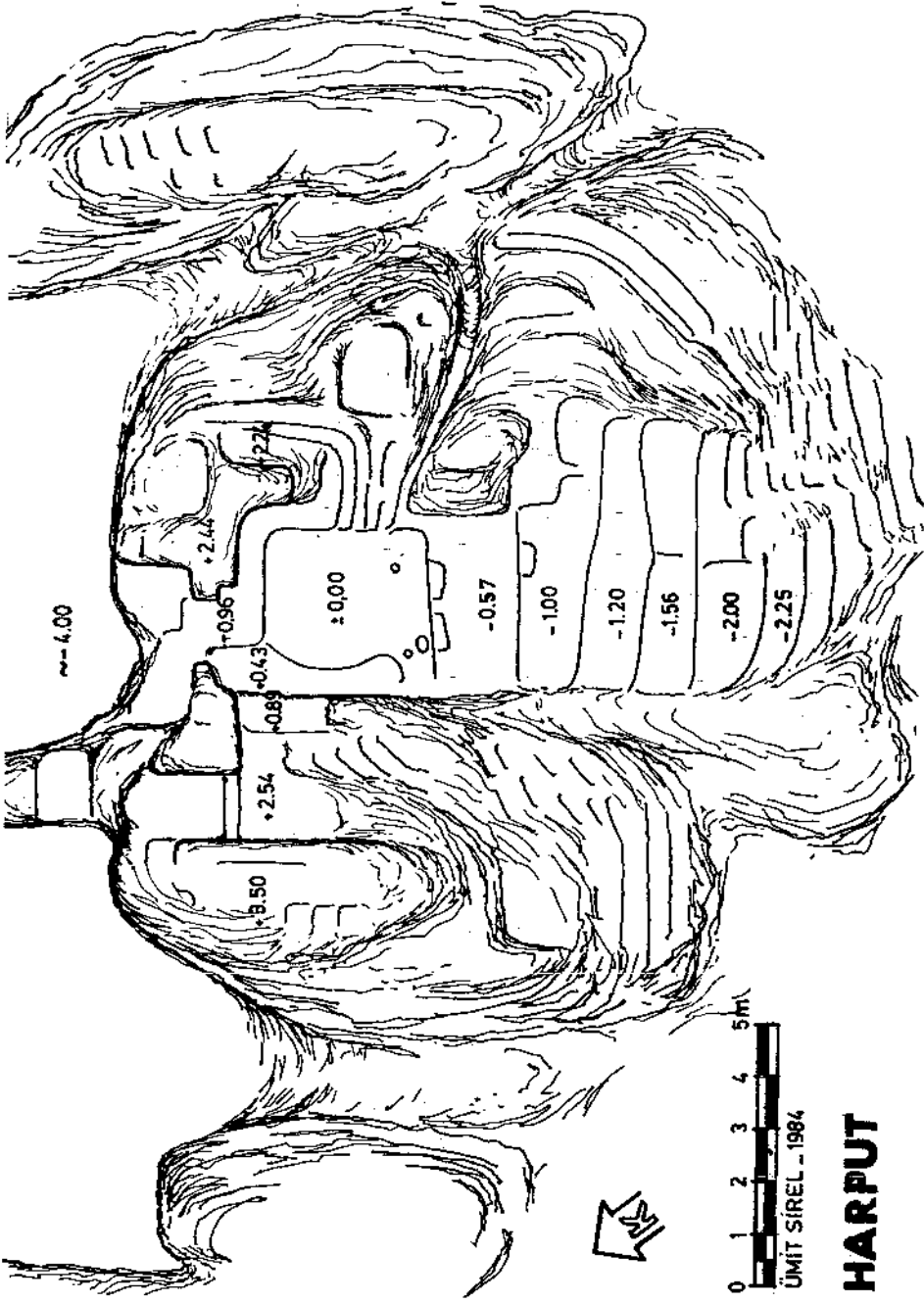
Resim : 40 — Yıldıztepe yüzey seramikleri

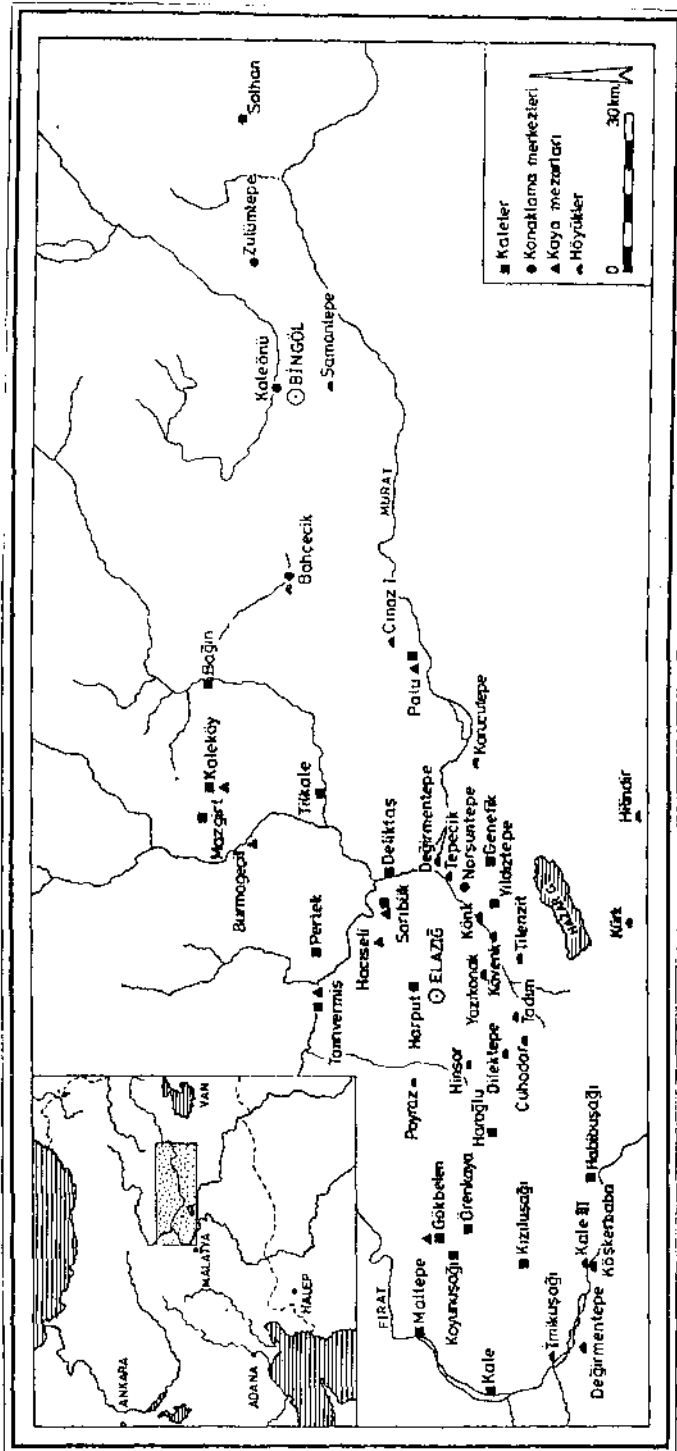
Resim : 41 — Yıldıztepe yüzey seramikleri

Resim : 42 — Harput yüzey seramikleri

Resim : 43 — Harput Kalesi'nden kayaya oyulmuş Urartu alanı

ELAZIĞ-BİNGÖL VE TUNCELİ İLLERİNDE PREHİSTORİK ARAŞTIRMALAR, 1987

Hasan BAHAR *

Elazığ, Bingöl ve Tunceli illeri çevresinde sürdürdüğümüz 1987 yılı Prehistorik dönem çalışmaları, batıda Karakaya Baraj Gölü ile doğuda Bingöl ili arasındaki alanda gerçekleştirilmiştir¹.

Bu çalışmalarda amacımız baraj gölü alanları dışında kalan yöreleri tarayarak höyükleri tespit etmeye yönelikti. Çünkü ilk kez K. Kökten (1945)², C. Burney (1956)³ ve P. Meriggi (1967)⁴ ile başlayan yöredeki Prehistorya çalışmaları, Keban ve Karakaya kurtarma kazılarıyla yoğunlaşmış, bu sayede Elazığ bölgesi hemen hemen tüm Anadolu'nun en iyi biçimde taranmış bölgesi durumuna gelmişti. Ancak özellikle son çalışmalar yalnızca göl alanları bölgesinde sürdürülmüş olduğundan, tüm yörenin taranması yine de mümkün olmamıştı. Bu boşluğu doldurmak üzere 28 Temmuz - 31 Ağustos 1987 tarihleri arasında giriştiğimiz tarama büyük çapta amacına ulaşmıştır.

ÇINAZ III AKERAMİK NEOLİTİK YERLEŞMESİ

Elazığ'ın 72 km., Kovancılar ilçesinin de 6 km. doğusunda, Elazığ Bingöl karayolu üzerindeki Saraybahçe köyünün 1 km. güneyinde saptadığımız höyük 1987 yılının en önemli keşfi sayılabilir (Resim : 1). Şenova'nın doğu ucundaki höyük yaklaşık olarak 160 x 150 m. boyutlarında ve 4 m. kadar yüksekliktedir. Kuzey eteğinde küçük bir derenin aktığı bu yayvan höyük Ergani yakınındaki Çayönü'ne kuşucumu 60 km. uzaklıktadır.

(*) Hasan BAHAR, Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi, KONYA.

(1) O.D.T.Ü. Tarih Eserleri Kurtarma ve Değerlendirme Araştırma Merkezinin katkılarıyla gerçekleştirilebilen bu çalışmada, Veli Sevin başkanlığındaki bilim kurulu, bu satırların yazarından başka, Ar. Gör. Kemalettin Koroğlu uzman M. Beşir Aşan, Arkeolog-Desinatör Aynur Özfirat ve Kahramanmaraş Müzesi Araştırmacısı Ahmet Denizhanogulları'ndan kuruluydu. Bu malzeme üzerinde çalışma imkanı tanıyan hocam Veli Sevin'e teşekkürü bir borç bilirim.

(2) Kökten^a 431 vd.

(3) Burney 161 vdd.

(4) Meriggi 263 vdd.

Civardaki öteki iki höyük nedeniyle Çınaz III olarak adlandırdığımız bu yerleşme yerinde ele geçirdiğimiz buluntuların başında obsidyenden yapılmış küçük kesici, delici ve kazıyıcı aletler gelir (Resim : 2,3,4). Bir hayli çok sayıdaki bu aletlerin yanında, alet endüstrisine işaret edebilecek yonga ve çekirdekler de bulunmuştur. Obsidyen yatakları yönünden zengin olan Bingöl Dağları'nın⁵ batı eteklerinde yer alışı Çınaz III yerleşmesinin bu endüstri dalında önem taşıyan bir merkez olduğunu düşündürmektedir⁶.

Diğer yüzey buluntuları arasında taştan kap parçaları, bilezikler ve bazalttan bir kapı mili yatağı (Çizim : 2/5, Resim : 5) dikkat çekicidir. Beyaz mermerden yapılmış, silindirik gövdeli ve düz dipli kap, iyi açılanmış yüzeyiyle mükemmel bir işçiliğin eseridir (Çizim : 2/1, Resim : 5/1), bazalttan oyulmuş yayvan bir çanak ise daha kaba bir işçilik gösterir (Çizim : 2/4, Resim : 5/2). İyi kalitede şeffaf beyaz mermerden bilezik parçaları üstün taş işçiliğinin en güzel kanıtlarıdır (Çizim : 2/2-3, Resim : 6). Tüm eserlerin benzerlerine Caferhöyük, Çayönü ve Kuzey Irak'taki Jarmo gibi Akeramik Neolitik merkezlerde rastlamak mümkündür⁷.

ÇINAZ I KALKOLİTİK YERLEŞMESİ

Muhtemelen ilk kez C. Burney'in Sekarat adıyla belirlediği⁸ ve 1969 yılında da K. Kökten'in ziyaret ettiği⁹ Çınaz I höyüğü Kovancılar ilçesinin 2 km. doğusunda, Elazığ-Bingöl karayolunun 50 m. kadar güneyinde 150 x 100 x 25 m. boyutlarında bir höyüktür.

Yüzeyden toplanan en eski keramik parçası Halaf türündedir (Çizim : 4/1, Resim : 7/1). Dik ağız kenarlı, el yapımı bir kaba ait olan bu parça çok ince kum katkılı, devetüyü renginde hamurlu, hamurunun renginde astarlı ve iyi pişirilmiştir. Dış yüzü kahverenginde diagonal hatlarla, içyüzü ise kafes motifiyle bezelidir¹⁰.

Ubeid türünde iki parça el yapımı ve yeşilimsi soluk sarı renkli hamurları saman katkılıdır (Çizim : 4/2-3, Resim : 7/2-3). Hamurunun renginde astarlı olan parçaların üzerine koyu morumsu siyah renkle parmak izini andıran desenler yapılmıştır¹¹.

(5) Bingöl obsidyenleri için bkz. Cauvin-Aurenche 21; Mellaart 40.

(6) Obsidyen aletlerin ayrımında bize yardımcı olan ve Çınaz III aletlerinin Çayönü'ndekilerden daha erken bir tarihe gidebileceğini bildiren sayın Mehmet Özdoğan'a şükranlarımı sunarım.

(7) Mellaart 80 vd.

(8) Burney 164

(9) Kökten^b 16

(10) Benzerleri için bkz. Esin^b, lev. 91.

(11) Norşuntepe ve Tepecik'ten benzer türde bezemeler için bkz. Esin^a, lev. 114/2. Hauptmann^a, lev. 71/5-7; Hauptmann^b, lev. 78/3.

Höyük yüzeyinde ele geçirdiğimiz Geç Kalkolitik Dönem'e ait olabilecek en ilginç buluntu, siyah taştan 2.6 cm. kadar çapında ip delikli ve üçgen kesitli bir damga mühürdür (Çizim : 4/4, Resim : 8). Üzerinde iki adet stilize yaban keçisi motifine yer verilmiştir.

Çınaz I höyüğünde III. ve II. binyıl malzemesi de vardır.

İLK TUNÇ ÇAĞ MALZEMELERİ

1984 yılından beri İmikuşağı kazısına bağlı olarak yürüttüğümüz yüzey araştırmaları bölgenin İlk Tunç Çağı'ndaki yoğun iskân durumu hakkında daha fazla bilgi edinmeye yönelikti. 1987 yazında geniş bir alanda gerçekleştirdiğimiz taramada bazı yeni höyükler ve yerleşme yerleri tespit edilmiş ayrıca bizden önce araştırılmış olan höyüklerden de mümkün olduğunca bol sayıda malzeme toplanmıştır (bkz. Tablo 1, Çizim : 3, Resim : 9, 10, 11, 12, 13).

En batıda tesbit ettiğimiz İTÇ yerleşmesi, Elazığ-Keban karayolu üzerinde **Ulupınar** (Birvan) Köyü yakınında, karayolunun 4 km. kuzey-doğusundadır. 40 x 50 m. boyutlarında ve 5 m. kadar yüksekliğindeki höyüğün üzerinde bugün bir yatır ve modern mezarlık bulunmaktadır. Yüzeyden toplanan az sayıdaki keramik İTÇ'nin parlak siyah açkılı türlerindendir.

Elazığ'ın 15 km. kuzeyinde, Elazığ-Pertek karayolu üzerindeki Aydıncık Köyü'nün 500 m. kuzeyindeki, Urartu Dönemi ve Ortaçağ'da yerleşmelere sahne olmuş **Tanrıvermiş** kayalığının kuzey eteklerinde yine İTÇ'nin parlak siyah açkılı türlerine rastlanmıştır.

Elazığ'ın güneybatısındaki yeni höyüklerden biri, il merkezinden 23 km. uzaklıktaki **Gökçehöyük**'tür. 60 x 60 m. boyutlarında ve 10 m. kadar yüksekliğindeki bu höyükte İTÇ'nin koyu yüzü açkılı malı bol olarak bulunmaktadır. İTÇ II-III türünde boya bezemeli mal tek parça ile temsil olunur (Çizim : 6/4).

Elazığ il merkezinin 20 km. güneybatısında, Sarılı Köyü'nün 2 km. doğusundaki **Çuhadar Höyüğü** 100 x 60 m. boyutlarında ve 5 m. kadar yüksekliktedir. Orta Demir Çağı'nda da yerleşmeye sahne olan bu höyüğün yüzeyinde parlak siyah açkılı türde İTÇ keramiğinin yanında boya bezemelilere de rastlanmıştır.

Elazığ'ın 10 km. doğusunda, Yurtbaşı Nahiyesinden 5-6 km. mesafedeki **Gurbetmezrası**'nda bir höyük saptanamamakla birlikte, köylülerin ekibimize hediye ettiği ve muhtemelen bir mezardan çıkarıldığını söyleyebileceğimiz, dış yüzü siyah, iç yüzü ise kahverenginde çömlek (Çizim : 10/1; Resim : 14) burada küçük bir yerleşme ya da nekropol olduğuna işaret etmektedir.

Elazığ il merkezinin 22 km. güneydoğusunda, Yenikapı (Könk) Köyü yakınındaki **Yıldıztepe**, Urartu Dönemi ve Ortaçağ'da iskan edilmiş yüksekçe bir yerleşme yeridir. Tepenin kuzey eteğinde, az sayıda olmakla birlikte yine parlak siyah astarlı İTÇ keramiği bulunmaktadır.

Doğuda, Elazığ il merkezine 100 km. uzaklıkta, Karakoçan yakınlarında saptadığımız Bahçecik I Höyüğü 70 x 80 m. boyutlarında ve 15 m. yüksekliğindedir. Bunun 1 km. kadar güneyindeki Bahçecik IV yerleşmesi ise bir Urartu konaklama merkezinin batı etekleri üzerinde 20 x 20 m'lik alana yayılan, 1 m. yüksekliğinde küçük bir tepectir. Her iki yerleşme yerinde de yalnızca siyah açkılı türde İTÇ seramiğine rastlanmıştır.

Yukarıda da değinmiş olduğumuz gibi, yeni saptamış olduğumuz bu yerleşme yerlerinin yanında, eskiden beri bilinen birçok höyük yeniden gözden geçirilerek kimi değerlendirmeler yapabilmemize yardımcı bulunabilecek malzeme elde edilmiştir.

Yüzey araştırmamızın en ilgi çekici sonuçlarından biri, «Malatya-Elazığ Boyahları» denen çok renkli seramiğin yayılımıyla ilgilidir. Önceden yapılmış olan gözlemleri¹² doğrulayan bu çalışmamıza göre, boya bezemeli malların doğu sınırının Altınova olduğu söylenebilir. Çünkü bu ovanın doğusundaki Pınartepe (Sığam), Sekarat, Çınaz I, Hoşmat, Bahçecik I ve Bahçecik IV yerleşmelerinde bu türde seramik tek parça halinde bile olsa tespit edilebilmiş değildir. Ayrıca bu türde boyahların yoğun olarak Fırat Vadisi ve yakın çevresinde bulunduğu, buna karşılık vadiden uzaklaştıkça hissedilir derecede azaldıkları anlaşılmaktadır.

Araştırmamızda elde edilen diğer keramiklerin sınıflandırılması ve höyüklerdeki dağılımı ise şöyledir : Hamurlarına bol miktarda saman ve iri taşçık katılmış «saman yüzü» tabir olunan kaba işçilikli, el yapımı keramikler Pincirik (Sakabaşı) (Çizim : 7/A1-2), Çuhadar, Tilenzit (Çizim : 7/A3), Poyraz, Hinsor (Örençay) (Çizim : 7/A4), Ulupınar (Bırvan), Hulvenk (Cip), Pınartepe (Sığam), Sekarat ve Tanrıvermiş'te; dış ve iç yüzleri siyah renkli, hamurları ince kum katkılı ve gayet iyi açkılı mallara ise Kövenk (Güntaşı) (Çizim : 7/B1-2) ve Poyraz'da (Çizim : 7/B3) rastlanmıştır.

Yüzey araştırmamız sırasında en bol olarak karşılaşılan keramik türünü kontrast renkliler oluşturur. İç yüzleri kahverengi, kırmızı ve bunların tonlarında, dış yüzleri ise siyah olan bu türde keramik bölgedeki hemen tüm merkezlerde temsil olunmaktadır (bkz. Tablo 2; Çizim : 7/C1-5).

(12) Burney 208.

Kazıma ve kabartma bezemeli parçalar fazla değildir. Hilindir'den (Çitli) iki (Çizim : 8/E1-2)¹³ ve şimdi Keban Baraj Gölü altında kalmış olan Könk (Yenikapı) Höyüğü'nden bir parça (Çizim : 9/5) bu türe girerler.

El yapımı, saklı astar bezemeli mallara ise Pınartepe (Sığam) (Çizim : 9/1), Çınaz I (Çizim : 9/2, 4), Kövenk (Güntaşı) (Çizim : 9/3), Hinsor (Örençay) ve Sekarat'ta rastlanmıştır.

Bunlardan başka Könk (Yenikapı) Höyüğü'nde Keban Baraj Gölü sularının alçaldığı sırada köylülerce bulunup ekibimize hediye edilen İTÇ III evresinin kap altlıkları (Çizim : 11/4-7, Resim : 15)¹⁴ ile Tadım Höyüğü'nün yüzeyinde bulduğumuz çeç mühür (Çizim : 10/2, Resim : 15) 1987 araştırma sezonunun ilginç buluntuları arasındadır.

(13) Bu türde bezemenin Malatya/Arslantepe VID:2 evresinden yakın bir paraleli için bkz. Conti 148.

(14) Bkz. Hauptmann^a, lev. 75/5 Hauptmann^a, lev. 52/3; Esin^a, lev. 105/3; Koşay lev. 64/309-311.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Pincirik	—	—	X	—	X	X	—	—	—	X	X	X	—	—	X	X
Çuhadar	—	X	X	—	X	—	—	—	—	X	X	—	—	—	X	—
Gökçe H.	—	X	—	—	X	X	—	—	—	X	X	—	—	—	X	—
Dilek T.	—	X	—	—	X	X	—	X	—	X	—	X	X	—	—	—
İadım	X	X	—	—	X	—	—	—	—	—	—	—	—	—	X	—
Tilenzit	—	—	—	—	X	—	—	—	—	—	—	—	X	—	X	—
Vertetil	—	—	—	—	X	—	—	—	—	—	X	—	—	—	—	—
Kövenk	X	X	—	—	X	—	—	X	—	—	X	X	X	—	X	—
Hinsor	X	X	—	—	X	X	—	X	—	X	—	—	X	—	X	—
Poyraz	—	X	X	X	X	X	—	—	—	X	X	X	X	X	X	—
Ulupınar	—	—	X	—	X	—	—	—	—	—	X	X	—	—	—	—
Könk	—	—	—	—	X	—	—	—	X	—	—	—	—	—	—	—
Yıldıztepe	—	—	—	—	X	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Gurbet Mez.	—	—	—	—	X	—	—	—	—	—	—	—	X	—	—	—
Pınar Tepe	—	—	X	—	X	X	—	X	—	—	X	X	X	—	X	—
Sekarat	—	—	X	—	X	—	—	X	—	X	X	X	—	X	X	—
Çınaz I	—	—	—	—	X	—	—	X	—	—	X	—	—	—	—	—
Hilindir	—	—	—	—	—	—	X	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Tanrıvermiş	—	—	X	—	—	—	X	—	—	—	—	X	—	—	X	—

TABLO 2 : Keramikleri boyama, bezeme perdahlama ve formlarına göre höyüklerde dağılımı.

- 1 — Kırmızı boyalılar
- 2 — Siyah boyalılar
- 3 — Saman yüzlüler
- 4 — Koyu siyah perdahlılar
- 5 — Kontrast renkliler
- 6 — Siyah perdahlılar
- 7 — Kazıma bezekliler
- 8 — Saklı astar bezekliler
- 9 — Kabartma bezekliler
- 10 — Düz formlar
- 11 — Üçgen tutamaklılar
- 12 — Dışadönük ağız kenarlılar
- 13 — Yüksek boyunlular
- 14 — İçe dönük ağız kenarlılar
- 15 — Rail Rim'ler
- 16 — S profiller

KATALOG

Çizim : 4

1. Çınaz 1: Çap 13 cm. Halaf türü keramik parçası. El yapımı, iyi pişirilmiş, katkı malzemesi yok. Perdahlı, Renk: Hamur ve Astar 5Y, 8/4, Bezeme: 7,5 YR 4/6.
- 2, 3. Çınaz 1: El yapımı, saman katkılı, az perdahlı Ubeid türü keramik parçaları. Hamur rengi: 10 YR, 8/4, Bezeme: 7,5 YR, 4/6.
4. Çınaz 1: Siyah taştan Damga Mühür. 2,6 cm. çapında, ip delikli.

Çizim : 5

1. Hinsor: Çap 20 cm. El yapımı, hamur ince kum katkılı, hamur ve astar rengi: 5Y, 8/4, bezeme rengi: 7,5 YR, 5/4.
2. Tadım: Çap 22 cm. İnce kum katkılı, el yapımı ve orta pişkin, hamur ve astar rengi: 5 Y, 8/3, bezeme: 10 R, 5/8.
3. Hinsor: Çap 22 cm. El yapımı, kum katkılı, az miktarda mika karışımı, orta pişmiş, hamur rengi: 5 Y, 8/3, bezeme: 5 Y, 2,5/2.
4. Kövenk: Çap 34 cm. El yapımı, kum katkılı, orta pişmiş, hamur ve astar rengi: 5Y, 8/3, bezeme: 5Y, 2,5/2.

Çizim : 6

1. Hinsor: Çap 20 cm. El yapımı, az miktarda kum katkılı, iyi pişkin, hamur rengi: 5Y, 8/3, bezeme: 2,5 YR, 4/4.
2. Hinsor: Çap 22 cm. El yapımı, ince kum katkılı, iyi pişmiş, hamur ve astar rengi 5Y, 8/3, bezeme: 2,5 YR, 4/4.
3. Dilektepe: Çap 22 cm. El yapımı, ince kum ve az miktarda saman katkılı, iyi pişmiş, hamur ve astar rengi: 5Y 8/3, bezeme: 5Y 2,5/2.
4. Gökçehöyük: Çap 30 cm. El yapımı, ince kum ve az miktarda saman katkılı, iyi pişirilmiş, hamur ve astar rengi: 5Y 8/3, bezeme: 5Y 2,5/2.

Çizim : 7

1. Pincirik: Çap 34 cm. El yapımı, ince kum, taşcık ve saman katkılı, iyi pişirilmiş, az miktarda perdahlı, hamur ve astar rengi: 5Y 8/3.
2. Pincirik: Çap 24 cm. El yapımı, ince kum, taşcık ve saman katkılı, orta pişirilmiş, az miktarda perdahlı, hamur ve astar rengi: 5Y 8/3.
3. Tilenzit: Çap 20 cm. El yapımı, ince kum, taşcık ve saman katkılı, orta pişmiş, hamur ve astar rengi: 5Y 8/3.
4. Hinsor: Çap 20 cm. El yapımı, ince kum ve saman katkılı, orta pişmiş, az miktarda perdahlı, hamur ve astar rengi: 5Y 8/3.
- B1. Peyraz: El yapımı, ince kum katkılı, perdahlı, kötü pişmiş, hamur ve astar rengi: 5Y 2,5/2.
- B2. Kövenk: El yapımı, ince kum katkılı, perdahlı kötü pişmiş, hamur ve astar rengi: 5Y 2,5/2.
- B3. Kövenk: El yapımı, ince kum katkılı, perdahlı, kötü pişmiş, hamur ve astar rengi: 5Y 2,5/2.

- C1. Dilektepe: El yapımı, saman katkılı, orta pişmiş, hamur rengi: 10 YR 8/6, astar rengi: içi hamurunun renginde, dışı 5Y 2,5/2.
- C2. Pincirik: El yapımı, saman katkılı, orta pişmiş, hamur rengi: 10 YR 8/6 astar rengi: içi hamurunun renginde, dışı 5Y 2,5/2.
- C3. Poyraz: El yapımı, ince kum ve saman katkılı, orta pişmiş, perdahlı, hamur rengi: 10 YR 6/8 astar rengi: içi hamurunun renginde, dışı 5Y 2,5/2.
- C4. Poyraz: El yapımı, ince kum ve saman katkılı, orta pişmiş, perdahlı, hamur rengi: 10 YR 6/8, astar rengi: içi hamurunun renginde, dışı 5Y 2,5/2.
- C5. Kövenk: Çap 32 cm. El yapımı, ince kum ve saman katkılı, orta pişmiş, perdahlı, hamur rengi: 10 YR 6/8, astar rengi: içi hamurunun renginde, dışı 5Y 2,5/2.
- C6. Kövenk: Çap 32 cm. El yapımı, ince kum ve saman katkılı, perdahlı, orta pişmiş, hamur rengi: 10 YR 6/8, astar rengi: içi hamurunun renginde, dışı 5Y 2,5/2.
- C7. Kövenk: Çap 28 cm. El yapımı, ince kum ve saman katkılı, perdahlı, orta pişmiş, hamur rengi: 10 YR 6/8, astar rengi: içi hamurunun renginde, dışı 5Y 2,5/2.
- C8. Gökçehöyük: Çap 32 cm. El yapımı, ince kum ve saman katkılı, perdahlı, orta pişmiş, hamur rengi: 10 YR 6/8 astar rengi: içi hamurunun renginde, dışı 5Y 2,5/2.
- C9. Tilenzit: Çap 30 cm. El yapımı, ince kum ve saman katkılı, perdahlı, orta pişmiş, hamur rengi: 10 YR 6/8 astar rengi: içi hamurunun renginde, dışı 5Y 2,5/2.
- C10. Dilektepe: Çap 16 cm. El yapımı, ince kum ve saman katkılı, perdahlı, orta pişmiş, hamur rengi: 10 YR 6/8 astar rengi: içi hamurunun renginde, dışı 5Y 2,5/2.

Çizim : 8

- D1. Tadım: Çap 30 cm. El yapımı, ince kum katkılı, perdahlı, orta pişmiş, hamur ve astar rengi: 5Y 2,5/2.
- D2. Pincirik: Çap 28 cm. El yapımı, saman katkılı, perdahlı, orta pişmiş, hamur ve astar rengi: 5Y 2,5/2.
- D3. Poyraz: Çap 24 cm. El yapımı, ince kum katkılı, kötü pişmiş, hamur ve astar rengi: 5Y 2,5/2.
- D4. Dilektepe: El yapımı, ince kum katkılı, kötü pişmiş, hamur ve astar rengi: 5Y 2,5/2.
- D5. Hinsor: El yapımı, ince kum katkılı, kötü pişmiş, hamur ve astar rengi: 5Y 2,5/2.
- E1. Hihndir: El yapımı, ince kum katkılı, perdahlı, orta pişmiş, hamur ve astar rengi: 10R 5/8.
- E2. Hihndir: El yapımı, ince kum katkılı, orta pişmiş, hamur ve astar rengi: 10R 5/8.

Çizim : 9

1. Sığam (Pınartepe) : Çap 20 cm. El yapımı (?), ince kum katkılı, iyi pişmiş, saklı astar bezekli, hamur ve astar rengi : 5Y 7/4.
2. Çınaz I : Çap 10 cm. El yapımı, ince kum katkılı, iyi pişmiş, saklı astar bezekli, hamur ve astar rengi : 5YR 8/4.
3. Kövenk : El yapımı (?), ince kum katkılı, iyi pişmiş, hamur ve astar rengi : 7,5 YR 5/4.
4. Çınaz I : El yapımı, ince kum katkılı, iyi pişmiş, hamur ve astar rengi : 5 YR 8/4.
5. Könk : El yapımı, kaba kum katkılı, orta pişmiş, perdahlı, hamur ve astar rengi : 7,5 YR 4/6.

Çizim : 10

1. Gurbetmezrası : Çap 19 cm. El yapımı, ince kum katkılı, perdahlı, kötü pişmiş, hamur rengi : 7,5 YR 5/4.
2. Tadım : Çeç mühür, ince kum katkılı, iyi pişmiş, hamur ve astar rengi : 2,5 Y 7/4.

Çizim : 11

1. Cip : El yapımı, ince kum ve saman katkılı, kötü pişmiş, hamur ve astar rengi : 5 Y 2,5/2.
2. Kövenk : El yapımı, ince kum katkılı, kötü pişmiş, hamur ve astar rengi : 5 Y 2,5/2.
3. Sekarat : El yapımı, ince kum katkılı, kötü pişmiş, hamur ve astar rengi : 5 Y 2,5/2.
4. Könk : Çap 24 cm. El yapımı, ince kum katkılı, kötü pişmiş, perdahlı, hamur ve astar rengi : 5 Y 2,5/2.
5. Könk : Çap 26 cm. El yapımı, ince kum katkılı, kötü pişmiş, perdahlı, hamur ve astar rengi : 5 Y 2,5/2.
6. Könk : El yapımı, ince kum katkılı, kötü pişmiş, perdahlı, hamur ve astar rengi : 5 Y 2,5/2.
7. Könk : El yapımı, ince kum katkılı, kötü pişmiş, perdahlı, hamur ve astar rengi : 2,5 YR 4/4.

BİBLİYOGRAFYA

Burney

BURNEY, C.A., «Eastern Anatolian the Chalcolithic and Early Bronze Age», *Anatolian Studies* VIII, 1958, 157-209.

Cauvin-Aurenche

CAUVIN, J., - AURENCHE, O., «La Campagne de Fouilles 1984 a Cafer Höyük», *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı* (Ankara 1985), 17-21.

Conti

CONTI, A.M., *Il Bronzo Antico III Nell Area di Malatya* (Turchia), *Studio Ceramico Arslantepe* (Roma 1987), «basılmamış doktora tezi».

Esin^a

ESİN, U., «Tepecik Kazısı, 1970», *Keban Projesi 1970 Çalışmaları* (Ankara 1972)

Esin^b

—————, «Tepecik Kazısı, 1974», *Keban Projesi 1974-75 Çalışmaları* (Ankara 1982),

Esin^c

—————, «Some Small Finds from the Chalcolithic Occupation at Değirmen-tepe (Malatya) in Eastern Turkey», *Studi di Paleontologia in Onore di S.M. Puglisi* (Roma 1985), 253-263.

Esin-Arsebük

ESİN, U., - ARSEBÜK, G. (1982 Yılı Değirmen-tepe (Malatya) Kurtarma Kazısı», *V. Kazı Sonuçları Toplantısı* (İstanbul 1983),

Esin-Harmankaya

ESİN, U., - HARMANKAYA, S., «1985 Değirmen-tepe (Malatya - İmamlı Köyü) Kurtarma Kazısı», *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı* (Ankara 1985), 53-58.

Hauptmann^a

HAUPTMANN, H., «Norşuntepe Kazıları, 1970», *Keban Projesi 1970 Çalışmaları* (Ankara 1972), 87-101.

Hauptmann^b

—————, «Norşuntepe Kazıları, 1971», *Keban Projesi 1971 Çalışmaları* (Ankara 1974), 71-82.

Hauptmann^c

—————, «Norşuntepe Kazıları, 1972», *Keban Projesi 1972 Çalışmaları* (Ankara 1976), 41-59.

Koşay

KOŞAY, H.Z., *Keban Projesi Pulur Kazısı* (Ankara 1976).

Kökten^a

KÖKTEN, K., «1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları», *Belleten* 43, 1974, 431

Kökten^b

—————, «Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1969», *Keban Projesi 1969 Çalışmaları* (Ankara 1971), 13-16.

Mellaart

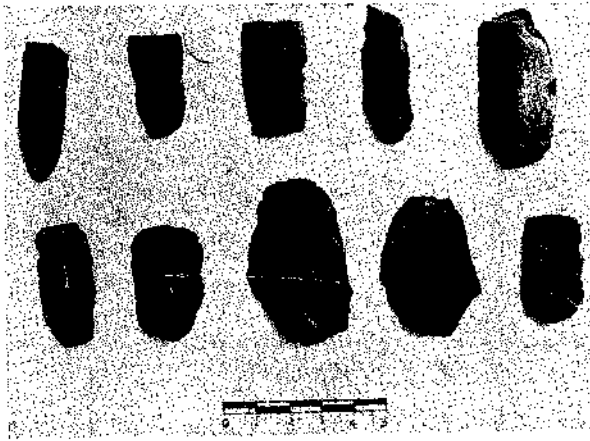
MELLAART, J., *The Neolithic of the Near East* (London 1975).

Meriggi

MERIGGI, P., «Sesto viaggio Anatolico», *Oriens Antiquus* VI, 1967, 263-303

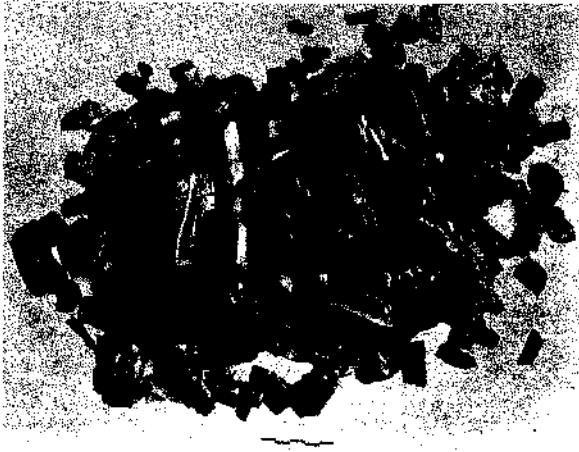
Resim : 1 — Çınaz III Akeramik yerleşmesi

Resim : 2 — Çınaz III Akeramik obsidyen aletleri

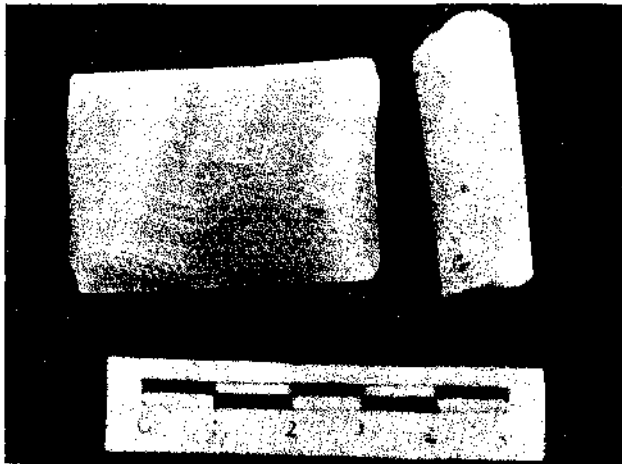
Resim : 3 — Çınaz III Akeramik obsidyen aletleri

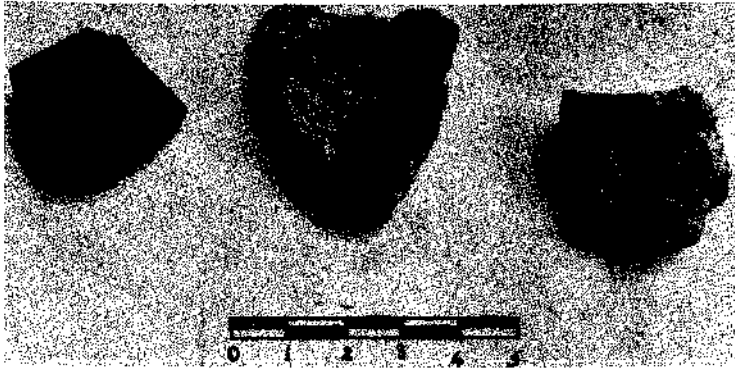
Resim : 4 — Çınaz III yerleşmesinden obsidyen aletler ve yongalara ait bir grup

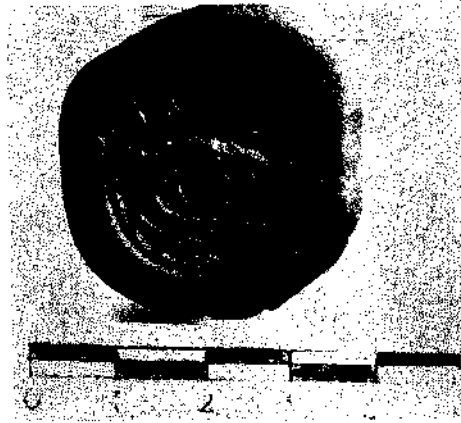
Resim : 5 — Çınaz III Akeramik döneme ait taş eserler

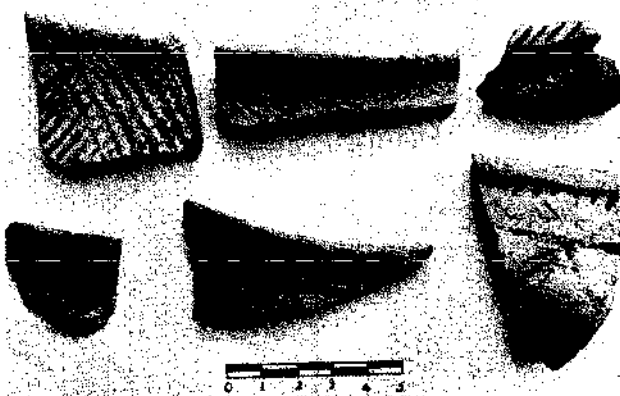
Resim : 6 — Çınaz III Akeramik döneme ait bilezik parçaları

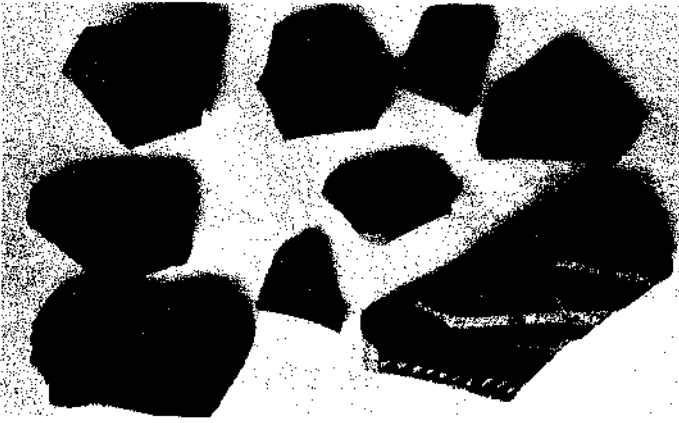
Resim : 7 — Çınaz I Kalkolitik (Halaf ve Ubaid) dönem kera-
mikleri

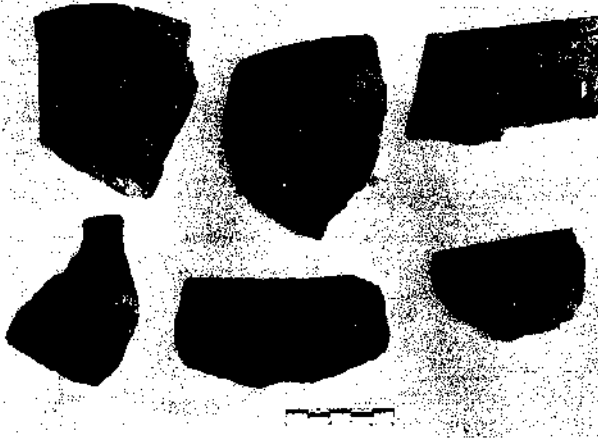
Resim : 8 — Çınaz I Kalkolitik döneme
alt taş mührün baskısı

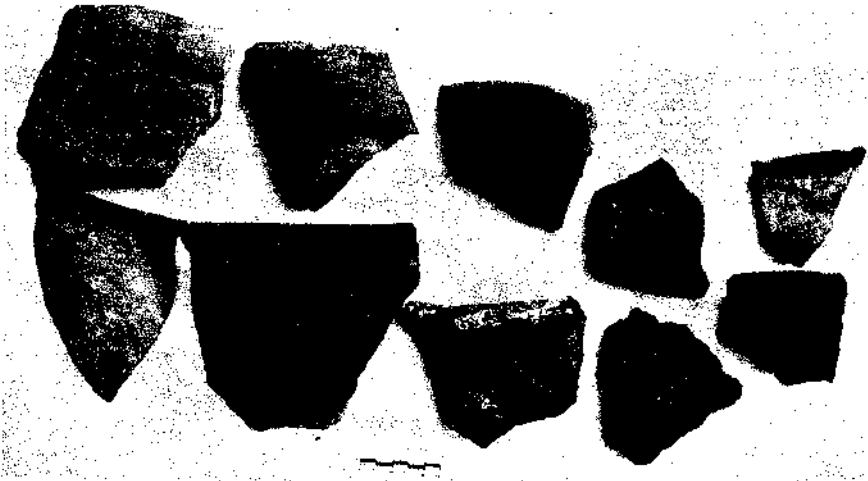
Resim : 9 — İlk Tunç Çağı boyalıları (kırmızı desen-
liler)

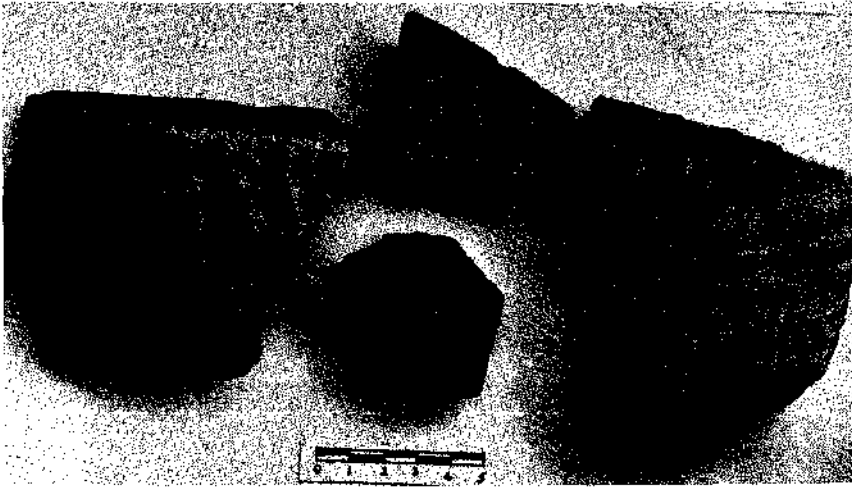
Resim : 10 — İlk Tunç Çağı boyalıları (siyah desenliler)

Resim : 11 — İlk Tunç Çağı siyah perdahlı keramik örnekleri

Resim : 12 — İlk Tunç Çağı keramikleri örnekleri (Erken Transkafkasya)

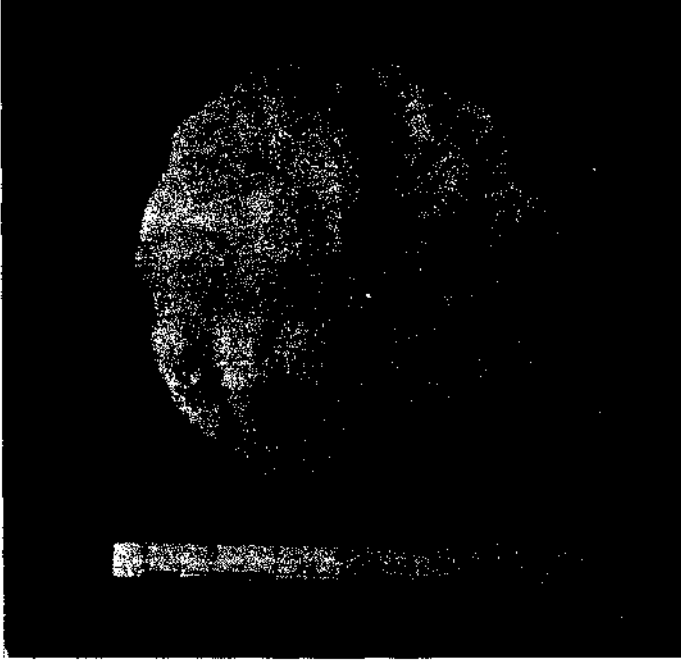
Resim : 13 — Saklı astar bezekliler

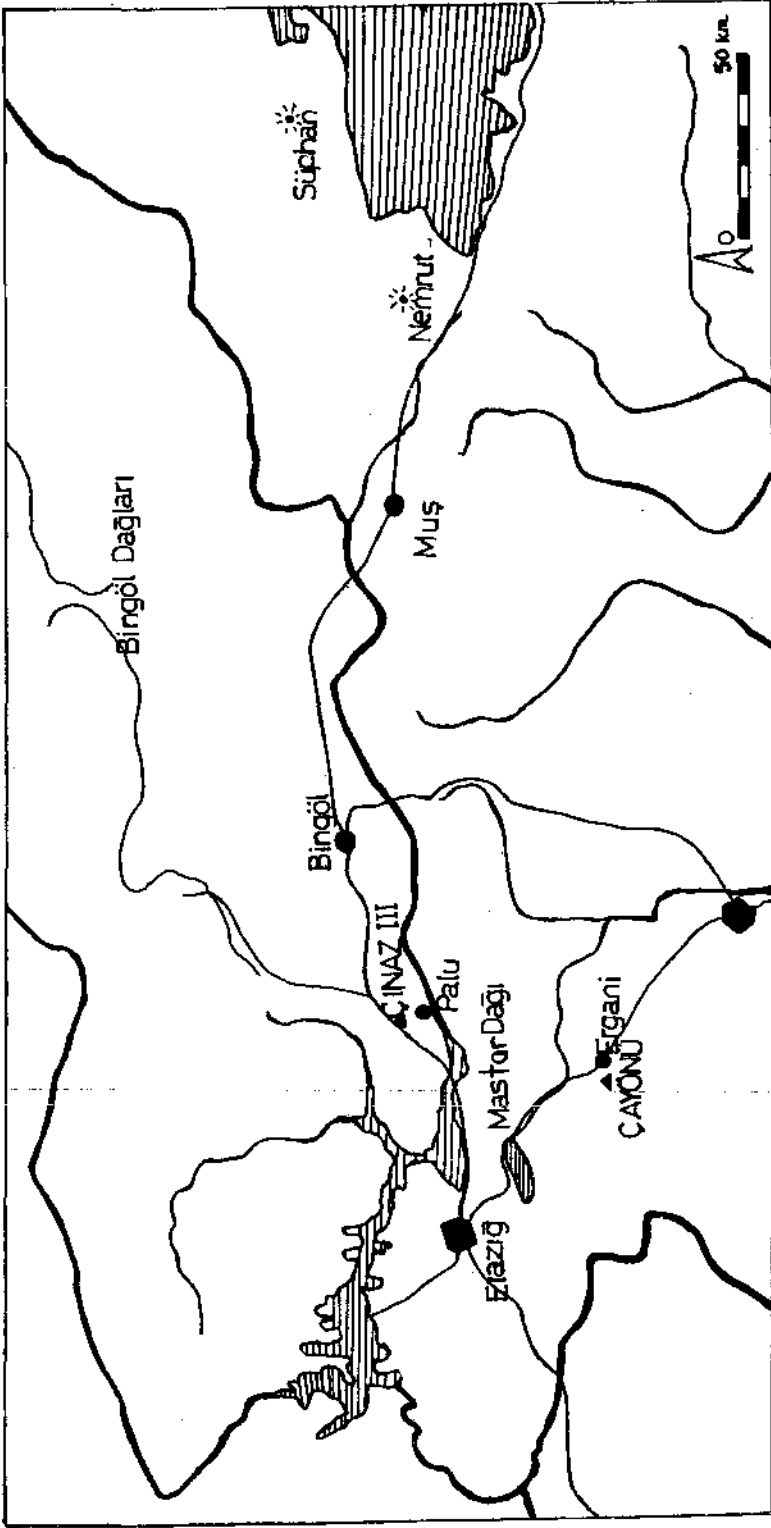
Resim : 14 — Gurbet Mezrası'ndan köylülerce hediye edilen kap.

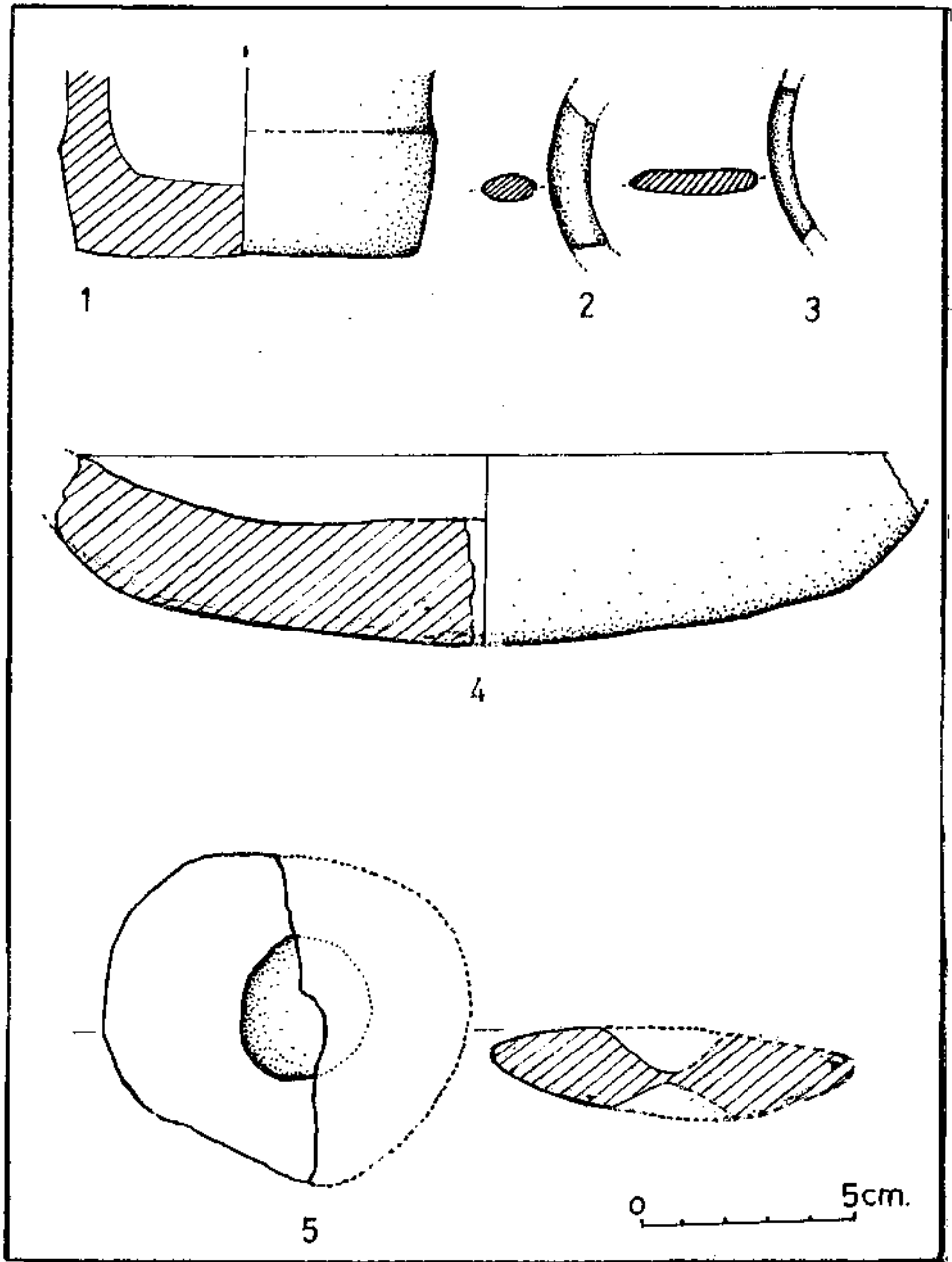
Resim : 15 — Könk Höyük'te bulunmuş kap altlıklarından bir örnek

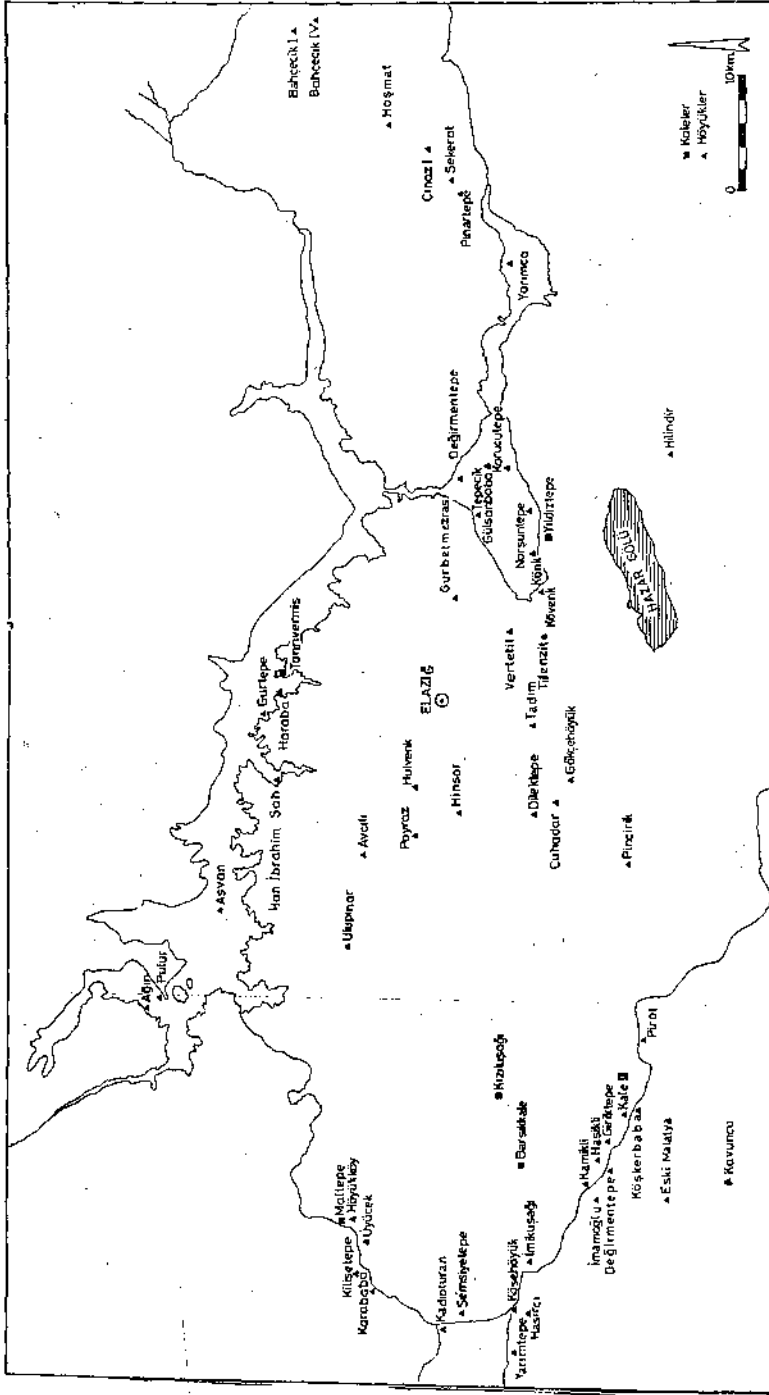
Resim : 16 — Tadım'da bulunmuş İTÇ Çeç mührü

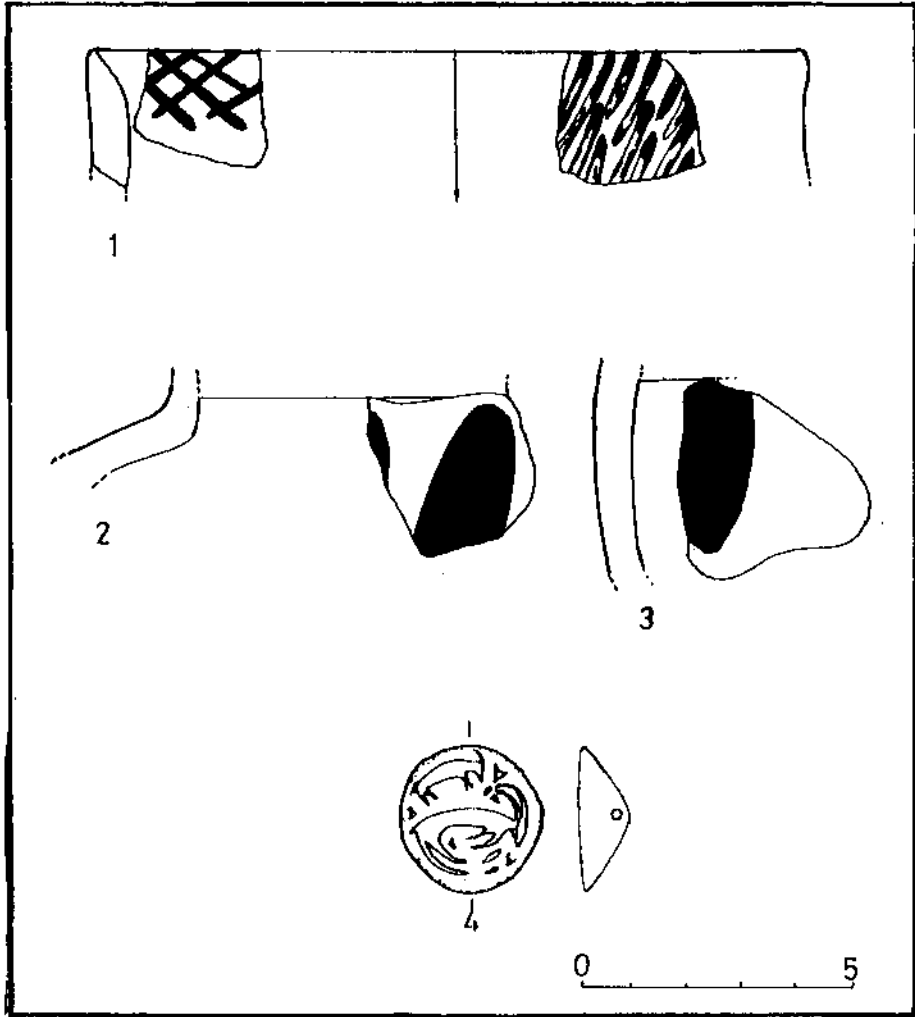
Çizim : 1 — Çınaz III Akeramik Neolitik yerleşme yerinin durumu

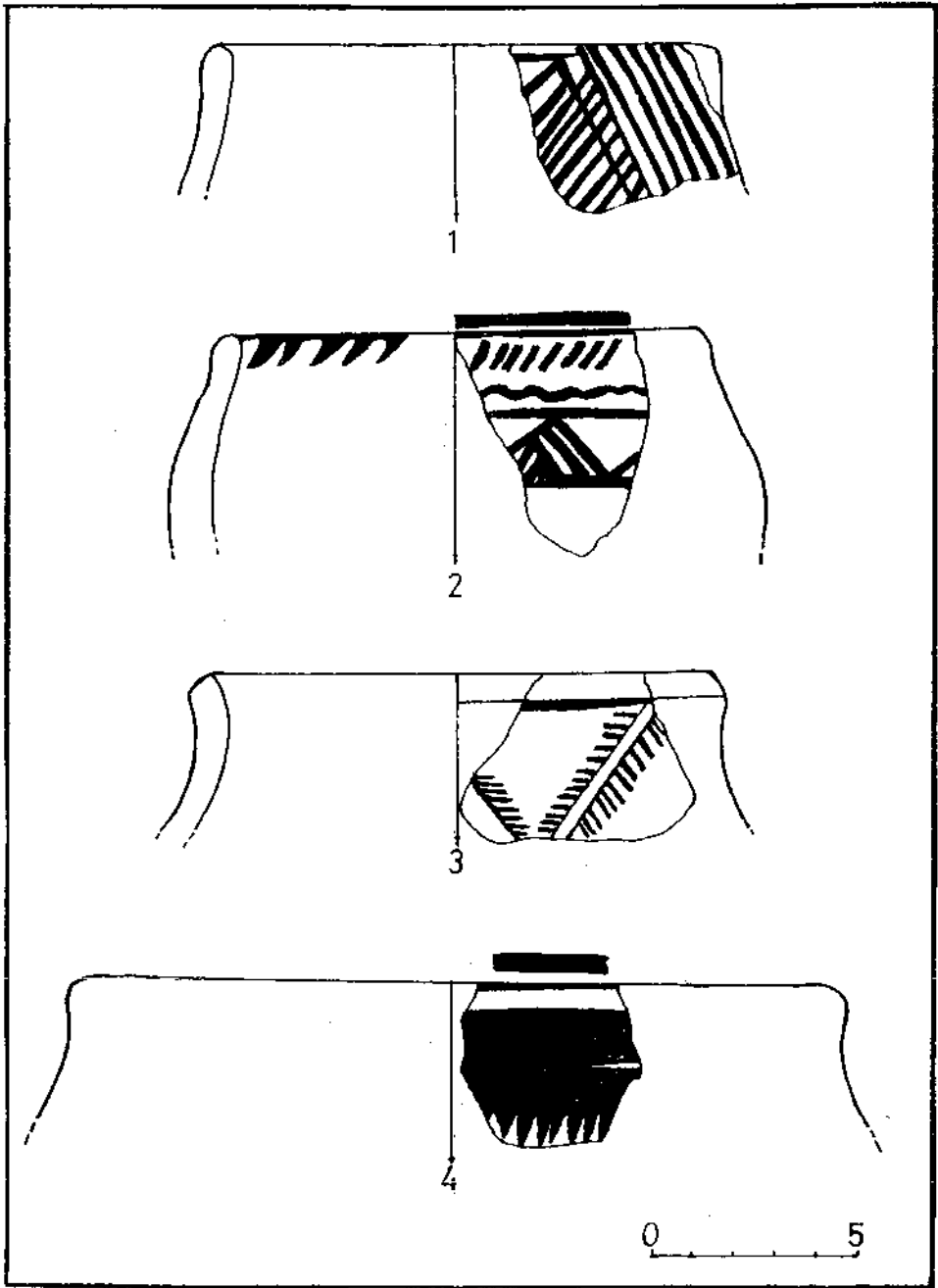
Çizim : 2 — Çınaz III Akeramik Neolitik yerleşmesi taş eserleri

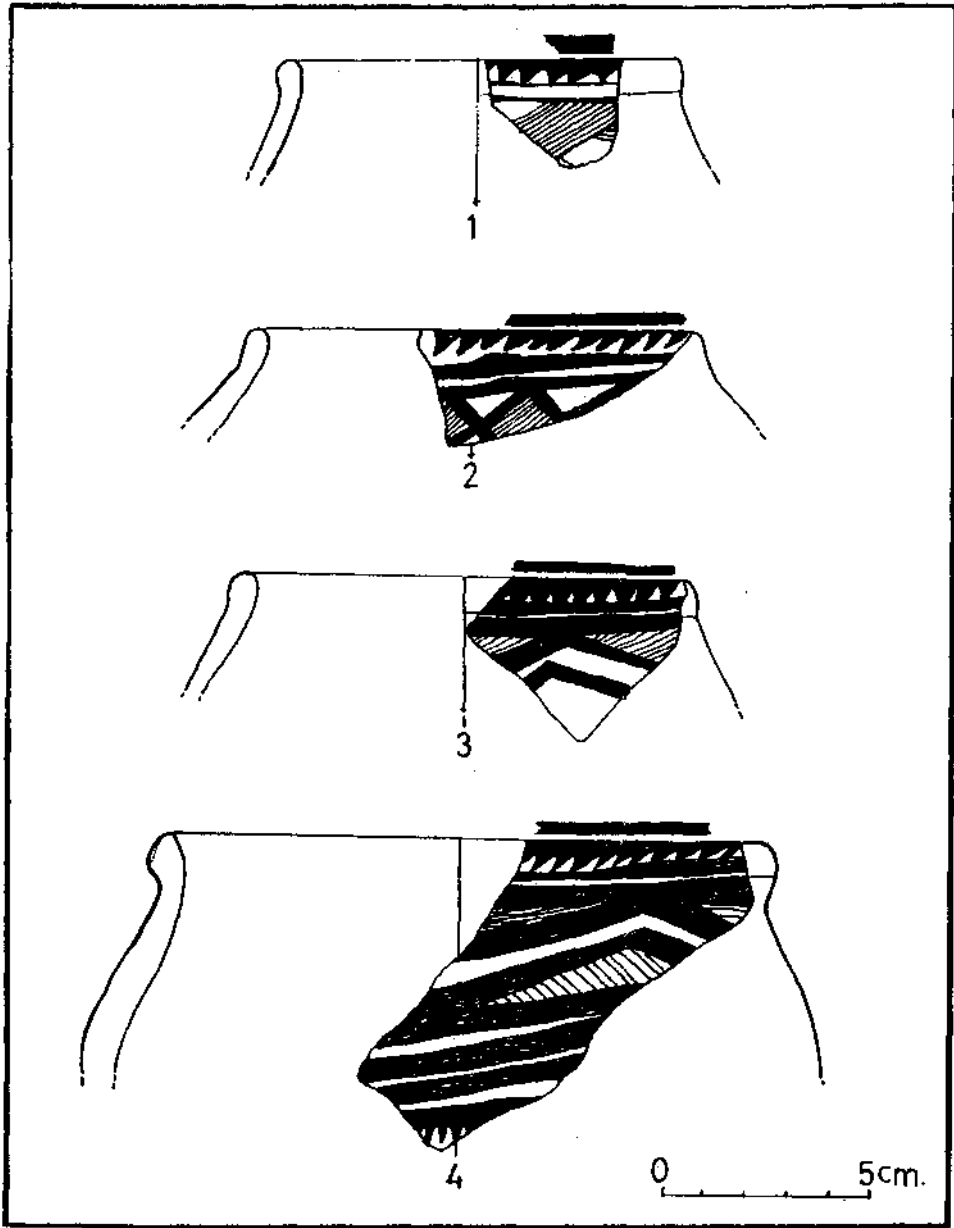
Cizim : 3 -- İlk Tunç Çağı yerleşme yerlerinin haritası

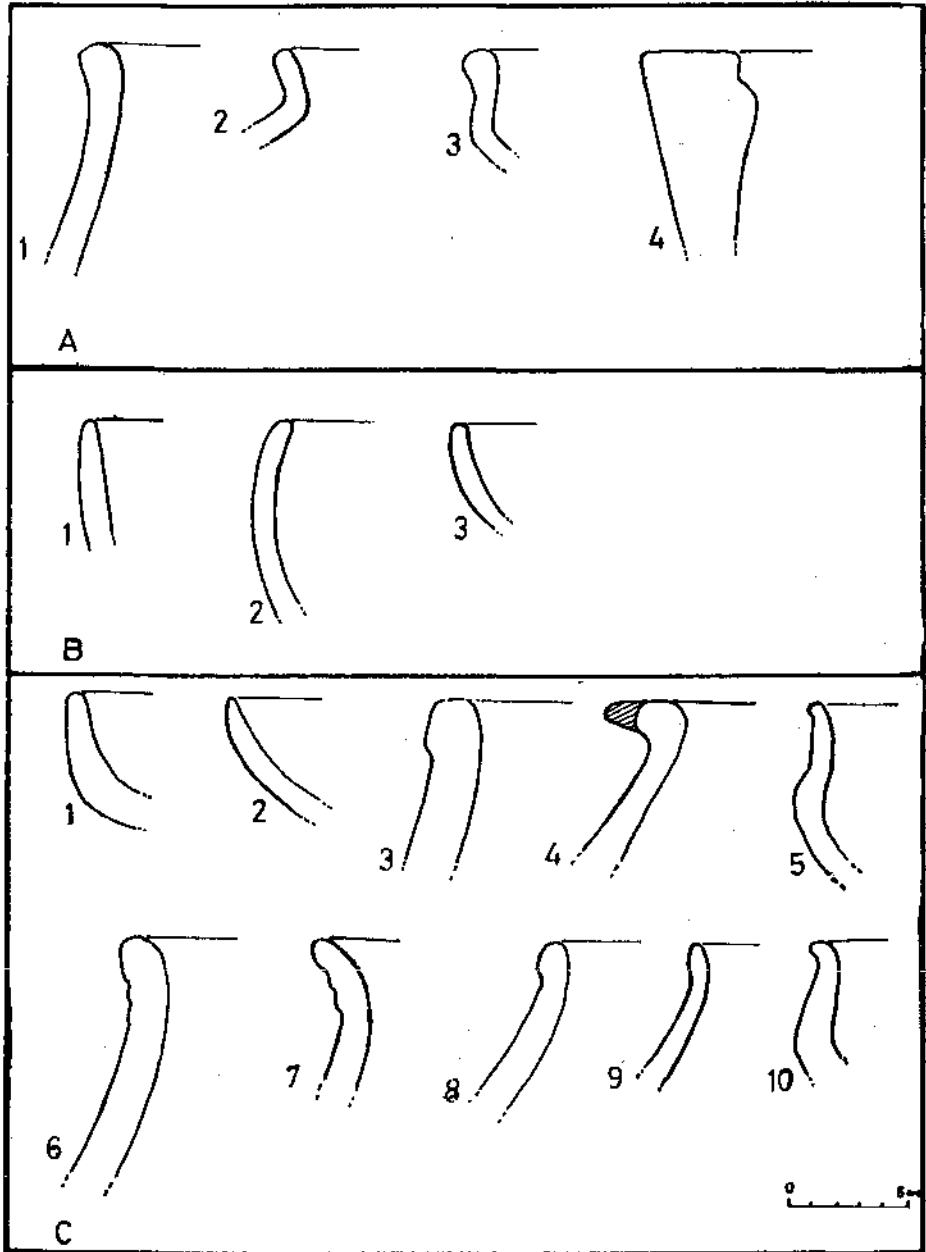
Çizim : 1 — Çınaz I Kalkolitik buluntular

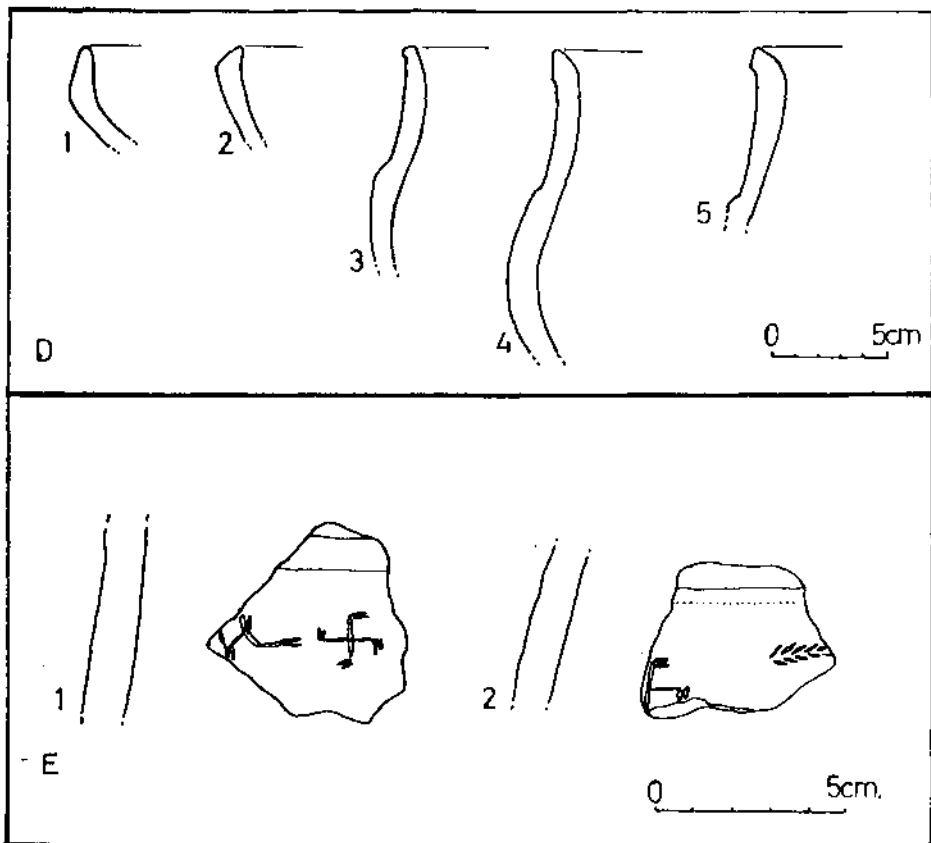
Çizim : 5 — Elazığ Bölgesi İTÇ boyahıları

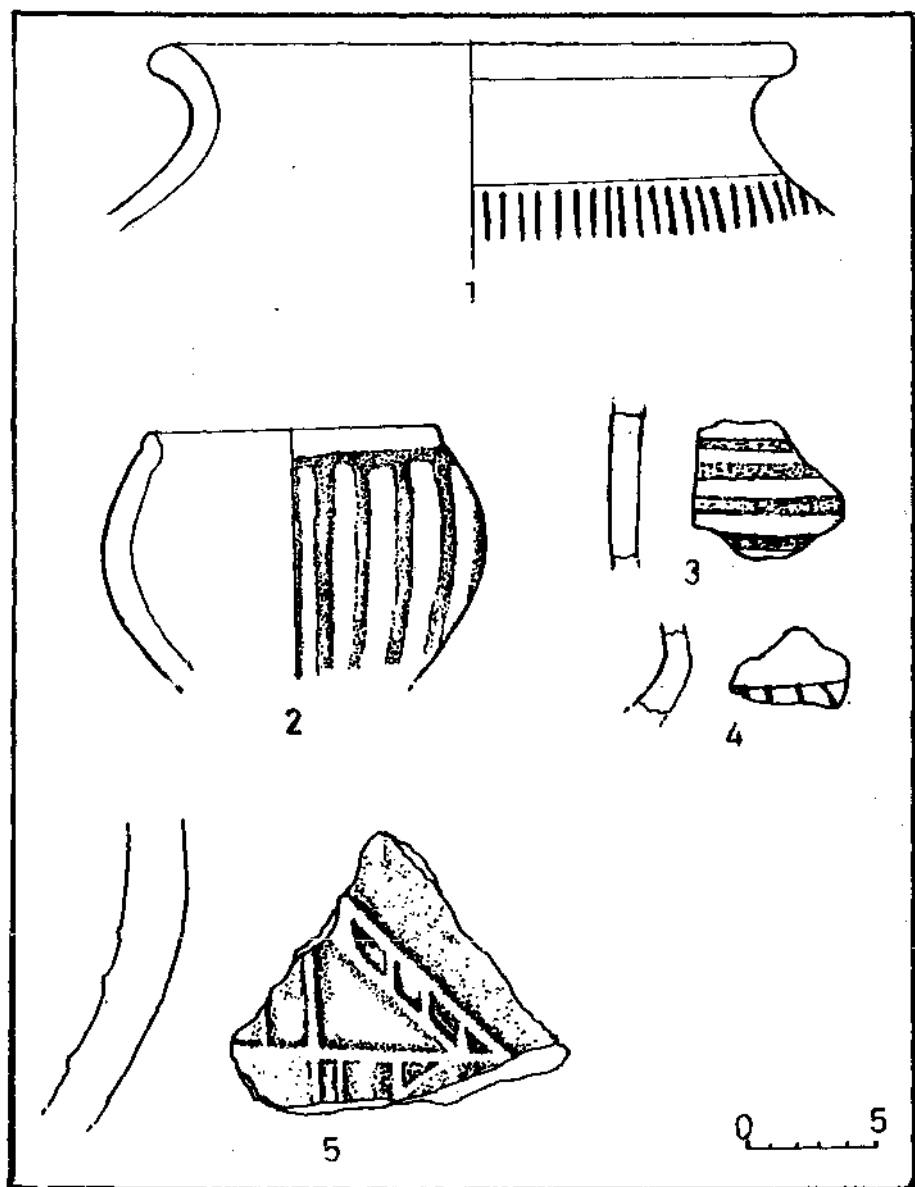
Çizim : 6 — Elazığ Bölgesi İTÇ boyahları

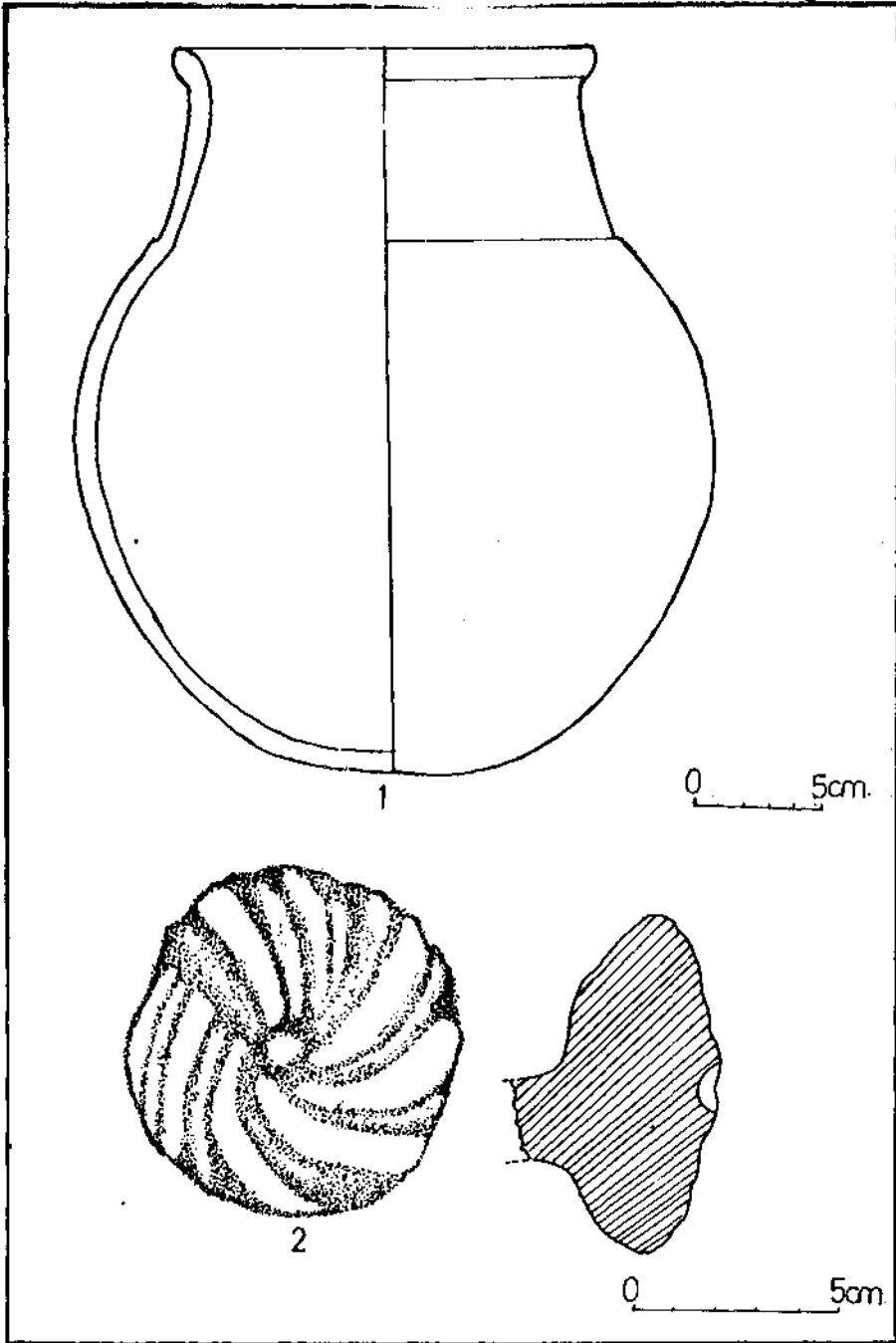
Çizim : 7 — A - Saman yüzlüler, B - Koyu siyah perdahlılar, C - Kontrast renkli
Erken Transkafkasya keramikleri

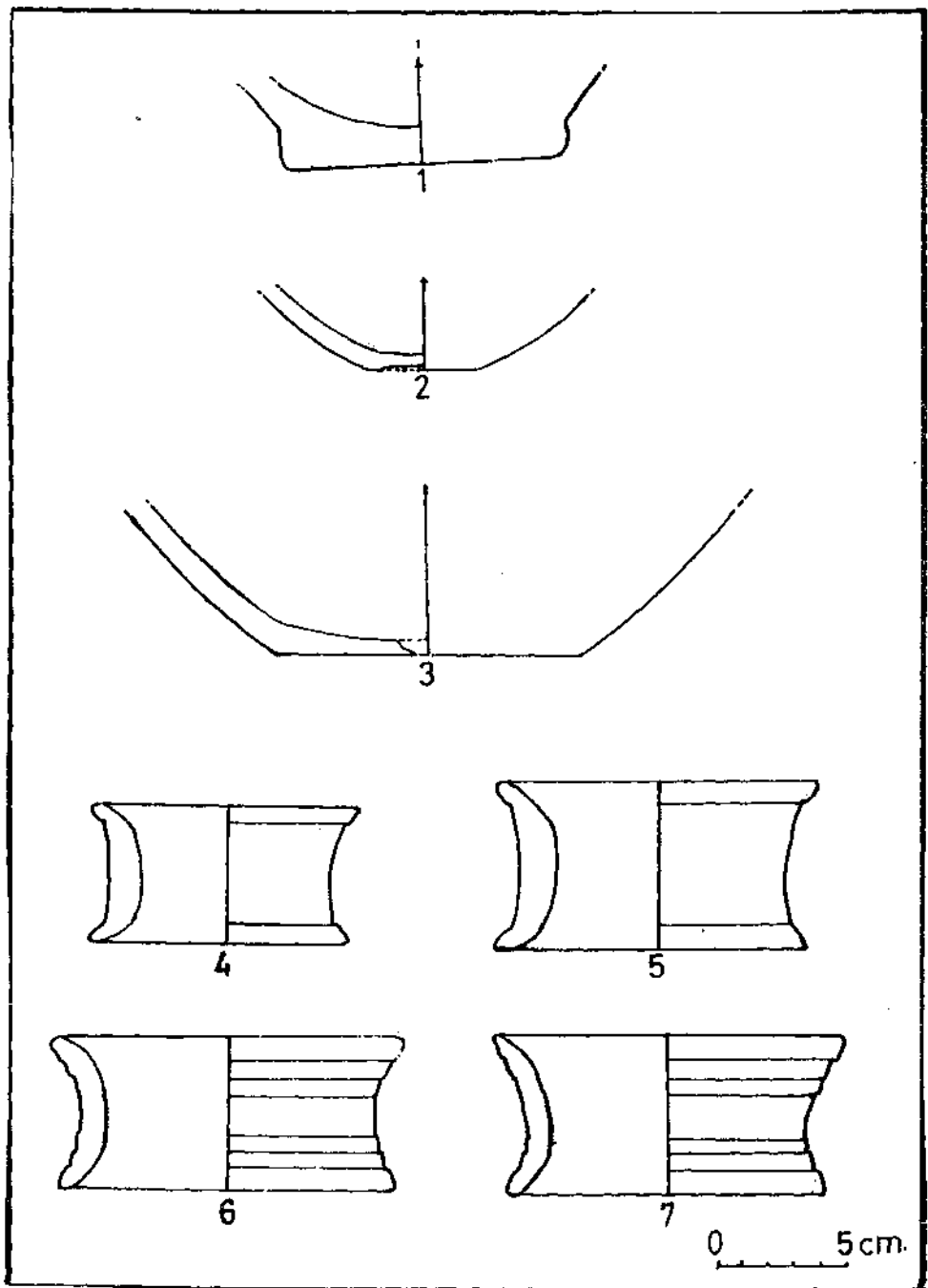
Çizim : 8 — D - Siyah yüzlü keramikler, E - Kazıma bezekliler

Çizim : 0 — Saklı astar bezekliler (Reserved Slip Ware) 1-4 Kabartma bezekliler

Çizim : 10 — Gurbet Mezrası'ndan bulunmuş İTÇ kabı ve Tadım'dan İTÇ Çec Mührü

Çizim : 11 — İTÇ dip örnekleri ve Könk Höyük'ten bulunmuş İTÇ kap altlıkları

ELAZIĞ-BİNGÖL-TUNCELİ İLLERİ ORTAÇAĞ YÜZEY ARAŞTIRMASI, 1987

Muhammet Beşir AŞAN *

1987 yılı Ortaçağ yüzey araştırması 28 Temmuz - 31 Ağustos tarihleri arasında otuzbeş gün sürmüştür. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Doç. Dr. Veli Sevin başkanlığında kurulan bilim kurulumuza, Selçuk Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi'nden Ar. Gör. Hasan Bahar, Marmara Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi'nden Ar. Gör. Kemalettin Köroğlu, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nden yüksek lisans öğrencisi ve desinatör Aynur Özfirat katıldı. Bakanlık temsilciliği görevi ise Kahramanmaraş Müzesi Araştırmacısı Ahmet Denizhanogulları tarafından yürütüldü.

1987 yılında yaptığımız bu araştırma¹ Elazığ, Bingöl ve Tunceli illerini içerisine alan geniş bir sahada gerçekleştirildi. Bölgede Keban ve Karakaya Barajı göl altında kalan eski eserleri kurtarmak amacıyla yapılan kazı ve yüzey araştırmaları bir yana bırakılacak olursa, Anadolu'nun Fırat Irmağı doğusunda kalan bölümü, özellikle Elazığ, Bingöl ve Tunceli illeri Ortaçağ yönünden, esash bir biçimde incelenmiş değildir². Bölgedeki bazı çalışmalar 19. yüzyılın ortalarına kadar geri gitmekle beraber, bu çalışmalar daha çok İlkçağ dönemi üzerine yoğunlaştırılmıştır³.

(*) Muhammet Beşir AŞAN, Fırat Üniversitesi, Fen, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ELAZIĞ.

(1) Doç. Dr. Veli Sevin başkanlığında yürütülen çalışmalar, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile O.D.T.Ü. TEKDAM ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin maddi katkılarıyla gerçekleştirilebilmiştir. Araştırmamıza gösterdikleri yakıcı ilgi ve destek nedeniyle ilgili kurum elemanlarına, bunun yanında araştırmamızı yapabilmemiz için sağladığı izin nedeniyle Fırat Üniversitesi Rektörü Sayın Arif Çağlar'a ve Fen-Edebiyat Fakültesi Yönetim Kurulu'na teşekkürü zevkli bir görev sayarım.

(2) Bu konuda yapılmış en detaylı çalışma için bkz. J.D. Hovvard-Johnston, «Byzantine Anzitene», *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia*, ed. S. Mitchell, BAR Int. Series 156, 1983. 239 vdd.

(3) Yöredeki eski araştırmalar ve genel bir tarihi değerlendirme için bkz. H. Hauptmann, «Norsuntepe. Historische Geographic Frebnisse der Grabungen 1968/69», *Istanbul Mitteilungen* 19/20, 1969/70, 21-78 ve M. Salvini, «Le testimonianze storiche Urartee Sulle regioni del Medio Eufrate...» *La Parola del Passato* CXLII-CXLIV, 1972. 100-111.

1987 döneminde araştırmamızın amacı, Fırat Irmağı'nın doğusunda kalan Elazığ, Bingöl, Tunceli illeri içerisindeki alanda, Geç Antik ya da Ortaçağ dönemine ait kale ve yerleşim alanlarını belirlemektir.

Araştırmalarımız Elazığ ili merkez olmak üzere batıdan doğuya, güneyden kuzeye doğru iki bölüme ayrılabilir. Batıdaki çalışmalar Fırat nehrinden başlayarak Baskil Elazığ hattını takiple Elazığ merkezinde yoğunlaştırılmış, Bingöl ilini de içerisine alarak Ortaçağ dönemine ait kale ve iskan merkezlerinin tesbitine çalışılmıştır (Resim : 1). Güney yönündeki çalışmalarımız ise Hazar Gölü civarından başlayarak kuzeyde Murat nehri çevresi, Pertek ve Çemişgezek'i içerisine alan Tunceli ilinde sürdürülmüştür. Bölge üzerinde yeterince durulmamış olan dönem, günümüze iyi durumda kalmış ören yerleri ile temsil edilmektedir. Batıdan doğuya doğru sıralanacak olursa ilk merkezi Kömürhan Kalesi oluşur.

1 — KÖMÜRHAN KALESİ

Günümüze iyi durumda kalmış bulunan kale; Kömürhan köprüsünün 1 km. kadar kuzeyinde kayalık bir tepe üzerinde kurulmuştur. Kalenin girişi batı yönde olup, doğu ve güney yönü sarp kayalıkla çevrilidir. Sur duvarları ile birlikte sarmıcı günümüze kadar sağlam bir şekilde gelmiş durumdadır. Boyutları uzunluk olarak 60 m., genişlik 30 m., yüksekliği de 30 m. dir. (Resim : 2, 3, 4 ve 5). Kalenin yer aldığı alanda çok sayıda Ortaçağ seramik parçaları vardır. Bunların içerisinde sırlı seramikler çoğunluktadır. Bu tür seramikler Keban Barajı Projesi Kurtarma kazılarında Aşvan ve Korucutepe'de de ele geçmiştir⁴. Özellikle Aşvan Kazısında Ortaçağ II diye adlandırılan kültür katlarından elde edilmiş ve M. S. 11-12. yüzyıla tarihlenmişlerdir⁵. İster Kömürhan Kalesi olsun isterse bölgedeki diğer ören yerlerinde tespit ettiğimiz sırlı keramiklerin benzer örnekleri, Diyarbakır Artuklu Sarayı kazılarında da ele geçmiştir⁶. Bu tür seramiklerin özellikle Türk döneminde kullanılmış olmaları ilgi çekicidir.

Kale, Malatya'dan gelip Baskil ve dolayısıyla Harput'a doğru uzanan en kısa geçit yolu üzerinde, stratejik bir mevkide yer almaktadır.

(4) Bkz. Ö. Bakırer, «The Medieval Pottery and baked clay objects» *Korucutepe 3*, Amsterdam 1980, s. 189-217, S. Mitchell, *Aşvan Keban Rescue Excavations Eastern Anatolia*, BAR Int. Series 80, Oxford 1980, s. 161-173.

(5) D. French-S. Mitchell; «Aşvan Kazıları», *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Ankara 1976, s. 18.

(6) O. Aslanapa, «Diyarbakır Kazısından İlk Rapor», *Türk Arkoloji Dergisi*, S. XI, 2, Ankara 1962, s. 19-40., Ayr. Bkz. O. Aslanapa, *Anadolu'da Türk Çini ve Keramik Sanatı*, Ankara 1965.

Ortaçağda Fırat'ın bu civarda aşıldığına işaret etmesi yönünden oldukça önemlidir. Diyarbakır ili Çüngüş ilçesi üzerinden gelen kervan yolu, Elazığ ili sınırları içerisinde Ebutahir bölgesinden⁷ geçerek Kömürhan Kalesi üzerinden Orta Anadolu'ya ve Samsun limanına ulaşmaktadır. Ayrıca kalenin civarında IV. Sultan Murad Kervansarayı'nın bulunması Osmanlı döneminde de bu stratejik noktanın önemini koruduğunu göstermektedir.

Araştırma planımıza uygun olarak giriştiğimiz çalışmalarda Elazığ Harput'a doğru ulaşımı sağlayan geçitler üzerinde durulmuştur. Fırat kıyısından kuzey yönüne doğru yapılacak ulaşım da ancak günümüzde de kullanılan iki doğal geçitle ulaşım mümkündür. Bunlardan biri doğuda; Habibuşağı, Kuşsarayı, Baskil güzergâhıdır, batıdaki ise; Çiğdemli, Arapuşağı, Kızıluşağı, Baskil hattıdır. Çiğdemlik Köyü ve Baskil arasında uzanan, 30 km. kadar uzunluğundaki bu geçit, günümüzde de yöre sakinleri tarafından «**Harput Gediği**» olarak adlandırılmaktadır⁸.

2 — BARSİK KALE

Fırat nehrinin doğu kıyısı üzerindeki Çiğdemlik Köyü'nden başlayıp, kuzeye doğru vadiler içinde giderek yükselen bu geçidin 15 km.'sinde, Arapuşağı Köyü'nün 500 m. kadar kuzeyindeki **Barsık Kale** mevkiinde, eski bir yerleşim yeri belirlenmiştir. Doğudan bir dere ile sınırlanan, güneye doğru burun şeklinde çıkıntılı olan kale 35 x 70 m. ebadındadır. Güney ve batı etekleri çok sarp doğal bir konglomera kayalığın üzerinde yer almaktadır. Kalenin yerleşim alanı oldukça düz olup bu düzlükte taş temelli yapılara ait mimari kalıntılar görülebilmektedir. Zaman zaman harcın da kullanıldığı bu kalıntılar Ortaçağ dönemine aittir.

Mimari kalıntıların görüldüğü alanda, Ortaçağ seramik parçaları vardır. Bunlar ince kum katkılı olup, iç ve dış yüzleri kahverenginde bir astarla kaplıdır. Bir parçanın gövdesi, hamur yaş iken istampa olarak yapılmış yaprak motifleriyle bezelidir⁹. Çeşitli Ortaçağ seramikleri Kalenin güney ve batı eteklerinde de oldukça bol miktarda tesbit edilmiştir. Bundan da kale iskânının Ortaçağ döneminde yoğun olduğu eteklere ka-

(7) M.A. Ünal; XVI. Yüzyılda Harput Sancağı, Elazığ 1986, s. 116-118, (Basılmamış Doktora Tezi)

(8) V. Sevin, «Elazığ, Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1986», V. Araştırma Sonuçları Toplantısı II Ankara 1987, s. 2.

(9) Korucutepe'den bu türde istampa bezeli bir Ortaçağ seramik parçası için bkz. Bakırer, Pl. 66/a, CVV 25.

dar indiği anlaşılmaktadır. Bunların arasında sayıları az da olsa sırlı parçalar bulunmaktadır¹⁰.

3 — KIZILUŞAĞI

Barsık Kale'den kuzeydoğu yönünde ve vadiyi izleyerek ilerlenildiğinde, 11 km. sonra Kızıluşağı köyüne gelinir. Köyün ortasında kalmış doğu ve batıdan birer dere yatağı ile sınırlı 65 x 110 x 20 m. boyutlarındaki çok sarp, kalker bir tepe üzerinde eski yerleşme izleri açık biçimde görülmektedir. Tepenin güney ucundaki, daha alçak bir terasta dikdörtgen planı veren bir Ortaçağ yapısına ilişkin harçlı duvarlar, yer yer 2 m. yüksekliğinde olup, sağlam durumdadır¹¹. Halk tarafından «Katr Han» olarak adlandırılan bu kalıntıların kuzeyindeki daha yüksek tepede de taş temelli yapılara ait mimari izlere ve bol sayıda Ortaçağ seramik parçalarına rastlanılmıştır. Ortaçağ'ın tek renkli keramiği, teknik ve biçim açısından Barsık Kale'dekilerin benzeridir. Tümü çarkta yapılmış keramikler arasında sır bezemeli parçalar da bulunmaktadır.

4 — DOĞANCI KÖYÜ HARABA MEVKİİ

Kızıluşağı aşıldıktan sonra kuzeydoğu yönünde 10 km. kadar ilerlenerek Baskil düzlüğüne varılır. Fırat kıyısından gelen doğal iki geçidin birleşme noktasında kurulmuş bulunan, Baskil İlçesi'nin 4 km. kadar kuzeyinde Doğancı Köyü Haraba Mevkiinde Geç Antik veya Ortaçağ dönemlerine ait yerleşim yeri tesbit edilmiştir. Ebadı 500 x 400 m. olan alanda taş mimari belirgin bir durumda günümüze kadar gelebilmiştir.

5 — HAROĞLU HÖYÜĞÜ

Baskil ilçe merkezinin 12 km. kuzeydoğusunda, modern Elazığ - Baskil karayolu üzerindeki Haroğlu - bugün Sarıgül - köyünün güneyinde, 30 x 60 x 15 m. boyutlarında bir yerleşim alanı belirlenmiştir. Yol seviyesinden 15 m. kadar yükseklikteki bu höyükte taş temelli yapılara ait duvar kalıntıları, sık bir biçimde ve tüm tepeyi kaplayacak şekilde görülebilmektedir. Toplanan keramiklerin büyük bir kısmı Ortaçağ'a ait, tek renkli ve az sayıda yeşil sırlı parçalardan oluşmaktadır. Elazığ/Harpur'a

(10) Mavi ve yeşil sırlı olan bu parçalar iyi tanınan «Sgraffito» tekniğinde değildirler. Veli Sevin'in 1985 yılında yaptığı yüzey araştırmalarına göre, başta İmikuşağı höyüğü olmak üzere, Üyücek Höyük köy, Griktepe, Karababa, Kamikli, Hasıklı ve Kale 11 gibi yerleşmelerde sgraffito türünde sırlı mallara rastlanmamış oluşu, bu küçük iskân yerlerinin, adı geçen tekniğin ortaya çıkışından önce, 12. yüzyıl civarında terkedilmiş olabileceklerine işaret ediyor olabilir. krş. Bakırer, *Agm.*, s. 222, vd., Mitchell, s. 49.

(11) Hanın bir fotoğrafı için bkz. V. Sevin, *Agm.*, s.

30 km. kadar uzaklıktaki Haroğlu Höyüğü Ortaçağ şartlarıyla Harput'a bir günlük uzaklıktadır. Fırat yöresinden gelip, Baskil'de birleşen ve buradan başlayarak Elazığ'a doğru uzanan tarihi yol üzerindeki konumu nedeniyle ilgi çekicidir. Ayrıca Haroğlu köyünün 3-4 km. kadar kuzeyinde Urartu dönemine ait bir kalenin de bulunması bu yörenin stratejik önemine işaret eder niteliktedir. Nitekim bu kale de Ortaçağ'da da esash bir iskâna sahne olmuştur.

6 — POYRAZ KALESİ

Elazığ - Keban karayolu üzerinde Elazığ'a 18 km. uzaklıkta Poyraz Köyü'nün 2 km. güneyinde yer almaktadır. Kuzova diye adlandırılan verimli toprakların çevrelediği alanda dikkat çekici Ortaçağ merkezlerinden birisidir.

Sivas üzerinden gelip, Fırat'ı Keban'da aşarak Harput'a uzanan tarihi yol güzergahı üzerinde önemli bir konuma sahiptir. Günümüze kadar iyi durumda kalmış olan kale, 43 x 48 x 10 m. ebadında olup bir höyük üzerinde yer almaktadır. Çokgen planlı kulelerle desteklenen suru oldukça ilginçtir. Elde edilen seramiklerin çoğu Ortaçağ dönemine ait olmakla birlikte, İlk Tunç Çağı ve M. Ö. 2. bin yıllarına ait malzemenin de bulunmuş olması, Ortaçağ kalesinin bir höyük üzerinde kurulmuş olduğunu ortaya koymaktadır (Resim : 6).

7 — TADIM KALESİ

Elazığ'ın 13 km. güneyinde Uluova'nın batı kısmında aynı adla anılan köyde yer almaktadır. Modern köy kalenin çevresinde kurulmuştur. 80 x 70 x 25 m. ebadında olan kale, Poyraz Kale'den daha fazla tahrip görmüş olmakla birlikte plan yönünden benzerlik göstermektedir (Resim : 10).

Kalenin giriş kısmı doğu yönünde olup, etrafı kulelerle desteklenen 2 m. genişliğinde sur duvarlarıyla çevrilidir. Elde edilen yüzey malzemesinde 10, 11 ve 12. yüzyıla tarihlenen sırlı keramikler çoğunluktadır.

Tadım Kalesi, Ortaçağ'ın Arap ve Bizans kaynaklarında sık kullanılan ve sözü edilen müstahkem bir mevkidir. Bizans kaynaklarında «**Dadimon**» ve «**Tadim**»¹², Arap kaynaklarında «**Dadim**»¹³ olarak belirtilmektedir.

(12) E. Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, Çev. F. Işıltan, İstanbul 1970 s. 68-70

(13) S. Mitchell, A.g.e., s. 250 vd.

8 — KÖVENK (GÜNTAŞI) HÖYÜĞÜ

Elazığ'ın 12 km. güneydoğusunda Elazığ-Bingöl karayolunun 1 km. batısındadır. Aynı adla anılan köyün sınırları içerisinde de yer alan höyük, Ortaçağ döneminin büyük yerleşim birimlerinden biridir. Ebadı 150 x 180 x 10 m. dir. Köylülerin toprak çekmesi ve eteklerine yeni evler yapmalarıyla tahrip olmuştur. Yüzey buluntusu olarak Ortaçağ dönemine ait sırlı keramikler (Resim : 18-19) bol miktardadır.

9 — YILDIZTEPE (EYÜP BAĞI) KALE VE HÖYÜĞÜ

Elazığ, Bingöl karayolunun 25. km.'sinde yolun güneyinde yer almaktadır. Kale höyük üzerine kurulmuş olup, surları toprak üzerinde belirgin bir şekilde görülebilmektedir. Ölçüleri 150 x 115 x 25 m. dir. Yüzey buluntularında Ortaçağ dönemine ait sırlı ve sırsız keramikler tesbit edilmiştir. Yıldıztepe Kalesi ve Höyüğü, Diyarbakır yönünden gelip Ortaçağ'ın önemli bir yerleşim yeri olan «Şimşat»'a giden güzergah üzerinde bulunmaktadır. Aynı zamanda Harput'a 30 km. bir mesafede bulunmakta - bir günlük yol -, Şimşat - Harput ve Şimşat - Ergani ulaşımında konaklama yeri niteliğini taşımaktadır.

10 — KÂFİR KALE

Elazığ - Bingöl karayolu'nun 35. km.'sinde, İçme nahiyesinin 500 m. güneydoğusunda, Mastar dağının kayalık bir tepesi üzerinde kurulmuştur. Kale yamuk planlı olup, üç tarafı kulelerle desteklenen sur duvarları ile çevrili, bir tarafı da yalçın kayalıktır. 2 m. genişliğinde olan sur duvarları günümüze kadar gelebilmiştir. Kale Şimşat'a giden kervan yolu üzerinde olup, savunma açısından özellikli bir konumda yer almaktadır (Resim : 11-12).

11 — KÂFİRAN KALE

Elazığ - Bingöl karayolunun 80. km.'sinde, Karakoçan yol ayrımı kavşağına, 2 km. uzaklıkta Bahçecik Köyü civarındadır. Çokgenli bir plana sahiptir. Kulelerle desteklenen sur duvarları oldukça tahrip olmuştur. Plan yönünden Tadım ve Poyraz kaleleriyle benzerlik göstermektedir. Yüzey malzemesi olarak kaba Ortaçağ keramikleri tesbit edilmiştir.

12 — BİNGÖL ÇAYBOYU KALESİ

Doğu yönünde yürüttüğümüz yüzey araştırmalarının bu bölümde Bingöl İli sınırları içerisinde incelemelerimizi devam ettirdik.

Çayboyu Kalesi; Bingöl İlinin 4 km. kadar kuzeyinde Bingöl Çayı yakınında yer almaktadır. Çokgenli bir plana sahip olup kulelerle desteklenen 2 m. genişliğinde sur duvarları bulunmaktadır (Resim : 13, 14 ve 15). Ayrıca bu kalede, bazı kalelerde olduğu gibi prehistorik bir höyük üzerinde kurulmuştur. Kalenin doğu yönünde, fazla tahrib olmuş ikinci bir surun kalıntıları tesbit edilmiştir. Bundan kalenin ikinci bir surla tahkim edildiği anlaşılmaktadır. Yüzey malzemesinde çeşitli Ortaçağ keramikleri yer almakta olup, bunların arasında Elazığ Kömürhan Kalesi'nde belirlenmiş olup, M. S. 11. ve 13. yüzyıla tarihlenen çok renkli sırlı keramikler de bulunmaktadır.

13 — BİNGÖL GENÇ KALESİ

Bingöl-Genç karayolunun 15. km.'sinde Murat nehrinin aşıldığı kısımda yer almaktadır. Diğer kaleler gibi yüksek bir tepe üzerine kurulmuştur. Kale'nin doğusundan Murat nehri akmakta olup, kalenin 2/3'lük bir kısmı nehir tarafından aşındırılmıştır. Bu aşınmadan dolayı kulelerden biri nehrin içerisine düşmüş olup, gözle görülebilmektedir (Resim : 16 ve 17).

Çayboyu Kalesi gibi bu da, çokgenli bir plana sahiptir. Kulelerle desteklenen sur duvarlarının ancak bir bölümü günümüze kadar gelebilmiştir.

Kale, güney Antitoroslar'ın çok zor aşıldığı Genç-Diyarbakır yolu üzerinde bulunmaktadır. Bu konumuyla Güneydoğu Anadolu'yu Doğu Anadolu'ya bağlayan geçit üzerindedir.

Bingöl ilinde tesbit ettiğimiz bu kalelerin yüzey malzemeleri ve plan yönünden Elazığ bölgesindeki bazı kalelerle benzerlik göstermektedir. Bununla bu müstahkem mevkiilerin Elazığ Ortaçağ dönemiyle aynı dönemlerde kullanılmış olduklarını söyleyebiliriz¹⁴.

Araştırmamızın bu bölümü, Elazığ İlinin güneyinde, Hazar Gölü çevresinden başlayıp, Murat nehri civarı ve Tunceli İl sınırları içerisinde bulunan Pertek ve Çemişgezek'de yürüttüğümüz çalışmaları kapsar. Bu yöndeki çalışmalarımızın ilk merkezi Hilindir (Çitli) Kalesi'dir.

14 — HİLİNDİR (ÇİTLİ) KALESİ

Elazığ - Diyarbakır karayolunun 55. km.'sinden güneye doğru 1 km. lik mesafede yer alan kale, kayalık bir zemin üzerine kurulmuştur. Ölçüleri 80 x 50 x 1 m. dir. Sur duvarlarının bir kısmı belirgin bir şekilde görülmektedir. Ancak büyük bir bölümü harap olmuştur.

(14) Elazığ bölgesindeki Poyraz, Tadım ve Kafiran kaleleri ile benzerlik göstermektedirler.

Yüzey malzemesi olarak Ortaçağ dönemine ait çeşitli tipte keramikler bulunmakla birlikte, M. S. 11 ve 13. yüzyıla tarihlenen sırlı keramikler de vardır. Ayrıca Kalenin kuzeyinde bir höyük bulunmakta olup, yörenin Antik Çağ'da da iskân edildiğini göstermektedir.

15 — TİLENZİT (DOĞANKUŞ) HÖYÜĞÜ

Elazığ-Diyarbakır karayolunun 15. km'sinde, aynı adla anılan köyün 5 km. kadar doğusunda yer alır. Büyüklük bakımından Elazığ bölgesinin en büyük tarihi yerleşim yeridir. Coğrafi konum itibarıyla Güney Antitöroslar üzerinden gelen «**Ergani Geçidi**»'nin Altınova'ya açılan kısmında bulunmaktadır. Höyüğün üst tarafında kaçak kazı ile tahrip edilmiş küçük bir alan bulunmaktadır. Bu alanda Ortaçağ dönemine ait mimari kalıntılar görülebilmektedir. Ortaçağ kaynaklarında «**Batn-ı Hanzit**» olarak belirtilen¹⁵ bu tarihi yerleşim yerinin adı, «**Anzltene**¹⁶, **Hantslt**¹⁷, **Hanzlt**»¹⁸ olarak tüm bölgeyi ifade etmek için de kullanılmıştır.

16 — TANRIVERMİŞ (AYDINCIK) KALESİ

Tanrıvermiş Kalesi, Elazığ - Pertek karayolunun 15. km'sinde, Aydıncık köyünün 300 m. kuzeybatısında yer almaktadır. Yalçın bir kayalık üzerine kurulmuştur. Murat nehri kenarında stratejik bir konumu vardır.

Sur duvarlarının bir kısmı gözle görülebilmekte olup bir hayli aşınmış durumdadır. Yüzey malzemesinde sırlı keramiklerin yanında, Ortaçağ döneminin kaba formlu keramikleri de vardır. Kalede bulunan kaya işçiliği yanında, üç adet kaya mezarı bulunmaktadır. Urartu dönemine ait olduğu tesbit edilen bu kalıntılardan, kalenin Ortaçağ öncesi de kullanıldığı anlaşılmaktadır.

17 — TUNCELİ İLİ PERTEK KALESİ

Tunceli İli, Pertek İlçesinin 5 km. güneyinde, Keban Barajı göl sahası içerisinde bulunan yalçın bir kayalık üzerinde yer almaktadır. Bir ada durumunu almış bulunan kaleye sandalla ulaşım mümkün olabilmektedir.

Kalenin sur duvarları çok görkemli olup, sağlam bir durumdadır. Kalenin giriş kısmı kuzey yönündedir. Kemerli olan kapının kesme taş-

(15) E. Honigmann s. 14-55 vd.

(16) S. Mitchell, s. 240 vd.

(17) *Urfalı Mateos Vekayi-namesi*, Çev. H.D. Andreasyan, Ankara 1987, s. 107, 108.

(18) Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, C. 1, 11, Tür. Çev. Ö.R. Doğrul, Ankara 1987, s. 357; O. Turan *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. XXIII.

ları harap olmuştur. Giriş kısmın üzerinde bulunan kitabe, yüksek bir yerde oluşu ve bazı bölümlerinin erimiş olması nedeniyle okunamamıştır.

Kale, bölgeyi kuzeye bağlayan yol üzerinde olup, Murat nehrinin aşıldığı bir konumda yer alır. Ortaçağ döneminde bölgenin önemli istihkam merkezlerinden birisi olmuştur. Selçuklu döneminde de Çubukoğulları ve Artukoğulları tarafından iskan edildiği bilinmektedir (Resim : 7, 8 ve 9).

18 — TUNCELİ İLİ ÇEMİŞGEZEK İLÇESİ UÇBEYİ MEVKİİ

Uçbeyi Mevkii, Çemişgezek İlçesinin doğu yönünde yer alan merkez mahallelerinden birisidir. Engebeli bir arazi üzerinde yamaç yerleşimi biçiminde bir örenyeri tesbit edilmiştir. Moloz taşla döşenmiş bir yol ile merkeze bağlantısı olan alanda, mimari planları gözle görülebilen birçok duvar kalıntıları vardır. Yüzey buluntusu olarak Ortaçağ dönemine ait çeşitli keramikler belirlenmiştir.

SONUÇ

1987 yılında yapmış olduğumuz bu araştırmada, Elazığ, Bingöl ve Tunceli ili sınırları içerisinde, Ortaçağ dönemine ait ören yerlerini belirlemiş bulunuyoruz. Bunların değerlendirilmesini yapmak için bölgenin Ortaçağ dönemindeki coğrafi konumu ile birlikte geçirdiği dönemleri belirtmemiz gerekir.

Bölge, Roma döneminde «Sophene»¹⁹, Arap döneminde «El-Cezire» ve «Sugur»²⁰, Bizans döneminde «Mezopotamya Temi»²¹ içerisinde Anzitenne²² olarak anılırken Türk dönemi içerisinde de «Hanzit»²³ adı ile belirtilmektedir.

Bölge coğrafi konum itibarıyla Ortaçağ boyunca stratejik bir mevkide yer almıştır. Fırat ve Murat nehrinin suladığı toprakların bir kısmına sahip olan bölgenin, güneyinde Antitoros dağları bulunurken, kuzeyinde de Munzur dağ silsileleri yer almaktadır.

Ortaçağ döneminde bölge başlıca iki önemli yola hakim durumdaydı. Bunlardan birisi Malatya ovasından gelip, Fırat'ı Kömürhan civarın-

(19) Strabon, *Coğrafya*, Ankara 1987, s. 240.

(20) M.H. Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul 1944, s. 32.

(21) M.H. Yinanç, *A.g.e.*, s. 34.

(22) G. Ostrogrosky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. F. Işıltan, Ankara 1986, s. 270.

(23) O. Turan, *A.g.e.*, s. XXIII.

da aşarak Hanzit üzerinden Murat nehri boyunca nehrin kaynaklarına doğru uzanan yoldu²⁴. Bu yolun en önemli özelliği Harput - Hısn-ı Ziyad - ile Şimşat - Arsamosata - gibi Ortaçağ'ın iki önemli iskân merkezini birbirine bağlamasıydı.

Araştırmamızda, bu yol üzerinde yer alan; Kömürhan Kalesi, Barsık Kale, Kızıluşağı, Doğancık yüzey yerleşmesi, Haroğlu Kalesi ve Höyüğü, Tadım Kalesi, Tilenzit Höyüğü, Kövenk Höyüğü, Yıldıztepe Kalesi ve Höyüğü ve Kafir Kale gibi yerleşim yerleri tesbit edilmiştir.

Diğer yol ise «Ergani Geçidi» üzerinden güneyi, Doğu ve Orta Anadolu'ya bağlayan yoldu²⁵. Bu yol üzerinde de Hilindir Kalesi, Tilenzit Höyüğü (kavşak durumunda), Tanrıvermiş Kalesi ve Pertek Kalesi gibi yerleşim yerleri tesbit edilmiştir.

Bu iki yoldan başka birtakım küçük önemli yollar da vardı. Bunlardan biri, Murat nehrini - antik adı «Arsanias» - Aşvan geçidinde, Fırat'ı da Ağın yakınında aşan, kuzeybatı doğrultusunda ilerleyip Sivas'a giden yoldu. Diğeri de Murat nehrini Pertek geçidinde aşp, kuzeye doğru Munzur bölgesine, Erzurum'a giden yoldu. Bunların yanında Murat'ın geçildiği bir mevki de Keban'dı. Özellikle Ortaçağ'ın sonlarına doğru bu geçit önem kazanmış olup, Yumurtalık limanından Anadolu'ya giren Avrupalı ticaret kervanları, Murat'ı Keban'dan geçerek Sivas veya Kayseri'ye giderlerdi²⁶.

Ulaşım açısından anlaşılacağı üzere, bölge Orta Anadolu'nun kalkınma durumundaydı. Sınırlı geçit veren dağ ve nehir engellerini aşmak, ancak bu yollar ile mümkün olabilmekteydi. Bu nedenlerden dolayı bölge, Ortaçağ döneminde hareketli bir devre geçirmiştir. Bölgeye sahip olan devletler, bölgenin tahkimatını büyük önem vererek koruma yoluna gitmişlerdir. Ortaçağ boyunca bu dönemleri ayrı ayrı ele alarak, bölgenin Ortaçağ içerisindeki yerini ortaya koymak gerekir.

Emevi - Abbasi Dönemi

Bölge; İslam hakimiyetine girmeden önce, yüzyıllar süren Bizans - İran savaşlarına sahne olmuştur. Bunun sonucunda her iki devlet zayıf düşmüş Arapların Anadolu içlerine kadar girmelerine zemin hazırlamıştı.

Hülafa-i Raşidin ve Emevîler döneminde Anadolu'nun güney ve doğu kısımları Arapların eline geçmişti. Bölge Arap ile Bizans arasında sınır olmuştu. Abbasiler döneminde sınır bölgeleri «Sugur, el-Avâsım» adıyla anılmış idari yönden müstakil bir hale getirilmişti.

(24) J.D. Hovvard-Johnson, Agm., s. 239.

(25) J.D. Hovvard-Johnson, Agm., s. 239-240.

(26) O. Turan, A.g.e., s. 314.

Araştırma yaptığımız alan, «El-Cezire ucu» diye adlandırılıyordu. Bu ucun en belirgin şehirleri arasında **Hısn-ı Ziyad** (Harput), **Şimşat** (Arsamat, Arsamosata) diye anılan -bugünkü Haraba- yer alıyordu. Çok verimli olan bu uc şehirleri aynı zamanda büyük yolların uğrakları idiler. Bu şehirler üretim yaptıkları gibi ticaretle de uğraşıyorlardı²⁷.

Bir Bizans kaynağı da «Şimşat» şehrinin Malatya ile birlikte Abbasi devletinin gelir bütçesinde, doğrudan doğruya halifenin emrinde bulunan bölgeler arasında 21. sırada yer aldığına işaret etmektedir²⁸. Bu yöreler sınır bölgesi olduğu için, özellikle Türklerin yerleştirildiği, IX. yüzyıldan itibaren Horasan ve Türkistan'dan getirilen gazilerin iskân edildiği belirtilmektedir²⁹.

Bir Arap tarihçisi olan «Belazuri», de, bir Türk komutanı olan «Boğa el-Kebir»in, halife el-Mütevekkilalallah tarafından Şimşat'ın da içinde yer aldığı bölgeye vali olarak tayin edildiğini³⁰ ifade etmektedir.

Bu kaynakların ifadelerinden anlaşılacağı üzere bölge Emevi ve Abbasi döneminde hem ticari hem de askeri yönden büyük önem taşıyordu.

Bizans Dönemi

Abbasiler devletinde merkezi idarenin zayıflaması üzerine, Bizans bölgeye sık sık akınlar yaparak kaleleri tahrip etmeye başladı³¹. 927 Yılında İslam orduları Bizans karşısında mağlup olunca uc bölgelerinin bir kısmı ile birlikte bölge de Bizanslıların hakimiyetine geçmişti. Bu asırda oldukça kuvvetli görünen Bizanslılar, bölgeyi elde tutmak için kaleler inşa ederek, Balkanlardan getirdikleri askerlerle tahkimat yapmışlardı³². Yüzey araştırmamızda tesbit edilen kaleler kaynakları doğrulamaktadır. Poyraz Kale, Yıldıztepe Kalesi, Kafiran Kale v. d. . . Bununla birlikte kale inşaları sırasında yükseklik bakımından elverişli olan höyüklerin de bu amaç için kullanıldığını görmekteyiz. Böylelikle Bizans'ın bölgeyi tahkim ederek Arap akınlarına karşı bir üs olarak³³ kullanıldığını görmekteyiz³⁴.

(27) Yinanç, A.g.e, s. 26.

(28) Honigmann, A.g.e, s. 24.

(29) Yinanç, A.g.e, s. 27.

(30) Belazuri, *Fütuhu'l Buldan*, Çev. M. Fayda, 1987 Ankara, s. 303.

(31) Honigmann, A.g.e., s. 56.

(32) Yılmaz Öztuna, *Türkiye Tarihi*, İstanbul 1977, c.1, s. 407.

(33) Honigmann, s. 96.

(34) 973'de Domestikos Meyyafarikin'i ele geçirmek için kışı Batn-ı Hanzitde geçirdi. Bak. Geniş bilgi için, Honigmann, s. 56.

Ancak burada Hamdaniler'den Seyf'üd-devle ile Bizans arasında çok çetin mücadeleler olmuşsa da toprak kazanma durumu mümkün olmamıştır. Bu mücadeleler ile ilgili bizzat Seyf'üd-devle'nin Anzitene'ye yapmış olduğu sefere katılan tarihçi «Mütenebbi», «Sefername» isimli eserinde³⁵, sefer ile ilgili bilgilerin yanında bölgenin tahkim edilen yerlerini de belirtmektedir³⁶.

Bölge Bizans elinde olmakla birlikte Araplarla oları mücadele 11. yüzyılın başına kadar sürmüş ve Bizans devletinin güç kaybına neden olmuştur.

Bizans devleti, uzun savaş yıllarının birikimi sonunda, askeri ve sosyal yönden çökmeye başlamıştı. Özellikle 11. Basil (975-1025)'den sonra, askeri sınıf ile sivil sınıf arasındaki mücadeleler hız kazanmış³⁷ bunun sonucunda da askeri sınıfın gücü zayıflamıştı. Bu yıllardan sonra Bizans Balkanlarda Peçeneklerle uğraşırken doğu yönünden de Türk akınları ile karşı karşıya kalmıştı³⁸.

Türk Dönemi

1015 yılında Doğu Anadolu'ya başlayan Türk akınları 1047 yılından itibaren ciddi bir şekilde yapılmaya başlamıştır. Tuğrul Bey bizzat sefere iştirak etmiş, gelmediği zamanlarda kumandanlar göndermiş ve yakından takip etmiştir³⁹.

Bölgeye yapılan ilk akınlardan birisi; Tuğrul Bey'in emriyle «Salar-ı Horasan Cemcem ve İsulı» adlı komutanların yapmış olduğu akınlardır⁴⁰. Bu akında Bağın -Karakoçan civarında- ve Ergani yörelerine kadar gidilmiştir. Bunu 1055 veya 1056 yıllarında Emir Semuk (t)'un Hanzit'e yapmış olduğu akın takip etmiştir⁴¹.

Malazgirt öncesi yapılan ve Selçuklu orduları ile desteklenen bu Türkmen akınları Doğu ve Orta Anadolu'ya kadar ilerleme imkanını bulmuşlardır. Ancak Türkler bu devrede henüz emin bir yurt kuramamış; tabii arızalar, müstahkem yerler ve kalelerle dolu olan memleketin fethi

(35) J. D. Hovvard-Johnson, A.g.m, s. 248, 250.

(36) Seyf'üd-devle 938 yılında Haleb'den hareket ederek, Anzitene'ye gelmiş, El-Aşkuniya- bugünkü Aşvan'da konaklamış, Pertek civarını tahrip, Dadim (Tadım) isimli Bizans garnizonunu muhasara etmiştir. Bak. Geniş bilgi için, J. D. Hovvard-Johnson, s. 250.

(37) G. Ostrogrosky, s. 270.

(38) A.g.e., s. 230, 270.

(39) Yinanç, A.g.e., s. 56.

(40) A.g.e., s. 187.

(41) Claud Cahen, «Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi», *Belleten*, Çev. Y. Yücel B. Yedişildiz, Ankara 1987, S. 201 s. 1390.

ve iskanı mümkün olamamıştır⁴². Zira bu dönemin akınları geçici olup, yerleşmekten çok müstahkem mevkilerin tahrip edilmesi özelliğini taşıyordu. Bu özelliği ile de müstakbel fütühat ve yerleşme siyasetine zemin hazırlamıştır⁴³.

Alp Arslan döneminde bölgeye akınlar devam etmiş, 1070 yılında bizzat Alp Arslan Van Gölü'nün kuzeyinden geçerek, Murat Nehri ile Yukarı Dicle arasındaki müteaddit müstahkem mevkileri fethettikten sonra Diyarbakır bölgesine girmiştir⁴⁴. Diyarbakır'ı, Murat nehri ve Yukarı Dicle bölgesine bağlayan Ergani ve Genç Geçidi'dir. Bunların dışında Güney Antitoroslar başka geçit imkanı vermemektedir. Bölgenin bu coğrafi özellikleri gözönüne alınacak olursa, Alp Arslan'ın bölgemiz üzerinden geçmesi muhtemeldir. Bingöl Çayboyu Kalesi, Genç Kalesi ve diğer kaleler Alp Arslan veya komutanlarının uğradıkları müstahkem mevkiler arasında düşünülebilir. Adı geçen kalelerde tesbit edilen yüzey buluntuları da bu görüşü destekler niteliktedir.

Daha sonraları bölge Melikşah döneminde Çubuk Bey'e verilmiştir. Kaynaklar, Flaretos'a bağlı bulunan memleketlerden Harput başta olmak üzere, civarda bulunan Çemişgezek Kalesi, Hanzit denilen Palu ve Genç Kalesi'nin Çubuk Bey tarafından ele geçirilerek bölgede beylik kurduğunu belirtmektedirler⁴⁵. Antik kaynaklarda Arsamosata olarak anılan Şimşat'ın bu dönemde Türk iskânı gördüğünü söyleyebiliriz⁴⁶.

Bölge, 1112 yılından sonra Artukoğulları'nın hakimiyetine girmiştir. 1121 yılında da Artukoğlu Belek'in Gerger'den getirdiği halkı Hanzit bölgesine yerleştirdiği, 1181 yılında da Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'ın, Artuklu hükümdarı Nureddin Muhammed'e, damadı olduğundan dolayı Hanzit bölgesinin bir kısmını çehiz olarak verdiği kaynaklar tarafından belirtilmektedir⁴⁷.

(42) O. Turan, *A.g.e.*, s. XXIII.

(43) Yinanç, *A.g.e.*, s. 58.

(44) Yinanç, *A.g.e.*, s. 69.

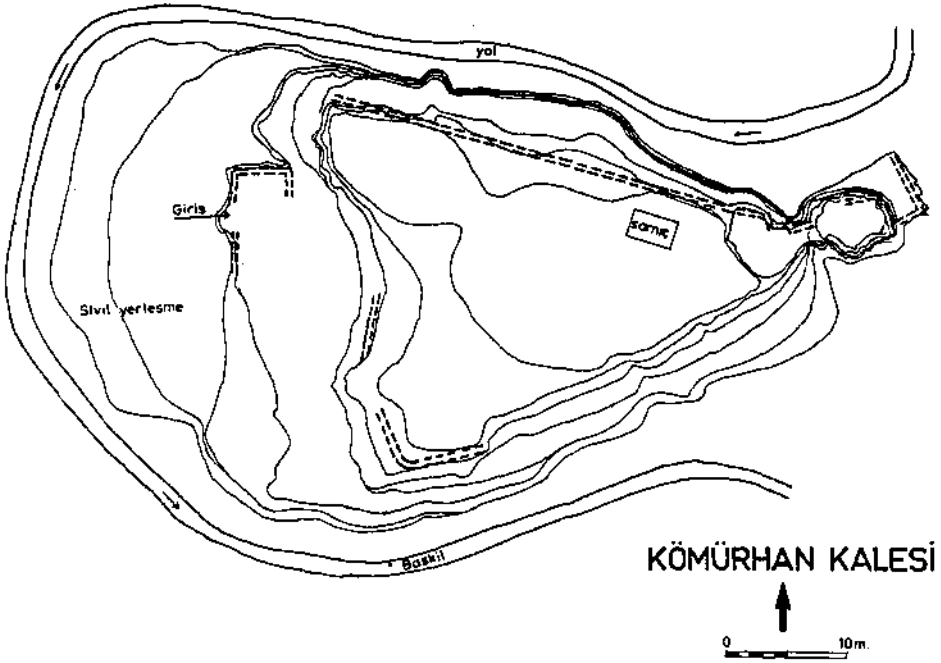
(45) Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973, s. 199, 200, 205, 206.

(46) Baki Ögün, «Haraba Kazısı», *Keban Projesi Kazıları 1969/1970*, Ankara 1971, s. 39, 42, 75.

(47) O. Turan, *A.g.e.*, s. 168.

BİBLİYOGRAFYA

- ABÜL FARAC, Gregory; *Abu'l Farac Tarihi c. I-II.*, Çev : Ö.R. Doğrul, Ankara 1987.
- BAKIRER, Ömür; «The Medieval Pottery and baked clay objects», *Korucutepe 3*, Amsterdam 1980.
- BELAZURİ, *Fütühu'l Büldan*, Çev : M. Fayda, Ankara 1987.
- CAHEN, Claude; «Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi», *Belleten*, Çev : Y. Yücel - B. Yediyıldız, S. 201, Ankara 1987.
- FRENCH, D. - MITCHELL, S.; «Aşvan Kazıları», *Keban Projesi Çalışmaları 1973*, Ankara 1976.
- HAUPTMANN, H.; «Norsuntepe; Historische Geographic Erebnisseder Grabungen 1968/1969», *İstanbul Mittheilungen*, 1969/70.
- HANİGMANN, Ernest; *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, Çev : F. Işıltan, İstanbul 1970
- HOVVARD, J.D. - JOHNSON; «Byzantine Anzitene», *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia*, 1963 Oxford.
- MITCHELL, Stephen; *Aşvan Keban Rescue Excavations Eastern Anatolia*, 1980, Oxford.
- OSTROGROSKY, George; *Bizans Devleti Tarihi*, Çev : F. Işıltan, Ankara 1986.
- ÖZTUNA, Yılmaz; *Büyük Türkiye Tarihi c. I*, İstanbul 1977.
- ÖGÜN, Baki; «Haraba Kazısı», *Keban Barajı Proje Kazıları 1969/1970*, Ankara 1971.
- SEVİN, Veli; «Elazığ, Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1986», *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, Ankara 1987.
- TURAN, Osman; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.
———; *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973.
- URFALI MATEOS; *Urfalı Mateos Vekayi-namesi*, Çev : H.D. Andreasyan, Ankara 1987.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil; *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul 1944.

Resim : 2 — Kömürhan Kalesi'nin şematik planı

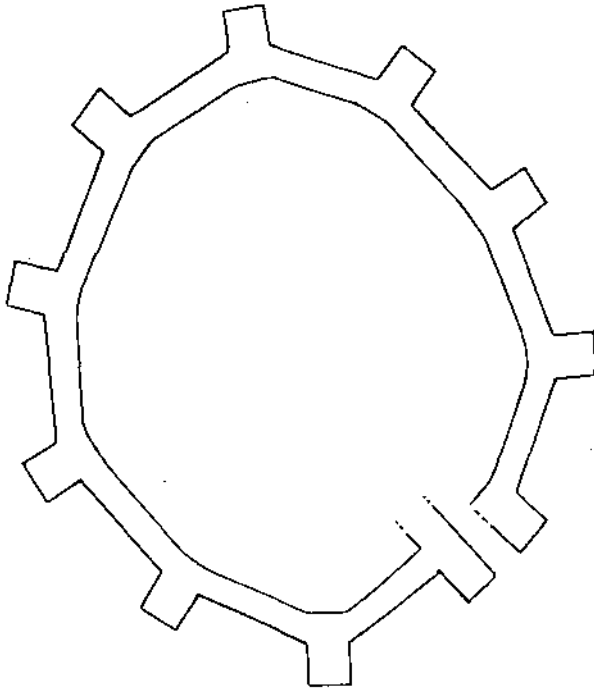
Resim : 3 — Kömürhan Kalesi'nin genel görünüşü

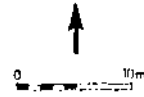
Resim : 4 — K  m  rhan Kalesi surlarından g  r  n   

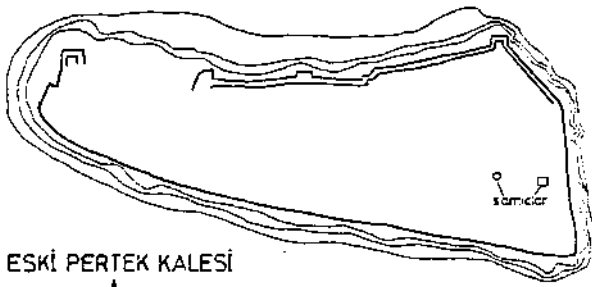
Resim : 5 — K  m  rhan Kalesi'nden di  er bir g  r  n  m

POYRAZ KALESİ

Resim : 6 — Poyraz Kalesi'nin şematik planı

ESKİ PERTEK KALESİ

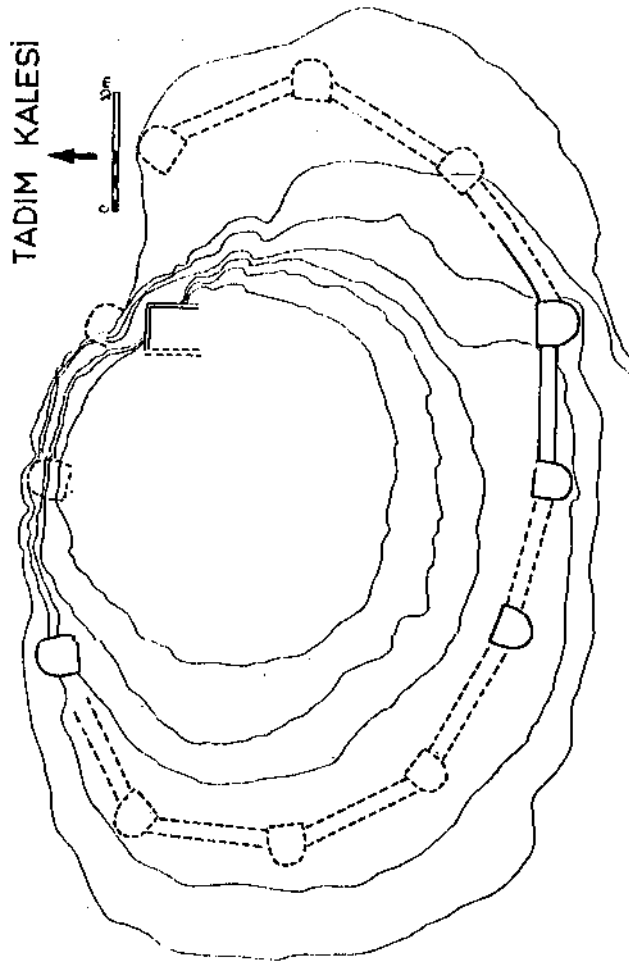
Resim : 7 — Eski Pertek Kalesi'nin şematik planı

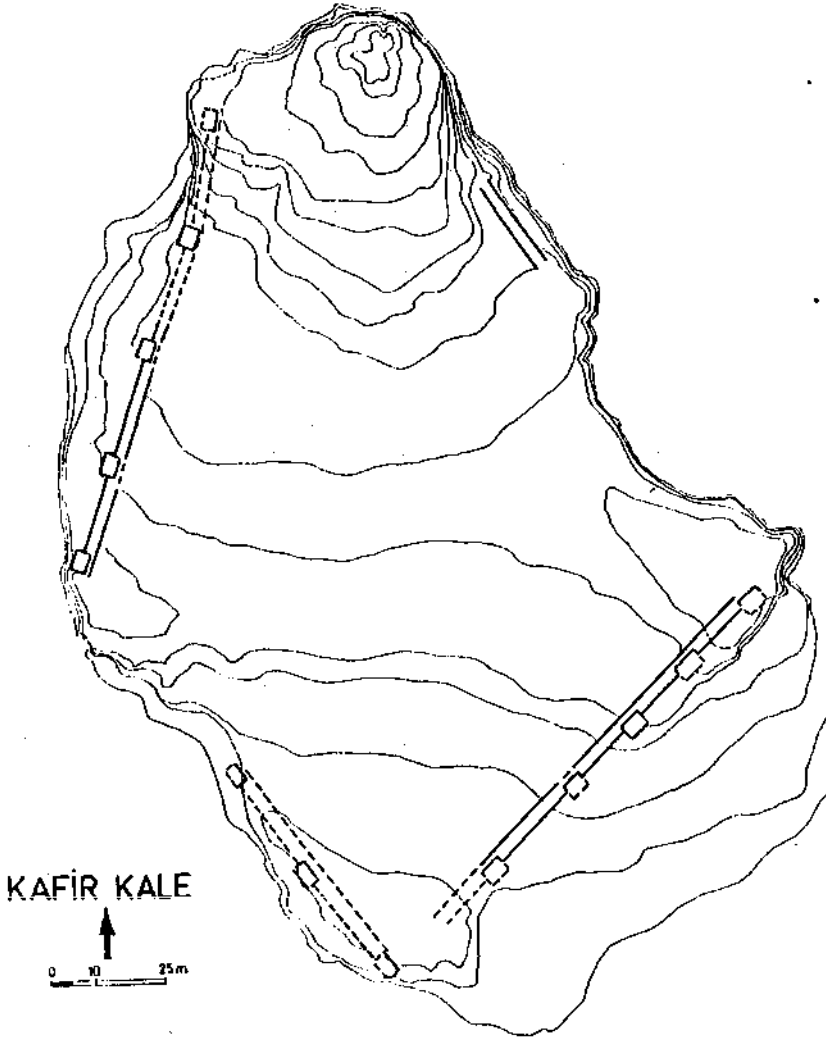
Resim : 8 — Pertek Kalesi'nin genel görünüşü

Resim : 9 — Pertek Kalesi'nin surlarından görünüş

Resim : 10 — Tadım Kalesi'nin şematik planı

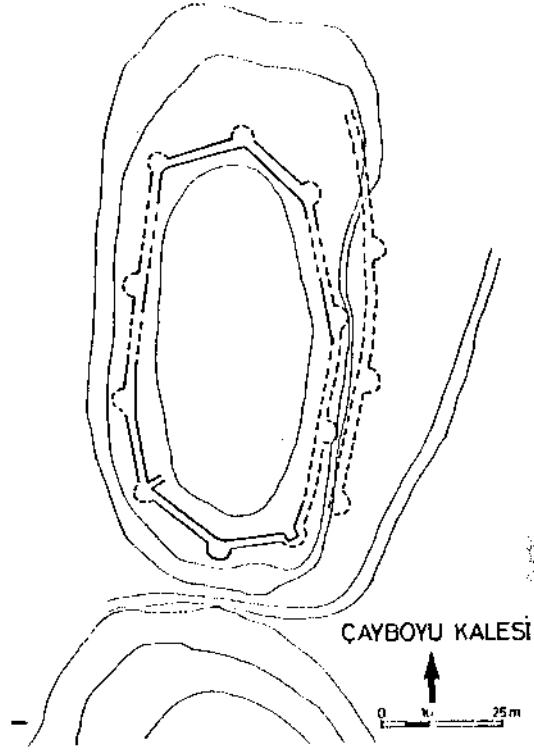
Resim : 11 — Kafir Kalesi'nin şematik planı

Resim : 12 — Kafir Kalesi'nin genel görünümü

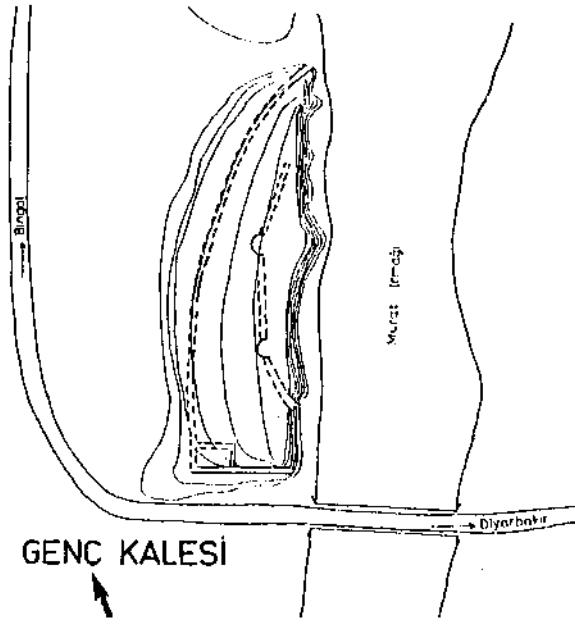
Resim : 13 — Çayboyu Kalesi'nden bir görünüş

Resim : 14 — Çayboyu Kalesi'nin şematik planı

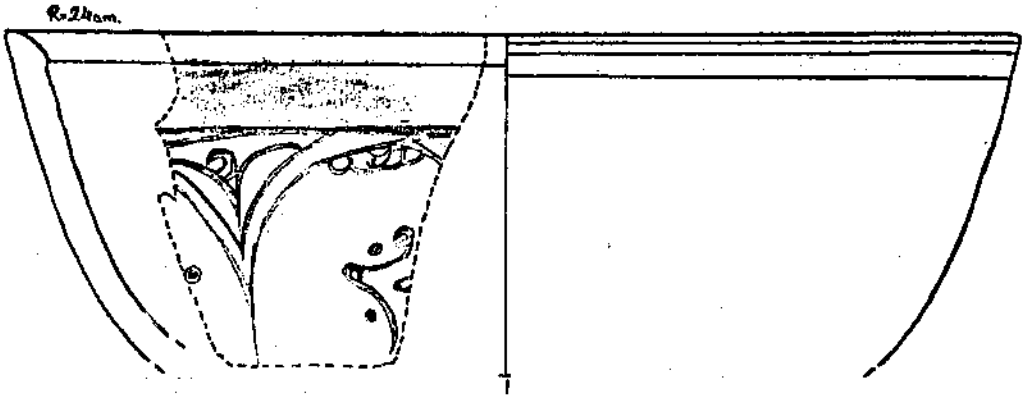
Resim : 15 — Çayboyu Kalesi'nin genel görünüşü

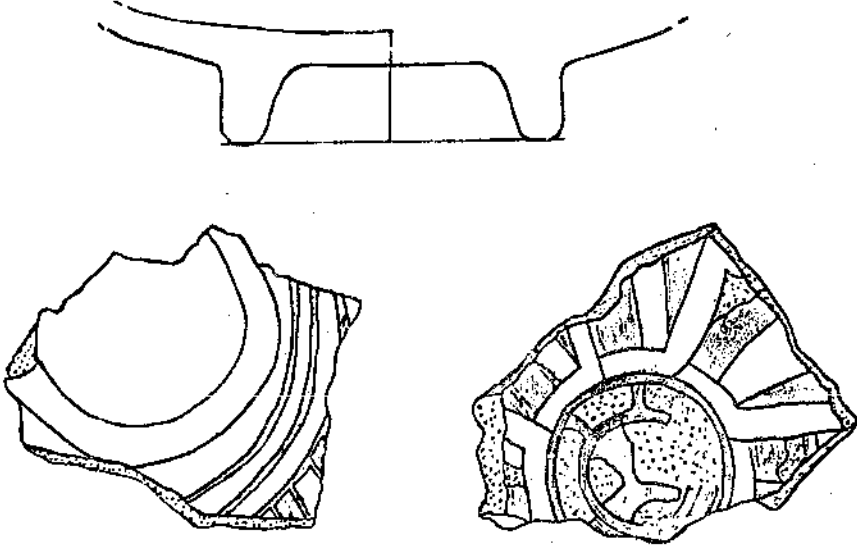
Resim : 16 — Genç Kalesi'nin şematik planı

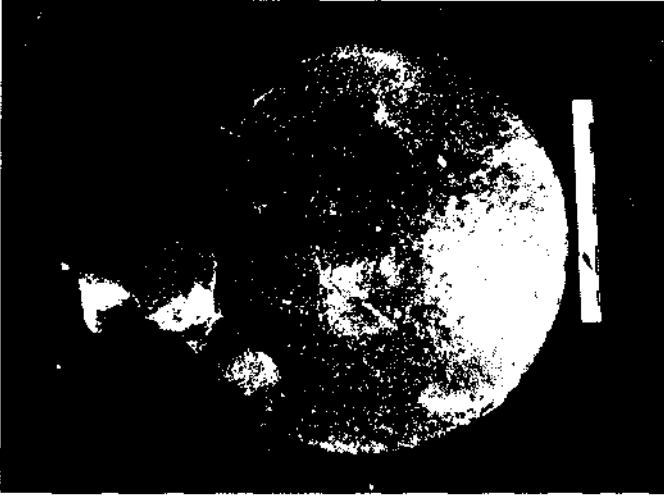
Resim : 17 — Genç Kalesi'nin genel görünüşü

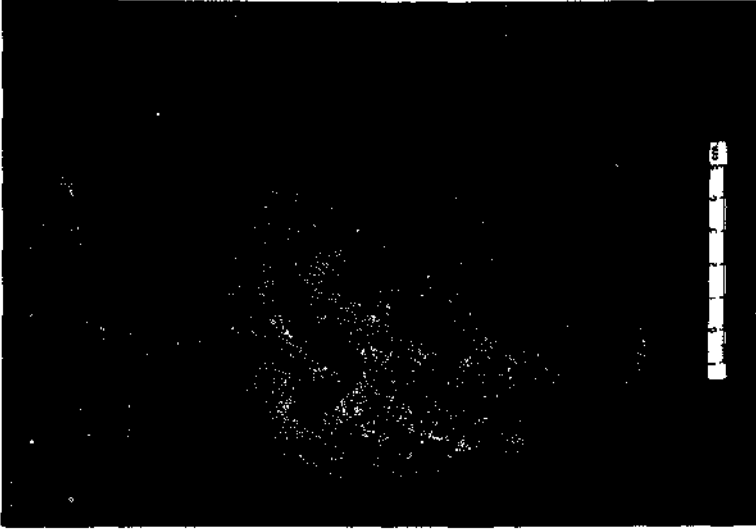
Resim : 18 — Ortaçağ sırlı seramiklerinden bir örnek 11. - 13. yüzyıl

Resim : 19 — Ortaçağ sırlı seramiklerinden diğer bir örnek 11. - 13. yüzyıl

Resim : 20 --- Ortaçağ dönemine ait sırlı,
matara tipli kap

Resim : 21 --- Ortaçağ dönemine ait bir kap

1987 KIRŞEHİR İLİ SINIRLARI İÇİNDE YAPILAN YÜZEY ARAŞTIRMALARI

Sachihiro OMURA *

1987 yılında Kırşehir İli sınırları içindeki yüzey araştırmaları, Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile, Japonya Ortadoğu Kültür Merkezi adına yürütüldü. Araştırmalar, Kaman - Kalehöyük'te 1986 yılından beri yürütülmekte olan kazıların açığa çıkardığı buluntuları daha iyi değerlendirmek, Kırşehir ili sınırları içindeki höyükleri ve bölgede yaygın kültürlerin yayılışını tespit etmek amacı ile, 2 Ekim - 31 Ekim tarihleri arasında gerçekleştirildi. Araştırmalara kazı heyeti üyelerinden Japonya Ortadoğu Kültür Merkezinden Arkeolog Sachihiro Omura, Münih Üniversitesinden Arkeolog Mamoru Yamashita, Tsukuba Üniversitesi'nden Arkeolog Kimiyoshi Matsumura, Yutaka Miyake ve Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi araştırma öğrencisi Ryoichi Kontani katıldı. Bakanlığı Ankara Etnografya Müzesi araştırmacılarından sayın Mehmet Demir temsil etti. Meslektaşımızın gösterdiği yardım ve ilgisine teşekkür ederiz. Bu araştırmalarda topladığımız seramiğin tanımında, her zaman olduğu gibi, bilimsel destek ve ilgisini eksiltmeyen hocamız Sayın Tahsin Özgüç'e içtenlikle teşekkürlerimizi sunarız.

1986 yılındaki yüzey araştırmalarımız, Kaman - Kalehöyük merkez alınmak üzere, yaklaşık 30 km. yarıçapındaki dairesel bir alan taranarak eski yerleşim yerleri belirlenmiştir. Araştırılan alanda 22 höyük ve düz yerleşim yeri tespit edilmiştir. 1987 yılında yürüttüğümüz yüzey araştırmaları Çiçekdağı ilçesi ve Kırşehir Merkezine bağlı bölgede yoğunlaştırılmıştı. Bu bölgede de 37 höyük ve yerleşim yeri saptanmıştı (Resim : 1). 1987 yılında yaptığımız yüzey araştırmaları sonunda tespit edilen höyüklerden bir bölümü ve buluntuları hakkında bilgi sunuyorum :

1) Küçükkale H. (Resim : 1-1)

Çiçekdağı'nın 47 km. batısındadır. Kılıç sekisi üzerine kurulmuş olan bu höyük, 183.5 m. çapında yaklaşık 18 m. yüksekliğindedir (Re-

(*) Sachihiro OMURA, 3-10-31, Ohsawa, Mitaka - Shi. Tokyo, 181, JAPONYA.

sim : 6). Yüzeyden derlenen çanak-çömlek parçaları arasında Eski Tunç Çağı'na ait hamuru saman katkılı, boya ile nakışlı ve tırnak baskılı olanlar çoğunluktadır (Resim : 2-1-7). Bunların yanısıra M.Ö. ikinci binin birinci yarısına ait çanak-çömlek parçaları (Resim : 2-8-9) bol miktarda görülür; Frig Çağı'na ait tipik çanak-çömlek parçalarının (Resim : 2-10) sayısı azdır.

2) Kadı H. (Resim : 1-3)

Çiçekdağı'nın 40 km batısındadır. Doğal yükseklik üzerine kurulmuş olan höyük, aşağı yukarı 315 m. uzunlukta 170 m. genişlikte ve 30 m. yüksekliktedir (Resim : 8). Kılıç Özü'nün hemen yakınındadır. Höyük'ün en yüksek yerinde Eski Tunç Çağı'na ait tek renkli boyalı ve tırnak baskılı çanak-çömlek parçaları ele geçti (Resim : 9). Bunların bir kısmı H. H. von der Osten'in «intermediate» olarak adlandırdığı parçaların benzerleridir (Resim : 3-3). Ayrıca bu höyükte ikinci bin yılına ait tek renkli çanak-çömlek parçaları da toplandı.

3) Gök H. I (Resim : 1-5)

Çiçekdağı'nın 30 km. kuzeybatısında, Delice Irmağı'nın 150 m. güneyindedir. Höyük aşağı yukarı 3 m. kadar yükseklikte olup en geniş çapı 134.5 m. dir (Resim : 10). Yüzeyden toplanan kap parçaları, höyüğün M.Ö. III. ve I. bin yıllarında iskan edildiğini göstermektedir (Resim : 11). Derlenen seramik arasında Eski Tunç Çağı'na ait kırmızı ve siyah, üzeri tırnak baskılı çanak-çömlek parçaları (Resim : 3-8), siyah renkli boya bezekli bir fincan parçası (Resim : 3-4,6,7) vardır. Ayrıca M.Ö. III. bine ait tek renkli (Resim : 3-5) ve M.Ö. I. bine tarihlenen tek ve çok renkli çanak-çömlek parçaları (Resim : 3-9,10) toplandı.

4) Gök H. II (Resim : 1-6)

Çiçekdağı'nın 30 km. kuzeybatısında, Delice Irmağı'nın 150 m. güneyindedir. 2 m. yükseklikte ve yaklaşık 73 m. çapındadır (Resim : 12). Yüzeyden Eski Tunç Çağı'nın tek renkli, hamuru saman katkılı, üzeri tırnak baskılı, yivli çanak-çömlek parçaları (Resim : 4-3,4,6), delikli bir kulp (Resim : 4-5), ve M.Ö. II. bine ait bir seramik parçası (Resim : 4-7) toplandı. Siyah ya da kırmızı renk ile boyanmış seramik parçaları da önemli bir yer tutmaktadır.

5) Safalı H. (Resim : 1-10)

Çiçekdağı'nın 11 km. kuzeybatısında, Safalı köyü sınırları içindedir. Yamaç üzerinde oluşmuş olan höyük 8.5 m. yüksekliğinde, yaklaşık 76.5 m. çapındadır (Resim : 14). Nehrin terası üzerindeki höyüğün M.Ö. III. ve I. binde iskân edildiğini, toplanan seramik parçaları kanıtlamaktadır

(Resim : 15). Bu höyükte Eski Tunç Çağı'na ait hamuru saman katkılı üzeri kahverengi süslü (Resim : 4-8,11), iyi pişirilmemiş, tek renkli çanak-çömlek parçaları (Resim : 4-9) pişmiş topraktan yapılmış ayak şekilli bir obje (Resim : 4-10) ve M.Ö. I. bin yılına ait boya ile nakışlı seramik parçaları da (Resim : 4-12) az değildir.

6) Çolak H. (Resim : 1-12)

1960 yılında W. Orthmann'ın da ziyaret ettiği bu höyük doğal bir tepe üzerine kurulmuştur. Yaklaşık 14 m. yüksekliğinde ve 73 m. çapındadır (Resim : 16). Eteğinde yirmiden fazla bina olan höyük çok tahribe uğramıştır. Toplanan çanak-çömlek parçaları M.Ö. III., II. ve I. bine aittir (Resim : 17). Özellikle, Eski Tunç Çağı'nın tek renkli, hamuru saman katkılı, tırnak baskılı, kırmızı ve kahverengili boya bezekli (Resim : 5-1), yivli bezekli (Resim : 4-1), tek kulplu bir fincan parçası (Resim : 4-2) derlendi. Bunlardan başka M.Ö. II. binin kırmızı astarlı, parlak perdahlı (Resim : 5-2) ve M.Ö. I. binin tek renkli (Resim : 5-3,5), ve boya nakışlı (Resim : 5-4) parçaları da derlenmiştir.

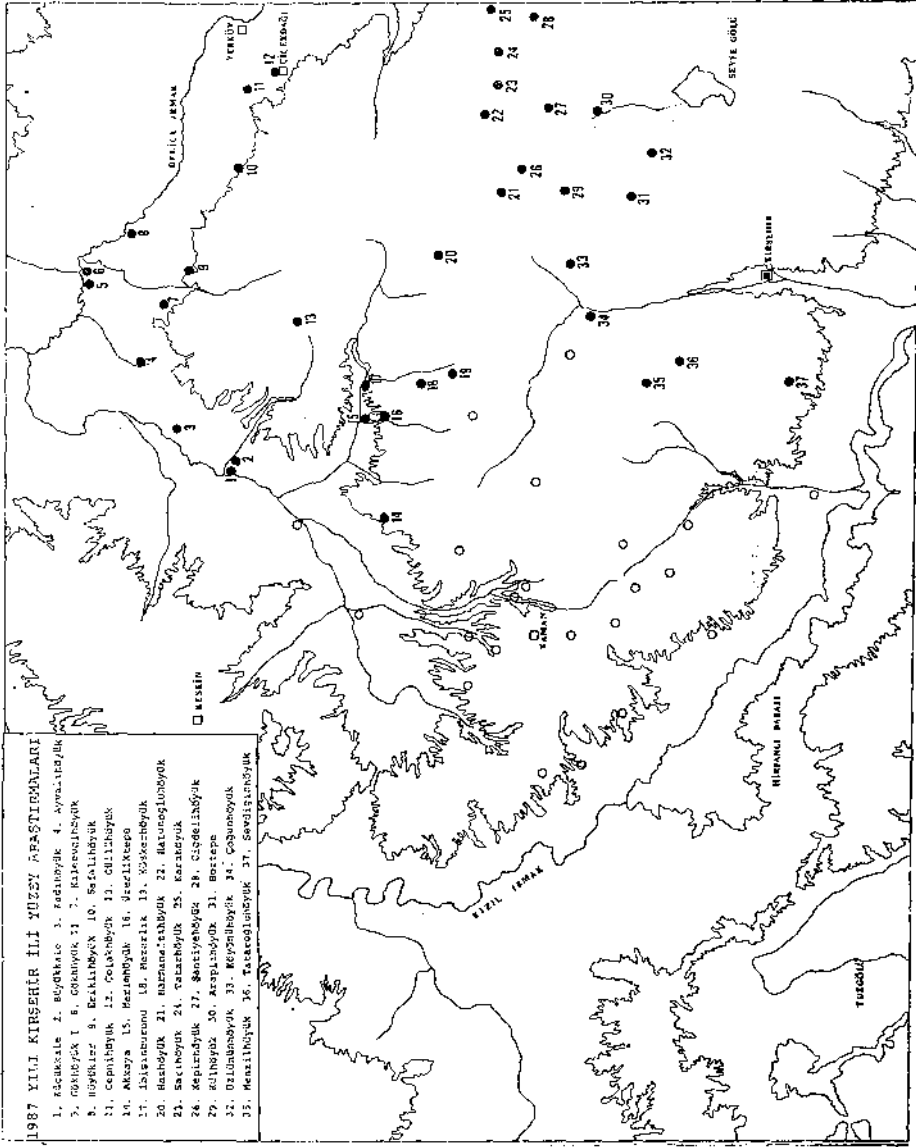
7) Cepni H. (Resim : 1-11)

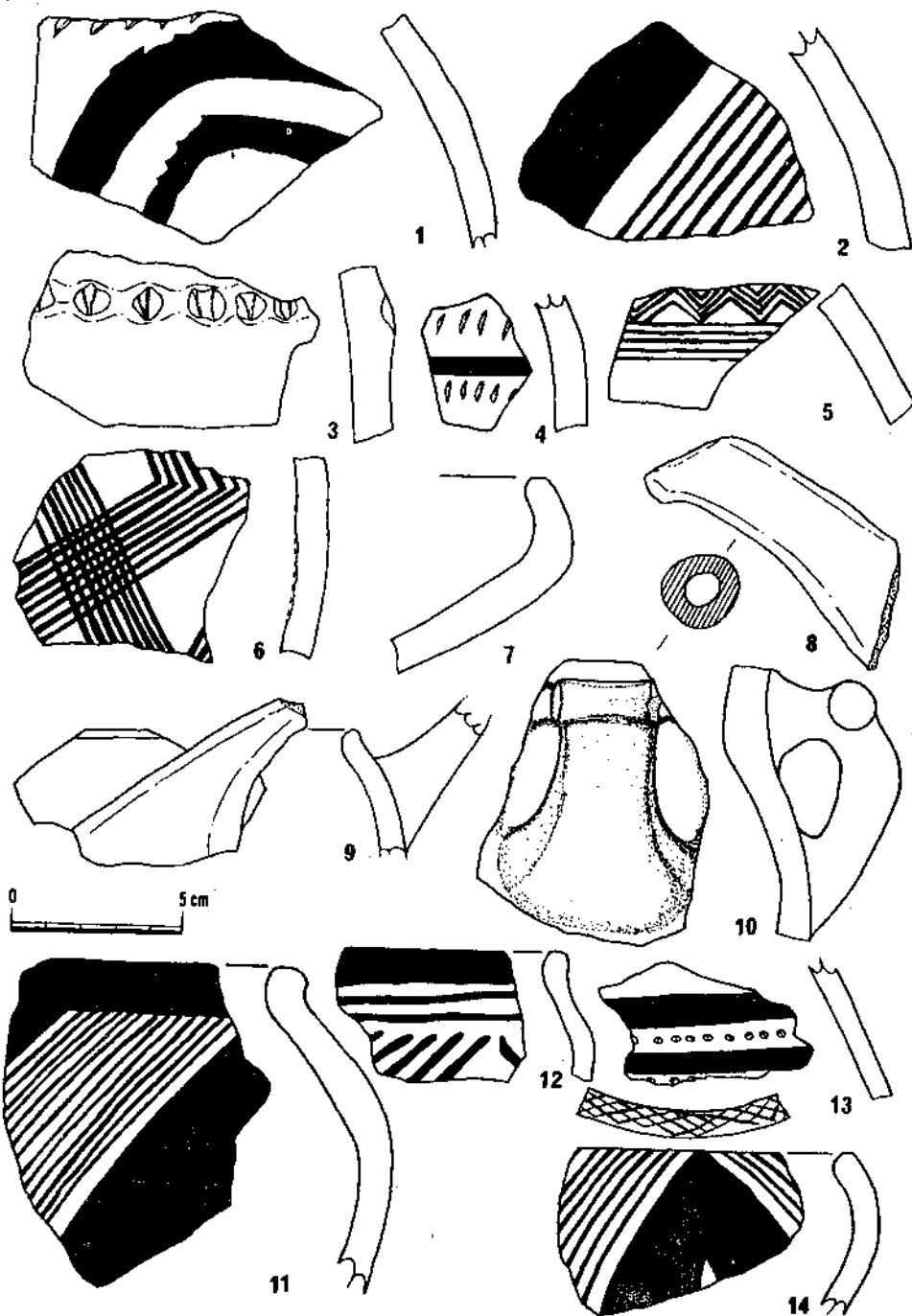
Çiçekdağı'nın 4 km. kuzey-batısında, Cepni köyü'nün 1.5 km. kuzeyindedir. 185 m. çapı, yaklaşık 17 m. yüksekliğindedir (Resim : 18). Höyüğün kuzey yamacında açılan çukur kanun dışı bir kazıyı kanıtlamaktadır. Yüzeyden çok sayıda Eski Tunç Çağı çanak-çömlek parçaları, M.Ö. birinci binin boya nakışlı parçaları (Resim : 5-7-12) toplandı (Resim : 19).

Ayrıca, 1987 yılında yaklaşık 20 tanesi eskiden bilinen, 36 höyük ve düz yerleşim yerinde incelemeler yaptık. Özellikle höyüklerin köylülerce Maliye Çölü olarak bilinen Seyfe Gölü'nün kuzey yöresinde yoğunlaştığı (sayıları 18 olarak tespit edildi) gözlemlendi. 1987'deki araştırmalarımıza göre, Kırşehir merkez olmak üzere, Çiçekdağı ve Kaman ilçelerinde tespit edilen höyüklerde, M.Ö. III. binden başlayarak Orta Çağ'a kadar devam eden kültürlerin temsil edildiği anlaşıldı. Özellikle, Eski Tunç Çağı'na ait tipik kırmızı ya da kahverengi boya bezekli ve Alacahöyük'te de bolca rastlanan tırnak baskılı çanak-çömlek parçaları çok miktarda toplandı. Bunların çoğu Küçükkale, Kadı, Gök II ve Çolak höyüklerinden derlendi. Bu höyüklerin özelliği Delice Irmağı ve Kılıçözü vadisi boyunca sıralanmalarıdır. Eski Tunç Çağı'nın boya bezekli ve tırnak baskılı seramik örnekleri 1986 yılında yapılan yüzey araştırmaları sırasında da, Hanyeri, Kağnıcak ve İshocacı höyüklerinde de gözlenmişti. Maliye Çölü bölgesinde, Eski Tunç Çağı'na ait seramiğe rastlanmadı. Bunun nedenini ileriki araştırmalarımızın aydınlatacağını ümit ediyoruz. İncelediğimiz bölge, Eski Tunç Çağı'nda Orta Anadolu'nun geliştirdiği homojen kültürün bir bölümünü oluşturmaktadır.

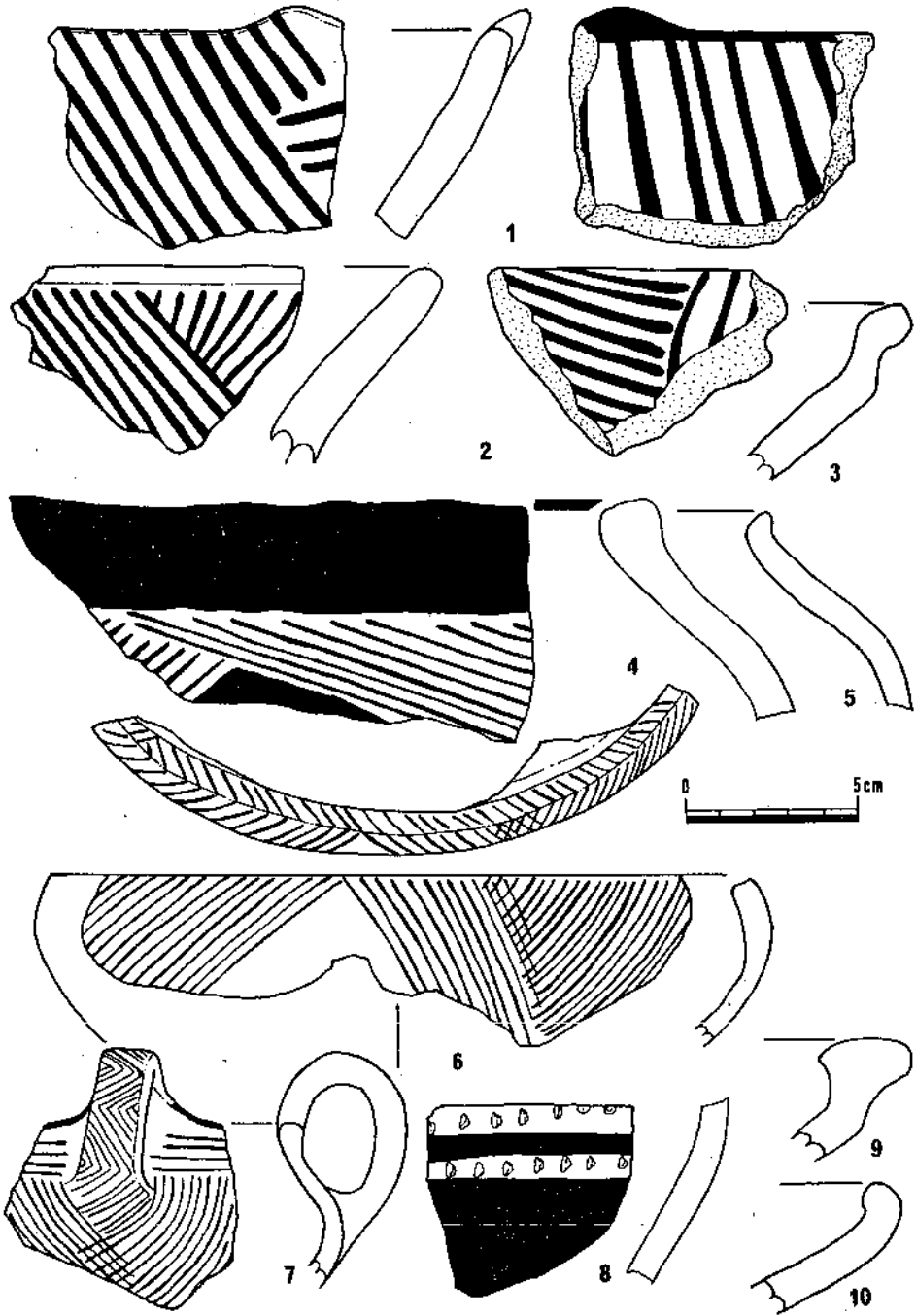
Sonuç olarak, 1986 ve 1987 yıllarında heyetimizce yapılan yüzey araştırmalarında toplanan buluntulara göre, Kaman ve Çiçekdağı ilçeleri sınırları içinde Eski Tunç Çağı kültürünün çok yaygın olduğu, özellikle Delice Irmağı ve Kılıçözü akarsuları yatağı boyunca daha sık görüldüğü, Kırşehir yöresinde, yani tabii bir sınır olan Kırşehir-Çiçekdağı karayolunun doğusunda kalan bölgede ise, M.Ö. I. bine ait verilerin yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Birbirinden doğal bir sınır ile ayrıldığı görülen bu iki bölge arasında, kültürleri açısından da, bir sınırın olup olmadığı ve bu iki bölgenin batı ve doğudaki sınırlarının nereye kadar uzandığını önümüzdeki çalışmalar gösterecektir. Bunun Maliye Çölü bölgesinin bir özelliği olup olmadığı da anlaşılabilir. Bütün bu soruları önümüzdeki yıllarda yapacağımız araştırmalardan sonra cevaplandırmaya çalışacağız.

Eski Tunç Çağı'nın III. safhası ile II. bin yılının başlarında görülen III. Alishar boyalı çanak-çömlek parçaları, Maliye Çölü bölgesi dışında kalan höyüklerde (Kesikköprü, Sevdğin, Tek, Hanyeri höyükleri) az sayıda ele geçmiştir. Satıl buluntularına göre, bu bölgede henüz Neolitik ve Kalkolitik Çağı kültürlerinin izlerine rastlanmamıştır. Bundan sonraki çalışmalarımızı, Kırşehir ilinin Mucur ilçesi sınırları içindeki höyüklerde yoğunlaştıracacağız. Kaman-Kalehöyük kazılarındaki verilerin, bölgenin eski kültürlerinin daha iyi tanınmasına önemli katkılar sağlayacağı inancındayız.

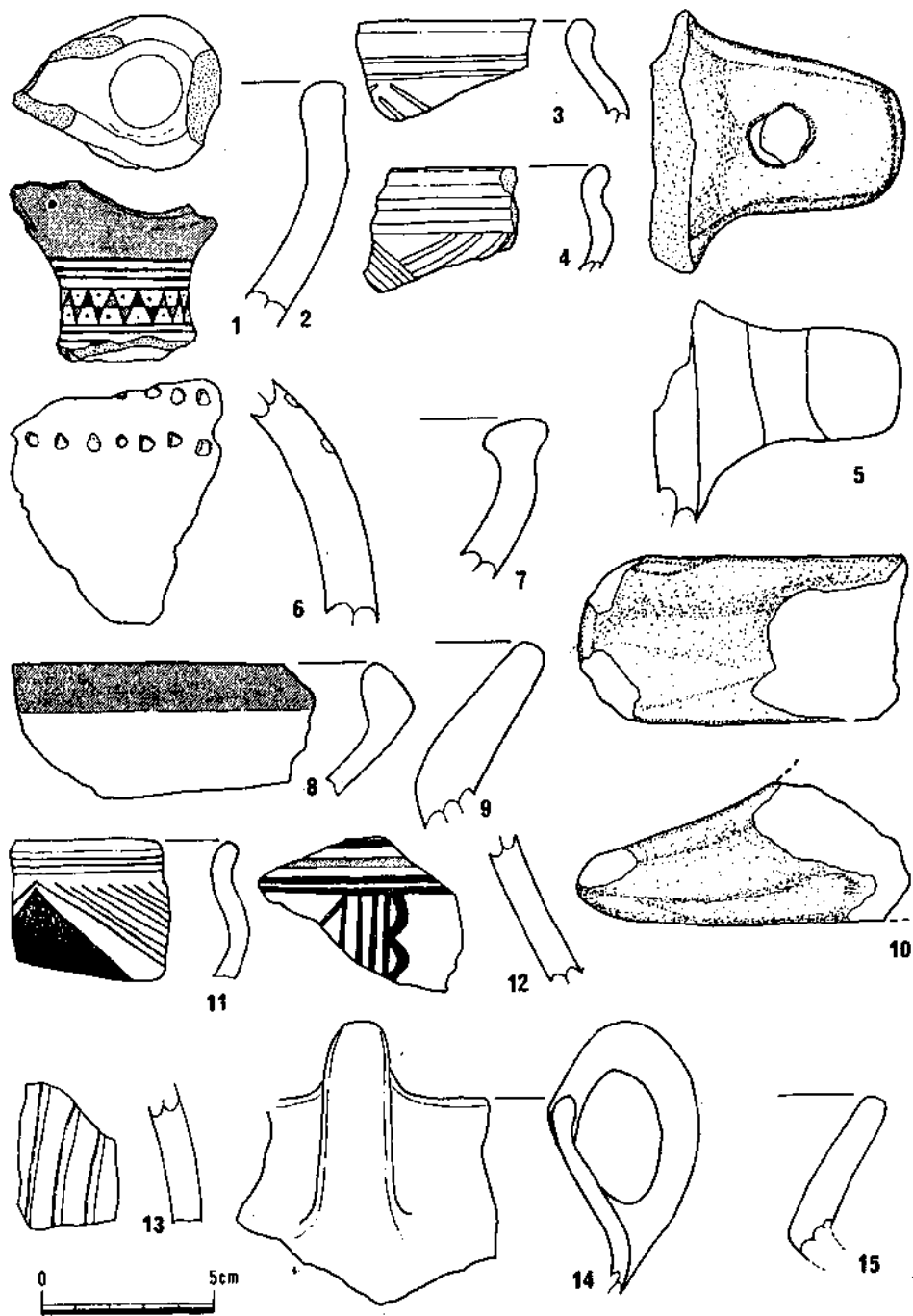

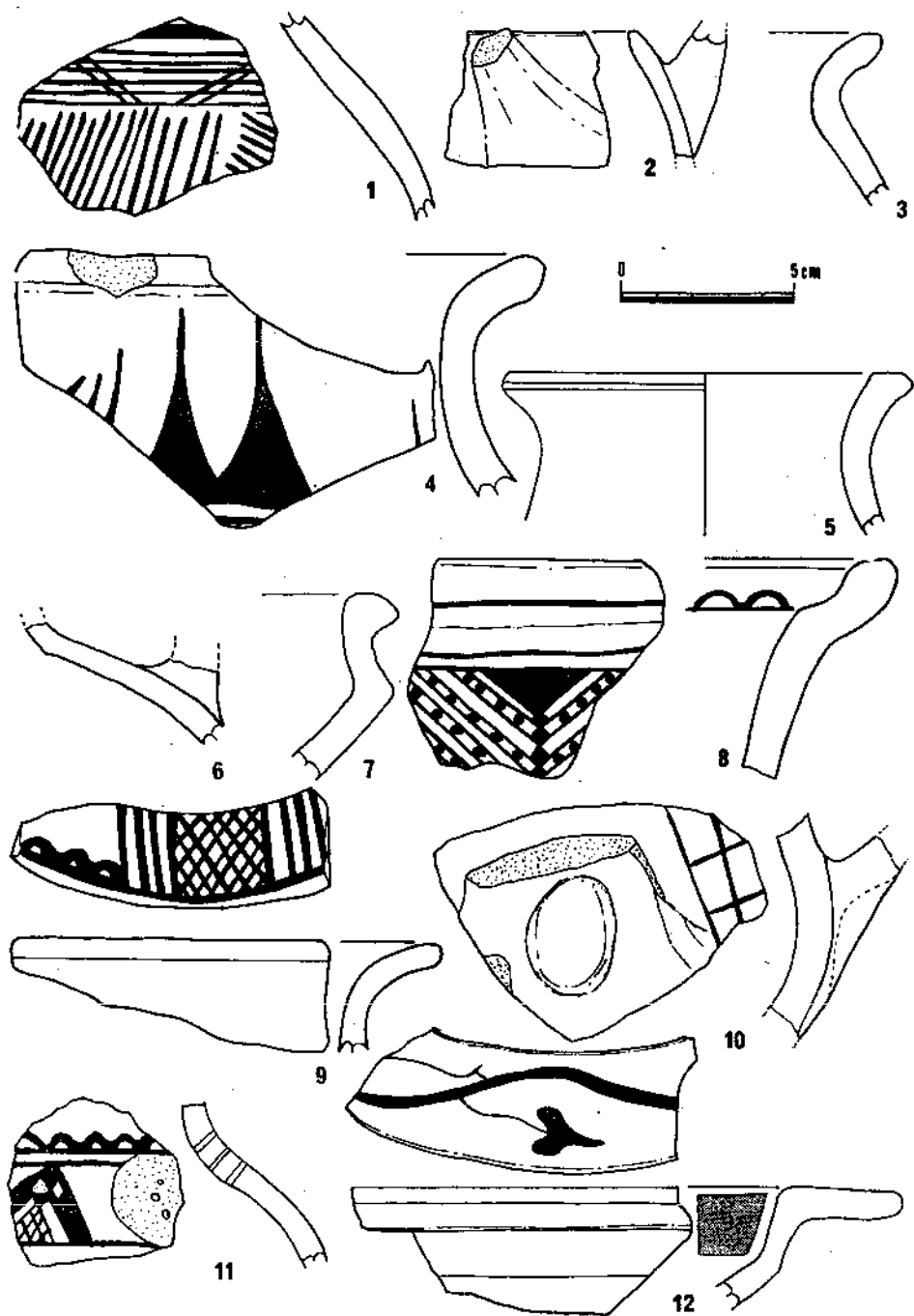
Resim : 2 — I - 10 Küçükkale
II - 14 Kadıhöyük

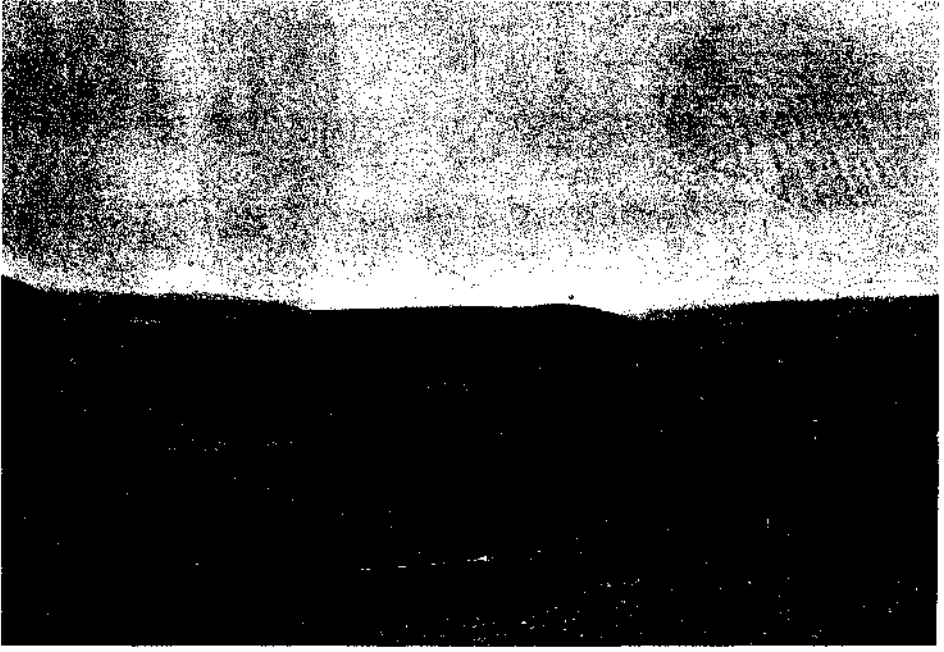
Resim : 3 — 1 - 3 Kadıhöyük
4 - 10 Gökhöyük I

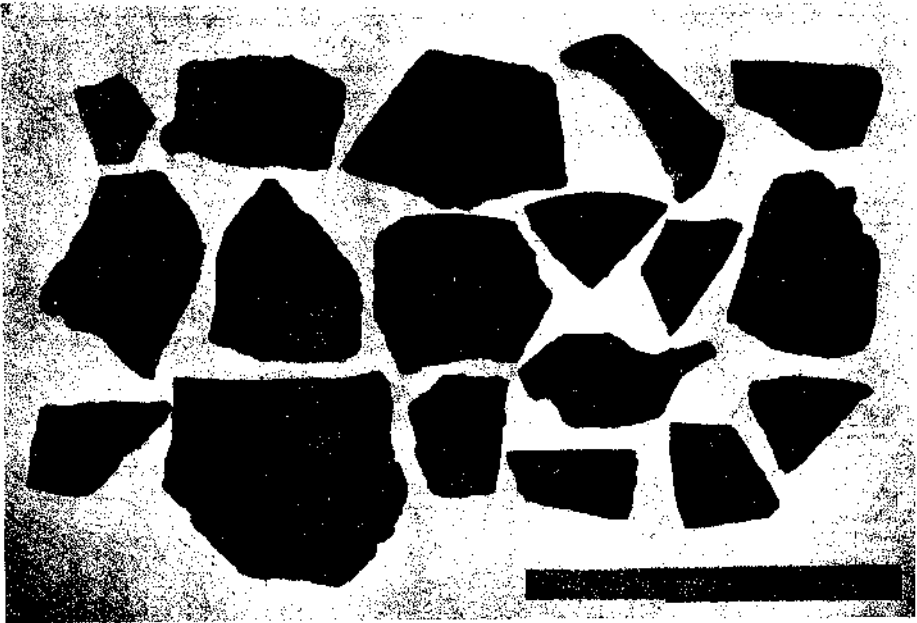
Resim : 4 — 1 - 2 Gökhöyük I
 3 - 7 Gökhöyük II
 8 - 12 Safalhöyük
 13 - 15 Çolakhöyük

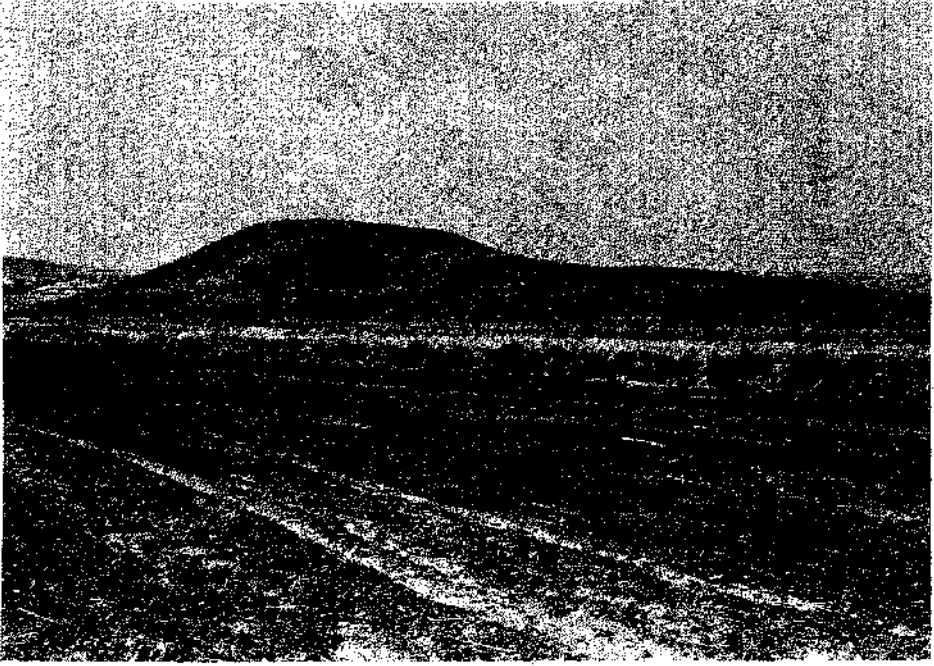
Resim : 5 — 1 - 5 Çolakhöyük
6 - 12 Cephnehöyük

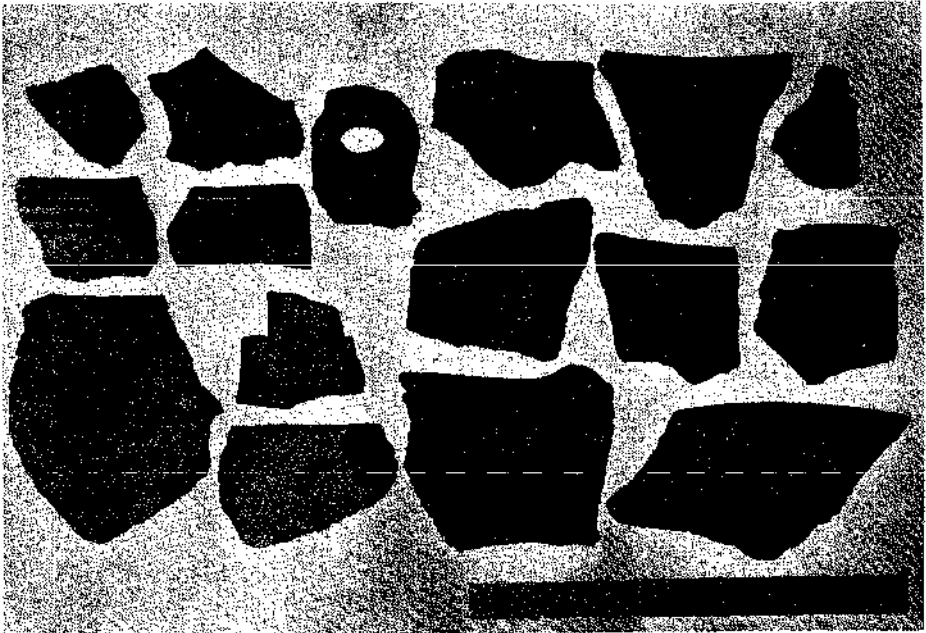
Resim : 6 — Küçükkale

Resim : 7 — Küçükkale

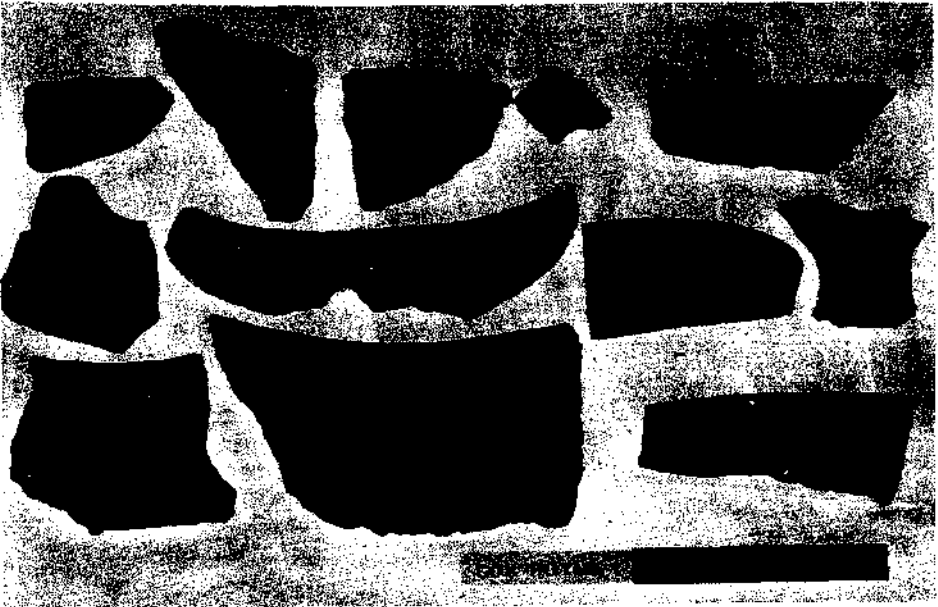
Resim : 8 — Kadıhöyük

Resim : 9 — Kadıhöyük

Resim : 10 — Gökhöyük I

Resim : 11 — Gökhöyük I

Resim : 12 — Gökhöyük II

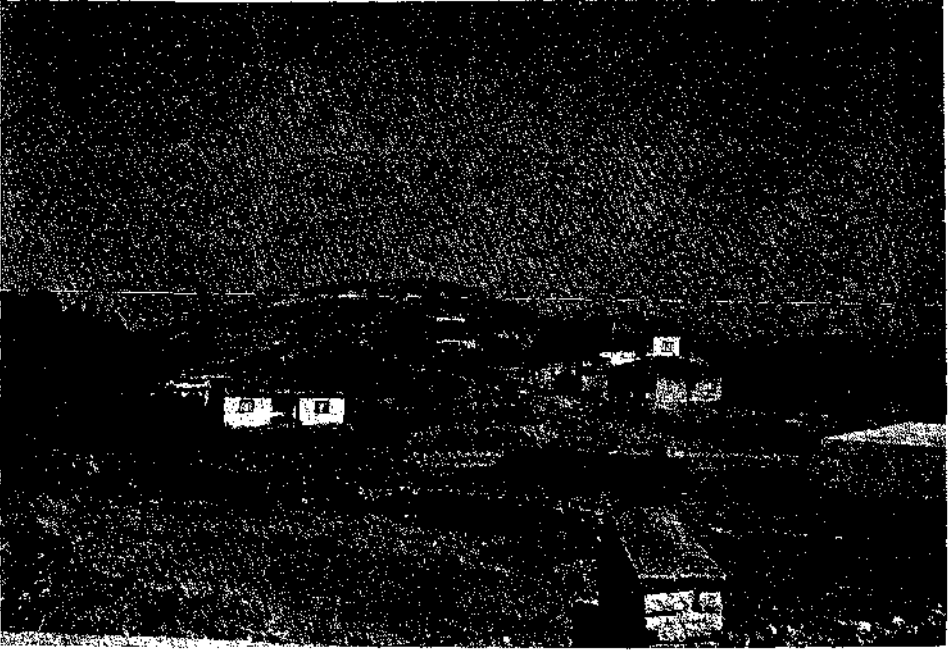
Resim : 13 — Gökhöyük II

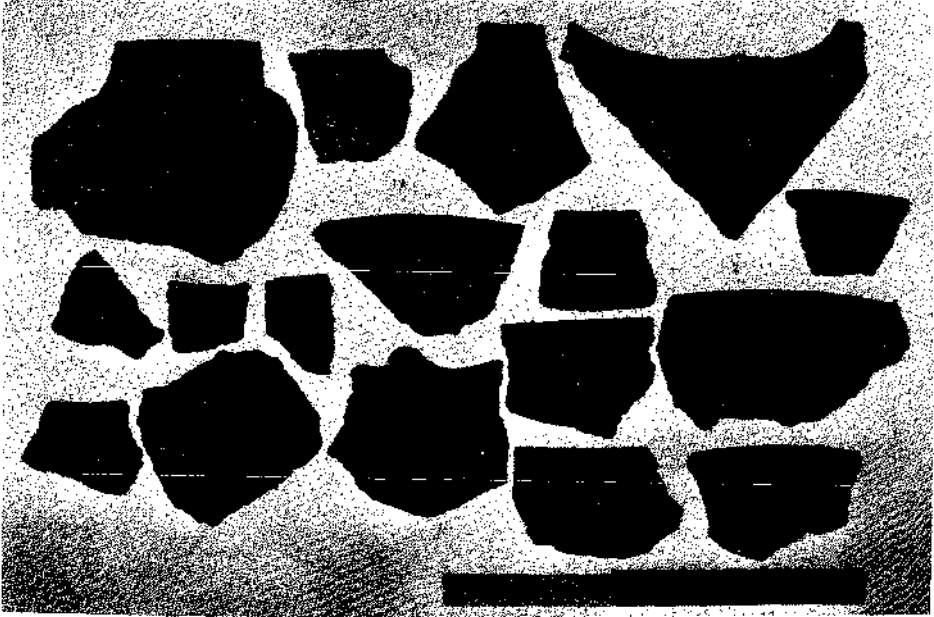
Resim : 14 — Safalhöyük

Resim : 15 — Safalhöyük

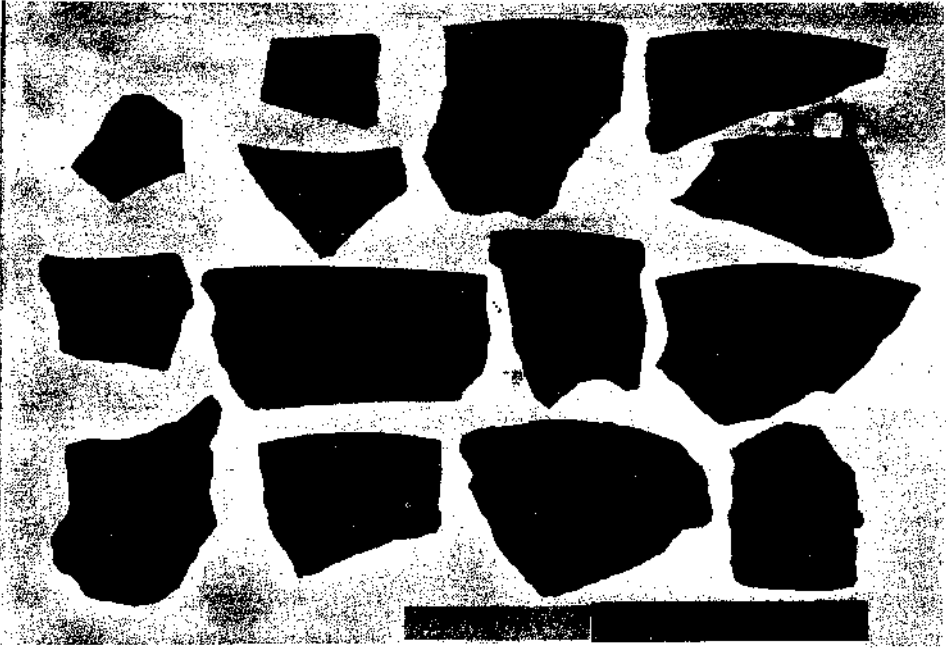
Resim : 16 — Çolakhöyük

Resim : 17 — Çolakhöyük

Resim : 18 — Cepnihöyük

Resim : 19 — Cepnihöyük

1987 YILI EDİRNE VE BALIKESİR İLLERİ YÜZEY ARAŞTIRMASI

Mehmet Özdoğan *

İstanbul Üniversitesi Prehistorya Anabilim Dalı adına 1980 yılından beri sürdürmekte olduğumuz yüzey araştırması ve arkeolojik belgeleme çalışmalarına 1987 yılı içinde de devam edilmiştir. Ekibimizin 1987 yılı çalışmaları çok sınırlı olanaklarla gerçekleşmiş olduğundan, daha önceden öngörülmüş olan çalışma programı tam olarak gerçekleştirilememiş, araştırmalar Balıkesir ve Edirne illeri ile sınırlı tutulmuştur.

Önceki yıllarda olduğu gibi, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü araştırmalarımıza parasal destekte bulunmuş, Edirne Müze Müdürlüğü de bir çok sorunumuzun çözümüne yardımcı olmuştur. Ekibimiz çalışmalara gösterdikleri ilgi ve yapmış oldukları destek için Türkiye Turizm ve Otomobil Kurumu ile Sayın Çelik Gülersoy ve Nezih Başgelen'e, ekimize sağladığı çeşitli olanaklar için Asos kazısı başkanı Prof. Ümit Serdaroğlu'na teşekkür borçludur.

Araştırma ekibimiz Arkeolog Sinan Kılıç ile Yüksel Dede'den oluşmuş, ayrıca olanaklarımızın elverdiği ölçüde arkeoloji öğrencilerinin de katılımı sağlanmıştır. Bulutu çizimlerini Arkeolog Bengü Kılıçbeyli üstlenmiş, Bakanlık uzmanı olarak da Tekirdağ Müzesi'nden Fethiye Saral ekibimize katılmıştır.

Aşağıda da ayrıntılı olarak belirtileceği gibi, tarihöncesi dönemler açısından hiç araştırılmamış durumda olan Güney Marmara bölgesi de çalışma programımız içine alınmıştır. 1987 yılı içinde Gönen-Manyas ve Bandırma bölgelerinde yapmış olduğumuz çalışma, ayrıntılı bir araştırmadan çok, bölgeyi tanıma amacı güden bir ön hazırlık olarak kabul edilmelidir.

1987 Yılı Çalışmalarının Amacı

Önceki yıllarda olduğu gibi, bu yıl da araştırma projemiz, Anadolu ile Ege ve Balkan yarımadası arasında doğal bir köprü niteliğinde olan Trakya ve Marmara bölgelerinin arkeolojik varlığını belirlemeyi, elde edilen malzeme ile de kültür tarihi ile ilgili bazı sorulara yanıtlar aramak

(*) Doç. Dr. Mehmet ÖZDOĞAN, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Prehistorya Anabilim Dalı, Fen - PTT, 34456, İSTANBUL.

amacını gütmektedir. Tarihöncesi dönemlerde Anadolu'nun Avrupa kültürleri ile olan kültür alışverişini, iki bölge arasında yer alan ticaret, göç, istila gibi olayları açıklayacak verilerin toplanması, projemizin esas ağırlığını oluşturmaktadır. Ancak, bölgenin tüm kültür varlığının hızlı bir yok olma süreci içine girmesi, tahribata yol açan öğelerin çeşitliliği, önceki yıllarda olduğu gibi, bu yıl da ekibimizi kendi konusu olan tarihöncesi dönemlerin dışında kalan devirlere ait kalıntıları belgelemeye, zorunlu olarak yönlendirmiş, zaten sınırlı olan olanaklarımızın önemli bir bölümü geç devir kalıntılarının saptanması işine ayrılmıştır.

1987 yılı çalışma programı şu şekilde özetlenebilir :

1) Tahribatın yoğun olduğu bölgelerde belgeleme ve tarama çalışmaları yapılması,

2) Asya ile Avrupa kültürleri arasındaki benzerlik, farklılık ve ilişkilerin açık bir şekilde ortaya çıkabilmesi için, araştırmanın Marmara Denizi'nin her iki yakasında da sürdürülmesi, Bu amaçla 1987 yılında Marmara'nın güneyinde Balıkesir, kuzeyinde ise Edirne illeri seçilmiştir. Yer seçiminde dikkate alınan öğeler şunlardır :

a) Bandırma, Manyas, Gönen, İvrindi gibi geniş ova ve düzlüklerin bulunduğu Balıkesir ili, hem ilk tarımcı topluluklar için uygun bir ortam oluşturmakta, hem de Anadolu'dan Ege ve Marmara'ya açılan doğal yolların üzerinde yer almaktadır. Tarihöncesi dönemler açısından Yortan kültürü ile ilgili bir kaç yer dışında Tunç Çağları da hiç bilinemeyen Balıkesir bölgesinin Anadolu tarihi coğrafyası açısından da durumunun belirlenmesi önem taşımaktadır.

b) Edirne bölgesi ise, Istranca dağlık bölgesinin zengin doğal kaynakları, Meriç-Tunca-Ergene nehirlerinin suladığı düzlükleri ile Trakya'nın eski yerleşimler için en elverişli yörelerinden birini oluşturmaktadır.

3) Edirne ili, Istranca dağlık bölgesi içinde yer alan, dolmen, menhir gibi tarihöncesi dönemlerin megalitik anıtları ile ilgili çalışmaların sürdürülmesi. Ülkemizin ilginç kalıntıları arasında yer alan dolmenlerin hiç biri bilimsel olarak araştırılmamış, buna karşılık son yıllarda bu anıtlar hızlı bir yok olma süreci içine girmişlerdir.

4) Gene Istranca dağlık bölgesi içinde yer alan ve tarihöncesi dönemlere ait yapıların yaşayan örnekleri niteliğindeki sivil mimarlık örneklerinin belgelenmesi. Çit-örgü yöntemi ile yapılmış olan bu yapılar, bundan yarım yüzyıl öncesine kadar çok geniş bir coğrafi alan içinde yaygın olarak bulunurken, çağdaş yapı malzemelerinin ortaya çıkmasıyla

birlikte, hemen hemen hiç belgelenmeden ortadan kalkmışlar, ancak Istranca dağlarının yoldan uzak bazı sınır köylerinde günümüze kadar az sayıdaki örneklerle gelebilmişlerdir. Bunlar da bölgenin gelişmesine bağlı olarak giderek yok olmaktadır. Bu nedenle, 4 yıldan bu yana bu tür yapıları belgeleme işini de ekibimiz yüklenmiş durumdadır; şimdiye dek belgelenenler bilim dünyasında geniş bir ilgi uyandırmıştır.

5) Trakya ve Marmara bölgeleri ile ilgili olarak hazırlanan bilgi ve başvuru arşivinin geliştirilmesi ve yayın hazırlıklarına devam edilmesi.

1987 Yılı Arazi Çalışmaları

Yukarıda belirtilen amaçlar doğrultusunda haziran ayının son haftalarında başlayan arazi çalışmalarımız temmuz ayı ortalarına kadar sürmüş, daha sonra, olanaklar ölçüsünde günü birlik arazi uygulamaları şeklinde devam etmiştir. İlk olarak çalışmaya Balıkesir ovası ile başlanmış, daha sonra kısa süreler için Gönen - Manyas - Edincik - İvrindi ve Edremit çevrelerine geçilmiştir. Araştırmanın ikinci aşaması ise Edirne ili, Lalapaşa ilçesi çevresinde gerçekleşmiştir.

Bu yıl elde edilen sonuçları şu şekilde özetleyebiliriz:

1 — Balıkesir ve Çevresi

Çalışmalara, geniş alana yayılan Balıkesir ovasının il merkezine yakın olan kısımları ile başlanmış ve daha çok ovanın orta ve kuzey kısımları taranmıştır. Bu yıl Balıkesir merkez ilçe ile Kepsut ilçe sınırları içinde taranan köyler şunlardır:

Köseler, Ovaköy, Aslıhan, Atköy, Balıklı, Yakuplu, Karamanköy, Köylüköy, Karahıdır, Saraçköy, Büyük Bostancı, Nergisköy, Pamukcu, Kırbağlar, Paşaköy.

a) Ovada daha önce yapılmış olan çalışmalar :

Balıkesir ovasının tarihöncesi dönemleri ile ilgili ilk araştırma 1936 yılında James Barrington tarafından yapılmış¹ ve en önemlileri Babaköy ile Bayındırköy olmak üzere 6 prehistorik yerleşme yeri saptanmış, bunlardan Babaköy'de bir sondaj yapılmıştır. Daha sonra Prof. Kılıç Kökten kısa süreli bir tarama çalışması yapmış², Prof. Ekrem Akurgal da Ovabayındır'da kazı çalışmaları yapmış, 'tarihöncesi döneme ait iki yerleşme yeri daha saptamıştır³; daha sonra bölgeyi çeşitli yıllarda ziyaret eden

(1) Arık, R.O., «James Rivers Barrington Stewart Gezisi (Sondaj)», *TAED* IV, 1940, s. 260-2.

(2) Kökten, K., «1949 Yılı Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında Kısa Rapor», *Bellekten* XIII (52), 1949, s. 811-831.

(3) Akurgal, E., «Yortankultur. Siedlung in Ovabayındır bei Balıkesir», *Anatolia* III, 1958, s. 156-164.

David French Balıkesir ovasındaki 8 höyüğün tanıtımı ile bölgenin kültür sıradüzenini belirlemiştir⁴. İlginç olan, çeşitli araştırmacıların topladıkları malzemenin hemen hemen tümünün İlk Tunç Çağı başlarına, Kumtepe Ib - Yortan kültür sürecine ait olması, İlk Tunç Çağı Sonu ile M.Ö.2. bin yıllarının çok az malzeme ile temsil edilmesi, son Kalkolitik dönemden eski devirlerin ise hiç bilinmemesidir.

b) Bölgenin özellikleri ve arkeolojik potansiyeli

Balıkesir ovası dağlarla çevrili, dalgalı düzlüklerden oluşan kapalı bir havza görünümündedir; ancak kuzeye, Marmara'ya doğru bir boğaz açan Simav çayı, Balıkesir ovasında Kocaçay gibi bir çok kol ile birleşmektedir. Bu akarsuların, daha önceki dönemlerde sık sık yatak değiştirdiği anlaşılan menderesleri ve getirdikleri aluviyon dolgular, ovanın paleo-topoğrafyasını önemli ölçüde değiştirmiştir. Bu akarsuların taşıdıkları aluviyonlu dolguların İlk Tunç Çağı'ndan önceki yerleşmeleri örttüğü ve bu nedenle ovanın orta kesimleri ile akarsu boylarında Neolitik - Kalkolitik dönem yerleşmeleri bulma olasılığı bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bu bakımdan, ovayı çevreleyen yamaçlar ile, eski kütlelerden oluşan doğal yükseltiler daha verimli gözükmektedir. Nitekim bizden önceki araştırmacılar da olduğu gibi, bizim yüzey taramalarımız da, ovanın orta kesimlerinde yalnızca Tunç Çağı yerleşmeleri vermiş, buna karşılık etek bölgelerinde Paleolitik Çağ'a kadar inen buluntulara rastlanmıştır.

Balıkesir ovası gibi geniş bir bölgede araştırmalarımızın halen başlangıç aşamasında olduğunu söyleyebiliriz; şimdilik rastlamış olduğumuz en eski buluntu Orta Paleolitik döneme aittir; Neolitik Çağ ve İlk Kalkolitik Çağa ait hiç bir yerleşme yeri saptanmamış, Son Kalkolitik Çağ başlarına ait olabilecek tek bir yerleşmeye rastlanmıştır. Buna karşılık Son Kalkolitik Çağ'ın sonlarından itibaren ovada yoğun bir yerleşme olduğu ve özellikle İlk Tunç Çağı başında yerleşme yerlerinin sayıca çok arttığı gözlenmiştir. İlginç bir olay, İlk Tunç Çağı başlarında Balıkesir ovasının Ege - Troya kültürlerinden bazı önemli farklılıklar göstermesi ve Yortan kültürünün tam bir çeşitlemesini sergilemesidir. M.Ö.3. bin yıl sonlarından itibaren yerleşme yeri sayısında önemli bir azalma açıkça gözlenmektedir ve M.Ö.1. bin başlarına tarihlenecek buluntulara da, şimdilik rastlanmamıştır.

Balıkesir ovasında Bizans ve özellikle Osmanlı dönemine ait önemli yapı kalıntılarına da rastlanmıştır.

Balıkesir ovasında yapılacak daha ayrıntılı çalışmaların Batı Anadolu kültür tarihi açısından çok önemli sonuçlar vereceği kanısındayız.

(4) French, D., «Prehistoric Sites in Northwest Anatolia», AS XIX, 1969. s. 41-98.

2 — Gönen - Manyas - Bandırma Havzası

Marmara Denizi'nin hemen güneyinde yer alan, Manyas Gölü'nü çevreleyen geniş düzlükler, bildiğimiz kadarı daha önceleri, tarih öncesi dönemler açısından hemen hiç incelenmemiş, ve bu bölgeden yalnızca tek bir höyük yayınlara geçmişti⁵. Araştırma ekibimiz 1984 yılında aynı havzanın doğu uzantısı olan Ulubat (Apolyont) Gölü çevresinde kısa bir tarama çalışması yapmış, ancak aluvyon dolguların kalınlığı nedeni ile hiç bir sonuç alınamamıştı. Bu yıl bölgenin arkeolojik potansiyelini denemek amacı ile bir ön çalışma yapılmış ve umulandan çok daha iyi bir sonuç alınmıştır.

1987 yılı içinde aşağıda sıralanan köylerin çevresinde çalışılmıştır : Gönen merkez, Keçeler, Tütüncü, Kalfaköy, Saraçlar, Börülceagaç, Kayaca, Manyas merkez, Kızık, Eski Manyas, Eşenköy, Tepecik, Tophisar, Danişment, Edincik, Avşa,

Araştırmaların daha çok bir ön tespit niteliğinde olmasına ve çok kısa sürmesine karşılık, çok sayıda höyük, Klasik ve Orta Çağ ören yeri saptanmış, ve bu bölge ile ilgili ilk veriler elde edilmiştir. Balıkesir ovasında olduğu gibi bu bölgede de höyüklerin daha çok İlk Tunç Çağı başından itibaren iskân edildiği izlenmiş, ancak burada 1. bin yıl içlerine kadar bir devamlılığın olduğu görülmüştür. İlk Tunç Çağı'ndan eski olabilecek iki yerleşme yerine rastlanmıştır. İleriki yıllarda bu bölgedeki çalışmaları daha yoğun olarak sürdürmek düşüncesindeyiz.

3 — İvrindi - Edremit Bölgesi

İvrindi ve Ergama (Gökçeyazı) ovalarından oluşan ve Kocaçay tarafından sulanan ovalar, Ege Denizi'ne açılan doğal yolun üzerinde bulunmaları açısından büyük önem taşımaktadır. Bu bölgelerden şimdiye kadar yalnızca, yukarıda sözü edilmiş olan K.Kökten ile D.French'in yayınlarında adı geçen iki höyüğün varlığı bilinmekteydi. Yaptığımız kısa süreli tarama çalışması, en eskisi Son Paleolitik Çağ'a ait olmak üzere ilginç buluntu yerleri vermiş, bölgenin Ege kültürleri ile Balıkesir ovası arasındaki ilişkiyi anlamamıza katkıda bulunacağı umudu artmıştır. İvrindi'nin hemen kuzeyinde bulunan ve yakın zamanlara kadar faal olan Balya maden ocaklarına olan yakınlığı da, bölgenin önemini arttırmaktadır. Balya çevresine yaptığımız çok kısa süreli bir araştırma gezisi ilerisi için umut verici olmuştur.

İvrindi ovasının Ege kıyısındaki uzantısı durumunda olan Edremit ovasında bu yıl yalnızca iki gün çalışılmış, daha önceden bilinen yerlerin görülmesi ve arazinin tanınması ile yetinilmiştir. Bu kısa süreli çalışma

(5) Yalman, B., «Kyzikos», *İlgi* 49, 1987, s. 24.

sırasında bile, biri büyük ve önemli olmak üzere 3 yeni höyüğe rastlanmış olması, bölgenin arkeolojik potansiyelini yansıtmaya açısından önem taşımaktadır.

4 — Edirne-Lalapaşa Bölgesi

Yukarda daha önce belirtilmiş amaçlar doğrultusunda, Lalapaşa çevresinde dolmenler ile ilgili belgeleme çalışmalarına devam edilmiş, Lalapaşa merkez, Vaysal, Karapınar çevresinde araştırmalar yoğunlaştırılmıştır. Bu çalışmalar sırasında, daha önceden saptadığımız iki dolmen çizilmiş, bu arada yeni olarak 4 dolmen daha bulunmuş ve bunlardan biri çizilmiştir.

Binlerce yıldır bozulmadan duran Trakya megalitik anıtlarının son bir kaç yıl içinde yoğun olarak tahrip edildiği, yağmalandığı ve taşlarının söküldüğü üzümler izlenmektedir. Tarihöncesi dönemin bu ilginç anıtlarından hiç biri araştırılmamıştır. Sağlam durumdaki son kalan dolmenler de bozulmadan, bunların korunması için çaba gösterilmesi ve hiç değilse bazılarının bilimsel olarak araştırılması gerekmektedir.

Dolmenlerin yanı sıra Lalapaşa Ömeroba köyündeki sivil mimari örneklerinden ikisi plan ve kesit olarak çizilmiştir.

1987 Yılı Çalışmalarının Genel Değerlendirmesi

Araştırmalarımızın ilk defa yoğunlaştığı Balıkesir bölgesinin, beklentilerimizin de ötesinde, büyük bir öneme sahip olduğu, özellikle Manyas-Gönen çevresinin tarihöncesi yerleşme yerleri açısından çok verimli olduğu görülmüştür. 1987 yılı çalışmalarının önemli sonuçlarından biri, gerek Balıkesir ovasında, gerek Manyas çevresinde ve gerekse İvrindi'de Paleolitik dönem yerleşmelerine ait izlerin bulunmuş olmasıdır; böylelikle ilk olarak Batı Anadolu'da Paleolitik döneme ait buluntu yerlerine rastlanmış olmaktadır.

Neolitik ve Kalkolitik dönemlere ait izlere çok az olarak rastlanmış; ancak bunun, bölgenin bu dönemlerde iskân olunmamasından değil, araştırma yetersizliğinden kaynaklandığı düşüncesindeyiz. Buna karşılık M.Ö.3.bin yıl başlarına ait çok sayıda yerleşme yeri saptanmıştır. Marmara bölgesinin diğer yerlerinde olduğu gibi Balıkesir, Edremit ve Gönen-Manyas yörelerinde de İlk Tunç Çağı başlarında önemli bir nüfus artışı olduğu izlenmiştir. Bölgenin İlk Tunç Çağı daha çok Yortan kültürü ile ilişkili olmakla birlikte, Troya ve İznik-Yenişehir kültürleri ile de benzerlikler göstermektedir. Orta Tunç Çağı ile birlikte yerleşme yerlerinin sayısında önemli bir azalma izlenmektedir; özellikle Balıkesir ovası 2.bin yerleşmeleri açısından çok verimsiz gibi görülmektedir.

İlk Demir Çağı ile birlikte Bandırma bölgesinin belirgin bir şekilde önem kazandığı izlenmektedir; Antik Çağ'da da, Prof. Akurgal tarafından kazılmış olan Ergili Hisar Tepe başta olmak üzere, Edincik, Eski Manyas gibi önemli merkezlerin geliştiği izlenmiştir. Beylikler ve Osmanlı dönemlerine ait kalıntıların oldukça yakın zamanlarda tahrip olduğu ve çoğunun ortadan kalktığı üzüntü ile izlenmiştir; genede bu döneme ait köprü, cami, eski mezarlık ve kalelere ait rastladığımız izleri olabildiğince belgelemeye çalıştık.

Edirne bölgesindeki çalışmalarımız Trakya'daki dolmenlerin, sayı ve çeşit bakımından, önceden düşünüldüğünden çok daha zengin olduğunu ortaya koymuştur.

Bölgedeki Arkeolojik Varlığın Tahribi ile İlgili Bazı Gözlemler

Gerek Balıkesir ve gerekse Edirne il sınırları içindeki, her döneme ait her türlü arkeolojik kalıntı ve yerleşme yerinin hızla tahrip olduğu, üzülerek izlenmiştir. Bölgedeki arkeolojik varlığın hızla tahribine neden olan belli başlı öğeleri şu şekilde özetleyebiliriz :

1 — Mekanize tarım ve arazi ıslahı

Trakya bölgesinde olduğu gibi Güney Marmara'da da höyüklerin büyük bir kısmını, yüksekliğe 2 m. ile 5 m. arasında değişen tepeler oluşturmaktadır. Aynı şekilde, bir kaç istisna dışında, tümülüslerin de yüksekliği 4 ila 7 metre arasında değişmektedir. Binlerce yıldan beri, geleneksel tarım yöntemlerine rağmen varlıklarını sürdürebilen höyük ve tümülüsler, tarımın derin pulluk ve traktör ile mekanize olması karşısında giderek erimeğe başlamıştır. Nitekim David French'in 1965 yıllarına ait verdiği höyük yükseklikleri ile bugünkü durumları karşılaştırıldığında, tepelerin yarı yarıya azaldığı, üst tabakalarının hemen hemen tümü ile yok olduğu anlaşılmaktadır. Höyükleri oluşturan tepelerin yüksekliğinin azalıp, yayvanlaşması, doğal olarak bunların yok olma hızını arttırmıştır. Bir önlem alınmaz, ve olay bu tempo içinde devam ederse gelecek 5-10 yıl içinde Marmara-Trakya bölgesinin arkeolojik varlığından geriye hiç bir iz kalmayacaktır.

Aynı olayın ikinci, fakat daha etkili bir boyutu höyüklerin ve tümülüslerin teraslanmasıdır. Bugün hemen hemen her traktörün bir mekanik kepçesi bulunmaktadır. Özellikle bahçe tarımının yaygın olduğu bölgelerde höyük ya da tümülüs sahibi, kendi olanakları ile kolaylıkla höyüğü kazıp teraslamaktadır; bu da bir kaç yıl içinde höyük yerleşmesinin tümü ile ortadan kalkması sonucunu vermektedir. Bu yılki araştırmalarımız sırasında rastladığımız Balıkesir Köşeler Üyücek, Gönen Tü-tüncüyolu Tepesi, Manyas Tepetarla Höyüğü bu olayın en iyi örnekleri arasındadır.

Gene aynı olayın bir diğ er boyutunu da arazi islah çalışmaları oluş-
turmaktadır. Bölgede yapılan çok sayıda baraj ve g lete bağlı olarak
geleēen kanalet ve sulu tarım yapma olanağı, tarım arazisinin belirli bir
eğinde tesviye edilmesini zorunlu duruma getirmiştir. Sulama suyunun
en verimli bir şekilde alana yayılmasını hedef alan bu çalışmalar sıra-
sında, bazen DSI ve YSE, bazen de tarla sahibinin kişisel uğraşısı ile, h -
y k ve tümülüsler de dahil olmak üzere her türlü yükselti kazınarak tes-
viye edilmektedir.

2 — Kum- akıl Ocakları

Marmara ve özellikle Trakya bölgesindeki höyüklerin büyük bir
kısmı akarsu kenarlarında yer almaktadır. Hızlı kentleşmenin gerektir-
diği yapı malzemesi kadar, yol - baraj gibi dolgu malzemesi gerektiren b -
y k tesislerin sayıca artması, kum ve çakıl ocaklarının hızla çoğalması-
na neden olmuştur. Kısmen denetlenebilen büyük malzeme ocaklarının
yanı sıra, traktörlere takılabilen kepçelerle de köylerin hemen yakını-
rındaki dere yataklarından kum çekilmekte ve akarsu kenarlarındaki ar-
keolojik yerleşmeler de bu arada ortadan kalkmaktadır. Daha  nceki
yıllarda bu olayın çok sayıdaki örneğini bildirmiştik. Bu yıl da, Gönen
Taşlıbayır, Manyas Tepecik  iftlik mevkilerinde kum ocakları tarafın-
dan hemen hemen tümü ile yok edilmiş iki önemli merkezin son artık-
ları saptanmıştır.

3 — Yapılaşma

Bölgede gerek köy ve gerekse kentsel alanlar hızla genişlemekte,
ayrıca başta sinai ve turistik tesisler olmak üzere çeşitli yapılar  oğal-
maktadır. Bunun doğal sonucu olarak da çok sayıda arkeolojik merkez
yok olmaktadır. Bu yıl saptadığımız örnekler arasında özellikle Balıkesir
Ovaköy Höyüğü büyük bir önem taşımaktadır. Balıkesir ovasının en b -
y k ve önemli yerleşmesi olan ve yayınlara geçmiş olan bu höyük, tümü
ile köy tarafından kaplanmış durumdadır. Köyde sayıları giderek artan
3-4 katlı yapı temellerinin höyüğü alt tabakalara kadar tahrip ettiği de
kuşkusuzdur. Bugün Ovaköy h y ğ nden yalnızca dere kenarındaki bir
kesit sağlam kalmış durumdadır ve bu da derenin aşındırması ile çok
yakında yok olacaktır. Balıkesir bölgesinin Tunç  ağ kültür silsilesini
Çok iyi bir şekilde veren bu kesitte mutlaka bir temizlik yapılmalı ve mal-
zemenin tabakalanmış bir şekilde toplanması sağlanmalıdır.

Benzer bir durum Ovaköy yakınındaki, David French tarafından sap-
tanmış Kalkolitik  ağ yerleşmesi için de söz konusudur; bu höyük bir
fabrika tarafından tümü ile yok edilmiştir. Balıkesir Balıklı köydeki Er-
ken Osmanlı dönemine ait mezarlık, cami ve diğer kalıntılar, Balıkesir

Pamukcu köydeki antik yerleşme de, köylerin hızlı gelişmesi sonucu ortadan kalkmıştır.

4 — Kaçak Kazılar

Gerek Marmara ve gerekse Trakya'da saptadığımız bütün arkeolojik merkezlerde kaçak kazı çukurlarına rastlanmaktadır. Özellikle Balıkesir ovasında Yortan kültürüne ait mezarlıkların pek çoğu kaçak kazılar ile yok edilmiş durumdadır. Ayrıca Balıkesir Köseler Üyücek, Paşaköy Üyücek'de yeni açıldığı anlaşılan çukurlara rastlanmış ve durumdan ilgili makamlar haberdar edilmiştir.

5 — Edirne Dolmenlerinin Tahribi

Ülkemizin en ilginç prehistorik anıtlarını oluşturan Trakya dolmenleri hızlı bir yok olma süreci içine girmiş durumdadır. Bundan 3-4 yıl önce rastlamış olduğumuz dolmenlerin bazılarının izi bile kalmamış, diğerleri ise yok olmak üzeredir. Dolmenlerin yok olmasına neden olan etkenler çok çeşitlidir; bunların arasında kaçak kazı, taş alınması, tarla alanı genişletme, askeri manevralar sayılabilir. Ülkemizde şimdiye kadar hiç bir dolmenin bilimsel olarak araştırılmadığı göz önüne alınırsa, bunların korunması ve belgelenmesi için ivedi önlem alınmasının ve kurtarma çalışması yapılmasının gerekliliği açıkça ortaya çıkar.

1987 Yılında Belgeleme Çalışması Yapılan Yerlerin Listesi

- Köseler Üyücek :** Balıkesir merkez ilçe, Köseler köyü 700 m GD, su; Kazıklı derenin
(K9/1) 500 m. batısı. Orta boy höyük. İlk Tunç -Helenistik. Sürülerek ve teraslanarak yok olma sürecinde; kaçak kazı çukurları.
- İncirlik Mevkii :** Balıkesir merkez ilçe, Köylüköy'ün hemen kuzeyinde. Kısmen ya-
(K9/3) pılaşma, kısmen teraslama ile yok olmak üzere. İlk Tunç Çağı, An-
tik Çağ, Orta Çağ. Yamaç yerleşmesi.
- Koca Hıdır Mevkii :** Balıkesir merkez ilçe, Balıklı köyün 3 km KD. sunda, Paleolitik
(K9/4) Çağ buluntu yeri.
- Balıklı Köy İçi :** Balıkesir merkez ilçe, Balıklı köyünün içi ve yakın çevresi; Erken
(K9/5) Osmanlı dönemine ait cami ve mezar taşlarından arta kalan parça-
lar, antik yol izi, Balıklı dere üzerinde 6 ayaklı büyük bir köprü
yıkıntısı.
- Balıklı Üvecik :** Balıkesir merkez ilçe, Balıklı köyün 1,5 km. D. sunda, düz yerleşme
(K9/6) Orta Çağ. Kum çekilerek tahrip olmuş.
- İncirlik Kale :** Balıkesir Merkez ilçe, Saraçköy'ün 3 km. GGB. sunda kale yıkıntısı.
(K9/7) Taş çekilerek hemen hemen tümüyle tahrip olmuş; Orta Çağ.
- Saraçköy Höyüğü :** Balıkesir merkez ilçe, Saraçköy'ün 500 m. güneyinde, küçük
(K9/8) höyük. Kısmen yapılaşma başlamış; İlk Tunç Çağı, Orta Çağ.
- Emre Mevkii :** Balıkesir Merkez ilçe, Aslıhan köyünün 2,5 km. G. de küçük höyük;
(K9/10) Kalkolitik, İlk, Son Tunç Çağı, Klasik Çağ. Sürülerek erimekte.
- Değirmeneteği Mevkii :** Balıkesir merkez ilçe, Aslıhan köyünün 2,5 km. G.'nde
(K9/11) küçük höyük. Teraslanmış. İlk Tunç Çağı.
- Naıplı Üyücek :** Balıkesir merkez ilçe, Naıplı köyünün G.'nde, Balıkesir il merke-
(K8/1) zinin B.'sında, küçük höyük. Sürülerek hemen hemen yok olmuş,
İlk Tunç Çağı, Antik Çağ.
- Boyalık Tepe :** Balıkesir merkez ilçe, Pamukçu köyünün 1 km. D.'sunda, orta boy
(K8/2) höyük. Kısmen teraslanmış; Son Kalkolitik (?), İlk Tunç-Son Tunç
Çağı, Antik Çağ, Orta Çağ.
- Boyalık Tepe II :** Boyalık Tepe'nin hemen kuzeyinde, küçük höyük. İlk Tunç Çağı.
(K8/3) Son Tunç Çağı.
- Boyalık Tepe Mezarlık :** Boyalık Tepe'nin 200 m. kadar Batısında, tahrip olmuş ilk
(K8/4) Tunç Çağı mezarlığı.
- Paşaköy Üyücek :** Balıkesir merkez ilçe, Paşaköy'ün hemen GD.'sunda, orta boy hö-
(K8/5) yük. Teraslama, toprak çekme, kaçak kazı, hendek açma ile yoğun
tahrip olmuş ve yok olma sürecinde. İlk Tunç Çağı - Antik Çağ.
- Ovaköy Üyücek :** Balıkesir merkez ilçe, Ovaköy'ün altında. Büyük höyük; tümü
(K8/6) ile köy tarafından tahrip olmuş, bir kısmı da dere tarafından ke-
silmiş, tüm Tunç Çağı silsilesi, Antik Çağ.
- Nergisköy Höyüktepe :** Balıkesir merkez ilçe, Büyük Bostancı köyünün 500 m. GD'
(K8/8) sunda, Paleolitik Çağ buluntu yeri.

- Pamukçu Köyü:** Balıkesir merkez ilçe, Pamukçu köyü içi. Köy tarafından tümü (K8/9) ile tahrip olmuş Antik Çağ yerleşmesi; yeni yapılan köy camii temelinden çıkan steller.
- Kırbağlar Mevki:** Balıkesir merkez ilçe, Pamukcu köyünün 1 km. G.'inde, Orta (K8/10) Çağ yerleşmesi. Kaçak kazılarla tahrip olmakta.
- İnkaya Kalesi:** Balıkesir merkez ilçe, İnkaya köyü 1 km. K.'inde, yapılmakta olan (K8/11) İnkaya barajının gövdesinin hemen yanında. Sağlam Orta Çağ kalesi, ancak baraj gövdesi için malzeme alınırken açılan yarma kalesi temellerinin hemen altını kazmış ve kaleyi tehlikeye sokmuş.
- Pamukçu Üyücek:** Balıkesir merkez ilçe, Pamukcu köyünün 2 km. GD'sunda, küçük (K8/12) höyük. Demir Çağ (?), Orta Çağ.
- Atıköy Üyücek:** Balıkesir merkez ilçe, Atıköy'ün 750 m. D'sunda orta boy höyük. (K8/13) kısmen sürülerek, kısmen de teraslanarak yok olma sürecinde. İlk Tunç Çağı.
- Bağlar Tepe:** Balıkesir Merkez ilçe, Ovaköy'ün 750 m. KD'sunda, küçük höyük, (K8/14) sürülerek yok olmak üzere.
- Gökçeyazı (Ergama) Üyücek:** Balıkesir, İvrindi ilçesi, Gökçeyazı köyünün 200 m. (K7/1) D'sunda, orta boy höyük. İlk Tunç Çağı - Son Tunç Çağı, Antik Çağ. Kısmen karayolu tarafından, kısmen de teraslama ile tahrip olmuş.
- Bayramhoca Sayası Mevki:** Balıkesir, İvrindi ilçesi, ilçe merkezinin 1,5 km K.'inde (K7/2) küçük höyük; İlk Tunç Çağı. Teraslanarak tahrip olmuş.
- Belenpınar:** Balıkesir, İvrindi ilçesinin 12 km KD'sunda, tümülüs. Kaçak kazı ile (K7/7) tahrip olmuş, tepe kısmen dağıtılmış, ilginç yapısı olan mezar odası açığa çıkmış.
- Kızıklı Mevki:** Balıkesir, Burhaniye ilçesi Kızıklı köyün 2 km. B'sında. Orta Çağa (K5/1) ait düz yerleşme yeri.
- Eşikcitepe:** Balıkesir Burhaniye ilçesi, ilçe merkezinin 2 km. KD'sunda, orta boy (K5/2) höyük; yer yer kaçak kazı çukurları. İlk Tunç, Antik Çağ.
- İnboğazı Mağaraları:** Balıkesir, Havran ilçesi, İnönü köyünün 1500 m. GD'sunda, (K5/3) mağara ve doğal sit. Kalkolitik, İlk Tunç, Orta Çağ.
- Araplar Üyücek:** Balıkesir, Edremit ilçesi'nin 4 km. batısında büyük höyük, tüm (K4/1) Tunç Çağı, Antik Çağ.
- Eşenköy Höyüktepe:** Balıkesir, Manyas ilçesi, Eşenköy'ün 500 m. KB'sında. ufak bir (H9/2) tümülüs ve Paleolitik Çağ buluntu yeri.
- Eşenköy Höyükleri:** Balıkesir, Manyas ilçesi, Eşenköy çevresinde 4 adet tümülüs (H9/3,6)
- Tepecik:** Balıkesir, Manyas ilçesi, Tepecik köyü içinde ortaboy tümülüs, kısmen (H9/4) tahrip olmuş.

Eski Manyas : Balıkesir ili, Manyas ilçesi, Soğuksu köyü 1 km. GGD'sunda, büyük
(H9/5) bir kale ve ören yeri, ayrıca köy içinde çok sayıda yazıt ve kabartmalı parça bulunmakta; yer yer kaçak kazı ile tahrip olmakta. Antik Çağ.

Aksakal Höyükleri : Balıkesir ili, Manyas ilçesi, Aksakal köyü çevresinde üç adet
(H9/7) orta boy tümülüs.

Tophisar Kalesi : Balıkesir ili, Manyas ilçesi, Tophisar köyü 400 m. DKD'sunda, küçük
(H9/8) bir kale ve Erken Osmanlı dönemine ait bir cami kalıntısı.

Tepetarla Mevkii : Balıkesir, Manyas ilçesi, Tophisar köyünün 1700 m. K.'inde orta
(H9/10) boy höyük. İlk Tunç Çağı, Antik Çağ, sürülerek tahrip olmakta.

Tepecik Çiftlik : Balıkesir, Bandırma ilçesi, Sultaniye köyünün 2 km. KD'sunda, çakıl
(H9/9) ve taş ocağı ile tümü ile tahrip olmuş bir Antik Çağ yerleşmesi ve mezarlığı.

Saraçlısapığı Mevkii : Balıkesir, Gönen ilçesinin 12 km. D. sunda, yamaç yerleşmesi,
(H8/1) Orta Çağ.

Taşlıbayır Mevkii : Balıkesir, Gönen ilçesi, Börülcebağ köyünün hemen GD. sunda,
(H8/2) kum ocağı tarafından tahrip edilmiş İlk Tunç Çağı mezarlığı ve Demir Çağ (?) yerleşmesi.

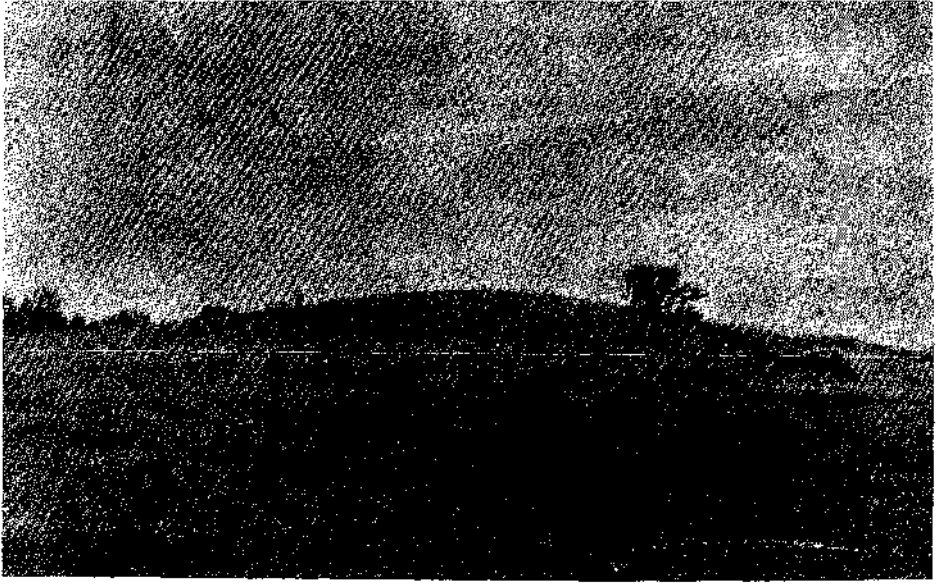
Tüttüncüyolu Üyücek : Balıkesir, Gönen ilçesi, Keçeler köyünün 1,5 km. KD'sunda,
(H7/1) orta boy höyük. Kalkolitik (?), İlk-Son Tunç Çağı, Antik Çağ.

Mısırsazlığı Mevkii : Balıkesir, Gönen ilçesi, Keçeler köyünün 250 m. B'sında, Orta
(H7/2) Çağ yerleşmesi.

Keçeler Hüyüektepe : Balıkesir, Gönen ilçesi, Keçeler köyünün 500 m. KB'sında,
(H7/3) küçük bir tümülüs, sürülerek dağılmak üzere.

Edincik : Balıkesir, Bandırma ilçesi, Edincik köyünün içinde, orta boy höyük teraslanmış ve kısmen kesilmiş, yapılaşma hövüğü kaplamak üzere. Kalkolitik - Orta Çağ.

Ayrıca Edirne ili, Lalapaşa ilçe merkezi çevresinde 4, Vaysal köyü yakınında 1, Karapınar karakolu yakınında da 1 dolmen saptanmıştır.

Resim : 3a — Manyas - Tepecik Höyüğü sürülerek erimekte olan bir höyük

Resim : 3b — Edremit - Eşikcitepe Höyüğü. Tümü ile erimiş bir höyük örneği

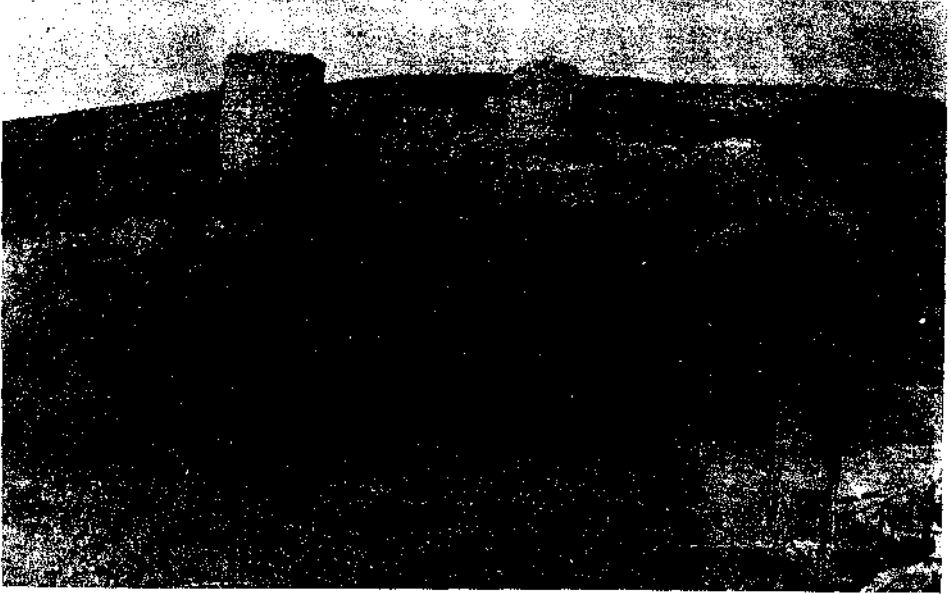
Resim : 4a - b — Lalapaşa dolmenlerinden kaçak kazı ile tahrip olmuş iki örnek

Resim : 5a - b — Lalapaşa dolmenlerinden kısmen tahrip olmuş iki örnek

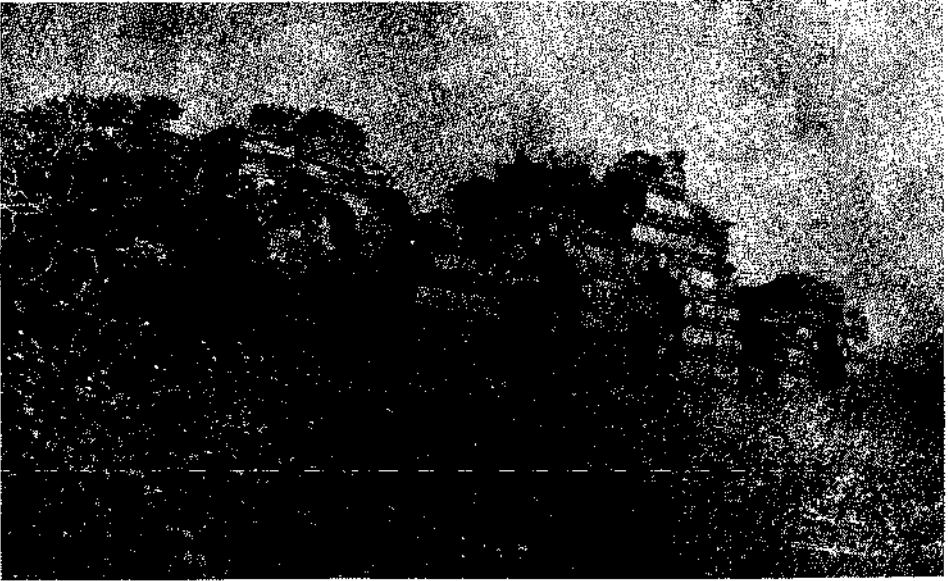
Resim : 6a — Balıkesir - Balıklıköy'de Kocaköprü

Resim : 6b — Balıkesir, İnkaya Kalesi, Kalenin etekleri yapılmakta olan baraja dolgu olarak kazılarak oyulmakta

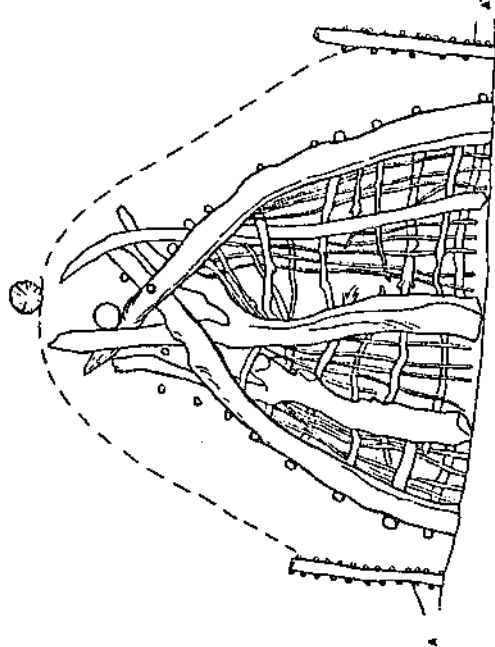
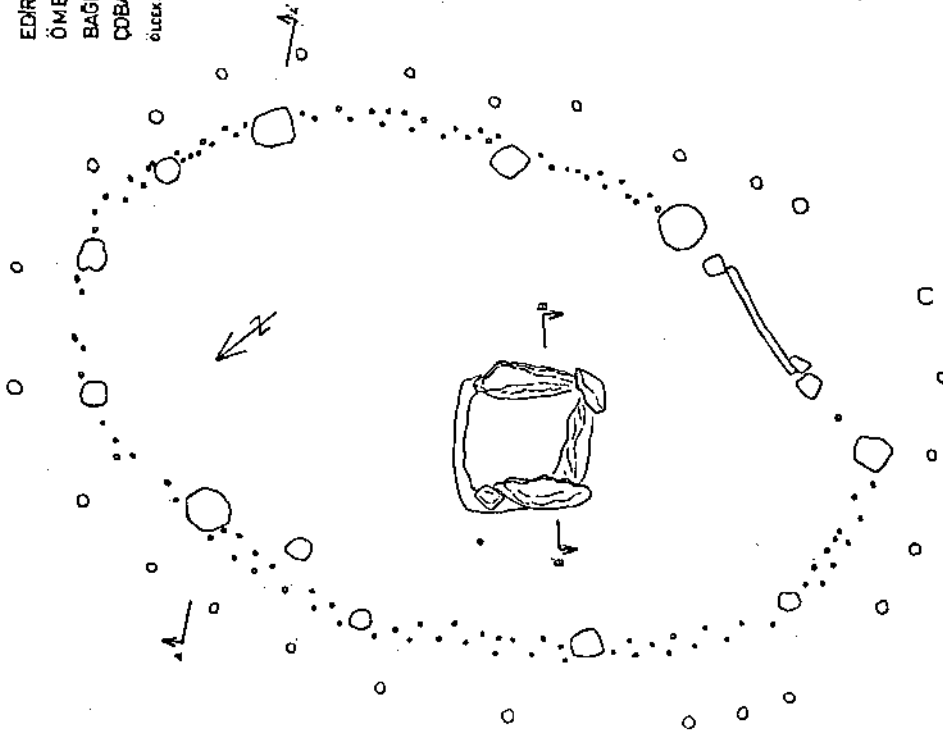

Resim : 7a — Eski Manyas Kalesi

Resim : 7b — Manyas Tophisar Kalesi

EDİRNE-LALAPAŞA
ÖMER OBA KÖYÜ
BAĞLARDERE MEV.
ÇOBAN KLÜBESİ
ÖLÇEK: 1:20

Resim : 8 — Lalapaşa bölgesi çoban kulübesi çizim ve kesidi, ortada ocak yeri

GAZİANTEP'TE PREHİSTORİK ARAŞTIRMA 1987 MİSYONUNUN HAZIRLIK SONUÇLARI¹

Angela Minzoni - DEROCHE *

1987 Eylül-Ekim ayında Gaziantep'te gerçekleştirilen prehistorik araştırma, 1986 yılının araştırmasını tamamlamaya yöneliyordu. Şu halde başlıca amaçlar dışarıda ya da mağarada bulunan paleolitik maden yataklarının yerini belirtmeye ve haritasını yapmaya devam etmekte, çakmaktaşı ya da bazalt kaynaklarının saptanması ve dördüncü zaman alüvyonlu oluşumlarının incelenmesi sürdürüldü.

Fırat ve Nizip vadilerinden başka, Sacır Dere, Karasu ya da Sabun Suyu gibi diğer vadiler de araştırmamızın konusunu teşkil ettiler. Bu yeni bölgelerden sadece Sacır vadisi dördüncü zaman oluşumlarında aletler bıraktı.

Bu araştırma çalışmasının önemli bir sonucu, Qf III - özellikle Nizip üzerinde - oluşumlarındaki aletlerin yerlerinin belirtilmesi ve toplanması oldu. Bu aletler, M.Ö. \pm 700,000 tarihli Orta Aşöleen'e aittir. Bu buluş, Orta Aşöleen'in endüstrisi ile Yakın Aşöleen'in endüstrisi arasındaki karşılaştırmalar yapmamıza ve aletlerin teknik gelişimini belirlememize olanak veriyor.

Şimdilik sadece oluşumlarda toplanmış nesneler ayrıntılı bir araştırmanın konusunu teşkil ediyor. Orta ve Yakın Aşöleen'de bulunan alet tipleri şunlardır : «Pics triédriques», elbaltaları, çekirdekler, dilgiler ve yongalar. Qf I oluşumlarında bulunmuş olan ve orta paleolitiğe maledilen malzeme yetersiz bir şekilde gösterilmiştir, fakat aletlerin daha ince ve daha düzgün biçimlere doğru gelişimini belirtir.

931 tane buluntu eşyanın Qf III ve Qf II alüvyonlu oluşumlarının tipik bir örneğini oluşturduklarını düşünmek mümkündür. Öte yandan, malzeme az yuvarlanmıştır ya da yuvarlanmamıştır ve bu nedenle mükemmel bir şekilde okunabilir. O halde farklı endüstriler arasında karşılaştırmalar yapılabilir.

(*) Dr. Angela Minzoni - DEROCHE, IFEA P.K. 280 Beyoğlu/İSTANBUL.

(1) Bu araştırma, Eski Eserler Müdürlüğü'nün izni sayesinde ve MTA'nın desteği ile yapılabilmektedir. Gerekli para Fransız Dış İşleri Bakanlığı, İstanbul'daki IFEA ve CNRS'in UA 913'ü tarafından karşılanmıştır.

Kronolojik maletme, Suriye'nin endüstrilerinin bölümüne bir çerçeve veren F.Hours² un çalışmalarından yararlanıyor. Buluntu eşyalarını onun inceledikleri ile karşılaştırarak onları bu çerçevenin içine yerleştirebiliriz. Öte yandan, jeomorfoloji³ bize görece bir tarihleme veriyor.

Yakın Doğu için, Qf III'ün içindeki endüstriyi Orta Aşöleen'e ve Qf II'nin içindeki endüstriyi Yakın Aşöleen'e bağlamak için bir uygunluk var gibi görünüyor.

Herşeyden önce, toplananların geliş oluşumlarının içinde ne derece türdeş olduklarını saptamak ilginçtir. Maden yatağı Nizip, Sacır ya da Fırat üzerinde bulunsun, Qf III'ün ya da Qf II'nin içindeki belirtici nitelikler birbirine benzer.

Malzemenin incelenmesi sırasında kullanılan ölçütlerin hepsi doğru açıklanmamıştır : Fırat üzerinde Qf III'den bulunanların Qf II'den bulunanlardan çok daha fazla yuvarlanmış olmasına rağmen, pas ve yıpranmanın kronolojik bir anlamı yokmuş gibi görünüyor. Buna karşılık ölçüler (L, 1, e) iki yüzeylilerin ve yongalamanın incelenmesinin temelini oluştururlar ve bu ölçülerin aralarındaki ilişkilerin Qf III ve Qf II'nin endüstrileri için ayırtedici ölçütler oldukları ortaya çıktı. Orta Aşöleen'in iki yüzeylileri ile Yakın Aşöleen'inkiler arasında büyük bir mesafe saptayabiliriz : birinciler daha bodur ve daha kalındır.

Bu farklara tipolojik nitelikler ekleniyor : Yakın Aşöleen'de daha büyük bir farklılık ortaya çıkarken Orta Aşöleen'de iki yüzeyliler sırf ovaldir. İşleme tekniği de farklıdır : Qf III'ün iki yüzeylilerinin yontulması, Qf II'ninkilere göre daha büyük parçalar halinde ve daha az sayıda-
dadır.

«Pics Triedriques» Qf III'de ve Qf II'de mevcuttur, fakat Qf II'de daha incedir ve Qf III'ünkülere oranla daha çok sayıda parça ile yapılmıştır. Yongalamaya gelince, her ikisinde de yongalar dilgilerden daha kalındır. Dilgiler Qf II'de daha çoktur. Yakın Aşöleen'in yongalaması daha büyük bir türdeşliğe doğru bir eğilim gösteriyor.

Suriye'de toplanmış olanlarla karşılaştırmalar :

Suriye'de kalan Fırat'ın Qf III oluşumları şimdiye kadar yalnızca 28 parça verdi ve henüz belirtici niteliklere sahip değildir (Hours, 1981, s. 180)⁴ : o halde Gaziantep bölgesinin aletlerini Suriye'de kalan Fırat'ın

(2) Hours, F. 1981 «Le Paléolithique inférieur de la Syrie et du Liban» in *La Préhistoire du Levant* : 185-191.

(3) Sanlaville, P. (ed) 1979 *Quaternaire et Préhistoire du Nahr el Kébir Septentrional* Maison de l'Orient.

(4) Hours, F. op. cit. not 2.

aletleri ile karşılaştırmak mümkün değildir. Buna karşılık, aynı çağın oluşumlarında, Nahr el-Kebir üzerinde (Copeland ve Hours, 1979)⁵ ya da Asi nehri (Clark, 1967 ve 1968)⁶ üzerinde önemli parçalar toplandı. Tipolojik temellerde, iç kısım - Fırat vadisi - buluntu eşya bakımından fakir gibi görünürken, iki bölge - kıyı bölgesi ve Asi nehri vadisi - Suriye'de Orta Aşöleen'de farkediliyor. (Hours, 1981, s.169) Nizip ve Fırat vadilerinde yapılan toplama çalışmaları, bu vadilerin de Orta Aşöleen'de önemli bir nüfusa sahip olduklarını doğrulamaya olanak veriyor. J.Besançon'un Suriye'de kalan Fırat'ın aşağı vadisi üzerine yaptığı son buluşları aynı sonuca varıyor.

Qf II'nin çökeltilerinin içindeki Yakın Aşöleen için Suriye'de artık farklı bölgeler yoktur, fakat, Asi nehrinin Qf III'nün üç uçlu kazmalarını hatırlatan üç uçlu kazmalarla belirginleştirilmiş özel bir görünüş Fırat üzerinde mevcuttur. Nizip'in Yakın Aşöleen'inin endüstrisinin belirtici nitelikleri onu Suriye'nin Yakın Aşöleen'i ile bir tutmamıza olanak veriyor : sonuç olarak iki yüzeyliler Qf III'ün iki yüzeylilerinden daha çeşitli ve daha az kalın oluyor. Yine de Fırat üzerinde özel bir üç uçlu kazma görünüşünden bahsetmek mümkün değildir, bu tip alet aletler arasında az gösterilmiştir. Zaten bu kazmaların teknolojik araştırması bizim, Qf II'de yeni bir tipin ortaya çıkmasının söz konusu olmadığını, fakat daha ziyade, Orta Aşöleen'in endüstrisinde daha önceden varolan yalnız Asi üzerinde değil içeri kısımda da bir alet tipinin gelişiminin söz konusu olduğunu görme olanağı veriyor.

Fırat'ın ve Nizip'in Qf II ve Qf III alüvyonlu oluşumlarının içinde bulunmuş eşyaların incelenmesi bizi özellikle ilginç sonuçlara ulaştırıyor.

Bu inceleme önce, hem tipolojik, hem teknolojik ölçütlere dayanan alüvyonlu bu iki dizinin endüstrileri arasında varolan farklılıkları belirtmemize olanak verdi. Eğer sitler bulunursa daha sonra belirtilebilecek bir kronolojik çerçeve içinde Güney-Doğu Anadolu'nun Orta ve Yakın Aşöleen'inin endüstrilerini böylece tanımlayabildik.

Bu sonuçlar, Kuzey Suriye'nin araştırılmasıyla elde edilmiş bilgileri anlamlı bir şekilde tamamlamaya olanak verir ve Orta Aşöleen boyunca iç bölgede bir nüfusun varolduğuna dair kanıtlar verir. Zaten, bu bölgenin aletlerinin belirtici nitelikleri Asi nehri vadisinin endüstrisinininkilere yakınlaştırılabilir. Biri kıyı bölgesinde, diğeri içeri bölgede gelişmiş iki farklı geleneğin varlığı ispatlanır.

(5) Copeland, L. ve F. Hours 1979 «Le Paléolithique du Nahr el Kébir» in *Quaternaire et Préhistoire du Nahr el Kebir* 29-119.

(6) Clark, J. 1967 ve 1968 «The Middle Acheulean occupation site at Latamne, northern Syria» in *Quaternaire* vol. 9, 1-68 et vol 10.1-73.

Buluntu eşyaların bir merkezde toplanıyormuş gibi görüldüğü 1986 yılında yapılan bazı toplama noktaları üzerine girilen sedimantolojik inceleme, bu eşyaların tarihöncesi insanlar tarafından kullanılmamalarından beri önemli yer değişikliklerine uğramadıklarını, fakat, sadece yüzeyde bulunduklarını, hiçbir eşyanın derinde bulunmadığını gösterdi.

Mağaraların incelenmesi çok yararlı oldu ve paleolitikte oturulmaya elverişli olan birçok oyugun haritası çizildi. Sondajların bu mağarlarda eşyaların bulunup bulunmadığını bilmeye olanak verecekleri ümit edilir.

